

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३३

राजनिघण्टुसहितो धन्वन्त- रीयनिघण्टुः ।

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० “पुरन्दरे” इत्युप-
नामकैर्विठ्ठलात्मजैर्वैद्यनारायणशर्माभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणात्

आयसाक्षरैर्मुद्रणि-

प्रकाशि-

यालि-

f

(अस्य रुं

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

प्रस्ताविकालेखः ।

धन्वन्तरीयनिघण्टुरित्यभिधोऽयं ग्रन्थोऽतीव प्राचीनश्चिकित्सकानामत्यन्तोप-
योगी च । अत एव तं मुद्रितं कृत्वा प्रकाशं निनीष्वेव मे मनो बहुसमाः । परं सांसा-
रिकैर्विविधव्यवसायैरेतादृशश्चित्ताभिप्राय एतावत्कालं मनोरथमयः संजातः । एवं सम-
तीतेषु दिनेषु संप्रत्ययं ग्रन्थो मुद्रितव्य इति मनसि सृष्ट्वा भृशं समजायत । विधेः
सुनियोगेनैष मे चित्ताभिप्रायोऽस्मन्मित्रवर्याणां वेदशास्त्रसंपन्नानां श्रीमतां 'इसलाम-
पूरकर' इत्युपाधिधराणां पण्डितवामनशास्त्रिणां कर्णपथं समायातः । तैश्चायं ग्रन्थ
आनन्दाश्रमे मुद्रणीय इति योजना कृता । अनन्तरं श्रीमद्भिः 'महादेव चिम-
णाजी आपटे' इत्येतैः सम्यगनुज्ञातोऽहमेतस्य पूर्वस्थितस्य ग्रन्थस्य विरचनां कर्तुं
समारब्धवान् ।

२. श्रीमद्भिः 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्येतैस्मदुपयोगार्थं धन्वन्तरी-
यनिघण्टोर्द्वादश पुस्तकानि दत्तानि । मम सकाशे ग्रन्थस्यास्य त्रीणि पुस्तकान्या-
सन् । एतेषां पुस्तकान्तराणां समीलनादयं हस्तस्थितो ग्रन्थो धन्वन्तरीयनिघण्टुरि-
त्यभिधः सुपरिणामः । अथ मात्राख्ये मासे श्रीमद्भिः 'महादेव चिमणाजी आपटे'
इत्येतैः सह कदाचिदहं सुसंगतः । तस्मिन्समये प्रस्तुतो यथादृष्टो 'धन्वन्तरीयनि-
घण्टुः' वैद्यानां सम्यगुपयोगार्थमलं न वेति तेषां संज्ञातायां पृच्छायां मयाऽप्यनुवादः
कृतो यथाऽस्य ग्रन्थस्यातितरां प्राचीनत्वादोषधीनां संप्रति भिन्ननामपर्यायत्वाच्च सांप्रति-
कानां चिकित्सकानां पूर्णोपयोगार्थं न तावदयं ग्रन्थोऽलं भवत्यत एवैष ग्रन्थो 'नरह-
रपण्डितविरचितराजनिघण्टुना' यदि संयोजितस्तर्हि सम्यग्भविष्यतीति । श्रीमन्म-
हादेव चिमणाजी आपटे इत्येतैरप्यस्मिन्प्रकाशं नीति मन्मनोगतेऽनुमोदितः । अनेनैव
कारणेन 'धन्वन्तरीयनिघण्टु राजनिघण्टुसहितः' इत्यस्याभिधानं कृत्वाऽयं ग्रन्थः
संशोधितः । एवं ग्रन्थनिर्द्धारिण्योः संभेदं कृत्वैकौघभूता प्रवाहवेणिका प्रस्तुतग्रन्थरूपेण
या मया कल्पिता तस्या विरचनाकर्मणि ये दुःसहाः श्रमास्त्रयोदशमासाभ्यधिककालप-
र्यन्तं व्यापृतेन मयाऽङ्गीकृतास्तेषां प्रतिभां लेखालेख्ये दर्शयितुं न तावच्छक्यम् । प्रत्य-
यान्तरार्थं यानि पुस्तकान्यानीतानि तेष्वतीवभेदो दृष्टः । सुचिरं तद्वतानां पाठान्तराणां
विचार्यैकीकरणकर्मणि मयाऽऽत्मा संत्रासभाजनं कृतः । यदि तावन्मया मदध्ययन-
कर्मणि नियुक्तं मम पुस्तकं मम हस्ते संनिहितं नाभविष्यत्तर्हि एतस्य सुपूर्णस्य ग्रन्थ
ग्रथनशोधनकर्मासंभाव्यमभविष्यत् । परमीशकृपया सर्वान्प्रत्यूहान्सुदूरं प्रक्षिप्यैष अ
सुपूर्णतां नीतः ।

[२]

६. यत्र यत्र पर्यायशब्दविषयकः संशयोऽभूत्तत्र तत्र सुश्रुतभावप्रकाशवाचस्प-
त्यशब्दरत्नाकरादीन्ग्रन्थविशेषान्समाश्रित्य तच्छेदः कृतः । अत एव तेषां ग्रन्थानां
कर्तृभृशं समानतोऽस्मि ।

४. संप्रति धन्वन्तरीयनिघण्टुमधिकृत्य किंचिद्वक्तुं सांप्रतमेव । अयं ग्रन्थो धन्वन्त-
र्यन्तेवासिनां केनचिदपि च्छात्रेण ग्रथित इति वक्ष्यमाणश्लोकान्त्यार्धेन ध्वन्यते ।
एतच्चास्य ग्रन्थस्यानुक्रमणिकायां षष्ठवर्गस्यान्त्यश्लोकार्धम्—

‘द्रव्यावलिः समादिष्टा धन्वन्तरिमुखोद्गता’ इति ।

जीवत्स्वायुर्वेदाचार्येषु धन्वन्तरिष्वस्य ग्रन्थस्य विरचना जातेत्युदितवचनात्सुनिश्चि-
तमेव । अपरं च । अस्य ग्रन्थस्य सुलभा श्लोकरचना सुश्रुतग्रन्थेनास्य सादृश्यं प्रकटी-
करोति । विक्रमसभास्थितेषु नवकविरत्नेषु ‘धन्वन्तरिः’ इति कविवर्योऽभूत्तेन धन्व-
न्तरीयनिघण्टुरयं प्रणीत इति केषांचिन्मतम् । किंतु धन्वन्तरिः साक्षादादिदेव इति
सुश्रुतेऽपि प्रथमाध्याये कथितम् ।

वथा—

‘अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् ।

शैल्यङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्नोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्’ इति ।

सत्यां वस्तुस्थित्यामीदृश्यां धन्वन्तरीयनिघण्टुर्विक्रमकालीन इत्यसंभाव्यमेव ।

९. मम हस्ते संनिहितेषु सर्वेषु पुस्तकेषु पुस्तकद्वयं वर्जयित्वा धातूनां शोधनमा-
रणात्मकं प्रकरणं न संगृहीतम् । न च तद्वाजनिघण्टावपि दृश्यते । अत एव यत्र
यत्र यस्य यस्य धातोर्नामगुणा लिखितास्तत्र तत्र तस्य तस्य धातोः शोधनमारणं
टिप्पण्यां दत्तम् ।

१. यैः सद्रहस्यैर्धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्ट्वोः पुस्तकानि मनुष्ययोगार्थं दत्तानि
तेषामभिधानमालाऽनया भूमिकया सह सादरं संयोजितैव । मया स्वाध्ययनकर्मणि
नियुक्तं धन्वन्तरीयनिघण्टोः पुस्तकमधिकृत्यास्य ग्रन्थस्य मूलं कल्पितम् । तथैव मम
पितृव्यभ्रात्रोः पुरन्दरोपाह्वयोर्वैद्यबल्लाळात्मजानन्तराधवाभिधानयोः ‘१७७३’
इति शकाब्दे लिखितं पुस्तकं वे० शा० रा० ‘आचार्योपाह्वणेशात्मजानां
पुन्याथशर्मणां’ पुस्तकं तथैव ‘महादेवात्मजश्रीकृष्ण’ इत्येतेषां ‘१९२१’ इति
काब्दे लिखितं पुस्तकं च मम हस्ते संनिहितमासीत् । सुपरिशुद्धं लिखितमकथित-
तुशोधनमारणविषयमेतत्पुस्तकत्रयं भृशं ग्रन्थकर्मणि मनुष्ययोगार्थतां गतम् । एतस्मि-
न्तत्रय एकार्थद्वयार्थार्थादिवर्गो वर्तते । अन्येष्वत्र कथितेषु पुस्तकेष्वयमुद्दिष्टो

[१]

७. अस्य ग्रन्थस्योद्घाटनमेवम्—

अस्मिन्ग्रन्थे गणद्रव्यावल्यां यानि यानि द्रव्याणि कथितानि तानि तानि स्थूलाय-
साक्षरैरादावर्धचन्द्ररेखावकाशस्थितक्रमसंख्याभिर्लिखितानि ( ) । तथैव तेषामुपभेदा मध्य-
मायसाक्षरैरन्ते क्रमसंख्याभिरेव दर्शिताः । यथा—‘हरितालम्’— ॥ २ ॥ इति ।
यानि द्रव्याणि गणद्रव्यावल्यां नोक्तानि परं च यस्मिन्वर्गे पुस्तकेषु दृश्यन्ते तस्मिन्नेव
वर्गे ‘वर्गेतरप्रकरणे’ दत्तानि । राजनिघण्टुस्थितद्रव्याणि धन्वन्तरीयनिघण्टौ तेषां
वर्णानुसारेण यथायोग्यस्थले मया लिखितानि । अपरं च राजनिघण्टुस्थितान्यवशिष्टद्र-
व्याण्यस्य ग्रन्थस्य परिशिष्टप्रकरणे यथावद्वर्गे लिखितानि ।

८. राजनिघण्टौ धन्वन्तरीयनिघण्टुस्थितानि यानि यानि वचनानि दृष्टानि तानि
तानि तत्र तत्रैवान्ते तारकितानि चिह्नैः (*) । परं च धन्वन्तरीयनिघण्टौ तानि समा-
लिख्याऽऽदिभागे चिह्नैस्तारकितानि ।

९. अस्य ग्रन्थस्यान्ते निघण्टुद्वयस्थनिखिलशब्दानामकारादिक्रमेण वर्णानुक्रमणिका
तथा संस्कृतमहाराष्ट्रीयकर्नाटकगुर्जरहिन्दील्याटिनाङ्ग्लबङ्गालीयभाषासु द्रव्याभिधानानि
च वर्णानुक्रमेण संयोजितानि ।

१०. आदर्शपुस्तकवाचनेषु वेदमूर्तिवैद्यवासुदेवात्मजकेशवेन ‘आचार्योपाह-
चिन्तामण्यात्मजभास्करेण च मम साहाय्यं कृतम् । अत एव तावप्यत्राहं संभा-
वयामि ।

११. अथ प्रस्तावनाया इतिकरणात्प्रागस्ति मे विज्ञप्तिर्यथा प्रमादाद्भ्रमाद्वैयाकर-
णरीतिसंभ्रमाद्वा ग्रन्थस्थितान्दोषान्सर्वथा क्षन्तुमर्हन्त्येव दयार्द्रस्त्वान्ता विद्वज्जनास्त-
द्यथा श्रूयते—

“वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगाः क यान्ति संत्रस्ताः ।

यदि नटगणकचिकित्सकवैतालिकवदनकन्दरा न स्युः” इति ।

तथा चायं ग्रन्थः शब्दकोशसंनिभोऽस्ति । अत एव श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्यैः सम्यग्गणितमस्ति ।

यथा—“बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया ।

परिगृह्णन्त्वदो विज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः” ॥

अपि च—“इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य समो वक्तुं नरः कथम्” इति ।

[४]

अत एव सविनयं भवत्सकाशं वक्ष्यमाणा विज्ञप्तिः—

“यद्यदुक्तमिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा ।

कृपया हि दयावन्तः सन्तः संशोधयन्तु तत्” इत्यलम् ।

“पुण्यस्तम्भे स्थितिर्मूला यस्योपाधिः पुरन्दरे ।

द्वितीयो विठ्ठलस्यायं वैद्यो नारायणः सुतः ॥ १ ॥

षट्पञ्चाशत्तमे वर्षे वयसः शोधनं कृतम् ।

ग्रन्थस्य, कृपया कामाक्ष्याः सुसिद्धिं गतं च तत्” ॥ २ ॥ इति ।

युष्मदीयस्य—वैद्यस्य नारायणशर्मणः

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथानयोर्धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्ट्वोः शोधनसमये येषां पुस्तकानि संस्करणार्थं गृहीतानि तेषां नामग्रामनिर्देशः पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

(क.) इति संज्ञितम्—पुस्तकं वे० शा० रा० रा० ‘गोरे’ इत्युपनामकानाम् “विठ्ठलात्मज नारायण शास्त्री हिन्दळेकर” इत्येतेषामस्ति । अस्य लेखनशकाब्दाः १७०३ । अस्मिन्पुस्तके धातूनां शोधनमारणकर्म व्याख्यातम् । परं चैकार्थद्वयार्थादिवर्गो न दृश्यते ।

(ख.) इति संज्ञितम्—पुस्तकं बापट इत्युपनामकानां वे० शा० रा० रा० ‘गोपालशास्त्रिणाम् । १९३६ संवत्सरे मार्गशीर्षे मासे शुक्लपक्षे तृतीयायां रविवसरे (दमण) दवाणापूरनगरे ‘साण्डोरकरेत्युपाह्वरणच्छोडात्मजशिवरामनाईक’ इत्येषामुपयोगार्थं ‘माधवजी गणपतजी’ इत्यनेन लिखितमेतत्पुस्तकम् । धातूनां शोधनं मारणं च नात्र व्याख्यातम् । तथैवैकार्थद्वयार्थादिवर्गोऽपि न दृश्यते ।

(ग.) इति संज्ञितम्—एतत्पुस्तकं ‘कृष्णाजी विनायक बापट’ इत्येतेषाम् । अस्ति तत्र लिखितं १७२९ संवत्सरे प्रमवे फाल्गुनशुद्धप्रतिपत्तिथौ रामचन्द्रमूनना बल्लालचक्रदेवेन लिखितमिति । अस्मिन्पुस्तके गणद्रव्यावलिस्तथैकार्थद्वयार्थादिवर्गो न दृश्यते । तद्वद्धातूनां शोधनं मारणं च न दृश्यते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—आचार्योपनामकानां वे० रा० रा० ‘कृष्णात्मजपुरुषोत्तम’ इत्येषां पुस्तकमेतत् । लेखनकालः १७०३ । अस्मिन्पुस्तके धातुशोधनमारणादिकथनं न दत्तम् ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—पुस्तकमेतत् ‘आडघरे वैद्य’ इत्येषाम् । शके १७७९ संवत्सरे माघे मासे शुक्लचतुर्थ्यां पुण्यपक्षे लिखितम् । अस्मिन्पुस्तके गणद्रव्यावलिस्तथैकार्थद्वयार्थादिवर्गो नास्ति । धातुशोधनमारणमस्मिन्पुस्तके दत्तम् ।

(च.) इति संज्ञितम्—वे० शा० रा० रा० ‘गोपालशास्त्री बापट’ इत्येते-

(२)

षाम् । गुडूच्यादिप्रथमवर्गीपरिमितमेवैतत्पुस्तकम् । नास्त्य-
स्मिन्शकलेखः ।

- (छ.) इति संज्ञितम्—श्रीमन्महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतैः ‘ वटोदर ’
इत्याख्यराजधानीतः समानीतम् । शकदर्शनमस्मिन्न वर्तते ।
अस्य ग्रन्थस्य सप्तमाद्वर्गात्पुरः कानिचित्पृष्ठानि गलितानि
वर्तन्ते । द्विशतसंवत्सरावधिको लेखनकालो वर्तत इति लेखन-
दर्शनेनानुमीयते । धातुशोधनमारणादिविषयोऽत्र न वर्तते ।
- (ज.) इति संज्ञितम्—राजनिघण्टुपुस्तकम्—पुण्यपत्तनस्थानां माटे इत्युपाह्वानां वे.
शा. रा. रा. कृष्णशास्त्री वैद्य इत्येतेषाम् । तत्र लेखनशको
न वर्तते । तथाऽप्येतत्पुस्तकं पञ्चसप्ततिवर्षदेशीयं भवतीति मे
मतिः । एतदप्यंशतो मदीयपुस्तकानुसारि । अस्मिन्पुस्तके
नास्ति धातूनां शोधनमारणादिप्रकरणम् ।
- (झ.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थं संस्करणार्थं लिखितं पुस्तकम् ।
- (ञ.) इति संज्ञितम्—धन्वन्तरीयनिघण्टुपुस्तकमेतत्, रा० रा० “ श्रीपतराव
छत्रे वकील ” इत्येतेषाम् ।
- (ट.) इति संज्ञितम्—धन्वन्तरीयनिघण्टुपुस्तकमेतत्, खेडग्रामनिवासिनां रा० रा०
‘ नागुभाऊ वकील ’ इत्येतेषाम् ।
- (ठ.) इति संज्ञितम्—राजनिघण्टुपुस्तकमेतत्, रा० रा० ‘ श्रीपतराव छत्रे
वकील ’ इत्येतेषाम् ।
- (ड.) इति संज्ञितम्—राजनिघण्टुपुस्तकम्, रा० रा० ‘ नागुभाऊ वकील ’ इत्ये-
तेषाम् ।
- (ढ.) इति संज्ञितम्—चिंचवडग्रामनिवासिनां चापेकर इत्युपाह्वानां वे० शा० रा०
रा० ‘ गणेश विनायक ’ इत्येतेषाम् । राजनिघण्टुपुस्तकमेतत् ।
- (ण.) इति संज्ञितम्—धन्वन्तरीयनिघण्टुपुस्तकमेतत्, चिंचवडग्रामनिवासिनां रा०
रा० चापेकर इत्येतेषाम् ।
- (त.) इति संज्ञितम्—धन्वन्तरीयनिघण्टुपुस्तकमेतत्,—आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहाल-
यस्थम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

॥ श्रीः ॥

सपरिशिष्टधन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थवर्गाणाम्

अनुक्रमः ।

मङ्गलाचरणम्	१	७ मूलकादिः सप्तमो वर्गः	३४७
ग्रन्थस्य कारणम्	२	८ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः	३५६
गणद्रव्यावलिः	३	९ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः	३६४
१ गुडूच्यादिः प्रथमो वर्गः	४	१० करवीरादिर्दशमो वर्गः	३६८
२ शतपुष्पादिको द्वितीयो वर्गः	५	११ आम्नादिरेकादशो वर्गः	३७३
३ चन्दनादिस्तृतीयो वर्गः	६	१२ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः	३७५
४ करवीरादिश्चतुर्थो वर्गः	७	१३ सुवर्णादिद्वयोदशो वर्गः	३७५
५ आम्नादिः पञ्चमो वर्गः	८	१४ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः	३८१
६ सुवर्णादिः षष्ठो वर्गः	९	१५ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः	३८४
७ मिश्रकादिः सप्तमो वर्गः	१०	१६ शाल्यादिः षोडशो वर्गः	३८४
परिशिष्टम्	११	१७ मांसादिः सप्तदशो वर्गः	३९०
राजविषण्ड्वशिष्टद्रव्यावलिः	१२	१८ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः	३९३
मङ्गलाचरणम्	१३	१९ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः	४०२
प्रस्तावना	१४	२० रोगादिर्विंशो वर्गः	४०८
१ अनूपादिः प्रथमो वर्गः	१५	२१ सत्त्वादिरेकविंशो वर्गः	४१४
२ भूम्यादिर्द्वितीयो वर्गः	१६	२२ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः	४१९
३ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः	१७	२३ एकार्थादित्रयोविंशो वर्गः	४२१
४ शताह्लादिश्चतुर्थो वर्गः	१८	धन्वन्तरीयोत्तरनिघण्टावेकार्थावधि-	
५ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः	१९	धानद्रव्यावलिः	४३५
६ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः	२०		

इति वर्गानुक्रमणी संपूर्णा ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ राजनिघण्टुसहितो धन्वन्तरीयनिघण्टुः ।

श्रीकामाक्ष्यै नमः । ॐ नमो विघ्नराजाय ।

अथ *धन्वन्तरीयनिघण्टुप्रारम्भः ।

तत्राऽऽदौ मङ्गलाचरणम् ।

नमामि धन्वन्तरिमादिदेवं सुरासुरैर्वन्दितपादपद्मम् ॥
लोके जरारुग्भयमृत्युनाशं धातारमीशं विविधौषधीनाम् ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य कारणम् ।

अनेकदेशान्तरभाषितेषु सर्वेष्वथ प्राकृतसंस्कृतेषु ॥
गूढेष्वगूढेषु च नास्ति संख्या द्रव्याभिधानेषु तथौषधीषु ॥ २ ॥
प्रयोजनं यस्य तु यावदेव तावत्स गृह्णाति यथाऽम्बु कृपात् ॥
तथा निघण्टाम्बुनिधेरनन्ताद्गृह्णाम्यहं किञ्चिदिहैकदेशम् ॥ ३ ॥
नामोक्तमेकस्य यथौषधस्य नामापरस्यापि तदेव चोक्तम् ॥
शास्त्रेषु लोकेषु च यत्प्रसिद्धं न गृह्यतेऽसौ पुनरुक्तदोषः ॥ ४ ॥
तुल्याभिधानानि तु यानि शिष्टैर्द्रव्याणि योगे विनिवेशितानि ॥
अर्थाधिकारागमसंप्रदायैर्विभज्य तर्केण च तानि युज्यात् ॥ ५ ॥
किरातगोर्पालकतापसाद्या वनेचरास्तत्कुशलास्तथाऽन्ये ॥
विदन्ति नानाविधभेषजानां प्रमाणवर्णाकृतिनामजातीः ॥ ६ ॥
तैम्यः सकाशादुपलभ्य वैद्यः पश्चाच्च शास्त्रेषु विमृश्य बुद्ध्या ॥
विकल्पयेद्द्रव्यरसप्रभावान्विपाकवीर्याणि तथा प्रयोगात् ॥ ७ ॥
प्रायो र्जनाः सन्ति वनेचरास्ते गोपादयः प्राकृतनार्मसंज्ञाः ॥
प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यस्मात्ततः प्राकृतमित्यदोषः ॥ ८ ॥

* “गूढ्यादिनिघण्टुः” “द्रव्यावलिधन्वन्तरीयः” इत्येतौ क्वचित्पुस्तके पाठौ दृश्येते ।

१ घ. ‘रसादिते’ । २ घ. च. ‘यदैष’ । ३ क. ख. ग. च. च । ४ क. ग. च. ‘वेदिता’ ।
५ घ. ‘विचार्य तं’ । ६ ग. घ. ‘पाधिक’ । ७ क. घ. ततः । ८ क. ग. ‘श्वात्सुधा’ । ख. ‘श्वात्स्व-
धा’ । ९ क. च. ‘भावना’ । १० ग. जडाः । ११ छ. ‘मतज्ज्ञाः’ । १२ ग. ‘नार्थे व’ ।

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

एकं तु नाम प्रथितं बहुनामेकस्य नामानि तथा बहूनि ॥
 द्रव्यस्य जात्याकृतिवर्णवीर्यरसप्रभावादिगुणैर्भवन्ति ॥ ९ ॥
 नाम श्रुतं केनचिदेकमेव तेनैव जानाति स भेषजं तु ॥
 अन्यस्तथाऽन्येन तु वेत्ति नाम्ना तदेव चान्योऽथ परेण कश्चित् ॥ १० ॥
 बहून्यतः प्राकृतसंस्कृतानि नामानि विज्ञाय बहूश्च पृष्ट्वा ॥
 दृष्ट्वा च संस्पृश्य च जातिलिङ्गैर्विद्याद्विषग्भेषजमादरेण ॥ ११ ॥
 गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ॥
 मूलजातिश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥ १२ ॥
 अनामविन्मोहमुपैति वैद्यो न वेत्ति पश्यन्नपि भेषजानि ॥
 क्रियाक्रमो भेषजमूलमेव तद्भेषजं चापि निघण्टुमूलम् ॥ १३ ॥
 तस्मान्निघण्टुरित्येष नातिसंक्षेपविस्तरः ॥
 हिताय वैद्यपुत्राणां यथावत्संप्रकाशयते ॥ १४ ॥
 द्रव्यावलिं विना वैद्यास्ते वैद्या हास्यभाजनम् ॥
 द्रव्यावलिभिधानानां तृतीयमपि लोचनम् ॥ १५ ॥
 द्रव्यावलिनिविष्टानां द्रव्याणां नामनिर्णयम् ॥
 लोकप्रसिद्धं वक्ष्यामि यथागमपरिस्फुटम् ॥ १६ ॥
 अनन्तपारस्य निगृह्य किञ्चित्सारं चिकित्सागमसागरस्य ॥
 उक्तो मया संप्रति कल्पयोगाद्द्रव्यावलीनामसमुच्चयोऽयम् ॥ १७ ॥
 विचार्य दोषौषधदेशकालं वपुर्वयः सात्त्व्यबलाग्निर्मात्रम् ॥
 विकारहेत्वाकृतिसाध्यताश्च ततश्चिकित्सेद्विषगामयार्तिम् ॥ १८ ॥
 ज्वराभिभूते षडहे व्यतीते विषकदोषे कृतलङ्घनार्थैः ॥
 यद्भेषजं वैद्यवरप्रयुक्तं निःसंशयं हन्त्यचिरेण रोगान् ॥ १९ ॥

अथ गणद्रव्यावलिः ।

तत्राऽऽदौ गुडूच्यादिः प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

गुडूच्यतिविषामूर्वामञ्जिष्टाधन्वयासकैः । वासाखदिरनिम्बैश्च पिबेत्काथं तु
 वातिके ॥ १ ॥ किराततिक्तकटुकामुस्तापर्वटिकाम्बुभिः । पटोलद्विनिशाभ्यां च
 पिबेत्काथं तु पैत्तिके ॥ २ ॥ शटीपुष्करभागीभिः पाटाकदफलदारुभिः । कचू-
 णेनाथ शृङ्ग्या च पिबेत्काथं कफज्वरे ॥ ३ ॥ पण्यौ बृहत्सौ गोकण्टो विल्वोऽ-

१ क. ड. प्रथितं । २ घ. 'स्तदन्ये' । ३ क. 'संक्षिप्तवि' । ४ क. ख. 'मात्राः ॥ वि' । घ.
 'मात्रान् । वि' । ५ क. घ. च. 'नादौ ॥ य' । ६ क. च. 'वैः ॥ यो भेष' । ७ क. 'टोलेन नि' ।
 ८ क. के ॥ २ ॥ मर्दपु' । ९ ख. च. छ. 'भारद्वाजा' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३

ग्रिमन्थनोऽरलुः । काश्मर्यः पाटला चेति संनिपातहरो गणः ॥ ४ ॥ जीवकर्प-
भकौ मेदे काकोल्यौ द्वे च योजिते । द्वे सुपण्यौ च जीवन्ती मधुकं रक्तपित्तनुत्
॥ ५ ॥ क्षेपकः—(रक्तपित्तहरो वृष्यो मधुरोऽयं गणः स्मृतः ।) ऋद्धिर्विदार्या-
त्मगुप्ता शितिवाराश्मभेदकौ । श्रावण्यौ सारिवे चोभे बाकुची रक्तवातनुत् ॥ ६ ॥
मदनेक्ष्वाकुजीमूतस्त्रपुसं कृतवेधनम् । धामार्गवोऽश्मन्तकश्च कोविदारो विषाणिकः
॥ ७ ॥ शणपुष्पी तथा विम्बी स्निग्धस्विन्नवतां ततः । श्रेष्ठमेतत्प्रयोक्तव्यं वमनं
श्लेष्मरोगिणाम् ॥ ८ ॥ त्रिफलाऽऽरग्वधो दन्ती द्रवन्ती नीलिनी सुधा । सप्तला
काञ्चनक्षीरी त्रिवृता चेन्द्रवारुणी ॥ ९ ॥ विशाला त्रायमाणा च शङ्खिन्यङ्गोल एव
च । श्रेष्ठं पित्तविकारेषु योज्यमेतद्विरेचनम् ॥ १० ॥ अपामार्गस्तेजवती तथा
ज्योतिष्मतीफलम् । योज्यं नस्यं कृतिव्याधौ शिरोरोगे च पीनसे ॥ ११ ॥
रास्नाऽऽश्वगन्धा वर्षाभूस्तथा सहचरो बला । प्रसारणीशतार्ब्यवैरेण्डश्चापि
सर्वतः ॥ १२ ॥ आस्थापनं कल्पमेतैस्तथा वातानुलोमनम् । तैलं कषायशोषैश्च
गोक्षीरैः संधितं जयेत् ॥ १३ ॥ वातशोणितमर्शासि ज्वरमुन्मादमर्दितम् ।
कट्यूरूपाश्चर्षपृष्ठातिशोषं शोफं सर्वेषधुम् ॥ १४ ॥

गुडूच्यादिरयं वर्गः प्रथमः परिकीर्तितः ॥

ऊर्ध्वाधोदोषहरणः सर्वामयविनाशनः ॥ १ ॥

॥ इति गुडूच्यादेः प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

अथ शतपुष्पादिर्द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

शतपुष्पा मिशिर्वचा हपुषा कृमिहा तथा । सवत्सकश्चेन्द्रयवा त्रिशारा
*लवणानि च ॥ १ ॥ हिङ्गुहिङ्गी शिवाटी च तुम्बूरुत्वक्फलानि च । एभिः
सुसाधितं सर्पिः पयसा योनिदोषनुत् ॥ २ ॥ भूत्रकृच्छ्रातिशूलघ्नं बन्ध्यानामपि
गर्भदम् । ग्रहण्यर्शःपाण्डुरोगप्लीहगुल्मोदरापहम् ॥ ३ ॥ सूक्ष्मैला केसरं त्वक्
पत्रं तालिसकं तुषा । पृथ्वीका दाडिमं धान्यं जीरकं च द्विकार्पिकम् ॥ ४ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । मरीचं दीप्यकं चैव वृक्षाम्लं
सालमेतसम् ॥ ५ ॥ अजमोदाजगन्धे च दर्भित्थं चेति कार्पिकम् । प्रदेयमिह

* 'चरक'—सौतर्बलं मन्थनं च विहमीद्विदमेव च ।

सामुद्रगं महतानि पत्रं स्थूलवणानि च ॥ १ ॥

१ ख. ग. योजयेत् । २ क. घ. छ. शृपण्यौ । ३ क. 'तीति चायो' । घ. 'ती बुधः । यो' । ४ घ.
'वयो गन्धर्वश्चापि सर्वतः' । ५ छ. 'यपिष्टे च गो' । ६ क. साधनं च यत् । ७ ख. 'वेदनम्' । ८ क.
ख. घ. द्रौ क्षारः । ९ ख. मृद्रीका । १० च. 'म्लं चाऽऽम्लत्रे' । ११ क. 'त्यं चार्धका' ।

४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः— [चन्दनादिस्तृतीयो वर्गः]

शुद्धायाः शर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ६ ॥ चूर्णमग्निप्रसादं स्यात्परमं रुचिवर्धनम् ।
प्रीहकासामयार्शोसि श्वासं शूलं ज्वरं वमिम् ॥ ७ ॥ निहन्ति दीपयत्यग्निं
बलवर्णकरं परम् । वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ८ ॥

शतपुष्पादिको वर्गो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

कायाग्निदीपनो बल्यो वक्त्रसौगन्ध्यतीक्ष्णकृत् ॥ २ ॥

॥ इति शतपुष्पादिद्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अथ चन्दनादिस्तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

चन्दनं कुङ्कुमोशीरं प्रियङ्गुस्तुण्डिरोचना । तुरुष्कागरुकस्तूर्यः कर्पूरो जाति-
पत्रिका ॥ १ ॥ जातिकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । नलिका नलदं कुष्ठं
हरेणुस्तगरं पुत्रम् ॥ २ ॥ नखं व्याघ्रनखं स्पृका वोलो दमनकं पुरा । स्थौणे-
यकं चोरकं च शैलेयं त्वेलवालुकम् ॥ ३ ॥ सरलं सप्तपर्णं च लाक्षा तामल-
की तथा । लामज्जकं पद्मकं च धातव्याः कुसुमानि च ॥ ४ ॥ प्रपौण्डरीकं
कर्चूरं समांशैः सममात्रिकैः । महासुगन्धमित्येतत्प्रस्थं तैलस्य साधयेत् ॥ ५ ॥
मस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् । अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि
वा ॥ ६ ॥ युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः । सुभगो दर्शनीयश्च
गच्छेच्च प्रमदाशतम् ॥ ७ ॥ बन्ध्याऽपि लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ८ ॥ मनःशिला ससिन्दूरं सौराष्ट्री
गन्धकद्वयम् । ससिन्धुकः सर्जरसः कासीसं पुरकुन्दरुः ॥ ९ ॥ श्याङ्गः
सल्लिकिकम्पिलं सकङ्कुष्टमरुकरम् । एभिर्गोमूत्रसंसिद्धं कटुतैलं विपाचयेत् ॥ १० ॥
पामाविर्चाचिकादद्रुकण्डुकुष्ठकृमित्रणान् । अभ्यङ्गान्नाशयत्येव नाम्ना विद्रा-
विणं मतम् ॥ ११ ॥ तुत्यं तु ताप्यञ्जनधातुफेनैश्चक्षुष्यरीतीकितरोध्रशङ्खैः ।
नेत्रामयं काचमलार्तिकण्डूरुग्दाहतैर्मिर्यहरं परं च ॥ १२ ॥

चन्दनादिरयं वर्गस्तृतीयः परिकीर्तितः ।

श्रीमतां भोगिनामर्हः प्रायो गन्धगुणाश्रयः ॥ ३ ॥

॥ इति चन्दनादिस्तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

१ भ. 'प्रदं नाम परं' । २ छ. 'मं कीर्यव' । ३ क. 'यं मेलं' । ४ क. ख. ग. घ. 'शैः शाणमा' ।
५ क. गन्धमारिका । ६ क. सत्तिककः । ७ क. ख. ग. 'सं परकु' । ८ क. ग. प्रावहसं । छ.
प्रावहः । ९ छ. 'नैः सखर्परीतिककलोध्रकुष्ठैः । नै' । १० छ. नेत्राञ्जनं ।

[आम्नादिः ९ पञ्चमो वर्गः] राजनिघण्टुसहितः ।

५

अथ करवीरादिश्चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

करवीरस्त्वेडमजो धत्तूरो लाङ्गली तथा । भृङ्गार्कपुष्पकाकाहामूलकं
शिशुसर्पपौ ॥ १ ॥ भूतिः सुरसजम्बीरं कुठेरः सुमुखासुरी । एभिः सुतक्र-
सौवीरैर्दद्मण्डलतां जयेत् ॥ २ ॥ सिध्मातिपामापिट्काकृमिकुष्ठानि नाश-
येत् । एभिर्गोभूत्रसंसिद्धं कटुतैलं विपाचयेत् ॥ ३ ॥ काण्डरीजलपिप्पल्यौ
रसोनो गृञ्जनं तथा । पलाण्डुर्दुमश्चैव योज्यं कृमिविनाशनम् ॥ ४ ॥ कदली-
सिन्दुवारौ च निर्गुण्डी गिरिकर्णिका । जन्तुकारा च पद्मा च वाराही मांसरो-
हिणी ॥ ५ ॥ वन्दकाऽऽदित्यकान्ता च नाकुल्यौ वृद्धदारुकः । रक्तपाथ्यौ
शङ्खपुष्पी तैन्दुली कासमर्दकः ॥ ६ ॥ पिष्टैस्तु वस्तुमूत्रेण योज्यमेतद्भदे ज्वरे ।
नस्ये धूमप्रयोगेषु सर्वभूतग्रहापहम् ॥ ७ ॥ उन्मादमोहज्वरकृच्छ्रलूताजलाग्नि-
चोरोरगवृश्चिकादीन् । उपद्रवानेष विषाणि हन्ति स कृत्रिमस्थावरजङ्गमानि ॥
८ ॥ ईक्षवस्त्रिविधाः काशो दर्मौ द्वौ च शरस्तथा । वंशो नलश्च दूर्वा च
श्वेतनीलारुणोत्पलम् ॥ ९ ॥ पद्मिनी पद्मवीजं च मृणालं मूलकेसरम् । एतद्धि
रक्तपित्तोत्थे विकारे परमं हितम् ॥ १० ॥

करवीरादिको वर्गश्चतुर्थः समुदाहृतः ॥

नानाव्याधिप्रशमनो नानाद्रव्यसमाश्रयः ॥ ४ ॥

॥ इति करवीरादिश्चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथऽऽम्नादिः पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

आम्नाम्नातकजम्बीरं नारङ्गं बीजपूरकम् । आम्लिकारुकभव्यानि तिन्दु-
कश्च विकङ्कतम् ॥ १ ॥ मधुकं पीलु खर्जूरं द्राक्षाक्षोडपरूपकम् । तूलं पालेवतं
तालं प्रियालं नारिकैरकम् ॥ २ ॥ वटाश्वत्थपुञ्जजम्बूदुम्बरं फल्गु क्षीरिणी ।
श्लेष्मातकः शमी कोलं करीरं करमर्दकम् ॥ ३ ॥ एषां फलानि हृद्यानि
यथाकालर्तुकानि च । समाहृत्य प्रयोज्यानि बैलवर्णाग्निवृद्धये ॥ ४ ॥ कदम्बौ
द्रौ करञ्जौ च शिरीषार्जुनवेतंसाम् । वरुणः शिर्षपा सर्जः शाल्मली मुष्ककोऽ-
रिमः ॥ ५ ॥ एषां पयः प्रविष्टानि वल्कलानि च योजयेत् । विसर्पत्रण-
रुग्दाहशोफार्तानां प्रशान्तये ॥ ६ ॥ मल्लिकावार्पिकाजातीवासन्तीग्रैष्मच-

१ क. भूतः सर । छ. भूतिमु । २ क. 'रिक्तमुद्वर्तनं भवेत् । ३ क. तण्डुली । ४ छ. इक्षयः
शूरकः शाको दर्मौ द्वौ द्वौ शरस्तथा । ५ क. ख. 'ले पद्मके' । ६ क. ख. 'न्दुकं साकं तथा ।
७ क. 'केलकम् । ८ ख. 'मूत्रमूत्रं क्षीरिणीस्तथा । ९ घ. बलवर्णकषाणि च । १० घ. 'तसः । व ।
११ क. 'शपाः स' ।

६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः ६ पष्ठो वर्गः]

म्पकाः । तरुण्यौ यथिकाकुन्दाशतपत्रातिमुक्तकैः ॥ ७ ॥ बकुलः किणिरातश्च
तिलकाशोर्काकिंशुकाः । पुष्पाण्येतानि धार्याणि वृक्षसौगन्ध्यमिच्छता ॥ ८ ॥*

आम्रादिरयमुद्दिष्टौ वर्गश्रेष्ठस्तु पञ्चमः ॥

हर्षणो गन्धसौरम्यफलत्वक्पुष्पसंश्रयः ॥ ९ ॥

॥ इत्याम्रादिः पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

अथ सुवर्णादिः षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

सुवर्णरौप्यताम्राणि त्रपु रीतिश्च सीसकम् । कांस्यं लोहं च योज्यानि गर-
दोषप्रशान्तये ॥ १ ॥ रसवैक्रान्तगारुत्मं हीरमुक्ताप्रवालकम् । क्षयं पाण्डु-
मतीसारं गरलादिविषं जयेत् ॥ २ ॥ शालिव्रीहियवा मुद्गा राजमापाश्च
कोद्रवाः । नीवारश्यामकौ कङ्गूर्वनमुद्गाढकी तथा ॥ ३ ॥ श्लेष्मपित्तहरा
हेताः शीतलाः शुक्रला अपि । तद्वन्मसूरिका हन्ति मसूरिं ग्रहणीं तथा ॥ ४ ॥
गोधूमधान्यमापादिविज्ञेया गुरुशीतलाः । वृष्या मलकराः प्रोक्ता स्निग्धवात-
विनाशनाः ॥ ५ ॥ चणका वर्तुलाः प्रोक्ता वातला रक्तपित्तहाः ॥ कुलित्थाः
श्वासहिकार्शः कफशुक्रानिलापहाः ॥ ६ ॥ तैलं सर्पिः पयस्तक्रं क्षौद्रं सूक्तं
सकाञ्जिकम् । सुरासवं मज्जिका च जलं च विविधं शुभम् ॥ ७ ॥ पानाय
परिषेकाय नस्यायाऽऽलोडनाय च । भेषजानां प्रयोज्यं स्यात्प्रयोगेषु यथा-
विधि ॥ ८ ॥ पुरुषस्त्रीवपुर्वाचावायुपित्तकफास्तथा । मोहं प्रकृतिरेतानि
शरीरे चैव तिष्ठति(?) ॥ ९ ॥ अस्थि मांसं वसा रक्तं शुक्रं मज्जास्तथा रसः ।
इमानि सप्त धातूनि ज्ञातव्यानि भिषग्वरैः ॥ १० ॥ हस्त्यश्वोष्ट्रखराजाविवृ-
कव्याघ्राश्च केसरी । वराहमृग इत्येषां मांसं योज्यं तु बृंहणम् ॥ ११ ॥
महिषोऽथ बलीवर्दो मत्स्यः कच्छप एव च । आमूषिकाविडालानां शृगालक-
पिवर्हिषाम् ॥ १२ ॥ शिलीमुखशुकस्यापि सारिकाचक्रवाकयोः । हंसकुक्कु-

* क. च. पुस्तकयोरिमौ श्लोकी दृश्येते—

“वार्तिकं वास्तुकं चिल्ली राजाका भ्रमरत्वचा । सुरणं मधुकालुश्च रक्तालुश्चालुकाङ्गयः ॥ १ ॥

दधिपुष्पी च सिघाटमार्द्रकं वत्सनागकः । करहाटमलक्तश्च कर्कटं बालुकं तथा ” ॥ २ ॥

तथा चपुस्तकेऽयं विशेषः ।

“महा मधुफला चेति वार्तिकादिरयं गणः । ग्रहाण्यर्शासि विष्टम्मा नाशयत्याशु योजितः ॥ १ ॥

+ ‘चरकै’—अविक्षीरमज्जार्क्षारं गोक्षीरं माहिषं च यत् ॥

उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः त्रियास्तथा ॥ १ ॥

+ कचिद् ‘मज्जिका’ इत्यपि पाठो दृश्यते ।

१ छ योज्यानि । २ च. ‘णि पुष्पसौ’ ।

[मिश्रकादिः ७ सप्तमो वर्गः] राजनिघण्टुसहितः ।

७

टलावानां कोकिलोलूकभोगिनाम् ॥ १३ ॥ भेकादीनां च *विष्मूत्रैर्मंदोत्व-
ग्रोमसंयुतैः । धूपं दद्याज्ज्वरार्तेभ्य उन्मत्तेभ्यो विशेषतः ॥ १४ ॥ अप-
स्माराभिभूतेभ्यो ग्रहार्तेभ्यस्तथैव च । प्राप्नुयादायुरारोग्यं बलवर्णं मनः
स्थिरम् ॥ १५ ॥ योगानेतान्समाश्रित्य मांसद्रव्यसमाश्रयान् । द्रव्यावलिः
समादिष्टा धन्वतरिमुखोद्भवा ॥ १६ ॥

सुवर्णादिरयं वर्गः षष्ठ उक्तो यथाक्रमम् ॥

धातुद्रव्यद्रवद्रव्यमांसद्रव्यसमाश्रयः ॥ ६ ॥

॥ इति सुवर्णादिः षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

अथ मिश्रकादिः सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

मिश्रको र्व्येस्तरोगाणां विषाण्यष्टादशापि च । उपविषाणि सर्वाणि तथा
प्रशमनानि च ॥ १ ॥ क्षेपकम्—(एकार्थद्वयार्थत्रयार्थानि नानार्थानि तथैव च ।)
एतत्सर्वं समासेन वक्ष्याम्यत्र यथाक्रमम् । योगानेतान्प्रयुञ्जीत पुरुषे नित्यमा-
त्मवान् ॥ २ ॥ सत्सु पूजामवाप्नोति परत्रेह च विन्दति । शतत्रयं च द्रव्याणां
त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम् ॥ ३ ॥ हिताय वैद्यविदुषां द्रव्यावल्यां प्रकाशितम् ।
गणद्रव्यावली ह्युक्ता संयोगा सहमात्रया । पर्यायनामान्युच्यन्ते गुडूच्यादे-
र्यथाक्रमम् ॥ ४ ॥

॥ इति मिश्रकः सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

इति धन्वन्तरीये गणद्रव्यावली समाप्ता ।

अथ धन्वन्तरीयनिघण्टुः (राजनिघण्टुसहितः)

तत्र गुडूच्यादिः प्रथमो वर्गः ।

धन्वन्तरिपदद्वंद्वं नत्वा लोकहितार्थिनाम् ।

रसवीर्यविपाकादि द्रव्याणां कथ्यते मया ॥

(१) गुडूची ।

गुडूच्यमृतवली च छिन्नान्ना छिन्नरुहाऽमृता । छिन्नोद्भवाऽमृतलता धारा

* 'चरके'—अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ।

हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ॥ १ ॥

† 'मेदिन्याम्'—व्यस्तो व्याकुले व्यापिते वा ।

१ छ. 'तेभ्यो विशेषतः । प्रा' । २ छ. 'नःस्विनाम् । ३ छ. 'धानधम् । ४ छ. 'स्तयोगाश्च
वि' । ५ छ. नन्दति । ६ छ. 'यपुत्राणां द्र' । ७ छ. 'होषा सगुणोक्ता मयाऽधुना । प' ।

८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

वत्सादनी स्मृता ॥ १ ॥ सैवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणा ।
प्रोक्ता नागकुमारी च छिन्नाङ्गी ज्वरनाशिनी ॥ २ ॥ जीवन्ती मधुपर्णी च
तत्रिका देवनिर्मिता । वयस्था मण्डली सौम्या विशल्याऽमृतसंभवा ॥ ३ ॥
पिण्डामृता बहुच्छिन्ना सा चोक्ता कन्दरोहिणी । रसायनी मृत्तिका च चन्द्र-
हासा भिषग्जिता ॥ ४ ॥ कन्या कन्दोद्भवा कन्दाऽमृतकन्दा गुडूचिका ।

गुणाः—गुडूची स्वरसे तित्ता कषायोष्णा गुरुस्तथा । त्रिदोषजन्तुरक्तार्शः-
कुष्ठज्वरहरा परा ॥ ५ ॥ गुडूच्यायुष्पदा मेघ्या तित्ता संग्राहिणी बला ।
ज्वरतृष्णाण्डुवातासृक्छर्दिमेहत्रिदोषजित् ॥ ६ ॥ गुडूची कफवातघ्नी पित्त-
मेदोविशोषिणी । रक्तवातप्रशमनी कण्डूविसर्पनाशिनी ॥ ७ ॥ * कन्दोद्भवा
गुडूची च कटूष्णा संनिपातहा । *विषघ्नी ज्वरभूतघ्नी वलीपलितनाशिनी ॥
॥ ८ ॥ अन्यच्च—घृतेन वातं सगुडा विबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफं
च । वातासृग्मुग्रं रुतैलमिश्रा शुण्ठ्याऽऽमवातं शमये डूची ॥ ९ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

ज्ञेया गुडूच्यमृतवल्लभमृता ज्वरारिः श्यामा वरा सुरकृता मधुपर्णिका च ।
छिन्नोद्भवाऽमृतलता च रसायनी च छिन्ना च सोमलतिकाऽमृतसंभवा च ॥
॥ १ ॥ वत्सादनी छिन्नरुहा विशल्या भिषक्प्रिया कुण्डलिनी वयस्था ।
जीवन्तिका नागकुमारिका च स्याच्छिन्निका सैव च चण्डहासा ॥ २ ॥ अन्या
कन्दोद्भवा कन्दामृता पिण्डगुडूचिका । बहुच्छिन्ना बहुरुहा पिण्डालुः कन्द-
रोहिणी ॥ ३ ॥ पूर्वा चाब्धिकराहा स्यादुत्तरा लोकसंज्ञिका । गुडूच्योरुभ-
योरित्थमेकत्रिंशदिहाभिधाः ॥ ४ ॥

गुणाः—ज्ञेया गुडूची गुरुरुष्णवीर्या तित्ता कषाया ज्वरनाशिनी च ।
दाहार्तिवृष्णावपिरक्तवातप्रमेहपाण्डुभ्रमहारिणी च ॥ ५ ॥ * * ॥ ६ ॥

(२) † अतिविषा । (उपविषम्)

अतिविषा शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा च भङ्गुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी
चोपविषा विषा ॥ १० ॥ आर्द्रा श्वेता विरूपा च विषदा पित्तवल्लभा । गुणप्रियाऽ-
तिसारघ्नी बालानां रोगनाशिनी ॥ ११ ॥

गुणाः—*कटूष्णाऽतिविषा तित्ता कफपित्तज्वरापहा । *आमातीसारकांसघ्नी
विषच्छर्दिविनाशिनी ॥ १२ ॥

† अतिविषाशोधनम्—दोलाद्यां गोमयकाथे पचेदतिविषां तथा । मूर्धतापे भवेच्छुष्का योजयेत्तां
मिषग्वरैः ॥

५ क. ग. द. च. 'कासाथ त्रि' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

९

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अतिविषा श्वेतकन्दा विश्वा शृङ्गी च भङ्गुरा । विरूपा श्यामकन्दा च
विश्वरूपा महौषधी ॥ ७ ॥ वीरा प्रतिविषा चान्द्री विषा श्वेतवचा स्मृता ।
अरुणोपविषा चैव ज्ञेया सप्तदशाह्वया ॥ ८ ॥

गुणाः—* * ॥ ९ ॥

(३) मूर्वा ।

मूर्वा मधुरसा देवी पृथक्पर्णी त्रिपर्ण्यपि । देवश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी
च मोरटा ॥ १३ ॥

गुणाः—मूर्वा स्वादुरसा चोष्णा हृद्रोगकफवातजित् । कुष्ठकण्डूवमीमेहविष-
मज्वरनाशिनी ॥ १४ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

मूर्वा दिव्यलताऽमरा मधुरसा देवी त्रिपर्णी मधुश्रेणी भिन्नदलाऽमरी मधु-
मती तिक्ता पृथक्पर्णिका । गोकर्णी लघुपर्णिका च दहनी तेजस्विनी मोरटा देव-
श्रेणिमधुलिकामधुदलाः स्युः पीलुनी रक्तला ॥ १० ॥ सुखोषिता स्निग्धपर्णी
पीलुपर्णी मधुस्रवा । ज्वलनी गोपवल्ली चेत्यष्टाविंशतिसंज्ञका ॥ ११ ॥

गुणाः—मूर्वा तिक्ता कषायोष्णा हृद्रोगकफवातहृत् । वमिप्रमेहकुष्ठारिर्विष-
मज्वरहारिणी ॥ १२ ॥

मोरटः (मूर्वाविशेषः) ॥ १ ॥

मोरटः कीर्णपुष्पश्च पीलुपुष्पो मधुस्रवः । तेजिनी दीर्घमूला च पुरुषः
क्षीरमोरटः ॥ १५ ॥

गुणाः—*ज्वरघ्नो मुखवैरस्यतृष्णादाहविनाशनः । कफपित्तहरश्चासौ विज्ञेयः
क्षीरमोरटः ॥ १६ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

मोरटः कीर्णपुष्पश्च पीलुपत्रो मधुस्रवः । वनमूलो दीर्घमूलः पुरुषः क्षीर-
मोरटः ॥ १३ ॥

गुणाः—मोरटः क्षीरबहुलो मधुरः सकषायकः । पित्तदाहज्वरान्दहन्ति
वृष्यो बलविवर्धनः ॥ १४ ॥

* अयं श्लोकः ग ड च छ पुस्तकेषु न दृश्यते ।

१ त. तिक्तरसा ।

१०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

(४) मञ्जिष्ठा ।

मञ्जिष्ठा कालमेपी च समझा विकसाऽरुणा । मञ्जुका रक्तयष्टी च भाण्डी
योजनवल्लभ्यपि ॥ १७ ॥ क्षेत्रिणी विजया रक्ता रक्ताङ्गी वस्त्रभूषणा । जिङ्गी
भण्डी तथा काला गण्डाली कालमेषिका ॥ १८ ॥

गुणाः—*मञ्जिष्ठा मधुरा स्वादे कषायोष्णा गुरुस्तथा । *कफोग्रव्रणमे-
हासविषनेत्रामयाञ्जयेत् ॥ १९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः पष्ठो वर्गः—

मञ्जिष्ठा हरिणी रक्ता गौरी योजनवल्लिका । समझा विकसा पद्मा रोहिणी
कालमेषिका ॥ १५ ॥ भण्डी चित्रलता चित्रा चित्राङ्गी जननी च सा ।
मण्डूकपर्णी विजया मञ्जुषा रक्तयष्टिका ॥ १६ ॥ क्षेत्रिणी चैव रागादद्या
भण्डीरी कोलभाण्डिका । अरुणा ज्वरहन्त्री च च्छद्वा नागकुमारिका ॥ १७ ॥
भण्डारलतिका चैव रागाङ्गी वस्त्रभूषणा । सैकत्रिंशाद्वया प्रोक्ता मञ्जिष्ठा च
भिषग्वरैः ॥ १८ ॥

गुणाः—* * ॥ १९ ॥

(५) धन्वयासः ।

* धन्वयासो दुरालम्भा ताम्रमूली च कच्छुरा । * दुरालभा च दुःस्पर्शा
यासो धन्वयवासकः ॥ २० ॥

गुणाः—दुरालम्भा स्वादुशीता तिक्ता दाहविनाशिनी । विषमज्वरतृच्छ-
दिमेहमोहविनाशिनी ॥ २१ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तुतीयो वर्गः—

प्रबोधनी सूक्ष्मदला विरूपा दुरभिग्रहा । दुर्लभा दुष्पधर्षा च स्याच्चतु-
र्दशसंज्ञका ॥ २० ॥ * * ॥

गुणाः—दुरालम्भा कटुस्तिक्ता सोष्णा क्षाराम्लिका तथा । मधुरा वातपि-
तघ्नी ज्वरगुल्मप्रमेहजित् ॥ २१ ॥ अन्या क्षुद्रदुरालम्भा मरुस्था मरुसंभवा ।
विशारदाऽजभक्षा स्यादजादन्युष्टभक्षिका ॥ २२ ॥ कषाया फणिहृच्चैव ग्राहिणी
करभप्रिया । करभादनिका चेति विज्ञेया द्वादशाभिधा ॥ २३ ॥ दुरालम्भा
द्वितीया च गौल्याऽम्लज्वरकुष्ठनुत् । श्वासकासभ्रमघ्नी च पारदे शुद्धिका-
रिका ॥ २४ ॥

१ झ. द. जलनी । २ ज. द. क्षीरिणी । ३ झ. द. च्छद्वा । ४ ज. भण्डीरलतिका ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

११

यासः (धन्वयासविशेष) ॥ २ ॥

यासो यवासकोऽनन्तो बालपत्रोऽधिकण्टकः । दूरमूलः समुद्रान्तो दीर्घ-
मूलो मरुद्भवः ॥ २२ ॥

गुणाः—यवासकः स्वादुतिक्तो ज्वरतृड्ढरक्तपित्तनुत् ।

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्त्वृतीयो वर्गः—

यासो यवासो बहुकण्टकोऽल्पकः क्षुद्रेङ्गुदी रोदनिका च कच्छुरा । स्याद्वा-
लपत्रोऽधिककण्टकः खरः सुदूरमूलो विषकण्टकोऽपि सः ॥ २५ ॥ अनन्तस्ती-
क्ष्णकण्टश्च समुद्रान्तो मरुद्भवः । दीर्घमूलः सूक्ष्मपत्रो विषघ्नः कण्टका-
लुकः ॥ २६ ॥ त्रिपर्णिका च गान्धारी चैकविंशतिनामभिः ।

गुणाः—यासो मधुरतिक्तोऽसौ शीतः पित्तातिदाहजित् । बलदीपनकृष्ट-
पणाकफच्छर्दिविसर्पजित् ॥ २७ ॥

(६) वासकः ।

वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासोऽथ सिंहिका । आटरूषः सिंहमुखी भिष-
ग्माताऽटरूषकः ॥ २३ ॥

गुणाः—आटरूषो हिमस्तिक्तः पित्तश्लेष्मास्रकासजित् । क्षयहृच्छर्दिकु-
ष्ठघ्नो ज्वरतृष्णाविनाशनः ॥ २४ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

वासकः सिंहिका वासा भिषग्माता वसादनी । आटरूषः सिंहमुखी सिंही
कण्ठीरवी वृषः ॥ २८ ॥ शितपर्णी वाजिदन्ता नासा पञ्चमुखी तथा । सिंह-
पर्णी मृगेन्द्राणी नामान्यस्यास्तु षोडश ॥ २९ ॥

गुणाः—वासा तिक्ता कटुः शीता कासघ्नी रक्तपित्तजित् । कामलाकफवै-
कल्यज्वरश्वासक्षयापहा ॥ ३० ॥

(७) खदिरः । (मृगः, मृगशीर्षः)

खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशल्यः
क्षतक्षमः ॥ २५ ॥

गुणाः—खदिरः स्याद्रसे तिक्तो हिमपित्तकफासनुत् । कुष्ठामकासकण्डू-
तिकृमिदोषहरः स्मृतः ॥ २६ ॥ खदिरः कृमिकुष्ठघ्नः कफरेतोविशोषणः ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

खदिरो बालपत्रश्च खौद्यपत्रिक्षितिक्षमाः । सुशल्यो वक्रकण्टश्च यज्ञाज्ञो

१२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

दन्तधावनः ॥ ३१ ॥ गायत्री जिह्वश्ल्यश्च कण्ठी सारद्गुमस्तथा । कुष्ठारि-
बहुसारश्च मेध्यः सप्तदशाह्वयः ॥ ३२ ॥

गुणाः—खदिरस्तु रसे तिक्तः शीतः पित्तकफापहः । पाचनः कुष्ठकासास-
शोफकण्डूव्रणापहः ।

सोमवल्कः (खदिरविशेषः) ॥ ३ ॥

खदिरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्कः पथिद्रुमः । श्यामसारो नेमिवृक्षः
कार्मुकः कुब्जकण्टकः ॥ २७ ॥

गुणाः—श्वेतस्तु खदिरस्तिक्तः शीतपित्तकफापहः । रक्तदोषहरश्चैव कण्डू-
कुष्ठविनाशनः ॥ २८ ॥

राजनिघण्टौ—खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कार्मुकः कुब्जकण्टकः । सोमसारो
नेमिवृक्षः सोमवल्कः पथिद्रुमः ॥ ३४ ॥

गुणाः—श्वेतस्तु खदिरस्तिक्तः कषायः कटुरुष्णकः । कण्डूतिभूतकुष्ठघ्नः
कफवातव्रणापहः ॥ ३५ ॥

(राजनिघण्टौ)—शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

ताम्रकण्टकः । (खदिरविशेषः) ॥ ४ ॥

सरक्तो रक्तसारश्च सुसारस्ताम्रकण्टकः । स प्रोक्तो बहुश्ल्यश्च याज्ञिकः
कुष्ठतोदनः ॥ ३६ ॥ यूपद्रुमोऽस्रखदिरोऽपरुश्च दशधा स्मृतः ।

गुणाः—कटूष्णो रक्तखदिरः कषायो गुरुतिक्तकः । आमवातास्रवातघ्नो
व्रणभूतज्वरापहः ॥ ३७ ॥

(राजनिघण्टौ) शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

विट्खदिरः (खदिरविशेषः) (शुद्धखदिरः) ॥ ५ ॥

विट्खदिरः काम्भोजी कालस्कन्धश्च गोरटो मरुजः । पत्रतरुबहुसारः
संसारः खदिरो ग्रहैर्महासारः ॥ ३८ ॥

गुणाः—विट्खदिरः कटुरुष्णस्तिक्तो रक्तव्रणोत्थदोषहरः । कण्डूतिविषवि-
सर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नः ॥ ३९ ॥

(राजनिघण्टौ) शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

अरिः (खदिरविशेषः) ॥ ६ ॥

अरिः संदानिका दाला ज्ञेया खदिरपत्रिका ।

गुणाः—अरिः कषायकटुका तिक्ता रक्तार्तिपित्तनुत् ॥ ४० ॥

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१३

(राजनिघण्टौ) शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

खादिरः (खदिरनिर्यासः) ॥ ७ ॥

खादिरः खदिरोद्भूतस्तत्सारो रङ्गदः स्मृतः । ज्ञेयः खदिरसारश्च तथा
रङ्गः षडाह्वयः ॥ ४१ ॥

गुणाः—कटुकः खादिरः सारस्तिकोष्णः कफवातहृत् । व्रणकण्ठामयघ्नश्च
रुचिकृद्दीपनः परः ॥ ४२ ॥

(८) निम्बः (उत्तराभाद्रपदा)

निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्दः सुतिक्तकः । अरिष्टः सर्वतोभद्रः प्रभद्रः
पारिभद्रकः ॥ २९ ॥

गुणाः—निम्बस्तिक्तारसः शीतो लघुः श्लेष्मासपित्तनुत् । कुष्ठकण्डूव्रणान्
हन्ति लेपाहारादिशीतलः ॥ ३० ॥ अपक्वं पाचयेच्छोफं व्रणं पक्वं
विशोधयेत् ।

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

अथ निगदितः प्रभद्रः पिचुमन्दः पारिभद्रको निम्बः । काकफलः कीरेष्टो
नेताऽरिष्टश्च सर्वतोभद्रः ॥ ४३ ॥ धमनो विशीर्णपर्णी पवनेष्टः पीतसारकः
शीतः । वरतिक्तोऽरिष्टफलो ज्येष्ठामालकश्च हिङ्गुनिर्यासः ॥ ४४ ॥ छर्दन-
श्चाग्निधमनो ज्ञेया नाम्नां तु विंशतिः ॥

गुणाः—प्रभद्रकः प्रभवति शीततिक्तकः कफव्रणक्रिमिवमिशोफशान्तये ।
बलासभिद्धहुविषपित्तदोषजिद्विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकृत् ॥ ४५ ॥

महानिम्बः (निम्बविशेषः) ॥ ८ ॥

महानिम्बः स्मृतोद्रेकी कार्मुको विषमुष्टिकः । केशमुष्टिर्निम्बैरको रम्यकोऽ-
क्षीर एव च ॥ ३१ ॥

गुणाः—महानिम्बो रसे तिक्तः शीतपित्तकफापहः । कुष्ठरक्तविनाशी च
विषूर्चो हन्ति शीतलः ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

महानिम्बो मदोद्रेकः कार्मुकः केशमुष्टिकः । काकाण्डो रम्यकोऽक्षीरो महा-
तिक्तो हिमद्रुमः ॥ ४६ ॥

१४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—महानिम्बस्तु शिशिरः कषायः कटुतिक्तकः । अस्रदाहबलासघ्नो
विषमज्वरनाशनः ॥ ४७ ॥

(राजनिघण्टौ) प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

कैडर्यः (निम्बविशेषः) ॥ ९ ॥

कैडर्योऽन्यो महानिम्बो रामणो रमणस्तथा । गिरिनिम्बो महारिष्टः शुक-
शालः कफाह्वयः ॥ ४८ ॥

गुणाः—कैडर्यः कटुकस्तिक्तः कषायः शीतलो लघुः । संतापशोषकुष्ठान्सं-
क्रिमिभूतविषापहः ॥ ४९ ॥

(९) किराततिक्तः ।

किराततिक्तको हैमः काण्डस्तिक्तः किरातकः । भूनिम्बो नार्यतिक्तश्च
किरातो रामसेनकः ॥ ३३ ॥ कैडर्यः पिचुमन्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचः ।
छर्दिघ्नो हिङ्गुनिर्यासः प्रियशालश्च पार्वतः ॥ ३४ ॥ नेपालः कथितश्चान्यो
जातिभेदो ज्वरान्तकः । महातिक्तश्च तिक्तश्च निद्रारिः संनिपातहा ॥ ३५ ॥

गुणाः—किरातको रसे तिक्तो रसः शीतो लघुस्तथा । श्लेष्मपित्तास्रशोफा-
दिकासतृष्णाज्वरापहः ॥ ३६ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

भूनिम्बो नार्यतिक्तः स्यात्कैरातो रामसेनकः । कैराततिक्तको हैमः काण्ड-
स्तिक्तः किरातकः ॥ ५० ॥

गुणाः—भूनिम्बो वातलस्तिक्तः कफपित्तज्वरापहः । व्रणसंरोपणः पथ्यः
कुष्ठकण्डूतिशोफनुत् ॥ ५१ ॥ नेपालनिम्बः—नेपालनिम्बो नैपालस्तृणनिम्बो
ज्वरान्तकः । नाडीतिक्तोऽर्धतिक्तश्च निद्रारिः संनिपातहा ॥ ५२ ॥

गुणाः—नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघुस्तथा । तिक्तोऽतिकफपि-
त्तास्रशोफतृष्णाज्वरापहः ॥ ५३ ॥

(१०) *कटुका ।

कटुका मत्स्यशकला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा काण्डरुहा नाम्ना
कटुकरोहिणी ॥ ३७ ॥ अशोकरोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहि-

* कटुकाशोधनम्—कटुकीमुष्णदुग्धेन प्रक्षाल्य ग्राहयेदपि ।

१ झ. 'लकृमि' । २ ख. ग. ड. 'श्च कैरा' । ३ क. घ. ड. च. कैण्डर्यः । ४ क. ख. घ.
ड. च. पथिकश्चान्यो ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१५

प्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ॥ ३८ ॥ आमघ्नी शतपर्वा च विप्राङ्गी
जननी जना ।

गुणाः—कटुका पित्तजित्तिक्ता कटुः शीतास्रदाहजित् । बलासारोचकान्हन्ति
विषमज्वरनाशिनी ॥ ३९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

कटुका जननी तिक्ता रोहिणी तिक्तरोहिणी । चक्राङ्गी मत्स्यपित्ता च
बकुला शकुलादनी ॥ ५४ ॥ सादनी शतपर्वा स्याच्चक्राङ्गी मत्स्यभेदिनी ।
अशोकरोहिणी कृष्णा कृष्णभेदा महौषधी ॥ ५५ ॥ कट्व्यञ्जनी काण्डरुहा
कटुश्च कटुरोहिणी । केदारकटुकाऽरिष्टाऽप्यामघ्नी पञ्चविंशतिः ॥ ५६ ॥

गुणाः—कटुकाऽतिकटुस्तिक्ता शीतपित्तास्रदोषजित् । बलासारोचकश्वास-
ज्वरहृद्देचनी च सा ॥ ५७ ॥

(११) मुस्ता ।

मुस्ता चाम्बुधरो मेघो घनो राजकसेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गाङ्गेयः
कुरुविन्दकः ॥ ४० ॥ जीमूतोऽथ वृषध्वाङ्क्षी जलदोऽथ जैलावहः ।
नादेयः पिण्डमुस्तोऽन्यो नागरः परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥

गुणाः—मुस्ता तिक्तकषायाऽग्निशिशिरा श्लेष्मरक्तजित् । पित्तज्वरातिसा-
रघ्नी तृष्णाकृमिविनाशनी ॥ ४२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

मुस्ता भद्रा वारिदाम्भोदमेघा जीमूतोऽब्दो नीरदोऽभ्रं घनश्च । गाङ्गेयं
स्याद्भद्रमुस्ता वराही गुण्डग्रन्थिर्भद्रकासी कसेरुकः ॥ ५८ ॥ क्रोडेष्टा कुरुवि-
न्दाख्या सुगन्धिर्ग्रन्थिला हिमा । वन्या राजकसेरुश्च कैच्छोत्था पञ्चविंशतिः
॥ ५९ ॥

गुणाः—भद्रमुस्ता कषाया च तिक्ता शीता च पाचनी । पित्तज्वरकफघ्नी च
ज्ञेया संग्रहणी च सा ॥ ६० ॥ अपरा नागरमुस्ता नगरोत्था नागरादिघन-
संज्ञा । चक्राङ्का नादेयी चूडाला पिण्डमुस्ता च ॥ ६१ ॥ शिशिरा च
वृषध्वाङ्क्षी कच्छरुहा चानुकेसरोच्चाटा । सा पूर्णकोष्ठसंज्ञा कलापिनी सागरे-
न्दुमिता ॥ ६२ ॥

गुणाः—तिक्ता नागरमुस्ता कटुः कषाया च शीतला कफनुत् । पित्तज्व-
रातिसारावचितृष्णादाहनाशनी श्रमहत् ॥ ६३ ॥

१ ग. ड. च. छ. मुस्तमम्बु । २ क. छ. ग. घ. ड. च बलाहकः । ३ झ. कच्छन्योत्था ।

१६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

जलमुस्तम् (क्षुद्रमुस्ता) (मुस्ताविशेषः) ॥ १० ॥

जलमुस्तं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् । कैवर्तिमुस्तं शैवालं जलजं जीवि-
ताह्वयम् ॥ ४३ ॥गुणाः—जलजं तिक्तकटुकं कषायं कान्तिदं हिमम् । मैथ्यं वातान्ध्यविसर्प-
कण्डूकुष्ठविषापहम् ॥ ४४ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

शैवालं जलनीली स्याच्छैवलं जलजं च तत् ॥

गुणाः—शैवालं शीतलं स्निग्धं संतापव्रणनाशनम् ॥ ६४ ॥

(१२) पर्पटः ।

पर्पटः स्यात्पर्पटको वरतिक्तः सुतिक्तकः । रजो रेणुश्च पांशुश्च कवचो
वर्मकण्टकः ॥ ४५ ॥गुणाः—*पर्पटः शीतलस्तिक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः । *रक्तदाहारुचि-
ग्लानिमदभ्रमविनाशनः ॥ ४६ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

पर्पटश्चरको रेणुस्तृष्णारिः खरको रजः । शीतः शीतप्रियः पांशुः
कल्पाङ्गी वर्मकण्टकः ॥ ६५ ॥ कृशशाखः पर्पटकः सुतिक्तो रक्तपुष्पकः ।
पित्तारिः कटुपत्रश्च कवचोऽष्टादशाभिधः ॥ ६६ ॥ * * ॥ ६७ ॥

(१३) वालकम् ।

वालकं वारि तोयं च ह्रीबेरं जलमम्बु च । केश्यं वज्रमुदीच्यं च पिङ्गमाच-
मनं कचम् ॥ ४७ ॥गुणाः—वालकं शीतलं तिक्तं पित्तश्लेष्मविसर्पजित् । कफासृक्कण्डुकुष्ठानि
ज्वरदाहौ च नाशयेत् ॥ ४८ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

वालकं वारिपर्यायैरुक्तं ह्रीबेरकं तथा । केश्यं वज्रमुदीच्यं च पिङ्गं च
ललनाप्रियम् ॥ ६८ ॥ वालं च कुन्तलोशीरं कचामोदं शशीन्दुधा ।गुणाः—वालकं शीतलं तिक्तं पित्तवान्तिनृपापहम् ॥ ६९ ॥ ज्वरकुष्ठानि-
सारघ्नं केश्यं श्वित्रव्रणापनुत् ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. 'लमुस्तं तिक्तकटुकं' । २ क. ख. घ. ङ. 'मैथ्यम्' । ३ क. ख. ग. घ.
ङ. 'तिक्तश्च नामतः । रं' । ४ घ. ङ. पाण्डुश्च । ५ ग. ब्रह्मकण्टकः । ६ त कर्मकण्टकः ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१७

(१४) पटोलः । (पटोलम्)

पटोलः कुलकः प्रोक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ॥ ४९ ॥ राजीफलः
पाण्डुफलो राजनामाऽमृताफलः ।

गुणाः—वीर्यगर्भप्रतानश्च कुष्ठहा कासमुक्तिदः ॥ ५० ॥ पटोलं कटुकं
तीक्ष्णमुष्णं पित्तविरोधि च । कफासृक्कण्डुकुष्ठानि ज्वरदाहौ च नाशयेत्
॥ ५१ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

स्यात्पटोलः कटुफलः कुलकः कर्कशच्छदः । राजनामाऽमृतफलः पाण्डुः
पाण्डुफलो मतः ॥ ७३ ॥ बीजगर्भो नागफलः कुष्ठारिः कासमर्दनः । पञ्च-
राजिफलो ज्योत्स्नी कुष्ठघ्नः षोडशाद्वयः ॥ ७४ ॥

गुणाः—पटोलः कटुतिक्तोष्णो रक्तपित्तबलासजित् । कफकण्डूतिकुष्ठासृग्-
ज्वरदाहार्तिनाशनः ॥ ७५ ॥

स्वादुपत्रफला । (पटोलविशेषः) ॥ ११ ॥

पटोली स्याद्वितीयाऽन्या स्वादुपत्रफला च सा । पटोलायास्तु पर्यायैर्यो-
जयेद्भिर्षगुत्तमः ॥ ५२ ॥

गुणाः—पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं
चास्य विरेचयेत् ॥ ५३ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

ज्ञेया स्वादुपटोली च पटोली मण्डली च सा । पटोली मधुरादिः स्यात्प्रोक्ता
दीर्घपटोलिका ॥ ७६ ॥ स्निग्धपर्णी स्वादुपूर्वैः पर्यायैश्च पटोलिका ।

गुणाः—पटोली स्वादुपित्तघ्नी रुचिकृज्ज्वरनाशनी ॥ ७७ ॥ बलपुष्टिकरी
पथ्या ज्ञेया दीपनपाचनी । पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ॥ ७८ ॥
फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम् ।

(१५) हरिद्रा ।

हरिद्रा पीतिका पिङ्गा रजनी रज्जिनी निशा । गौरी वर्णवती पीता हरिता
वरवर्णिनी ॥ ५४ ॥

हैलदीका भद्रलता ज्ञेया वर्णविलासिनी । विषघ्नी च जयन्ती च दीर्घ-
रङ्गा तु रज्जिणी ॥ ५५ ॥

१ ज. 'राजीफ' । २ घ. 'लारसा' । ३ ख. घ. 'षजोत्तमैः' । ग. 'षजां वरः' । ड. 'षज्वरैः' ।
४ क. ख. ग. घ. ड. 'विद्रा व' । ५ क. हलादिका ।

१८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—हरिद्रा स्वरसे तित्ता रूक्षोष्णा विषकुष्ठनुत् । कण्डूमेहव्रणान्
हन्ति देहवर्णविधायिनी ॥ ५६ ॥ विशोधनी कृमिहरा पीनसारुचिनाशिनी ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

हरिद्रा हरिद्रज्जनी स्वर्णवर्णा सुवर्णा शिवा वर्णिनी दीर्घरागा ।
हरिद्री च पीता वराङ्गी च गौरी जनिष्ठा वरा वर्णदात्री पवित्रा ॥ ७९ ॥
हरिता रजनीनाम्नी विषघ्नी वरवर्णिनी । पिङ्गला वर्णिनी चैव मङ्गल्या
मङ्गला च सा ॥ ८० ॥ लक्ष्मी भद्रा शिफा शोफा शोभना सुभगाह्वया ।
श्यामा जयन्तिका द्वे च त्रिशन्नामविलासिनी ॥ ८१ ॥

गुणाः—हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत् ॥ मेहकण्डूव्रणान्हन्ति
देहवर्णविधायिनी ॥ ८२ ॥

(१६) दारुहरिद्रा ।

अन्या दारुहरिद्रा च पीतद्रुः पीतचन्दनम् ॥ ५७ ॥ निर्दिष्टा काष्ठरजनी
सा च कालेयकं स्मृतम् । कालायकं दारुनिशा दार्वी पीताह्वपीतकम् ॥ ५८ ॥
कटंकटेरी पर्जन्या पीतदारु पचंपचा । हेमवर्णवती पीता हेमकान्ता कुंसु-
म्भका ॥ ५९ ॥

गुणाः—तिक्ता दारुहरिद्रा स्याद्रूक्षोष्णा व्रणमेहजित् । कर्णनेत्रमुखोद्भूतां
रुजं कण्डूं च नाशयेत् ॥ ६० ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अन्या दारुहरिद्रा च दार्वी पीतद्रु पीतिका । कालेयकं पीतदारु स्थिररागा
च कामिनी ॥ ८३ ॥ कटंकटेरी पर्जन्या पीतदारु निशा स्मृता । कालीयकं
कामवती दारुपीता पचंपचा ॥ ८४ ॥ स्यात्कर्कटकिनी ज्ञेया प्रोक्ता सप्त-
दशाह्वया ।

गुणाः—तिक्ता दारुहरिद्रा तु कटूष्णा व्रणमेहनुत् ॥ ८५ ॥ कण्डूविस-
र्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोपनुत् ।

(१७) शठी । (सठी)

सठी सठी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका । सुगन्धमूला गन्धाली षडग्रन्था
सुव्रता बधूः ॥ ६१ ॥ चन्द्राणी चन्द्रगन्धा च दुर्विधेयेतिसंज्ञिता ॥ ६२ ॥

गुणाः—सठी स्यात्तिक्ततीक्ष्णोष्णा संनिपातज्वरापहा ॥ ६३ ॥ कफो-
ग्रव्रणकासघ्नी वक्त्रशुद्धिविधायिनी ।

१ क. घ. ड. 'धमेहतु' । २ ड. 'ण्डूकुष्ठ' । ३ झ. पित्ता । ४ झ. हरिद्रा । ५ क. च. 'यका
स्मृता । ग. घ. 'यकः स्मृतः । ६ क. घ. ड. च. 'तका ॥ ५८ ॥ क' । ७ घ. ड. च. कुमुम्भला ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१९

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सटी सटी पलाशश्च षड्ग्रन्था सुव्रता वधूः । सुगन्धमूला गन्धाली शटिका च
पलाशिका ॥ ८६ ॥ सुभद्रा च तृणी दूर्वा गन्धा पृथुपलाशिका । सौम्या
हिमोज्ज्वा गन्धा वधूर्नागेन्दुसंमिता ॥ ८७ ॥

गुणाः—सटी सतिक्ताम्लरसा लघूष्णा रुचिप्रदा च ज्वरहारिणी च ।
कफासकण्डूव्रणदोषहन्त्री वक्त्रामयध्वंसकरी च सोक्ता ॥ ८८ ॥

गन्धपलाशः । (शब्दीविशेषः) ॥ १२ ॥

अन्यो गन्धपलाशश्च स्थूलकस्तित्तकन्दकः ॥ ६४ ॥ तापसी ज्वलनी चैव
हरिद्रा पत्रकन्दका ।

गुणाः—कासश्वासहरा सिध्माज्वरशूलानिलापहा ॥ ६५ ॥ सटी स्वर्या
त्वधोमूला कषायकटुका सरा ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अन्या तु गन्धपत्रा स्यात्स्थूलास्या तित्तकन्दका । वनजा सटिका वन्या
स्तवक्षीर्यैकपत्रिका ॥ ८९ ॥ गन्धपीता पलाशान्ता गन्धाढ्या गन्धपत्रिका ।
दीर्घपत्रा गन्धनिशा वेदभूद्वा सुपाकिनी ॥ ९० ॥

गुणाः—गन्धपत्रा कटुः स्वादुस्तीक्ष्णोष्णा कफवातजित् । कासच्छर्दिज्वरा-
न्हन्ति पित्तकोपं करोति च ॥ ९१ ॥

(१८) मूलम् ।

मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजटा वीरं तत्फ-
लपत्रकम् ॥ ६६ ॥

गुणाः—तित्तं पुष्करमूलं तु कटूष्णं कफवातजित् । ज्वरारोचककासघ्नं
शोफाध्मानविनाशनम् ॥ ६७ ॥ श्वासं ह्रिकां जयत्येव सेव्यमानं शनैः शनैः ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

मूलं पुष्करमूलं च पुष्करं पद्मपत्रकम् । पद्मं पुष्करजं वीजं पौष्करं पुष्करा-
ह्वयम् ॥ ९२ ॥ काश्मीरं ब्रह्मतीर्थं च श्वासारिमूलपुष्करम् । ज्ञेयं पञ्चदशाहं
च पुष्कराद्ये जटाशिफे ॥ ९३ ॥

गुणाः—पुष्करं कटु तित्तोष्णं कफवातज्वरापहम् । श्वासारोचककासघ्नं
शोफघ्नं पाण्डुनाशनम् ॥ ९४ ॥

१ क. ख. ग. च. अन्या गन्धपलाशी च स्थूलका तित्तकन्दका ॥ ६४ ॥ तां । २ झ. 'रा.
हिम्मा' । ३ झ. चिरं ।

२०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुह्य्यादिः—

(१९) भार्गी । (भार्गी)

भार्गी गर्दभशाकं च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारवल्ली फेङ्गी च सैव
ब्रह्मसुवर्चसा ॥ ६८ ॥ शक्रमाता च कासघ्नी भृङ्गजा भार्गवा मता ।

गुणाः—भार्गी स्यात्स्वरसे तिक्ता चोष्णा श्वासकफापहा । गुल्मज्वरासृ-
ग्वातघ्नी यक्ष्माणं हन्ति पीनसम् ॥ ६९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

भार्गी गर्दभशाकश्च फङ्गी चाङ्गारवल्ली । वर्षा ब्राह्मणयष्टिश्च वर्षरो भृङ्गजा
च सा ॥ ९५ ॥ पद्मा यष्टिश्च भारङ्गी वातारिः कासजित्परम् । सुरूपा
भ्रमरेष्टा च शक्रमाता च षोडश ॥ ९६ ॥

गुणाः—भार्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशनी । शोफत्रणक्रि-
मिघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी ॥ ९७ ॥

(२०) पाठा ।

*पाठाऽम्बुष्ठाऽम्बुष्ठी च प्राचीना पापवेलिका । वरतिक्ता बृहत्तिक्ता
पाठिका स्थापनी वृकी ॥ ७० ॥ मालती च वरा देवी त्रिवृताऽन्या शुभा
मता ।

गुणाः—पाठा तिक्ता रसा वृष्या विषघ्नी कुष्ठकण्डुनुत् । अर्दिहृद्रोगज्वराजि-
त्रिदोषशमनी परा ॥ ७१ ॥ पाठाऽतिसारशूलघ्नी कफपित्तज्वरापहा ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

*पाठिका स्थापनी चैव श्रेयसी वृद्धिकर्णिका ॥ ९८ ॥ एकाष्टीला कुचैली
च दीपनी वरतिक्ता ।

तिक्तपुष्पा वरा तिक्ता दीपनी त्रिशिरा वृकी ॥ ९९ ॥ मालवी च वरा
देवी वृत्तपर्णी द्विद्विजिता ।

गुणाः—पाठा तिक्ता गुरुष्णा च वातापित्तज्वरापहा । भयसंधानकृत्पित्त-
दाहातीसारशूलहृत् ॥ १०० ॥

श्वासारिः (पाठाविशेषः) ॥ १३ ॥

श्वासारिः पद्मतीर्थं च पद्मं पुष्करसागरम् ।

गुणाः—वृक्षरोहं शूलहरं समूलं सुखसंभवम् ॥ ७२ ॥

१ झ. फाङ्गी । २ क. ड. च. 'जीयं वचो' बर्बरकस्तथा ॥ ६८ ॥ शं । ३ झ. शक्रमाता । ४ झ.
'वाघणी' । ५ क. ख. भार्गी । ६ क. पापवेलिका । ७ झ. तिक्तापूषा बृहत्तिक्ता ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२१

(२१) कट्फलः ।

कट्फलः सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भा च कुम्भीका भद्रा
भद्रवतीति च ॥ ७३ ॥

गुणाः—कट्फलः कफवातघ्नो गुल्ममेहाग्निदाहजित् ॥ रुचिष्यो ज्वरदु-
र्नामग्रहणीपाण्डुरोगहा ॥ ७४ ॥

अन्यच्च—कट्फलं च कषायं च कफधातुविकारजित् । हृल्लासमुखरोगघ्नं
कासश्वासज्वरापहम् ॥ ७५ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

कुमुदा चोग्रगन्धश्च भद्रा रञ्जनकस्तथा । कुम्भी च लघुकाश्मर्यः श्रीपर्णी
च त्रिपञ्चधा ॥ १०१ ॥

गुणाः—कट्फलः कटुरुष्णश्च कासश्वासज्वरापहः । उग्रदाहहरो रुच्यो
मुखरोगशमप्रदः ॥ १०२ ॥

(२२) देवदारुः ।

देवदारु स्मृतं दारु सुराहं किलिमं च तत् । स्नेहविद्धं महादारु भद्रदा-
र्विन्द्रदारु च ॥ ७६ ॥ देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं सुदारु च । सुरदार्विन्द्र-
वृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥ ७७ ॥

गुणाः—देवदारु रसे तिक्तं स्निग्धोष्णं श्लेष्मवातजित् । आमदोष-
विवन्धाध्मप्रमेहविनिवर्तकम् ॥ ७९ ॥ देवदार्विनिलं हन्ति स्निग्धोष्णं श्लेष्म-
पाकतः ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

देवदारु सुरदारु दारुकं स्निग्धदारुमरादिदारु च । भद्रदारु शिवदारु
शांभवं भूतहारि भवदारु रुद्रवत् ॥ १०३ ॥ देवकाष्ठं पूतिकाष्ठं भद्रकाष्ठं
सुकाष्ठकम् । अस्निग्धदारुकं चैव काष्ठदारु षडाह्वयम् ॥ १०४ ॥

गुणाः—देवकाष्ठं तु तिक्तोष्णं रुक्षं श्लेष्मानिलापहम् । भूतदोषापहं धत्ते
लिप्तमङ्गेषु कालिकम् ॥ १०५ ॥

(२३) कट्त्तृणम् ।

कट्त्तृणं सकलं भूतिभूतिदं रोहिषं तृणम् । ध्यामकं श्यामकं पौरं पाटलं
देवदंशकम् ॥ ८० ॥

गुणाः—कट्त्तृणं श्वासकासघ्नं हृद्रोगशमनं परम् । विषूच्यजीर्णशूलघ्नं कफ-
पित्तास्रनाशनम् ॥ ८१ ॥

१ च. 'त्रिमान्द्यजि' । २ झ. 'किरिम' । ३ क. 'ष्णं कफवा' । ४ क. च 'वदण्डक' । ५ क.
ग. च. 'फण्डीहवातास' ।

२२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुह्य्यादिः—

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

कुतृणं कत्तृणं भूतिर्भूतिकं रोहिषं तृणम् । श्यामकं ध्यामकं पृतिर्मुद्गलं वद-
दग्धकम् ॥ १०६ ॥

गुणाः—कुतृणं दशनामाढ्यं कटुतिक्तकफापहम् । शस्त्रशल्यादिदोषघ्नं
बालग्रहविनाशनम् ॥ १०७ ॥ अन्यद्रोहिषकं दीर्घं दृढकाण्डो दृढच्छदम् ।
द्राघिष्ठं दीर्घनालश्च तिक्तसारश्च कुत्तिसतम् ॥ १०८ ॥

गुणाः—दीर्घरोहिषकं तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् । भूतग्रहविषघ्नं च व्रण-
क्षतविरोपणम् ॥ १०९ ॥

कपटम् ॥ ११० ॥ (कटूतृणविशेषः)

कपटं च सुमङ्गल्यं चिडा गन्धवधूस्तथा । तरुणं तरुणी तौरा वातभूतैर्वि-
नाशनी ॥ ८२ ॥

गुणाः—कफवातहरा चोष्णा दीपनी रक्तपित्तजित् ।

गुण्टः ॥ १११ ॥ (कत्तृणविशेषः)

गुण्टो वृत्तगुणः शुण्टः शृङ्गभेदी भूमूलकः । शुण्टं कुण्टं तृणशुण्टो वर्तुलः
पृथुकन्दकः ॥ ८३ ॥

गुणाः—कषायानुरसः स्वादुः शीतलो मूत्रकृच्छ्रहा । रक्तपित्तहरो गुण्टो
रजःशुक्रविशोधनः ॥ ८४ ॥

(२४) शृङ्गी ।

शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुलीरा कर्कटाहया । कुलीरभृङ्गी चक्रा च महाघोषा
नवाङ्गिनी ॥ ८५ ॥ चन्द्रास्पदा विषाणी च शृङ्गी वनजमूर्धजा ।

गुणौः—तिक्ता कर्कटशृङ्गी च गुरुश्चोर्ध्वसमीरजित् ॥ ८६ ॥ कासश्वासा-
तियक्ष्मघ्नी वान्तिर्तृणारुचीर्जयेत् ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

शृङ्गी कुलीरभृङ्गी स्याद्घोषा च वनमूर्धजा । चन्द्रा कर्कटशृङ्गी च महा-
घोषा च शृङ्गिका ॥ ११० ॥ कालिका चेन्दुखण्डा च लताङ्गी च
विषाणिका । चक्रा च शिखरं चैव कर्कटाह्या त्रिपञ्चधा ॥ १११ ॥

गुणाः—तिक्ता कर्कटशृङ्गी तु गुरुहृणानिलापहा । हिकातीसारकासघ्नी
श्वासपित्तासनाशिनी ॥ ११२ ॥

१ क. 'ह्यं विडागन्धवतुस्त' । २ क. ड. च. तारी । ३ क. ड. च. 'तनिवारिणी । गुं । ४ क.
ड. च. 'णाः—कर्कटाह्या ज्वरश्वास कासघ्नी तिक्तका हिमा । हिमातिसारापित्तासनाध्ववातारुची जये' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२३

अजशृङ्गी (गृङ्गीविशेषः) ॥ १६ ॥

* अजशृङ्गी मेषशृङ्गी सर्पदंष्ट्रा च वर्तिका । द्वितीया दक्षिणावर्ता वृश्चिकाली विषाणिका ॥ ८७ ॥

गुणाः—अजशृङ्गी हिमा स्वादुः शोफतृष्णावमीर्जयेत् । चक्षुष्या स्वादुतृष्णो-
गविषकासारतिकुष्ठनुत् ॥ ८८ ॥

(राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः)—

* चक्षुष्या तिक्तदुग्धा च पुत्रश्रेणी विषाणिका ॥ ११३ ॥

गुणाः—अजशृङ्गी कटुस्तिक्ता कफार्शःशूलशोफजित् । चक्षुष्या श्वासह-
द्रोगविषकासारतिकुष्ठजित् ॥ ११४ ॥

(२५) शालिपर्णी ।

शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णतिगुहा ध्रुवा ॥ ८७ ॥ विदारिगन्धां-
शुमती दीर्घमूला सुपत्रिका । शालिपर्णीविशेषः—आलकं पालकं दग्धं सबलं
भूमिगन्धिकम् ॥ ८८ ॥ ज्वलनाभं विशुद्धं च गन्धं बोटं कुसुम्भकम् ।

गुणाः—शालिपर्णी रसे तिक्ता गुरुष्णा वातदोषजित् ॥ ८९ ॥ विषम-
ज्वरमेहघ्नी शोफवातविनाशनी ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

स्याच्छालिपर्णी सुदला सुपत्रिका स्थिरा च सौम्या कुमुदा गुहा ध्रुवा ।
विदारिगन्धांशुमती सुपर्णिका स्यादीर्घमूलाऽपि च दीर्घपत्रिका ॥ ११३ ॥
वातघ्नी पित्तला तन्वी सुधा सर्वानुकारिणी । शोफघ्नी सुभगा देवी निश्चला
व्रीहिपर्णिका ॥ ११४ ॥ सुमूला च सुरूपा च सुपत्रा शुभपत्रिका । शालि-
पर्णी शालिदला स्यादूनत्रिशदाहया ॥ ११५ ॥

गुणाः—शालिपर्णी रसे तिक्ता गुरुष्णा वातदोषनुत् । विषमज्वरमेहार्शः-
शोफसन्तापनाशनी ॥ ११६ ॥

(२६) पृष्ठिपर्णी ॥ (पृश्निपर्णी)

पृष्ठिपर्णी पृथक्पर्णी कलशी धावनी गुहा । शृगालविन्नाऽङ्घ्रिबला पर्णी
क्रोष्टुकपुच्छिका ॥ ९० ॥

पृष्ठिपर्णीविशेषः—सर्वानुकारिणी तन्वी दीर्घपर्णी च पर्णिको । कुमुदाऽति-
गुहा चैव विषघ्नी सैव कीर्तिता ॥ ९१ ॥

गुणाः—पृष्ठिपर्णी रसे स्वादुर्लघूष्णाऽसत्रिदोषजित् । कासश्वासप्रशमनी
ज्वरतृद्धाहनाशनी ॥ ९२ ॥

२४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुहूच्यादिः—

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

स्यात्पृश्निपर्णी कलशी महागुहा शृगालविन्ना धमनी च मेखला । लाङ्गू-
लिका क्रोष्टुकपुच्छिका गुहा शृगालिका सैव च सिंहपुच्छिका ॥ ११७ ॥
पृथक्पर्णी दीर्घपर्णी दीर्घा क्रोष्टुकमेखला । चित्रपर्ण्युपचित्रा च श्वपुच्छाऽष्टा-
दशाह्वया ॥ ११८ ॥

गुणाः—पृश्निपर्णी कटूष्णाम्ला तिक्तातीसारकासजित् । वातरोगज्वरो-
न्माद्व्रणदाहविनाशिनी ॥ ११९ ॥

(२७) बृहती ॥

बृहती सिंहिका कान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली । विषदा स्थूलकण्टाकी
महती तु महोटिका ॥ ९३ ॥

गुणाः—सिंहिका कफवातघ्नी श्वासशूलज्वरापहा । छर्दिहृद्रोगमन्दाग्निमाम-
दोषांश्च नाशयेत् । बृहती ग्राहिणी सोष्णा वातघ्नी पाचनी तथा ॥ ९४ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

बृहती महती कान्ता वार्ताकी सिंहिका कुली । राष्ट्रिका स्थूलकण्टा च
भण्टाकी तु महोटिका ॥ १२० ॥ बहुपत्री कण्टतनुः कण्टालुः कट्फला तथा ।
डोरली वनवृन्ताकी नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ १२१ ॥

गुणाः—बृहती कटुतिक्तोष्णा वातजिज्ज्वरहारिणी । अरोचकामकासघ्नी
श्वासहृद्रोगनाशिनी ॥ १२२ ॥

सर्पतनुः । (बृहतीविशेषः) ॥ १७ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

बृहत्यन्या सर्पतनुः क्षविका पीततण्डुला । पुत्रप्रदा बहुफला गोधिनीति
षडाह्वया ॥ १२३ ॥

गुणाः—क्षविका बृहती तिक्ता कटुरुष्णा च तत्समा । युक्त्या द्रव्यवि-
शेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा ॥ १२४ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

श्वेतबृहतीः । (बृहतीविशेषः) ॥ १८ ॥

श्वेताऽन्या श्वेतबृहती ज्ञेया श्वेतमहोटिका । श्वेतसिंही श्वेतफला श्वेतवार्ता-
किनी च षट् ॥ १२५ ॥

गुणाः—विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी । रुच्या चाञ्जनयोगेन

१ ग. कान्ता । २ ख. ग. "लभण्टा" । ३ ग. घ. ङ. च. "ण्टालीम" ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२५

नानानेत्रामयापहा ॥ ११९ ॥

(२८) कण्टकारी ।

कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकिनी
धावनी दुष्प्रधाषिणी ॥ ९५ ॥

गुणाः—कण्टकारी कटुस्तिक्ता तथोष्णा श्वासकासजित् । अरुचिज्वरवा-
तामदोषहृद्गदनाशिनी ॥ ९६ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

कण्टकारी कण्टकिनी दुःस्पर्शा दुष्प्रधाषिणी । क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धा च
धावनी क्षुद्रकण्टिका ॥ १२० ॥ बहुकण्टा क्षुद्रकण्टा ज्ञेया क्षुद्रफला च सा ।
कण्टारिका चित्रफला स्याच्चतुर्दशसंज्ञका ॥ १२१ ॥

गुणाः—कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासजित् । प्रतिश्यायार्ति-
दोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥ १२२ ॥

लक्ष्मणा (बृहतीविशेषः) ॥ १९ ॥

लक्ष्मणा क्षेत्रदूती च सितासिंही कुमर्तिका । सुश्वेता कण्टकारी च दुर्लभा
च महौषधी ॥ ९७ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

सितकण्टारिका श्वेता क्षेत्रदूती च लक्ष्मणा । सितसिंही सितक्षुद्रा क्षुद्रवा-
र्ताकिनी सिता ॥ १२३ ॥ लिङ्गा च कटुवार्ताकी क्षेत्रजा कपटेश्वरी । स्यान्निः-
स्नेहफला रामा सितकण्टा महौषधी ॥ १२४ ॥ गर्दभी चन्द्रिका चान्द्री
चन्द्रपुष्पा प्रियंकरी । नाकुली दुर्लभा रास्त्रा द्विरेषा द्वादशाह्वया ॥ १२५ ॥

गुणाः—श्वेतकण्टारिका रुच्या कटूष्णा कफवातनुत् । चक्षुष्या दीपनी
ज्ञेया प्रोक्ता रसनियामिका ॥ १२६ ॥

कासघ्नी । (बृहतीविशेषः) ॥ २० ॥

कासघ्नी क्षुद्रमाता च कचिद्वार्ताकिनी विदुः । वनजा किञ्चिदाटव्या
कपटा कपटेश्वरी ॥ ९८ ॥ मलिन्या मलिनाङ्गी च कटुवार्ताकिनीति च ।
गर्दभी बहुवाहा च चन्द्रपुष्पा प्रियंकरी ॥ ९९ ॥

गुणाः—कण्टकारीद्वयं तिक्तं वातामकफकासजित् । फलानि क्षुद्रिकाणां तु
कटुतिक्तज्वरापहा ॥ १०० ॥ कण्डुकुष्ठकृमिघ्नानि कफवातहराणि च ॥

२६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

वृन्ताकी । (बृहतीविशेषः) ॥ २१ ॥

वृन्ताकी वार्तिका वृन्ता भाण्टाकी भण्टिका मता ।

गुणाः—*वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् । कफवातहरं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ॥ १०१ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

वार्ताकी कण्टवृन्ताकी कण्टालुः कण्टपत्रिका । निद्रालुर्मांसलफला वृन्ताकी च महोटिका ॥ १२७ ॥ चित्रफला कण्टकिनी महती कटफला च सा । मिश्रवर्णफला नीला फला रक्तफला तथा ॥ १२८ ॥ शाकश्रेष्ठा वृत्तफला नृपप्रियफलस्मृतिः ।

गुणाः—वार्ताकी कटुका रुच्या मधुरा पित्तनाशिनी । बलपुष्टिकरी हृद्या गुरुवर्तिषु निन्दिता ॥ १२९ ॥

(२९) गोक्षुरः ।

गोक्षुरः स्याद्रोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्डकः । गोकण्टको भक्षकः षडङ्गः कण्टकत्रिकः ॥ १०२ ॥ अन्यच्च—गोकण्टो गोक्षुरः कण्टी षडङ्गः क्षुरकः क्षुरः । त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्रो व्यालदंष्ट्रकः ॥ १०३ ॥

गुणाः—श्वदंष्ट्रो बृंहणो वृष्यस्त्रिदोषशमनोऽभिकृत् । शूलहृद्रोगकृच्छ्रघ्नः प्रमेहविनिवर्तकः ॥ १०४ ॥ अन्यच्च—गोक्षुरो मूत्रकृच्छ्रघ्नो वृष्यः स्वादुः समीरजित् । शूलहृद्रोगशमनो बृंहणो मेहनाशनः ॥ १०५ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

स्याद्रोक्षुरो गोक्षुरकः क्षुराङ्गः श्वदंष्ट्रकः कण्टकभद्रकण्टकौ । स्याद्व्यालदंष्ट्रः क्षुरको महाङ्गो दुश्चक्रमश्च क्रमशो दशाहः ॥ १३० ॥ क्षुद्रोऽपरो गोक्षुरकस्त्रिकण्टकः कण्टी षडङ्गो बहुकण्टकः क्षुरः । गोकण्टकः कण्टफलः पलंकषा क्षुद्रक्षुरो भक्षकश्चण्ड्रुमः ॥ १३१ ॥ स्थलशृङ्गाटकश्चैव वनशृङ्गाटकस्तथा । इक्षुगन्धः स्वादुकण्टः पर्यायाः षोडश स्मृताः ॥ १३२ ॥

गुणाः—स्यातामुभौ गोक्षुरकौ सुशीतलौ बलप्रदौ तौ मधुरौ च बृंहणौ । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशनौ रसायनौ तत्र बृहद्गुणः परः ॥ १३३ ॥

(३०) बिल्वः । (चित्रा)

बिल्वः शलाटुः शाण्डिल्यो हृद्यगन्धो महाफलः । शैलूषः श्रीफलश्चाहः

*क. पुस्तके—लवणमरिचचूर्णेनाऽऽवृतं रामठाड्यं दहनवदनपकं जम्बुकान्तं निकान्तम् ।

हरति पवनदोषं श्लेष्महन्तुं प्रसिद्धं जठरभरणमव्यं चारुभोज्यं भरित्यम् ॥

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२७

कर्कटः पूतिमारुतः ॥ १०६ ॥ लक्ष्मीफलो गन्धगर्भः सत्यकर्मा वरारुहः ।
वातसारोऽरिमेदश्च कण्ठको ह्यसिताननः ॥ १०७ ॥

गुणाः—विल्वमूलं त्रिदोषघ्नं छर्दिघ्नं मधुरं लघु । विल्वस्य च फलं चाम्लं
स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ॥ १०८ ॥ कटुतिक्तकषायोष्णं तीक्ष्णं वातकफाप-
हम् । विद्यात्तदेव पक्वं तु मधुरानुरसं गुरु ॥ १०९ ॥ विदाहि विष्टम्भकरं
दोषैर्हृत्पूतिमारुतम् ।

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

विल्वः शल्यो हृद्यगन्धः शलाटुः शाण्डिल्यः स्याच्छ्रीफलः कर्कटाहः ।
शैलूषः स्याच्छैवपत्रः शिवेष्टः पत्रश्रेष्ठो गन्धपत्रस्त्रिपत्रः ॥ १३४ ॥ लक्ष्मीफलो
गन्धफलो दुरारुहस्त्रिशाकपत्रस्त्रिशिखः शिवद्रुमः । सदाफलः सत्फलदः
सुभूतिकः समीरसारः शिखिनेत्रसंज्ञितः ॥ १३५ ॥

गुणाः—विल्वस्तु मधुरो हृद्यः कषायः पित्तजिह्वुरः । कफज्वरातिसारघ्नो
रुचिकृदीपनः परः ॥ १३६ ॥ विल्वमूलं त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातनुत् । फलं
तु कोमलं स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनम् ॥ १३७ ॥ तदेव पक्वं विज्ञेयं मधुरं
सरसं गुरु । कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ॥ १३८ ॥

(३१) अग्निमन्थः ।

अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी विजयन्तिका । वह्निमन्थोऽरणी केतुः श्रीपर्णी
कर्णिका जया ॥ ११० ॥ नादेयी वह्निमथनो द्वितीयश्चाग्निमन्थनः । रक्ताङ्गो
मन्थनश्चैव सै चैवारणिको मर्तः ॥ १११ ॥ क्षुद्राग्निमन्थस्त्वपरः पूर्वनामनियो-
जितः । क्षुद्राग्निमन्थ इत्यादिनामानि परिचक्षते ॥ ११२ ॥

गुणाः—तर्कारी कटुका तिक्ता तथोष्णाऽनिलपाण्डुजित् । शोफश्लेष्माग्निमा-
न्यामविबन्धांश्च विनाशयेत् ॥ ११३ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कारी वैजयन्तिका । वह्निमन्थोऽरणी केतुः श्रीपर्णी
कर्णिका जया ॥ १३६ ॥ नादेयी विजयाऽनन्ता नदी यावन्नयोदश ॥

गुणाः—तर्कारी कटुरुष्णा च तिक्ताऽनिलकफापहा । शोफश्लेष्माग्निमान्या-
शौविड्वन्धाध्माननाशनी ॥ १३७ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

१ क. च. 'मा सुदार' । २ क. च. 'ण्टकाद्योऽसि' । ३ क. ख. च. 'व संपक्वं म' ।
४ ख. 'पक्वद्वन्ति मा' । ड. च. 'पक्वत्' । ५ क. स वै वारणिकोत्तमः । क्षु' । ६ ड. च. छ. 'तः ।
द्वितीयः क्षु' ।

२८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

क्षुद्राग्निमन्थः । (अग्निमन्थविशेषः) ॥ २२ ॥

क्षुद्राग्निमन्थस्तपनो विजया गणकारिका । अरणिर्लघुमन्थश्च तेजोवृक्षस्तनु-
त्वचा ॥ १३८ ॥

गुणाः—अग्निमन्थद्वयं चैव तुल्यं वीर्यरसादिषु । तत्प्रयोगानुसारेण योजये-
त्स्वमनीषया ॥ १३९ ॥

(३२) स्योनाकः ।

स्योनाकः शुक्रनासश्च कटुङ्गोऽथ कटंभरः । मयूरजङ्घोऽरलुकः प्रियजीवः
कुटंनटः ॥ ११४ ॥ स प्रोक्तः पृथुशिम्बश्च टिण्डुको दीर्घवृन्तकः । भल्लकः
शिल्लको फल्गुवृन्ताको जम्बुको मतः ॥ ११५ ॥

गुणाः—टिण्डुकः शिशिरस्तिक्तो बस्तिरोगहरः परः । पित्तश्लेष्मामवाताती-
सारकासारुचीर्जयेत् ॥ ११६ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

स्योनाकः शुक्रनासश्च कटुङ्गोऽथ कटंभरः । मयूरजङ्घोऽरलुकः प्रियजीवः
कुटंनटः ॥ १४० ॥ स्योनाकः पृथुशिम्बोऽन्यो भल्लको दीर्घवृन्तकः । पीतवृ-
क्षश्च टेण्डूको भूतसारो सुनिद्रुमः ॥ १४१ ॥ निःसारः फल्गुवृन्ताकः पूति-
पत्रो वसन्तकः । मण्डूकपर्णः पीताङ्गो जम्बूकः पीतपादकः ॥ १४२ ॥ वातारिः
पीतकः शोणः कूटनश्च विरेचनः । भ्रमरेष्टो बर्हिजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिधः
॥ १४३ ॥

गुणाः—स्योनाकयुगलं तिक्तं शीतलं च त्रिदोषजित् । पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं
संनिपातज्वरापहम् ॥ १४४ ॥ तथाच—टेण्डूफलं कटूष्णं च कफवातहरं लघु ।
दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिकृल्लवणाम्लकम् ॥ १४५ ॥

(३४) काश्मर्यः ।

काश्मर्या काश्मरी हीरा काश्मर्यो मधुपर्ण्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी
कृष्णवृन्तका ॥ ११७ ॥

गुणाः—*श्रीपर्णी स्वरसे तिक्ता गुरुणा रक्तपित्तजित् । त्रिदोषश्रमदाहा-
तिज्वरतृष्णाविषाञ्जयेत् ॥ ११८ ॥ अन्यच्च—श्रीपर्णी स्वादुतिक्ता च रक्त-
पित्तज्वरापहा । काश्मर्यं कुसुमं वृष्यं बल्यं पित्तासनाशनम् ॥ ११९ ॥

* श्रीपर्णी स्वादुतिक्ता च रक्तपित्तज्वरापहा ।

काश्मर्यकुसुमं वृष्यं बल्यं पित्तासनाशनम् ॥

१ ग. रलुकः । २ क. ख. ड. च काम्भारी ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२९

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

स्यात्काश्मर्यः काश्मरी कृष्णवृन्ता हीरा भद्रा सर्वतोभद्रिका च । श्रीपर्णी
स्यात्सिन्धुपर्णी सुभद्रा कम्भारी सा कट्फला भद्रपर्णी ॥ १४६ ॥ कुमदा च
गोपभद्रा विदारिणी क्षीरिणी महाभद्रा । मधुपर्णी स्वभद्रा कृष्णा श्वेता
च रोहिणी गृष्टिः ॥ १४७ ॥ स्थूलत्वचा मधुमती सुफला मेदिनी महाकुमुदा ।
सुदृढत्वचा च कथिता विज्ञेया विंशतिर्नाम्नाम् ॥ १४८ ॥

गुणाः—काश्मरी कटुका तिक्ता गुरुष्णा कफशोफनुत् । त्रिदोषविषदाहार्ति-
ज्वरतृष्णास्रदोषजित् ॥ १४९ ॥

(३४) पाटला (पाटली)

पाटलोक्ता तु कुम्भिका ताम्रपुष्पाऽम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तदूती स्याद-
मोघा कालवृन्तिका ॥ १२० ॥

गुणाः—पाटलाऽपि रसे तिक्ता गुरुष्णा पवनासजित् । पित्तहिकावमीशोफ-
कफारोचकनाशनी ॥ १२१ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

पाटली ताम्रपुष्पी च कुम्भिका रक्तपुष्पिका । वसन्तदूती चामोघा ताली
च विटवल्लभा ॥ १५० ॥ स्थिरगन्धाऽम्बुवासा च कालवृन्तीन्दुभूद्वया ।

गुणाः—पाटली तु रसे तिक्ता कटूष्णा कफवातजित् । शोफाध्मानवमिश्वा-
सशमनी संनिपातनुत् ॥ १५१ ॥

काष्ठपाटला । (पाटलाविशेषः) ॥ २३ ॥

द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भीका
कुबेराक्षी फलेरुहा ॥ १२२ ॥

गुणाः—*पाटलाया गुणस्तद्वर्तिकिञ्चिन्मारुतकृद्भवेत् ।

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

सितपाटलिका चान्या सितकुम्भी फलेरुहा । सिता मोघा कुबेराक्षी
सिताद्वा काष्ठपाटला ॥ १५२ ॥ पाटली धवला प्रोक्ता ज्ञेया वसुमिताद्वया ।

गुणाः—सितपाटलिका तिक्ता गुरुष्णा वातदोषजित् । वमिहिकाकफघ्नी
च श्रमशोषापहारिका ॥ १५३ ॥

* क. ख. ड. च. पुस्तकेऽयं श्लोको दृश्यते—

‘पाटलायुगुलं हृद्यं सुगन्धं कफवातजित् ।

पाटलाया गुणस्तद्वर्तिकिञ्चिन्मारुतकोपजित्’ ॥

१ ज. स्वयम् । २ ज. ‘ला सोमे’ ।

३०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

(३५) जीवकः ।

जीवकः शृङ्गकः क्ष्वेडो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः । ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः
प्राणदश्चिरजीव्यपि ॥ १२३ ॥

गुणाः—जीवको मधुरः शीतो रक्तपित्तानिलाञ्जयेत् । दाहज्वरक्षयं हन्ति
कफशुक्रविवर्धनः ॥ १२४ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

जीवको जीवनो जीव्यः शृङ्गाहः प्राणदः प्रियः । चिरजीवी च मधुरो
मङ्गल्यः कूर्मशीर्षकः ॥ १५४ ॥ ह्रस्वाङ्गो वृद्धिदश्चोक्तो ह्यायुष्माञ्जीवकस्तथा ।
दीर्घायुर्वलदश्चैव नामान्येतानि षोडश ॥ १५५ ॥

गुणाः—जीवको मधुरः शीतो रक्तपित्तानिलार्तिजित् । क्षयदाहज्वरान्हन्ति
शुक्रश्लेष्मविवर्धनः ॥ १५६ ॥

(३६) ऋषभः । (गौडे काश्मीरे च प्रसिद्धः)

ऋषभो दुर्धरो धीरो मातृको वृषभो वृषः । विषाणी ककुदिन्द्राक्षो बन्धुरो
गोपतिस्तथा ॥ १२५ ॥

गुणाः—ऋषभस्तु रसे स्वादुः पित्तरक्तसमीरहा । क्षयदाहज्वरं हन्ति
श्लेष्मशुक्रविवर्धनः ॥ १२६ ॥ हन्ति दाहासपित्तानि क्षयवातज्वरैः सह ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

ऋषभो गोपतिर्धीरो वृषाणी धूर्धरो वृषः । ककुबान्पुङ्गवो वोढा शृङ्गी
धुर्यश्च भूपतिः ॥ १५७ ॥ कामी ऋक्षप्रियश्चोक्तो लाङ्गुली गौश्च बन्धुरः ।
गोरक्षो वनवासी च ज्ञेयो विंशतिनामकः ॥ १५८ ॥

गुणाः—ऋषभो मधुरः शीतः पित्तरक्तविरेकनुत् । शुक्रश्लेष्मकरो दाहक्षय-
ज्वरहरश्च सः ॥ १५९ ॥

(३७) मेदा ।

मेदा ज्ञेया मणिच्छिद्रा शल्यपर्णी धराऽपि च । महामेदा देवमणिर्वसु-
च्छिद्रा प्रकीर्तिता ॥ १२७ ॥

गुणाः—मेदा स्वादुरसा शीता क्षयदाहज्वरापहा । सपित्तं च जयेत्कासं
सकफं च विवर्धयेत् ॥ १२८ ॥ महामेदा हिमा स्वादुः कफपित्तविवर्धनी ।
हन्ति दाहासपित्तानि क्षयवातज्वरैः सह ॥ १२९ ॥

१ च 'णदः क्षीर' । २ क. घ. ङ. च. धीरः श्रीमानृषभको वृषः । ३ क. ख. वृषाणी । ४ क.
ख. ङ. च. 'ध्वर्वीवि' । ५ क. ख. ङ. च. 'दादयं गुरु स्तन्यं वातपित्तहरं परम् । स' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३१

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

मेदा वसा मणिच्छिद्रा जीवनी शल्यपर्णिका । नखच्छेद्या हिमा रङ्गा
मध्यदेशे प्रजायते ॥ १६० ॥ मेदःसारा स्नेहवमी मेदिनी मधुरा वरा ।
स्निग्धा मेदोद्रवा साध्वी शल्यदा बहुरन्ध्रिका ॥ १६१ ॥ स्यात्पोडशाभिधा
चैव युता पुरुषदन्तिका ।

गुणाः—मेदा तु मधुरा शीता पित्तदाहार्तिकासनुत् । राजयक्ष्मज्वर-
हरा वातदोषकरी च सा ॥ १६२ ॥ महामेदा वसुच्छिद्रा जीवनी पांशुरा-
गिणी । देवेष्टा सुरमेदा च दिव्या देवमणिस्तथा ॥ १६३ ॥ देवगन्धा महा-
छिद्रा ऋक्षार्हा रुद्रसंमिता । महामेदाभिधः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ॥ १६४ ॥
मेदाऽपि शुक्लकन्दः स्यान्मेदो धातुमिव सवेत् ।

गुणाः—महामेदा हिमा रुच्या कफशुक्रप्रवृद्धिकृत् । हन्ति दाहास्रपित्तानि
क्षयं वातं ज्वरं च सा ॥ १६२ ॥

*विजया । (मेदाविशेषः) ॥ २४ ॥

विजया रञ्जिका भङ्गी तन्द्राकृद्बहुवादिनी । मादिनी मादिका मादुः प्रोक्ता
गज्जाकिनिस्तथा ॥ १३० ॥

गुणाः—भङ्गी कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः । तीक्ष्णोष्णा
पित्तला मोहमन्दवाग्बद्धिवर्धिनी ॥ १३१ ॥

(३८) काकोली ।

काकोली मधुरा शुक्ला क्षीरा ध्वांशोलिका स्मृता । वयस्था स्वादुमांसी च
वायसोली च कर्णिका ॥ १३२ ॥

गुणाः—काकोली स्वादुशीता चैव वातपित्तज्वरापहा । दाहघ्नी क्षयहन्त्री च
श्लेष्मशुक्रविवर्धिनी ॥ १३३ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

काकोली मधुरा काकी कालिका वायसोलिका । क्षीरा च ध्वांसिका वीरा
शुक्ला धीरा च मेदुरा ॥ १६६ ॥ ध्वांशोली स्वादुमांसी च वयस्था चैव
जीविनी । इत्येषा खलु काकोली ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ १६७ ॥

* विजयाशोधनम्—बुबुलुत्वक्कायेण भङ्गां संस्वेद्य शोषयेत् । गोदुग्धभावनां दत्त्वा शुष्कां
सर्वत्र योजयेत् ॥ १ ॥

१ क. ड. ज. क्रोकिटा । घ. काकिनी । २ ड. च. छ. च रक्तपि ।

३२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—काकोली मधुरा स्निग्धा क्षयपित्तानिलार्तिनुत् । रक्तदाहज्वरघ्नी च कफशुक्रविवर्धिनी ॥ १६८ ॥

(३९) क्षीरकाकोली ।

द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । वयस्था क्षीरमधुरा वीरा क्षीर-विषाणिका ॥ १३४ ॥

गुणाः—रुचिष्या कफपित्तास्रहृद्दोगशमनी मता । श्वासकासक्षयहरा वृष्या वस्तिविशोधनी ॥ १३५ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीरशुक्ला पयस्विनी । पयस्या क्षीरमधुरा वीरा क्षीर-विषाणिका । जीववल्ली जीवशुक्ला स्यादित्येषा नवाह्वया ॥ १६९ ॥ रसवीर्य-विषाकेषु काकोल्या सदृशी च सा ।

(४०) माषपर्णी ।

माषपर्णी च काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्रमाषा सिंहविन्ना मांस-मासाऽश्वपुच्छिका ॥ १३६ ॥

गुणाः—माषपर्णी रसे तिक्ता शीतला रक्तपित्तजित् । कफपित्तशुक्रकरी हन्ति दाहज्वरानिलान् ॥ १३७ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्रमाषा मांसमासा मङ्गल्या हयपुच्छिका ॥ १७० ॥ हंसमाषाऽश्वपुच्छा च पाण्डुरा माषपत्रिका । कल्याणी वज्रमूली च शालिपर्णी विसारिणी ॥ १७१ ॥ आत्मोज्झवा बहुफला स्वयंभूः सुलभा घना । इत्येषा माषपर्णी स्यादेकविंशतिनामका ॥ १७२ ॥

गुणाः—माषपर्णी रसे तिक्ता वृष्या दाहज्वरापहा । शुक्रवृद्धिकरी बल्या शीतला पुष्टिवर्धिनी ॥ १७३ ॥

(४१) मुद्रपर्णी ।

मुद्रपर्णी शुद्रसहा शिम्बी मार्जारगन्धिका । वनजा रिङ्गिणी ह्रस्वा शूर्प-पर्ण्यबुधे स्मृते ॥ १३८ ॥

गुणाः—मुद्रपर्णी हिमा स्वादुर्वातरक्तविनाशिनी । पित्तदाहज्वरान्हन्ति कृमिघ्नी कफशुक्रनुत् ॥ १३९ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३३

मुद्रपर्णी क्षुद्रसहा शिम्बी मार्जारगन्धिका । वनजा रिङ्गिणी ह्रस्वा शूर्प-
पर्णी कुरङ्गिका ॥ १७४ ॥ कांसिका काकमुद्रा च वनमुद्रा वनोद्भवा ।
अरण्यमुद्रा वन्येति ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ १७५ ॥

गुणाः—मुद्रपर्णी हिमा कासवातरक्तक्षयापहा । पित्तदाहज्वरान्हन्ति
चक्षुष्या शुक्रवृद्धिकृत् ॥ १७६ ॥

(४२) जीवन्ती ।

जीवन्ती जीवनीया च जीवनी जीववर्धनी । माङ्गल्यनामधेया च शाक-
श्रेष्ठा यशस्करी ॥ १४० ॥

गुणाः—चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा । शाकानां प्रवरा यूनां
द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥ १४१ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

जीवन्ती स्याज्जीवनी जीवनीया जीवा जीव्या जीवदा जीवदात्री । शाक-
श्रेष्ठा जीवभद्रा च भद्रा मङ्गल्या च क्षुद्रजीवा यशस्या ॥ १७७ ॥ शृङ्गाटी
जीवपृष्ठा च काञ्जिका शशशिम्बिका । सुपिङ्गलेति जीवन्ती ज्ञेया अष्टादशाभिधा
॥ १७८ ॥ जीवन्त्यन्या बृहत्पूर्वा पुत्रभद्रा म्रियंकरी । मधुरा जीवपृष्ठा च बृह-
जीवा यशस्करी ॥ १७९ ॥

गुणाः—जीवन्ती मधुरा शीता रक्तपित्तानिलापहा । क्षयदाहज्वरान्हन्ति
कफवीर्यविवर्धनी ॥ १८० ॥ एवमेव बृहत्पूर्वा रसवीर्यबलान्विता । भूतविद्रा-
वणी ज्ञेया वेगाद्रसनियामिका ॥ १८१ ॥

(४३) मधुयष्टी ।

मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधु मधुस्रवा । यष्टीकं मधुकं चैव यष्ट्याहं मधुय-
ष्टिका ॥ १४२ ॥

गुणाः—मधुयष्टिः स्वादुरसा शीतपित्तविनाशिनी । वृष्या शोषक्षयहरा विप-
च्छर्दिविनाशनी ॥ १४३ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

यष्टीमधुर्मधुयष्टी मधुवल्ली मधुस्रवा । मधुकं मधुका यष्टी यष्ट्याहं वसुसंमितम्
॥ १८२ ॥

गुणाः—मधुरं यष्टिमधुकं किञ्चित्तिक्तं च शीतलम् । चक्षुष्यं पित्तहृद्भुज्यं
शोषतृष्णात्रणापहम् ॥ १८३ ॥

३४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

क्रीतनकम् । (मधुयष्टीविशेषः) ॥ २५ ॥

तल्लक्षणं क्रीतनकं क्रीतनं क्रीतिका च सा । स्थलजा जलजाऽन्या तु मधुपर्णी मधूलिका ॥ १४४ ॥

गुणाः—यष्टिकायुगुलं स्वादु तृष्णापित्तास्रजित्समम् ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अन्यत्क्रीतनमुक्तं क्रीतनकं क्रीतनीयकं मधुकम् । मधुवल्ली च मधूलो मधुरं-
लता मधुरसाऽतिरसा ॥ १८४ ॥ शोषापहा च सौम्या स्थलजा जलजा च
सा द्विधाभूता । सामान्येन मतेयं द्वादशसंज्ञा बहुश्रधिया ॥ १८५ ॥

गुणाः—क्रीतनं मधुरं रुच्यं बल्यं वृष्यं व्रणापहम् । शीतलं गुरु चक्षुष्यमै-
स्रपित्तापहं परम् ॥ १८६ ॥

(४४) ऋद्धिः ।

ऋद्धिर्वृद्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं मङ्गलं वसु । ऋषिसृष्टा युगं योग्यं लक्ष्मीः
सर्वजनप्रिया ॥ १४५ ॥

गुणाः—ऋद्धिर्मधुरशीता स्यात्क्षयपित्तानिलाञ्जयेत् । रक्तदोषज्वरं हन्ति
वर्धनी कफशुक्रयोः ॥ १४६ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

ऋद्धिः सिद्धिः प्राणदा जीवदात्री सिद्धा योग्या चेतनीया रथाङ्गी । मङ्गल्या
स्याल्लोककान्ता यशस्या जीवश्रेष्ठा द्वादशाङ्गा क्रमेण ॥ १८७ ॥ वृद्धिस्तुष्टिः
पुष्टिदा वृद्धिदात्री मङ्गल्या श्रीः संपदा श्रीर्जनेष्टा । लक्ष्मीर्भूतिर्मुत्सुखं जीवभद्रा
ज्ञेया एवं विंशतिः सप्त चाऽऽङ्गाः ॥ १८८ ॥ ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः
कोशयामले । श्वेतरोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥ १८९ ॥ तूलग्र-
न्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता मह-
र्षिभिः ॥ १९० ॥

गुणाः—ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला । रुचिमेधाकरी
श्लेष्मकृष्टकृमिहरा परा ॥ १९१ ॥ प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।
यत्र द्वयानुसृष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥ १९२ ॥

(४५) विदारिका ।

विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा शृगालिका । वृष्यकन्दा विदारी च
वृष्यवल्ली विडालिका ॥ १४७ ॥

१ झ. 'रनामम्' । २ झ. ड. 'मम्लपि' । ३ क. ड. च 'पिश्रेष्टा यु' । ४ झ. 'वृक्षकं' ।
५ झ. 'वृक्षव' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३५

गुणाः—विदारी शिशिरा स्वादुर्गुरुः स्निग्धा समीरजित् । पित्तास्रजित् तथा
बल्या वृष्या चैव प्रकीर्तिता ॥ १४८ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

विदारिका स्वादुकन्दा सिता शुक्ला शृगालिका । विदारी वृष्यकन्दा च
विडाली वृष्यवल्लिका ॥ १९३ ॥ भूकृष्णाण्डी स्वादुलता गजेष्टा वारिवल्लभा ।
ज्ञेया कन्दफला चेति मनुसंख्या हयामता ॥ १९४ ॥

गुणाः—विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धाऽस्रपित्तजित् । ज्ञेया च कफकृत्पु-
ष्टिबल्या वीर्यविवर्धनी ॥ १९५ ॥

क्षीरविदारी (विदारिकाविशेषः) ॥ २६ ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्लयपि । क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा क्षीर-
शुक्ला पयस्विनी ॥ १४९ ॥

गुणाः—विदारिकन्दो बल्यश्च वातपित्तहरश्च सः । मधुरो बृंहणो वृष्यः
शीतस्पर्शोऽतिमूत्रकः ॥ १५० ॥ स्तनदोषस्य हरणी गूढवृष्यविपूदनी ।

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेक्षुवल्लरी । इक्षुवल्ली क्षीरकन्दः क्षीरवल्ली
पयस्विनी ॥ १९६ ॥ क्षीरशुक्ला क्षीरलता पयःकन्दा पयोलता । पयोविदा-
रिका चेति विज्ञेया द्वादशाह्वया ॥ १९७ ॥

गुणाः—ज्ञेया क्षीरविदारी च मधुराम्ला कषायका । तिक्ता च पित्तशू-
लघ्नी मूत्रमेहामयापहा ॥ १९८ ॥ क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सना-
लकः । विनालो रोगहर्ता स्याद्वयस्तम्भी सनालकः ॥ ४९९ ॥

(४६) कपिकच्छूः ।

*कपिकच्छूरात्मगुप्ता स्वयंगुप्ता महर्षभी । *लाङ्गूली कण्डला चण्डा मर्कटी
दुरभिग्रहा ॥ १५१ ॥

गुणाः—कपिकच्छू रसे स्वादुस्तिक्ता शीताऽनिलापह्नी । वृष्या पित्तास्र-
हन्त्री च दुष्टव्रणविनाशिनी ॥ १५२ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

* * ॥ २०० ॥ कपिरोमफला गुप्ता दुःस्पर्शा कच्छुरा जया । प्रावृ-
षेण्या शूकशिम्बी बदरी गुरुरार्षभी ॥ २०१ ॥ शिम्बी वराहिका तीक्ष्णा
रोमालुर्वनसूरिका । कीशरोमा रोमवल्ली स्यात्षड्विंशतिनामका ॥ २०२ ॥

१ श. 'त्रलः ॥ स्त' । २ ड. च. कण्डरा । ३ क. ड. च. 'हा । शीतपि' ।

३६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—कपिकच्छूः स्वादुरसा वृष्या वातक्षयापहा । शीतपित्तास्रहन्त्री च विकृतव्रणनाशिनी ॥ २०३ ॥

दधिपुष्पी । (कपिकच्छूविशेषः) ॥ २७ ॥

दधिपुष्पी तु खट्वाङ्गी खट्वा पर्यङ्कपादिका । वृषभी सा तु काकाण्डी ज्ञेया सूकरपादिका ॥ १५३ ॥

गुणाः—कफपित्तहरा गुर्वी रञ्जनी वातनाशिनी । उष्णवीर्या स्वादुरसा काकाण्डी माषवद्भवेत् ॥ १५४ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

दधिपुष्पी खट्वाङ्गी खट्वा पर्यङ्कपादिका कूपा । खट्वापादी वंश्या काकोली कोलपालिका नवधा ॥ २०४ ॥

गुणाः—दधिपुष्पी कटुमधुरा शिशिरा संतापपित्तदोषघ्नी । वातामयदोष-करी गुरुस्तथाऽरोचकघ्नी च ॥ २०५ ॥

(४७) शितिवारः । (शितिवारकः)

शितिवारः सूचिपत्रः सूच्याहः सुनिषण्णकः । श्रीवारकः शितिवरः स्वस्तिकः कुकुटः शिखी ॥ १५५ ॥

गुणाः—*सुनिषण्णोऽश्लिष्टकृष्यो गुरुर्ग्राही त्रिदोषजित् । शितिवारस्तु संग्राही कषायः सर्वदोषजित् ॥ १५६ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

शितावरी शितवरः सूच्याहः सूचिपत्रकः । श्रीवारकः शिखी वधूः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः ॥ २०६ ॥ कुरुटः कुकुटः सूचिदलः श्वेताम्बरोऽपि सः । मेधाकृद्ग्राहकश्चेति ज्ञेयः पञ्चदशाह्वयः ॥ २०७ ॥

गुणाः—शितिवारस्तु संग्राही कषायोष्णास्त्रिदोषजित् । मेधारुचिप्रदो दाह-ज्वरहारी रसायनः ॥ २०८ ॥

(४८) पाषाणभेदकः ।

* पाषाणभेदकोऽश्मघ्नः शिलाभेदोऽश्मभेदकः । * स चैवोपलभेदश्च नग-भिदृषदश्मजित् ॥ १५७ ॥

गुणाः—पाषाणभेदकः शूलकृच्छ्रमेहत्रिदोषजित् । हृद्रोगघ्नीहगुल्माशौबस्तिशु-द्धिकरः परः ॥ १५८ ॥ अश्मभेदो हिमस्तिक्तः शर्कराशिशूलजित् ।

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

* छुस्तकेऽयं चार्थलोकः—हृद्रोगघ्नीहगुल्माशौबस्तिशुद्धिकरः परः ॥

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३७

** ॥ १०९ ॥ श्वेता चोपलभेदी च नगजिच्छिलगर्भजा ॥

गुणाः—पाषाणभेदी मधुरस्तिक्तो मेहविनाशनः । तृडदाहभूत्रकृच्छ्रघ्नः शीत-
लश्चाश्मरीहरः ॥ २१० ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

वटपत्री (पाषाणभेदकविशेषः) ॥ २८ ॥

अन्या तु वटपत्री स्यादन्या चैरावती च सा । गोधावतीरावती च श्यामा
खट्वाङ्गनामिका ॥ २११ ॥गुणाः—वटपत्री हिमा गौल्या मेहकृच्छ्रविनाशिनी । बलदा व्रणहन्त्री च
किञ्चिदीपनकारिणी ॥ २१२ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

श्वेतशिला (पाषाणभेदकविशेषः) ॥ २९ ॥

अन्या श्वेता शिलावल्का शिलजा शैलवल्कला । वल्कला शैलगर्भाद्वा
शिलात्वक्सप्तनामिका ॥ २१३ ॥गुणाः—शिलावल्कं हिमं स्वादु मेहकृच्छ्रविनाशनम् । मूत्रारोधाश्मरीशूलक्ष-
यपित्तापहारकम् ॥ २१४ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

चतुष्पत्री (पाषाणभेदकविशेषः) ॥ ३० ॥

क्षुद्रपाषाणभेदाऽन्या चतुष्पत्री च पार्वती । नागभूरश्मकेतुश्च गिरिभूः
कन्दरोद्भवा ॥ २१५ ॥ शैलोद्भवा च गिरिजा नगजा च दशाह्वया ।

गुणाः—क्षुद्रपाषाणभेदा च व्रणकृच्छ्राश्मरीहरा ॥ २१६ ॥

(४९) श्रावणी ।

श्रावणी स्यान्मुण्डिनिका भिक्षुः श्रवणशीर्षिका । श्रावणाद्वा प्रव्रजिता
परिव्राज्या तपोधना ॥ १५९ ॥ महाश्रावणिका मुण्डी लोभनीया तथाऽन्यथा ।
कदम्बपुष्पिका प्रोक्ता छिन्नग्रन्थिनिका च सा ॥ १६० ॥गुणाः—मुण्डिका कटुतिक्ता स्यादनिलासविनाशिनी । आमारुचिघ्न्यपस्मा-
रगण्डश्लेष्मीपदनाशिनी ॥ १६१ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

श्रावणी स्यान्मुण्डिनिका भिक्षुः श्रवणशीर्षिका । श्रवणा च प्रव्रजिता परि-
व्राज्या तपोधना ॥ २१७ ॥

१ क. ड. च. 'जी तथा घना । २ क. घ. ड. 'स्याद्रातपित्तासना' ।

३८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—श्रावणी तु कषाया स्यात्कटूणा कफपित्तनुत् । आमातीसारका-
सग्री विषच्छर्दिविनाशिनी ॥ २१८ ॥ महाश्रावणिकाऽन्या सा महामुण्डी च
लोचनी । कदम्बपुष्पा विकचा क्रोडचोडा पलंकषा ॥ २१९ ॥ नदीकदम्बो
मुण्डारुया महामुण्डनिका च सा । छिन्ना ग्रन्थिनिका माता स्थविरा लोभनी
तथा ॥ २२० ॥ भूकदम्बो लम्बुजा स्यादित्येषा षोडशाह्वया ॥ २२१ ॥

गुणाः—महामुण्डोष्णतित्ता च ईषद्रौल्या मरुच्छिदा । स्वरकट्रोचनी चैव
मेहकृच्च रसायनी ॥ २२२ ॥

(५०) सारिवा ।

* सारिवा शारदा गोपा गोपवल्ली प्रतानिका । *गोपकन्या लताऽऽ-
स्फोता श्वेतोक्ता काष्ठसारिवा ॥ १६१ ॥

(५१) कृष्णमूली ।

* सारिवाऽन्या कृष्णमूली कृष्णा चन्दनसारिवा । *भद्रा चन्दनगोपा तु
चन्दना कृष्णवल्लभ्यपि ॥ १६२ ॥

गुणाः—*सारिवे द्वे तु मधुरे कफवातासनाशने । *कुष्ठकण्डुज्वरहरे
मेहदुर्गन्धिनाशने ॥ १६३ ॥ कृष्णमूली तु संग्राहिशिशिरा कफपित्तजित् ।
तृष्णारुचिप्रशमनी रक्तपित्तहरा स्मृता ॥ १६४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

॥ ** ॥ २२३ ॥ ** ॥ २२४ ॥ ** ॥ २२५ ॥

(५२) बाकुची ।

बाकुची सोमराजी तु सोमवल्ली सुवल्लभ्यपि । अवल्लुजा कृष्णफला सैव
पूतिफला मता ॥ १६५ ॥ चन्द्रलेखेन्दुलेखा च शशिलेखा मता च सा ।
पूतिकर्णी कालमेषी दुर्गन्धा कुष्ठनाशनी ॥ १६६ ॥

गुणाः—बाकुची शीतला तित्ता श्लेष्मकुष्ठकृमीञ्जयेत् । रसार्थेनोपयुक्ता
च रुचिमेधाविनाशिनी ॥ १६७ ॥ बाकुची कटुका पाके ग्राहिकुष्ठव्रणापहा ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

बाकुची सोमराजी च सोमवल्ली सुवल्लिका । सिता सितावरी चन्द्रलेखा
चान्द्री च सुप्रभा ॥ २२६ ॥ कुष्ठहस्त्री च काम्बोजी प्रतिगन्धा च वल्लुजा ।

१ झ. मरुच्छिदा । २ क. लताऽऽस्फोटा । ३ ग. घ °ची स्याद्रसे ति° । ४ ग. घ. °यनी
च कुष्ठग्री मेधाशिलवर्धनी ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३९

स्मृता चन्द्राभिधा राजी कालमाषी तथैन्दवी ॥ २२७ ॥ कुष्ठदोषापहा चैव
कान्तिदा वल्गुजा तथा । चन्द्राभिधा प्रभायुक्ता विंशतिः स्यात्तु नामतः
॥ २२८ ॥

गुणाः—बाकुची कटुतिक्तोष्णा कृमिकुष्ठकफापहा । त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्जु-
प्रशमनी च सा ॥ २२९ ॥

(५३) मदनः ।

मदनः शल्यको राटः पिण्डी पिण्डीतकः फलः । तैगरः करहाटश्च चर्द्धनो
विषपुष्पकः ॥ १६८ ॥

गुणाः—मदनः कटुकस्तिक्तस्तथा चोष्णो व्रणापहः । श्लेष्मज्वरप्रतिश्या-
यगुल्मेषु विद्रधीषु च ॥ १६९ ॥ शोफस्यापि हरो वस्तौ वमने चेह शस्यते ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिषष्ठमो वर्गः—

मदनः शल्यकैडर्यः पिण्डी धाराफलस्तथा । तरटः करहाटश्च राहुः
पिण्डातकः स्मृतः ॥ २३० ॥ घण्टालो मादनो हर्षो घण्टाख्यो वस्तिरोधनः
॥ २३१ ॥ ग्रन्थिफलो गोलफलो मदनाहश्च विंशतिः ॥ २३२ ॥

गुणाः—मदनः कटुतिक्तोष्णः कफवातव्रणामहः । शोफदोषापहश्चैव वमने
च प्रशस्यते ॥ २३३ ॥

(५४) कटुकालाम्बुनी ।

कटुकालाम्बुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला च सा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरा
तिक्तबीजा महाफला ॥ १७० ॥

गुणाः—कासश्वासच्छर्दिहरा विषार्ते कफकर्षिते । इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः
प्रशाम्यति च मानवः ॥ १७१ ॥ कटुतुम्बी कटुस्तिक्ता वातकृच्छ्रासकास-
जित् । * कासघ्नी शोधनी शोफव्रणशूलविषापहा ॥ १७२ ॥ * द्वितीया
भिन्नविक्रान्ता गुर्वी रूक्षाऽतिशीतला ।

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

कटुतुम्बी कटुफला तुम्बिनी कटुतुम्बिनी । बृहत्फला राजपुत्री तिक्तबीजा च
तुम्बिका ॥ २३४ ॥

गुणाः—कटुतुम्बी कटुस्तीक्ष्णा वान्तिकृच्छ्रासवातजित् । * * ॥ २३५ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

४०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गोरक्षतुम्बी (अलाम्बुनीविशेषः) ॥ ३१ ॥गोरक्षतुम्बी गोरक्षी नवालाम्बुर्घटाभिधा । कुम्भालाम्बुर्घटालाम्बुः कुम्भ-
तुम्बी च सप्तधा ॥ २३६ ॥गुणाः—कुम्भतुम्बी समधुरा शिशिरा पित्तहारिणी । गुरुः संतर्पणी रुच्या
वीर्यपुष्टिबलप्रदा ॥ २३७ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

क्षीरतुम्बी (अलाम्बुनीविशेषः) ॥ ३२ ॥क्षीरतुम्बी दुग्धतुम्बी दीर्घवृत्तफलाभिधा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरा दीर्घबीजा
महाफला ॥ २३८ ॥ क्षीरिणी दुग्धबीजा च दन्तबीजा पयस्विनी । महावल्ली
ह्यलाम्बुश्च श्रमघ्नी शरभूमिता ॥ २३९ ॥गुणाः—तुम्बी समधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषकृत् । वृष्या वातप्रदा चैव
बलपुष्टिविवर्धनी ॥ २४० ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

भूतुम्बी (अलाम्बुनीविशेषः) ॥ ३३ ॥भूतुम्बी नागतुम्बी च शक्रचापसमुद्भवा । वल्मीकसंभवा देवी दिव्यतुम्बी
षडाह्वया ॥ २४१ ॥गुणाः—भूतुम्बी कटुकोष्णा च संनिपातापहारिणी । दन्तार्गलादन्तरोध-
धनुर्वातादिदोषनुत् ॥ २४२ ॥

(५५) जीमूतकः ।

जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रोक्ताऽऽखुविषहा वेणी देवदाली
च ताडका ॥ १७३ ॥गुणाः—जीमूतको ज्वरश्वासकासहिध्मारुचिक्षये । शोफपाण्डुविषद्वेषी
गरेषु वमने हितः ॥ १७४ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

जीमूतकः कण्टफला गरागरी वेणी सहा कोशफला च कटूफला । घोरा कदम्बा
विषहा च कर्कटी स्यादेवदाली खलु सारमूषिका ॥ २४३ ॥ वृत्तकोशा विषघ्नी
च दाली लोमशपत्रिका । तुरङ्गिका च तर्कारी नाम्नामेकोनविंशतिः ॥ २४४ ॥गुणाः—देवदाली तु तिक्तोष्णा कटुः पाण्डुकफापहा । दुर्नामश्वासकासघ्नी
कामलाभूतनाशिनी ॥ २४५ ॥

१ क. 'ताडो वृ' । ड. च. 'ताडो गकोशा गरागरी । प्रो'

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

४१

(५६) त्रपुसम् ।

त्रपुसं कटुकं तिक्तं विपाण्डुर्हस्तिपर्णिनी । दीर्घपर्णी मूत्रफला लता कर्कटि-
काऽपि च ॥ १७५ ॥

गुणाः—त्रपुसं छर्दिहृत्प्रोक्तं मूत्रवस्तिविशोधनम् ।

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

त्रपुसी पीतपुष्पी कण्डालुस्त्रपुसकर्कटी । बहुफला कोशफला सा तुन्दिल-
फला मुनिः ॥ २४६ ॥

गुणाः—स्यात्रपुसीफलं रुच्यं मधुरं शिशिरं गुरु । भ्रमपित्तविदाहार्तिवा-
न्तिहृद्बहुमूत्रदम् ॥ २४७ ॥

उर्वारुः (त्रपुसविशेषः) ॥ ३४ ॥

* उर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता व्यालपत्रा च लोमशा । *स्थूला तोयफला चैव
हस्तिदन्तफला मुनिः ॥ १७६ ॥

गुणाः—*उर्वारुकं पित्तहरं सुशीतलं मूत्रामयघ्नं मधुरं रुचिप्रदम् । *संता-
पमूर्छापहरं सुतृप्तिदं वातप्रकोषाय घनं तु सेवितम् ॥ १७७ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

॥ * * ॥ २४८ ॥ * * ॥ २४९ ॥

वालुकम् (त्रपुसविशेषः) ॥ ३५ ॥

वालुकं काण्डकं वालु तच्छीतं मधुरं गुरु ।

गुणाः—रक्तपित्तहरं भेदि लघूष्णं पक्वमग्निकृत् ॥ १७८ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

अथ वालुकी बहुफला स्निग्धफला क्षेत्रकर्कटी क्षेत्ररुहा । मधुरफला शार-
दिका धुद्रेर्वारुश्च पीतपुष्पिका ॥ २५० ॥

गुणाः—वालुकी मधुरा शीताध्मानहृद्या श्रमापहा । पित्तप्रशमनी रुच्या
कुरुते कासपीनसौ ॥ २५१ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

कर्कटी (त्रपुसविशेषः) ॥ ३६ ॥

अथ कर्कटी कटुदला छर्दासनीका च पीतसा मूत्रफला । त्रपुसी च हस्ति-
पर्णी लोमशकण्डा च मूत्रला नागमिता ॥ २५२ ॥

१ क. छर्द्यापर्णी । ग. छर्द्यामनी । झ. छर्द्यायनी । २ ट. पायहरं तु । ३ ट. बहुकण्डा ।

४२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—कर्कटी मधुरा शीता त्वक्तिक्ता कफपित्तजित् । रक्तदोषकरा पक्वा मूत्ररोधार्तिनाशनी ॥ २५३ ॥ मूत्रावरोधशमनं बहुमूत्रकारि कृच्छ्राश्मरीप्रशमनं विनिहन्ति पित्तम् । वान्तिश्रमघ्नबहुदाहनिवारि रुच्यं श्लेष्मापहं लघु च कर्कटिकाफलं स्यात् ॥ २५४ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

षड्भुजा (त्रपुसविशेषः) ॥ ३७ ॥

अथ षड्भुजा मधुफला षड्रेखा वृत्तकर्कटी तिक्ता । तिक्तफला मधुपाका वृत्तेर्वारुश्च षण्मुखानवधा ॥ २५५ ॥

गुणाः—तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं च पाके निष्पक्वं चेत्तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि । वृष्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रवृद्धिं च धत्ते पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्यकारि ॥ २५६ ॥

शीर्णवृत्तम् (त्रपुसविशेषः) ॥ ३८ ॥

शीर्णवृत्तं चित्रफलं विचित्रं पीतवर्णकम् ।

गुणाः—शीर्णवृत्तं लघु स्वादु भेद्युष्णं वह्निपित्तकृत् ॥ १७९ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

मृगाक्षी (त्रपुसविशेषः) ॥ ३९ ॥

मृगाक्षी शतपुष्पा च मृगेर्वारुर्मृगादनी । चित्रवल्ली बहुफला कपिलाक्षी मृगेक्षणा ॥ २५७ ॥ चित्रा चित्रफला पथ्या विचित्रा मृगचिर्भिटा । मरुजा कुम्भसी देवी कट्फला लघुचिर्भिटा ॥ २५८ ॥ सेन्दिनी च महादेवी ज्ञेया चैकोनविंशतिः ।

गुणाः—मृगाक्षी कटुका तिक्ता पाकेऽम्ला वातनाशनी । पित्तकृत्पीनसहरा दीपनी रुचिकृत्परा ॥ २५९ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

चीणाकर्कटी । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४० ॥

चीणाकर्कटिका ज्ञेया बीजकर्कटिका तथा । सुदीर्घा राजिलफला बाणैः कुलककर्कटी ॥ २६० ॥

गुणाः—चीणाकर्कटिका रुच्या शिशिरा पित्तनाशनी । मधुरा तुप्तिदा हृद्या दाहशोषापहारिणी ॥ २६१ ॥

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

४३

चिर्भटम् । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४१ ॥

चिर्भटं धेनुदुग्धं च ज्ञेयं गोरक्षकर्कटी ।

गुणाः—चिर्भटं मधुरं रुक्षं गुरु पित्तकफापहम् ॥ १८० ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

स्याच्चिर्भटा मुचित्रा चित्रफला क्षेत्रचिर्भटा पाण्डुफला । पथ्या च रोच-
नफला चिर्भटिका कर्कटी ग्रहसंख्या ॥ २६२ ॥गुणाः—बाल्ये तिक्ता चिर्भटा किञ्चिदम्ला गौल्योपेता दीपनी सा च पाके ।
शुष्का रुक्षा श्लेष्मवातारुचिघ्नी जाड्यघ्नी सा रोचनी दीपनी च ॥ २६३ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

गोपालकर्कटी । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४२ ॥

गोपालकर्कटी वन्या गोपकर्कटिका तथा । क्षुद्रेर्वारुः क्षुद्रफला गोपाली
क्षुद्रचिर्भटा ॥ २६४ ॥गुणाः—गोपालकर्कटी शीता मधुरा पित्तनाशनी । मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशो-
पनिवर्तनी ॥ २६५ ॥

डङ्गरी । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४३ ॥

*डङ्गरी डाङ्गरी चैव दीर्घोर्वारुश्च डङ्गरिः । *डाङ्गरी नागशुण्डी च गजद-
न्तफला मुनिः ॥ १८१ ॥गुणाः—*डङ्गरी शीतला रुच्या दाहपित्तास्रदोषजित् । *शोषहृत्तर्पणी
गौल्या जाड्यहा मूत्ररोधनुत् ॥ १८२ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

** ॥ ६६ ॥

गुणाः—** ॥ ६७ ॥

बालं डाङ्गरिकं फलं सुमधुरं शीतं च पित्तापहं तृष्णादाहनिबर्हणं च रुचि-
कृतसंतर्पणं पुष्टिदम् । वीर्योन्मेषकरं बलप्रदामिदं भ्रान्तिश्रमध्वंसनं पक्वं चेतुकुरुते
तदेव मधुरं तृडदाहरक्तं गुरु ॥ २६८ ॥

कूष्माण्डिका । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४४ ॥

कूष्माण्डिका कुम्भफला तथा स्थिरफला मता । कूष्माण्डी सोमसृष्टा च
पीतिका च बृहत्फला ॥ १८३ ॥

१ क. ड. डमरी । २ क. 'शुण्डी च । ३ ड. शोफह' ।

४४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित् । वस्तिशुद्धिकरं वृष्यं हृद्यं चेतोविकारजित् ॥ १८४ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

कर्कोटिका च कूष्माण्डी कुम्भाण्डी तु बृहत्फला । सुफला स्यात्कुम्भफला नागपुष्पफला मुनिः ॥ २६९ ॥

गुणाः—मूत्राघातहरं प्रमेहशमनं कृच्छ्राश्मरीछेदनं विष्णूत्रग्लपनं तृषार्तिशमनं जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदम् । वृष्यं स्वादुतरं त्वरोचकहरं बल्यं च पित्तापहं कूष्माण्डं प्रवरं वदन्ति भिषजो वल्लीफलानां पुनः ॥ २७० ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

मांसलफलः । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४५ ॥

मांसलफलः कलिङ्गश्चित्रफलश्चित्रवल्लिकश्चित्रः । मधुरफलो वृत्तफलो घृणाफलो मांसलो नवधा ॥ २७१ ॥

गुणाः—कलिङ्गो मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमापहः । वृष्यः संतर्पणो बल्यो वीर्यपुष्टिविवर्धनः ॥ २७२ ॥

वन्ध्यकर्कोटकी । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४६ ॥

वन्ध्यकर्कोटकी देवी मनोज्ञा च कुमारिका । नागारिः सर्पदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥ १८५ ॥ विज्ञेया नागदमनी सर्वभूतप्रमर्दिनी । व्योघ्रपादप्रजा चैव ज्ञेया योगीश्वरी तथा ॥ १८६ ॥

गुणाः—नागारिर्लूताविषजिद्धन्ति श्लेष्मविषद्वयम् ।

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

वन्ध्या देवी वन्ध्यकर्कोटकी स्यान्नागारातिर्नागहन्त्री मनोज्ञा । पथ्या दिव्या पुत्रदात्री सुकन्दा श्रीकन्दा सा कन्दवल्लीश्वरी च ॥ २७३ ॥ सुगन्धा सर्पदमनी विषकण्टकिनी वरा । कुमारी विषहन्त्री च नाम्नामित्यूनविंशतिः ॥ २७४ ॥

गुणाः—वन्ध्यकर्कोटकी तिक्ता कटूष्णा च कफापहा । स्थावरादिविषघ्नी च शस्यते सा रसायने ॥ २७५ ॥

कर्कोटकी । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४७ ॥

कर्कोटकी स्वादुफला मनोज्ञा च कुमारिका । अवन्ध्या चैव देवी च विषप्रशमनी तथा ॥ १८७ ॥

१ घ. 'गरी कन्या स' । २ ख. वन्ध्यापुत्रप्रदा ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

४५

गुणाः—कर्कोटकीयुगं तिक्तं हन्ति श्लेष्मविषद्वयम् । मधुना च शिरोरोगे कन्दस्तस्याः प्रशस्यते ॥ १८८ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

कर्कोटकी स्वादुफला मनोशा च मनस्विनी । बोधना बन्ध्यकर्कोटी देवी कण्टफलाऽपि च ॥ २७६ ॥

गुणाः—कर्कोटकी कटूष्णा च तिक्ता विषविनाशनी । वातघ्नी पित्तहृच्चैव दीपनी रुचिकारिणी ॥ २७७ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

करका । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४८ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

करका कारवल्ली च चीरिपत्रः करिलका । सूक्ष्मवल्ली कण्टफला पीतपुष्पाऽम्बुवल्लिका ॥ २७८ ॥

गुणाः—कारवल्ली सुतिक्तोष्णा दीपनी कफवातजित् । अरोचकहरा चैव रक्तदोषकरी च सा ॥ २७९ ॥

कुडुहुञ्ची । (त्रपुसविशेषः) ॥ ४९ ॥

कुडुहुञ्ची श्रीफलिका प्रतिपत्रफला च सा । शुभ्रवी कारवी चैव प्रोक्ता बहुफला तथा ॥ २८० ॥ क्षुद्रकारिलिका प्रोक्ता ज्ञेया कन्दलता तथा । क्षुद्रादिकारवल्ली च प्रोक्ता सा च नवाह्वया ॥ २८१ ॥

गुणाः—कुडुहुञ्ची कटुरुष्णा तिक्ता रुचिकारिणी च दीपनदा । रक्तानिल-दोषकरी पथ्याऽपि च सा फले प्रोक्ता ॥ २८२ ॥ कारलीकन्दमर्शोघ्नं मल-रोधविशोधनम् । योनिनिर्गतदोषघ्नं गर्भसावविषापहम् ॥ २८३ ॥

(५७) धामार्गवः ।

धामार्गवः कोशफला राजकोशातकी तथा । कर्कोटकी पीतपुष्पा महाजाली निरुच्यते ॥ १८९ ॥ महाकोशातकी धन्या हस्तिघोषा महाफला ।

गुणाः—धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च । कोशातकी सुतिक्तोष्णा पक्वामाशयशोधिनी ॥ १९० ॥ कासगुल्मोदरगरे वातश्लेष्माशयस्थिते । कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसंचयनेषु च ॥ १९१ ॥ अन्या स्वादुस्त्रि-दोषघ्नी ज्वरस्यान्ते हिता स्मृता ।

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

१ ट. कारली । २ क. ख. ग. ड. च. फला ।

४६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

हस्तिकोशातकी त्वन्या बृहत्कोशातकी तथा । महाकोशातकी वृत्ता ग्राम्य-
कोशातकी शराः ॥ २८४ ॥

गुणाः—हस्तिकोशातकी स्निग्धा मधुराऽऽध्मानवातकृत् । वृष्या कृमिकरी
चैव व्रणसंरोपणी च सा ॥ २८५ ॥

कोशातकी । (धामार्गवविशेषः) ॥ ५० ॥

कोशातकी कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधनी । क्ष्वेडा सुतिक्ता घण्टाली
मृदङ्गफलिका मता ॥ १९२ ॥

गुणाः—क्ष्वेडस्तिक्तः कटुस्तीक्ष्णोऽप्रगाढश्च प्रशस्यते । कुष्ठपाण्ड्यामयप्लीह-
शोफगुल्मगरादिषु ॥ १९३ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

कोशातकी कृतच्छिद्रा जालिनी कृतवेधना । क्ष्वेडा सुतिक्ता घण्टाली
मृदङ्गफलिनी तथा ॥ २८६ ॥

गुणाः—कोशातकी तु शिशिरा कटुकाऽल्पकपायका । पित्तवातकफघ्नी
च मलाध्मानविशोधिनी ॥ २८७ ॥

अन्यच्च—राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

कोशातकी स्वादुफला सुपुष्पा कर्कोटकी स्यादपि पीतपुष्पा । धाराफला
दीर्घफला सुकोशा धामार्गवः स्यान्नवसंज्ञकोऽयम् ॥ २८८ ॥

गुणाः—धाराकोशातकी स्निग्धा मधुरा कफपित्तनुत् । ईषदातकरी पथ्या
रुचिकृद्बलवीर्यदा ॥ २८९ ॥

(५८) अश्मन्तकः ।

अश्मन्तकश्चेन्द्रकस्तु कुशली चाम्लपत्रकः । श्लक्ष्णस्त्वग्वालुकार्पणः
स्मृतो यमलपत्रकः ॥ १९४ ॥

गुणाः—अश्मन्तकः कषायस्तु हिमः पित्तकफापहः । कषायः शीतसंग्राही
कफपित्तास्रदोषनुत् ॥ १९५ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

अश्मन्तकश्चेन्द्रकश्च कुदालश्चाम्लपत्रकः । अश्मान्तश्चेन्दुशफरी शिलान्तश्चा-
म्बुदः स्मृतः ॥ २९० ॥ पाषाणान्तक इत्युक्तो बद्धिचन्द्रमिताह्वयः ॥ २९१ ॥

गुणाः—अश्मन्तकः स्यान्मधुरः कषायः सुशीतलः पित्तहरः प्रमेहजित् ।
विदाहतृष्णाविषममज्वरापहो विषार्तिविच्छदिहरश्च भूतजित् ॥ २९२ ॥

१ झ. 'कथेन्द्र' त. 'कथेन्द्र' । २ क. ख. घ. ङ. च. 'पत्रः स्मृतः' । ३ ट 'श्चेन्द्रक' । ४ झ.
'न्दुकुश्च' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

४७

(५९) कोविदारः ।

कोविदारः काञ्चनारः कुडालः कुण्डली कुली । ताम्रपुष्पश्चमरिको महाय-
मलपत्रकः ॥ १९६ ॥

गुणाः—कोविदारः कषायस्तु संग्राही व्रणरोपणः । गण्डमालागुदभ्रंशश-
मनः कुष्ठकेशहा ॥ १९७ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

कोविदारः काञ्चनारः कुडालः कनकारकः । कान्तपुष्पश्च करकः कान्तारो
यमलच्छदः ॥ २९३ ॥ पीतपुष्पः सुवर्णारो गिरिजः काञ्चनारकः । युग्म-
पत्रो महापुष्पः स्याच्चतुर्दशधाभिधः ॥ २९४ ॥

गुणाः—कोविदारः कषायः स्यात्संग्राही व्रणरोपणः । दीपनः कफवातघ्नो
मूत्रकृच्छ्रनिवर्हणः ॥ २९५ ॥

(६०) आवर्तकी । (विषाणिका)

आवर्तकी तिन्दुकिनी विभाण्डी पीतकीलका । चर्मरङ्गा पीतपुष्पा महा-
जाली निरुच्यते ॥ १९८ ॥

गुणाः—आवर्तकी च कुष्ठग्री सोर्ध्वाधोदोषनाशिनी । कषाया शीतला वृष्या
त्रिदोषघ्न्यतिसारजित् ॥ १९९ ॥ शोफगुल्मोदरानाहकृमिजालविनाशिनी ।

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

आवर्तकी तिन्दुकिनी विभाण्डी विषाणिका रङ्गलता मनोशा । सा रक्तपुष्पी
महदादिजाली सा पीतकीलाऽपि च चर्मरङ्गा ॥ २९६ ॥ वामावर्ता च संग्रोक्ता
भूसंख्या शशिसंयुता ।

गुणाः—आवर्तकी कषायाम्ला शीतला पित्तहारिणी ॥ २९७ ॥

(६१) शणपुष्पी । (षणपुष्पी, सणपुष्पी, खिलिहिला, शणवीजा)

शैणपुष्पी बृहत्पुष्पी सा चोक्ता शणवण्टिका । महौशनो माल्यपुष्पी
वमनी कटुतिक्तका ॥ २०० ॥

गुणाः—शणपुष्पी रसे तिक्ता वमनी कफपित्तजित् । वातघ्नी कण्ठहृद्रोग-
मुखरोगविनाशिनी ॥ २०१ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

१ श. 'दारोऽथ कुडालः कुम्भारः कु' । २ क. ड. 'ष्पश्चाम' । ३ क. ड. च. षणपुष्पी ।
४ क. 'क्ता षण' । ५ क. म 'हाशनो मा' ।

४८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

शणपुष्पी बृहत्पुष्पी शणिका शणघण्टिका । पीतपुष्पी स्थूलफला लोमशा
माल्यपुष्पिका ॥ २९८ ॥

गुणाः—शणपुष्पी रसे तिक्ता कषाया कफवातजित् । अजीर्णज्वरदोषघ्नी
वमनी रक्तदोषनुत् ॥ २९९ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

सूक्ष्मपुष्पा (शणपुष्पीविशेषः) ॥ ५१ ॥

द्वितीयाऽन्या सूक्ष्मपुष्पा स्यात्क्षुद्रशणपुष्पिका । विष्टिका सूक्ष्मपर्णी च
बाणाह्वा सूक्ष्मघण्टिका ॥ ३०० ॥

गुणाः—शणपुष्पी क्षुद्रतिक्ता वैम्या रसनियामिका । तृतीयाऽन्या वृत्तपर्णी
श्वेतपुष्पा महासिता । सा महाश्वेतघण्टी च सा महाशणपुष्पिका ॥ ३०१ ॥
महाश्वेता कषायोष्णा शस्ता रसनियामिका ।

(६२) बिम्बी ।

बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकैरफला च सा । ओष्ठोपमफला गौह्वा
पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥ २०२ ॥

गुणाः—तुण्डिका कफपित्तौष्ठकशोफपाण्डुज्वरापहा । श्वासकासापहं स्तन्यं
फलं वातकफापहम् ॥ २०३ ॥ बिम्बीफलं स्वादु शीतं स्तम्भनं लेखनं गुरु ।
पित्तासदाहशोफघ्नं वाताध्मानविवन्धकृत् ॥ २०४ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

तिक्ततुण्डी तु तिक्ताख्या कटुका कटुतुण्डिका । बिम्बी च कटुतिक्तादि-
तुण्डीपर्यायगा च सा ॥ ३०२ ॥

गुणाः—कटुतुण्डी कटुस्तिक्ता कफवान्तिविषापहा । अरोचकासपित्तघ्नी
सदा पथ्या च रोचनी ॥ ३०३ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

अथ भवति मधुरबिम्बी मधुबिम्बी स्वादुतुण्डिका तुण्डी । रक्तफला रुचि-
रफला सोष्णफला पीलुपर्णी च ॥ ३०४ ॥

गुणाः—बिम्बी तु मधुरा शीता पित्तश्वासकफापहा । असृग्ज्वरहरा रम्या
कासजिह्वहबिम्बिका ॥ ३०५ ॥

१ ज. वन्या । २ क. ड. च. 'केशफ' । ३ क. ड. कोष्णा । ख. च. कोह्ला । ४ क. ख.
ड. च. 'ताखशो' । ५ क. 'लं स्तन्यकरं स्वादुकासातिबुद्धिजित् । पि' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

४९

+ (६३) हरीतकी । (त्रिफलान्तर्गता)

*हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या पूतनाऽमृता । जयाऽव्यथा हैमवती वयस्था चेतकी शिवा ॥ २०५ ॥ प्राणदा नन्दिनी चैव रोहिणी विजया च सा ।

गुणाः—+कषायाऽम्ला च कटुका तिक्ता मधुरसाम्बिता । इति पञ्चरसा पथ्या लवणेन विवर्जिता ॥ २०६ ॥ अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं मधुरतिक्तकात् । कफं रूक्षकषायत्वात्त्रिदोषघ्नी ततोऽभया ॥ २०७ ॥ प्रपथ्या लेखनी लघ्वी मेघ्या चक्षुर्हिता सदा । मेहकुष्ठव्रणच्छर्दिशोफवातास्रकृच्छ्रजित् ॥ २०८ ॥ वातानुलोमनी हृद्या सेन्द्रियाणां प्रसादनी । संतर्पणकृताब्रोगान्प्रायो हन्ति हरीतकी ॥ २०९ ॥ तृष्णायां मुखशोषे च हनुस्तम्भे गलग्रहे । नवज्वरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां न प्रशस्यते ॥ २१० ॥ हरस्य भवने जाता हरीता च स्वभावतः । सर्वरोगांश्च हरते तेन ख्याता हरीतकी ॥ २११ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

*‘भावप्रकाशे’—सुभर्मायां गतो विष्णुः सुरासुरसमावृतः । पपौ सुधां स्वयं तस्मात्पतिताः सप्त बिन्दवः ॥ १ ॥ ततो हरीतकी जाता सप्तधा लोमहर्षदा । अभया चेतकी पथ्या पूतना च हरीतकी । जया हैमवती चैव प्रोक्ताः सप्त इमाः शिवाः ॥ २ ॥

‘अभया’ व्यङ्गुला ज्ञेया सूक्ष्मवर्णा गुरुस्तथा । त्रिरेखा वर्तुला रूक्षा कफहृद्रेचनी स्मृता ॥ ३ ॥ ‘चेतकी’ पूर्वदेशे स्याद्वस्तिव्याधिविनाशिनी । दशाङ्गुलैकरेखा च देवानामपि दुर्लभा ॥ ४ ॥ ‘पथ्या’ मागधदेशे स्याद्वस्तिव्याधिविनाशिनी । पञ्चाङ्गुला चतुरेखा कीर्तिता च रसायनी ॥ ५ ॥ ‘पूतना’ सप्तकोणान्ता सिंहलद्वीपजा मता । आयुष्या सा हरा शुभ्रा नामतश्च षडङ्गुला ॥ ६ ॥ ‘हरीतकी’ वनोद्भूता सर्वोदरविनाशिनी । मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहवातपित्तकफापहा ॥ ७ ॥ ‘जया’ सिन्धुद्वीपा ज्ञेया गुल्मघ्नीहविनाशिनी । रक्तातिसारपित्तघ्नी दीपनी कफहृत्परा ॥ ८ ॥ क्षुद्रा ‘हैमवती’ प्रोक्ता बालव्याधिविनाशिनी । नेत्ररोगे प्रशस्ता च सर्वामयविनाशिनी ॥ ९ ॥

†‘आत्रेयसंहितायाम्’ अभया द्व्यङ्गुला प्रोक्ता पूतना चतुरङ्गुला । सार्धाङ्गुला च जीवन्ती चेतकी स्यात्षडङ्गुला ॥ १ ॥ चेतकी द्विविधा प्रोक्ता कृष्णा शुक्ला च वर्णतः । षडङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥ २ ॥ श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा । चेतकीवृक्षशाखायां यावत्तिष्ठन्ति तां पुनः ॥ ३ ॥ भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः । चेतकीं यावद्विष्टल्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥ ४ ॥ तावद्भिन्नति रोगांस्तु प्रभावात्तत्र संशयः । तृषाणां सुकुमाराणां तथा भेषजविद्विषां ॥ ५ ॥ कृशानां हितमेवं स्यात्सुखोपायविरचनम् । हरीतकी दरिद्राणामनपायरसायनम् ॥ ६ ॥ पथ्यस्थान्तेऽथवा चाऽऽदौ भक्षेच्चाऽऽमयनाशिनाम् ।

+‘ग्रन्थान्तरे’—ग्रीष्मे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतां मेघाम्बुद्धनाम्बरे तुल्यां शर्करया शरथमलया शुण्ठ्या तुषाराङ्गणे ॥ पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण समिश्रितां राजन्प्राप्य हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १ ॥ हरीतकी रसायनी सर्माररक्तनाशिनी । वरा स्वराग्निदीपनी त्रिदोष-शूलनाशिनी ॥ २ ॥

५०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

हरीतकी हैमवती जयाऽभया शिवाऽव्यथा चेतनिका च रोहिणी । पथ्या प्रपथ्याऽपि च पूतनाऽमृता जीवमिया जीवनिका भिषग्वरा ॥ ३०६ ॥ जीवन्ती प्राणदा जीव्या कायस्था श्रेयसी च सा । देवी दिव्या च विजया वदनेत्रमिताभिधा ॥ ३०७ ॥

गुणाः—हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी कोष्ठामयग्री लवणेन वर्जिता । रसायनी नेत्ररुजापहारिणी त्वगामयग्री किल रोगवाहिनी ॥ ३०८ ॥ अन्यच्च—बीजास्थितिका मधुरा तदन्तस्त्वग्भागतः सा कटुरुष्णवीर्या । मांसांशतश्चा-म्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा स्मृतेयम् ॥ ३०९ ॥ हरीतकीभेदाः—हरीतक्य-मृतोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता । तस्या नामानि वर्णाश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमम् ॥ ३१० ॥ विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया । जीवन्ती चेतनी चेति नाम्ना सप्तविधा मता ॥ ३११ ॥ अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी मता । स्वल्पत्वकूपूतना ज्ञेया स्थूलमांसाऽमृता स्मृता ॥ ३१२ ॥ पञ्चासा चामया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् । त्र्यसां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥ ३१३ ॥ विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिस्थानके । चम्पायाममृताऽभया च जनिता देशे सुराष्ट्राद्वये जीवन्ती च हरीतकी निगदिता सप्तभेदा बुधैः ॥ ३१४ ॥ सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी क्षतेषु लेपेषु तु पूतनोदिता । विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्ण-रोगजित् ॥ ३१५ ॥ स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयग्रीमभयां वदन्ति । इत्थं यथायोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥ ३१६ ॥ चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । तावद्विरेचते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥ ३१७ ॥ सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता । सुखप्रयोग-सुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥ ३१८ ॥ क्षिप्ताऽप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः । यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या स्यात् ॥ ३१९ ॥ हरते प्रसभं व्याधीन्भूयस्तरति यद्रूपः । हरीतकी तु सा प्रोक्ता तत्र कीर्दीप्ति-वाचकः ॥ ३२० ॥ हरीतकी तु तृष्णायां हनुस्तम्भे गलग्रहे । शोषे नवज्वरे जीर्णे गुर्विण्यां नैव शक्यते ॥ ३२१ ॥

(६४) विभीतकः (त्रिफलान्तर्गतः)

विभीतकः कर्षफलो वासन्तोऽक्षः कलिद्रुमः । संवर्तको भूतवासः कल्को हायौ बहेडकः ॥ २१२ ॥

१ क. ख. ग. ड. च विभीतकः ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

५१

गुणाः—विभीतकः कटुः पाके लघुर्वैस्वर्यजित्सरः । कासाक्षिक्त्ररोगघ्नः केशवृद्धिकरः परः ॥ २१३ ॥ अन्यच्च—विभीतकं कषायं च कृमिवैस्वर्यजित्सरम् । चक्षुष्यं कटुरूक्षोष्णं पाके स्वादु कफास्रजित् ॥ २१४ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

विभीतकस्तैलफलो भूतवासः कलिद्रुमः । संवर्तकस्तु वासन्तः कल्किवृक्षो वहेडकः ॥ ३२२ ॥ हार्यः कर्षफलः कल्किधर्मघ्नोऽक्षोऽनिलघ्नकः । विभीतकश्च कासघ्नः स प्रोक्तः षोडशाह्वयः ॥ ३२३ ॥

गुणाः—विभीतकः कटुस्तिक्तः कषायोष्णः कफापहः । चक्षुष्यः पलितघ्नश्च विपाके मधुरो लघुः ॥ ३२४ ॥

(६५) वयस्था (भरणी) (त्रिफलान्तर्गता)

वयस्थाऽऽमलकं वृष्यं जातीफलरसं शिवम् । धात्रीफलं श्रीफलं च तथाऽमृतफलं स्मृतम् ॥ २१५ ॥

गुणाः—*कषायं कटु तिक्तोष्णं स्वादु चाऽऽमलकं हिमम् । रसं त्रिदोषहृद्वृष्यं ज्वरघ्नं च रसायनम् ॥ २१६ ॥ हन्ति वान्तं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात्फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥ २१७ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

आमलकी वयस्था च श्रीफला धात्रिका तथा । अमृता च शिवा शान्ता शीताऽमृतफला तथा ॥ ३२५ ॥ जातीफला च धात्रेयी ज्ञेया धात्रीफला तथा । वृष्या वृत्तफला चैव रोचनी च चतुर्दश ॥ ३२६ ॥

गुणाः—आमलकं कषायाम्लं मधुरं शिशिरं लघु । दाहपित्तवमीमेहशोफघ्नं च रसायनम् ॥ ३२७ ॥ अन्यच्च—कटु मधुरकषायं किञ्चिदम्लं कफघ्नं रुचिकरमतिशीतं हन्ति पित्तास्रतापम् । श्रमवमनविबन्धाध्मानविष्टम्भदोषप्रशमनममृताभं चाऽऽमलकव्याः फलं स्यात् ॥ ३२८ ॥

* स. पुस्तके—

‘आमलकं मधुराल्पकरं च दृष्टिकरं बहुशुक्रकरं च ।

शीतकरं सुपवित्रकरं च च्छर्दिहरं व्रणमेहहरं च ॥

शोषहरं बहुदोषहरं च मेहसमूत्रहरं च वरं च ।

केशकरं मुखरोगहरं च जीवितदीर्घकरं च वरं च’ ॥

इति श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते ।

१ क. ड. ‘लघुः शीतबलासजित् । का’ । २ ग. ‘रः । केशाक्षिकण्टरोगघ्नः केशरङ्गकरः सरः । अ’ ।

५२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

प्राचीनामलकम् (वयस्थाविशेषः) ॥ ५२ ॥

प्राचीनामलकं प्राचीनारङ्गं रक्तकं मतम् ।

गुणाः—तत्पक्वं पित्तकफकुडुर्जरं गुरु वातजित् ॥ २१८ ॥

राजनिघण्टावाग्नादिरेकादशो वर्गः—

काष्ठधात्री । (वयस्थाविशेषः) ॥ ५३ ॥

अन्यच्चाऽऽमलकं प्रोक्तं काष्ठधात्रीफलं तथा । क्षुद्रामलकमित्युक्तं क्षुद्रजाती-
फलं च तत् ॥ ३२९ ॥गुणाः—काष्ठधात्रीफलं स्वादु कषायं कटुकं तथा । शीतं पित्तास्रदोषघ्नं
पूर्वोक्तमधिकं गुणैः ॥ ३३० ॥

राजनिघण्टावाग्नादिरेकादशो वर्गः—

कर्कटः । (वयस्थाविशेषः) ॥ ५४ ॥

कर्कटः कर्कटः कर्कः क्षुद्रधात्री च स स्मृतः । क्षुद्रामलकसंज्ञश्च प्रोक्तः कर्क-
फलश्च षट् ॥ ३३१ ॥गुणाः—कर्कटं तु फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम् । कफपित्तहरं ग्राहि
चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥ ३३२ ॥

(६६) आरग्वधः ।

आरग्वधो दीर्घफलो व्याधिहा चतुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णिका-
रोऽथ रेचनः ॥ २१९ ॥गुणाः—आरग्वधो रसे तिक्तो गुरुष्णः कृमिशूलनुत् । कफोदरप्रमेहघ्नः कृच्छ्र-
गुल्मत्रिदोषजित् ॥ २२० ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

आरग्वधोऽन्यो मन्थानो रोचनश्चतुरङ्गुलः । हेमपुष्पो राजतरुः कण्डूघ्नश्च
ज्वरान्तकः ॥ ३३३ ॥ अरुजः स्वर्णपुष्पश्च स्वर्णद्रुः कुष्ठसूदनः । कर्णाभर-
णकः प्रोक्तो महाराजद्रुमः स्मृतः ॥ ३३४ ॥ कर्णिकारो महादिः स्यात्प्रोक्त-
श्चैकोनविंशतिः ।गुणाः—आरग्वधोऽतिमधुरः शीतः शूलापहारकः । ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफवि-
ष्टम्भनाशनः ॥ ३३५ ॥

१ क. ख. ग. ड. च 'धिप्रश्चतु' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

५३

कर्णिकारः (आरग्वधविशेषः) ॥ ५५ ॥

कर्णिकारो राजवृक्षः प्रग्रहः कृतमालकः । आरोग्यशिम्बी शम्ब्याको व्याधि-
घातो व्यथान्तकः ॥ २२१ ॥

गुणाः—कृतमालो मधुः शीतः पित्तघ्नो मधुरः सरः । तत्फलं मधुरं बल्यं
वातपित्तामजित्सरम् ॥ २२२ ॥

राजनिघण्टौ भद्रादिर्नवमो वर्गः—

अथ भवति कर्णिकारो राजतरुः प्रग्रहश्च कृतमालः । सुफलश्च परिव्याधो
व्याधिरिपुः पङ्क्तिबीजको वसुसंज्ञः ॥ ३३६ ॥

गुणाः—कर्णिकारो रसे तिक्तः कटूष्णः कफशूलहृत् । उदरकृमिमेहघ्नो व्रण-
गुल्मनिवारणः ॥ ३३७ ॥

(६७) दन्ती ।

दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुर्पचित्रा मकूलकः । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या
च गुणप्रिया ॥ २२३ ॥

गुणाः—दन्ती तीक्ष्णोष्णकटुका कफवातोदराञ्जयेत् । अशोत्रणाश्मरीशू-
लान्हन्ति दीपनशोधनी ॥ २२४ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

दन्ती शीघ्रा श्येनघण्टा निकुम्भी नागस्फोता दन्तिनी चोपचित्रा । भद्रा
रूक्षा रोचनी चानुकूला निःशल्या स्याद्रुद्रदन्ता विशल्या ॥ ३३८ ॥ मधु-
पुष्पैरण्डफला भद्राण्यैरण्डपत्रिका । उदुम्बरदला चैव तरुणी चाणुरेवती ॥ ३३९ ॥
विशोधनी च कुम्भी च ज्ञेया चाग्निकराह्वया ॥

गुणाः—दन्ती कटूष्णा शूलामत्वद्दोषशमनी च सा । अशोत्रणाश्मरीश-
ल्यशोधनी दीपनी परा ॥ ३४० ॥

अरणी (दन्तीविशेषः) ॥ ५६ ॥

अरणी च वराङ्गी च तथैव च जयावहा । आवर्तकी केशरुहा तथैव
विषभद्रका ॥ २२५ ॥

गुणाः—*दन्ती रसेषु तिक्तोष्णा शूलत्वद्दोषनाशिनी । कफवातोदराशोसि
हन्ति दीपनशोधनी ॥ २२६ ॥

* ग. पुस्तके—‘दन्ती तीक्ष्णोष्णकटुका कफं चोदरजं जयेत् ।

अशोत्रणाश्मरीशलान्हन्ति दीपनपाचनी’ ॥ इत्ययं श्लोको दृश्यते ।

१ क. ख. ग. ड. च. ‘पवित्रा’ । २ क. ख. ग. ड. वरणी ।

५४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अन्या दन्ती केशरुहा विषभद्रा जयावहा । आवर्तकी वराङ्गी च जयाद्धा
भद्रदन्तिका ॥ ३४१ ॥

गुणाः—अन्या दन्ती कटूष्णा च रेचनी कृमिहा परा । शूलकुष्ठामदोषेष्ठी
तन्द्रामयविनाशनी ॥ ३४२ ॥

*रेचकः (दन्तीबीजम्) ॥ ५७ ॥

*रेचको जयपालश्च सारकस्तिचिरीफलम् । दन्तीबीजं मलद्रावी निकुम्भो
बीजरेचकः ॥ २२७ ॥ कुम्भीबीजं निकुम्भा च बीजं तत्कुम्भिनीफलम् ॥

गुणाः—*जेपालः कटुरुष्णश्च कृमिहारी विरेचनः । *दीपनः कफवातघ्नो
जठरामयशोधनः ॥ २२८ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

*दन्तीबीजं मलद्रावि ज्ञेयं स्याद्वीजरेचनी ॥ ३४३ ॥ कुम्भीबीजं कुन्तिनी-
बीजसंज्ञं घण्टाबीजं दन्तिनीबीजमुक्तम् । बीजान्ताख्यं शोधनी चक्रदन्त्यो
वेदेन्द्राख्यं तन्निकुम्भ्याश्च बीजम् ॥ ३४४ ॥

गुणाः—* * ॥ ३४५ ॥

(६८) द्रवन्ती ।

द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाद्वया । प्रत्यक्श्रेणी विषा चण्डा
पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥ २२९ ॥

गुणाः—द्रवन्ती ग्रहणीतृष्णात्रिदोषशमनी हिता । अभिच्छिन्नतनौ ग्रन्थ्यां
प्रमेहे जठरे गरे ॥ २३० ॥ कफपित्तामये पाण्डौ कृमिकोष्ठभगंदरे । द्रवन्ती
हृद्रोगहरा कफकृमिविनाशिनी ॥ २३१ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधी शतमूलिका । प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा

*जयपालशोधनम्—बले बद्ध्वा तु जेपालं गोमयस्थोदके न्यसेत् । पाचयेद्याममात्रं तु जेपालः शुद्धतां
ब्रजेत् ॥ १ ॥ अन्यच्च—जेपालं निस्तुपं कृत्वा दुग्धे दोलायुते पचेत् । अन्तर्जिह्वां परित्यज्य
युञ्जीयाद्रसकर्मणि ॥ २ ॥ अन्यच्च—जेपालो रहितस्त्वग्ङ्गुररसशामिर्मले माहिषे निक्षिप्तस्य-
हमुष्णतोयविमलः खल्वे सवासोदितः । लिप्तो नूतनखर्परेषु विगतस्नेहो रजःसंनिभो निम्ब-
स्याम्बुनि भावितश्च बहुशः शुद्धो गुणाढ्यो भवेत् ॥ ३ ॥

१ ड. मूलका । २ क. घ. ड. च. 'वसूङ्ग्याखु' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

५५

पत्रश्रेण्यास्तुकर्णिका ॥ ३४६ ॥ मृषकाद्वादिका कर्णी प्रतिपर्णी शिफा च सा
सहस्रमूली विक्रान्ता ज्ञेया स्याच्चतुरेकधा ॥ ३४७ ॥

गुणाः—द्रवन्ती मधुरा शीता रसबन्धकरी परा । ज्वरघ्नी कृमिहा शूलश-
मनी च रसायनी ॥ ३४८ ॥

(६९) नीलिनी ।

नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणीविशोधनी । तुत्था श्रीफलिका भोचा
भारवाही च रञ्जनी ॥ २३२ ॥ *अन्यच्च—उपभूतः केशरुहः सहदेवोऽग्र-
त्रकः । कीर्तनी विजया राज्ञी तथैव च जयावहा ॥ २३३ ॥

गुणाः—नीली तिक्ता रसे चोष्णा कटिवातकफापहा । केश्या विषोदरं
हन्ति वातासृक्कृमिनाशिनी ॥ २३४ ॥

राजनिघण्टौ शताद्वादिश्वतुर्थो वर्गः—

नीली नीला नीलिनी नीलपत्री तुत्था राज्ञी नीलिका नीलपुष्पी । काली
श्यामा शोधनी श्रीफला च ग्राम्या भद्रा भारवाही च भोचा ॥ ३४९ ॥
कृष्णा व्यञ्जनकेशी च रञ्जनी च महाफला । असिता क्लीतनी नीलकेशी
चारटिका मता ॥ ३५० ॥ गन्धपुष्पा श्यामलिका रङ्गपत्री महाबला । स्थिर-
रङ्गा रङ्गपुष्पी स्यादेकविंशदाह्वया ॥ ३५१ ॥

गुणाः—नीली तु कटुतिक्तोष्णा केश्या कासकफामनुत् । मरुद्विषोदरव्या-
धिगुलमजन्तुज्वरापहा ॥ ३५२ ॥

राजनिघण्टौ शताद्वादिश्वतुर्थो वर्गः—

महानीली (नीलिनीविशेषः) ॥ ५८ ॥

अन्या चैव महानीली अमला राजनीलिका । तुत्था श्रीफलिका मेला
केशार्हा भृशपत्रिका ॥ ३५३ ॥

गुणाः—महानीली गुणाढ्या स्याद्रङ्गश्रेष्ठा सुवीर्यदा । पूर्वोक्तनीलिकाऽऽदेस्या
सगुणा सर्वकर्मसु ॥ ३५४ ॥

(७०) † स्नुक् ।

स्नुक्स्नुही च महावृक्षो गुडा निस्त्रिंशपत्रकः । समन्तदुग्धा गण्डीरः
सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥ २३५ ॥

*कपुस्तके—द्वितीया शरपुष्पा च शताद्वादशपत्रिका । रक्तापहा रक्तहारी द्वितीया नीलिलम्बवा ॥

गुणाः—नीलिका फलजन्तुघ्ना विषजित्तिक्तका शुचिः । हृद्रोगवातगुल्मेषु प्लीहरोगे च योजयेत्”
इति पाठो दृश्यते ।

†स्नुक्क्षीरशोधनं पद्मगन्धेषु कार्यम् ।

१ क. ख. ग. ड. च. मेला ।

५६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुह्य्यादिः—

गुणाः—निहुडिङ्गो रसे तिक्तो गुरुष्णः कफवातजित् । दुष्टव्रणाश्मरीं हन्ति
तथा वातविशोधनः ॥ २३६ ॥ स्नुहीक्षीरं विषाध्मानं गुल्मोदरहरं परम् ।
स्नुही रसेषु तिक्ता च गुरुष्णा कफवातजित् ॥ २३७ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

स्नुही सुधा महावृक्षः क्षीरी निखिलशपत्रिका । शाखाकण्ठश्च गुण्डाख्यः
सेहुण्डो वज्रकण्ठकः ॥ ३५५ ॥ बहुशाखो वज्रवृक्षो वातारिः क्षीरकाण्डकः ।
भद्रो व्याघ्रनखश्चैव नेत्रारिर्दण्डवृक्षकः ॥ ३५६ ॥ समन्तदुग्धो गण्डीरो ज्ञेयः
स्नुक्चेति विंशतिः ।

गुणाः—स्नुहिरुष्णा पित्तदाहकुष्ठवातप्रमेहनुत् । क्षीरं वातविषाध्मानगुल्मो-
दरहरं परम् ॥ ३५७ ॥ स्नुहिरन्या त्रिधारा स्यात्तिक्तो धारास्तु यत्र सा ।
पूर्वोक्तगुणवत्येषा विशेषाद्रससिद्धिदा ॥ ३५८ ॥

(७१) सातला ।

* सातला सप्तला सारी विटुला विमलाऽमला । बहुफेना चर्मकषा फेना
दीप्ता मरालिका ॥ २३८ ॥

गुणाः—सातला शोधनी तिक्ता कफपित्तास्रदोषनुत् । शोफोदराध्मानहरा
किञ्चिन्मारुतकुञ्जवेत् ॥ २३९ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

* बहुफेना चर्मकषा फेना दीप्ता विषाणिका ॥ ३५९ ॥

स्वर्णपुष्पी चित्रघना स्यान्नयोदशनामका ।

गुणाः—सातला कफपित्तघ्नी लघुतिक्तकषायिका । विसर्पकुष्ठविस्फोटव्रण-
शोफनिकृन्तनी ॥ ३६० ॥

(७२) क्षीरिणी ।

क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी कटुपर्णी च घर्षिणी । तिक्तदुग्धा हैमवती हैमदुग्धा
हिमावती ॥ २४० ॥

गुणाः—तिक्ता तु काञ्चनक्षीरी पित्तकृमिविषापहा । शोधनी दोषसंघातश-
मनी रक्तपित्तजित् ॥ २४१ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

१ च. विन्दुला । २ झ. त. 'रानाहद' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

५७

क्षीरिणी काञ्चनक्षीरी कर्षणी कटुपर्णिका । तिक्तदुग्धा हैमवती हिमदुग्धा
हिमावती ॥ ३६२ ॥ हिमाद्रिजा पीतदुग्धा यवचित्रा हिमोज्झवा । हैमी च
हिमजा चेति चतुरेकगुणाद्वया ॥ ३६३ ॥

गुणाः—क्षीरिणी कटुतिक्ता च रेचनी शोफतापनुद् । कृमिदोषकफघ्नी च
पित्तज्वरहरा च सा ॥ ३६४ ॥

सर्वक्षीरी (क्षीरिणीविशेषः) ॥ ५९ ॥

सर्वक्षीरी स्वर्णदुग्धा सुवर्णक्षीरिकाऽपि च । हेमाद्वा कनकक्षीरी हेमक्षीरी
च काञ्चनी ॥ २४२ ॥

गुणाः—क्षीरिणीयुगुलं तिक्तं कृमिपित्तकफापहम् ।

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

स्वर्णक्षीरी स्वर्णदुग्धा स्वर्णाद्वा रुक्मिणी तथा । सुवर्णा हेमदुग्धी च हेम-
क्षीरी च काञ्चनी ॥ ३६५ ॥

गुणाः—स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीशोफदा-
हज्वरहरा परा ॥ ३६६ ॥

(७३) श्यामा ।

श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा । कालार्धचन्द्रा कालिन्दी
सुषेणी कालमेष्प्यपि ॥ २४३ ॥

गुणाः—त्रिवृता कटुरुष्णा तु कृमिश्लेष्मोदरज्वरान् । शोफपाण्ड्यामयप्लीहा-
नहन्ति श्रेष्ठा विरेचने ॥ २४४ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

उक्ता त्रिवृन्मालविका मसूरा श्यामाऽऽर्धचन्द्रा विदला सुषेणी । कालि-
न्दिका सैव तु कालमेष्ठी काली त्रिवेलाऽवनिचन्द्रसंज्ञा ॥ ३६७ ॥

गुणाः—त्रिवृत्तिक्ता कटूष्णा च कृमिश्लेष्मोदरार्तिजित् । कुष्ठकण्डूव्रणानहन्ति
प्रशस्ता च विरेचने ॥ ३६८ ॥

शुक्रभाण्डी (श्यामाविशेषः) ॥ ६० ॥

शुक्रभाण्डी त्रिभण्डी स्यात्काकाक्षी सैरला त्रिवृत् । सर्वानुभूतिस्त्रिपुट्टा
व्यस्त्रा कुमुदगन्धिनी ॥ २४५ ॥

१ क. ड. 'का मता । हे' । २ क. हेमाद्वा । ३ क. 'लपुष्प्यपि । ४ क. च. शुक्रभाण्डी ।
५ क. ड. च. रसना । ६ क. ख. ड. च. कोटरवासिनी ।

५८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—कषाया मधुरा चोष्णा विपाके कटुका त्रिवृत् । कफपित्तप्रशमनी
रूक्षा चानलकोपनी ॥ २४६ ॥ कफपित्तहरा रूक्षा मधुरा बहुरेचनी । वातकृ-
त्कटुका पाके कषाया त्रिवृताऽरुणा ॥ २४७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

रक्ताऽन्यापि च कालिन्दी त्रिपुटा ताम्रपुष्पिका । कुलवर्णा मसूरी चाध्यमृता
कासनाशिका ॥ ३६९ ॥

गुणाः—रक्ता त्रिवृद्रसे तिक्ता कटूष्णा रेचनी च सा । ग्रहणी मलविष्टम्भ-
हारिणी हितकारिणी ॥ ३७० ॥

(७४) ऐन्द्री ।

ऐन्द्रीन्द्रवारुणीन्द्राह्वाऽथेन्द्रवारुर्मृगादनी । गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवा-
क्ष्यपि ॥ २४८ ॥

गुणाः—इन्द्रवारुणिकाऽत्युष्णा रेचनी कटुका तथा । कृमिश्लेष्मत्रणान्हन्ति
हन्ति सर्वोदराण्यपि ॥ २४९ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

ऐन्द्रीन्द्रवारुण्यरुणा मृगादनी गवादनी क्षुद्रसहेन्द्रचिर्भिटा । सूर्या विपत्री
गुणकर्णिकाऽमरा माता सुवर्णा सुफला च तारका ॥ ३७१ ॥ वृषभाक्षी
गवाक्षी च पीतपुष्पीन्द्रवल्लरी । हेमपुष्पी क्षुद्रफला वारुणी बालकप्रिया
॥ ३७२ ॥ रक्तेर्वारुर्विषलता शक्रवल्ली विषापहा । अमृता विषवल्ली च ज्ञेयो-
नत्रिशदाह्वया ॥ ३७३ ॥

गुणाः—इन्द्रवारुणिका तिक्ता कटुः शीता च रेचनी । गुल्मपित्तोदरश्ले-
ष्मकृमिकुष्ठज्वरापहा ॥ ३७४ ॥

(७५) विशाला ।

अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला च महाफला । आत्मरक्षा चित्रफला
त्रपुसी त्रपुसा च सा ॥ २५० ॥

गुणाः—इन्द्रवारुद्वयं तिक्तं कटु पाके रसे लघु । वीर्योष्णं कामलापित्तक-
फश्लीपदनाशनम् ॥ २५१ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

महेन्द्रवारुणी रम्या चित्रवल्ली महाफला । सा माहेन्द्री चित्रफला त्रपुसी
त्रपुसा च सा ॥ ३७५ ॥ आत्मरक्षा विशाला च दीर्घवल्ली बृहत्फला ।
स्याद्बृहद्दारुणी सौम्या नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ ३७६ ॥

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

५९

गुणाः—महेन्द्रवारुणी ज्ञेया पूर्वोक्तगुणभाशिनी । रसे वीर्ये विपाके च किञ्चिद्दोषा गुणाधिका ॥ ३७७ ॥

श्वेतपुष्पी (विशालाविशेषः) ॥ ६१ ॥

श्वेतपुष्पी मृगाक्षी च मृगेर्वारुणादनी । हस्तिदन्ती नागदन्ती वारुणी गजचिर्भटा ॥ २५२ ॥

गुणाः—कण्ठरोगापचिश्वासकासप्लीहैकफोदरम् । मूढैर्गर्भं च हरति कुष्ठदुष्टव्रणाञ्जयेत् ॥ २५३ ॥

(७६) त्रायमाणा ।

त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणका । बलदेवा बलभद्रा वार्षिकं गिरिजानुजा ॥ २५४ ॥

गुणाः—त्रायन्ती कफपित्तास्रगुल्मज्वरहरा मता । उष्णा कटुकषाया च सूति-काशूलनाशिनी ॥ २५५ ॥ रक्तपित्तश्रमच्छर्दिविषघ्नी तिक्तवल्लला ।

राजनिघण्टौ पर्यटादिः पञ्चमो वर्गः—

त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका । बलभद्रा सुकामा च वार्षिकी गिरिजानुजा ॥ ३७८ ॥ मङ्गल्याद्वा देवबला पालिनी भयनाशिनी । अवनी रक्षणी त्राणा विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ ३७९ ॥

गुणाः—भ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्दिविनाशनी ।

(७७) यवतिक्ता ।

यवतिक्ता शङ्खिनी तु दृढपादा विसर्पिणी । नाकुली चाक्षपीडा च नेत्रमीला यशस्करी ॥ २५६ ॥

गुणाः—*शङ्खिनी कटुतिक्ताम्ला गुरुः स्निग्धा विशोधनी । त्रिदोषशमनी कुष्ठश्वयथूदरनाशनी ॥ २५७ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

यवतिक्ता महातिक्ता दृढपादा विसर्पिणी । नाकुली नेत्रमीला च शङ्खिनी पत्रतण्डुली ॥ ३८० ॥ तण्डुली चाक्षपीडा च सूक्ष्मपुष्पी यशस्विनी । माहेश्वरी तिक्तयवा यावी तिक्तेति षोडश ॥ ३८१ ॥

* ख. पुस्तके—'यवतिक्ता सुतिक्ता च दोषघ्नी दीपनी मता ।

शङ्खिनी च रसे तिक्ता मेघ्या कृमिविषापहा' इति पाठो दृश्यते ।

१ ज. 'चिदेपा । २ ग. ड. च. 'रोगोप' । ३ ड. 'हगरोद' । ४ स. मूलगर्भापहरणी कुं । ५ ग. छ. 'द्वगर्भापहरणी कुं' । ६ ड. च. गिरिसानुगम् । स. गिरिसानुजम् ।

६०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—यवतिक्ता सतिक्ताऽम्ला दीपनी रुचिकृत्परा । कृमिकुष्ठविषामास-
दोषघ्नी रेचनी च सा ॥ ३८२ ॥

(७८) अङ्कोटः ।

अङ्कोटोऽङ्गोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः । पीतसारस्ताम्रफलो गन्ध-
पुष्पो निकोचकः ॥ २५८ ॥

गुणाः—अङ्गोलः स्निग्धतीक्ष्णोष्णः कटुको वातनाशनः । कुकुराखुविपं
हन्ति ग्रहजन्तुविषापहः ॥ २५९ ॥ भूतहृद्रिपहश्चैव कण्ठशूलस्य शोधनः ।

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

अङ्गोलः कोटरो रेची गूढपत्रो निकोचकः । गुप्तस्नेहः पीतसारो मदनो
गूढमल्लिका ॥ ३८३ ॥ पीतस्ताम्रफलो ज्ञेयो दीर्घकालो गुणाढ्यकः ।
कोलको लम्बकर्णश्च गन्धपुष्पश्च रोचनः ॥ ३८४ ॥ विज्ञानतैलगर्भश्च
स्मृतिसंख्याभिधः स्मृतः ।

गुणाः—अङ्गोलः कटुकः स्निग्धो विपलूतादिदोषनुत् । कफानिलहरः सूतः
शुद्धिकृद्रेचनीयकः ॥ ३८५ ॥

(७९) अपामार्गः ।

अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः । अधःशैल्योऽथ किणिही
दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥ २६० ॥ स चैवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः ।
पराक्पुष्पी वशीरश्च कण्ठी मर्कटपिप्पली ॥ २६१ ॥

गुणाः—*अपामार्गस्तु तिक्तोष्णः कटुश्च कफनाशनः । *अर्शःकण्डूदरामग्नो
रक्तहृद्राहिवान्तिकृत् ॥ २६२ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

अपामार्गस्तु शिखरी किणिही खरमञ्जरी । दुर्ग्रहश्चाप्यधःशैल्यः प्रत्यक्पुष्पी
मयूरकः ॥ ३८६ ॥ काण्डकण्ठः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः । वशीरश्च
पराक्पुष्पी कण्ठी मर्कटपिप्पली ॥ ३८७ ॥ कटुर्माञ्जरिको नन्दी क्षवकः
पङ्क्तिकण्ठकः । मालाकण्ठश्च कुञ्जश्च त्रयोविंशतिनामकः ॥ ३८८ ॥

गुणाः—* * ॥ ३८९ ॥

रक्तपुष्पः (अपामार्गविशेषः) ॥ ६२ ॥

अन्यो रक्तो रक्तपुष्पो वशीरः कपिपिप्पली । क्षुद्रापामार्गको रक्तः
ख्यातको रक्तपूर्वकः ॥ २६३ ॥

१ झ. वामनी सरः । कुं । २ क. ख. 'शैल्यश्च किं' । ३ ड. च. 'न्तिजित्' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

६१

गुणाः—अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफनाशनः । रक्तापामार्गकः शीतः कटुकः कफवातनुत् ॥ २६४ ॥ * व्रणकण्डूविषघ्नश्च संग्राही वान्ति-कृत्परः । अपामार्गः कटुस्तिक्तस्तीक्ष्णोष्णः कफनाशनः ॥ २६५ ॥ सिध्मो-दरापचीमेहकण्डूशोथश्च वान्तिकृत् ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

अन्यो रक्तो ह्यपामार्गः क्षुद्रापामार्गकस्तथा । आघट्को दुग्धनिका रक्तवि-न्दूलपत्रिका ॥ ३९० ॥

गुणाः—रक्तोऽपामार्गकः शीतः कटुकः कफवातनुत् । * ॥ ३९१ ॥

(८०) तेजस्विनी ।

तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनीति च । अश्वघ्नी बलकला शीता पारिजाता महौजसी ॥ २६६ ॥

गुणः—तेजोह्वा श्लेष्मवातघ्नी रुच्या दीपनपाचनी ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

तेजोवती बहुरसा कनकप्रभाऽन्या तीक्ष्णा सुवर्णनकुली लवणाग्निदीप्ता । तेज-स्विनी सुरलताऽग्निफलाऽग्निगर्भा स्यात्कङ्कुणी तदनु शैलसुता सुतैला ॥ ३९२ ॥ सुवेगा वायसी तीव्रा काकाण्डी वायसादनी । गीर्लता श्रीफली सौम्या ब्राह्मी लवणकिंशुका ॥ ३९३ ॥ पारावतपदी पीता पीततैला यशस्विनी । मेध्या मेधाविनी धीरा स्यादेकत्रिंशदाह्वया ॥ ३९४ ॥

(८१) ज्योतिष्मती ।

ज्योतिष्मती तु कटभी सुवर्णलतिकेति च । ज्योतिष्कायाऽग्निभासा च लव-णोक्ता च दुर्जरा ॥ २६७ ॥

गुणाः—कटभी तिक्ततीक्ष्णोक्ष्णा कफजिह्व विरेचनी । मेधाकरी वर्णकरी व्रण्या जठरनाशिनी ॥ २६८ ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् । अत्युष्णा वमनी तीक्ष्णा बह्विवुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ २६९ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

ज्योतिष्मती स्वर्णलताऽनलप्रभा ज्योतिर्लता सा कटभी सुपिङ्गला । दीप्ता च मेध्या मतिदा च दुर्जरा सरस्वती स्यादमृतार्कसंख्यया ॥ ३९५ ॥

गुणाः—ज्योतिष्मती तिक्तरसा च रुक्षा किञ्चित्कटुर्वतकफापहा च । दाह-प्रदा दीपनकृच्च मेध्या प्रज्ञां च पुष्पाति तथा द्वितीया ॥ ३९६ ॥

१ क. ड. च. 'तजित्' । २ ग. तेजोका । ३ ख. अस्वप्ना । ४ क. ड. च. 'णाः—वातश्ले-ष्महरा कण्ठ्या ह' । ५ क. ड. दुर्भरा । ग. दुर्लभा ।

६२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

(८२) राष्णा (रास्ना)

* रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसना रसा । सुगन्धमूलाऽतिरसा सैव पुत्तिरसा स्मृता ॥ २७० ॥

गुणाः—रास्ना तिक्तोष्णगुर्वी स्याद्विषवातासकासजित् । शोफवातोदरश्लेष्मशमन्यामस्य पाचनी ॥ ३७१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

* । सुगन्धिमूला सुरसा रसाढ्याऽतिरसा दश ॥ ३९७ ॥

गुणाः—रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृणं तथा । ज्ञेये मूलदले श्रेष्ठे तृणरास्ना च मध्यमा ॥ ३९८ ॥ रास्ना गुरुश्च तिक्तोष्णा विषवातासकासजित् । शोफकम्पोदरश्लेष्मशमनी पाचनी च सा ॥ ३९९ ॥

(८३) अश्वगन्धा ।

अश्वगन्धा वाजिगन्धा कञ्चुकाऽश्वारोहकः । वाराहकर्णी तुरगी बल्या वाजिकरी स्मृता ॥ २७२ ॥

गुणाः—अश्वगन्धा कषायोष्णा तिक्ता वातकफापहा । विषव्रणक्षयान्हरन्ति कान्तिवीर्यबलप्रदा ॥ २७३ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

अश्वगन्धा वाजिगन्धा कम्बुकाष्ठा वराहिका । वराहकर्णी तुरगी वनजा वाजिनी हयी ॥ ४०० ॥ पुष्टिदा बलदा पुण्या हयगन्धा च पीवरा । पलाशपर्णी वातघ्नी श्यामला कामरूपिणी ॥ ४०१ ॥ कालप्रियकरी बल्या गन्धपत्री हयप्रिया । वराहपत्री विज्ञेया त्रयोविंशतिनामिका ॥ ४०२ ॥

गुणाः—अश्वगन्धा कटूष्णा स्यात्तिक्ता च मदगन्धिका । बल्या वातहरा हन्ति कासश्वासक्षयव्रणान् ॥ ४०३ ॥

(८४) पुनर्नवा ।

पुनर्नवा विंशास्त्र कंठिल्लः शशिवाटिका । वृश्चीरः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः ॥ २७४ ॥

गुणाः—पुनर्नवा भवेदुष्णा तिक्ता रूक्षा कफापहा । सशोफपाण्डुहृद्रोगकासोरःक्षतशूलनुत् ॥ २७५ ॥

१ क. ग. घ. ड. च. मता । २ क. ड. 'वीं च विष' । ३ च. कुठिल्लकः श. कपिलकः । ४ छ. वृश्चिकः ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

६३

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

पुनर्नवा विशाखश्च कठिलः शशिवाटिका । पृथ्वी च सितवर्षाभूर्दी-
र्घपत्रः कठिलकः ॥ ४०४ ॥

गुणाः—श्वेता पुनर्नवा सोष्णा तिक्ता कफविषापहा । कासहृद्रोगशूला-
स्रपाण्डुशोफानिलार्तिनुत् ॥ ४०५ ॥

क्रूरः (पुनर्नवाविशेषः) ॥ ६३ ॥

पुनर्नवोऽपरः क्रूरः सद्योमण्डलपत्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभुरु-
च्यते ॥ २७६ ॥

गुणाः—रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी
पाण्डुपित्तप्रमर्दनी ॥ २७७ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

पुनर्नवाऽन्या रक्ताख्या क्रूरा मण्डलपत्रिका । रक्तकाण्डा वर्षकेतुर्लोहिता
रक्तपत्रिका ॥ ४०६ ॥ वैशाखी रक्तवर्षाभूः शोफघ्नी रक्तपुष्पिका । विक-
स्वरा विषघ्नी च प्रावृषेण्या च सारिणी ॥ ४०७ ॥ वर्षाभवः शोणपत्रो भौमः
संमीलितद्रुमः । पुनर्नवो नवो नव्यः स्याच्च विंशतिसंज्ञया ॥ ४०८ ॥

गुणाः—रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी
पाण्डुपित्तप्रमर्दनी ॥ ४०९ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

नीलपुनर्नवा (पुनर्नवाविशेषः) ॥ ६४ ॥

नीला पुनर्नवा नीला श्यामा नीलपुनर्नवा । कृष्णाख्या नीलवर्षाभूर्नीला-
दिस्वाभिधान्विता ॥ ४१० ॥

गुणाः—नीला पुनर्नवा तिक्ता कटूष्णा च रसायनी । हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वास-
वातकफापहा ॥ ४११ ॥

(८५) सैरेयकः ।

सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं
विभावयेत् ॥ २७८ ॥ पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ।

गुणाः—कुरण्टको हिमस्तिकः शोफतृष्णाविदाहनुत् । केश्यो वृष्योऽथ
बल्यश्च त्रिदोषशमनो मतः ॥ २७९ ॥

६४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुह्य्यादिः—

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

अथ रक्ताम्लानः स्याद्रक्तसहाख्यः स चापरिम्लानः । रक्ताम्लान्तकोऽपि च रक्तप्रसवश्च कुरुवकश्चैव ॥ ४१२ ॥ रामालिङ्गनकामो रागप्रसवो मधूत्सवः प्रसवः । सुभगो भसलानन्दः स्यादित्ययमिन्दुचन्द्रमितः ॥ ४१३ ॥

गुणाः—उष्णः कटुः कुरुवको वातामयशोफनाशनो ज्वरनुत् । आध्मानशूलकासश्वासातिप्रशमनो वर्ण्यः ॥ ४१४ ॥ पीतः स किङ्किरातः पीताम्लानः कुरण्टकः कनकः । पीतकुरुवः सुपीतः स पीतकुसुमश्च सप्तसंज्ञः स्यात् ॥ ४१५ ॥

गुणाः—किङ्किरातः कषायोष्णस्तिक्तश्च कफवातजित् । दीपनः शोफकण्डूतिरक्त्वग्दोषनाशनः ॥ ४१६ ॥ नीलपुष्पा तु सा दासी नीलाम्लानस्तुच्छादनः । बला चाऽऽर्तगला चैव नीलपुष्पा च षड्विधा ॥ ४१७ ॥

गुणाः—आर्तगला कटुस्तिक्ता कफमारुतशूलनुत् । कण्डूकुष्ठव्रणान्हन्ति शोफत्वग्दोषनाशनी ॥ ४१८ ॥ अन्यच्च—कुण्टः कुरण्टो शिण्टी सा वन्या सहचरी तु सा पीता । शोणी कुरुवकनाम्नी कण्टकिनी शोणशिण्टिका चैव ॥ ४१९ ॥ साऽन्या तु नीलशिण्टी नीलकुरण्टश्च नीलकुसुमा च । वाणो वाणा दासी कण्टाऽऽर्तगला च सप्तसंज्ञा स्यात् ॥ ४२० ॥

गुणाः—शिण्टिकाः कटुकास्तिक्ता दन्तामयशान्तिदाश्च शूलघ्न्यः । वातकफशोफकासत्वग्दोषविनाशकारिण्यः ॥ ४२१ ॥

(८६.) बला ।

बला भद्रौदनी वाटी समज्ञा खरयष्टिका । महांसमज्ञौदनिका शीतपाक्योदनाह्वया ॥ २८० ॥

गुणाः—बला स्निग्धा हिमा स्वादुर्दृष्या बलया त्रिदोषनुत् । रक्तपित्तक्षयं हन्ति बलौजो वर्धयत्यपि ॥ २८१ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

बला समज्ञौदनिका च भद्रा भद्रौदनी स्यात्खरकाष्टिका च । कल्याणिनी भद्रबला च मोटा वाटी बलाढ्येति दशाह्वया स्यात् ॥ ४२२ ॥

गुणाः—बलाऽतितिक्ता मधुरा पित्तातिसारनाशनी । बलवीर्यप्रदा पुष्टिकफरोगविशोधनी ॥ ४२३ ॥

१ ज. 'स्तुपाद' । २ ज. ट. कण्टः । ३ ट. कुरटो । ४ क. च. 'क्षतं ह' । ५ ज. 'रोधयि' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

६५

महाबला (बलाविशेषः) ॥ ६५ ॥

महाबला वर्षपुष्पी तथा वाय्यायनी स्मृता । सहदेवा देवसहा पीतपुष्पी वृह-
त्फला ॥ २८२ ॥

गुणाः—महाबला तु हृद्रोगवातार्शःशोफनाशनी । शुक्रवृद्धिकरी हन्याद्विषमं
च ज्वरं नृणाम् ॥ २८३ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

महाबला ज्येष्ठबला कटभरा केशरुहा केसरिका मृगादनी । स्याद्वर्षपु-
ष्पाऽपि च केशवर्धनी पुरासिनी देवसहा च सारिणी ॥ ४२४ ॥ सहदेवी
पीतपुष्पी देवार्हा गन्धवलरी । मृगा मृगरसा चेति ज्ञेया सप्तदशाह्वया ॥ ४२५ ॥

गुणाः—महाबला तु हृद्रोगवातार्शःशोफनाशनी । शुक्रवृद्धिकरी बल्या विष-
मज्वरहारिणी ॥ ४२६ ॥

गाङ्गेरुकी (बलाविशेषः) ॥ ६६ ॥

गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धिनिका झपा । विश्वदेवा तथाऽरिष्टा खण्डा
ह्रस्वगवेधुका ॥ २८४ ॥

गुणाः—गाङ्गेरुकी मधुराम्ला कषायोष्णा गुरुस्तथा । कटुस्तिक्ता च वातघ्नी
व्रणपित्तविकारजित् ॥ २८५ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

भद्रौदनी नागबला खरगन्धा चतुष्फला । महोदया महाशाखा महापत्रा
महाफला ॥ ४२७ ॥ विश्वदेवा तथाऽरिष्टा खर्वा ह्रस्वगवेधुका । देवदण्डा
महादण्डा घण्टेत्याह्वास्तु षोडश ॥ ४२८ ॥

गुणाः—मधुराम्ला नागबला कषायोष्णा गुरुस्तथा । कण्डूतिकुष्ठवातघ्नी
व्रणपित्तविकारजित् ॥ ४२९ ॥

बलिका (बलाविशेषः) ॥ ६७ ॥

बलिकाऽतिबला प्रोक्ता वाय्यपुष्पी च कङ्कता । वृष्या प्रोक्ता वृष्यगन्धा
सैव भूरिवला मता ॥ २८६ ॥

गुणाः—वातपित्तापहं ग्राहि बल्यं वृष्यं बलात्रयम् ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

बलिकाऽतिबला बल्या विकङ्कता वाय्यपुष्पिका घण्टा । शीता च शीत-
पुष्पा भूरिवला वृष्यगन्धिका दशधा ॥ ४३० ॥

१ क. "ला वाय्यपु" । २ क. ड. "पुष्पा वृ" ।

६६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[गुडूच्यादिः—

गुणाः—तिक्ता कटुश्चातिबला वातघ्नी कुमिनाशनी । दाहतृष्णाविषच्छर्दि-
क्लेदोपशमनी परा ॥ ४३१ ॥

बला (बलाविशेषः) ॥ ६८ ॥

बला चातिबला चैव महाबलबला बला । अन्या राजबला चेति बलायाः
पञ्चकं मतम् ॥ २८७ ॥

गुणाः—तत्पित्तवातजिह्वाहि बल्यं वृष्यं च कृच्छ्रजित् । स्निग्धं मधुरमायुष्यं
वातासृग्दरनाशनम् ॥ २८८ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

महासमझौदनिका बलाहया वृक्षारुहा वृद्धिबलाऽक्षतण्डुला । भुजंगजिह्वाऽपि
च शीतपाकिनी शीता बला शीतवरा बलोत्तरा ॥ ४३२ ॥ बल्या स्वरहटी
चैव व्यालजिह्वा त्रिपञ्चधा ।

गुणाः—महासमझा मधुरा अम्ला चैव त्रिदोषहा । युक्त्या बुधैः प्रयो-
क्तव्या ज्वरदाहविनाशनी ॥ ४३३ ॥

(८७) प्रसारणी ।

प्रसारणी सुप्रसरा सरणी सारणी च सा । चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी
प्रतानिका ॥ २८९ ॥

गुणाः—प्रसारणी गुरुस्तिक्ता सरा संधानकृन्मता । त्रिदोषशमनी
वृष्या तेजःकान्तिबलप्रदा ॥ २९० ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

प्रसारिणी सुप्रसरा सारणी सरणी सरा । चारुपर्णी राजबला भद्रपर्णी
प्रतानिका ॥ ४३४ ॥ प्रबला राजपर्णी च बल्या भद्रबला तथा । चन्द्रवल्ली
प्रभद्रा च ज्ञेया पञ्चदशाहया ॥ ४३५ ॥

गुणाः—प्रसारिणी गुरुष्णा च तिक्ता वातविनाशनी । अर्शःश्वयथुहन्त्री च
मलविष्टम्भहारिणी ॥ ४३६ ॥

(८८) शतावरी ।

शतावरी शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । ऋष्यप्रोक्ता द्वीपिशुद्धीपिका चोर्व-
कण्टका ॥ २९१ ॥

गुणाः—शतावरी हिमा तिक्ता रसे स्वादुः क्षयास्रजित् । वातपित्तहरा
वृष्या रसायनवरा स्मृता ॥ २९२ ॥

१ ट. ट. खिरिहिटी । २ झ. 'का खरक' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

६७

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

शतावरी शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । ऋष्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुद्वीपिकाऽमरक-
ण्टिका ॥ ४३७ ॥ सूक्ष्मपत्रा सुपत्रा च बहुमूला शताह्वया । नारायणी
स्वादुरसा शताह्वा लघुपर्णिका ॥ ४३८ ॥ आत्मशल्या जटामूला शतवीर्या
महौदनी । मधुरा शतमूला च केशिका शतनेत्रिका ॥ ४३९ ॥ विश्वाख्या
वैष्णवी काष्णी वासुदेवी वरीयसी । दुर्मरा तैजवल्ली च स्यात्रयस्त्रिंशदा-
ह्वया ॥ ४४० ॥

सहस्रवीर्या (शतावरीविशेषः) ॥ ६९ ॥

सहस्रवीर्या भीरुश्च रङ्गिणी बहुपत्रिका । महापुरुषदन्ता च शताव्यूर्ध्व-
कण्टिका ॥ २९३ ॥

गुणाः—सहस्रवीर्या मेध्या तु हृद्या वृष्या रसायनी । शीतवीर्या निहन्त्यर्शो-
ग्रहणीनयनामयान् ॥ २९४ ॥ तदङ्कुरस्त्रिदोषघ्नो लघुरर्शः क्षयापहः ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

महाशतावरी वीरा तुङ्गिनी बहुपत्रिका । सहस्रवीर्या सुरसा महापुरुषद-
न्तिका ॥ ४४१ ॥ ऊर्ध्वकण्टा महावीर्या फणिजिह्वा महाशना । शतवीर्या
सुवीर्या च नामान्यस्यास्त्रयोदश ॥ ४४२ ॥

गुणाः—शतावीर्या हिमे वृष्ये मधुरे पित्तजित्परे । कफवातहरे तित्ते महाश्रेष्ठे
रसायने ॥ ४४३ ॥ शतावरीद्वयं वृष्यं मधुरं पित्तजिद्धिमम् । महती कफवा-
तघ्नी तित्ता श्रेष्ठा रसायने ॥ ४४४ ॥ कफपित्तहरास्तित्तास्तस्या एवाङ्कुराः
स्मृताः ।

(८९) एरण्डः ।

एरण्डस्तरुणः शुक्रश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आमण्डो
दीर्घदण्डकः ॥ २९५ ॥ रक्तोऽपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रदलो रुबुः ।
रुबुको हस्तिकर्णी च चञ्चुकोत्तानपत्रकः ॥ २९६ ॥

गुणाः—एरण्डोऽपि रसे तित्तः स्वादूष्णोऽनिलनाशनः । उदावर्तघ्नीह-
गुल्मवस्तिशूलान्नवृद्धिनुत् ॥ २९७ ॥ गुरुर्वातप्रशमनो विकाराञ्छौणिता-

* क. ड. पुस्तकयोः—

‘ तैलमैरण्डजं वल्यं गुरुष्णं मधुरं सरम् ।

ताक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विश्रे रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ’ इति श्लोको दृश्यते ।

१ ख. ड. ज. ण. तुङ्गिनी । २ ज. झ ढ. ऊर्ध्वकन्दा । ३ क. ड. हस्तपर्णो ।

६८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः— [गुडूच्यादिः १ प्रथमो वर्गः]

अयेत् । फलं स्वादु च सक्षारं लघूष्णं भेदि वातजित् ॥ २९८ ॥ एरण्डयुगुलं
वृष्यं स्वादु पित्तसमीरजित् ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

श्वेतैरण्डः सितैरण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः । आमण्डस्तरुणः शुक्रो वातारि-
दीर्घदण्डकः ॥ ४४५ ॥ पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो रुबुको द्वादशाङ्गुलः । रक्तैरण्डोऽ-
परो व्याघ्रो हस्तिकर्णो रुबुस्तथा । उरुबुको नागकर्णश्चक्रुत्तानपत्रकः
॥ ४४६ ॥ करपर्णो याचनकः स्निग्धो व्याघ्रदलस्तथा । तत्करश्चित्रवी-
जश्च ह्रस्वैरण्डस्त्रिपञ्चाङ्गुला ॥ ४४७ ॥

गुणाः—श्वेतैरण्डः स कटुकरसस्तिक्त उष्णः कफार्तिभ्रंसं धत्ते ज्वरहरम-
रुक्तासहारी रसाहः । रक्तैरण्डः श्वयथुपचनः शान्तिरक्तार्तिपाण्डुभ्रान्तिश्वा-
सज्वरकफहरोऽरोचकघ्नो लघुश्च ॥ ४४८ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

स्थूलैरण्डः (एरण्डविशेषः) ॥ ७० ॥

स्थूलैरण्डो महैरण्डो महापञ्चाङ्गुलादिकः ।

गुणाः—स्थूलैरण्डो गुणाढ्यः स्याद्रसवीर्यविपक्तिपु ॥ ४४९ ॥

वर्गेतरदेतदधोगतम्—

॥ १ ॥ * * वृषमेधा ।

वृषमेधा च मेषात्रिर्वस्तात्रिशृङ्गलात्रिका ।

गुणाः—वृषगन्धा रसे तिक्ता कषाया मधुरा कटुः । विपाकशमनी शीता
लघ्वी मारुतकोपनी ॥ १ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

वस्तात्री वृषगन्धाख्या मेषात्री वृत्तपत्रिका । अजात्री बोकडी चैव
स्यादित्येषा षडाह्वया ॥ २ ॥

गुणाः—वस्तात्री स्यात्कटुरसा कासदोषविनाशिनी । बीजदा गर्भजननी
कीर्तिता भिषगुत्तमैः ॥ ३ ॥

गुडूच्यादिरयं वर्गः प्रथमः परिकीर्तितः ।

ऊर्ध्वाधोदोषहरणः सर्वामयविनाशनः ॥

इति रसवीर्यविपाकसहितेः राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टौ गुडूच्यादिः
प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

* * अस्या वृषमेधायास्तथाऽस्मिन्नेव वर्गे पूर्वं गतायाः (२४) चतुर्विंशतिसंख्यामितायाः
शृङ्गाश्च परस्परसंबन्धत्वाद्वात्र वर्गान्ते संगृहीता ।

१ अ. वसाहः ।

[२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

६९

अथ राजनिघण्टुसहितधन्वन्तरीयनिघण्टौ द्वितीयः शतपुष्पादिको वर्गः ।

(१) शतपुष्पा ।

शतपुष्पा मिशिर्घोषा पीतिका माधवी शिफा । अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पी
शताद्वा कारवी स्मृता ॥ १ ॥

गुणाः—शताद्वा कटुका तिक्ता स्निग्धोष्णा श्लेष्मवातजित् । ज्वरनेत्रव्रणा-
न्हन्ति वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ २ ॥ शतपुष्पादलं चोक्तं वृष्यं मधुरगुल्मजित् ।
वातघ्नं दीपनं स्तन्यं कफकृद्दुचिदायकम् ॥ ३ ॥

राजनिघण्टौ शताद्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

शताद्वा शतपुष्पा च मिशिर्घोषा च पीतिका । अहिच्छत्राऽप्यवाक्पुष्पी
माधवी कारवी शिफा ॥ १ ॥ संघातपत्रिका छत्रा वज्रपुष्पा सुपुष्पिका । शत-
प्रसूना बहुला पुष्पाद्वा शतपत्रिका ॥ २ ॥ वनपुष्पा भूरिपुष्पा सुगन्धा
मूक्ष्मपत्रिका । गन्धारिकाऽतिच्छत्रा च चतुर्विंशतिनामिका ॥ ३ ॥

गुणाः—शताद्वा तु कटुस्तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारनुत् । ज्वरनेत्रव्रणघ्नी
च वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ ४ ॥

(२) मिश्रेया ।

मिश्रेया तालपर्णी तु तालपत्री मिशिस्तथा । शालेयः स च शालीनो
नाम्ना शीतशिवो मतः ॥ ४ ॥

गुणाः—तिक्ता स्वादुहिमा वृष्या दुर्नामक्षयजिन्मिशी । क्षतक्षीणाहिता
बल्या वातपित्तास्रदोषैर्जित् ॥ ५ ॥

राजनिघण्टौ शताद्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

मिश्रेया तालपर्णी च तालपत्रा मिशिस्तथा । शालेया स्याच्छीतशिवा
शालीना वनजा च सा ॥ ५ ॥ अवाक्पुष्पी मधुरिका छत्रा संहितपुष्पिका ।
सुपुष्पा सुरसा वन्या ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ ६ ॥

गुणाः—मिश्रेया मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरा परा । वातपित्तोत्थदोषघ्नी
प्लीहजन्तुविनाशनी ॥ ७ ॥

१ क. 'षा पौति' । ख. 'षा शोफिका' । ग. ड. 'षा पोति' । २ ग. 'मागधी' । ३ ख. 'फा' ।
आहिच्छत्रा ह्यवा' । ४ ड. 'न्यं पित्तकृ' । ५ ग. 'धनुत्' ।

७०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

(३) वचा ।

वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च लोमशा । अन्या श्वेतवचा मेध्या
षड्ग्रन्था हैमवत्यपि ॥ ६ ॥

गुणाः—वमनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मरुजापहा । कण्ठ्या च मेध्या
कृमिहृद्विबन्धाभ्रानशूलनुत् ॥ ७ ॥ वचाद्वयं तु कटुकं रूक्षोष्णं मलमूत्रलम् ।
दीपनं कफवातघ्नं मेध्यापुष्पं च पाचनम् ॥ ८ ॥ जन्तुघ्नं चोग्रगन्धं स्याल्लघु
कण्ठास्यरोगजित् ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा च लोमशा । रक्षोघ्नी विजया भद्रा मङ्गल्येति
दशाह्वया ॥ ८ ॥

गुणाः—वचा तिक्ता कटूष्णा च कफामग्रन्थिशोफनुत् । वातज्वराति-
सारघ्नी वान्तिकृन्मादभूतनुत् ॥ ९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

मेध्या (वचाविशेषः) ॥ १ ॥

मेध्या श्वेतवचा त्वन्या षड्ग्रन्था दीर्घपत्रिका । तीक्ष्णगन्धा हैमवती
मङ्गल्या विजया च सा ॥ १० ॥

गुणाः—श्वेतवचाऽतिगुणाढ्या मतिमेधायुःसमृद्धिदा कफनुत् । वृष्या च
वातभूतक्रिमिदोषघ्नी च दीपनी च वचा ॥ ११ ॥

(४) हपुषा ।

हपुषा विपुषा विश्रा विश्रगन्धाऽतिगन्धिका । अपरा चाश्वत्थफला केच्छूष्मा
ध्वाङ्गक्षनाशिनी ॥ ९ ॥

गुणाः—हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुर्वातबलासजित् । अर्शोसि गुल्मशूलानि
हन्ति जन्तूदरैः सह ॥ १० ॥ ग्रीहोदरविबन्धघ्नी शूलगुल्मार्शसां हिता ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

हपुषा विपुषा विश्रा विश्रगन्धा विगन्धिका । अन्या चासौ स्वल्पफला
कच्छुघ्नी ध्वाङ्गक्षनाशिनी ॥ १२ ॥ ग्रीहशत्रुविषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता ।
पूर्वा तु पञ्चनाम्नी स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥ १२ ॥

गुणाः—हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुः श्लेष्मबलासजित् । प्रदरोदरविह्वन्ध-
शूलगुल्मार्शसां हरा ॥ १४ ॥

१ छ. विश्वा मिश्रं । २ छ. कच्छुघ्नी ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

७१

(५) विडङ्गा ।

विडङ्गं जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुली कृमिहाऽमोघा कैरला
मृगगामिनी ॥ ११ ॥

गुणाः—रूक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् । ईषत्तिकं विषान्हन्ति
विडङ्गं कृमिनाशनम् ॥ १२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

विडङ्गा कृमिहो चित्रतण्डुला तण्डुलीयका । वातारिस्तण्डुला प्रोक्ता
जन्तुघ्नी मृगगामिनी ॥ १५ ॥ कैरली गह्वराऽमोघा कपाली चित्रतण्डुला ।
वरा सुचित्रबीजा च जन्तुहन्त्री च षोडश ॥ १६ ॥

गुणाः—विडङ्गा कटुरुष्णा च लघुर्वातकफार्तिनुत् । अग्निमान्द्रासचिभ्रान्ति-
कृमिदोषविनाशनी ॥ १७ ॥

(६) कुटजः ।

कुटजः कौटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्र-
वृक्षोऽथ वृक्षकः ॥ १३ ॥

गुणाः—कुटजः कटुजस्तित्तः कषायो रूक्षशीतलः । कुष्ठातीसारपित्तास-
गुदजानि विनाशयेत् ॥ १४ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

कुटजः कौटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्पः प्रावृष्यः
शक्रपादपः ॥ १८ ॥ वरत्तिको यवफलः संग्राही पाण्डुरदुमः । प्रावृषेण्यो
महागन्धः स स्यात्पञ्चदशाभिधः ॥ १९ ॥

गुणाः—कुटजः कटुतिक्तोष्णः कषायश्चातिसारजित् । तत्रासितोऽस्रपित्तघ्न-
स्त्वग्दोषार्शोनिघ्नतनः ॥ २० ॥

(७) इन्द्रयवः ।

फलानि तस्येन्द्रयवाः शक्राद्वाः स्युः कलिङ्गकाः । तथा वत्सकबीजानि
प्रोक्ता भद्रयवास्तथा ॥ २५ ॥ बल्लजं गह्वरं चैव सा चोक्ता कृष्णतण्डुला ।

गुणाः—शक्राद्वाः कटुतिक्तोष्णास्त्रिदोषघ्नाश्च दीपनाः । रक्ताशीस्यतिसारं
च घ्नन्ति शूलवमीस्तथा ॥ २६ ॥

१ झ. कटूष्णं । २ ट. 'हा चैत्रा तं' । ३ ग. 'टजो गिरिजो वत्सव' । ४ क. ख. घ. ङ. 'को
हिमम्' । ५ 'यो गुरुशी' । ६ क. ङ. विशेषयेत् ।

७२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

इन्द्रयवा तु शक्राह्वा शक्रबीजानि वत्सकः । तथा वत्सकबीजानि भद्रजा कुटजाफलम् ॥ २१ ॥ ज्ञेया भद्रयवा चैवं बीजान्ता कुटजाभिधा । तथा कलिङ्गबीजानि पर्यायैर्दशधाभिधा ॥ २२ ॥

गुणाः—इन्द्रयवा कटुस्तिक्ता शीता कफवातरक्तपित्तहरा । दाहातिसारशमनी नानाज्वरदोषशूलमूलघ्नी ॥ २३ ॥

(८) यवक्षारः (त्रिक्षारान्तर्गतः)

यवक्षारः स्मृतः पाक्यो यवजो यावशूकजः । यवाहः शूकजो यव्यो यावशूको यवाग्रजः ॥ १७ ॥

गुणाः—यवक्षारः कटूष्णश्च कफवातोदरार्तिजित् । आमशूलाश्मरीकृच्छ्रविषदोषहरः सैरः ॥ १८ ॥ उष्णो विरूक्षणस्तीक्ष्णो दीपनः कफवातजित् । पित्तास्रदूषणो हृद्यो यवजः क्षार उच्यते ॥ १९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

यवक्षारः स्मृतः पाक्यो यवजो यवसूचकः । यवशूको यवाहश्च यवापत्यं यवाग्रजः ॥ २४ ॥

गुणाः—यवक्षारः कटूष्णश्च कफवातोदरार्तिनुत् । आमशूलाश्मरीकृच्छ्रविषदोषहरः सरः ॥ २५ ॥

(९) सर्जिक्षारः (त्रिक्षारान्तर्गतः)

क्षारोऽन्यः सर्जिकाक्षारः सर्जिकाऽथ सुवर्चिका । सुवर्चिकः सुवर्चोऽथ सुखवर्चः सै एव च ॥ २० ॥

गुणाः—सर्जिकोष्णा कटुः क्षाररसा वातकफौ जयेत् । गुल्माध्मानकृमीन्मान्धमेदोजठरनाशिनी ॥ २१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

स्वर्जिक्षारः स्वर्जिकश्च क्षारस्वर्जी सुखार्जिकः । सुवर्चिकः सुवर्ची च सुखवर्चा वसूपमः ॥ २६ ॥

गुणाः—स्वर्जिकः कटुरुष्णश्च तीक्ष्णो वातकफार्तिनुत् । गुल्माध्मानकृमीन्हन्ति व्रणजाठरदोषनुत् ॥ २७ ॥

१ क. ड. 'वजः शूकजः स्मृतः । य' । २ ड. परः । ३ क. ख. ग. स उच्यते । गु' ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

७३

(१०) †टङ्कणः (त्रिक्षारान्तर्गतः)

टङ्कणष्टङ्कणक्षारो मालतीरससंभवं । द्रावी द्रावणकश्चैव लोहानां शुद्धिका-
रकः ॥ २२ ॥

गुणाः—कथितष्टङ्कणक्षारः कटूष्णः कफनाशनः । स्थावरादिविषघ्नश्च कास-
श्वासापहारकः ॥ २३ ॥ विरूक्षणोऽनिलहरः श्लेष्महा पित्तदूषणः । अग्निदी-
प्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणक्षार उच्यते ॥ २४ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

टङ्कणष्टङ्कणक्षारो रङ्गक्षारो रसाधिकः । लोहद्रावी रसघ्नश्च सुभगो रङ्गदश्च
सः ॥ २८ ॥ वर्तुलं कणकक्षारं मलिनं धातुवल्लभम् । त्रयोदशाह्वयश्चात्र कथितं
तु भिषग्वरैः ॥ २९ ॥

गुणाः—कथितष्टङ्कणक्षारः कटूष्णः कफनाशनः । स्थावरादिविषघ्नश्च कास-
श्वासापहारकः ॥ ३० ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

टङ्कणम् (टङ्कणभेदः) ॥ २ ॥

द्वितीयं टङ्कणं श्वेतं श्वेतकं श्वेतटङ्कणम् । लोहशुद्धिकरं सिन्धुमालतीतीरसं-
भवम् ॥ ३१ ॥ शिवं च द्रावकं प्रोक्तं शितक्षारं दशाभिधम् ॥

गुणाः—सुश्वेतं टङ्कणं स्निग्धं कटूष्णं कफवातनुत् । आमक्षयापहृच्छ्वासविष-
कासमलापहम् ॥ ३२ ॥

(११) सैन्धवम् ।

सैन्धवं सिन्धु सिन्धूत्थं नादेयं सिन्धुजं शिवम् । शुद्धं शीतशिवं चान्य-
न्मणिमन्थं शिलात्मकम् ॥ २५ ॥

गुणाः—सैन्धवं शिशिरं स्निग्धं लघु स्वादु त्रिदोषजित् । हृद्यं हृन्नेत्ररोगघ्नं
व्रणारोचकनाशनम् ॥ २६ ॥ सैन्धवं स्वादु चक्षुष्यं वृष्यं रोचनदीपनम् ।
अविदाहि विवन्धघ्नं सुखदं स्यात्त्रिदोषजित् ॥ २७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सैन्धवं स्याच्छीतशिवं नादेयं सिन्धुजं शिवम् । शुद्धं शिवात्मजं पथ्यं
मणिमन्थं नवाभिधम् ॥ ३३ ॥

† टङ्कणशोधनम्—टङ्कणं वह्नियोगेन स्फुटितं शुद्धतां व्रजेत् । टङ्कणोऽमिकरो रूक्षः कफघ्नो
वातपित्तकृद् ॥ १ ॥

१ घ. 'वः । सौभाग्यद्रावक' । २ ज. सितक्षारं । ३ क. ख. घ. शिवात्मजम् । ग. शिलालकम् ।

७४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

गुणाः—सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं रुचिदीपनम् । त्रिदोषशमनं पूतं
त्रणदोषविवन्धजित् ॥ ३४ ॥ सैन्धवं द्विविधं ज्ञेयं शीतं रक्तमिति क्रमात् ।
रसवीर्यविपाकेषु गुणाढ्यं पूतनं शिवम् ॥ ३५ ॥

(१२) बिडम् (विडम्)

विडं कृत्रिमकं धूर्तं क्षारं द्रावणमासुरम् । सुपाक्यं खण्डलवणं कृतकं
चेति नामतः ॥ २८ ॥

गुणाः—सक्षारं दीपनं शूलहृद्रोगकफनाशनम् । रोचनं तीक्ष्णमुष्णं च विडं
वातानुलोमनम् ॥ २९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

विडं द्राविडकं खण्डं कृतकं क्षारमासुरम् । सुपाक्यं खण्डलवणं धूर्तं
कृत्रिमकं दश ॥ ३६ ॥

गुणाः—विडमुष्णं च लवणं दीपनं वातनाशनम् । रुच्यं चाजीर्णशूलघ्नं
गुल्ममेहविनाशनम् ॥ ३७ ॥

(१३) अक्षम् ।

अक्षं सौवर्चलं प्रोक्तं रुचकं हृद्यगन्धकम् । तिलकं कृष्णलवणं तत्काल-
लवणं स्मृतम् ॥ ३० ॥

गुणाः—लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विषदं कटु । गुल्मशूलविवन्धघ्नं
हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥ ३१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सौवर्चलं तु रुचकं तिलकं हृद्यगन्धकम् । अक्षं च कृष्णलवणं रुच्यकं
द्राघिकं तथा ॥ ३८ ॥

गुणाः—सौवर्चलं लघु क्षारं कटूष्णं गुल्मजन्तुजित् । ऊर्ध्ववातामशूलार्ति-
विवन्धारोचकाञ्जयेत् ॥ ३९ ॥

(१४) उद्भिदम् (औद्भिदम्)

*औद्भिदं पांशुलवणं रोमकं वसुकं वसु । उखरं पांसवक्षारमौर्वं सार्व-
गुणं तथा ॥ ३२ ॥

* आयुर्वेदविज्ञाने—औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् ।

१ ख. ग. छ. द्राविडमा । २ ख. कृत्रिमं । ३ ग. छ. झ. 'नं सूक्ष्मं ह' । ४ ड. रेचनम् ।
५ ज. रुच्यं काशवि । ६ झ. उद्भिदं । ७ क. ख. ड. 'र्व सर्वगुणोत्तरम् । गु' ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

७५

गुणाः—लघु तीक्ष्णोष्णमुत्प्रेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् । सतिक्तं कटुकं क्षारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥ ३३ ॥ पांशुजं तिक्तमत्युग्रं व्यवायि कटु पाचितम् ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

रोमकमौद्भिदमुक्तं वसुकं वसु पांशुलवणमूखरजम् । पांसवमौखरमैरिण-
मौर्वं सार्वसहं रुद्रैः ॥ ४० ॥

गुणाः—रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं कटु तिक्तं च दीपनम् । दाहशोषकरं ग्राहि
पित्तकोपकरं परम् ॥ ४१ ॥

(१५) सामुद्रलवणम् ।

सामुद्रलवणं प्राहुः क्षारं च शिशिरं तथा । समुद्रजं सागरजं लवणो-
दधिसंभवम् ॥ ३४ ॥

गुणाः—सामुद्रलवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च । भेदनं स्निग्धमीषञ्च
शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥ ३५ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सामुद्रकं तु सामुद्रं समुद्रलवणं शिवम् । वंशिरं सागरोत्थं च शिशिरं
लवणाब्धिजम् ॥ ३८ ॥

गुणाः—सामुद्रं लघु हृद्यं च पलितास्रदपित्तदम् । विदाहि कफवातघ्नं
दीपनं रुचिकृत्परम् ॥ ४३ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

नीलकाचोद्भवम् । (लवणविशेषः) ॥ ३ ॥

नीलकाचोद्भवं काचतिलकं काचसंभवम् । काचसौवर्चलं कृष्णलवणं
पाकयजं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ काचोत्थं हृद्यगन्धं च तत्काललवणं तथा । कुरुविन्दं
काचमलं कृत्रिमं च चतुर्दश ॥ ४५ ॥

गुणाः—काचादिलवणं रुच्यमीषत्क्षारं च पित्तलम् । दाहकं कफवातघ्नं
दीपनं गुल्मशूलहृत् ॥ ४६ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

गाढलवणम् (लवणविशेषः) ॥ ४ ॥

गाढादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गडदेशजम् । गडोत्थं च महारम्भं साम्भरं
सम्भरोद्भवम् ॥ ४७ ॥

गुणाः—गडोत्थं तूष्णलवणमीषदम्लं मलापहम् । दीपनं कफवातघ्नमर्शोर्न
कोष्ठशोधनम् ॥ ४८ ॥

७६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

द्रौणेयम् (लवणविशेषः) ॥ ५ ॥

द्रौणेयं वार्धेयं द्रोणीजं वारिजं च वार्धिभवम् । द्रोणीलवणं द्रौणं त्रिकूटलवणं च वसुसंज्ञम् ॥ ४९ ॥

गुणाः—द्रौणेयं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च । भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं चाल्पपित्तलम् ॥ ५० ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

औषरकम् (लवणविशेषः) ॥ ६ ॥

औषरकं सार्वगुणं सार्वरसं सर्वलवणमूखरजम् । साम्भारं बहुलवणं मेलकलवणं च मिश्रकं नवधा ॥ ५१ ॥

गुणाः—औषरं तु कटु क्षारं तिक्तं वातकफापहम् । विदाहि पित्तकृद्वाहि मूत्रसंशोषकारि च ॥ ५२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

लवणारम् (लवणविशेषः) ॥ ७ ॥

लवणारं लवणोत्थं लवणासुरजं च लवणभेदश्च । जलजं लवणक्षारं लवणं च क्षारलवणं च ॥ ५३ ॥

गुणाः—लोणारक्षारमत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तप्रवृद्धिदम् । क्षारं लवणमीषच्च वातगुल्मादिदोषनुत् ॥ ५४ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

वज्रकम् । (लवणविशेषः) ॥ ८ ॥

वज्रकं वज्रकक्षारं क्षारश्रेष्ठं विदारकम् । सारं चन्दनसारं च धूमोत्थं धूमजं गजा ॥ ५५ ॥

गुणाः—वज्रकं क्षारमत्युष्णं तीक्ष्णं क्षारं च रौचनम् । गुल्मोदरातिविष्टम्भ-शूलप्रशमनं सरम् ॥ ५६ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सर्वक्षारः । (लवणविशेषः) ॥ ९ ॥

सर्वक्षारो बहुक्षारः समूहक्षारकस्तथा । स्तोमक्षारो महाक्षारो मलारिः क्षारमेलकः ॥ ५७ ॥

१ ट. धूमभङ्गजा । २ झ. रेचनम् ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

७७

गुणाः—सर्वक्षारो ह्यतिक्षारश्चक्षुष्यो बस्तिशोधनः । गुदावर्तकृमिघ्नश्च मलवस्त्र-
विशोधनः ॥ ५८ ॥

(१६) *हिङ्गु ।

हिङ्गु रामठमत्युग्रं जन्तुघ्नं भूतनाशनम् । अगूढगन्धं बाहीकं जरणं सूपधू-
पनम् ॥ ३६ ॥

गुणाः—हिङ्गुष्णं कटुकं हृद्यं सरं वातकफौ कृमीन् । हन्ति गुल्मोदराध्मा-
नबन्धशूलहृदामयान् ॥ ३७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

हिङ्गुग्रगन्धं भूतारिर्बाहीकं जन्तुनाशनम् । शूलगुल्मादिरक्षोघ्नमुग्रवीर्यं च
रामठम् ॥ ५९ ॥

अगूढगन्धं जरणं भेदनं सूपधूपनम् । दीप्तं सहस्रवेधीति ज्ञेयं पञ्चदशा-
भिधम् ॥ ६० ॥

गुणाः—हृद्यं हिङ्गु कटूष्णं च कृमिवातकफापहम् । विबन्धाध्मानशूलघ्नं
चक्षुष्यं गुल्मनाशनम् ॥ ६१ ॥

(१७) हिङ्गुपत्री (हिङ्गी)

हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्वीका पृथुला पृथुः । बाष्पिका दीर्घिका तन्वी
विल्विका दारुपत्रिका ॥ ३८ ॥

गुणाः—बाष्पिका कटुतीक्ष्णोष्णा हृद्या वातकफापहा । कृमिप्लीहविबन्धा-
शोर्गुल्महृद्बस्तिशूलनुत् ॥ ३९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

पृथ्वीका हिङ्गुपत्री च कवरी दीर्घिका पृथुः । तन्वी च दारुपत्री च विल्वी
बाष्पी नवाह्वया ॥ ६२ ॥

गुणाः—हिङ्गुपत्री कटुस्तीक्ष्णा तिक्तोष्णा कफवातनुत् । आमकृमिहरा
रुच्या पथ्या दीपनपाचनी ॥ ६३ ॥

(१८) नाडीहिङ्गुः ।

नाडीहिङ्गु पलाशां तु जन्तुका रामठी च सा । वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डहिङ्गु
शिवाटिका ॥ ४० ॥

*हिङ्गुशोधनम्—अङ्गारस्थे लौहपात्रे सघृते रामठं क्षिपेत् ।

चालयेत्किञ्चिदारक्तवर्णं योगेषु योजयेत् ॥ १ ॥

१ क. ड. शूलनाशनम् । २ क. ख. घ. ड. 'शाल्यो ज' ।

७८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

गुणाः—नाडीहिङ्गु कटूष्णं च कफवातार्तिशान्तिकृत् । विष्टम्भनाविवन्धाम-
दोषघ्नं दीपनं परम् ॥ ४१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

नाडीहिङ्गु पलाशाख्या जन्तुका रामठी च सा । वंशपत्री च पिण्डाद्वा
सुवीर्या हिङ्गुनाडिका ॥ ६४ ॥

गुणाः—नाडीहिङ्गु कटूष्णं च कफवातार्तिशान्तिकृत् । विष्टाविवन्धदोषघ्न-
मानाहामयहारि च ॥ ६५ ॥

(१९) तुम्बुरुः ।

*तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजो द्विजः । *तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफ-
लस्तीक्ष्णपत्रो महामुनिः ॥ ४२ ॥

गुणाः—तुम्बुरुः कटुतीक्ष्णोष्णः कफमारुतशूलजित् । अपतन्द्रोदराध्मान-
कृमिघ्नो वह्निदीपनः ॥ ४३ ॥

राजनिघण्टावाग्नादिरेकादशो वर्गः—

* * ॥ ६६ ॥ स्फुटफलः सुगन्धिश्च स प्रोक्तो द्वादशाह्वयः ।

गुणाः—तुम्बुरुर्मधुरस्तिक्तः कटूष्णः कफवातनुत् । शूलगुल्मोदराध्मानकृ-
मिघ्नो वह्निदीपनः ॥ ६७ ॥

(२०) सूक्ष्मैला ।

सूक्ष्मैला द्राविडी तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटिः । एला कपोतवर्णा च चन्द्र-
वाला च निष्कुटी ॥ ४४ ॥

गुणाः—सूक्ष्मैला मूत्रकृच्छ्रघ्नी श्वासकासक्षये हिता । सूक्ष्मैला शीतला
स्वादुहृद्या रोचनदीपनी ॥ ४५ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

एला बहुलगन्धैन्द्री द्राविडी निष्कुटिल्लुटिः । कपोतवर्णी गौराङ्गी वाला
बलवती हिमा ॥ ६८ ॥ चन्द्रिका चोपकुक्षी च सूक्ष्मसागरगाभिनी । गर्भारि-
र्गन्धफालिका कायस्थाऽष्टादशाह्वया ॥ ६९ ॥

भद्रैला (एलाविशेषः) ॥ १० ॥

भद्रैला बृहदेला तु त्रिपुटा त्रिपुटोद्भवा । स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका
कन्यका पुटा ॥ ४६ ॥

गुणाः—एला तिक्ता च लघ्वी स्यात्कफवातविषघ्नान् । वस्तिकैण्डुरुजो
हन्ति मुखमस्तकशोधनी ॥ ४७ ॥

१ ग. घ. ड. 'तन्द्रोद' । २ क. ड. त्रिदिवा । ३ क. ड. 'कण्डह' ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

७९

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

स्थूलैला बृहदेला त्रिपुटा त्रिदिवोज्जवा च भद्रैला । सुरभित्वक्च महैला
पृथ्वी कन्या कुमारिका चैन्द्री ॥ ७० ॥ कायस्था गोपुटा कान्ता घृताची
गर्भसंभवा । इन्द्राणी दिव्यगन्धा च विज्ञेयाऽष्टादशाह्वया ॥ ६७ ॥

एलाद्वयगुणाः—एलाद्वयं शीतलतिक्तमुक्तं सुगन्धि पित्तार्तिकफापहारि ।
करोति हृद्रोगमलार्तिवस्तिपुंस्त्वघ्नमत्र स्थविरा गुणाढ्या ॥ ७२ ॥

(२१) नागपुष्पम् (अनुराधा)

नागपुष्पं मतं नागं केसरं नागकेसरम् । चाम्पेयं नागकिञ्जल्कं कनकं हेम
काञ्चनम् ॥ ४८ ॥

गुणाः—नागकेसरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् । वस्तिरुग्विषवातास-
कण्डूघ्नं शोफनाशनम् ॥ ४८ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

किञ्जल्कं कनकाहं च केसरं नागकेसरम् । चाम्पेयं नागकिञ्जल्कं नागीयं
काञ्चनं तथा ॥ ७३ ॥ सुवर्णं हेमकिञ्जल्कं रुक्मं हेम च पिञ्जरम् । फणिप-
न्नगयोगादिकेसरं पञ्चभूह्वयम् ॥ ७४ ॥

गुणाः—नागकेसरमलोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् । वस्तिवातामयघ्नं च
कण्ठशीर्षरूजापहम् ॥ ७५ ॥

(२२) त्वक् ।

त्वचं वराङ्गं भृङ्गं त्वक्चोचं शकलमुत्कटम् । सैहलं लाटपर्णं च मुखशोध्यं
वनप्रियम् ॥ ५० ॥

गुणाः—वराङ्गं लघु तीक्ष्णोष्णं कफवातविषापहम् । कण्ठवक्त्ररूजो हन्ति
शिरोरुग्वस्तिशोधनम् ॥ ५१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

त्वचं त्वग्बल्कलं भृङ्गं वराङ्गं मुखशोधनम् । शकलं सैहलं वन्यं सुरसं रामवल्ल-
भम् ॥ ७६ ॥ उत्कटं बहुगन्धं च विज्जुलं च वनप्रियम् । लाटपर्णं गन्धवल्कं
वरं शीतं वसुक्षिती ॥ ७७ ॥

गुणाः—त्वचं तु कटुकं शीतं कफकासविनाशनम् । शुक्लामशमनं चैव कण्ठ-
शुद्धिकरं लघु ॥ ७८ ॥

१ क. घ. ड. 'मलुष्णं' । २ क. शोफनाशनम् । झ. शीर्षरेचकम् । ३ क. ड. 'ध्वं वरं पि' ।
४ क. ग. ड. कफव' ।

८०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

(२३) तमालपत्रम् (पत्रजम्)

तमालपत्रं पत्रं स्यात्पलाशं छदनं दलम् । रामं तापसजं वासो गोपनं वस्त्र-
मंशुकम् ॥ ५२ ॥

गुणाः—पत्रकं कफवाताशोहृल्लासारोचकापहम् ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

पत्रं तमालपत्रं च पत्रकं छदनं दलम् । पलाशमंशुकं वासस्तापसं सुकुमार-
कम् ॥ ७९ ॥ वस्त्रं तमालकं रामं गोपनं वसनं तथा । तमालं सुरभिगन्धं ज्ञेयं
सप्तदशाह्वयम् ॥ ८० ॥

गुणाः—पत्रकं लघु तिक्तोष्णं कफवातविषापहम् । वस्तिकण्डूतिदोषघ्नं मुख-
मस्तकशोधनम् ॥ ८१ ॥

(२४) तालीसकम् ।

तालीसकं तु तालीसं पत्रं तालीसपत्रकम् । नीलमामलकीपत्रं पत्राढ्यं च
शुकोदरम् ॥ ५३ ॥

गुणाः—तालीसं श्वासकासघ्नं दीपनं श्लेष्मैपित्तजित् । मुखरोगहरं हृद्यं
सुपत्रं पत्रसंवृतम् ॥ ५४ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

तालीसपत्रं तालीसं पत्राढ्यं च शुकोदरम् । धात्रीपत्रं चार्कवेधं करिपत्रं
घनच्छदम् ॥ ८२ ॥ नीलं नीलाम्बरं तालं तालीपत्रं तैलाह्वयम् । तालीसप-
त्रकस्येति नामान्याहुश्चतुर्दश ॥ ७९ ॥

गुणाः—तालीसपत्रं तिक्तोष्णं मधुरं कफवासनुत् । कासहिकाक्षयश्वासच्छ-
दिदोषविनाशकृत् ॥ ८४ ॥

(२५) वंशरोचना ।

स्याद्वंशरोचना वांशी तुङ्गक्षीरी तुगा शुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंश-
क्षीरी च वैष्णवी ॥ ५५ ॥ वंशक्षीरी स्मृता वंश्या यवजा यवसंभवा । गोधूम-
संभवा चान्या षष्टितण्डुलजोद्भवा ॥ ५६ ॥

गुणाः—कषाया मधुरा तिक्ता कासघ्नी वंशलोचना । मूत्रकृच्छ्रक्षयश्वासहिता
बल्या च बृंहणी ॥ ५७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

१ झ. गोपानां । २ ड. 'धन्वातजि' । ३ ज. ट. लताह्वयं । ४ झ. तुगाक्षी । ५ क. ड. वैष्णवी ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

८१

स्याद्वंशरोचना वांशी तुङ्गक्षीरी तुगा शुभा । त्वक्क्षीरी वंशगा शुक्रा वंशक्षीरी
च वैणवी ॥ ८५ ॥ त्वक्सारा कर्मरी श्वेता वंशकर्पूररोचना । तुङ्गा रोचनिका
पिङ्गा नवेन्दुर्वशशर्करा ॥ ८६ ॥

गुणाः—स्याद्वंशरोचना रूक्षा कषाया मधुरा हिमा । रक्तशुद्धिकरी तापपि-
चोद्रेकहरा शुभा ॥ ८७ ॥

पलाशगन्धा (वंशरोचनाविशेषः) ॥ ११ ॥

अन्या पलाशगन्धा च त्वक्षीरी प्रकीर्तिता ।

गुणाः—त्वक्क्षीरी मधुरा रूक्षा कषायाऽस्यारुचित्रणान् । पित्तश्वासक्षया-
न्हन्ति कासदाहनिषूदनी ॥ ८८ ॥ तुगा क्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

त्वक्षीरं पयःक्षीरं यवजं गवयोद्भवम् । अन्यद्गोधूमजं चान्यत्पिष्टिका-
तण्डुलोद्भवम् ॥ ८८ ॥ अन्यच्च तालसंभूतं तालक्षीरादिनामकम् । वनगोक्षी-
रजं श्रेष्ठमभावेऽन्यदुदीरितम् ॥ ८९ ॥

गुणाः—त्वक्षीरं तु मधुरं शिशिरं दाहपिचनुत् । क्षयकासकफश्वासनाशनं
चास्रदोषनुत् ॥ ९० ॥

(२६) उपकुञ्ची ।

उपकुञ्चा चोपकुञ्ची कालिका चोपकालिका । सुषवी कुञ्चिका कुञ्ची
पृथ्वीका स्थूलजीरकः ॥ ९१ ॥

गुणाः—पृथ्वीका कटुका पाके रुच्या पित्ताग्निदीपनी । श्लेष्माध्मानहरा
जीर्णा जन्तुघ्नी च प्रकीर्तिता ॥ ९० ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

दीप्योपकुञ्चिका काली पृथ्वी स्थूलकणा पृथुः । मनोज्ञा जारणी जीर्णा
तरुणः स्थूलजीरकः ॥ ९१ ॥ सुषवी कारवी ज्ञेया पृथ्वीका च चतुर्दश ।

गुणाः—पृथ्वीका कटुतिक्तोष्णा वातगुल्मामदोषनुत् । श्लेष्माध्मानहरा
जीर्णा जन्तुघ्नी दीपनी परा ॥ ९२ ॥

(२७) दाडिमः ।

दाडिमो दाडिमीसारः कुट्टिमः फलैशाडवः । स्वाद्वम्बो रक्तबीजश्च
करकः शुकवल्लभः ॥ ९१ ॥

८२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

गुणाः—स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्तविरोधि च । द्विविधं तच्च विज्ञेयं
मधुरं चाम्लमेव च ॥ ६२ ॥

राजनिघण्टावाग्नादिरेकादशो वर्गः—

दाडिमो दाडिमीसारः कुट्टिमः फलशाडवः । करको रक्तबीजश्च सुफलो
दन्तबीजकः ॥ ९३ ॥ मधुबीजः कुचफलो रोचनः शुक्लवल्गुः । मणिबीज-
स्तथा वल्कफलो वृत्तफलश्च सः ॥ ९४ ॥ सुनीलो नीलपत्रश्च ज्ञेयः
सप्तदशाह्वयः ।

गुणाः—दाडिमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि । ग्राहि दीपनकरं
च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ॥ ९५ ॥ दाडिमं द्विविधमीरित-
मार्थैरम्लमेकमपरं मधुरं च । तत्र वातकफहारि किलाम्लं तापहारि मधुरं लघु
पथ्यम् ॥ ९६ ॥ ग्रथान्तरे—अल्पं कषायं मधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।

(२८) धान्यकम् ।

धान्यकं धान्यका धान्या धानी धानेयकं तथा । कुस्तुवुरुश्चालका च
च्छत्रधान्यं वितुन्नकम् ॥ ६३ ॥

गुणाः—आर्द्रा कुस्तुम्बुरुः कुर्यात्स्वादुः सौगन्ध्यह्वयताम् । सा शुष्का मधुरा
पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी ॥ ६४ ॥ धान्यकं कासतृड्छर्दिज्वरहृच्चक्षुषो
हितम् । कषायं तिक्तमधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ॥ ६५ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

धान्यकं धान्यजं धान्यं धानेयं धनिकं तथा । कुस्तुम्बुरुश्चावलिका छत्रधान्यं
वितुन्नकम् ॥ ९७ ॥ सुगन्धिः शाक्योग्यश्च सूक्ष्मपत्रो जनप्रियः । धान्यबीजो
बीजधान्यं वेधकं षोडशाह्वयम् ॥ ९८ ॥

गुणाः—धान्यकं मधुरं शीतं कषायं पित्तनाशनम् । ज्वरकासतृषाछर्दि-
कफहारि च दीपनम् ॥ ९९ ॥

(२९) जीरकम् ।

जीरकं दीर्घकं हृद्यमजाजी दीप्यमागधम् । मनोज्ञं वरुणं रुच्यं पीताम्बं
पूज्यमानकम् ॥ ६६ ॥

गुणाः—जीरकं कटु रुक्षं च वातहृदीपनं परम् । गुल्माध्मानातिसारघ्नं
ग्रहणीकृमिहृत्परम् ॥ ६७ ॥

१ क. ग. ड. 'च्छत्रान्यं तु विन्नं' । २ दीपनपाचनम् ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

८३

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

जीरको जरणो जीरो जीर्णो दीप्यश्च दीपकः । अजाजिको वह्निश्चो माग-
धश्च नवाह्वयः ॥ १०० ॥

गुणाः—जीरकः कटुरुष्णश्च वातहृदीपनः परः । गुल्माध्मानातिसारघ्नो
ग्रहणकृमिहृत्परः ॥ १०१ ॥

शुक्लः (जीरकविशेषः) ॥ १२ ॥

शुक्लाजाजी कणा ख्याता दीर्घकः कणजीरकः । स्तन्यो दीर्घकणा गौर-
जीरको दीर्घजीरकः ॥ ६८ ॥

गुणाः—गौराजाजी हिमा रुच्या कटुर्मधुरदीपनी । कृमिघ्ना विषहन्त्री च
चक्षुष्याऽऽध्माननाशिनी ॥ ६९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

गौरादिजीरकस्त्वन्योऽजाजी स्याच्छ्वेतजीरकः । कणाद्वा कणजीर्णा च
कणा दीप्यः सितादिकः ॥ १०३ ॥ ज्ञेया दीर्घकणा चैव सिताजाजी नवाह्वया ।

गुणाः—गौराजाजी हिमा रुच्या कटुर्मधुरदीपनी । कृमिघ्नी विषहन्त्री च
चक्षुष्याऽऽध्माननाशिनी ॥ १०३ ॥

कृष्णः (जीरकविशेषः) ॥ १३ ॥

कृष्णाजाजी तु जरणा सुगन्धः कणजीरकः । काश्मीरजीरका वर्षा कालिः
स्यात्कालपेशिका ॥ ७० ॥

गुणाः—जरणा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी । रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च
चक्षुष्या ग्राहिणी परा ॥ ७१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

कृष्णा तु जरणा काली बहुगन्धा च भेदिनी । कटुभेदिनिका रुच्या नीला
नीलकणा स्मृता ॥ १०४ ॥ काश्मीरजीरका वर्षा काली स्यादन्तशोधनी ।
कालमेषी सुगन्धा च विज्ञेया षोडशाभिधा ॥ १०५ ॥

गुणाः—जरणा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी । रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च
चक्षुष्या ग्रहणी परा ॥ १०६ ॥

बृहत्पाली (जीरकविशेषः) ॥ १४ ॥

बृहत्पाली सूक्ष्मपत्रा वन्यजीरः कणा तथा ।

१ झ. करजी° । २ झ. °नी । पटु° । ३ ट. स्याद्वान्त° ।

८४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

गुणाः—वन्यजीरः कटुः शीतो व्रणहा पञ्चनामकः ॥ ७२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

बृहत्पाली क्षुद्रपत्रोऽरण्यजीरः कणा तथा ।

गुणाः—वनजीरः कटुः शीतो व्रणहा पञ्चनामकः ॥ १०७ ॥ जीरकादि-

गुणाः—जीरकाः कटुकाः पाके कृमिघ्ना वह्निदीपनाः । जीर्णज्वरहरा रुच्या व्रणहाध्माननाशनाः ॥ १०८ ॥

(३०) पिप्पली ।

पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्णतण्डुला । उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा ॥ ७३ ॥

गुणाः—पिप्पली कटुका स्वादुर्हिमा स्निग्धा त्रिदोषजित् । तृहज्वरोदरजन्त्वामनाशनी च रसायनी ॥ ७४ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

पिप्पली कृकरा शौण्डी चपला मागधी कणा । कटुबीजा च कोरङ्गी वैदेही तिक्ततण्डुला ॥ १०९ ॥ श्यामा दन्तफला कृष्णा कोला च मगधोद्भवा । उषणा चोपकुल्या च स्मृत्याद्वा तीक्ष्णतण्डुला ॥ ११० ॥

गुणाः—पिप्पली ज्वरहा वृष्या स्निग्धोष्णा कटुतिक्तका । दीपनी मारुत-श्वासकासश्लेष्मक्षयापहा ॥ १११ ॥

(३१) मूलम् ।

मूलं च पिप्पलीमूलं ग्रन्थिकं चविकाशिरः । कोलमूलं कैटुग्रन्थि सर्वग्रन्थि-कमूषणम् ॥ ७५ ॥

गुणाः—कटूष्णं पिप्पलीमूलं श्लेष्मसंघातनाशनम् । वातोच्छित्तिकरं हन्ति कृमीन्वह्निप्रदीप्तिकृत् ॥ ७६ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं मूलं तु चविकाशिरः । कोलमूलं कटुग्रन्थि कटुमूलं कटू-षणम् ॥ ११२ ॥ सर्वग्रन्थि च पत्राढ्यं विरूपं शोणसंभवम् । सुग्रन्थि ग्रन्थिलं चैव पर्यायाः स्युश्चतुर्दश ॥ ११३ ॥

गुणाः—कटूष्णं पिप्पलीमूलं श्लेष्मकृमिविनाशनम् । दीपनं वातरोगघ्नं रोचनं पित्तकोपनम् ॥ ११४ ॥

१ ख. ग. 'कं वटिका' । २ ख. ग. 'रः । काल' । ३ ग. कणाग्र' । ४ क. ड. 'तोषशमनं ह' । ५ क. 'मीनप्रि' । ६ ट. वटिकाशिरः ।

९ द्विताया वगः ।

राजानघण्डुसाहतः ।

८५

(३२) चविका ।

चविका कोलवल्ली च चव्यं चविकमेव च ।

गुणाः—चव्यं च कटुकोष्णं स्याज्जन्तुहृदीपनं परम् । कफोद्रेकहरं वातप्रको-
पशमनं भवेत् ॥ ७७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

चव्यकं चविका चव्यं वशिरो गन्धनाकुली । वल्ली च कोलवल्ली च कोलं
कुंकरमस्तकम् ॥ ११५ ॥ तीक्ष्णा करिकणा वल्ली कृकरो द्वादशाभिधा ।गुणाः—चव्यं स्यादुष्णकटुकं लघु रोचनदीपनम् ॥ ११६ ॥ जन्तूद्रेकापहं
कासश्वासशूलार्तिकृन्तनम् ।

श्रेयसी (हस्तिपिप्पली) (चविकाविशेषः) ॥ १५ ॥

तस्याः (चविकायाः) फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी गजपिप्पली । अन्यच्च—
तत्फलं श्रेयसी हस्तिमगधा गजपिप्पली । गजकृष्णा करिकणेभकणा द्विप-
पिप्पली ॥ ७८ ॥गुणाः—गजपिप्पलिका स्वादुः कटुरुष्णा च कीर्तिता । बलासं हन्ति वातेन
सार्धं जन्तुजयप्रदा ॥ ७९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

गजोषणा चव्यफला चव्यजा गजपिप्पली । श्रेयसी छिद्रवैदेही दीर्घग्रन्थिश्च
तैजसी ॥ ११७ ॥ वर्तुली स्थूलवैदेही ज्ञेया चेति दशाभिधा ।गुणाः—गजोषणा कटुरुष्णा च रुक्षा मलविशेषणी ॥ ११८ ॥ बलासवा-
तहन्त्री च स्तन्यवर्णविवर्धिनी ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सैहली (पिप्पलीविशेषः) ॥ १६ ॥

सैहली सर्पदण्डा च सर्पाङ्गी ब्रह्मभूमिजा । पार्वती शैलजामूलं लम्बवीजा
तथोत्कटा ॥ ११९ ॥ अद्रिजा सिंहलस्था च लम्बदन्ता च जीवला । जीवला
जीवनेत्रा च कुँरवी षोडशाह्वया ॥ १२० ॥गुणाः—सैहली कटुरुष्णा च जन्तुघ्नी दीपनी परा । कफश्वाससमीरार्तिश-
मनी कोष्ठशोधनी ॥ १२१ ॥१ ज. ट. कुटुलमस्तकम् । ट. कटुलमस्तकम् । २ झ. करिणिका । ३ ट. जीवाली । ४ ज. ट.
कुनली ।

८६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

वनादिपिप्पली (पिप्पलीविशेषः) ॥ १७ ॥

वनादिपिप्पल्यभिधानयुक्तं सूक्ष्मादिपिप्पल्यभिधानमेतत् । क्षुद्रादिपिप्पल्यभिधानयोज्यं वनाभिधापूर्वकणाभिधानम् ॥ १२२ ॥

गुणाः—वनपिप्पलिका चोष्णा तीक्ष्णा रुच्या च दीपनी । आमा भवेदुष्णाढ्या तु शुष्का स्वल्पगुणा स्मृता ॥ १२३ ॥

(३३) चित्रकः (चित्रकम्)

चित्रको दहनो व्यालः पौष्टिनो दारुणोऽग्निकः । ज्योतिष्को वल्लरी वह्निः पौली पाठी कटुः शिखी ॥ ८० ॥ कृष्णारुणोऽनलो द्वीपी चित्रभानुश्च पावकः ।

गुणाः—चित्रकोऽग्निसमः पाके कटुकः कफशोफजित् । वातोदरार्शोग्रहणीक्षयपाण्डुविनाशनः ॥ ८१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

चित्रकोऽग्नश्च शार्दूलश्चित्रः पाली कटुः शिखी । कृशानुर्दहनो व्यालो ज्योतिष्कः पालकस्तथा ॥ १२४ ॥ अनलो दारुणो वह्निः पावकः शबलस्तथा । पाठी द्वीपी च चित्राङ्गो ज्ञेयः शूरश्च विंशतिः ॥ १२५ ॥

गुणाः—चित्रकोऽग्निसमः पाके कटुः शोफकफापहः । वातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डूतिनाशनः ॥ १२६ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

कालः (चित्रकविशेषः) ॥ १८ ॥

कालो व्यालः कालमूलोऽतिदीप्यो मार्जारोऽग्निर्दाहकः पावकश्च । चित्राङ्गोऽयं रक्तचित्रो महाङ्गः स्यादुद्राहश्चित्रकोऽन्यो गुणाढ्यः ॥ १२७ ॥

गुणाः—स्थूलकायकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तचित्रकः । रसे नियामको लोहे वेधकश्च रसायनः ॥ १२८ ॥

(३४) शुण्ठी ।

* शुण्ठी महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजम् । विश्वौषधं शृङ्गवेरं कटुभद्रं तथाऽऽद्रकम् ॥ ८२ ॥

१ झ. 'द्रा च पि' । २ झ. ड. 'योग्यं व' । ३ ग. घ. पाठारो । ४ ग. छ. 'तिष्कश्चारुणो वह्निः । ५ ग. पाठी पाठिः शठः शिखी । ६ क. घ. ड. 'त् । ग्रीहोद्' । ७ ख. ड. 'णीकृमिकण्डू' । ८ झ. 'श्चित्रपाली कुठः शि' ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

८७

गुणाः—[†]स्निग्धोष्णा कटुका शुष्ठी वृष्या शोफकफारुचीन् । हन्ति वातोदरश्वासपाण्डूः श्लीपदनाशिनी ॥ ८३ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

* । विश्वौषधं कटुग्रन्थि कटुभद्रं कटूषणम् ॥ १२९ ॥ सौपर्णं शृङ्गवेरं च कफा-
रिश्वाऽऽर्द्रकं स्मृतम् । शोषणं नागराह्वं च विज्ञेयं षोडशाह्वयम् ॥ १३० ॥

गुणाः—शुष्ठी कटूष्णा स्निग्धा च कफशोफानिलापहा । शूलबन्धोदरा-
ध्मानश्वासश्लीपदहारिणी ॥ १३१ ॥

आर्द्रकम् (शुष्ठीविशेषः) ॥ १२ ॥

आर्द्रकं गुल्ममूलं च मूलजं कन्दलं वरम् । शृङ्गवेरं महीजं च सैकतेष्टमनूप-
जम् ॥ ८४ ॥ अपाकशाकमाद्राख्यं राहुच्छत्रं सुशाककम् । शार्ङ्गं स्यादाद्रशाकं
च सच्छाकं मुनिभूह्वयम् ॥ ८५ ॥

गुणाः—*कटूष्णमाद्रकं हृद्यं विपाके शीतलं लघु । *दीपनं रुचिदं शोफ-
कफकण्ठामयापहम् ॥ ८६ ॥ कफानिलहरं स्वयं विबन्धानाहशूलजित् । कटूष्णं
रोचनं वृष्यं हृद्यं चैवाऽऽर्द्रकं स्मृतम् ॥ ८७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

आर्द्रकं गुल्ममूलं च मूलजं कन्दलं वरम् । शृङ्गवेरं महीजं च सैकतेष्टमनूप-
जम् ॥ १३२ ॥ अपाकशाकं चाऽऽर्द्राख्यं राहुच्छत्रं सुशाककम् । शार्ङ्गं
स्यादाद्रशाकश्च सुशाकं मुनिभूह्वयम् ॥ १३३ ॥

गुणाः—* * ॥ १३४ ॥

(३५) मरिचम् ।

मरिचं पैलितं श्यामं वल्लीजं कृष्णमूषणम् । यवनेष्टं शिरोवृत्तं कोलकं धर्मप-
त्तनम् ॥ ८८ ॥

गुणाः—मरिचं कटु तिक्तोष्णं पित्तकृच्छलेष्मनाशनम् । वायुं निवारयत्येव
जन्तुसंताननाशनम् ॥ ८९ ॥

† ख. पुस्तक इमे श्लोका दृश्यन्ते—

‘शुष्ठी स्यात्कफवातघ्नी कटुवृष्याऽऽमपाचनी । विपाके कटुतिक्तोष्णा स्वादुः स्निग्धाऽमिक्तसरा ॥

नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु । स्निग्धोष्णं रोचनं हृद्यं सखेदं लघु दीपनं ॥

प्रातरुत्थाय कोष्णेन वारिणा परिकीर्तितम् । मन्दाग्निदीपनं मुख्यं यत्पिबेद्विध्वभेषजम् ॥

वातश्ले विबन्धे च सामशेषे च मार्दवे । नागराम्बु सदा पथ्यं जीर्णाजीर्णविशङ्कितः ’ ॥

१ ट. ‘द्रजं स्मृ’ । २ ग. ड. मलिनं । ३ झ. चर्मपत्रकम् ।

८८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

मरिचं पलितं श्यामं कोलं वल्लीजमूषणम् । यवनेष्टं वृत्तफलं शाकाङ्गं धर्म-
पत्तनम् ॥ १३५ ॥ कटुकं च शिरोवृत्तं वीरं कफविरोधि च । रूक्षं सर्वहितं
कृष्णं सप्तभूख्यं निरूपितम् ॥ १३६ ॥

गुणाः—मरिचं कटु तिक्तोष्णं लघुश्लेष्मविनाशनम् । समीरकृमिहृद्रोगहरं च
रुचिकारकम् ॥ १३७ ॥

मरीचम् (मरीचविशेषः) ॥ २० ॥

मरीचं शुभ्रमरिचं बीजं शिग्रोस्तु शिग्रुजम् ॥

गुणाः—नात्युष्णं नातिरूक्षं च वीर्यतो मरिचं सितम् । पित्तकोपकरं तीक्ष्णं
रूक्षं रोचनदीपनम् ॥ ९० ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

सितमरिचं तु सिताख्यं सितवल्लीजं च बालकं बहुलम् । धवलं चन्द्रकमेत-
न्मुनिनाम गुणाधिकं च वश्यकरम् ॥ १३८ ॥

गुणाः—कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाशनम् । अवृष्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या
चैव रसायनम् ॥ १३९ ॥

(३६) यवानी (दीप्यकम्)

यवानी दीपको दीप्यो यवसाहो यवाग्रजः । यवानिकोग्रगन्धा च दीपनी-
या च दीपनी ॥ ९१ ॥

गुणाः—यवानी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मैद्विजामयान् । हन्ति गुल्मोदरं
शूलं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ९२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाहो यवाग्रजः । दीपनी चोग्रगन्धा च वाता-
रिर्भूकदम्बकः ॥ १४० ॥ यवजो दीपनीयश्च शूलहन्त्री यवानिका । उग्रा च
तीव्रगन्धा च ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ १४१ ॥

गुणाः—यवानी कटुतिक्तोष्णा वातार्शःश्लेष्मनाशनी । शूलाध्मानकृमि-
च्छर्दिमर्दनी दीपनी परा ॥ १४२ ॥

यवानिका (यवानीविशेषः) ॥ २१ ॥

यवानिका यवानी स्याच्चौहारो जन्तुनाशनः ।

गुणाः—चौहारस्तदुणः प्रोक्तो विशेषात्कृमिनाशनः ॥ ९३ ॥

१ ज. क्ष. द. कपिविं । २ ख. झ. यवानिका । ३ ग. 'ध्वविषाम' ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

८९

यवानी (यवानीविशेषः) ॥ २२ ॥

यवानी यावनी तीव्रा तुरुष्को मदकारिणी ।

गुणाः—यवानी यावनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी कटुः ॥ ९४ ॥

(३७) वृक्षाम्लम् ।

वृक्षाम्लं तिचिडीकं च शाकाम्लं रक्तपूरकम् । अम्लवृक्षोऽम्लशाखः
स्यादपरोऽम्लमहीरुहः ॥ ९५ ॥

गुणाः—तिचिडीकं च वातघ्नं ग्राह्युष्णं रुचिकृलघु ।

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

वृक्षाम्लमम्लशाकं स्याच्चक्राम्लं तिचिडीफलम् । शाकाम्लमम्लपूरं च
पूराम्लं रक्तपूरकम् ॥ १४३ ॥ चूडाम्लबीजाम्लफलाम्लकं स्यादम्लादिवृ-
क्षाम्लफलं रसाम्लम् । श्रेष्ठाम्लमम्लमथाम्लबीजं फलं च चुक्रादि गजे-
न्दुसंख्यम् ॥ १४४ ॥गुणाः—वृक्षाम्लमम्लं कटुकं कषायं सोष्णं कफार्शोत्रमुदीरयन्ति । तृष्णा-
समीरोदरहृद्भदादिगुल्मातिसारव्रणदोषनाशि ॥ १४५ ॥

(३८) अम्लः (अम्लवेतसम्)

अम्लोऽम्लवेतसो भीमो रसाम्लो वीरवेतसः । रक्तस्रावी वेतसाम्लः शत-
वेधी च भेदकः ॥ ९६ ॥गुणाः—कषायं कटु रूक्षोष्णमम्लवेतसकं विदुः । तृक्कफानिलजन्तवर्शोहृद्वां-
धाश्मरिगुल्मजित् ॥ ९७ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अम्लोऽम्लवेतसो वेधी रसाम्लो वीरवेतसः । वेतसाम्लश्चाम्लसारः शत-
वेधी च वेधकः ॥ १४६ ॥ भीमश्च भेदनो भेदी राजाम्लश्चाम्लभेदनः ।
अम्लाङ्कुशो रक्तसारः फलाम्लश्चाम्लनायकः ॥ १४७ ॥ सहस्रवेधी वीरा-
म्लो गुल्मकेतुर्थराभिधः । शङ्खमांसादिद्रावी स्याद्विधा चैवाम्लवेतसः ॥ १४८ ॥गुणाः—अम्लवेतसमम्लं कषायोष्णं च वातजित् । कफार्शःश्रमगुल्म-
घ्नमरोचकहरं परम् ॥ १४९ ॥

(३९) अजमोदा ।

अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमर्कटः । खराद्वा कारवी वल्लिमोदा
इस्तिमयूरका ॥ ९८ ॥

१ ग, वातवेधी ।

९०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[शतपुष्पादिको—

गुणाः—अजमोदा च शूलघ्नी तिक्तोष्णा कफवातजित् । हिकाध्मानारुचिं हन्ति कृमिजिद्वद्धिदीपनी ॥ ९९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अजमोदा खराह्वा च वस्तमोदा च मर्कटी । मोदा गन्धदला हस्तिकारवी गन्धपत्रिका ॥ १५० ॥ मायूरी शिखिमोदा च मोदाढ्या वद्धिदीपिका । ब्रह्मकोशी विशाली च हृद्यगन्धोग्रगन्धिका ॥ १५१ ॥ मोदिनी फलमुख्या च विशत्याख्यासुवाचका ।

गुणाः—अजमोदा कटुरूष्णा रुक्षा कफवातहारिणी रुचिकृत् । स्थूलाध्मानारोचकजठरामयनाशनी चैव ॥ १५२ ॥

(४०) अजगन्धा ।

अजगन्धा खरपुष्पा वस्तगन्धा विगन्धिका । कारवी^१ बर्बरा गन्धा तुङ्गी पूतिमयूरिका ॥ १०० ॥

गुणाः—अजगन्धा वातहरा वीर्योष्णा तु ज्वरापहा । गुल्माष्टीलाकफाना-हशूलजिद्वद्धिकृत्परा ॥ १०१ ॥

राजनिघण्टौ सताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

अजगन्धा वस्तगन्धा मुरपुष्पी विगन्धिका । उग्रगन्धा ब्रह्मगर्भा ब्राह्मी पूतिमयूरिका ॥ १५३ ॥

गुणाः—अजगन्धा कटूष्णा स्याद्वातगुल्मोदरापहा । कर्णव्रणार्तिशूलघ्नी पीता चेदञ्जने हिता ॥ १५४ ॥

(४१) कपित्थः ।

कपित्थोऽथ दधित्थस्तु ग्राही^२ गन्धफलश्च सः । अक्षैसस्यो दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रियः ॥ १०२ ॥

गुणाः—*कपित्थमाममस्वर्यं कफघ्नं ग्राहि वातलम् । *कफानिलहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ॥ १०३ ॥ श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

मालूरस्तु कपित्थो मङ्गल्यो नीलमल्लिका च दधि । ग्राहिफलश्चिरपाकी ग्रन्थि-फलः करभवल्लभश्चैव ॥ १५५ ॥ दन्तशठः कठिनफलः करण्डफलकश्च सप्त-दशसंज्ञः ।

गुणाः—कपित्थो मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः । वृष्यः पित्तानिलं

१ ड. 'की त्रग्रन्धा च तु' । २ ड. 'ही पत्रः मुपत्रकः । अ' । ३ क. ख. 'क्षशाको द' ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

९१

हन्ति संग्राही व्रणनाशनः ॥ १५६ ॥ अन्यच्च—आमं कण्ठरुजं कपित्थमधिकं जिह्वाजडत्वावहं तद्दोषत्रयवर्धनं विषहरं संग्राहकं रोचकम् । पक्वं स्वासवमिश्रमल्लमहरं हिष्माणोदक्षमं सर्वं ग्राहि रुचिप्रदं च कथितं सेव्यं ततः सर्वदा ॥ १५७ ॥
* * ॥ १५८ ॥

(४२) शर्करा ।

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता । अहिच्छत्रा तु सिकता शुद्धा शुभ्रा सितोपला ॥ १०४ ॥

गुणाः—शर्करा शीतवीर्या तु सर्वदाहविनाशनी । रक्तपित्तप्रशमनी छर्दि-मूर्च्छातृषापहा ॥ १०५ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

शर्करोक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका च सा । अहिच्छत्रा तु सिकता सिता चैव गुडोद्भवा ॥ १०१ ॥

गुणाः—शर्करा मधुरा शीता पित्तदाहश्रमापहा । रक्तदोषहरा भ्रान्तिकृ-मिकोपप्रणाशिनी ॥ १०२ ॥

मधुशर्करा (शर्कराविशेषः) ॥ २३ ॥

शर्कराऽन्या मधुभवा माधवी मधुशर्करा । माक्षीकशर्करा प्रोक्ता शर्करा मद्-नोद्भवा ॥ १०६ ॥ यवासशर्करा चान्या निर्दिष्टा यावशर्करा । स्वेदनी ह्लादनी रुक्षा कषाया स्वादुपाकिका ॥ १०७ ॥

गुणाः—यवासशर्करा शीता रसे स्वादुर्जरास्रजित् । शर्करा मधुसंभूता छर्द्यतीसारनाशिनी ॥ १०८ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

सितजाऽन्या शर्करजा माधवी मधुशर्करा । माक्षीकशर्करा प्रोक्ता सिताख-ण्डश्च खण्डकः ॥ १६१ ॥

गुणाः—सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः । कुष्ठव्रणकफश्वासहिका-पित्तास्रदोषनुत् ॥ १६२ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

यावनाली (शर्कराविशेषः) ॥ २४ ॥

यावनाली हिमोत्पन्ना हिमानी हिमशर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जल-विन्दुजा ॥ १६३ ॥

१ ज. 'त्वापहं' । २ ग. ड. शिता । ३ झ. ड. गुडजा जाल' ।

९२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः— [शतपुष्पादिको २द्वितीयो वर्गः]

गुणाः—हिमजा शर्करा मौल्या सोष्णा तिक्ताऽतिपिच्छिला । वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ॥ १६४ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

तवराजशर्करा (शर्कराविशेषः) ॥ २५ ॥

यवासशर्करा त्वन्या सुधा मोदकमोदकः । तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः ॥ १६५ ॥

गुणाः—तवराजोऽतिमधुरः पित्तश्रमतृषापहः । वृष्यो विदाहमूर्छार्तिभ्रान्तिशान्तिकरः सरः ॥ १६६ ॥

साधारणशर्करागुणाः—स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्धिनी सुमधुरा रूक्षा च वंशेक्षुजा । वृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् ॥ १६७ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

माध्वी सिता (शर्कराविशेषः) ॥ २६ ॥

माध्वी सिता मधूत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा । माक्षीकशर्करा चैषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा ॥ १६८ ॥

गुणाः—यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा । विशेषाद्बलवृष्यं च तर्पणं क्षीणदेहिनाम् ॥ १६९ ॥

॥ १ ॥ † नवसारः ।

करीरपीलुकाष्ठेषु पच्यमानेषु चोद्भवः । क्षारोऽसौ नवसारः स्याच्चूलिका-लवणाभिधः ॥ १ ॥ इष्टिकादहने जातं पाण्डुरं लवणं हि तत् । तदुक्तं नव-साराख्यं चूलिकालवणं च तत् ॥ २ ॥

गुणाः—वज्रकक्षारमत्युग्रं तीक्ष्णं क्षारं च लोचनम् । गुल्मोदरं च विष्टम्भं शूल-प्रशमनं सरम् ॥ ३ ॥ ग्रन्थान्तरे—रसेन्द्रजारणं लोहद्रावणं जठराग्निकृत् । गुल्मप्लीहा-स्यशोषघ्नं भुक्तमांसादिजारणम् ॥ ४ ॥ विडाख्यं चित्रदोषघ्नं चूलिकालवणं मतम् ।

शतपुष्पादिको वर्गो द्वितीयः परिकीर्तितः ।

कायाग्निदीपनो बल्यो वज्रसौगन्ध्यतीक्ष्णकृत् ॥

इति रसवीर्यविपाकसहिते राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टौ

शतपुष्पादिद्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

† नवसारस्य शुद्धिः—“नवसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः ।

दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्गोणसिद्धये ” ॥

॥ नवसारस्यापि वर्गान्तेऽत्र संग्रहणं त्रिक्षारसंबद्धत्वादेव ।

[३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

९३

अथ चन्दनादिस्तृतीयो वर्गः ।

(१) चन्दनम् ।

चन्दनं गन्धसारं च महार्हं श्वेतचन्दनम् । भद्रश्रीस्तु मलयजं गोशीर्षं तिल-
पर्णकम् ॥ १ ॥

गुणाः—*श्रीखण्डं शीतलं स्वादु तिक्तं पित्तविनाशनम् । रक्तप्रसादनं
वृष्यमन्तर्दाहापहारकम् ॥ २ ॥ पित्तास्रविषतृद्दाहकुमिघ्नं गुरु रूक्षणम् । सर्वं
सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् ॥ ३ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

श्रीखण्डं चन्दनं प्रोक्तं महार्हं श्वेतचन्दनम् । गोशीर्षं तिलपर्णं च मङ्गल-
मलयोद्भवम् ॥ १ ॥ गन्धराजं सुगन्धं च सर्पावासं च शीतलम् ॥ २ ॥
गन्धाढ्यं गन्धसारं च भद्रश्रीर्भोगिवल्लभम् । बावनं मलयेजं च शीतगन्धोऽङ्क-
भूद्वयम् ॥ ३ ॥

गुणाः—श्रीखण्डं कटुतिक्तशीतलगुणं स्वादे कषायं कियत्पित्तभ्रान्तिवमि-
ज्वरक्रिमितृषासंतापशान्तिप्रदम् । वृष्यं वक्त्ररुजापहं प्रतनुते कान्तिं तनोर्दे-
हिनां लिप्तं सुप्तमनोजसिन्धुरमदारम्भादिसंरम्भदम् ॥ ४ ॥ श्रेष्ठं कोटरकर्परो-
पकलितं सुग्रन्धिं सद्रौरवं छेदे रक्तमयं तथा च विमलं पीतं च यद्वर्षणे । स्वाद-
स्तिक्तकटुः सुगन्धबहलं शीतं यदल्पं गुणे क्षीणं चार्धगुणान्वितं तु कथितं तच्च-
न्दनं मध्यमम् ॥ ५ ॥

अन्यच्च—चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेदसुकडिसंज्ञकम् । वेदं तु सार्द्रविच्छेदं स्वयं
शुष्कं तु सुकडि ॥ ६ ॥ मलयाद्रिसमीपस्थाः पर्वता वेदसंज्ञकाः । तज्जातं
चन्दनं यत्तु वेदवाच्यं कचिन्मते ॥ ७ ॥

गुणाः—वेदचन्दनमतीव शीतलं दाहपित्तशमनं ज्वरापहम् । छर्दिमोहतृषि-
कुष्ठतैमिरात्कासरक्तशमनं च तिक्तकम् ॥ ८ ॥ सुकडिचन्दनं तिक्तं कृच्छ्रपित्ता-
सदाहनुत् । शैत्यसुगन्धदं चाऽऽर्द्रं शुष्कं लेपे तदन्यथा ॥ ९ ॥

* ग्रन्थान्तरे—

‘ चन्दनं सुशिशिरं च विप्रघ्नं रक्तपित्तशमनं च सुगन्धि ।

तिक्तकं नयनयोहितमन्यं शीतलं मृदु गुरु व्रणशोधि ’ ॥

९४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

रक्तचन्दनम् । (चन्दनविशेषः) ॥ १ ॥

रक्तचन्दनमप्यन्यलोहितं हरिचन्दनम् । रक्तसारं ताम्रसारं निर्दिष्टं क्षुद्र-
चन्दनम् ॥ ४ ॥

गुणाः—*रक्तचन्दनमप्याद् रक्षोघ्नं तिक्तशीतलम् । रक्तोद्रेकहरं हन्ति
पित्तकोपं सुदारुणम् ॥ ५ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

रक्तचन्दनमिदं च लोहितं शोणितं च हरिचन्दनं हिमम् । रक्तसारमथ
ताम्रसारकं क्षुद्रचन्दनमथार्कचन्दनम् ॥ १० ॥

गुणाः—रक्तचन्दनमतीव शीतलं तिक्तमीक्षणगदासदोषनुत् । भूतपित्तकफ-
काससज्जरभ्रान्तिजन्तुवर्मिजित्पृषापहम् ॥ ११ ॥

कुचन्दनम् (चन्दनविशेषः) ॥ २ ॥

कुचन्दनं पतङ्गं च रक्तकाष्ठं सुरङ्गकम् । पत्राङ्गं पट्टरागं च पट्टरञ्जनमेव
च ॥ ६ ॥

गुणाः—†स्वादु पाकरसे शीतं पतङ्गं नातिशीतलम् । कुचन्दनं तु तिक्तं
स्यात्सुगन्धि व्रणरोपणम् ॥ ७ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

पतङ्गं चैव पत्राङ्गं रक्तकाष्ठं सुरङ्गदम् । पत्राङ्गं पत्ररङ्गं च भार्यावृक्षश्च रक्तकः
॥ १२ ॥ लोहितं रङ्गकाष्ठं च रागकाष्ठं कुचन्दनम् । पट्टरञ्जनकं चैव सुरङ्गं च
चतुर्दश ॥ १३ ॥

गुणाः—पत्राङ्गं कटुकं रूक्षमम्लं शीतं तु मौल्यकम् । वातपित्तज्वरघ्नं च
विस्फोटोन्मादभूतहृत् ॥ १४ ॥

* क. पुस्तकेऽयं श्लोको दृश्यते—

‘ रक्तचन्दनमेवं स्यादृष्योष्णं शीतलं मृदु ।

चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नं वर्ण्यं लोहितचन्दनम् ॥

† ग. पुस्तकेऽयं श्लोकविशेषो दृश्यते—

‘ स्वादुः पाके रसे शीतं श्लेष्मलं नातिपित्तलम् ।

वातसाधारणे प्रोक्तं मुखरोगेषु शस्यते ’ ॥

१ छ. ‘प्याहुः स्वादु तिक्तं तु शी’ । २ ट. ‘मिहत्’ । ३ क. छ. घ. ङ. पदर’ । ४ ख.
‘णाः—पतङ्गं मधुरं वर्ण्यं तिक्तं पित्तकफापहम् । कु’ ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

९५

कालीयकम् । (चन्दनविशेषः) ॥ ३ ॥

कालीयकं पतङ्गं स्यात्तथा नारायणप्रियम् । मलयोत्थं पीतकाष्ठं चतुर्थं
हरिचन्दनम् ॥ ८ ॥

गुणाः—कालीयकं पवित्राढ्यं शीतलं रक्तपित्तजित् ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

पीतगन्धं तु कालीयं पीतकं माधवप्रियम् । कालीयकं पीतकाष्ठं बर्बरं पीत-
चन्दनम् ॥ १५ ॥

गुणाः—पीतं च शीतलं तिक्तं कुष्ठश्लेष्मानिलापहम् । कण्डूविचर्चिकाद-
हुकृमिहृत्कान्तिदं परम् ॥ १६ ॥

बर्बरिकम् । (चन्दनविशेषः) ॥ ४ ॥

अथ बर्बरिकं श्वेतं निर्गन्धं बर्बरोद्भवम् ।

गुणाः—पित्तासृक्कफदाहघ्नं कृमिघ्नं गुरुरूक्षणम् ॥ ९ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

बर्बरोत्थं बर्बरकं श्वेतबर्बरकं तथा । शीतं सुगन्धि पित्तारिः सुरभिश्चेति
सप्तथा ॥ १७ ॥

गुणाः—बर्बरं शीतलं तिक्तं कफमारुतपित्तजित् । कुष्ठकण्डुव्रणान्हन्ति
विशेषाद्रक्तदोषजित् ॥ १८ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

हरिचन्दनम् । (चन्दनविशेषः) ॥ ५ ॥

हरिचन्दनं सुरार्हं हरिगन्धं चन्द्रचन्दनं दिव्यम् । दिविजं च महामन्धं
नन्दनजं लोहितं च नवसंज्ञम् ॥ १९ ॥

गुणाः—हरिचन्दनं तु दिव्यं तिक्तहिमं तदिह दुर्लभं मनुजैः । पित्ताटोप-
विलेपि च द्रव्युश्रमशोषमान्द्यतापहरम् ॥ २० ॥

चन्दनसामान्यगुणाः—सर्वाण्येतानि तुल्यानि रसतो वीर्यतस्तथा । गन्धेन तु
विशेषः स्यात्पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः ॥ १० ॥ अन्यच्च—चन्दनानि समानानि रसतो
वीर्यतस्तथा । भिद्यन्ते किंतु गन्धेन तत्राऽऽद्यं गुणवत्तरम् ॥ ११ ॥

(२) कुङ्कुमम् ।

कुङ्कुमं रुधिरं रक्तमसृगस्रं च पीतकम् । काश्मीरं चारु बाह्लीकं संकोचं
पिशुनं वरम् ॥ १२ ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. 'कं तु पीतं स्या' । २ ख. 'र्यं पीतव' । ३ ग. त. पवित्राढ्यं ।

९६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—*कुङ्कुमं कटुकं तिक्तमुष्णं श्लेष्मसमीरजित् । व्रणदृष्टिशिरोरोगवि-
षहृत्कायकान्तिकृत् ॥ १३ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

ज्ञेयं कुङ्कुममग्निशेखरमसृक्काश्मीरजं पीतकं काश्मीरं रुधिरं वरं च पिशुनं
रक्तं शठं शोणितम् । बाहीकं घुसृणं वरेण्यमरुणं कालेयकं जागुडं कान्तं वह्नि-
शिखं च केसरवरं गौरं कराक्षीरितम् ॥ २१ ॥

गुणाः—कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् । मूर्धशूलवि-
षदोषनाशनं रोचनं च तनुकान्तिकारकम् ॥ २२ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

तृणकुङ्कुमम् (कुङ्कुमविशेषः) ॥ ६ ॥

तृणकुङ्कुमं तृणासं गन्धितृणं शोणितं च तृणपुष्पम् । गन्धाधिकं तृणोत्थं
तृणगौरं लाहितं च नवसंज्ञम् ॥ २३ ॥

गुणाः—तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफमारुतशोफनुत् । कण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नं
भास्वरं परम् ॥ २४ ॥

(३) उशीरम् ।

उशीरं च मृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् । रेणुप्रियं वीरतरं वीरं वीर-
णमूलकम् ॥ १४ ॥ अन्यच्च—उशीरं वीरणीमूलं बालकं तृणबालुकम् ।

गुणाः—उशीरं शीतलं तिक्तं दाहहृत्कान्तिहरं च तत् । वातघ्नं ज्वरतृष्णह-
नुद्रक्तं हन्ति योगतः ॥ १५ ॥ उशीरं स्वेददौर्गन्ध्यपित्तघ्नं स्निग्धतिक्तकम् ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

उशीरममृणालं स्याज्जलवासं हरिप्रियम् । मृणालमभयं वीरं वीरणं समग-

* व. पुस्तकेऽयं श्लोको दृश्यते—

‘ सेव्यं पितासुतृदाहस्वेददुर्गन्धिनाशनम् ।
वातघ्नं कुङ्कुमं प्रोक्तं स्वादु पित्तविरोधिकृत् ’ ॥

तथाच ग. पुस्तके श्लोको दृश्यते—

‘ कुङ्कुमं च भवेत्स्वादु विपाके शीतलं हिमम् ।
तथा श्लेष्महरं प्रोक्तं नातिपित्तकरं भवेत् ॥
कुङ्कुमं कटु तिक्तोष्णं वातश्लेष्मरुजं जयेत् ।
शिरोतिव्रणरोगघ्नं विषतुत्कायकान्तिकृत् ’ ॥

१ ड. ‘शकुष्ठि’ । २ ग. व्रणप्रियं ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

९७

न्धिकम् ॥ २५ ॥ रणप्रियं वारितरं शिशिरं शितिमूलकम् । वेणागमूलकं
चैव जलामोदं सुगन्धिकम् ॥ २६ ॥ सुगन्धिमूलकं शुभ्रं बालकं वसुभूहयम् ।

गुणाः—उशीरं शीतलं तिक्तं दाहश्रमहरं परम् । पित्तज्वरातिशमनं जल-
सौगन्ध्यदायकम् ॥ २७ ॥

(४) प्रियङ्गुः ।

प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कङ्गुनी प्रिया । वृत्ता गोवन्दनी श्यामा
कारम्भा वर्णभेदिनी ॥ १६ ॥

गुणाः—प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता मोहदाहविनाशिनी । ज्वरवान्तिहरा
रक्तमुद्विक्तं च प्रसादयेत् ॥ १७ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा प्रियवल्ली फलप्रिया । गौरी गोवन्दनी वृत्ता
कारम्भा कङ्गुकङ्गुनी ॥ २८ ॥ भङ्गुरा गौरवल्ली च सुभगा पर्णभेदिनी । शुभा
पीता च मङ्गुर्या श्रेयसी चाङ्गभूमिता ॥ २९ ॥

गुणाः—प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता दाहपित्तास्रदोषजित् । वान्तिभ्रमन्तिज्व-
रहरा वक्त्रजाड्यविनाशिनी ॥ ३० ॥

(५) तूणिः ।

तूणिस्तूणीकमापीतस्तूणिकः कनकस्तथा । कुटेरकः कान्तलको नन्दि-
वृक्षोऽथ नन्दिकः ॥ १८ ॥

गुणाः—तूणी त्रिदोषहृद्दृष्यकण्डूकुष्ठघ्नापहः । गण्डमालापहरणः संनिपा-
तनिकृन्तनः ॥ १९ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

तूणीकस्तूणिकस्तूणी पीतकः कच्छपस्तथा । नन्दी कुटेरकः कान्तो नन्दी-
वृक्षो नवाह्वयः ॥ ३१ ॥

गुणाः—नन्दीवृक्षः कटुस्तिक्तः पीतस्तिक्तास्रदाहजित् । शिरोतिश्वेतकुष्ठघ्नः
सुगन्धिः पुष्टिवीर्यदः ॥ ३२ ॥

१ झ. वेणागं मू. । २ क. ख. ग. ड. भेदिनी । ३ झ. मुद्विक्तं । ४ क. ड. तूणिस्तूणीकणः
पीततूणिकः कच्छकस्तथा । कुटीर ।

९८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

(६) रोचना ।

रोचना पिङ्गला पिङ्गा मेध्या गौरी च गोमती । माङ्गल्या वन्दनीयाऽऽया
पावनी रुचिरा रुचिः ॥ २० ॥

गुणाः—रोचना पाचनी शीता विषनेत्ररुजो जयेत् । सौभाग्यकरणी भूत-
ग्रहदोषं च नाशयेत् ॥ २१ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

गोरोचना रुचिः शोभा रुचिरा रोचनी शुभा । गौरी च रोचना पिङ्गा
मङ्गल्या पिङ्गला शिवा ॥ ३३ ॥ पीता च गोमती गव्या वन्दनीया च काञ्चनी ।
मेध्या मनोरमा श्यामा रामा भूमिकराह्वया ॥ ३४ ॥

गुणाः—गोरोचना च शिशिरा विषदोषहन्त्री रुच्या च पाचनकरी कृमि-
कुष्ठहृत्त्री । भूतग्रहोपशमनं कुरुते च पथ्या शृङ्गारमङ्गलकरी जनमोहिनी
च ॥ ३५ ॥

(७) तुरुष्कः ।

तुरुष्को यावनः कल्कः पिण्याकः पिण्डितः कपिः । कपिजः कृत्रिमो धूम्रो
धूम्रवर्णश्च सिङ्कः ॥ २२ ॥ सुगन्धिः कृतकश्चैव युक्तियुक्तश्च पिण्डकः ।
कपितैलमिति ख्यातं तथा पिङ्गलनामकम् ॥ २३ ॥

गुणाः—तुरुष्कः कटुतिक्तोष्णः स्निग्धो वातबलासजित् । स्वादुश्च कटुकः
पाके सुरभिर्देवताप्रियः ॥ २४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

तुरुष्को यावनो धूम्रो धूम्रवर्णः सुगन्धिकः । सिङ्कः सिङ्कसारश्च पीत-
सारः कपिस्तथा ॥ ३६ ॥ पिण्याकः कपिजः कल्कः पिण्डितः पिण्डितैलकः ।
करेवरः कृत्रिमको लेपनो मुनिभूद्वयः ॥ ३७ ॥

गुणाः—तुरुष्कः सुरभिस्तित्तः कटुस्निग्धश्च कुष्ठजित् । कफपित्ताश्मरीमू-
त्राघातभूतज्वरार्तिजित् ॥ ३८ ॥

(८) अगरु (आर्द्रा)

अगरु प्रवरं लोहं कृमिजग्धमनार्यकम् । कृष्णागरु स्यादगरु योगजं विश्वधू-
पकम् ॥ २५ ॥

१ क. ह. रुचिदा । २ क. ख. ग. घ. ङ. 'श्रुतम्' ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

९९

गुणाः—कटु तिक्तोष्णमगरु स्निग्धं वातकफापहम् । श्रुतिनेत्ररुजं हन्ति
मङ्गल्यं कुष्ठनुत्परम् ॥ २६ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

स्वादुस्त्वगरुसारः स्यात्सुधूम्यो गन्धधूमजः ॥

गुणाः—स्वादुः कटुकषायोष्णः सधूमामोदवातजित् ॥ ३९ ॥

कालेयकम् (अगरुविशेषः) ॥ ७ ॥

कालेयकं ससारं च पीतवर्णं च शब्दतः ।

गुणाः—वर्णप्रसादनं चैव लघुचन्दनमेव च ॥ २७ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

कृष्णागरु स्यादगरु शृङ्गारं विश्वरूपकम् । शीर्षं कालागरु केदयं वसुकं
कृष्णकाष्ठकम् ॥ ४० ॥ धूपार्हं वल्लरं गन्धराजकं द्वादशाहयम् ।

गुणाः—कृष्णागरु कटूष्णं च तिक्तं लेपे च शीतलम् । पाने पित्तहरं
किञ्चिद्दिदोषघ्नमुदाहृतम् ॥ ४१ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

काष्ठागरु (अगरुविशेषः) ॥ ८ ॥

अन्यागरु पीतकं च लोहं वर्णप्रसादनम् । अनार्यकमसारं च कृमिर्जग्धं च
काष्ठकम् ॥ ४२ ॥

गुणाः—काष्ठागरु कटूष्णं च लेपे रूक्षं कफापहम् ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

दाहागरु (अगरुविशेषः) ॥ ९ ॥

दाहागरु दहनागरु दाहककाष्ठं च वह्निकाष्ठं च । धूपागरु तैलागरु पुरं च
पुरमथनवल्लभं चैव ॥ ४३ ॥

गुणाः—दाहागरु कटुकोष्णं केशानां वर्धनं च वर्ण्यं च । अपनयति केश-
दोषानातनुते संततं च सौमन्ध्यम् ॥ ४४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

मङ्गल्या (अगरुविशेषः) ॥ १० ॥

मङ्गल्या मल्लिका गन्धमङ्गलाऽगरुवाचका ।

गुणाः—मङ्गल्या गुरुशिशिरा गन्धाढ्या योमवाहिका ॥ ४५ ॥

१००

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

(९) कस्तूरिका ।

कस्तूरिका मृगमदो मृगनाभिर्मृगाण्डजा । मार्जारी वेधमुख्या च मदनी
गन्धचेलिका ॥ २८ ॥

गुणाः—कस्तूरिका रसे तिक्ता कटुः श्लेष्मानिलापहो । विषघ्नी दोषशमनी
मुखशोषहरा परा ॥ २९ ॥ अन्यच्च—कस्तूरी सुरभिस्तित्ता चक्षुष्या मुख-
रोगजित् । किलासकफदौर्गन्ध्यैवातालक्ष्मीमलापहा ॥ ३० ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

कस्तूरी मृगनाभिस्तु मदनी गन्धचेलिका । वेधमुख्या च मार्जाली सुभगा
बहुगन्धदा ॥ ४६ ॥ सहस्रवेधी श्यामा स्यात्कामानन्दा मृगाण्डजा । कुरङ्ग-
नाभी ललिता मदो मृगमदस्तथा ॥ ४७ ॥ श्यामली काममोदी च विज्ञे-
याऽष्टादशाह्वया । कस्तूरीविशेषः—कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा
क्रमात् । नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपे च जायते ॥ ४८ ॥ साऽप्येका
खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलित्थाऽपरा पिण्डाऽन्यापि च नायिकेति
च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेवा क्षितीशो-
चिता पक्षत्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका स्तूयते ॥ ४९ ॥ चूर्णाकृतिस्तु
खरिका तिलका तिलाभा कौलत्थवीजसदृशी च कुलित्थका च । स्थूला ततः
कियदियं किल पिण्डिकाख्या तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नायिका सा
॥ ५० ॥ कस्तूरीलक्षणम्—स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धं धत्ते लाघवं
तोलने च । याऽप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात्कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता
॥ ५१ ॥ अपि च—या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणां च धत्ते
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिकणा स्यात् । दाहं या नैति
वह्नौ शिमिशिमिति चिरं चर्मगन्धा हुताशे सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा
राजते राजभोग्या ॥ ५२ ॥ अन्यच्च कस्तूरीलक्षणम्—बाले जरति च
हरिणे क्षीणे रोगिणि च मन्दगन्धयुता । कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहलपरि-
मला भवति ॥ ५३ ॥ कृत्रिमकस्तूरीलक्षणम्—या स्निग्धा धूमगन्धा वहति
विनिहिता पीततां पाथसोऽर्तनिःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव
सद्यः । या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च ज्ञेया
कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥ ५४ ॥

गुणाः—कस्तूरीप्रशंसा—शुद्धो वा मलिनोऽस्तु वा मृगमदः किं जातमे-

१ घ. गन्धमुख्या । २ ग. °हा । वक्त्रसौरभ्यजननी ह्या वस्तिविशोधनी । अ° । ३ ज.
°न्यगन्धाल° ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१०१

तावता कोऽप्यस्यानवधिश्चमत्कृतिनिधिः सौरभ्यमेको गुणः । येमासौ स्मरघण्ड-
नैकवसतिर्भाले कपोले गले दोर्मूले कुचमण्डले च कुरुते सङ्गं कुरङ्गीदृशाम् ॥ ५५ ॥

(१०) कर्पूरः ।

कर्पूरः शीतलरजः शीताभ्रः स्फटिको हिमः । चन्द्रस्तुषारस्तुहिनः शशी-
न्दुहिमवालुकः ॥ ३१ ॥

गुणाः—कर्पूरं कटु तिक्तं च मधुरं शिशिरं विदुः । तृष्णदोषिषदोषघ्नं
चक्षुष्यं मदकारकम् ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

कर्पूरो घनसारकः सितकरः शीतः शशाङ्कः शिला शीतांशुर्हिमवालुका
हिमकरः शीतप्रभः शांभवः । शुभ्रांशुः स्फटिकाभ्रसारमिहिकाताराभ्रचन्द्रेन्द-
वश्चन्द्रालोकतुषारगौरकुमुदान्येकादशाऽऽङ्गा द्विधाः ॥ ५६ ॥ कर्पूरभेदाः—
पोतासो मीमसेनस्तदनु शितकरः शंकरावाससंज्ञः प्रांशुः पिञ्जोऽब्दसारस्त-
दनु हिमयुता वालुका जूटिका च । पश्चादस्यास्तुषारस्तवुपरि सहिषः शीतलः
पक्विकाऽन्या कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसां वैद्यदृश्येन दृश्याः ॥ ५७ ॥

गुणाः—कर्पूरः शिशिरस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णोऽस्रदाहदः । चिरस्थो दाह-
दोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः ॥ ५८ ॥ कर्पूरलक्षणानि—शिरो मध्यं तलं
चेति कर्पूरस्त्रिविधः स्मृतः । शिरस्तम्भाग्रसंजातं मध्यं पर्णतले तलम् ॥ ५९ ॥
भास्वद्विशदपुलकं शिरोजातं तु मध्यमम् । सामान्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णं
तु गौरकम् ॥ ६० ॥ स्तम्भगर्भस्थितं श्रेष्ठं स्तम्भबाह्ये च मध्यमम् । स्वच्छ-
मीषद्धरिद्राभं शुभं तन्मध्यमं स्मृतम् ॥ ६१ ॥ सुहृदं शुभ्ररूक्षं च पुलकं
बाह्यजं वदेत् । अपि च—स्वच्छं भृङ्गारपत्रं लघुतरविशदं तोलने तिक्तकं
चेत्स्वादे शैत्यं सुहृदं बहलपरिमलामोदसौरभ्यदायि । निःस्नेहं दाहर्षपत्रं
शुभतरमिति चेद्राजयोग्यं प्रशस्तं कर्पूरं चान्यथा चेद्बहुतरमशने स्फोटदायि
व्रणाय ॥ ६२ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिद्वादशो वर्गः—

चीनकः (कर्पूरविशेषः) ॥ ११ ॥

चीनकश्चीनकर्पूरः कृत्रिमो धवलः पटुः । मेघसारस्तुषारश्च द्वीपकर्पूरजः
स्मृतः ॥ ६३ ॥

१ झ. द्विशः । २ ज. पक्विकाऽन्या । ट. पक्विका । ३ झ. ट. रशमने । ४ ज. ट. 'श्च द्विप' ।

१०२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छीतः कफापहः । कण्ठदोषहरो मेध्यः
पाचनः कृमिनाशनः ॥ ६४ ॥

(११) जातिपत्री (जातिपत्रिका)

जातिपत्री जातिकोशा सुमनःपत्रिकाऽपि च । मालतीपत्रिका चैव प्रोक्ता
सा मलनाशिनी ॥ ३३ ॥

गुणाः—जातिपत्री कैदूष्णा स्यात्सुरभिः कफनाशनी । वक्त्रदौर्गन्ध्यह-
र्द्रव्या विषहृत्कायशान्तिदा ॥ ३४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

जातिपत्री जातिकोशः सुमनःपत्रिकाऽपि सा । मालतीपत्रिका पञ्चनाम्नी
सौमनसायिनी ॥ ६५ ॥

गुणाः—जातिपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशनी । वक्त्रवैशद्यजननी
जाड्यदोषनिकृन्तनी ॥ ६६ ॥

(१२) जातीफलम् । (जातिः)

*जातीफलं जातिसस्यं शालूकं मालतीफलम् । मँदशौण्डं जातिशृङ्गं पुटं
सौमनसं फलम् ॥ ३५ ॥

गुणाः—*जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयार्तिजित् । *वातातिसारमे-
हघ्नं लघु दृष्यं च दीपनम् ॥ ३६ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

* । मज्जासारं जातिसारं पुटं च सुमनःफलम् ॥ ६७ ॥

गुणाः—* * ॥ ६८ ॥

(१३) कङ्कोलकम् । (कङ्कोलः)

*कङ्कोलकं कृतफलं कोलकं कटुकं फलम् । चूर्णं कन्दफलं द्वीपं मारीचं
माधवोचितम् ॥ ३७ ॥

गुणाः—कङ्कोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रवैरस्यनाशनम् । मुखजाड्यहरं रुच्यं
वातश्लेष्महरं परम् ॥ ३८ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

* । विद्वेष्यं स्थूलमरिचं कङ्कोलं माधवोचितम् ॥ ६९ ॥ कङ्कोलं कटुफलं
प्रोक्तं मारीचं रुद्रसंमितम् ।

१ ख. ग. छ. "क्ता सौमनसायिनी । २ क. ख. ग. घ. ङ. कटुस्तिक्ता सुर" । ३ क. "क्त्रवै-
गन्ध्य" । ४ ग. मज्जासारं ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१०३

गुणाः—कङ्कोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परं । दीपनं पाचनं रुच्यं
कफवातनिकृन्तनम् ॥ ७० ॥

(१४) पूगफलम् । (पूगम्)

स्यात्पूगफलमुद्गेगं संसि घोण्टाफलं स्मृतम् । चिकणं चिकणा चिका गुर्वीकः
खपुंरं च तत् ॥ ३९ ॥

गुणाः—भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचनम् । कफपित्तहरं रुक्षं वक्त्र-
क्लेदमलापहम् ॥ ४० ॥

राजनिघण्टावास्त्रादिरेकादशो वर्गः—

पूगस्तु पूगवृक्षश्च क्रमुको दीर्घपादपः । वल्कतरुर्दृढवल्कश्चिकणश्च मुनि-
ह्वयः ॥ ७१ ॥

गुणाः—पूगवृक्षस्य निर्यासो हिमः संमोहनो गुरुः । विपाके सोष्णकक्षारः
साम्लो वातघ्नपित्तलः ॥ ७२ ॥ विशेषश्च—पूगं तु चिकणी चिका चिकणं
श्लेष्मकं तथा । उद्गेगं क्रमुकफलं ज्ञेयं पूगफलं वसु ॥ ७३ ॥

गुणाः—सैरी च मधुरा रुच्या कषायाम्ला कटुस्तथा । पथ्या च कफवातघ्नी
सारिका मुखदोषनुत् ॥ ७४ ॥ तैल्वनं मधुरं रुच्यं कण्ठशुद्धिकरं लघु ।
त्रिदोषशमनं दीप्यं रसालं पाचनं समम् ॥ ७५ ॥ गौल्यं गुहागं श्लेष्मं
कषायं कटु पाचनम् । विष्टम्भजठराध्मानहरणं द्रावकं लघु ॥ ७६ ॥

घोण्टा कटुकषायोष्णा कठिना रुचिकारिणी । मलविष्टम्भशमनी पित्तह-
दीपनी च सा ॥ ७७ ॥ पूगीफलं चेर्दलसंज्ञकं यत्तत्कोङ्कणेषु प्रथितं सुगन्धिः ।
श्लेष्मापहं दीपनपाचनं च बलप्रदं पुष्टिकरं रसाढ्यम् ॥ ७८ ॥
यत्कोङ्कणे वेलिगुणाभिधानकं ग्रामोद्भवं पूगफलं त्रिदोषनुत् । आमा-
पहं रोचनरुच्यपाचनं विष्टम्भेतुन्दामयहारि दीपनम् ॥ ७९ ॥
चैन्द्रापुरोद्भवं पूगं कफघ्नं मलशोधनम् । कटु स्वादु कषायं च रुच्यं दीपनपाच-
नम् ॥ ८० ॥ आन्त्रदेशोद्भवं पूगं कषायं मधुरं रसे । वातजिह्वक्त्रजाड्यघ्नमी-
षदम्लं कफापहम् ॥ ८१ ॥ पूगीफलविशेषगुणाः—पूगं संमोहकृत्सर्वं कषायं
स्वादु रेचनम् । त्रिदोषशमनं रुच्यं वक्त्रक्लेदमलापहम् ॥ ८२ ॥ अपि च—आमं पूगं
कषायं मुखमलशमनं कण्ठशुद्धिं विधत्ते रक्तामश्लेष्मपित्तप्रशमनमुदराध्मानहारं
सरं च । शुष्कं कण्ठामयघ्नं रुचिकरमुदितं पाचनं रेचनं स्यात्तत्पर्णेनायुतं
चेज्जटिति वितनुते पाण्डुवातं च शोषम् ॥ ८३ ॥

१ ख. ग. झ. श्यावफलं । २ च. ट. खेरी । ३ ट. "दलितं" । ४ ट. "म्भदामामं" ।

५ य. चन्द्रपुं । ६ ज. शोफम् ।

१०४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

(१५) लवङ्गम् ।

लवङ्गं देवकुसुमं भृङ्गारं शिखरं लवम् । दिव्यं चन्दनपुष्पं च श्रीपुष्पं वारि-
संभवम् ॥ ४१ ॥

गुणाः—लवङ्गं कुसुमं हृद्यं शीतलं पित्तनाशनम् । चक्षुष्यं विषहृदृष्यं माङ्गल्यं
मूर्धरोगहृत् ॥ ४२ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

लवङ्गकलिका दिव्यं लवङ्गं शेखरं लवम् । श्रीपुष्पं देवकुसुमं रुचिरं वारि-
संभवम् ॥ ८४ ॥ तीक्ष्णपुष्पं तु भृङ्गाङ्गी मीर्वाणकुसुमं तथा । पुष्पकं चन्द-
नादि स्याज्ज्ञेयं च द्वादशाहयम् ॥ ८५ ॥

गुणाः—लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भुक्तरोचनम् । वातपित्तकफघ्नं च
तीक्ष्णं मूर्धरुजापहम् ॥ ८६ ॥

अपि च—लवङ्गं सोष्णकं तीक्ष्णं विपाके मधुरं हिमम् । वातपित्तकफामघ्नं
क्षयकासास्रदोषनुत् ॥ ८७ ॥

(१६) नलिका ।

नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नली । सुषिरा धमनी शून्या निर्मथ्या
नर्तकी नदी ॥ ४३ ॥

गुणाः—नलिका रक्तपित्तघ्नी चक्षुष्या विषनाशनी । नलिका वातला
तिक्ता गुर्वी च मधुरा हिमा ॥ ४४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

नलिका विद्रुमलतिका कपोतवाणा नली च निर्मथ्या । सुषिरा धमनी
स्तुत्या रक्तदला नर्तकी नदी रुद्राः ॥ ८८ ॥

गुणाः—नलिका तिक्तकटुका तीक्ष्णा च मधुरा हिमा । कृमिवातोदरार्त्य-
र्शःशूलघ्नी मलशोधनी ॥ ८९ ॥

(१७) मांसी (नलदम्)

मांसी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिला मिशी । जटा च पिशिता पेशी
क्रब्बादी च तपस्विनी ॥ ४५ ॥

गुणाः—मांसी स्वादुकपाया स्यात्कफपित्तास्रनाशनी । विषमारुतहृद्भल्या
त्वचाक्फान्तिप्रसादनी ॥ ४६ ॥

१ क. ख. ड. शृङ्गारं । २ क. ख. ड. शिशिरं । छ. शेखरं । ३ ज. 'पुष्पं भक्त' । ४ ड. 'गामार्शः' ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१०५

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

मांसी तु जटिला मांसी कव्यादी पिशिता मिशी । केशनी च जटा हिंसा
जटामांसी च मांसिनी ॥ ९० ॥ जटाला नलदा मेपी तामसी चक्रवर्तिनी ।
माता भूतजटा चैव जननी च जटावती ॥ ९१ ॥ मृगभक्षाऽपि चेत्येता एका
विंशतिधाऽभिधाः ।

गुणाः—सुरभिस्तु जटामांसी कपाया कटुशीतला । कफहृद्भूतदाहघ्नी पित्तघ्नी
मोदकान्तिकृत् ॥ ९२ ॥

गन्धमांसी (मांसीविशेषः) ॥ १२ ॥

द्वितीया गन्धमांसी स्यात्केशी भूतजटा स्मृता । पिशाची घृणता केशी
भूतकेशी च लोमशा ॥ ४७ ॥

गुणाः—मांसीद्वयं कपायं च वर्ण्यं पित्तकफापहम् । रक्षोघ्नं च सुगन्धि
स्याद्वातघ्नं केश्यमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

द्वितीया गन्धमांसी च केशी भूतजटा स्मृता । पिशाची घृणता चैव भूत-
केशी च लोमशा ॥ ९३ ॥ जटाला लघुमांसी च ख्याता अङ्गमिताह्वयाः ।

गुणाः—गन्धमांसी तिक्तशीता कफकण्ठामयापहा । रक्तपित्तहृत् वर्ण्यो
विषभूतज्वरापहा ॥ ९४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

आकाशमांसी (मांसीविशेषः) ॥ १३ ॥

आकाशमांसी सूक्ष्माऽन्या निरालम्बा स्वसंभवा । सेवाली सूक्ष्मपत्री च
गौरी पर्वतवासिनी ॥ ९५ ॥

गुणाः—अभ्रमांसी हिमा शोफव्रणनाडीरुजापहा । लूतागर्दभजात्मादिहा-
रिणी वर्णकारिणी ॥ ९६ ॥

(१८) कुष्ठम् ।

कुष्ठं रोगोऽगदो व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा । वाप्यं वानीरजं रायं कौबेरं
पारिभद्रकम् ॥ ४९ ॥

गुणाः—कुष्ठं कटुघ्णं तिक्तं स्यात्कफमारुतैरक्तजित् । त्रिदोषविषकण्डूश्च
कुष्ठरोगांश्च नाशयेत् ॥ ५० ॥

१ ज. पेशी । २ क. ख. ग. 'तपित्तजि' ।

१०६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्द्रनादिः—

राजनिघण्टौ चन्द्रनादिर्द्वादशो वर्गः—

कुष्ठं रुजाऽगदो व्याधिरामयं पारिभद्रकम् । रामं वानीरजं वाप्यं ज्ञेयं
त्वग्दोषमुत्पलम् ॥ ९७ ॥ कुत्सं च पाटवं चैव पञ्चकं मनुसंज्ञकम् ॥

गुणाः—कुष्ठं कटूष्णं तिक्तं स्यात्कफमारुतकुष्ठजित् । विसर्पविषकण्डूतिखर्ज-
दद्गुघ्नकास्तिकृत् ॥ ९८ ॥

(१९) रेणुका ।

रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । कपिलोला पाण्डुपत्नी स्मृता
कौन्ती हरेणुका ॥ ९९ ॥

गुणाः—*रेणुका शिशिराऽत्यन्ता तृष्णां कण्डू च नाशयेत् । विषघ्नी दाह-
दौर्वैल्यमुन्मूलयति योजिता ॥ ९२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

रेणुका कपिला कान्ता नन्दिनी महिला द्विजा । राजपुत्री हिमा रेणुः
पाण्डुपुत्री हरेणुका ॥ ९९ ॥ सुपर्णा शिशिरा शान्ता कौन्ती वृत्ता च धर्मिणी ।
कपिलोला हैमवती पाण्डुपत्नी च विंशतिः ॥ १०० ॥

गुणाः—रेणुका तु कटुः शीता खर्जकण्डूतिहारिणी । तृष्णादाहविषघ्नी च
मुखवैमल्यकारिणी ॥ १०१ ॥

(२०) तगरम् ।

तगरं कुटिलं वक्रं दीनं जिह्वं नतं शठम् । कालानुसार्यमनृजु कुञ्चितं नहुषं
नृपम् ॥ ९३ ॥

गुणाः—तगरं स्यात्कषायोष्णं स्निग्धं दोषत्रयप्रणुत् । दृक्शीर्षविषदोषघ्नं
भूतापस्मारनाशनम् ॥ ९४ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

तगरं कुटिलं वक्रं विनम्रं कुञ्चितं नतम् । शठं च नहुषाख्यं च दद्गुहस्तं च
वर्हणम् ॥ १०२ ॥ पिण्डीतगरकं चैव पार्थिवं राजहर्षणम् । कालानुसारकं क्षत्रं
दीनं जिह्वं मुनीन्दुधा ॥ १०३ ॥

* ग. पुस्तकेऽयं क्षेपकः श्लोको दृश्यते—

‘ कौन्ती तिक्ता हिमा तृष्णाविषकुष्ठं कफं जयेत् ।

पित्तहा वातकोषा च केवला मुखशोधनी ’ ॥

१ ज. ‘त्सं चापा’ । ट. ‘त्सं चापाटलं चै’ । २ ड. भस्मगन्धा । ३ क. ग. घ. ङ. ‘ण्डुपुत्री
स्मृ’ । ४ क. ‘वैल्यं गुल्मात्रय’ । ५ झ. ‘तु । हृच्छीपं’ ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१०७

गुणाः—तगरं शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषविनाशनम् । विषार्तिशमनं पथ्यं भूतो-
न्मादभयापहम् ॥ १०४ ॥

(२१) परिपेल्लम् (परिपुल्लम्)

परिपेल्लं पुवं वन्यं गोपुटं स्यात्कुटन्नटम् । सितपुष्पं दासपुरं गोमर्दं जीर्ण-
पुष्पकम् ॥ ५५ ॥

गुणाः—परिपुल्लं सुगन्धि स्यात्प्रस्वेदमलकण्डुजित् । जयेद्वातकफौ चापि
मेध्यं कान्तिप्रदं भवेत् ॥ ५६ ॥ अन्यच्च—परिपुल्लं वातकफौ जयेन्मेध्यं च
कान्तिदम् । कफवृष्णोहरं प्रोक्तमस्त्रपित्तविनाशनम् ॥ ५७ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

परिपेल्लं पुवं धान्यं गोपुटं स्यात्कुटन्नटम् । सितपुष्पं दासपुरं गोमर्दं जीर्ण-
वृद्धकम् ॥ १०५ ॥

गुणाः—परिपेल्लं कटूष्णं च कफमारुतनाशनम् । व्रणदाहामशूलघ्नं रक्तदोष-
हरं परम् ॥ १०६ ॥

(२२) नखम् ।

नखः कररुहः शिल्पी करजोऽथ खुरः शफः । शुक्तिः शङ्खश्चलः कौशी हनु-
र्नागहनुः सहः ॥ ५८ ॥

गुणाः—नखं कटुकमुष्णं च विषं हन्ति प्रयोजितम् । कुष्ठानि सादस्येव
कफं खण्डयति क्षणात् ॥ ५९ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

नखः कररुहः शिल्पी शुक्तिशङ्खः खुरः शफः । बलः कौशी च करजो
हनुर्नागहनुस्तथा ॥ १०७ ॥ पाणिजो वदरीपत्रो धूप्यः पण्यविलासिनी ।
संधिनालः पाणिरुहः स्यादष्टादशसंज्ञकः ॥ १०८ ॥

गुणाः—नखः स्यादुष्णकटुको विषं हन्ति प्रयोजितः । कुष्ठकण्डूव्रणघ्नश्च
भूतविद्रावणः परः ॥ १०९ ॥

(२३) व्याघ्रनखम् ।

नखमन्यद्व्याघ्रनखं पुटं व्याघ्रायुधं मतम् । अस्त्रं व्याघ्रतलं पादं कूटस्थं
वैज्रकारकम् ॥ ६० ॥

गुणाः—*ग्रहभूतोपशमनं पवित्रं द्वीपिजं नखम् । *व्याघ्रनखस्तु तिक्तोष्णः
कषायः कफघातजित् ॥ ६१ ॥ कण्डुकुष्ठव्रणघ्नश्च वर्ण्यः सौगन्ध्यदः परः ।

१ क. 'पुटं गो' । २ झ. 'ष्णाकरं' । ३ क. ड. 'कौशी' । ४ क. ख. ड. 'चक्रनायकम्' ।

१०८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

नखोऽन्यः स्याद्वलनखः कूटस्थश्चक्रनायकः । चक्री चक्रनखस्त्रयस्रः कालो
व्याघ्रनखः स्मृतः ॥ ११० ॥ द्वीपिनखो व्यालनखः खपुटो व्यालपाणिजः ।
व्यालायुधो व्यालबलो व्यालखड्गश्च षोडश ॥ १११ ॥

गुणाः—* * ॥ ११२ ॥

(२४) स्पृका ।

स्पृकाऽसृग्ब्राह्मणी देवी मालाली कोटिका मता । पञ्चमुष्टिर्देवपुत्री निर्माल्या
पिशुना वधूः ॥ ६२ ॥

गुणाः—स्पृका शीता सुगन्धा स्यात्तृष्णां मुष्णाति योजिता । विषं हन्ति
हिनस्त्येव दाहं देहसमुद्भवम् ॥ ६३ ॥ स्पृका सुगन्धा कुष्ठघ्नी दौर्गन्ध्यस्वे-
दनाशिनी ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

स्पृका च देवी पिशुना वधूश्च कोटिर्मनुव्राह्मणिका सुगन्धा । समुद्रकान्ता
कुटिला तथा च मालालिका भूतलिका च लघ्वी ॥ ११३ ॥ निर्माल्या सुकु-
मारं च मालाली देवपुत्रिका । पञ्चगुप्तिरसृक्प्रोक्ता नखपुष्पी च विंशतिः
॥ ११४ ॥

गुणाः—स्पृका कटुकपाया च तिक्ता श्लेष्मार्तिकासजित् । श्लेष्ममेहाश्मरी-
कुष्ठनाशनी च सुगन्धदा ॥ ११५ ॥

(२५) *बोलम् । (बोलः)

बोलं गन्धरसं पिण्डं निर्लोहं वर्वरं रसम् । गोपकं नालिकं पौरं रसं गन्ध-
रसं विदुः ॥ ६२ ॥

गुणाः—बोलं तिक्तं हिमं रक्तमुद्रिक्तं हन्ति योगतः । कफपित्तामयान्हन्ति
प्रदरादिरुजापहम् ॥ ६३ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

बोलं रक्तापहं मुण्डं सुरसं पिण्डकं विषम् । निर्लोहं वर्वरं पिण्डं सौरधं
रक्तगन्धकम् ॥ ११६ ॥ रसगन्धं महागन्धं विश्वं च शुभगन्धकम् । विश्वगन्धं
गन्धरसं व्रणारिः स्मृतिसंज्ञकम् ॥ ११७ ॥

*बोलस्य शुद्धिर्जम्बीरनीरेण कटुपुष्पज्ञेया ।

१ क. पंसति १ ग. गोमतं । २ क. ड. 'लं तु कटुतिक्तोष्णं कषायं
रक्तदोषनुद् । कं ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१०९

गुणाः—बोलं तु कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषनुत् । कफपित्तामयान्दन्ति
प्रदरादिरुजापहम् ॥ ११८ ॥

(२६) दमनम् । (दमनः, दमनकम्)

दमनः पाण्डुरागः स्यादान्तो गन्धोत्कटा मुनिः । पुण्डरीको ब्रह्मजट्ट
तपस्वी ऋषिपुत्रकः ॥ ६४ ॥

गुणाः—दमनः स्याद्रसे तिक्तो विषघ्नो भूतदोषनुत् । त्रिदोषशमनो हृद्यः
कण्डूकुष्ठापहः स्मृतः ॥ ६५ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

अथ दमनकस्तु दमनो दान्तो गन्धोत्कटो मुनिर्जटिलः । दण्डी च पाण्डु-
रागो ब्रह्मजटा पुण्डरीकश्च ॥ ११९ ॥ तापसपत्रः पत्री पवित्रको देवशेख-
रश्चैव । कुलपत्रश्च विनीतस्तपस्विपत्रश्च सप्तधात्रीकः ॥ १२० ॥

गुणाः—दमनः शीतलतिक्तः कषायकटुकश्च कुष्ठदोषहरः । द्वंद्वत्रिदोषशमनो
विषविस्फोटविकारहरणः स्यात् ॥ १२१ ॥

दमः (दमनविशेषः) ॥ १४ ॥

दमनोऽन्यो दमः शान्त ऋषिर्दमवशान्वितः । क्षमाशान्तिपरः साधुः
साधुकः साधुगन्धिकः ॥ ६६ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

अन्यश्च वन्यदमनो वनादिनामा च दमनपर्यायः ।

गुणाः—वीर्यस्तंभनकारी बलदायी चाऽऽमदोषहारी च ॥ १२२ ॥

(२७) मुरा ।

मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमालिनी । सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी,
गन्धकुटी स्मृता ॥ ६७ ॥

गुणाः—*मुराऽत्यन्तं भवेच्छीता तिक्ता सुरभिगन्धिनी । क्षिणोति क्षतपु-
ञ्जांश्च पित्तशान्तिं नियच्छति ॥ ६८ ॥

* - राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमादनी । सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी
गन्धकुटी तथा ॥ १२३ ॥

* क, ड, पुस्तकयोः श्लोकविशेषोऽयं दृश्यते—

‘मुरा तिक्ता कटुः शीता कषाया कफवातजित् ।

श्वासास्रविषदाहातिश्रममूर्छातपापहा ’ ॥

११०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—मुरा तिक्ता कटुः शीता कषाया कफपित्तहृत् । श्वासासृग्विषदा-
हार्तिभ्रममूर्च्छातृषापहा ॥ १२४ ॥

(२८) स्थौणेयकम् (स्थौणेयम्)

स्थौणेयकं वह्निचूडं शुक्रपुच्छं शुक्रच्छदम् । विकर्णं शुक्रवर्हं च हरितं शीर्ण-
रोमकम् ॥ ६९ ॥

गुणाः—स्थौणेयं कफवातघ्नं सुगन्धि कटु तिक्तकम् । पित्तप्रकोपशमनं बल-
पुष्टिविवर्धनम् ॥ ७० ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

स्थौणेयकं वह्निशिखं शुक्रच्छदं मयूरचूडं शुक्रपुच्छकं तथा । विकीर्णरोमापि
च कीरवर्णकं विकर्णसंज्ञं हरितं नवाढ्यम् ॥ १२५ ॥

गुणाः—स्थौणेयं कफपित्तघ्नं सुगन्धि कटुतिक्तकम् । पित्तप्रकोपशमनं बल-
पुष्टिविवर्धनम् ॥ १२६ ॥

(२९) चोरकः (चोरकम्)

*चोरकः शङ्खितश्चण्डा दुष्पत्रः क्षेमको रिपुः । गणहासः कोपनकः कितवः
फलचोरकः ॥ ७१ ॥

गुणाः—चोरकः शिशिरोऽत्यन्तं विषरक्तान्तकारकः । कुप्रकण्डूव्रणान्दहन्ति
क्षणादोषान्प्रयोगतः ॥ ७२ ॥ चोरकश्चोग्रगन्धश्च तिक्तः कृमिसमीरजित् ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

* । चपलः कितवो धूर्तः पटुर्नीचो निशाचरः ॥ १२७ ॥ गणहासः कोप-
नकश्चोरकः फलचोरकः । दुष्कुलो ग्रन्थिलश्चैव सुग्रन्थिः पर्णचोरकः ॥ १२८ ॥
ग्रन्थिपर्णो ग्रन्थिदलो ग्रन्थिपत्रस्त्रिनेत्रधा ।

गुणाः—चोरकस्तीव्रगन्धोष्णस्तिक्तो वातकफापहः । नासामुखरुजाजीर्ण-
कृमिदोषविनाशनः ॥ १२९ ॥

(३०) शैलेयम् ।

शैलेयं पलितं वृद्धं जीर्णं कालानुसार्यकम् । स्थविरं च शिलादद्दुः शिला-
पुष्पं शिलोद्भवम् ॥ ७३ ॥

गुणाः—शैलेयकं हिमं प्रोक्तं दाहजिद्विषनाशनम् । रक्तदोषहरं चैव कण्डू-
निर्मुक्तनं स्मृतम् ॥ ७४ ॥ शैलेयं तिक्तकं शीतं सुगन्धि कफपित्तजित् ।
दाहतृष्णावमिश्वासव्रणदोषविनाशनम् ॥ ७५ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१११

शैलेयं शिलजं वृद्धं शिलापुष्पं शिलोद्भवम् । स्थविरं पलितं जीर्णं तथा
कालानुसार्यकम् ॥ १३० ॥ शिलोत्थं च शिलादद्भुः शैलजं गिरिपुष्पकम् ।
शिलाप्रसूनं सुभगं शैलकं षोडशाह्वयम् ॥ १३१ ॥

गुणाः—शैलेयं शिशिरं तिक्तं सुगन्धि कफपित्तजित् । दाहतृष्णावमिश्वास-
त्रणदोषविनाशनम् ॥ १३२ ॥

(३१) एलवालुकम् ।

* एलवालुकमालूकं वालुकं हरिवालुकम् । एलवालुकं कपित्थं स्यादुर्वर्णं
प्रसरं दृढम् ॥ ७६ ॥

गुणाः—एलवालुः सुगन्धिः स्याच्छीतोऽत्यन्तं प्रकीर्तितः । विषविध्वं-
सनोऽत्युग्रः कण्डूकुष्ठव्रणान्तकृत् ॥ ७७ ॥ †

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

* । एलवालुकं कपित्थं च दुर्वर्णं प्रसरं दृढम् ॥ १३३ ॥ एलागन्धिकमेलान्
गुप्तगन्धि सुगन्धिकम् । एलाफलं च विज्ञेयं द्विसप्ताह्वयमुच्यते ॥ १३४ ॥

गुणाः—एलवालुकमत्युग्रं कषायं कफवातनुत् । मूर्छार्तिज्वरदाहान्श्व नाशये-
द्रोचनं परम् ॥ १३५ ॥

(३२) सरलः (सरलम्)

सरलः पूतिकाष्ठं च चिडा पित्तदुग्धो मतः । दीपवृक्षः स्निग्धदारुः प्रोक्तो
मारीचपत्रकः ॥ ७८ ॥

गुणाः—सरलः स्निग्धतिक्तोष्णः कफमारुतनाशनः । वक्त्रसावस्वरभ्रंशने-
त्ररोगव्रणान्तकृत् ॥ ७९ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

सरलस्तु पूतिकाष्ठं तुम्बी पीतद्रुत्थितोपतरुः । स स्निग्धदारुसंज्ञः स्निग्धो
मारीचपत्रको नवधा ॥ १३६ ॥

गुणाः—सरलः कटुतिक्तोष्णः कफवातविनाशनः । त्वग्दोषशोफकण्डूति-
व्रणघ्नः कोष्ठशुद्धिदः ॥ १३७ ॥

† क. ख. ग. ड. पुस्तकेषु श्लोकविशेषः—

‘एलवालुकमत्युग्रं शोधनं कफवातजित् ।

मूर्छार्तिज्वरदाहान्श्व नाशयेद्रोचनं परम्’ ॥

१ क. ख. ड. ‘त्यं च दुर्वर्णम्’ । २ क. ख. ड. ‘कवातविना’ ।

११२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

(३३) सप्तपर्णः ।

सप्तपर्णः शुक्तिपर्णश्छत्रपर्णः सुपर्णकः । सप्तच्छदो गूढपुष्पस्तथा शाल्म-
लिपत्रकः ॥ ८० ॥

गुणाः—त्रिदोषशमनो हृद्यः सुरभिर्दीपनः सरः । शूलगुल्मकृमीन्कुष्ठं हन्ति
शाल्मलिपत्रकः ॥ ८१ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

सप्तवर्णः पत्रवर्णः शुक्तिपर्णः सुपर्णकः । सप्तच्छदो गुच्छपुष्पोऽयुग्मपर्णो
मुनिच्छदः ॥ १३८ ॥ बृहत्त्वग्बहुपर्णश्च तथा शाल्मलिपत्रकः । मद्गन्धो
गन्धिपर्णो विज्ञेयो वह्निभूमितः ॥ १३९ ॥

गुणाः—सप्तपर्णस्तु तिक्तोष्णस्त्रिदोषघ्नश्च दीपनः । मद्गन्धो निरुन्धेऽयं
व्रणरक्तामयकृमीन् ॥ १४० ॥

(३४) लाक्षा ।

लाक्षा पलंकषा रक्ता दीप्तिश्च कृमिजा जतु । क्षतघ्नी रङ्गमाता च दुग्धव्या-
धिरलक्तकः ॥ ८२ ॥

गुणाः—लाक्षा तिक्ता कषायोष्णा स्निग्धा शोणितपित्तनुत् । कृमिश्लेष्म-
व्रणान्दन्ति भूतज्वरार्तिनाशिनी ॥ ८३ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

लाक्षा खदिरका रक्ता रङ्गमाता पलंकषा । जतु च कृमिजा चैव दुग्धव्याधिर-
लक्तकः ॥ १४१ ॥ पलाशी मुद्रणी दीप्तिर्जन्तुका गन्धमादनी । नीला द्रवरसा
चैव पिप्पारिर्मुनिभूहयः ॥ १४२ ॥

गुणाः—लाक्षा तिक्तकषाया स्याच्छ्लेष्मपित्तार्तिदोषनुत् । विषरक्तप्रशमनी
विषमज्वरनाशिनी ॥ १४३ ॥

(३५) तामलकी ।

तामलक्यजटा ताली तमालं तु तमालिनी । वितुन्नभूता तमकं भूधात्री
भ्रामलक्यपि ॥ ८४ ॥

गुणाः—भूधात्री मधुरा तिक्ता वीर्यतः शिशिरा स्मृता । पित्तं हन्ति कफा-
क्षयी दृष्टिदाहविनाशिनी ॥ ८५ ॥ *

* ग. पुस्तके श्लोकविशेषः—

‘ पित्तश्लेष्महरा रुच्या विषदा सुरभिलघुः ।

नेत्ररोगप्रशमनी व्रणशूलविनाशिनी ’ ॥

१ क. ड. ‘णाः—सप्तपर्णस्त्रिदोषघ्नः सु’ । २ ग. ‘ज्वरयिना’ ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

११३

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

भूम्यामली तमाली च ताली चैव तमालिका । उच्चटा दृढपादी च वितुन्ना
च वितुन्निका ॥ १४४ ॥ भूधात्री चारुटा वृष्या विषघ्नी बहुपत्रिका । बहु-
वीर्या हि भयदा विश्वपर्णी हिमालया ॥ १४५ ॥ अजटा चैव वीरा च स्यादि-
त्येषा नवैकधा ।

गुणाः—भूधात्री तु कषायाम्ला पित्तमेहविनाशनी । शिशिरा मूत्ररोमांते-
शमनी दाहनाशिनी ॥ १४६ ॥

(३६) लामजकम् ।

* लामजकं सुनालं स्यादमृणालं लवं लघु । * इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घ-
मूलं जलाश्रयम् ॥ ८६ ॥

गुणाः—लामजकं भवेत्तित्तं हिमं चात्यन्तमिष्यते । पित्रप्रशान्तिजननं
विपरक्तविनाशनम् ॥ ८७ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

* * ॥ १४७ ॥

गुणाः—लामजकं हिमं तित्तं मधुरं वातपित्तजित् । तृद्धाहश्रममूर्च्छातिर-
क्तपित्तज्वरापहम् ॥ १४८ ॥

(३७) पद्मकः (पद्मकम्)

पद्मको मलयश्चारुः पीतरक्तो मरुद्भवः । सुप्रभः शीतवीर्यश्च पाटलापुष्पव-
र्णकः ॥ ८८ ॥

गुणाः—पद्मकं शिशिरं स्निग्धं कषायं रक्तपित्तनुत् । गर्भस्थैर्यकरं प्रोक्तं
ज्वरच्छर्दिविपापहम् ॥ ८९ ॥ * मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटशान्तिकृत् ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

पद्मकं पीतकं पीतं मालयं शीतलं हिमम् । शुभ्रं केदारजं रक्तं पाटलापुष्प-
संनिभम् ॥ १४९ ॥ पद्मकाष्टं पद्मवृक्षं प्रोक्तं स्याद्वादशाहयम् ।

गुणाः—पद्मकं शीतलं तित्तं रक्तपित्तविनाशनम् । * ॥ १५० ॥

(३८) धातुकी (धातकी)

धातकी ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा मयवासिनी । पार्वतीया सुभिक्षा च वह्नि-
पुष्पा च शब्दिता ॥ ९० ॥

१ क. ग. ड. 'रक्तः सुमेद्भ' । २ क. ड. मधुवा' ।

११४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—धातकी कटुकोष्णा च मदकृद्विपनाशनी । अतिसारहरा गर्भस्था-
पनी कृमिरक्तनुत् ॥ ९१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

धातकी वह्निपुष्पी च ताम्रपुष्पी च दाहनी । अग्निज्वाला सुभिक्षा च
पार्वती बहुपुष्पिका ॥ १५१ ॥ कुमुदा साधुपुष्पी च कुञ्जरा मद्यवासिनी ।
गुच्छसंघादिपुष्पान्ता ज्ञेया सा लोध्रपुष्पिणी ॥ १५२ ॥ तीव्रज्वाला वह्नि-
शिखा मद्यपुष्पा च विंशतिः ।

गुणाः—धातकी कटुरुष्णा च मदकृद्विपनाशनी । प्रवाहिकातिसारघ्नी
विसर्पव्रणनाशनी ॥ १५३ ॥

(३९) प्रपौण्डरीकम् ।

प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पुण्डर्यः पुण्डरीयकम् । सितपुष्पं सुपुष्पं स्याच्छ्रीपुष्पं
सानुजानुजम् ॥ ९२ ॥

गुणाः—प्रपौण्डरीकं मधुरं कषायं तिक्तशीतलम् । रक्तपित्तव्रणान्हन्ति
ज्वरदाहतृषापहम् ॥ ९३ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पुण्डर्यं पुण्डरीयकम् । पौण्डर्यं च सुपुष्पं च सानुजं
चामुजं स्मृतम् ॥ १५४ ॥

गुणाः—प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं मधुरं तिक्तशीतलम् । पित्तरक्तव्रणान्हन्ति
ज्वरदाहतृषापहम् ॥ १५५ ॥

(४०) कर्चूरम् । (कर्चूरः)

कर्चूरो गन्धमूलश्च द्राविडः कौशर्य एव च । वेधमुख्यो दुर्लभश्च कस्यचि-
त्संमतः सदी ॥ ९४ ॥

गुणाः—कर्चूरः कटुतिक्तोष्णो रुच्यो वातबलासजित् । दीपनः ग्रीहगु-
ल्मार्षःशमनः कुष्ठैकासहा ॥ ९५ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

कर्चूरो द्राविडः काशीं दुर्लभो गन्धमूलकः । वेधमुख्यो गन्धसारो जटिल-
श्चाष्टनामकः ॥ १५६ ॥

गुणाः—कर्चूरः कटुतिक्तोष्णः कफकासविनाशनः । मुखवैशद्यजननो
गलगण्डादिदोषनुत् ॥ १५७ ॥

१ द्र. शीतपुष्पं । २ क. कर्ष । ३ क. घ. ड. °ष्टकेशा ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

११५

(४१) मैनःशिला ।

मनःशिला मनोगुप्ता मनोद्वा कुन्टी शिला । मनोज्ञा नागजिह्वा च गोला
नेपालिका कला ॥ ९६ ॥

गुणाः—मनःशिला कटुस्तिक्ता तथोष्णा विषनाशनी । भूतावेशभयं हन्ति
प्रलेपतिलकादिभिः ॥ ९७ ॥ अन्यश्च—मनःशिला सर्वरसायनाश्रया तिक्ता
कटूष्णा कफवातहन्त्री । सत्त्वात्मिका भूतविषाग्निमान्द्यकण्डूतिकासक्षयहारिणी
च ॥ ९८ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं चेत्यशुद्धा कुरुते शिला । मन्दाग्निं बलवृद्धिं
च शुद्धा सर्वरुजापहा ॥ ९९ ॥ दोषाः—मनशिला मन्दबलं करोति जन्तो-
र्ध्रुवं पाण्डुविपाकहीना । मालानुबन्धं खलु मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगदं करोति
॥ १०० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

मनःशिला स्यात्कुन्टी मनोज्ञा शिला मनोद्वाऽपि च नागजिह्वा । नेपा-
लिका स्यान्मनसश्च गुप्ता कल्याणिका रोगशिला दशाह्वा ॥ १५८ ॥

गुणाः—मनःशिला कटुः स्निग्धा लेखनी विषनाशनी । भूतावेशभयोन्मा-
दहारिणी वश्यकारिणी ॥ १५९ ॥

(४२) सिन्दूरम् ।

सिन्दूरं रक्तेणुश्च नागगर्भं च नागजम् । शृङ्गारभूषणं श्रीमद्वसन्तोत्सवम-
ण्डनम् ॥ १०१ ॥

गुणाः—सिन्दूरमुष्णकटुकं विषदुष्टघ्नपापहम् । त्वग्दोषकुष्ठबीसर्पजीर्णज्वर-
हरं परम् ॥ १०२ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

* मनःशिलाभेदशोधनसत्त्वपातनानि—

तत्राऽऽदौ भेदः—मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामाङ्गी कणवीरका । खण्डाख्या चेति तद्रूपं सर्वं
तत्परिकथ्यते ॥ श्यामा रक्ता च गौरा च भाराख्या श्यामिका मृता । तेजस्विनी च निर्गौरा ताभ्राभा
कणवीरका ॥ चूर्णीभूताऽतिरक्ताङ्गी सभारा खण्डपूर्विका । उत्तरोक्तगुणैः श्रेष्ठा भूरिसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥
शोधनम्—अगस्थपञ्चतोयेन भाविता सप्तवासरम् । शृङ्गवेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥
सत्त्वपातनम्—जयन्तीशृङ्गराजोत्तराक्षरस्य शिलाम् । दोलायन्त्रे पचेद्यामं यामं छागोत्थमूत्रकैः ॥
क्षालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् । अष्टमांशेन किट्टेन गुडगुग्गुलुसर्पिषा ॥ कोष्ठथां रुद्ध्वा दृढं ध्मात्ता
सत्त्वं मुञ्चेन्मनःशिला ।

+ सिन्दूरशोधनम्—दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ।

१ ग. ड. 'स्तवर्णश्च' । २ क. ड. 'वभूषणम्' । ३ ग. 'पेशीर्वर्णह' ।

११६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

सिन्दूरं नागरेणुः स्याद्रक्तं सीमन्तकं तथा । नागजं नागगर्भं च शोणं
वीररजः स्मृतम् ॥ १६० ॥ गणेशभूषणं संध्यारामं शृङ्गारकं स्मृतम् । सौभा-
ग्यमरुणं चैव मङ्गल्यं मनुसंमितम् ॥ १६१ ॥

गुणाः—सिन्दूरं कटुकं तिक्तमुष्णं व्रणविरोपणम् । कुप्रासविषकण्डूतिवीस-
र्पशमनं परम् ॥ १६२ ॥

सिन्दूरलक्षणम्—सुरङ्गोऽग्निसहः सूक्ष्मः स्निग्धः स्वच्छो गुरुर्मृदुः । सुवर्ण-
करजः शुद्धः सिन्दूरो मङ्गलप्रदः ॥ १६३ ॥

गिरिसिन्दूरम् (सिन्दूरविशेषः) ॥ १५ ॥

महागिरिषु चाल्पीयान्पापान्तस्थितो रसः । शुष्कः शोणः स निर्दिष्टो
गिरिसिन्दूरसंज्ञकः ॥ १०३ ॥

गुणाः—त्रिदोषशमनं भेदि रसवन्धनमग्निभम् । देहलोहकरं नेत्र्यं गिरिसि-
न्दूरमीरितम् ॥ १०४ ॥

(४३) *सौराष्ट्री ।

सौराष्ट्री चामृता सङ्गा काङ्क्षी कासी सुराष्ट्रजा । अजिता तुवरी तुल्या
मृत्सा मृत्स्ना मृतालकम् ॥ १०५ ॥ अन्यच्च—सौराष्ट्री चामृता काङ्क्षी फटिका
मृत्तिका मता । आढकी तुवरी त्वन्या मृत्स्ना मृत्सुरमृत्तिका ॥ १०६ ॥

गुणाः—काङ्क्षी कटुकपाया स्यात्केश्या चैव विषापहा । कण्डूविसर्पश्वित्राणां
नाशनी व्रणरोपणी ॥ १०७ ॥ ग्रन्थान्तरे—काङ्क्षी कपाया कटुकाम्लकण्ठ्या
केश्या व्रणघ्नी विषनाशनी च । श्वित्रापहा नेत्रहिता त्रिदोषशान्तिप्रदा पार-
दरञ्जनी च ॥ १०८ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

तुवरी मृच्च सौराष्ट्री मृत्स्ना सङ्गा सुराष्ट्रजा । भृष्टी मृतालकं कासी मृत्तिका
सुरमृत्तिका ॥ १६४ ॥ स्तुत्या काङ्क्षी सुजाता च ज्ञेया चैव चतुर्दश ।

गुणाः—तुवरी तिक्तकटुका कपायाऽम्ला च लेखनी । चक्षुष्या ग्रहणीछर्दि-
पित्तसंतापहारिणी ॥ १६५ ॥

*सौराष्ट्रच्युत्पत्तिशोधने—सौराष्ट्रनिर्गमता मृत्स्ना सा तुवरी मता । वस्त्रेषु लिप्यते वाऽसी
मन्त्रिष्ठारागवन्धिनी । तस्याः शोधनम्—तुवरी काञ्चिके क्षिप्ता त्रिदिनाच्छुद्धिमृच्छति । क्षारान्मैर्म-
दिता ध्माता सत्त्वं मुञ्चति निश्चितम् ।

१ क. ड. स्यात्कश्या चै' ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

११७

(४४) *गन्धकः ।

गन्धको गन्धपाषाणो लेलीनो गन्धमादनः । पूतिगन्धो बल्लिवत्सा
गन्धाश्मा धातुहा बली ॥ १०९ ॥

गुणाः—गन्धकः कटुतिक्तोष्णस्तीव्रगन्धोऽतिगन्धकृत् । विषघ्नः कुष्ठकण्डु-
तिकच्छूत्वग्दोषनाशनः ॥ ११० ॥ अन्ये च गन्धकभेदाः—सितः कुष्ठे रसे
पीतो रक्तो लोहप्रयोगके । नीलो नानाप्रयोगेषु चतुर्धा गन्धको मतः ॥ १११ ॥
विशेषगुणाः—गन्धाश्माऽतिरसायनः सुमधुरः पाके कटूष्णान्वितः कण्डूकुष्ठविस-
र्पदोषशमनो दीप्तानलः पाचनः । आमोन्मोचनशोषणो विषहरः सूतेन्द्रवीर्यप्रदो
गौरीपुष्पभवस्तथा कृमिहरः सच्चात्मकः सूतजित् ॥ ११२ ॥ दोषाः—अपाचितो
गन्धक एव कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यं च रूपं च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येष करोति चासम् ॥ ११३ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

गन्धको गन्धपाषाणो गन्धाश्मा गन्धमादनः । पूतिगन्धोऽतिगन्धश्च वटसौ-
गन्धिकस्तथा ॥ १६६ ॥ सुगन्धो दिव्यगन्धश्च गन्धश्च रसगन्धकः । कुष्ठारिः
कूरगन्धश्च कीटघ्नः शरभूमितः ॥ १६७ ॥

गुणाः—गन्धकः कटुरुष्णश्च तीव्रगन्धोऽतिवह्निकृत् । विषघ्नः कुष्ठकण्डूतिख-
र्जत्वग्दोषनाशनः ॥ १६८ ॥ गन्धकभेदाः—गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नो भिन्नगु-
णाश्रयः । श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ॥ १६९ ॥ पीतो रसप्र-
योगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ।

*गन्धकभेदाः—चतुर्धा गन्धको ज्ञेयो वर्णैः श्वेतादिभिः खलु । श्वेतोऽत्र खटिका प्रोक्तो
लेपने गन्धमारणे ॥ तथाऽऽमलकसारः स्याद्यो भवेत्पीतवर्णवान् । शुकषुच्छः स एव
स्याच्छ्रेष्ठो रसरसायने ॥ रक्तश्च शुकतुण्डाख्यो धातुवादविधौ वरः । दुर्लभः कृष्णवर्णश्च स
जरामृत्युनाशनः ॥

गन्धकशोधनम्—गन्धको द्रावितो भृङ्गरसे क्षिप्तो विशुध्यति । तद्रसे सप्तधा भिन्नो गन्धकः
परिशुध्यति ॥ स्थाल्यां दुग्धं विनिक्षिप्य मुखे वस्त्रं निबध्य च । गन्धकं तत्र निक्षिप्य चूर्णितं सिक-
ताकृति ॥ छादयेत्पृथुदीर्घेण खर्परैरेव गन्धकम् । ज्वालयेत्खर्परस्योर्ध्वं वनच्छाणैस्तथोपलैः । दुग्धे
निपतितो गन्धो गलितः परिशुध्यति । इत्थं विशुद्धं क्षिफलाज्यमृङ्गमभ्वन्वितः शाणमितो हि लीढः ।
गुग्गुक्षितुल्यं कुरुतेऽक्षियुग्मं करोति रोगोज्झितदीर्घमायुः ॥

अन्यच्च शोधनम्—लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतममौ प्रतापयेत् । तसे घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्ध-
कजं रजः ॥ विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिक्षिपेत् । यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं पतेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धो सर्वकर्मोचितो भवेत् ।

१ ड. बलीव । २ त. 'लिवासा ग' । ३ त. 'तिकच्छूत्व' ।

११८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

वटसौगन्धिकः (गन्धकविशेषः) ॥ १६ ॥

वटसौगन्धिको गन्धो गन्धको गन्धमादनः । लेलीनो गन्धपापाणो लेली-
तश्च निघ्नन्तकः ॥ ११४ ॥

गुणाः—त्वग्दोषकुष्ठबीसर्पलोहसंहारिसूतहा । रसायनवरो ह्येष कटूष्णो
गन्धको मतः ॥ ११५ ॥

(४५) अम्बिका (माचिका)

माचिका प्रथिताऽम्बुष्ठा तथाऽम्बाऽम्बालिकाऽम्बिका । अम्बुष्ठा कषाया
च सा प्रोक्ता मुखवाचिका ॥ ११६ ॥

गुणाः—अम्बिका तु रसे तिक्ता तथोष्णा कफनाशनी । अर्शोघ्नी श्वयथू-
त्थानपरिपन्थितया स्मृता ॥ ११७ ॥ अन्यच्च—माचिका तु कषाया च
कण्ठ्या वातबलासजित् । पित्तप्रकोपशमनी व्रणशोधनरोपणी ॥ ११८ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

अम्बुष्ठाऽम्बालिकाऽम्बाला शटाम्बाऽम्बुष्ठाऽम्बिका । अम्बा च माचिका
चैव दृढवल्का मयूरिका ॥ ११९ ॥ गन्धपत्री चित्रपुष्पी श्रेयसी मुखवाचिका ।
छिन्नपत्रा भूरिमल्ली विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ १२० ॥

गुणाः—अम्बुष्ठा सा कषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा । वातामयवलासघ्नी
रुचिकृदीपनी परा ॥ १२१ ॥

(४६) सिक्थकम् (सिक्थकः)

सिक्थकं मधुकं सिक्थं मधूच्छिष्टं मधूत्थितम् । मधुशेषं मदनकं मधुजं
माक्षिकाश्रयम् ॥ १२२ ॥

गुणाः—सिक्थकं स्निग्धमधुरं भूतघ्नं भग्नसंघिकृत् । हन्ति वीसर्पकण्डवादी-
न्व्रणरोपणमुत्तमम् ॥ १२३ ॥ भेदनं पिच्छलं स्वादु कुष्ठवातास्रजिन्मृदु ।

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

सिक्थकं मधुकं सिक्थं मधुजं मधुसंभवम् । मदनकं मधूच्छिष्टं मदनं
माक्षिकामलम् ॥ १२४ ॥ क्षौद्रेयं पीतरागं च स्निग्धं माक्षिकजं तथा । क्षौद्रजं
मधुशेषं च द्रावकं माक्षिकाश्रयम् ॥ १२५ ॥ मधूपितं च संप्रोक्तं मधूत्थं
चोन्नविंशतिः ।

गुणाः—सिक्थकं कपिलं स्वादु कुष्ठवातार्तिजिन्मृदु । कटु स्निग्धं च लेपेन
स्फुटिताङ्गविरोपणम् ॥ १२६ ॥

१ ख. पटसौ ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

११९

(४७) राला ।

रालः सर्जरसः शालः क्षणः कलकलोद्भवः । ललनः शालनिर्यासो यक्ष-
धूपोऽग्निवल्लभः ॥ १२१ ॥

गुणाः—रालः स्वादुः कपायोष्णः स्तम्भनो व्रणरोपणः ।

विपादिभूतहन्ता च भग्नसंधानकृन्मतः ॥ १२२ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

रालः सर्जरसश्चैव शालः कनकलोद्भवः । ललनः शालनिर्यासो देवेष्टः
शीतलस्तथा ॥ १७६ ॥ बहुरूपः शालरसः सर्जनिर्यासकस्तथा । सुरभिः
सुरधूपश्च यक्षधूपोऽग्निवल्लभः ॥ १७८ ॥ कालः कललजः मोक्तो नाम्ना
सप्तदशाङ्कितः ।

गुणाः—रालस्तु शिशिरः स्निग्धः कपायस्तित्तसंग्रहः । वातपित्तहरः
स्फोटकण्डूतिव्रणनाशनः ॥ १७८ ॥

(४८) *कासीसम् ।

कासीसं धातुकासीसं केसरं तप्तलोमशम् ।

गुणाः—कासीसं तु कषायोष्णमम्लं वातवलासजित् । विपनेत्ररुजः श्वित्रं
हन्ति कुष्ठव्रणानपि ॥ १२४ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

कासीसं धातुकासीसं केसरं तप्तलोमशम् । शोधनं पांशुकं शीसं शुभ्रं
सप्ताह्वयं मतम् ॥ १७९ ॥

गुणाः—कासीसं तु कषायं स्याच्छिशिरं विषकुष्ठजित् । खर्जूकमिहरं चैव
चक्षुष्यं कान्तिवर्धनम् ॥ १८० ॥

पुष्पकासीसम् । (कासीसविशेषः) ॥ १७ ॥

* द्वितीयं पुष्पकासीसं वत्सकं च मलीमसम् । * इत्थं नेत्रौषधं योज्यं
विषदं नीलमृत्तिका ॥ १२५ ॥

*कासीसभेदशोधनमारणानि—कासीसं बालुकं ह्येकं पुष्पदूर्वमयापरम् । गुर्वम्लगुरुधूमामं
सोष्णवीर्यविषापहम् ॥ बालुकं पुष्पकासीसं श्वित्रघ्नं केशरञ्जनम् ।

शोधनमारणे—सकृद्ब्रह्माम्बुना क्लिप्तं कासीसं निर्मलं भवेत् । तुवरी सत्त्ववत्सत्त्वमेतस्यापि
समाहरेत् । कासीसं शुद्धिमाप्नोति पुष्पैश्च रज्जता त्रियाः । वलिना हतकासीसं कान्तं कासीसमरितम् ॥

१ ग. *दिभग्नसंधानप्रशोत्सादकरी मता ॥ १२२ ॥

१२०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—पुष्पादिकासीसमतिप्रशस्तं सोष्णं कषायाम्लमतीव नेत्र्यम् ।
विषानलश्लेष्मगदव्रणघ्नं श्वित्रक्षयघ्नं कचरञ्जनं च ॥ १२६ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

* । * ॥ १८१ ॥

गुणाः—पुष्पकासीसकं तिक्तं शीतं नेत्रामयापहम् । लेपेनात्यामकुष्ठादि-
नानात्वग्दोषनाशनम् ॥ १८२ ॥

(४९) *गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुः कालनिर्यासो जटायुः कौशिकः पुरः । नक्तंचरः शिवो दुर्गो महि-
षाक्षः पलंकषा ॥ १२७ ॥

गुणाः—गुग्गुलुः पिच्छलः प्रोक्तः कटुस्तिक्तः कषायवान् । वर्ण्यः स्वर्यो
लघुः सूक्ष्मो रूक्षो वातबलासजित् ॥ १२८ ॥ अन्यच्च—गुग्गुलुः प्रथितः
स्निग्धः सरोष्णोऽथ कफानिलात् । वस्तिमेदोव्रणान्मेहशोफभूतविकारजित्
॥ १२९ ॥ गुग्गुलुर्विषदस्तीक्ष्णः कषायः पिच्छलः कटुः । वर्ण्यः स्वर्यो लघु-
र्भेदी स्निग्धो वातबलासजित् ॥ १३० ॥ स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वति-
लेखनः ।

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

गुग्गुलुर्वेवनद्विष्टो भवाभीष्टो निशाटकः । जटालः कालनिर्यासः पुरो भूत-
हरः शिवः ॥ १८३ ॥ कौशिकः शांभवो दुर्गो यातुघ्नो महिषाक्षकः । देवेष्टो
मरुदेश्योऽपि रक्षोहा रूक्षगन्धकः ॥ १८४ ॥ दिव्यस्तु महिषाक्षश्च नामान्ये-
तानि विंशतिः ।

गुणाः—गुग्गुलुः कटुतिक्तोष्णः कफमारुतकासजित् । कृमिवातोदरप्लीहशो-
फाशौघो रसायनः ॥ १८५ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

कणगुग्गुलुः । (गुग्गुलुविशेषः ॥ १८ ॥

गन्धराजः स्वर्णकणः सुवर्णः कणगुग्गुलुः । कनको वंशपीतश्च सुरसश्च पलं-
कषः ॥ १८६ ॥

गुणाः—कणगुग्गुलुः कटूष्णः सुरभिर्वातनाशनः । शूलगुल्मोदराभ्रानकफ-
घ्नश्च रसायनः ॥ १८७ ॥

*गुग्गुलुशोधनम्—कथं हि दशमलस्य चोष्णे प्रक्षिप्य गुग्गुलुम् । आलोच्य वस्त्रपूतं तं चण्डां-
शुपरिच्छोषितम् ॥ १ ॥ घृताक्तं पिण्डितं कुर्याच्छुद्धिमायाति गुग्गुलुः । अन्यच्च—दुग्धे वा त्रिफ-
लाकाथे दोलायन्ने विपाचितः । वाससा गालितो श्राव्यः सर्वकर्मसु गुग्गुलुः ॥ २ ॥

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१२१

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

भूमिजः । (गुग्गुलुविशेषः) ॥ १९ ॥

गुग्गुलुश्च तृतीयोऽन्यो भूमिजो दैत्यमेदजः । दुर्गाह्लाद इडाजात आशादि-
रिपुसंभवः ॥ १८८ ॥ मज्जाजो मेदजश्चैव महिषासुरसंभवः ।

गुणाः—गुग्गुलुर्भूमिजस्तित्तः कटूष्णः कफवातजित् । उमाप्रियश्च भूतघ्नो
मेध्यः सौरभ्यदः सदा ॥ १८९ ॥

(५०) कुन्दुरुः (कुन्दरः)

कुन्दुरुः स्यात्कुन्दुरुकः शिखरी कुन्दरगोपुरः । सुकुन्द्रस्तीक्ष्णगन्धश्च
पालिन्दो भीषणो बली ॥ १३१ ॥ अन्यच्च—कुन्दरः स्याद्गोपुरकः सौराष्ट्री
शिखरी मता ।

गुणाः—कुन्दुरुः कटुकस्तित्तो वातश्लेष्मामयापहः । * पाने लेपे च
शिशिरः प्रदरामयशान्तिकृत् ॥ १३२ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

कुन्दुरुकः सौराष्ट्रः शिखरी कुन्दुरुककुन्दरस्तीक्ष्णः । गोपुरको बहुगन्धः
पालिन्दो भीषणश्च दशसंज्ञः ॥ १९० ॥

गुणाः—कुन्दुरुर्मधुरस्तित्तः कफपित्तातिदाहनुत् । * ॥ १९१ ॥

(५१) श्रीवेष्टकः । (श्रीवेष्टकम्, चाहः)

श्रीवेष्टको धूपवृक्षः क्षीरः शीर्षः खरद्रुमः । श्रीवासः पायसश्चाहः क्षीर-
सावस्तथा दधि ॥ १३३ ॥

गुणाः—श्रीवेष्टः स्वादुतिक्तस्तु कषायो व्रणरोपणः । कफपित्तास्रजान्हन्ति
ग्रहघ्नः शीर्षरोगनुत् ॥ १३४ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

श्रीवेष्टो वृक्षधूपश्च चीडा गन्धो रसाङ्गकः । श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो लक्ष्मी-
वेष्टस्तु वेष्टकः ॥ १९२ ॥ वेष्टसारो रसावेष्टः क्षीरशीर्षः सुधूपकः । धूपाङ्गस्ति-
लपर्णश्च सरलाङ्गोऽपि षोडश ॥ १९३ ॥

गुणाः—श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् । योनिदोषरुजाजीर्ण-
व्रणघ्नाध्मानदोषजित् ॥ १९४ ॥

१ क. 'षः फलद्रु' ।

१२२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

(५२) सलकी ।

सलकी वलकी ढादा सुरभिः सुस्रवा च सा । अश्वमूत्री कुन्दुरूकी गज-
भक्षा महेरणा ॥ १३५ ॥

गुणाः—सलकी स्यात्कषायाऽतिशीता वीर्ये प्रकीर्तिता । बलासं हन्ति
पित्तस्य प्रकोपशमनी मता ॥ १३६ ॥ अन्यच्च—सलकी सुरभिस्तिका कषाया
ग्राहिणी रसा । कुष्ठास्रकफवाताशोत्रणदोषार्तिनाशिनी ॥ १३७ ॥

राजनिघण्टावाभ्रादिरेकादशो वर्गः—

सलकः सलकी सल्ली सुगन्धा सुरभिस्त्रवा । सुरभिर्गजभक्षा च सुवहा
गजवल्लभा ॥ १९५ ॥ गन्धमूला मुखामोदा सुश्रीका जलविक्रमा । हृद्या
कुण्डरिका चैव प्रोक्ता त्र्यम्बफला च सा ॥ १९६ ॥ छिन्नरुहा गन्धफला ज्ञेया
चाष्टादशाह्वया ।

गुणाः—सलकी तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा । कुष्ठास्रकफवाताशोत्रण-
दोषार्तिनाशिनी ॥ १९७ ॥

(५३) *कम्पिलकः । (कम्पिलम्, कपिलकः)

* कम्पिलकोऽथ रक्ताङ्गो रेची रेचनकस्तथा । *[†]रज्जनो लोहिताङ्गश्च
कम्पिलो रक्तचूर्णकः ॥ १३८ ॥

गुणाः—*कम्पिलको विरेची स्यात्कटूष्णो व्रणनाशनः । गुल्मोदरविब-
न्धाध्मश्लेष्मकृमिविनाशनः ॥ १३९ ॥ ग्रन्थान्तरे—पित्तव्रणाध्मानविबन्धनिघ्नः
श्लेष्मोदरार्तिक्रिमिगुल्मवैरी । मूलायशोफव्रणगुल्महारी कम्पिलको रेच्यगदा-
पहारी ॥ १४० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

* * ॥ १९८ ॥

गुणाः—*कफकासारतिहारी च जन्तुकृमिहरो लघुः ॥ १९९ ॥

* कम्पिलकशुद्धिः—साधारणरसानामिव ज्ञातव्या ।

† राजनिघण्टौ ' रज्जकः ' इति पाठः ।

१ ख. *श्वपुत्री । २ ज. ट. हस्वा । ३ ज. ट. कुञ्जरिका ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१२३

(५४) *कङ्कुष्ठम् ।

कङ्कुष्ठं कालकुष्ठं च विरङ्गं रङ्गनायकम् । रेचकं पुलकं ह्रासं शोधनं कालपालकम् ॥ १४१ ॥

गुणाः—कङ्कुष्ठं तिक्तकटुकं वीर्यं चोष्णं प्रकीर्तितम् । गुल्मोदावर्तशूलघ्नं रसरञ्जं व्रणापहम् ॥ १४२ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

कङ्कुष्ठं कालकुष्ठं च विरङ्गं रङ्गदायकम् । रेचकं पुलकं चैव शोधकं कालपालकम् ॥ २०० ॥ कङ्कुष्ठं च द्विधा प्रोक्तं तारहेमाभ्रकं तथा ।

गुणाः—कटुकं कफवातघ्नं रेचकं व्रणशूलहृत् ।

(५५) †भल्लातकः । (अरुष्करम्)

भल्लातकः स्मृतोऽरुष्को दहनस्तपनोऽग्निः । अरुष्करो वीरतरुर्भल्लातोऽग्निमुखो धनुः ॥ १४३ ॥

गुणाः—भल्लातः कटुतिक्तोष्णो मधुरः कृमिनाशनः । गुल्मार्शोग्रहणीकुष्ठान्दन्ति वातकफामयान् ॥ १४४ ॥

राजनिघण्टावाभ्रादिरेकादशो वर्गः—

भल्लातकोऽग्निर्दहनस्तपनोऽरुष्करोऽनलः । कृमिग्रस्तैलबीजश्च वातारिः स्फोटबीजकः ॥ २०१ ॥ पृथग्बीजो धनुर्वीजो भल्लातो बीजपादपः । वह्निर्वरतरुश्चेति विज्ञेयः षोडशाह्वयः ॥ २०२ ॥

* कङ्कुष्ठोत्पत्तिः—हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं रक्तकालं स्यात्तदन्यदण्डकं स्मृतम् ॥ १ ॥ पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् । श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं तथाऽण्डकम् ॥ २ ॥ अन्यच्च—हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं नालिकाख्यं च तच्चान्यद्रेणुकं मतम् ॥ ३ ॥ पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् । श्यावं श्वेतं पीतलघु त्यक्तसत्त्वं हि रेणुकम् ॥ ४ ॥ केचिद्वदन्ति कङ्कुष्ठं सद्यो जातस्य दन्तिनः । वर्चश्च श्यावपीताभं रेचनं परिकथ्यते ॥ ५ ॥ कतिचित्तेजिवाहानां नालं कङ्कुष्ठसंज्ञितम् । वदन्ति श्वेतपीताभं तदतीव विरेचनम् ॥ ६ ॥

कङ्कुष्ठशोधनम्—कङ्कुष्ठं शुद्धिमायाति त्रेधा शुण्ड्यम्बुभाषितम् । रसे रसायनं श्रेष्ठं निःसत्त्वं बहुवैकृतम् ॥ ७ ॥ सत्वाकर्षोऽस्य न प्रोक्तो यस्मात्सत्त्वमयं हि तत् । अन्यच्च—जम्बीरवारिणाः स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा । शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥

† भल्लातकशोधनम्—भल्लातकानि पक्वानि समानीय क्षिपेजले । मज्जन्ति यानि तत्रैव शुद्ध्यं तानि योजयेत् ॥ १ ॥ इष्टकानूर्णनिकैर्धर्षणाभिर्विषं भवेत् ।

१ क. ख. 'रङ्गदाय' । २ क. 'घ्नं रसरजन्तुव' । ३ क. ग. 'तो रुक्षो द' ।

१२४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्द्रनादिः—

गुणाः—भल्लातकः कटुस्तिक्तः कषायोष्णः कृमीञ्जयेत् । कफवातोदराना-
हमेहदुर्नामनाशनः ॥ २०३ ॥ अन्यच्च—भल्लातस्य फलं कषायमधुरं कोष्णं
कफार्तिश्रमश्वासानाहविवन्धशूलजठराध्मानक्रिमिध्वंसनम् । तन्मज्जा च विशो-
षदाहशमनी पित्तापहा तर्पणी वातारोचकहारिदीप्तिजननी पित्तापहा
त्वञ्जसा ॥ २०४ ॥

(५६) *तुत्थम् ।

तुत्थं कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमेव च । मयूरग्रीवकं चान्यच्छित्तिकण्ठं च तुत्थ-
कम् ॥ १४५ ॥ द्वितीयं कर्परीतुत्थं कर्परीतुत्थकं तथा । नेत्रनैर्मल्यकारि स्यात्त-
त्तुत्थममृतोपमम् ॥ १४६ ॥

गुणाः—तुत्थकं दृष्टिरोगघ्नं शीतं श्वित्रविनाशनम् । विषवेगप्रशमनं प्रशस्तं
कथ्यते बुधैः ॥ १४७ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

तुत्थं नीलाश्मजं नीलं हरिताश्मं च तुत्थकम् । मयूरग्रीवकं चैव ताम्रगर्भा-
मृतोद्भवम् ॥ २०५ ॥ मयूरतुत्थं संप्रोक्तं शिखिकण्ठं दशाद्वयम् ।

गुणाः—तुत्थं कटु कषायोष्णं श्वित्रनेत्रामयापहम् । विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं
वान्तिकारकम् ॥ २०६ ॥ तुत्थमेदो राजनिघण्टौ—द्वितीयं खर्परीतुत्थं खर्परीरसकं
तथा । चक्षुष्यममृतोत्पन्नं तुत्थं खर्परिका तु षट् ॥ २०७ ॥

गुणाः—खर्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी । त्वग्दोषशमनी रुच्या
दीप्या पुष्टिविवर्धनी ॥ २०८ ॥

(५७) †हेममाक्षिकम् ।

हेममाक्षिकमावर्तं तापिजं धातुमाक्षिकम् । ताप्यं च माक्षिकं धातु मधु-
धातु विनिर्दिशेत् ॥ १४८ ॥

* तुत्थोत्पत्तिः—पीत्वा हलाहलं वान्तं पीतामृतगरुत्मता । विषेणामृतयुक्तेन गिरौ मरकता-
द्वये ॥ १५॥ तद्वान्तं हि धनीभूतं संजातं सत्यकं खलु । मयूरकण्ठसच्छाये भागाद्वमिति शस्यते ॥ २ ॥

तुत्थशोधनं मारणं च—सत्यकं शुद्धिमाप्नोति रक्तवर्गेण भावितम् । स्नेहवर्गेण संसिद्धं
सप्तवारमदधितम् ॥ ३ ॥ दोलायन्त्रेण सुस्विन्नं सत्यकं प्रहरत्रयम् । गोमहिष्यजम्बुषु शुद्धं स्यात्पञ्च-
खर्परम् ॥ ४॥ लकुचद्रावगन्धाश्मटङ्गणेन समन्वितम् । निरुध्य मूषिकामध्ये ध्रियते कौकुटः पुटैः ॥ ५ ॥

अन्यच्च तुत्थशोधनम्—विष्ट्या मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्गणं दत्त्वा पचे-
द्भुपुटे ततः ॥ ६ ॥ पुटं दत्त्वा पुटं क्षौद्रिदेयं तुत्थविशुद्धये ।

† माक्षिकोत्पत्तिशोधनमारणानि—

तत्राऽऽदावुत्पत्तिः—सुवर्णक्षैलप्रभवो विष्णुना काञ्चनो रसः । तापीकिरातचीनेषु यवनेषु
विनिर्मितः ॥ ताप्यः सूर्यशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्यते । मधुरः काञ्चनाभासो माम्भो रजतसंनिभः ॥

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१२५

गुणाः—माक्षिकं कटु तिक्तोष्णं रसायनमनुत्तमम् । बस्तिरोगहरं हन्या-
दर्शःशोफोदरक्षयान् ॥ १४९ ॥ त्रिदोषशमनं वृष्यं चक्षुष्यं च विषापहम् ।
मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भतां नेत्ररुजं च कुष्ठम् । करोति मालां व्रण-
पूर्विकां च माक्षीकधातुर्गुरुरप्यपक्वः ॥ १५० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

माक्षिकं चैव माक्षीकं पीतकं धातुमाक्षिकम् । तापिजं ताप्यकं ताप्यमापीतं
पीतमाक्षिकम् ॥ २९ ॥ आवर्तं मधुधातुः स्यात्क्षौद्रधातुस्तथाऽपरः । प्रोक्तं
माक्षिकधातुश्च वाणभूर्हेममाक्षिकम् ॥ २१० ॥

गुणाः—माक्षिकं मधुरं तिक्तमल्पं कटु कफापहम् । भ्रमहृत्तासमूर्च्छातिश्वा-
सकासविषापहम् ॥ २११ ॥ अन्यच्च—माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमादं तारमा-
क्षिकम् । भिन्नवर्णविशेषत्वादसवीर्यादिकं पृथक् ॥ २१२ ॥ तारवादादिके
तारमाक्षिकं च प्रशस्यते । देहे हेमादिकं शस्तं रोगहृद्बलपुष्टिदम् ॥ २१३ ॥

(५८) † अञ्जनम् ।

अञ्जनं मेचकं कृष्णं सौवीरं च सुवीरजम् । कपोतं यामुनेयं च स्रोतो-
जं सारितं तथा ॥ १५१ ॥

गुणाः—सौवीरमञ्जनं प्रोक्तमत्यन्तं शिशिरं बुधैः । विषहिध्माविकारघ्नमाक्षि-
रोगविषापहम् ॥ १५२ ॥ शीतं नीलाञ्जनं प्रोक्तं कटुतिक्तकषायकम् । चक्षुष्यं
कफवातघ्नं विषघ्नं च रसायनम् ॥ १५३ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

अञ्जनं यामुनं कृष्णं नादेयं मेचकं तथा । स्रोतो-जं दृक्प्रदं नीलं सौवीरं च
सुवीरजम् ॥ २१४ ॥ तथा नीलाञ्जनं चैव चक्षुष्यं वारिसंभवम् । कपोतकं च
कपोतं संप्रोक्तं शत्रुभूमितम् ॥ २१५ ॥

माक्षिको द्विविधो हेममाक्षिकस्तारमाक्षिकः । तत्राऽऽद्यं माक्षिकं कान्यकुब्जोत्थं स्वर्णमाक्षिकम् ॥
तपतीतीरसंभूतं पञ्चवर्णं सुवर्णवत् ।

शोधनम्—एरण्डतैलसंयुक्तं सिद्धं शुध्यति माक्षिकम् । सिद्धं वा कदलीकन्दतोयेन घटिकाद्वचम् ॥
तप्तं क्षितं वराक्षाये शुद्धिमायाति माक्षिकम् ।

मारणम्—मातुलुङ्गाम्लगन्धाभ्यां पिष्टं मूषोदरे स्थितम् । पञ्चकोलपुटे ध्मातं म्रियते माक्षिकं खलु ॥
विधाय गोतं लवणाख्ययन्त्रे पचेद्दिनार्धं मृदुवह्निना च । स्वतः सुशीतं परितुर्ण्य सम्यग्बल्लोन्मितं व्योष-
विडङ्गयुक्तम् ॥ संसेवितं क्षौद्रयुतं निहन्ति जरां सरीरामपमृत्युमेव । दुःसाध्यरोगानपि सत्तवासैरनेतेन
तुल्योऽस्ति सुधारसोऽपि ॥

† अञ्जनस्य शुद्धिः—अञ्जनानि विशुध्यन्ति भृङ्गराजनिजद्रवैः । मनोह्रासत्त्ववसत्त्वमञ्जनानां समा-
हरेत् ॥

१२६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—शीतं नीलाञ्जनं प्रोक्तं कटुतिक्तं कषायकम् । चक्षुष्यं कफवातघ्नं विषघ्नं च रसायनम् ॥ २१६ ॥

(५९) समुद्रफेनम् । (समुद्रफेनः) (धातुफेनम्)

समुद्रफेनं फेनं च शुष्काशुष्कं पयोधिजम् । विद्यादुदधिफेनं च प्रोक्तं सागरजं मलम् ॥ १५४ ॥

गुणाः—समुद्रफेनः शिशिरः कर्णपाकनिवारणः । लेखनो नेत्ररोगाणां हिमो विषविनाशनः ॥ १५५ ॥ चक्षुष्यो रक्तपित्तघ्नो गुल्मप्लीहहरः स्मृतः । *

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

समुद्रफेनं फेनश्च वार्धिफेनं पयोधिजम् । सुफेनमब्धिडिण्डीरं सामुद्रं सप्तनामकम् ॥ २१७ ॥

गुणाः—समुद्रफेनं शिशिरं कषायं नेत्ररोगनुत् । कफकण्ठामयघ्नं च रुचिकृत्कर्णरोगहृत् ॥ २१८ ॥

(६०) चक्षुष्या । (नीलाञ्जनम्)

चक्षुष्या दृक्प्रसादा च सैव प्रोक्ता कुलत्थिका । कुलाली लोचनहिता कुम्भकारी मलापहा ॥ १५६ ॥

गुणाः—हिमा प्रोक्ता कषाया च विषं स्थावरजङ्गमम् । छिनत्ति योजिता सम्यङ्नेत्रसावाननेकशः ॥ १५७ ॥ सा च विस्फोटकण्ड्वार्तिव्रणदोषनिर्वर्हिणी ।

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

कुलत्था दिक्प्रसादा च चक्षुष्याऽथ कुलत्थिका । कुलाली लोचनहिता कुम्भकारी मलापहा ॥ २१९ ॥

गुणाः—कुलत्थिका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा । विषविस्फोटकण्ड्वार्तिव्रणदोषनिर्वर्हिणी ॥ २२० ॥

रसाञ्जनम् । (चक्षुष्याविशेषः) ॥ २० ॥

रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसजातं रसोज्ज्वलम् । रसगर्भं रसाग्रथं च दार्वाकाथ-समुद्भवम् ॥ १५८ ॥

गुणाः—रसाञ्जनं हिमं तिक्तं रक्तपित्तकफापहम् । हिध्माश्वासहरं वर्ण्यं

* क. ड. पुस्तकयोः श्लोकविशेषो दृश्यते—

‘ समुद्रफेनमुष्णं स्यात्पाचनं लघु लेखनम् ।

चक्षुष्यं कफवातघ्नं गुल्मप्लीहापहं मतम् ’ ॥

१ क. शुक्लेन । २ क. ड. निहन्ति ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१२७

मुखरोगविषापहम् ॥ १५९ ॥ रसाञ्जनं रसे चोष्णं चक्षुष्यं तिक्तकं कटु ।
रक्तपित्तविषच्छर्दिहिक्रात्रं हृत्प्रसादनम् ॥ १६० ॥ अन्यच्च—रसाञ्जनं च
पीताभं विषवक्त्रगदापहम् । श्वासहिध्माहरं वर्ण्यं वातपित्तासनाशनम् ॥ १६१ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

रसाञ्जनं रसोद्भूतं रसगर्भं रसाग्रजम् । कृतकं बालभैषज्यं दार्वीकाथोद्भवं
तथा ॥ २२१ ॥ रसजातं ताक्ष्यशैलं ज्ञेयं वर्याञ्जनं तथा । रसनाभं चाग्निसारं
द्वादशाहं च कीर्तितम् ॥ २२२ ॥ रीत्यां तु ध्यायमानायां तत्किट्टं तु रसा-
ञ्जनम् । तदभावे तु कर्तव्यं दार्वीकाथसमुद्भवम् ॥ २२३ ॥

(६१) पुष्पाञ्जनम् । (रीती)

पुष्पाञ्जनं पुष्पकेतुः कौसुम्भं कुसुमाञ्जनम् । रीतिजं रीतिकुसुमं रीतिपुष्पं
च पौष्पिकम् ॥ १६२ ॥

गुणाः—पुष्पाञ्जनं हिमं हन्ति हिकामत्यन्तदुस्तराम् । अक्षिरोगचयं हन्या-
द्विषं निर्विषतां नयेत् ॥ १६३ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

पुष्पाञ्जनं पुष्पकेतुः कौसुम्भं कुसुमाञ्जनम् । रीतिकं रीतिकुसुमं रीतिपुष्पं
च पौष्पिकम् ॥ २२४ ॥

गुणाः—पुष्पाञ्जनं हिमं शोक्तं पित्तहिकाप्रदाहनुत् । नाशयेद्विषकासारं
सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २२५ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

स्रोतोञ्जनम् । (पुष्पाञ्जनविशेषः) ॥ २१ ॥

स्रोतोञ्जनं वारिभवं तथाऽन्यत्स्रोतोद्भवं स्रोतनदीभवं च । सौवीरसारं
च कपोतसारं बल्मीकशीर्षं मुनिसंमिताहम् ॥ २२६ ॥

गुणाः—स्रोतोञ्जनं शीतकटु कषायं कृमिनाशनम् । रसाञ्जनं रसे योग्यं
स्तनवृद्धिकरं परम् ॥ २२७ ॥ स्रोतोञ्जनलक्षणम्—बल्मीकशिखराकारं भिन्न-
नीलाञ्जनप्रभम् । धैर्यं च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोञ्जनं च तत् ॥ २२८ ॥

१२८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्द्रनादिः—

*शिलाजतु । (पुष्पाञ्जनविशेषः) ॥ २२ ॥

शिलाजतु स्यादतिथिः शैलेयं गिरिजाश्मजम् । जत्वश्मजं चाश्मजं तु
प्रोक्तं धातुजमद्रिजम् ॥ १६५ ॥

गुणाः—*शिलाजतु भवेत्तित्तं कटूष्णं च रसायनम् । *मेहोन्मादाश्मरीशो-
फकुष्ठापस्मारनाशनम् ॥ १६६ ॥ क्षयशोकोदरार्शांसि हन्ति वस्तिरुजो जयेत् ।

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

शिलाजतु स्यादश्मोत्थं शैलं गिरिजमश्मजम् । अश्मलाक्षाऽश्मजतुकं जत्व-
श्मकमिति स्मृतम् ॥ २२९ ॥

गुणाः—* । * ॥ २३० ॥

*गैरिकम् । (पुष्पाञ्जनविशेषः) ॥ २३ ॥

गैरिकं रक्तधातुः स्यात्ताम्रधातुर्गवेषुकम् । पाषाणगैरिकं चैव द्वितीयं स्वर्ण-
गैरिकम् ॥ १६७ ॥ पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ।

गुणाः—विषदो गैरिकः स्निग्धः कषायो मधुरो हिमः । चक्षुष्यो रक्तपित्तघ्न-
श्छर्दिहिम्नाविषापहः ॥ १६८ ॥ अन्यच्च-गैरिकं दाहपित्तास्रकफहिकावि-
षापहम् । चक्षुष्यमन्यत्तद्भल्यं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ १६९ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

गैरिकं रक्तधातुः स्याद्गिरिधातुर्गवेषुकम् । धातुः सुरङ्गधातुश्च गिरिजं गिरि-
मृद्भवम् ॥ २३१ ॥

गुणाः—*गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम् । *विस्फोटशोभि-
दाहघ्नं वरं स्वर्णादिकं शुभम् ॥ २३२ ॥

सुवर्णगैरिकम् । (स्वर्णगैरिकम् । पुष्पाञ्जनविशेषः) ॥ २४ ॥

सुवर्णगैरिकं चान्यत्ततो रक्तरजो विदुः । अत्यन्तशोणितं स्निग्धं मसृणं
स्वर्णगैरिकम् ॥ १७० ॥

*शिलाजतुशोधनम्—शिलाजतु समानीय मूक्ष्मं खण्डं विधाय च । निक्षिप्यात्पुष्पापानीये
यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥ १ ॥ मदीयित्वा ततो नीरं गृह्णीयाद्ब्रह्मगालितम् । स्थापयित्वा च मृत्पात्रे
धारयेदातपे बुधः ॥ २ ॥ उपरिस्थं घनं यत्स्यात्तत्क्षिपेदन्यपात्रके । एवं पुनः पुनर्नीतं द्विमासाभ्यां
शिलाजतु ॥ ३ ॥ भवेत्कार्यक्षमं बहौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् । निर्धूमं च ततः शुद्धं सर्वकर्मसु
योजयेत् ॥ ४ ॥

+ गैरिकशुद्धिः—आम्लक्षारगवांमूर्त्रगैरिकं विमलं धमेत् । क्रमाद्रक्तं च पीतं च मत्त्वं पतति
शोधनात् ॥ १ ॥ अन्यच्च—साधारणरसानामिव शोधनं ज्ञेयम् ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१२९

गुणाः—स्वादु स्निग्धं हिमं नेत्र्यं कषायं रक्तपित्तजित् । हिध्मावमिविषग्रं
च रक्तघ्नं स्वर्णगैरिकम् ॥ १७१ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

सुवर्णगैरिकं चान्यत्स्वर्णधातुः सुरक्तकम् । संध्याभ्रं बभ्रुधातुश्च शिलाधातुः
षडाह्वयम् ॥ २३३ ॥

गुणाः—* । * ॥ २३४ ॥

(६२) कतकम् ।

कतकं छेदनीयश्च कतं कतफलं मतम् । अम्बुप्रसादनफलं श्लेष्मणं नेत्रविका-
रजित् ॥ १७२ ॥

गुणाः—कतकं शीतलं प्राहुस्तृष्णाविषविनाशनम् । नेत्रोत्थरोगविध्वंसि
विधिनाऽञ्जनयोगतः ॥ १७३ ॥ कतकस्य फलं तिक्तं चक्षुष्यं पित्तलं मृदु ।
वारिप्रसादनं कृच्छ्रशर्करापश्मरीं जयेत् ॥ १७४ ॥

राजनिघण्टावाभ्रादिरेकादशो वर्गः—

कतकोऽम्बुप्रसादश्च कतस्तिक्तफलस्तथा । रुच्यस्तु च्छेदनीयश्च ज्ञेयो गुड-
फलः स्मृतः ॥ २३५ ॥ प्रोक्तः कतफलस्तिक्तमरीचश्च नवाह्वयः ॥ २३६ ॥

गुणाः—कतकः कटुतिक्तोष्णश्चक्षुष्यः कृमिदोषनुत् । रुचिकृच्छूलदोषघ्नो
बीजमम्बुप्रसादनः ॥ २३७ ॥

(६३) लोध्रः । (लोध्रम्)

लोध्रो रोध्रः शावरकस्तिल्वकस्तिलकस्तरुः । तिरीटकः काण्डहीनो भिल्ली
शम्बरपादपः ॥ १७५ ॥

गुणाः—लोध्रः शीतः कषायश्च हन्ति तृष्णामरोचकम् । विषविध्वंसनः
प्रोक्तो रुक्षो ग्राही कफापहः ॥ १७६ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

लोध्रो रोध्रो भिल्लतरुश्चिलकः काण्डकीलकः । तिरीटो लोध्रको वृक्षः
शम्बरो हस्तिरोध्रकः ॥ २३८ ॥ तिलकः काण्डहीनश्च शावरो हेमपुष्पकः ।
भिल्ली शावरकश्चैव ज्ञेयः पञ्चदशाह्वयः ॥ २३९ ॥

क्रमुकः (लोध्रविशेषः) ॥ २५ ॥

क्रमुकः पट्टिकारोध्रो वल्कलः स्थूलवल्कलः । जीर्णपर्णो बृहत्पर्णः पट्टी
लाक्षाप्रसादनः ॥ १७७ ॥

१३०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

गुणाः—*लोध्रयुग्मं कषायं तु शीतं वातकफास्रजित् । *चक्षुष्यं विष-
हृत्तत्र विशिष्टो बल्करोधकः ॥ १७८ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः पष्ठो वर्गः—

क्रमुकः पट्टिकारोधः कल्करोधो बृहदलः । जीर्णवुधो बृहदलको जीर्णपत्रोऽ-
क्षिभेषजः ॥ २४० ॥ शवरः श्वेतरोधश्च मार्जनो बहलत्वचः । पट्टी लाक्षा-
प्रसादश्च बल्कलो बाणभूह्वयः ॥ २४१ ॥

लोध्रद्वयगुणाः— * १ * ॥ २४२ ॥

(६४) *शङ्खः ।

शङ्खो वारिभवः कम्बुर्जलदो दीर्घनिस्वनः । सुस्वरो दीर्घनादश्च धवलः
श्रीविभूषणः ॥ १७९ ॥

गुणाः—शङ्खः स्वादुः कटुः पाके वीर्यं चोष्णः प्रकीर्तितः । परिणामं जये-
च्छूलं चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ १८० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

शङ्खो ह्यर्णोभवः कम्बुर्जलजः पावनध्वनिः । कुटिलोऽन्तर्महानादः कम्बु-
पूतः सुनादकः ॥ २४३ ॥ सुस्वरो दीर्घनादश्च बहुनादो हरिप्रियः । एवं
षोडशधा ज्ञेयो धवलो मङ्गलप्रदः ॥ २४४ ॥

गुणाः—शङ्खः कटुरसः शीतः पुष्टिवीर्यबलप्रदः । गुल्मशूलहरः श्वासनाशनो
विषदोषनुत् ॥ २४५ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

क्षुलकः । (शङ्खविशेषः) ॥ २६ ॥

क्षुलकः क्षुद्रशङ्खः स्याच्छम्बूको नखशङ्खकः ।

गुणाः—क्षुलकः कटुकस्तिक्तः शूलहारी च दीपनः ॥ २४६ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

कृमिशङ्खः । (शङ्खविशेषः) ॥ २७ ॥

कृमिशङ्खः कृमिजलजः कृमिवारिरुहश्च जन्तुकम्बुश्च ।

गुणाः—कथितो रसवीर्याद्यैः कृतधीभिः शङ्खसदृशोऽयम् ॥ २४७ ॥

* शङ्खस्य शुद्धिर्जम्ब्वारतरिण कटुपञ्चज्ञेया ।

१ ड. 'लकलध्र' । २ क. ड. शीतः । ३ ग. 'नामात्यशूलप्रश्न' ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१३१

वर्गेतराणि—

(१) *बहुला ।

बहुला च बलाऽनन्ता भद्रा पातालवासिनी । मुखरागकरी सौम्या अमृता त्वमृतोद्भवा ॥ १ ॥ कामदा कामजननी जीवन्ती यावनीप्रिया । आमोदजननी हृद्या देवानां दानवप्रिया ॥ २ ॥ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली देहदा श्रमभञ्जनी नागवल्ली च नागाद्या रञ्जनी तीक्ष्णमञ्जरी ॥ ३ ॥

गुणाः—ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धिनिर्णामकम् । वक्त्रस्याऽऽभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसं- दीपनं ताम्बूलस्य सखे ! त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ ४ ॥ *कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं धत्ते दाहं वक्त्रजाड्यं मलं च । * शुभ्रं पर्णं श्लेष्म- वातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनं च ॥ ५ ॥

राजनिघण्टवाभ्रादिरेकादशो वर्गः—

अथ भवति नागवल्ली ताम्बूली फणिलता च सप्तशिरा । पर्णलता फणि- वल्ली भुजगलता भक्ष्यपत्री च ॥ ६ ॥ सा श्रीवाटाम्लादिवाटादिनानाग्रामस्तो- मस्थानभेदाद्विभिन्ना । एकाऽप्येर्षा देशमृत्स्नाविशेषाभ्रानाकारं याति कौये गुणे च ॥ ७ ॥

गुणाः—नागवल्ली कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातजित् । कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी परा ॥ ८ ॥

†श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा । रसाढ्या सरसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥ ९ ॥ स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाक- कर्त्री । विदाहपित्तास्रविकोपनी च विष्टम्भदा वातनिर्वहणी च ॥ १० ॥ †सतसा मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी । गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा ॥ ११ ॥ *गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा तत्पर्णजूर्णाऽतिरसाऽतिरुच्या । सुगन्धितीक्ष्णा मधु- राऽतिहृद्या संदीपनी पुंस्त्वकराऽतिबल्या ॥ १२ ॥ नाम्नाऽन्याऽम्लसरा सुतीक्ष्णम- धुरा रुच्या हिमा दाहनुत्पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या मुखामोदिनी । स्त्रीसौ- भाग्यविवर्धनी मदकरी राज्ञां सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता

* (१४) चतुर्दशसंख्यामितपूर्णाफलसंबद्धत्वादत्र वर्गान्ते बहुलायाः संप्रहः ।

† श्रीवाटी=सिरिवाटीपान इति ख्यातस्य । + अम्लवाटी=अंबाडेपर्ण इति ख्यातस्य । † सतसा= सातसीपर्णम् । * अङ्गरपर्णमिति ख्यातस्य ।

† अम्लसरा=अंगरापर्णमिति ख्यातम् ।

१ ट. 'धा दोपम्' । २ ज. ट. कार्यं । झ. ट. कार्यं । ३ झ. ट. गुणैश्च । ३ ट. 'न्धपित्तकफहा सा ।

१३२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[चन्दनादिः—

सा मालवे तु स्थिता ॥ १३ ॥ अन्ध्रे *पटुलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा । मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तकृद्रातनाशनी ॥ १४ ॥ †व्हेसणीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घ-
दला च सा । कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥ १५ ॥ अन्यच्च—सद्यस्त्रोटित-
भक्षितं मुखरुजाजाड्यावहं दोषकृद्वाहारोचकरक्तदायि मलकृद्विष्टम्भि वान्ति-
प्रदम् । यद्भूयो जलपानपोषितरसं तच्चेच्चिरात्रोटितं ताम्बुलीदलमुत्तमं च रुचि-
कृद्द्वर्ण्य त्रिदोषातिनुत् ॥ १६ ॥

* * ॥ १७ ॥

शिरापर्णं तु शैथिल्यं कुर्यात्तस्यासहृद्रसः । शीर्णं त्वग्दोषदं तस्य भक्षिते
च शितं सदा ॥ १८ ॥ अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः । मतिभ्रंशो
दरिद्री स्यादन्ते स्मरति नो हरिम् ॥ १९ ॥

(२) *चूर्णम् ।

गुणाः—चूर्णं चार्जुनवृक्षजं कफहरं गुल्मघ्नमर्काह्वयं शोफघ्नं कुटजं करञ्जजनितं
वातापहं रुच्यदम् । पित्तघ्नं †जलजं बलाग्निरुचिदं शैलाह्वयं पित्तदं स्फाटिक्यं
दृढदन्तपङ्क्तिजननं शुक्ल्यादिजं रुक्षदम् ॥ २० ॥ ताम्बूलक्षणम्—पर्णाधिक्ये
दीपनी रज्जुदात्री चूर्णाधिक्ये रुक्षदा कृच्छ्रदात्री । साराधिक्ये शिखादिरे
शोपदात्री चूर्णाधिक्ये पित्तकृत्पूतिगन्धा ॥ २१ ॥

(३) जिङ्गिणी ।

जिङ्गिणी जिङ्गिणी ज्ञेया मोदकी गुडमञ्जरी । पार्वतेया सुनिर्घोषा तथा
मदनमञ्जरी ॥ २२ ॥

गुणाः—वातघ्नी मधुरोष्णा च व्रणघ्नी योनिशोधनी । जिङ्गिणी कटुका पाके
तथाऽतीसारनाशनी ॥ २३ ॥

(राजनिघण्टौ जिङ्गिण्याः पर्यायशब्दा गुणाश्च न दृश्यन्ते)

(४) * * कपर्दिका ।

* कपर्दिका वराटश्च कपर्दश्च वराटिका । चराचरश्चरो वर्यो बालक्रीडन-
कश्च सः ॥ २४ ॥

* पटुलिका=षोटकुलीपर्णमिति ख्यातम् । † व्हेसणीया=घोरसमुद्देशपर्णमिति ख्यातम् ।

* चूर्णस्याप्यत्र संप्रहर्णे पूर्णाफलसंबद्धत्वात् । † जलजम्=मौक्तिकम् । § काथ इति ख्याते ।

* कपर्दिकायाः (६१) एकषष्टिमितस्य शङ्खस्य च परस्परसंबद्धत्वेनात्र संप्रहः ।

+कपर्दिकायाः शुद्धिः—जम्बीरनीरेण कङ्कुष्ठवृक्षेया । अन्यच्च—वराटाः काजिके
स्विन्ना यामार्धाच्छुद्धिमाप्नुयुः ।

१ ज. ट. °कटुत्वं त्रि° ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१३३

गुणाः—*कपर्दः कटुतिक्तोष्णः कर्णशूलव्रणापहः । * गुल्मशूलामयघ्नश्च
नेत्रदोषनिकृन्तनः ॥ २५ ॥ ग्रन्थान्तरे—परिणामादिशूलघ्नी ग्रहणीक्षयनाशनी ।
कटूष्णा दीपनी वृष्या नेत्र्या वातकफापहा ॥ २६ ॥ रसेन्द्रजारणे प्रोक्ता बीड-
द्रव्येषु शस्यते । तदन्ये तु वराटाः स्युर्गुरवः श्लेष्मपित्तलाः ॥ २७ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

* । चराचरश्चरो वर्धो बालक्रीडनकश्च सः ॥ २८ ॥

गुणाः— * । * ॥ २९ ॥

(५) * * मृत्तिका ।

*मृन्मृत्तिका प्रशस्ता सा मृत्सा मृत्स्नेति चेप्यते ॥ ३० ॥

गुणाः—ग्रन्थान्तरे—मृत्तिका पावनी प्रोक्ता रससिद्धिविधायिका । दंशादिस-
र्वशोफानां हन्त्री लेपेन योजिता ॥ ३१ ॥

राजनिघण्टौ भूम्यादिर्द्वितीयो वर्गः— ॥ * ॥ ३२ ॥

(६) * * पर्वतः ।

पर्वतः शिखरी शृङ्गी सानुमांश्च गिरिर्मतः । नगेन्द्रः श्माबलः श्रीमानश्म-
राशिः शिलोच्चयः ॥ ३३ ॥

ग्रन्थान्तरे गुणाः—अद्रौ हितकरो वासो यथा खलु तपस्विनाम् । यक्षभाजां
जनानां तु शैलवासस्तथा भवेत् ॥ ३४ ॥

राजनिघण्टौ भूम्यादिर्द्वितीयो वर्गः—

अथ गिरिधरणीध्रगोत्रभूभृच्छिखरिशिलोच्चयशैलसानुमन्तः । क्षितिभृदग-
नगावनीधराद्रिस्थिरकुधराश्च धराधरो धरश्च ॥ ३५ ॥ अहार्यः पर्वतो ग्रावा
कटकी प्रस्थवानपि । शृङ्गी च वृक्षवांश्चेति शब्दाः शैलार्थवाचकाः ॥ ३६ ॥

चन्दनादिरयं वर्गस्तृतीयः परिकीर्तितः ।

श्रीमतां भोगिनामर्हः प्रायो गन्धगुणाश्रयः ॥

इति रसवीर्यविपाकसहिते राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टौ
तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

* * मृत्तिकायाः पर्वतस्यचाप्यत्र संग्रहः कङ्कुटसंबद्धत्वेन

१३४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

अथ करवीरादिश्चतुर्थो वर्गः—

(१) *करवीरः । (उपविषम्)

करवीरोऽश्वहाऽश्वघ्नो हयमारोऽश्वमारकः । श्वेतकुन्दः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वमोहकः ॥ १ ॥ द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डको लैंगुडस्तथा । चण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः ॥ २ ॥

गुणाः—करवीरः कटुस्तिक्तो वीर्यं चोष्णो ज्वरापहः । चक्षुष्यः कुष्ठकण्डूघ्नः प्रलेपाद्विषमन्यथा ॥ ३ ॥ करवीरद्वयं तिक्तं सविपं कुष्ठजित्कटु ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

करवीरो महावीरो हयमारोऽश्वमारकः । हयघ्नः प्रतिहासश्च शतकुन्दोऽश्वरोधकः ॥ १ ॥ हयारिर्वीरकः कन्दुः शकुन्दः श्वेतपुष्पकः । अश्वान्तकस्तथाऽश्वघ्नो नखराहोऽश्वनाशकः ॥ २ ॥ स्थूलादिकुमुदः प्रोक्तो दिव्यपुष्पो हरप्रियः । गौरीपुष्पः सिद्धपुष्पस्त्रिकराहः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

गुणाः—करवीरः कटुस्तीक्ष्णः कुष्ठकण्डूतिनाशनः । व्रणार्तिविषविस्फोटशमनोऽश्वमृतिप्रदः ॥ ४ ॥ रक्तकरवीरकोऽन्यो रक्तप्रसवो गणेशकुसुमश्च । चण्डीकुसुमः कूरो भूतद्रावी रविप्रियो मुनिभिः ॥ ५ ॥

गुणाः—रक्तस्तु करवीरः स्यात्कटुस्तीक्ष्णो विशोधकः । त्वग्दोषव्रणकण्डूति-कुष्ठहारी विषापहः ॥ ६ ॥ पीतकरवीरकोऽन्यः पीतप्रसवः सुगन्धिकुसुमश्च । कृष्णस्तु कृष्णकुसुमश्चतुर्विधोऽयं गुणे तुल्यः ॥ ७ ॥

(२) चक्रमर्दः । (चक्रमर्दकः)

चक्रमर्दस्त्वेडगजो मेषाक्षिकुसुमस्तथा । प्रपुन्नाटस्तरवटश्चक्राहश्चक्रिका तथा ॥ ४ ॥ अन्यच्च—चक्रमर्दस्त्वेडगजो मेषाक्षोऽण्डगजस्तथा । प्रपुन्नाटः प्रपुन्नाडश्चक्री व्यावर्तकस्तथा ॥ ५ ॥

गुणाः—चक्रमर्दः कटूष्णः स्यात्प्रोक्तो वातकफापहः । दन्तुकण्डूहरः कान्ति-सौकुमार्यकरो मतः ॥ ६ ॥

*करवीरशोधनम्—हयारिविषवच्छोध्यो गोदुग्धे दोलकेन तु । करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् ॥ १ ॥ लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ।

१ क. ग. घ. ड. शतकुन्दः । २ क. ख. लकुडं । ३ क. ड. गुणकं । ४ ग. 'येणोष्णो । ५ ज. हरिप्रियः ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१३५

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

स्याच्चक्रमर्दोऽण्डगजो गजाख्यो मेपाह्वयश्चैडगजोऽण्डहस्ती । व्यावर्तकश्चक्रग-
जश्च चक्री पुन्नाडपुन्नाटविमर्दकाश्च ॥ ८ ॥ ददुघ्नश्चक्रमर्दः स्याच्चक्राहः शुकना-
शनः । दृढबीजः प्रपुन्नाटः खर्जुघ्नश्चोनविंशतिः ॥ ९ ॥

गुणाः—चक्रमर्दः कटुस्तीव्रमेदोवातकफापहः । व्रणकण्डूतिकुष्ठार्तिददुपामा-
दिदोषनुत् ॥ १० ॥

(३) *धत्तूरः । (धस्तुरः, उपविषम्, कृत्तिका)

धत्तूरः कनको धूर्तो देवता कितवः शठः । उन्मत्तको मर्दनकः कालिश्च
हरवल्लभः ॥ ७ ॥

गुणाः—धत्तूरः कटुरुष्णश्च कान्तिकारी व्रणार्तिनुत् । कुष्ठानि हन्ति लेपेन
प्रभावेण ज्वरं जयेत् ॥ ८ ॥ त्वग्दोषकृच्छ्रकण्डूतिज्वरहारी भ्रमावहः ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

धत्तूरः कितवो धूर्त उन्मत्तः कनकाह्वयः । शठो मातुलकः श्यामो मदनः
शिवशेखरः ॥ ११ ॥ खर्जुघ्नः कालपुष्पश्च खलः कण्टफलस्तथा । मोहनः
कलभोन्मत्तः शैवश्चाष्टादशाह्वयः ॥ १२ ॥

गुणाः—धत्तूरः कटुरुष्णश्च कान्तिकारी व्रणार्तिनुत् । त्वग्दोषखर्जुकण्डूति-
ज्वरहारी भ्रमप्रदः ॥ १३ ॥ कृष्णधत्तूरकः सिद्धः कनकः सचिवः शिवः ।
कृष्णपुष्पो विपारातिः क्रूरधूर्तश्च कीर्तितः ॥ १४ ॥ राजधत्तूरकश्चान्यो राज-
धूर्तो महाशठः । निस्त्रैणिपुष्पको भ्रान्तो राजस्वर्णः षडाह्वयः ॥ १५ ॥ सित-
नीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु
कृष्णकुसुमः स्यात् ॥ १६ ॥

(४) †कलिकारी (कलिकारिका) (उपविषम्)

*कलिकारी तु हलिनी विशल्या गर्भपातिनी । लाङ्गल्याऽग्निमुखी सीरी
दीप्ता नक्तेन्दुपुष्पिका ॥ ९ ॥

*धत्तूरशोधनम्—धत्तूरबीजं गोमूत्रे चतुर्यामोषितं पुनः । कण्डितं निस्तुषं कृत्वा योगेषु विनि-
योजयेत् ॥ १ ॥

† कलिकारीशोधनम्—लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंस्थिता ।

× गुणाः—कलिकारी सारा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलनुत् । तीक्ष्णोष्णकुम्भितुल्यं पित्तला गर्भपातिनी ।

१ क. ख. ग. *दत्तूरः कालि* ।

१३६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

गुणाः—लाङ्गली कटुरुष्णा च कफवातविनाशनी । तिक्ता सारा च श्वय-
धुगर्भशल्यव्रणापहा ॥ १० ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

कलिकारी लाङ्गलिनी हलिनी गर्भपातिनी । दीप्ता विशल्याऽग्निमुखी हली
नक्तेन्दुपुष्पिका ॥ १७ ॥ विद्युज्ज्वालाऽग्निजिह्वा च व्रणहृत्पुष्पसौरभा । स्वर्ण-
पुष्पा वह्निशिखा स्यादेषा षोडशाह्वया ॥ १८ ॥

गुणाः—कलिकारी कटूष्णा च कफवातनिकृन्तनी । गर्भान्तःशल्यनिष्का-
सकारिणी सारिणी परा ॥ १९ ॥

(५) भृङ्गराजः ।

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च । भृङ्गारको भृङ्गरेणुर्भृङ्गारः केशर-
ञ्जनः ॥ ११ ॥

गुणाः—भृङ्गराजः समाख्यातस्तिक्तोष्णो रूक्ष एव च । कफशोफामपाण्डू-
त्वग्भृद्गोगविषनाशनः ॥ १२ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

मार्कवो भृङ्गराजश्च भृङ्गाहः केशरञ्जनः । पितृप्रियो रङ्गकश्च केश्यः कुन्त-
लवर्धनः ॥ २० ॥ पीतोऽन्यः स्वर्णभृङ्गारो हरिवासो हरिप्रियः । देवप्रियो
वन्दनीयः पावनश्च षडाह्वयः ॥ २१ ॥ नीलस्तु भृङ्गराजोऽन्यो महानीलस्तु
नीलकः । महाभृङ्गो नीलपुष्पः श्यामलश्च षडाह्वयः ॥ २२ ॥

गुणाः—भृङ्गराजास्तु चक्षुष्यास्तिक्तोष्णाः केशरञ्जनाः । कफशोफविष-
घ्नाश्च तत्र नीलो रसायनः ॥ २३ ॥

(६) अर्कः । (उपविषम्)

अर्कः सूर्याह्वयः पुष्पी विशीरोऽथ विकीरणः । जम्भलः क्षीरपर्णी स्यादा-
स्फोटो भास्करो रविः ॥ १३ ॥

गुणाः—अर्कस्तिक्तो भवेदुष्णः शोधनः परमः स्मृतः । कण्डूव्रणहरो हन्ति
जन्तुसंततिमुद्धताम् ॥ १४ ॥ अर्कस्तु कटुरुष्णश्च वातहृदीपनः सरः । शोफ-
व्रणहरः कण्डूकुष्ठप्लीहकृमीञ्जयेत् ॥ १५ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

* अर्कक्षीरशोधनम्—पञ्चगव्येषु शुद्धं तु देयमर्कद्वयं तथा । अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डू-
विषापहम् । विहन्ति प्लीहगुल्माशौयकृच्छ्रेष्मोदरकृमीन् ।

१ अ गृह्यश्रवणमां हितः ।

४ चतुर्थो वर्गः }

राजनिघण्टुसहितः ।

१३७

अर्कः क्षीरदलः पुष्पी प्रतापः क्षीरकाण्डकः । विक्षीरो भास्करः क्षीरी
स्वर्जुग्रः शिवपुष्पकः ॥ २४ ॥ भञ्जनः क्षीरपर्णी स्यात्सविता च विकीरणः ।
सूर्याद्विश्व सदापुष्पो रविरास्फोटकस्तथा ॥ २५ ॥ तूलफलः शुकफलो विश-
त्येकसमाह्वयः ।

गुणाः—अर्कस्तु कटुरूष्णश्च वातजिदीपनीयकः ॥ २६ ॥ शोफव्रणहरः
कण्डूकुष्ठकृमिविनाशनः ।

राजार्कः । (अर्कविशेषः) ॥ १ ॥

राजाको वसुकोऽत्यर्को मन्दारो गणरूपकः । एकाष्टीलः सदापुष्पी स
चार्कः प्रतापनः ॥ १६ ॥ राजार्कः कटुतिक्तोष्णो वीर्यमेदोविषापहः ।
वातकुष्ठव्रणान्हन्ति शोफकण्डूविसर्पनुत् ॥ १८ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

राजाको वसुकोऽलर्को मन्दारो गणरूपकः । काष्टीलश्च सदापुष्पो ज्ञेयोऽत्र
वसुसंमितः ॥ २७ ॥

गुणाः—राजार्कः कटुतिक्तोष्णः कफमेदोविषापहः । वातकुष्ठव्रणान्हन्ति
शोफकण्डूविसर्पनुत् ॥ २८ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

शुक्लार्कः । (अर्कविशेषः) ॥ २ ॥

शुक्लार्कस्तपनः श्वेतः प्रतापश्च सितार्ककः । सुपुष्पः शङ्करादिः स्यादत्यर्को
वृक्षमलिका ॥ २९ ॥

गुणाः—श्वेतार्कः कटुतिक्तोष्णो मलशोधनकारकः । मूत्रकृच्छ्रशोफार्तिव्र-
णदोषविनाशनः ॥ ३० ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

श्वेतमन्दारः । (अर्कविशेषः) ॥ ३ ॥

श्वेतमन्दारकस्त्वन्यः पृथ्वी कुरवकः स्मृतः । दीर्घपुष्पः सितालर्को दीर्घा-
त्यर्कः शराह्वयः ॥ ३१ ॥

गुणाः—श्वेतमन्दारकोऽत्युष्णस्तिक्तो मलविशोधनः । मूत्रकृच्छ्रव्रणान्हन्ति
कृमीनत्यन्तदारुणान् ॥ ३२ ॥

१ अ. 'कोऽत्यर्को ।

१३८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

(७) वुकः । (वकः)

वुको वसुक इत्युक्तः शिवाह्वः शिवशेखरः । महापाशुपतश्चैव सुव्रतः शिव-
मल्लिका ॥ १९ ॥

गुणाः—वसुकः कटुतिक्तोष्णः श्लेष्मोद्भूतकफापहः । व्रणान्समस्तान्हरति प्रलेपादिप्रयोजितः ॥ २० ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

वकः पाशुपतः शैवः शिवपिण्डश्च सुव्रतः । वसुकश्च शिवाङ्गश्च शिवेष्टः
कमपूरकः ॥ ३३ ॥ शिवमल्ली शिवाह्लादः शाम्भवो रविसंमितः ।

गुणाः—पित्तदाहकफश्वासश्रमहारी च दीपनः ॥ ३४ ॥

(८) काकमाची ।

काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । कट्वी कटुफला चैव रसा-
यनवरा स्मृता ॥ २१ ॥

गुणाः—काकमाची त्रिदोषघ्नी रसा स्वर्या सतिक्तका । हन्ति दोषत्रयं
कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ॥ २२ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

काकमाची ध्वाङ्क्षमाची वायसाह्वा च वायसी । सर्वतिक्ता बहुफला
कटुफला च रसायनी ॥ ३५ ॥ गुच्छफला काकमाता स्वादुपाका च सुन्दरी ।
वरा विद्रावणी चैव मत्स्याक्षी कुष्ठनाशनी ॥ ३६ ॥ तिक्तिका बहुतिक्ता च
नाम्नामष्टादश स्मृताः ।

गुणाः—काकमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशनी । शूलार्शःशोफदो-
षघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥ ३७ ॥

काकजङ्घा (काकमाचीविशेषः) ॥ ४ ॥

काकजङ्घा ध्वाङ्क्षजङ्घा काकपादा तु लोमशा । पारावतपदी दासी
नदीकान्ता प्रचीबला ॥ २३ ॥

गुणाः—काकजङ्घा च तिक्तोष्णा रक्तपित्तज्वरापहा । कृमिदोषहरी
वर्ण्या विषदोषहरा मता ॥ २४ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१३९

काकजङ्घा ध्वाङ्क्षजङ्घा काकाद्वा साऽथ वायसी । पारावतपदी दासी
नदीकान्ता तु लोमशा ॥ ३८ ॥

गुणाः—काकजङ्घा तु तिक्तोष्णा कृमिव्रणकफापहा । वाधिर्याजीर्णजि-
जीर्णविषमज्वरहारिणी ॥ ३९ ॥

काकनासा (काकनासिका) (काकमाचीविशेषः) ॥ ५ ॥

काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा । सुरङ्गी तस्करस्त्रायु-
र्ध्वाङ्क्षतुण्डफला मता ॥ २५ ॥

गुणाः—काकतुण्डा भवेत्तिक्ता कटूष्णा व्रणशोधनी । अतिविद्धं शोधयन्ती
तैलपाके हितावहा ॥ २६ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डा च वायसी । सुरङ्गी तस्करस्त्रायुर्ध्वा-
ङ्क्षतुण्डा सुनासिका ॥ ४० ॥ वायसाद्वा ध्वाङ्क्षवल्ली काकाक्षी ध्वाङ्क्षना-
सिका । काकपाणा च विज्ञेया स्यादित्येषा त्रयोदश ॥ ४१ ॥

गुणाः—काकनासा तु मधुरा शिशिरा पित्तहारिणी । रसायनी दार्ढ्यकरी
विशेषात्पलितापहा ॥ ४२ ॥

*काकादनी (उपविषम्) (काकमाचीविशेषः) ॥ ६ ॥

काकादनी काकपीलुः काकणन्ती च रक्तिका । वक्त्रशल्या ध्वाङ्क्षनखी
दुर्मोहा काकणन्तिका ॥ २७ ॥

गुणाः—काकणन्तिश्च तिक्तोष्णा वातश्लेष्महरा मता । ग्रहदोषहरा केश्या
वृष्या चोर्ध्वगदापहा ॥ २८ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

काकादनी काकपीलुः काकशिम्बी च रक्तला । ध्वाङ्क्षादनी वक्त्रशल्या
दुर्मोहा वायसादनी ॥ ४३ ॥ काकतुण्डा ध्वाङ्क्षनखी वायसी काकदन्तिका ।
ध्वाङ्क्षदन्तीति विज्ञेयास्तिस्रश्च दशधाऽभिधाः ॥ ४४ ॥

गुणाः—काकादनी कटूष्णा च तिक्ता दिव्यरसायनी । वातदोषहरा रुच्या
पलितस्तम्भिनी परा ॥ ४५ ॥

*काकादनीशोधनम्—गुञ्जा काज्जिकसंस्विन्ना प्रहराच्छुध्यति ध्रुवम् । गुञ्जा लघुहिमा रुक्षा
भेदिनी श्वासकासजित् ॥ १ ॥ कृष्णाकृष्णकुष्ठकण्डूश्लेष्मपित्तव्रणापहा ।

१ इ. छ. काकशिम्बी ।

१४०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

चूडामणिः । (काकमाची विशेषः) ॥ ७ ॥

चूडामणिः शीतपाकी शिखण्डी कृष्णला मता । उच्चटा ताम्रिका गुञ्जा
चटकी काकसाह्वया ॥ २९ ॥

गुणाः—गुञ्जा रुक्षा तथा तिक्ता वीर्योष्णा च प्रकीर्तिता । विषवैषम्य-
जन्तुघ्नी रोगग्रामभयापहा ॥ ३० ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

गुञ्जा चूडामणिः सौम्या शिखण्डी कृष्णलाऽरुणा । ताम्रिका शीतपाकी
स्यादुच्चटा कृष्णचूडिका ॥ ४६ ॥ रक्ता च रक्तिका चैव काम्भोजी भिल्ल-
भूषणी । वन्याऽश्ममलचूडा च विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ ४७ ॥

श्वेतकाम्भोजी । (काकमाचीविशेषः) ॥ ८ ॥

अपरा श्वेतकाम्भोजी श्वेतगुञ्जा भिरीटिका । काकादनी काकपीलुर्वक्त्र-
शल्या सितोच्चटा ॥ ३१ ॥

गुञ्जाद्वयगुणाः—गुञ्जाद्वयं च शीतोष्णं बीजवान्तिकरं शिफा । शूलघ्नी
विषहृत्पत्रं वश्ये श्वेता प्रशस्यते ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

द्वितीया श्वेतकाम्भोजी श्वेतगुञ्जा भिराटिका । काकादनी काकपीलुर्वक्त्र-
शल्या षडाह्वया ॥ ४८ ॥

गुञ्जाद्वयगुणाः—गुञ्जाद्वयं तु तिक्तोष्णं बीजं वान्तिकरी शिफा । शूलघ्नं
विषहृत्पत्रं वश्ये श्वेता च शस्यते ॥ ४९ ॥

(९) मूलकम् ।

मूलकं हरिपर्णं च मृत्तिकाक्षारमेव च । नीलकन्दं महाकन्दं रुचिष्यं
हस्तिदन्तकम् ॥ ३३ ॥

गुणाः—मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामत्रिदोषनुत् । तदेव स्विन्नं स्निग्धं
च कटुष्णं कफवातनुत् ॥ ३४ ॥ त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ।

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

मूलकं नीलकण्ठं च मूलाह्वं दीर्घमूलकम् । भूक्षारं कन्दमूलं स्याद्वस्तिदन्तं
सितं तथा ॥ ५० ॥ शङ्खमूलं हरिपर्णं रुचिरं दीर्घकन्दकम् । कुञ्जरक्षारमूलं
च मूलस्यैते त्रयोदश ॥ ५१ ॥

१ क. 'वक्त्रश' । २ त. 'न्तिहरा शि' । ३ क. ड. 'करी शि' । ४ झ. 'रं हि तत् । श' ।
५ ट. शूलघ्नी । ६ ण. रोचिष्यं ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१४१

गुणाः—मूलकं तीक्ष्णमुष्णं च कटूष्णं ग्राहि दीपनम् । दुर्नामगुल्महृद्गोवा-
तघ्नं रुचिदं गुरु ॥ ५२ ॥

चाणारुख्यमूलकम् (मूलकविशेषः) ॥ ९ ॥

चाणारुख्यमूलकं चान्यच्छालेयं मरुसंभवम् । शालामर्कटकं मिश्रं विष्णुगुप्तं
मेतं तथा ॥ ३५ ॥

गुणाः—चाणारुख्यं मूलकं तिक्तं कटूष्णं रुच्यदीपनम् । कफवातकृमी-
न्गुल्मं नाशयेद्ग्राहकं परम् ॥ ३६ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

चाणारुख्यमूलकं चान्यच्छालेयं विष्णुगुप्तकम् । स्थूलमूलं महाकन्दं
कौटिल्यं मरुसंभवम् ॥ ५३ ॥ शालामर्कटकं मिश्रं ज्ञेयं चैव नवाभिधम् ।

गुणाः—चाणारुख्यमूलकं सोष्णं कटुकं रुच्यदीपनम् । कफवातकृमीन्गुल्मं
नाशयेद्ग्राहकं गुरु ॥ ५४ ॥

*गृञ्जनम् । (आटवीमूलकम्) (मूलकविशेषः) ॥ १० ॥

तृतीयं मूलकं चान्यन्निर्दिष्टं तच्च गृञ्जनम् । पीतिकं मधुरं स्वादु तच्च नारद-
कन्दकम् ॥ ३७ ॥

गुणाः—आटवीमूलकं तिक्तं विपाके कटुकं तथा । पित्ताविरोधी कफहा
गुरुः स्याद्वातनाशनम् ॥ ३८ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

गृञ्जनं शिखिमूलं च यवनेष्टं च वर्तुलम् । ग्रन्थिमूलं शिखाकन्दं कन्दं
डिण्डीरमोदकम् ॥ ५५ ॥

गुणाः—गृञ्जनं कटुकोष्णं च कफवातरुजापहम् । रुच्यं च दीपनं हृद्यं
दुर्गन्धं गुल्मनाशनम् ॥ ५६ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

पिण्डमूलम् । (मूलकविशेषः) ॥ ११ ॥

पिण्डमूलं गजाण्डं च पिण्डकं पिण्डमूलकम् ।

गुणाः—पिण्डमूलं कटूष्णं च गुल्मवातादिदोषनुत् ॥ ५७ ॥

मूलकविशेषगुणाः—सोष्णं तीक्ष्णं च तिक्तं मधुरकटुरसं मूत्रदोषाघहारि
श्वासार्षः कासगुल्मक्षयनयनरुजानाभिश्चूलापयघ्नम् । कण्ठ्यं बल्यं च रुच्यं मल-

* कचिदुस्तके 'गृञ्जम्' इति पाठो दृश्यते । तथा च 'गर्जरम्' इत्यपि पाठो दृश्यते ।

१ छ. 'गुप्तं मलं त' । ग. 'गुप्तममं त' । २ छ. मलं ।

१४२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

विकृतिहरं मूलकं बालकं स्यादुष्णं जीर्णं च शोफप्रदमुदितमिदं दाहपित्तास्र-
दायि ॥५८॥ आमं संग्राहि रुच्यं कफपवनहरं पक्वमेतत्कटूष्णं भुक्तेः प्राग्भक्षितं
चेत्सपदि वितनुते पित्तदाहास्रकोपम् । भुक्त्या सार्धं तु जग्धं हितकरवलकृद्दे-
सवारेण तच्चेत्पक्वं हृद्रोगशूलप्रशमनमुदितं शूलरूग्घारि मूलम् ॥ ५९ ॥

(१०) शिशुः ।

शिशुर्हरितशाकश्च शिशुको लघुपत्रकः । अवदंशक्षमो दंशः प्रोक्तो मूलकप-
र्यपि ॥ ३९ ॥ सौभाञ्जनस्तीक्ष्णगन्धो मुखंभङ्गोऽथ शिशुकः । श्वेतकः श्वेत-
मरिचो रक्तको मधुशिशुकः ॥ ४० ॥

गुणाः—[†]शिशुस्तिक्तः कटुश्चोष्णः कफशोफसमीरजित् । कृम्यामविषमेदोघ्नो
विद्रधिप्लीहगुल्मनुत् ॥ ४१ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

शिशुर्हरितशाकश्च शाकपत्रः सुपत्रकः । उपदंशक्षमो दंशो ज्ञेयः कोमलप-
त्रकः ॥ ६० ॥ बहुमूलो दंशमूलस्तीक्ष्णमूलो दशाह्वयः ।

गुणाः—शिशुश्च कटुतिक्तोष्णस्तीक्ष्णो वातकफापहः । मुखजाड्यहरो रुच्यो
दीपनो व्रणदोषनुत् ॥ ६१ ॥

शोभाञ्जनो नीलशिशुस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रियः । मुखामोदः कृष्णशिशुश्चक्षुष्यो
रुचिरञ्जनः ॥ ६२ ॥

गुणाः—शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा । जन्तुवातार्तिशू-
लघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः ॥ ६३ ॥ श्वेतशिशुः सुतीक्ष्णः स्यान्मुखभङ्गः सिता-
ह्वयः । सुमूलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिशुकः ॥ ६४ ॥

गुणाः—श्वेतशिशुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानलनिकृन्तनः । अङ्गव्यथाहरो रुच्यो
दीपनो मुखजाड्यनुत् ॥ ६५ ॥ रक्तको रक्तशिशुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः ।
सुगन्धकेसरः सिंहो मृगारिश्च प्रकीर्तितः ॥ ६६ ॥

गुणाः—रक्तशिशुर्महावीर्यो मधुरश्च रसायनः । शोफाध्मानसमीरार्तिपित्तश्ले-
ष्मापसारकः ॥ ६७ ॥

(११) सर्पपः ।

सर्पपः शुभ्रगौरस्तु सिद्धार्थो भूतनाशनः । कटुस्नेहो ग्रहघ्नस्तु कटुको राजि-
काफलः ॥ ४२ ॥

[†] ख. पुस्तकेऽयं पाठो दृश्यते—

‘सौभाञ्जनद्वयं तीक्ष्णं कटुं स्वादूष्णपिच्छिलम् । सक्षारं वातशोफघ्नं दृष्टिमान्वह्रं सरम्’ ॥

१ झ. दीर्घको । २ झ. ‘खभृहोऽ’ । घ. ‘स्वमेधोपकः शुक्रः ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१४३

गुणाः—गौरसर्पपकोऽत्युष्णो रक्षोघ्नः कफवातजित् । कृम्यामकण्डुकुष्ठघ्नः
श्रुतिशीर्षानिलार्तिजित् ॥४२॥ तद्वद्रक्तस्तु सिद्धार्थस्तित्तः स्निग्धोष्णकः कटुः ।

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः । सिद्धप्रयोजनः सिद्धसाधनः
सितसर्पपः ॥ ६८ ॥

गुणाः—सिद्धार्थः कटुतिक्तोष्णो वातरक्तग्रहापहः । त्वग्दोषशमनो रुच्यो
विषभूतघ्नापहः ॥ ६९ ॥

राजक्षवकः । (सर्पपविशेषः) ॥ १२ ॥

राजक्षवक इत्युक्ता राजिका कृष्णसर्पपा । क्षुधाभिजनकश्चैव सा चोक्ता
राजसर्पपः ॥ ४३ ॥

गुणाः—राजिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परा । रुचिष्या पित्तला
प्रोक्ता दृष्टिवस्तिप्रदूषणी ॥ ४४ ॥ अन्यच्च—राजिका तु कफवातहारिणी रोचि-
काऽग्निजननी च कथ्यते । कण्ठरूकृमिविनाशिनी तथा उष्णवीर्यमुपहन्ति शूलि-
नाम् ॥ ४५ ॥

विशेषगुणाः—कृमिः स्निग्धोष्णकुष्ठघ्नः कटुको रसपाकतः । तद्गुणा राजिका
रुच्या तद्गुणोऽन्योऽपि सर्पपः ॥ ४६ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

राजक्षवकः कृष्णस्तीक्ष्णफला राजराजिका राज्ञी । सा कृष्णसर्पपाख्या
विज्ञेया राजसर्पपाख्या च ॥ ७० ॥

गुणाः—राजसर्पपकस्तित्तः कटूष्णो वातशूलनुत् । पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डू-
कुष्ठघ्नापहः ॥ ७१ ॥

(१२) भूतृणः (भूतिः)

भूतृणो रोहिषो भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बकः । मालातृणः प्रलम्बश्च च्छत्रोऽ-
तिच्छत्रकस्तथा ॥ ४७ ॥

गुणाः—भूतृणो लघुरुष्णश्च रुक्षः श्लेष्मामयापहः । अस्य प्रयोगः सहसा
हन्ति जन्तून्समुद्धतान् ॥४८॥ अन्यच्च—भूतृणः कटुतिक्तश्च वातसंताननाशनः ।
हन्ति भूतग्रहावेशान्विषदोषांश्च दारुणान् ॥ ४९ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

भूतृणो रोहिषो भूतिर्भूतिकोऽथ कुटुम्बकः । मालातृणः सुमाली च

१४४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

च्छत्रोऽतिच्छत्रकस्तथा ॥ ७२ ॥ गुह्यबीजः सुगन्धश्च गुलालः पुंस्त्वविग्रहः ।
बधिरश्चातिगन्धश्च शृङ्गरोहः शरेन्दुकः ॥ ७३ ॥

गुणाः—भूतृणं कटु तिक्तं च वातसंतापनाशनम् । हन्ति भूतग्रहावेशान्विष-
दोषांश्च दारुणान् ॥ ७४ ॥ सुगन्धभूतृणश्चान्यः सुरसः सुरभिस्तथा । गन्धतृणः
सुगन्धश्च मुखवासः षडाहयः ॥ ७५ ॥

गुणाः—गन्धतृणं सुगन्धि स्यादीषत्तिक्तं रसायनम् । स्निग्धं मधुरशीतं च
कफपित्तश्रमापहम् ॥ ७६ ॥

(१३) सुरसा (सुरसः)

सुरसा तुलसी ग्राम्या सुरभी बहुमञ्जरी । अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी
देवदुन्दुभिः ॥ ५० ॥

गुणाः—तुलसी लघुरुष्णा च रूक्षा कफविनाशनी । कृमिदोषं निहन्त्येषा
रुचिकृद्वाहिदीपनी ॥ ५१ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

तुलसी सुभगा तीव्रा पावनी विष्णुवल्लभा । सुरेज्या सुरसा ज्ञेया कायस्था
सुरदुन्दुभी ॥ ७७ ॥ सुरभिर्वहुपत्री च मञ्जरी सा हरिमिया । अपेतराक्षसी
श्यामा गौरी त्रिदशमञ्जरी ॥ ७८ ॥ भूतघ्नी पूतपत्री च ज्ञेया चैकोनविंशतिः ।

गुणाः—तुलसी कटुतिक्तोष्णा तुलसी श्लेष्मवातजित् । जन्तुभूतकृमिहरा
रुचिकृद्वातशान्तिकृत् ॥ ७९ ॥ कृष्णा तु कृष्णतुलसी श्वेता लक्ष्मीः सिता-
हया ।

(१४) जम्बीरः ।

जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्तः फणिज्जकः । मरुत्तको मरुवको मरुर्म-
रुवकस्तथा ॥ ५२ ॥

गुणाः—फणिज्जको हिमस्तिको रूक्षः कफविनाशनः । रक्तहारी तथा
हन्ति सुघोरं कृत्रिमं विषम् ॥ ५३ ॥ मरुवकः कफहरो रुच्यो मुखसुगन्धकृत् ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

मरुवः खरपत्रस्तु गन्धपत्रः फणिज्जकः । बहुवीर्यः शीतलकः सुराहश्च समी-
रणः ॥ ८० ॥ जम्बीरः प्रस्थकुसुमो ज्ञेयो मरुवकस्तथा । आजन्मसुरभि-
पत्रो मरीचश्च त्रयोदश ॥ ८१ ॥ द्विधा मरुवकः प्रोक्तो श्वेतश्चैव सितेतरः ।
श्वेतो भेषजकार्ये स्यादपरः शिवपूजने ॥ ८२ ॥

१ ट. गुच्छालः । ज. गुच्छवूश्रविं ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१४५

गुणाः—मरुवः कटुतिक्तोष्णः कृमिकुष्ठविनाशनः । विह्वन्धाध्मानशूलघ्नो
मान्द्यत्वग्दोषनाशनः ॥ ८३ ॥

(१५) कुठेरकः । (कुठेरः)

कुठेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपर्णोऽर्जकस्तथा । वटपत्रः कुठेरोऽन्यः पर्णासो
विल्वगन्धकः ॥ ८४ ॥

गुणाः—*अर्जकः शीतलस्तिक्तः श्लेष्मामयविनाशनः । द्विविधं च विषं
हन्यादुष्टरक्तविनाशनः ॥ ८५ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

अर्जकः क्षुद्रतुलसी क्षुद्रपर्णो मुखार्जकः । उग्रगन्धश्च जम्बीरः कुठेरश्च
कठिञ्जरः ॥ ८४ ॥ सितार्जकस्तुवैकुण्ठो वटपत्रः कुठेरकः । जम्बीरो गन्ध-
बहुलः सुमुखः कटुपत्रकः ॥ ८५ ॥

शालुकः । (कुठेरकविशेषः) ॥ १३ ॥

कुठेरकस्तृतीयोऽन्यः शालुकः कृष्णशालुकः । कृष्णार्जकः कालमालः
करालः कृष्णमल्लिका ॥ ८६ ॥

गुणाः—*त्रयोऽर्जकाः कटूष्णाः स्युः कफवातामयापहाः । * नेत्रामयहरा
रुच्याः सुखप्रसवकारकाः ॥ ८७ ॥ कृत्रिमं च विषं हन्यु रक्तदोष-
विनाशनाः ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

कृष्णार्जकः कालमालो मालुकः कृष्णमालुकः । स्यात्कृष्णमल्लिका प्रोक्ता
गरग्रो वनवर्वरः ॥ ८६ ॥

गुणाः—* । * ॥ ८७ ॥

(१६) सुमुखः ।

सुमुखः सुप्रशस्तश्च गरग्रः कटुपत्रकः । दोषोत्केशी सुवक्त्रश्च स्वास्यः सुव-
दनो मतः ॥ ८८ ॥

* ख. पुस्तकेऽयं श्लोको दृश्यते—

‘कुठेरकः सुगन्धाः स्युः कटुपाकरसाः स्मृताः ।

पित्तघ्ना लघुरुक्षाश्च तौक्ष्णोष्णाः पित्तवर्धनाः’ ॥

१ क. गन्धविल्वकः । २ क. ‘ग्रगत्रश्च । ख. ‘प्रसिद्धश्च ।

१४६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

गुणाः—*पित्तकृत्पाश्वशूलघ्नः सुमुखः समुदाहृतः । कफानिलविषश्वासका-
सदोर्गेन्ध्यनाशनः ॥ ५९ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

वनवर्वरिकाऽन्या तु सुगन्धिः सुप्रसन्नकः । दोषोत्केशी विषघ्नश्च सुमुखः
सूक्ष्मपत्रकः ॥ ८८ ॥ निद्रालुः शोफहारी च सुवक्त्रश्च दशाह्वयः ।

गुणाः—वनवर्वरिका चोष्णा सुगन्धो कटुका च सा । पिशाचवान्तिभूतघ्नी
घ्राणसंतर्पणी परा ॥ ८९ ॥

(१७) आसुरी ।

आसुरी राजिका राजी कृष्णका रक्तसर्षपः । तीक्ष्णगन्धा चातितीक्ष्णा
क्षुब्धकः क्षवकः क्षवः ॥ ६० ॥

गुणाः—राजिका कटुतिक्तोष्णा कुष्ठघ्नी कफगुल्मजित् । निद्राकरी शोफ-
हरी ग्रहकारी च सा स्मृता ॥ ६१ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

आसुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्षपः । तीक्ष्णगन्धा मधुरिका क्षवकः
क्षुब्धकः क्षवः ॥ ९० ॥

गुणाः—आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातघ्नीहार्तिशूलनुत् । दाहपित्तप्रदा हन्ति
कफगुल्मकृमिघ्नान् ॥ ९० ॥

(१८) काण्डीरः । (काण्डीर)

* काण्डीरः काण्डकटुको नासासंवेदनः पटुः । *उग्रकाण्डस्तोयवल्ली
कारवल्ली सुकाण्डकः ॥ ६२ ॥

गुणाः—*काण्डीरः कटुतिक्तोष्णः सरो दुष्टघ्नार्तिजित् । *लूतागुल्मोदर-
घ्नीहशूलमन्दाग्निनाशनः ॥ ६३ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

गुणाः—* * ॥ ९३ ॥

* * ॥ ९२ ॥

१. क. ड. पुस्तकयोर्विशेषपाठः—

‘निद्राकरः शोफहरो रुचिकारी स च स्मृतः ।

सुमुखाऽरुचिकृच्छ्रो वातश्लेष्मविषापहः’ ॥

१ क. ग. ‘स्तोमव’।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१४७

(१९) जलपिप्पली । (जलभूः)

जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्पली । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली
शकुलादनी ॥ ६४ ॥

गुणाः—जलपिप्पलिका तिक्ता कषाया कर्फपित्तजित् । श्वासास्रविषदा-
हार्तिभ्रममूर्च्छानृपापहा ॥ ६५ ॥

(राजनिघण्टौ जलपिप्पल्याः पर्यायशब्दा गुणाश्च न दृश्यन्ते)

(२०) रसोनः ।

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसोनोऽन्यो
गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ॥ ६६ ॥

गुणाः—रसोन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।
वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्रास्थिसंधानकरः सुतीक्ष्णः ॥ ६७ ॥ तथाच—हृद्रो-
गजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकृच्छशोफान् । दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तु-
कफामयान्हन्ति महारसोनः ॥ ६८ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् । भूतघ्नश्चोग्रगन्धश्च लशुनः
शीतमर्दकः ॥ ९४ ॥

गुणाः—रसोनोऽम्लरसोनः स्याद्गुरुष्णः कफवातनुत् । अरुचिकृमिहृद्रोग-
शोफघ्नश्च रसायनः ॥ ९५ ॥ रसोनोऽन्यो महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः । पृथु-
पत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो बले हितः ॥ ९६ ॥

गुणाः—गृञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं नालमप्युपदिशन्ति कषायम् । पत्रसंच-
यमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥ ९७ ॥

(२१) गृञ्जरम् । (गर्जरम्)

गर्जरं पिङ्गलं मूलं पीतकं मूलकं तथा । स्वादुमूलं सुपीतं च नागरं पीतमू-
लकम् ॥ ६९ ॥

गुणाः—गर्जरं मधुरं रुच्यं किंचित्कटु कफापहम् । आध्मानकृमिशूलघ्नं दाह-
पित्तज्वरापहम् ॥ ७० ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

गर्जरं पिङ्गमूलं च पीतकं च सुमूलकम् । स्वादुमूलं सुपीतं च नारङ्गं पीत-
मूलकम् ॥ ९८ ॥

१ ड. छ. "फवातजि" । २ ज. शीतपूर्वकः । अ. ड. शितपूर्वकः ।

१४८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

गुणाः—गर्जरं मधुरं रुच्यं किञ्चित्कटु कफापहम् । आध्मानकृमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहम् ॥ ९९ ॥

(२२) पलाण्डुः । (जलिः, कन्दर्पः)

पलाण्डुर्यवनेष्टश्च सुकन्दो मुखदूषणः । हरितोऽन्यः पलाण्डुश्च लतार्को दुर्दुमः स्मृतः ॥ ७१ ॥

गुणाः—पलाण्डुस्तद्रुणो नान्यो विपाके मधुरस्तु सः । कफं करोति नो पित्तं केवलोऽनिलनाशनः ॥ ७२ ॥ जैलिः पञ्चरसाऽपि स्याद्रूपणा चाम्लवर्जिता । वायुशोफारुचिश्लेष्मकृमिहृद्रोगनाशनी ॥ ७३ ॥ पलाण्डुः कटुको बल्यो गुरुवार्तास्रपित्तजित् । अन्यः क्षीरपलाण्डुश्च वृष्यो मधुरपिच्छलः ॥ ७४ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

पलाण्डुस्तीक्ष्णकन्दश्च जैली च मुखदूषणः । शूद्रप्रियः कृमिघ्नश्च दीपनो मुखगन्धकः ॥ १०० ॥ बहुपत्रो विश्वगन्धो रोचनो रुद्रसंज्ञकः । श्वेतकन्दश्च तत्रैको हारिद्रोऽन्य इति द्विधा ॥ १०१ ॥

गुणाः—पलाण्डुः कटुको बल्यः कफपित्तहरो गुरुः । वृष्यश्च रोचनः स्निग्धो वान्तिदोषविनाशनः ॥ १०२ ॥ अन्यो राजपलाण्डुः स्याद्यवनेष्टो नृपाह्वयः । राजप्रियो महाकन्दो दीर्घपत्रश्च रोचकः ॥ १०३ ॥ नृपेष्टो नृपकन्दश्च महाकन्दो नृपप्रियः । रक्तकन्दश्च राजेष्टो नामान्यत्र त्रयोदश ॥ १०४ ॥

गुणाः—पलाण्डुर्नृपपूर्वः स्याच्छिशिरः पित्तनाशनः । कफहृदीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥ १०५ ॥

(२३) कदली ।

कदली सुकुमारा च रम्भा स्वादुफला मता । दीर्घपत्रा च निःसारा मोचा हस्तिविषाणिका ॥ ७५ ॥

गुणाः—कदली मधुरा शीता रम्या पित्तहरा मृदुः । कदल्यास्तु फलं स्वादु कपायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं कफकरं गुरु ॥ ७६ ॥ कन्दस्तु वातलो रुक्षः शीतोऽसृक्कृमिकुष्ठनुत् ।

राजनिघण्टवाद्यादिरेकादशो वर्गः—

कदली सुफला रम्भा सुकुमारा सकृत्फला । मोचा गुच्छफला हस्ति-

१ ग. घ. 'षकः । ह' । २ ग. 'द्रुमो मतः । ३ त. उलिः । ४ ट. उष्णी । ५ क. ख. ग. ड. भानुफला ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१४९

विपाणी गुच्छदन्तिका ॥ १०६ ॥ काष्ठिरसा च निःसारा राजेष्टा बाल-
कमिया । उरुस्तम्भा भानुफला वनलक्ष्मीश्च षोडश ॥ १०७ ॥

गुणाः—बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि
नालम् । पुष्पं तदप्यनुगुणं कृमिहारि कन्दं पर्णं च शूलशमकं कदलीभवं
स्यात् ॥ १०८ ॥ अपि च—रम्भापक्वफलं कषायमधुरं बल्यं च शीतं तथा
पित्तं चास्त्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं च मन्दानले । सद्यः शुक्रविवृद्धिदं क्लमहरं
तृष्णापहं कान्तिदं दीप्ताग्नौ सुखदं कफामयकरं संतर्पणं दुर्जरम् ॥ १०९ ॥

काष्ठकदली (कदलीविशेषः) ॥ १४ ॥

द्वितीया काष्ठकदली श्वेता रानकदल्यपि । विषघ्नी कदली चापि पापाण-
कदली तथा ॥ ७८ ॥ पाठान्तरे—द्वितीया काष्ठकदली श्वेता वनकदल्यपि ।
विषघ्नी स्वादुकदली पापाणकदली तथा ॥ ७९ ॥

गुणाः—*स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा । *गुरुर्मन्दाग्निज-
ननी दुर्जरा मधुरा परा ॥ ८० ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरैकादशो वर्गः—

काष्ठकदली सुकाष्ठा वनकदली काष्ठिका शिलारम्भा । दारुकदली
फलाढ्या वनमोचा चाश्वकदली च ॥ ११० ॥

गुणाः—* * ॥ १११ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरैकादशो वर्गः—

गिरिकदली (कदलीविशेषः) ॥ १५ ॥

गिरिकदली गिरिरम्भा पर्वतमोचाऽप्यरण्यकदली च । बहुबीजा वनरम्भा
गिरिजा गजवल्लभाऽभिहिता ॥ ११२ ॥

गुणाः—गिरिकदली मधुरहिमा बलवीर्यविवृद्धिदायिनी रुच्या । तृप्त-
दाहशोपप्रशमनकर्त्री च दुर्जरा च गुरुः ॥ ११३ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरैकादशो वर्गः—

सुवर्णकदली (कदलीविशेषः) ॥ १६ ॥

अन्या सुवर्णकदली सुवर्णरम्भा च कनकरम्भा च । पीता सुवर्णमोचा
चम्पकरम्भा सुरम्भिका सुभगा ॥ ११४ ॥ हेमफला स्वर्णफला कनकस्तम्भा
च पीतरम्भा च । गौरा च गौररम्भा काञ्चनकदली सुरप्रिया पद्भूः ॥ ११५ ॥

१५०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

गुणाः—सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च स्वल्पाशने दीपनकारिणी च । तृष्णा-
पहा दाहविमोचनी च कफावहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥ ११६ ॥

(२४) सिन्दुवारः ।

*सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । नीलपुष्पः शीतसहो
निर्गुण्डी नीलसिन्दुका ॥ ८१ ॥

गुणाः—निर्गुण्डी कटुतिक्तोष्णा कृमिकुष्ठरुजापहा । वातश्लेष्मप्रशमनी
प्लीहगुल्मारुचीर्जयेत् ॥ ८२ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

*स्थिरसाधनको नेता सिद्धकश्चार्थसिद्धकः ॥ ११७ ॥

गुणाः—सिन्दुवारः कटुस्तिक्तः कफवातक्षयापहः । कुष्ठकण्डूतिशमनः शूल-
हृत्काससिद्धिदः ॥ ११८ ॥

(२५) शेफालिका । (शेफाली)

शेफालिकाऽन्या निर्गुण्डी वनजा नीलमञ्जरी । शुक्लाऽन्या श्वेतसुरसा
भूतकेशी च कथ्यते ॥ ८३ ॥

गुणाः—कृष्णसंज्ञो विषघ्नश्च पवित्रो गिरिसिन्दुकः ।

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

सुगन्धाऽन्या शीतसहा निर्गुण्डी नीलसिन्दुकः । सिन्दुकैच्छपिका भूतके-
शीन्द्राणी च नीलिका ॥ ११९ ॥

गुणाः—कटूष्णा नीलनिर्गुण्डी तिक्ता रूक्षा च कासजित् । श्लेष्मशोफस-
मीरार्तिप्रदराध्मानहारिणी ॥ १२० ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

शुक्लाङ्गी । (शेफालिकाविशेषः) ॥ १७ ॥

शेफालिका तु सुवहा शुक्लाङ्गी शीतमञ्जरी प्रोक्ता । अपराजिता च विजया
वातारिभूतकेशी च ॥ १२१ ॥

गुणाः—शेफालिः कटुतिक्तोष्णा रूक्षा वातक्षयापहा । स्यादङ्गसंधिवातघ्नी
गुदवातादिदोषनुत् ॥ १२२ ॥

१ ट. 'फापहा' । २ क. ग. 'सिन्धुकः सिन्धुवा' । ३ ड. 'सोतसिन्धुका' । ४ झ. ट. 'कश्चपि' ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१५१

(२६) अश्वधुरकः । (अश्वधुरा । अश्वधुरिका ।)

अश्वधुरः श्वेतपुष्पी श्वेता च गिरिकर्णिका । कटभी श्वेतनामा च श्वेतस्प-
न्दाऽपराजिता ॥ ८४ ॥ नीलपुष्पा महाश्वेता गिरिकर्णी गर्वादनी । बली चात्यु-
ग्रगन्धा च नीलस्पन्दा प्रकीर्तिता ॥ ८५ ॥

गुणाः—गिरिकर्णाद्वयं तिक्तं पित्तोपद्रवनाशनम् । चक्षुष्यं विषदोषघ्नं
त्रिदोषशमनं च तत् ॥ ८६ ॥ गिरिकर्णी हिमा तिक्ता पित्तोपद्रवनाशिनी ।
विषनेत्रविकारांश्च हन्ति कुष्ठरुजापहा ॥ ८७ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

अश्वधुराऽद्रिकर्णी च कटभी दधिपुष्पिका । गर्दभी सितपुष्पी च श्वेतस्प-
न्दाऽपराजिता ॥ १२३ ॥

गुणाः—गिरिकर्णी हिमा तिक्ता पित्तोपद्रवनाशिनी । चक्षुष्या विषदोषघ्नी
त्रिदोषशमनी च सा ॥ १२४ ॥ नीलपुष्पी महानीला स्यान्नीला गिरिकर्णिका ।
गवादनी व्यक्तगन्धा नीलस्पन्दा पडाह्वया ॥ १२५ ॥

गुणाः—नीलाद्रिकर्णी शिशिरा सतिक्ता रक्तातिसारज्वरदाहहृन्त्री । विच्छ-
र्दिकोन्मादमदभ्रमार्तिश्वासातिकासामयहारिणी च ॥ १२६ ॥

(२७) जन्तुकारी (जन्तुकारा)

जन्तुकारी जन्तुकृष्णा जतुका रज्जनी स्मृता । जननी चैव संहर्षा जन्तुका
चक्रवर्तिनी ॥ ८८ ॥

गुणाः—जन्तुका शिशिरा तिक्ता रक्तदोषनिवर्हणी । पित्तोपशमनी हन्ति
विषयोगं प्रयोगतः ॥ ८९ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

जन्तुका जन्तुकारी च जननी चक्रवर्तिनी । तिर्यक्फला निशान्धा च बहु-
पत्रा सुपत्रिका ॥ १२७ ॥ राजकृष्णा जनेष्टा च कपिकच्छुफलोपमा । रज्जनी
सूक्ष्मवल्ली च भ्रमरी कृष्णवल्लिका ॥ १२८ ॥ विज्जुल्लिका वृक्षरुहा ग्रन्थिपर्णी
सुवल्लिका । तरुवल्ली दीर्घफला एकविंशतिसंज्ञका ॥ १२९ ॥

गुणाः—जन्तुका शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफापहा । दाहतृष्णावमित्री च
रुचिकृदीपनी परा ॥ १३० ॥

१ क. ख. ग. 'श्वधुरः' । २ क. ड. 'दभिः श्वे' । ३ क. ख. प. ड. 'पुष्पी म' । ४ क. ख.
ग. ड. 'वादिनी' । ५ क. ड. 'रक्तपित्तकफापहा' । ख. ग. 'रक्तपित्तविघापहा' । ६ ट. 'राजवृक्षा' ।

१५२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

(२८) पद्मचारिणी (पद्मचारटी)

पद्मचारिण्यतिचरा पद्मा पद्मवतीति च । चारटी गन्धमूला च लक्ष्मीः
श्रेष्ठा सुपुष्करा ॥ ९० ॥

गुणाः—पद्मा सुगन्धा तिक्ता च मोहापस्मारनाशनी ।

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

पद्मिनी सा तु पद्माद्वा चारटी पद्मचारिणी । सुगन्धमूलाऽम्बुरुहा लक्ष्मीः श्रेष्ठा
सुपुष्करा ॥ १३१ ॥ रम्या पद्मवती चातिचरा स्थूलरुहा स्मृता । ज्ञेया पुष्क-
रिणी चैव पुष्कराद्या च पर्णिका ॥ १३२ ॥ पुष्करादियुता नाडी प्रोक्ता
पञ्चदशाहया ।

गुणाः—स्थलादिपद्मिनी गौल्या तिक्ता शीता च वान्तिनुत् । रक्तपित्तहरा
मेहभूतातीसारनाशनी ॥ १३३ ॥

(२९) गृष्टिः (वाराही)

गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही गृष्टिका च सा । माधवी सौकरी कान्तिः
कान्ता च वनमालिनी ॥ ९२ ॥

गुणाः—कान्ता सौकरिका तिक्ता कुष्ठकृमिगरातिजित् । वाराहाः कफहा
कन्दः कटुको रसापाकतैः । हिमकुष्ठकृमिहरो हृद्यो बल्यो रसायनः ॥ ९३ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

स्याद्वाराही सूकरी क्रोडकन्या गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वराही । कौमारी
स्याद्ब्रह्मपत्नी त्रिनेत्रा क्रौडी कन्या गृष्टिका माधवेष्टा ॥ १३४ ॥ सूकरकन्दः
क्रोडो वनवासी कुष्ठनाशनो वन्यः । अमृतश्च महावीर्यो महौषधिः शबरकन्दश्च
॥ १३५ ॥ वराहकन्दो वीरश्च ब्राह्मकन्दः सुकन्दकः । वृद्धिदो व्याधिहन्ता
च वसुनेत्रमिताहयाः ॥ १३६ ॥

गुणाः—वराही तिक्तकटुका विषपित्तकफापहा । कुष्ठमेहकृमिहरा वृष्या
बल्या रसायनी ॥ १३७ ॥

(३०) मांसरोहिणी । (मांसरोहिका)

* मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकैसा च सा । विकसा मांसरोहा च रुहा
रक्ता प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥

१ डा. ट. स्थूलपर्णा तु । २ ट. वातनु । ३ क. ख. ग. ड. तः । कुष्ठमेहकृमिहरो वृष्यो व ।
४ ग. कषा च । त कषा च ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१५३

गुणाः—विकसा कटुका तिक्ता तथोष्णा स्वरसादनुत् । रसायनप्रयोगाच्च सर्वरोगहरा मता ॥ ९५ ॥ कषाया ग्राहिणी वर्णा रक्तपित्तप्रसादनी ।

सामान्यगुणाः—*रोहिणीयुगुलं शीतं कषायं कृमिनाशनम् । *कण्ठ-
शुद्धिकरं रुच्यं वातदोषनिषूदनम् ॥ ९६ ॥

राजनिघण्टौ चन्दनादिर्द्वादशो वर्गः—

* । विकसा मांसरोही च ज्ञेया मांसरुहा मुनिः ॥ १३८ ॥ अन्या मांसी सदा मांसी मांसरोहा रसायनी । सुलोमा लोमकरणी रोहिणी मांसरो-
हिक्ता ॥ १३९ ॥

गुणाः—* । * ॥ १४० ॥

(३१) वन्दका ।

वन्दका स्याद्वृक्षरुहा शेखरी कामरूपका । वृक्षादनी तरुरुहा कामिनी
पद्मरूपिणी ॥ ९७ ॥

गुणाः—वन्दकः शीतलः पाके ग्राही स्याद्व्रणरोपणः ।

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

वन्दकः पादपरुहा शिखरी तरुरोहिणी । वृक्षादनी वृक्षरुहा कामवृक्षश्च
शेखरी ॥ १४१ ॥ केशरुपा तरुरुहा तरुस्था गन्धमोहिनी । कामिनी तरुभु-
वश्यामा द्रुपदी षोडशाह्वया ॥ १४२ ॥

गुणाः—वन्दकस्तिक्तशिशिरः कफपित्तश्रमापहः । वश्यादिसिद्धिदो
वृष्यः कषायश्च रसायनः ॥ १४३ ॥

(३२) सुवर्चला । (आदित्यभक्ता)

सुवर्चलाऽऽदित्यकान्ता सूर्यभक्ता सुखोद्भवा । मण्डूकपर्णी मण्डूकी वर-
दाऽऽदित्यवह्नयि ॥ ९८ ॥

गुणाः—आदित्यभक्ता कटुका तथोष्णा स्फोटकापहा । सरस्वती सरा
स्वर्या रसायनविधौ हिता ॥ ९९ ॥

राजनिघण्टौ शताद्यादिश्चतुर्थो वर्गः—

आदित्यभक्ता वरादाऽर्कभक्ता सुवर्चला सूर्यलताऽर्ककान्ता । मण्डूकपर्णी
सुरसंभवा च सौरिः सुतेजोऽर्कहिता रवीष्टा ॥ १४४ ॥ मण्डूकी सत्यनाम्नी
स्यादेपा मार्तण्डवल्लभा । विक्रान्ता भास्करोष्टा च भवेदष्टादशाह्वया ॥ १४५ ॥

१ झ. द. 'रुच्यया' । २ क. ड. 'त्यप्ययि' ।

१५४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

गुणाः—आदित्यभक्ता शिशिरा सतिक्ता कटुस्तथोग्रा कफहारिणी च ।
त्वग्दोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहोग्रशीतज्वरनाशिनी च ॥ १४६ ॥

ब्राह्मी (सुवर्चलाविशेषः) ॥ १८ ॥

ब्राह्मी सोमा विनिर्दिष्टा दिव्यतेजा महौषधी । कपोतवेगा त्वष्टा च सैव
ब्रह्मसुवर्चला ॥ १०० ॥

गुणाः—ब्राह्मी सोमा रसे तिक्ता शोफपाण्डुज्वरापहा । दीपनी कुष्ठ-
कण्डूघ्नी ग्रीहवातवलासजित् ॥ १०१ ॥

अन्यच्च—ब्राह्मयायुष्या हिमा मेध्या कषाया तिक्तका लघुः । स्वर्या
स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् ॥ १०२ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

ब्राह्मी सरस्वती सौम्या सुरश्रेष्ठा सुवर्चला । कपोतवेगा वैधात्री दिव्यतेजा
महौषधी ॥ १४७ ॥ स्वायंभुवी सोमलता सुरेज्या ब्रह्मकन्यका । मण्डू-
कमाता मत्स्याक्षी मण्डूकी सुरसा तथा ॥ १४८ ॥ मध्या वीरा भारती च
वरा च परमेष्ठिनी । दिव्या च शारदी चेति ज्ञेयाऽर्णवकराहया ॥ १४९ ॥

गुणाः—ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् । बुद्धिं प्रज्ञां च
मेधां च कुर्यादायुष्यवर्धनी ॥ १५० ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

क्षुद्रपत्रा (सुवर्चलाविशेषः) ॥ १९ ॥

ब्राह्मी तु क्षुद्रपत्राऽन्या लघुब्राह्मी जलोद्भवा ।

गुणाः—ब्राह्मी तिक्तरसोष्णा च सरा वातामशोफजित् ॥ १५१ ॥

(३३) नाकुली ।

नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका । सैव सर्पसुगन्धा च तथौ
त्रिजिपत्रिका ॥ १०३ ॥

गुणाः—नाकुली कटुरूष्णा स्यात्तिक्ताऽपि परिकीर्तिता । मूषकस्य विषं
हन्ति कृमिदोषविनाशिनी ॥ १०४ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा रक्तपत्रिका । ईश्वरी नागगन्धा चाप्यहिभु-
क्स्वरसा तथा ॥ १५२ ॥ सर्पादनी व्यालगन्धा ज्ञेया चेति दशाहया ।

१ क. ड. 'गन्धीति त' । २ क. ड. 'था च रितिप' । छ. ण. 'था चिरितिप' । ३ त.
त्रिजिपत्रिका ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१५५

(३४) महासुगन्धा ।

*अन्या महासुगन्धा च सुवहा गन्धनाकुली । सर्पाक्षी नकुलेष्टा च च्छत्राक्षी विषमर्दिनी ॥ १०५ ॥

गुणाः—सर्पाक्षी कटुका तिक्ता तथा च कृमिरोगजित् । वृश्चिकोद्भवसर्पादि-विषघ्नी व्रणरोपणी ॥ १०६ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

* । सर्पाक्षी फणिहत्री च नकुलाद्याऽहिभुक्ता सा ॥ १५३ ॥ विषमर्दनिका चाहिमर्दिनी विषमर्दिनी । महाहिगन्धाऽहिलता ज्ञेया सा द्वादशाह्वया ॥ १५४ ॥

गुणाः—नाकुलीयुगुलं तिक्तं कटुपुष्पं च त्रिदोषजित् । अनेकविषविध्वंसि किञ्चिच्छ्रेष्ठं द्वितीयकम् ॥ १५५ ॥

(३५) वृद्धदारुकः ।

*वृद्धदारुक आवेगी जुङ्गको दीर्घवालुकः । वृद्धः कोटरपुष्पी स्यादजात्री छागलान्ध्यपि ॥ १०७ ॥

गुणाः—वृद्धदारुकः कटुस्तित्तस्तथोष्णः कफवातजित् । श्वयथुकृमिमेहा-सवातोदरहरः परः ॥ १०८ ॥

राजनिघण्टौ गुड्यादिस्तृतीयो वर्गः—

* । वृद्धः कोटरपुष्पी स्यादजात्री छागलान्धिका ॥ १५६ ॥ जीर्णदारु-द्वितीया स्याज्जीर्णा फल्ली सुगुष्पिका । अजरा सूक्ष्मपत्रा च विज्ञेया च पडाह्वया ॥ १५७ ॥

गुणाः—वृद्धदारुद्वयं गैल्यं पिच्छिलं कफवातहृत् । वल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥ १५८ ॥

(३६) रक्तपादी ।

रक्तपादी शमीपत्रा समज्ञाऽञ्जलिकारिका । नमस्कारी गन्धकारी स्पर्शसं-कोचपर्णिका ॥ १०९ ॥

गुणाः—*रक्तपादी कटुः शीता पित्तातीसारनाशनी । *शोफदाहश्रमश्वास-व्रणकुष्ठकफासनुत् ॥ ११० ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

रक्तपादी शमीपत्रा स्पृक्ता खदिरपत्रिका । संकोचनी समज्ञा च नमस्कारी

१ ड. छ. झ. च्छत्राक्षी । २ क. ड. लक्ष्मी । ३ ण. त. जीर्णवालुकः ।

१५६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

प्रसारिणी ॥ १५९ ॥ लज्जालुः सप्तपर्णी स्यात् खदिरी गण्डमालिका ।
लज्जा च लज्जिका चैव स्पर्शलज्जाऽस्त्रोधिनी ॥ १६० ॥ रक्तमूला ताम्र-
मूला स्वगुप्ताऽञ्जलिकारिका । नाम्नां विंशतिरित्युक्ता लज्जायास्तु भिष-
ग्वरैः ॥ १६१ ॥

गुणाः—* । * ॥ १६२ ॥

लज्जालुर्वैपरीत्याऽन्या अल्पक्षुपवृहद्वला । वैपरीत्यादिलज्जालुर्बिधाने
प्रयोजयेत् ॥ १६३ ॥

गुणाः—लज्जालुर्वैपरीत्याद्वा कटुरूपणा कफामनुत् । रसे नियामिका चैव
नानाविज्ञानकारिका ॥ १६४ ॥

(३७) विश्वग्रन्थिः ।

रक्तपाद्यपरा प्रोक्ता विश्वग्रन्थिस्त्रिपाद्यपि । हंसपादी हंसपदी घृतमण्ड-
लिका च सा ॥ १११ ॥

गुणाः—रक्तप्रसादनी शीता दाहवीसर्पनाशिनी । वर्णप्रारोपणी हंसप-
दिका हंसपादिका ॥ ११२ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

रक्तपाद्यपरा प्रोक्ता त्रिपदा हंसपादिका । घृतमण्डलिका ज्ञेया विश्वग्र-
न्थिस्त्रिपादिका ॥ १६५ ॥ विषादी कीटमारी च हेमपादी मधुस्रवा ।
कर्णाटी ताम्रपात्री च विक्रान्ता सुवहा तथा ॥ १६६ ॥ ब्रह्मादनी पदाङ्गी
च शीताङ्गी सुतपादुका । संचारिणी च पदिका प्रह्लादी कीलपादिका
॥ १६७ ॥ गोधापदी च हंसाङ्घ्रिर्धार्तिराष्ट्रपदी तथा । हंसपादी च विज्ञेया
नाम्ना चैषा शराक्षिधा ॥ १६८ ॥

गुणाः—हंसपादी कटूष्णा स्याद्विषभूतविनाशिनी । भ्रान्त्यपस्मारदोषघ्नी
विज्ञेया च रसायनी ॥ १६९ ॥

(३८) शङ्खपुष्पी ।

शङ्खपुष्पी कम्बुपुष्पी शङ्खाद्वा कम्बुमालिनी । तिलकी शङ्खकुसुमा मेघ्या वन-
विलासिनी ॥ ११३ ॥

गुणाः—शङ्खिनी कटुतिक्तोष्णा कासपित्तबलासजित् । विषापस्मारभूतादी-
न्हन्ति मेघ्या रसायनी ॥ ११४ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

१ क. ड. शङ्खमालिनी । २ क. ख. ड. तिलीटी ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१५७

शङ्खपुष्पी सुपुष्पी च शङ्खाद्वा कम्बुमालिनी । सितपुष्पी कम्बुपुष्पी मेध्या वन-
विलासिनी ॥ १७० ॥ चिरिण्टी शङ्खकुसुमा भूलया शङ्खमालिनी । इत्येषा
शङ्खपुष्पी स्यादुक्ता द्वादशनामभिः ॥ १७१ ॥

गुणाः—शङ्खपुष्पी हिमा तिक्ता मेधाकृत्स्वरकारिणी । ग्रहभूतादिदोषघ्नी
वशीकरणसिद्धिदा ॥ १७२ ॥

विष्णुक्रान्ता । (शङ्खपुष्पीविशेषः) ॥ २० ॥

विष्णुक्रान्ता नीलपुष्पी सतीना छर्दिका तथा । शुकपुष्पा भूमिलया ह्रस्वा
सा शङ्खपुष्पिका ॥ ११५ ॥ सूक्ष्मपत्रान्तरा ज्ञेया सर्पाक्षी रक्तपुष्पिका ।

गुणाः—*विष्णुक्रान्ता कटुस्तिक्ता कफवातामयापहा ।

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

विष्णुक्रान्ता हरिक्रान्ता नीलपुष्पाऽपरजिता । नीलक्रान्ता सतीना च
विक्रान्ता छर्दिका च सा ॥ १७३ ॥

गुणाः—* ॥

(३९) तण्डुलीयकः । (तण्डुली)

तण्डुलीयक उद्विष्टस्तण्डुलस्तण्डुलीयकः । भण्डीरस्तण्डुलीबीजो मेघनादो
घनस्वनः ॥ ११६ ॥

गुणाः—तण्डुलीयो विपन्नश्च रुक्षः शीततरुः शुचिः । मधुरो रसपाकाभ्यां
रफपित्तापघातकः ॥ ११७ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

तण्डुलीयस्तु भण्डीरस्तण्डुली तण्डुलीयकः । ग्रन्थिलो बहुवीर्यश्च मेघनादो
घनस्वनः ॥ १७४ ॥ सुशाकः पथ्यशाकश्च स्फूर्जथुः स्वनिताह्वयः । वीरस्त-
ण्डुलनामा च पर्यायाश्च चतुर्दश ॥ १७५ ॥

गुणाः—तण्डुलीयस्तु शिशिरो मधुरो विषनाशनः । रुचिकृद्दीपनः पथ्यः
पित्तदाहभ्रमापहः ॥ १७६ ॥

(४०) कासमर्दः ।

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा । कौलः कनक इत्युक्तः स च
स्यात्कासमर्दकः ॥ ११८ ॥

गुणाः—कासमर्दः सुतिक्तः स्यान्मधुरः कफवातजित् । विशेषतः पित्तहरः
पाचनः कण्ठशोधनः ॥ ११९ ॥

१ ड. छ. पित्तप्रदाहकः । २ त. कालकण्ठकः ।

१५८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

राजनिघण्टौ शताद्वादशतुर्थो वर्गः—

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कासमर्दकः । कालः कनक इत्युक्तो जारणो दीपकश्च सः ॥ १७७ ॥

गुणाः—कासमर्दः सतिक्तोष्णो मधुरः कफवातजित् । अजीर्णकासपित्तघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥ १७८ ॥

(४१) इक्षुः ।

इक्षुः कर्कोटको वंशः कान्तारो वेणुनिस्वनः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकस्तु रसालः सुकुमारकः ॥ १२० ॥

गुणाः—इक्षुः सरो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रजित् । वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ १२१ ॥ अन्यः करकशाली स्यादिक्षुयोनीक्षुवालिका । तथाऽन्यश्चेक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः ॥ १२२ ॥

गुणाः—अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च । अग्रे त्वचि च विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ॥ १२३ ॥ इक्षुयुग्मं रसे स्वादु पित्तघ्नं वृष्यशीतलम् । ग्रन्थान्तरे—गुरु श्लेष्मप्रदं वातरक्तपित्तविनाशनम् । शर्करासमवीर्यस्तु दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ १२४ ॥ गुरुर्विदाही विष्टम्भी यच्चकस्तु प्रकीर्तितः । पको गुरु रसः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥ १२५ ॥ इक्षुविशेषगुणाः—वृष्यः शीतोष्णपित्तं शमयति मधुरो बृंहणं श्लेष्मकारी स्निग्धो हृद्योऽथ बल्योऽप्यतिशमनपरो मूत्रशुद्धिं करोति । मेदोवृद्धिं विधत्ते शमयति च मलं तर्पणं चेन्द्रियाणां दन्तैर्निष्पीड्य साक्षादमृतमयरसं भक्षयेदिक्षुदण्डम् ॥ १२६ ॥ भक्षयेदिक्षुकं काले भोजनस्याग्रतो नरः । स्वभावान्मधुरो ह्येष भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ १२७ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्वतुर्दशो वर्गः—

इक्षवः पञ्चधा प्रोक्ता नानावर्णगुणान्विताः । सितः पुण्ड्रः करङ्केक्षुः कृष्णो रक्तश्च ते क्रमात् ॥ १७९ ॥ इक्षुः कर्कोटको वंशः कान्तारः सुकुमारकः । असिपत्रो मधुतृणो वृष्यो गुडतृणो नव ॥ १८० ॥ श्वेतेशुस्तु सितेशुः स्यात्काष्ठेषुर्वर्णपत्रकः । सुवंशः पाण्डुरेशुश्च काण्डेषुर्वर्णवलेक्षुकः ॥ १८१ ॥

गुणाः—सितेशुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् । दीपनः पित्तदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥ १८२ ॥ पुण्ड्रकस्तु रसालः स्याद्रसेक्षुः सुकुमारकः । कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपालेशुश्च सप्तधा ॥ १८३ ॥

गुणाः—पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत्पित्तनाशनः । दाहश्रमहरो रुच्यो

१ त. इक्षुरसो गुं । २ ट. कृष्यो ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१५९

रसे संतर्पणः परः ॥ १८४ ॥ अन्यः करङ्कशालिः स्यादिक्षुवाटीक्षुवाटिका ।
यावनी चक्षुयोनिश्च रसाली रसदालिका ॥ १८५ ॥

गुणाः—करङ्कशालिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः । पित्तदाहहरो वृष्यस्ते-
जोवलविवर्धनः ॥ १८६ ॥ कृष्णेशुरिक्षुरः प्रोक्तः श्यामेशुः कोकिलाक्षकः ।
श्यामवंशः श्यामलेशुः कोकिलेशुश्च कथ्यते ॥ १८७ ॥

गुणाः—कृष्णेशुरुक्तो मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाढ्यः ।
त्रिदोषहारी शैमवीर्यदश्च सुबल्यदायी बहुवीर्यदायी ॥ १८८ ॥ रक्तेक्षुः
सूक्ष्मपत्रश्च शोणो लोहित उत्कटः । मधुरो ह्रस्वमूलश्च लोहितेशुश्च
कीर्तितः ॥ १८९ ॥

गुणाः—लोहितेशुश्च मधुरः पाके स्याच्छीतलो मृदुः । पित्तदाहहरो वृष्यस्ते-
जोवलविवर्धनः ॥ १९० ॥ इक्षुमूलं त्विक्षुनेत्रं तच्च मोरटकं तथा । वंशनेत्रं
वंशमूलं मोरटकं वंशप्रूरकम् ॥ १९१ ॥

गुणाः—मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा । इक्षवस्तेऽग्रभागेषु क्रमा-
लवणनीरसाः ॥ १९२ ॥

इक्षुत्रयगुणाः—अभुक्ते पित्तहाश्चैते भुक्ते वातप्रकोपनाः । भुक्तमध्ये गुरु-
तरा इतीक्ष्णां गुणास्त्रयः ॥ १९३ ॥ वृष्यो रक्तासपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः
श्लेष्मदोऽल्पः स्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।
कान्तिं देहस्य दत्ते बलमिति कुरुते वृंहणं तृप्तिदायी दन्तैर्निष्पीड्य काण्डं
मृदुयतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥ १९४ ॥ अन्यच्च—पीयूषोपमितं त्रिदोष-
शमनं स्यादन्तनिष्पीडितं तद्रुचेद्रुहयत्रजं तदपरं श्लेष्मानिलघ्नं कियत् ।
एतद्वातहरं तु वातजननं जाड्यप्रतिश्यायदं प्रोक्तं पर्युषितं कफानिलकरं
पानीयमिक्षुद्भवम् ॥ १९५ ॥ मधुरं लवणक्षारं स्निग्धं सोष्णं रुचिप्रदम् ।
वृष्यं वातकफघ्नं च यावनालेशुजं जलम् ॥ १९६ ॥ पक्वैश्चुरसः स्निग्धः
स्यात्कफवातनाशनोऽतिगुरुः । अतिपाकेन विदाहं तनुते पित्तासदो-
पशोपांश्च ॥ १९७ ॥

गुडः ॥ २१ ॥

* गुडः स्यादिक्षुसारश्च मधुरो रसपाकजः ।

गुणाः—गुडः समधुरः क्षारो गुरुष्णः कफवातनुत् । अहितः पित्तरक्तं च
जीर्णश्चैव रसायनः ॥ १२८ ॥ गुडोऽभिष्यन्दिमधुरो वृंहणः कफकारकः । गुरुः
शुक्रकरश्चैव पित्तलश्च विशेषतः ॥ १२९ ॥

१ अ. ड. समवीर्यदश्च ।

१६०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

* । शिशुम्रियः सितादिः स्यादरुणो रसजः स्मृतः ॥ १९८ ॥

गुणाः—पित्तघ्नः पवनार्तिजिह्वचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः संयोगेन विशेषतो
ज्वरहरः संतापशान्तिप्रदः । विण्मूत्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः
स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुडः ॥ १९९ ॥

(४२) काशः (कासः)

काशः काण्डेश्वरुद्विष्टः काकेश्वर्यायसेक्षुकः । इक्ष्वारिकेश्चकाण्डश्च स चैवेश्व-
रकः स्मृतः ॥ १३० ॥ श्वेतचामरपुष्पश्च तथेश्वकुसुमश्च सः ।

गुणाः—काशः स्वादू रसे तिक्तो विपाके वीर्यतो हिमः । तर्पणो बलकृ-
दृष्यः श्रमशोषभयापहः । काशद्वयं च पित्तास्रकृच्छ्रजिन्मधुरं हिमम् ॥ १३१ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

काशः काण्डेश्वरिश्चवारिः काकेश्वर्यायसेक्षुकः । इक्षुरश्चेश्वकाण्डश्च शारदः
सितपुष्पकः ॥ २०० ॥ नादेयो दर्भपत्रश्च लेखनी काण्डकाण्डकः । कण्डाल-
झारकश्चैव ज्ञेयः पञ्चदशाह्वयः ॥ २०१ ॥

गुणाः—काशश्च शिशिरो गौल्यो रुचिकृत्पित्तदाहनुत् । तर्पणो बलकृदृष्य
आमशोषक्षयापहः ॥ २०२ ॥ अन्यौऽशिरी मिशिर्गुण्डा अञ्चालो नीरजः
शरः ।

गुणाः—मिशिर्मधुरशीतः स्यात्पित्तदाहक्षयापहः ॥ २०३ ॥

(४३) मुञ्जः (मुञ्जकः)

मुञ्जः क्षुरः स्थूलदर्भो वाणाह्वो ब्रह्ममेखलः ।

गुणाः—मुञ्जोऽनुष्णो विसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगेनुत् । वाणाह्वो मधुरः शीतः
पित्तदाहतृषापहः ॥ १३२ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

मुञ्जो मौञ्जीतृणाख्यः स्याद्ब्रह्मण्यस्तेजनाह्वयः । वानीरजो मुञ्जनकः शारी
दर्भाह्वयश्च सः ॥ २०४ ॥ दूरमूलो दृढतृणो दृढमूलो बहुमजः । रञ्जनः शत्रुभङ्गश्च
स्याच्चतुर्दशसंज्ञकः ॥ २०५ ॥

गुणाः—मुञ्जस्तु मधुरः शीतः कफपित्तजदोषजित् । ग्रहरक्षासु दीक्षासु
गवनो भूतनाशनः ॥ २०६ ॥

१ क. 'यदो हि' । २ झ. ड. दर्भणो । ३ ड. 'न्योऽशरी' । ४ झ. द. अञ्चालो । ५ क. ग.
'गजित्' ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१६१

(४४) मृदुदर्भः ।

मृदुदर्भः कुशो बहिः शुचिचीरः सुवृत्तकः । खरोऽन्यः पृथुलः शीरी गुन्द्रा
च नीरजः स्मृतः ॥ १३३ ॥

गुणाः—दर्भयुग्मं पवित्रं स्यान्मूत्रकृच्छ्रघ्नीतलम् । रक्तपित्तप्रशमनं केवलं
पित्तनाशनम् ॥ १३४ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

सितदर्भो ह्रस्वकुम्भः पूतो यज्ञियपत्रकः । वज्रो ब्रह्मपवित्रश्च तीक्ष्णो
यज्ञस्य भूषणः ॥ २०७ ॥ सूचीमुखः पुण्यतृणो वह्निपूतस्तृणो द्विषद् ।

गुणाः—यज्ञमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् । रक्तज्वरतृषाश्वासकामला-
दोषशोषकृत् ॥ २०८ ॥ कुशोऽल्पः शरपत्रश्च हरिदर्भः पृथुच्छदः । शारी च
रूक्षदर्भश्च दीर्घपत्रः पवित्रकः ॥ २०९ ॥

गुणाः—दर्भो द्वौ च गुणे तुल्यौ तथाऽपि च सितोऽधिकः । यदि श्वेत-
कुशाभावस्त्वपरं योजयेद्विषक् ॥ २१० ॥

(४५) शरः ।

*शरो बाण इषुः काण्ड उत्कटः सायकः क्षुरः । स्थूलोऽन्य इक्षुकः मोक्त
इक्षुरश्चापि नामतः ॥ १३५ ॥

गुणाः—*शरद्वयं स्यान्मधुरं सतिक्तं कोष्णं कफभ्रान्तिमदापहारि । *बलं
च वीर्यं च करोति नित्यं निषेवितं वातकरं च किञ्चित् ॥ १३६ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

* । इक्षुरः क्षुरिकापत्रो विशिखश्च दशाभिधः ॥ २११ ॥ स्थूलोऽन्यः
स्थूलशरो महाशरः स्थूलसायकमुखाख्यः । इक्षुरकः क्षुरपत्रो बहुमूलो
दीर्घमूलको मुनिभिः ॥ २१२ ॥

गुणाः—* । * ॥ २१३ ॥

(४६) वंशः (पुनर्वसू)

वंशो वेणुर्यवफलः कार्मुकस्तृणकेतुकः । त्वक्सारः शतपर्वा च मस्करः
कीचकस्तथा ॥ १३७ ॥

गुणाः—वंशस्त्वाम्लः कषायश्च कटुतिक्तश्च शीतलः । मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः-
पित्तदाहास्रनाशनः ॥ १३८ ॥ वंशो ग्रणास्रसंहारो भेदनः सकषायकः ।
वंशश्च शूलकफकृद्दिष्टम्भी श्लेष्मन्वातलः ॥ १३९ ॥

१ क. ख. ड. 'विशारोऽथ वृ' । २ 'ड. छ. स चान्यः पृ' ।

१६२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

वंशो यवफलो वेणुः कर्मारस्तृणकेतुकः । मस्करः शतपर्वा च कण्टालुः
कण्टकी तथा ॥ २१४ ॥ महाबलो दृढग्रन्थिर्दृढपत्रो धनुर्दुमः । धनुष्यो दृढ-
काण्डश्च विज्ञेयो बाणभूमितः ॥ २१५ ॥ अन्यस्तु रन्ध्रवंशः स्यात्त्वक्सारः
कीचकाह्वयः । मस्करो वादनीयश्च सुषिराख्यः षडाह्वयः ॥ २१६ ॥

गुणाः—वंशौ त्वम्बौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च शीतलौ । मूत्रकृच्छ्रप्रमे-
हार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ ॥ २१७ ॥ विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णना-
शनः । रुचिकृत्पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥ २१८ ॥

वंशाग्रम् । (वंशाङ्कुरः) ॥ २२ ॥

वंशाग्रं तु करीरः स्याद्वंशाङ्कुरपरुः स्मृतः ।

गुणाः—पित्तास्रदाहकृच्छ्रं रुचिकृत्पर्व निर्गुणम् ॥ १४० ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

वंशाग्रं तु करीरो वंशाङ्कुरश्च यवफलाङ्कुरः । तस्य ग्रन्थिस्तु परुः पर्व तथा
काण्डसंधिश्च ॥ २१९ ॥

गुणाः—करीरं कटु तिक्तालम् कषायं लघु शीतलम् । पित्तास्रदाहकृच्छ्रं
रुचिकृत्पर्व निर्गुणम् ॥ २२० ॥

(४७) नलः ।

नडो नटो नलश्चैव स च पोटगलः स्मृतः । धमनो नर्तको रन्ध्री शून्य-
मध्ये विभीषणः ॥ १४१ ॥

गुणाः—नलः शीतः कषायश्च पित्तमूत्रविनाशनः ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिष्टमो वर्गः—

नलो नडो नलश्चैव कुक्षिरन्ध्रोऽथ कीचकः । वंशान्तरश्च धमनः शून्यमध्ये
विभीषणः ॥ २२१ ॥ छिद्रान्तो मृदुपत्रश्च रन्ध्रपत्रो मृदुच्छदः । नालवंशः
पोटगल इत्यस्याऽऽह्वास्त्रिपञ्चधा ॥ २२२ ॥

गुणाः—नलः शीतकषायश्च मधुरो रुचिकारकः । रक्तपित्तप्रशमनो दीपनो
वीर्यवृद्धिदः ॥ २२३ ॥

महानलः (नलविशेषः) ॥ २३ ॥

*अन्यो महानलो वन्यो देवनालोत्तमो नलः । * स्थूलनालः स्थूलदण्डः
सुरनालः सुरद्रुमः ॥ १४२ ॥

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१६३

गुणाः—नलः स्यादधिको वीर्ये शस्यते रसकर्मणि ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

* । * ॥ २२४ ॥

गुणाः—देवनालोऽतिमधुरो वृष्य ईषत्कषायकः । नलः स्यादधिको वीर्ये शस्यते रसकर्मणि ॥ २२५ ॥

(४८) दूर्वा ।

नीलदूर्वा स्मृता शष्पं शौद्रवं हरितं तथा । शतपर्वा शीतवीर्या शतवैल्यपि शीतला ॥ १४३ ॥ श्वेतदूर्वा तु गोलोमी श्वेतदण्डा^१ सिता लता । सहस्रवीर्याऽनन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा ॥ १४४ ॥

गण्डदूर्वा च गण्डाली तीव्रा मत्स्यासिकाऽपि च । वैही नाडी कलापश्च वारुणी शकुलासिका ॥ १४५ ॥

दूर्वात्रयगुणाः—दूर्वा शीता कषाया च रक्तपित्तकफापहा । अनुपत्रा कषाया च शीतला श्लेष्मवातला ॥ १४६ ॥ अन्यच्च—दर्भः शरो नलश्चैव तथा दूर्वात्रयं समम् । स्वादुतिक्तकषायाणि पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १४७ ॥ दाहतृष्णास्रवीसर्पेरक्तपित्तापहानि च ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

स्यात्री^२ दूर्वा हरितं च शांभवी श्यामा च शान्ता शतपर्विकाऽमृता । पूता शतग्रन्थिर ण्वल्लिका शिवा शिवेष्टाऽपि च मङ्गला जया ॥ २२६ ॥ सुभगा भूतहन्त्री^३ शतमूला महौषधी । अमृता विजया गौरी शान्ता स्यादेकविंशतिः ॥ २२७ ॥

गुणाः—नीलदूर्वा तु मधुरा तिक्ता शिशिररोचनी । रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरापहा ॥ २२८ ॥ स्याद्रोलोमी श्वेतदूर्वा सिताख्या चण्डा भद्रा भार्गवी दुर्मरा च । गौरी विघ्नेशानकान्ताऽप्यनन्ता श्वेता दिव्या श्वेतकाण्डा प्रचण्डा ॥ २२९ ॥ सहस्रवीर्या च सहस्रकाण्डा सहस्रपर्वा सुरवल्लभा च । शुभा सुपर्वा च सितच्छदा च स्वच्छा च कच्छान्तरुहाऽब्धिहस्ताः ॥ २३० ॥

गुणाः—श्वेतदूर्वाऽतिशिशिरा मधुरा वान्तिपित्तजित् । आमामीसारकासघ्नी रुच्या दाहतृषापहा ॥ २३१ ॥ मालादूर्वा वल्लिदूर्वाऽलिदूर्वा मालाग्रन्थिर्ग्रन्थिला ग्रन्थिदूर्वा । मूलग्रन्थिर्वल्लरी ग्रन्थिमूला रोहत्पर्वा पर्ववल्ली सिताख्या ॥ २३२ ॥

* 'गण्डदूर्वा' हरयाळी, गांडीहरेळी इति ख्याता ।

१ क. ग. घ. ड. छ. ण. त. शाङ्गलं । २ क. 'वल्ली च शी' । ३ क. ख. ग. इ. शिता । ४ ण. बाहली ।

१६४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

गुणाः—वलिदूर्वा सुमधुरा तिक्ता च शिशिरा च सा । पित्तदोषप्रशमनी
कफवान्तितृषापहा ॥ २३३ ॥ गण्डाली स्याद्गण्डदूर्वाऽतितीव्रा मत्स्याक्षी
स्याद्रारुणी मीननेत्रा । श्यामग्रन्थिग्रन्थिला ग्रन्थिपर्णी सूचीपत्रा श्यामकाण्डा
जलस्था ॥ २३४ ॥ शकुलाक्षी कलाया च चित्रा पञ्चदशाह्वया ।

गुणाः—गण्डदूर्वा तु मधुरा वातपित्तज्वरापहा । शिशिरा द्वंद्वदोषघ्नी भ्रम-
तृष्णाश्रमापहा ॥ २३५ ॥

दूर्वासाधारणगुणाः—दूर्वाः कषाया मधुराश्च शीताः पित्ततृषारोचकवान्ति-
हन्त्यः । सदाहमूर्च्छाग्रहभूतशान्तिश्चेर्षमध्वंसनतृप्तिदाश्च ॥ २३६ ॥

(४९) पुण्डरीकम् ।

पुण्डरीकं श्वेतपत्रं सिताब्जं श्वेतवारिजम् । *हरिनेत्रं शरत्पत्रं शारदं शंभु
वल्लभम् ॥ १४८ ॥

गुणाः—*पुण्डरीकं हिमं तिक्तं मधुरं पित्तनाशनम् । दाहघ्नमस्रशोषघ्नं पिपा-
साभ्रमनाशनम् ॥ १४९ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

पुण्डरीकं श्वेतपत्रं सिताब्जं श्वेतवारिजम् । * ॥ २३७ ॥

गुणाः—*दाहास्रभ्रमदोषघ्नं पिपासादोषनाशनम् ॥ २३८ ॥

(५०) सौगन्धिकम् ।

सौगन्धिकं नीलपत्रं भद्रं कुबलयं कुंजम् । इन्दीवरं तामरसं कुबलं कुङ्कुमं
मतम् ॥ १५० ॥

गुणाः—*नीलाब्जं शीतलं स्वादु सुगन्धि पित्तनाशनम् । *रुच्यं रसायने
श्रेष्ठं देहदार्यं च कैश्यदम् ॥ १५१ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

उत्पलं नीलकमलं नीलाब्जं नीलपङ्कजम् । नीलपत्रं च बाणाढं नीलादि-
कमलाभिधम् ॥ २३९ ॥

गुणाः— * । * ॥ २४० ॥

(५१) रक्तपद्मम् ।

रक्तपत्रं तु नलिनं पुष्करं कमलं नलम् । राजीवं स्यात्कोकनदं शतपत्रं
सरोरुहम् ॥ १५२ ॥

१ ज. 'धम्रम' । २ क. ग. ड. कुहम् ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१६५

गुणाः—पाके रक्तोत्पलं शीतं तिक्तं च मधुरं रसे । भिनत्ति पित्तसंतापौ
ध्वंसयत्यस्रजां रुजम् ॥ १५३ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

कोकनदमरुणकमलं रक्ताम्भोजं च शोणपत्रं च । रक्तोत्पलमरविन्दं रवि-
प्रियं रक्तवारिजं वसवः ॥ २४१ ॥

गुणाः—कोकनदं कटुतिक्तं मधुरं शिशिरं च रक्तदोषहरम् । पित्तकफवात-
शमनं संतर्पणकारणं वृष्यम् ॥ २४२ ॥ कमलानि—पाथोजं कमलं नभं च
नलिनाम्भोजाम्बुजन्माम्बुजं श्रीपद्माम्बुरुहाब्जपद्मजलजान्यम्भोरुहं सारसं ।
पङ्कजं सरसीरुहं च कुटपं पाथोरुहं पुष्करं वार्जं तामरसं कुशेशयकजे कञ्जार-
विन्दे तथा ॥ २४३ ॥ शतपत्रं विसकुसुमं सहस्रपत्रं महोत्पलं वारिरुहम् ।
सरसिजसलिलजपङ्केरुहराजीवानि वेदवह्निमितानि ॥ २४४ ॥

गुणाः—कमलं शीतलं स्वादु रक्तपित्तश्रमार्तिनुत् । सुगन्धि भ्रान्तिसंताप-
शान्तिदं तर्पणं परम् ॥ २४५ ॥

कुमुदम् । (पुण्डरीकविशेषः) ॥ २४ ॥

कुमुदं श्वेतजलजमब्जमम्भोजमम्बुजम् । पङ्कजं चारविन्दं च कटारं च कुशे-
शयम् ॥ १५४ ॥

गुणाः—*कुमुदं शीतलं स्वादु पाके तिक्तं कफापहम् । *रक्तदोषहरं दाह-
श्रमपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ १५५ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

धवलोत्पलं तु कुमुदं कटारं कैरवं च शीतलकम् । शशिकान्तमिन्दुकमलं
चन्द्राब्जं चन्द्रिकाम्बुजं च नव ॥ २४६ ॥

गुणाः—* ॥ २४७ ॥

नीलोत्पलमुत्पलकं कुवलयमिन्दीवरं च कन्दोत्थम् । सौगन्धिकं सुगन्धं
कुङ्कुमलकं चासितोत्पलं नवधा ॥ २४८ ॥

गुणाः—नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुरभि सौख्यकृत् । पाके तु तिक्तम-
त्यन्तं रक्तपित्तापहारकम् ॥ २४९ ॥ उत्पलिनी कैरविणी कुमुद्वती कुमुदिनी
च चन्द्रेष्टा । कुवलयिनीन्दीवरिणी नीलोत्पलिनी च विज्ञेया ॥ २५० ॥

गुणाः—उत्पलिनी हिमतिक्ता रक्तामयहारिणी च पीत्तघ्नी । तापकफकास-
तृष्णाश्रमवमिशमनी च विज्ञेया ॥ २५१ ॥

१६६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

क्षुद्रमुत्पलम् । (पुण्डरीकविशेषः) ॥ २५ ॥

ईषच्छीतं विदुः पद्ममीषन्नीलमथोत्पलम् । ईषद्रक्तं तु नलिनं क्षुद्रं तच्चोत्प-
लत्रयम् ॥ १५६ ॥

गुणाः—उत्पलस्य त्रयं स्वादु कषायं पित्तजिद्धिमम् ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

ईषच्छेदं पद्मं नलिनं च तदुक्तमीषदारक्तम् । उत्पलमीषन्नीलं त्रिवि-
धमितीदं भवेत्कमलम् ॥ २५२ ॥

गुणाः—उत्पलादिरयं दाहरक्तपित्तप्रसादनः । पिपासादाहहृद्रोगच्छर्दिमू-
र्छाहरो गणः ॥ २५३ ॥

(५२) पद्मिनी ।

पद्मिनी स्यात्कुटपिनी नलिनी च कुमुद्वती । पलाशिनी पद्मवती वनखण्डा
सरोरुहा ॥ १५७ ॥

गुणाः—पद्मिनी शिशिरा रूक्षा कफपित्तहरा स्मृता ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

पद्मिनी नलिनी प्रोक्ता कुटपिन्यब्जिनी तथा । इत्थं तत्पद्मपर्यायनाम्नी
ज्ञेया प्रयोगतः ॥ २५४ ॥

गुणाः—पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा । पित्तकृमिशोषवा-
न्तिभ्रान्तिसंतापशान्तिकृत् ॥ २५५ ॥

(५३) पद्मबीजम् ।

पद्मबीजं तु पद्माक्षं गालोज्यं पद्मकर्कटी । भेडा क्रौञ्चादनी क्रौञ्चो नापा-
कश्चैष कन्दली ॥ १५९ ॥

गुणाः—स्वादु तिक्तं पद्मबीजं गर्भस्थापनमुत्तमम् । रक्तपित्तप्रशमनं किञ्चि-
न्मारुतकृद्भवेत् ॥ १६० ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

पद्मबीजं तु पद्माक्षं गालोज्यं कन्दली च सा । भेडा क्रौञ्चादनी क्रौञ्चा
श्यामा स्यात्पद्मकर्कटी ॥ २५६ ॥

गुणाः—पद्मबीजं कटु स्वादु पित्तच्छर्दिहरं परम् । दाहास्रदोषशमनं
पाचनं रुचिकारकम् ॥ २५७ ॥

१ ग. नामतश्चैव पद्मकम् । छ. नायक । ग. ताप्यक ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१६७

(५४) विसम् (मृणालम्)

विसं मृणालं विसिनी मृणाली स्यान्मृणालिका । मृणालकं पद्मनालं
तण्डुलं नलिनीरुहम् ॥ १६१ ॥

गुणाः—अविदाहि विसं प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् । विष्टम्भि मधुरं रूक्षं
दुर्जरं वातकोपनम् ॥ १६२ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

मृणालं पद्मनालं च मृणाली च मृणालिनी । विसं च पद्मतन्तुश्च विसिनी
नलिनीरुहम् ॥ २५८ ॥

गुणाः—मृणालं शिशिरं तिक्तं कषायं पित्तदाहजित् । मूत्रकृच्छ्रविका-
रणं रक्तवान्तिहरं परम् ॥ २५९ ॥

(५५) पद्ममूलम् (मूलम्)

पद्ममूलं तु शालूकं सकलं करहाटकम् । शालिनं पद्मकन्दं च जलालूकं
निगद्यते ॥ १६३ ॥

गुणाः—पद्मकन्दः कषायः स्यात्स्वादे तिक्तो विपाकतः । शीतवीर्योऽस्रपि-
त्तोत्थरोगभङ्गाय कल्पते ॥ १६४ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

पद्मकन्दस्तु शालूकं पद्ममूलं कटाह्वयम् । शालीनं च जलालूकं स्यादित्येवं
पडाह्वयम् ॥ २६० ॥

गुणाः—शालूकं कटु विष्टम्भि रूक्षं रुच्यं कफापहम् । कषायं कासपित्तघ्नं
तृष्णादाहनिवारणम् ॥ २६१ ॥

(५६) पद्मकेसरम् (केसरम्)

पद्मकेसरमापीतं किञ्जल्कं किञ्जमेव च । मकरन्दं तथा तुङ्गं गौरं काञ्चनकं
च तत् ॥ १६५ ॥

गुणाः—तृपाग्रं शीतलं रूक्षं पित्तरक्तक्षयापहम् । पद्मकेसरमेवोक्तं पित्तघ्नं
सकषायकम् ॥ १६६ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

किञ्जल्कं मकरन्दं च केसरं पद्मकेसरम् । किञ्जं पीतं परागं च तुङ्गं
चाम्पेयकं नव ॥ २६२ ॥

गुणाः—किञ्जल्कं मधुरं रूक्षं कटु चास्य त्रणापहम् । शिशिरं रुच्यपित्तघ्नं
तृष्णादाहनिवारणम् ॥ २६३ ॥

१६८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[करवीरादिः—

वर्गेतराणि—

(१) बलामोटा ।

बलामोटा सूक्ष्ममूला हरिता च जया स्मृता । विजया च जयन्ती च तथा
चैवापराजिता ॥ १ ॥

गुणाः—विषग्री तित्तकटुका कफपित्तसमीरजित् । अपराजिता केशरुहा
तथा चैव नियोजिता ॥ २ ॥ विजया नागदमनी निःशेषविषनाशनी ।
विषमोहप्रशमनी महायोगेश्वरीति च ॥ ३ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

जयन्ती तु बलामोटा हरिता च जया तथा । विजया सूक्ष्ममूला च
विक्रान्ता चापराजिता ॥ १ ॥

गुणाः—ज्ञेया जयन्ती गलगण्डहारी तित्ता कटूष्णाऽनिलनाशनी च ।
भूतापहा कण्ठविशोधनी च कृष्णा तु सा तत्र रसायनी स्यात् ॥ २ ॥

(२) सोमवल्ली ।

सोमवल्ली यज्ञनेत्री सोमक्षीरी द्विजप्रिया ।

गुणाः—सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ॥ ४ ॥

राजनिघण्टौ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः—

सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता । सोमार्हा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली
द्विजप्रिया ॥ ३ ॥ सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्यया ।

गुणाः—सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहनुत् । तृष्णाविशेषशमनी
पावनी यज्ञसाधनी ॥

(३) पोतकी ।

पोतकी पोतका प्रोक्ता मत्स्या काली सुरङ्गिका ।

गुणाः—पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तजित् ॥ ५ ॥

(४) अशोघ्नः ।

अशोघ्नः सूरणः कन्दः कन्दार्हः कन्दवर्धनः । दुर्नामारिः सुवृत्तिश्च वातारिः
कन्दसूरणः ॥ ६ ॥

* * अशोघ्नस्यास्य, अस्मिन्नेव वर्गे पूर्व गतेन कोनविशान्मितेन (२९) गृष्टिना सह
संबद्धत्वेनात्र संग्रहः कृतः ।

१ ज मदगन्धयुक्ता ।

[५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१६९

गुणाः—सूरणः कटुको रुच्यो दीपनः पाचनस्तथा । कृमिदोषहरो वात-
शूलगुल्मास्रदोषनुत् ॥ ७ ॥ श्वासं कासं च च्छर्दि च निवारयति सेवितः ।

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

कण्डूलः सूरणः कन्दी सुकन्दी स्थूलकन्दकः । दुर्गामारिः सुवृक्षश्च वातारिः
कन्दसूरणः ॥ ५ ॥ अशोघ्नस्तीव्रकन्दश्च कन्दार्हः कन्दवर्धनः । बहुकन्दो
रुच्यकन्दः सूरकन्दस्तु षोडश ॥ ६ ॥

गुणाः—सूरणः कटुकरुच्यदीपनः पाचनः कृमिकफानिलापहः । श्वासका-
सवमनार्शसां हरः शूलगुल्मशमनोऽस्रदोषनुत् ॥ ७ ॥ *सितसूरणस्तु वन्यो वनक-
न्दोऽरण्यसूरणो वनजः । स श्वेतसूरणाख्यो वनकन्दः कण्डुलश्च सप्ताख्यः ॥ ८ ॥

गुणाः—श्वेतसूरणको रुच्यः कटूष्णः कृमिनाशनः । गुल्मशूलादिदोषघ्नः
स चारोचकहारकः ॥ ९ ॥

करवीरादिको वर्गश्चतुर्थः समुदाहृतः ।

नानाव्याधिप्रशमनो नानाद्रव्यसमाश्रयः ॥ ४ ॥

इति रसवीर्यनिपाकसहिते राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टौ
करवीरादिश्चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथाऽऽम्रादिः पञ्चमो वर्गः—

(१) †आम्रः । (पूर्वाभाद्रपदा)

आम्रश्चूतो रसालश्च कीरेष्ठो मदिरासैखः । कामाङ्गः सहकारश्च परपुष्टो
मैदोद्भवः ॥ १ ॥ अन्यच्च—आम्रो रसालो माकन्दः कामाङ्गः पिकवान्धवः ।
वनपुष्पोत्सवश्चूतः परपुष्टो मदोद्भवः ॥ २ ॥ मधुश्चूतो मधुफलः सुफलो
मदिरासखः । वसन्तपादपोऽसौ तु सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३ ॥

गुणाः—बालं कषायं कटुम्लं रुक्षं वातास्रपित्तकृत् । संपूर्णमाम्रमम्लं च
रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ४ ॥ हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् । कषायानु-

* 'सितसूरणः' पांढरासूरण इति ह्यति ।

† क्वचित्पुस्तके ग्रन्थान्तरम्—

'अपुष्पफलवानाम्रः पुष्पितश्च उच्यते ।

पुष्पैः फलैश्च संयुक्तः सहकारः स उच्यते' इति ।

१ ट. 'पकृत्' । २ झ. 'कन्दोऽस्र' । ३ फ. ख. ड. 'सखा । का' । ४ क. ख. घ. ड.
महोत्सवः । ग. मदोत्सवः ।

१७०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्रादिः—

रसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु ॥ ५ ॥ पित्तावरोधिसंपक्वमात्रं शुक्रविवर्धनम् ।
मधुरं बृंहणं वल्यं गुरु विष्टम्भ्यजीर्णकृत् ॥ ६ ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः
स्निग्धरोचेनः । त्वङ्मूलपल्लवं ग्राहि कषायं कफपित्तजित् ॥ ७ ॥ पक्वमात्रं
सकषायाम्लं भेदनं कफवातजित् । हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्र-
दम् ॥ ८ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

आम्रः कामशरश्चूतो रसालः कामवल्लभः । कामाङ्गः सहकारश्च कीरेष्टो
माधवद्रुमः ॥ १ ॥ भृङ्गाभीष्टः सीधुरसो मधूली कोकिलोत्सवः । वसन्तदूतोऽ-
म्लफलो मदाढ्यो मन्मथालयः ॥ २ ॥ मध्वावासः सुमदनः पिकरागो नृप-
प्रियः । प्रियाम्बुः कोकिलावासः स प्रोक्तस्त्रिकराढ्यः ॥ ३ ॥

गुणाः—आम्रः कषायाम्लरसः सुगन्धिः कण्ठामयघ्नोऽग्निकरश्च बालः ।
पित्तप्रकोपानिलरक्तदोषप्रदः पटुत्वादिरुचिप्रदश्च ॥ ४ ॥

अपि च—बालं पित्तानिलकफकरं तच्च वद्धास्थि तादृक्पक्वं दोषत्रितयश-
मनं स्वादु पुष्टिं गुरुं च । दत्ते धातुप्रचयमधिकं तर्पणं कान्तिकारि ख्यातं तृष्णा-
श्रमशमकृतौ चूतजातं फलं स्यात् ॥ ५ ॥

क्षुद्राम्रः । (आम्रविशेषः) ॥ २ ॥

क्षुद्राम्रः स्यात्कृमिहर्त्तालाक्षावृक्षो जतुद्रुमः । सुकोशको घनस्कन्धः कोशा-
म्रश्च सुरक्तकः ॥ ९ ॥

गुणाः—कोशाग्रोऽम्लः कटुः पाके वीर्योष्णोऽथानिलापहः । कफपि-
त्तकरो रुच्यः कुष्ठघ्नो रक्तशोधनः ॥ १० ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

कोशाग्रश्च घनस्कन्धो वनाग्रो जतुपादपः । क्षुद्राम्रश्चेति रक्ताग्रो लाक्षा-
वृक्षः सुरक्तकः ॥ ६ ॥

गुणाः—कोशाग्रमम्लमनिलापहरं कफार्तिपित्तप्रदं गुरु विदाहविशोफ-
कारि । पक्वं भवेन्मधुरमीषदपारमम्लं पट्टादियुक्तरुचिदीपनपुष्टिवल्यम् ॥ ७ ॥

राजाम्रः (आम्रविशेषः) ॥ २ ॥

राजाम्र उक्त आम्रान्तो मन्मथोद्भवनस्तथा । टङ्को नीलकपित्थोऽन्यो
राजपुत्रो नृपात्मजः ॥ ११ ॥

१ ख. 'णमुत्' । २ क. ड. 'चकः । त्वं' । ३ ख. ड. क्षुद्राम्र उक्तः कोशाग्रो लाक्षावृक्षः
सुरक्तकः । जतुद्रुमो घनस्कन्धः कृमिहृक्षः सुकोशकः । सुं । छ. क्षुद्रोऽन्य उक्तः कोशाग्रो लाक्षावृक्षः
सुरक्तकः । सुं ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१७१

गुणाः—राजाम्रयुगलं चाम्लमुष्णवीर्यं च पित्तलम् ।

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

राजाम्रोऽन्यो राजफलः स्मराम्रः कोकिलोत्सवः । मधुरः कोकिलानन्दः
कामेष्टो नृपवल्लभः ॥ ८ ॥ अन्यो महाराजचूतो महाराजाम्रकस्तथा । स्थूलाग्रो
मन्मथावासष्टङ्को नीलकपित्थकः ॥ ९ ॥ कामायुधः कामफलो राजपुत्रो नृपा-
त्मजः । महाराजफलः कामो महाचूतस्त्रयोदश ॥ १० ॥ तस्यापि श्रेष्ठतोऽ-
न्याग्रो रसालो वदपूर्वकः । ज्ञेयश्चैकलताम्रश्च मध्वाम्रः शितजाम्रकः ॥ ११ ॥
वैनेज्यो मन्मथानन्दो मदनेच्छाफलो मुनिः ।

गुणाः—राजाम्राः कोमलाः सर्वे कद्वम्लाः पित्तदाहदाः । सुपकाः
स्वादुमाधुर्याः पुष्टिवीर्यबलप्रदाः ॥ १२ ॥ राजाम्रेषु त्रिषु प्रोक्तं साम्यमेव
रसाधिकम् । गुणाधिकं तु विज्ञेयं पर्यायादुत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

अपि च—वालं राजफलं कफास्रपवनश्वासारिपित्तप्रदं मध्यं तादृशमेव
दोषबहुलं भूयः कपायाम्लकम् । पकं चेन्मधुरं त्रिदोषशमनं तृष्णाविदाहश्रम-
श्वासारोचकमोचकं गुरु हिमं वृष्यातिचूताढ्यम् ॥ १४ ॥ आम्रत्वचा कपाया
च मूलं सौगन्धितादृशम् । रुच्यं संग्राहि शिशिरं पुष्पं तु रुचिदीपनम् ॥ १५ ॥

(२) आम्रातकः । (आम्रातः)

आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽम्लवाटकः । *गृही कपी रसाढ्यश्च तनु-
क्षीरः कपिप्रियः ॥ १२ ॥

गुणाः—आम्रातकफलं वृष्यं पित्तास्रकफवह्निहृत् । शीतं कपायं मधुरं
किञ्चिन्मारुतकृदुरु ॥ १३ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽम्लवाटकः । * ॥ १६ ॥

गुणाः—आम्रातकं कपायाम्लमामं हृत्कण्ठहर्षणम् । पकं तु मधुराम्लाख्यं
स्निग्धं पित्तकफापहम् ॥ १७ ॥

(३) जम्बीरः । (जम्बीरम्)

जम्बीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा । गम्भीरो वक्त्रशोधी च
रोचनो दन्तहर्षणः ॥ १४ ॥

गुणाः—तृष्णाशूलकफोत्केशच्छर्दिश्वासनिवारणः । वातश्लेष्मविबन्धघ्नं
जम्बीरं गुरु पित्तलम् ॥ १५ ॥

१ ज. ट. 'श्वकालुता' । २ च. ट. 'ध्वान्नोऽशि' । ३ ट. वनेष्टो । ४ ड. छ. 'वातकः ।

१७२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

अन्यच्च—जम्बीरं गुरु नात्यम्लं वातश्लेष्मविवन्धहृत् ॥ १६ ॥ कटुकमधुर-
मम्लं सुप्रतीतं रसे स्याद्रुचिकरमुद्राग्नेस्तर्पणं चातिसारि । हरति कफसमीरौ
पित्तमाहन्ति वीर्यकरणमपि न हृद्यं रक्तपित्तं तनोति ॥ १७ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

जम्बीरो दन्तशठो जम्भो जम्भीरजम्भलौ चैव । रोचनको मुखशोधी
जाड्यारिर्जन्तुजिह्ववधा ॥ १८ ॥

गुणाः—जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तकृत्पथ्यं पाचन-
रोचनं बलकरं बद्धेर्विवृद्धिप्रदम् । पक्वं चेन्मधुरं कफार्तिशमनं पित्तास्रदोषापनु-
द्वर्ण्यं वीर्यविवर्धनं च रुचिकृत्पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥ १९ ॥

मधुजम्बीरः (जम्बीरविशेषः) ॥ ३ ॥

अन्यो मधुजम्बीरो मधुजम्बीरफलश्चान्यः । *शङ्खद्रावी शर्करकः पित्त-
द्रावी च पदसंज्ञः ॥ १८ ॥

गुणाः—*मधुरो मधुजम्बीरो शिशिरः कफपित्तजित् । *शोषघ्नस्तर्पणो
वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः ॥ १९ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

अन्यो मधुजम्बीरो मधुजम्भो मधुरजम्भलश्चैव । * ॥ २० ॥

गुणाः—* । * ॥ २१ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

निम्बूकः (जम्बीरविशेषः) ॥ ४ ॥

निम्बूकः स्यादम्लजम्बीरकाख्यो बद्धिर्दीप्यो बद्धिबीजोऽम्लसारः ।
दन्ताघातः शोधनो जन्तुमारी निम्बूकः स्याद्रोचनो रुद्रसंज्ञः ॥ २२ ॥

गुणाः—निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं गूलामवातहरमग्निविवृद्धिकारि ।
चक्षुष्यमेतदथ कासकफार्तिकण्डविच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥ २३ ॥

(४) नारङ्गः (नारङ्गम्)

नारङ्गस्त्वक्सुगन्धश्च नागरङ्गो मुखप्रियः । स चैरावतिकः प्रोक्तो योगी
वक्त्राधिवासनः ॥ २० ॥

गुणाः—आम्लं समधुरं हृद्यं विषदं भक्तरोचनम् । वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं
नारङ्गस्य फलं गुरु ॥ २१ ॥

१ श. मुक्तेरोचनम् । २ क. ख. ड. 'म् । दुर्जरं वातशमनं ना ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१७३

राजनिघण्टावात्रादिरेकादशो वर्गः—

नारङ्गः स्यान्नागरङ्गः सुरङ्गस्त्वगन्धश्चैरावतो वक्त्रवासः । योगी रङ्गो
योगरङ्गः सुरङ्गो गन्धाढ्योऽयं गन्धपद्मो रवीष्टः ॥ २३ ॥

गुणाः—नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुरुष्णं चैव रोचनम् । वातामकृमिशूलघ्नं
श्रमहृद्भलरुच्यकम् ॥ २५ ॥

(५) बीजपूर्णः (बीजपूरकम्)

बीजपूर्णो बीजपूरः केसरी फलपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलिङ्गः सुपू-
रकः ॥ २२ ॥ वराम्लो बीजको लुङ्गो रुचको मध्यकेसरः । कृमिघ्नो गन्धकु-
सुमः केसरी सिन्धुपादपः ॥ २३ ॥

गुणाः—श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् । लघूष्णं दीपनं हृद्यं
मातुलिङ्गमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ त्वक्त्तिक्ता दुर्जरा तस्य वातकृमिकफापहा । स्वादु
शीतं गुरु स्निग्धं मांसमारुतपित्तजित् ॥ २५ ॥ मेध्यं शूलार्तिच्छर्दिघ्नं कफारो-
चकनाशनम् । दीपनं लघु संग्राहि गुल्माशोघ्नं तु केसरम् ॥ २६ ॥ पित्तमारु-
तकृद्भल्यं पित्तलं बद्धकेसरम् । हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ॥ २७ ॥
शूलाजीर्णविबन्धेषु मन्दाग्रौ कफमारुते । अपचीश्वासकासेषु रसस्तस्योपयु-
ज्यते ॥ २८ ॥ रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्यपित्तानिलापहः । कफकृदुर्जरा पाके
मातुलिङ्गजटा कटुः ॥ २९ ॥ मूलं चैव कृमीन्हन्ति पुष्पबीजं च गुल्मजित् ।
अन्यच्च—चेतोहारी रसेन प्रथयति कटुतामम्लतां चापि धत्ते हृद्रोगोदानगुल्म-
श्वसनकफहरः शीर्हकोपापहन्ता । वीर्यादर्शासि कासग्रहणिमपहरत्यग्निकृत्पाच-
नोऽयं संघत्ते रक्तपित्तं परिणतिसमये केसरो मातुलिङ्गचाः ॥ ३० ॥

राजनिघण्टावात्रादिरेकादशो वर्गः—

बीजपूरो बीजपूर्णः पूर्णबीजस्तु केसरः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलिङ्गः
सुपूरकः ॥ २६ ॥ रुचको बीजफलको जन्तुघ्नो दन्तुरत्वचः । पूरको रोचन-
फलो द्विदेवमुनिसंमितः ॥ २७ ॥

गुणाः—बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पचनं च । कण्ठशोधनपरं
लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत्पवनं च ॥ २८ ॥ तथा च—बालं पित्तमरुत्कफा-
स्रकरणं मध्यं च तादृग्विधं पक्वं वर्णकरं च हृद्यमथ तत्पुष्पाति पुष्टिं बलम् ।
शूलाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासातिमन्दाग्निजित्कासारोचकशोफशान्तिदमिदं

१ ज. वरिष्ठः । २ ड. छ. बीजपूरकः । ३ क. ड. 'ष्णाहृत्कण्ठ' । ४ क. ड. लघुप्रदी' ।
५ क. ड. रुच्यं । ६ क. ख. 'जन्तु' । ७ क. अरुचिस्था' । ८ ख. 'यो विपयि' । ९ ज. 'हृकालेयह' ।

१७४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

स्यान्मातुलिङ्गं सदा ॥ २९ ॥ अन्यच्च—त्वक्तिका दुर्जरा स्यात्कृमिकफपवन-
ध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं मध्यं शूलार्तिपित्तप्रशमनमखिलारोचकघ्नं च गौल्यम् ।
वातार्तिघ्नं कटूष्णं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशम-
करं बीजपूरस्य पथ्यम् ॥ ३० ॥

मधुकर्कटी । (बीजपूर्णविशेषः) ॥ ५ ॥

बीजपूर्णोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी । मधुवल्ली च विज्ञेया वर्धमाना
महाफला ॥ ३१ ॥

गुणाः—मधुकर्कटिका स्वादुः शीता पित्तास्रजिह्वरुः । एषा त्रिदोषजिह्वरु-
रुचिकृच्चैव दुर्जरा ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

अथ मधुरबीजपूरो मधुपर्णी मधुरकर्कटी मधुवल्ली । मधुकर्कटी मधुरफला
महाफला वर्धमाना च ॥ ३१ ॥

गुणाः—मधुकर्कटी मधुरा शिशिरा दाहनाशिनी । त्रिदोषशमनी रुच्या
वृष्या च गुरुदुर्जरा ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

वनबीजपूरकः । (बीजपूर्णविशेषः) ॥ ६ ॥

वनबीजपूरकोऽन्यो वनजो वनपूरकश्च वनबीजः । अत्यम्ला गन्धाढ्या
वनोद्भवा देवदूती च ॥ ३३ ॥ पीता च देवदासी देवेष्टा मातुलिङ्गिका चैव ।
पवनी महाफला च स्यादियमिति वेदभूमिमिता ॥ ३४ ॥

गुणाः—अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च । स्यादम्ल-
दोषः कृमिनाशकारी कफापहः श्वासनिषूदनश्च ॥ ३५ ॥

(६) आम्लिका ।

अम्लिका चुक्रिका चुक्रा साम्ला शुक्ताऽथ शुक्तिका । अम्लिका
चिञ्चिका चिञ्चा तिचिडीका सुतिचिडी ॥ ३३ ॥

गुणाः—अम्लिकायाः फलं चाम्लमैत्यन्तं पित्तकृलघु । रक्तकृद्वातशमनं
बस्तिशुद्धिकरं परम् ॥ ३४ ॥ पक्वं तु मधुराम्लं च भेदि विष्टम्भि वातजित् ।
त्वग्भस्म स्यात्कपायोष्णं कफघ्नं त्वनिलापहम् ॥ ३५ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

१ द. 'मुक्तं म' । २ ज. 'स्यादामदो' । ३ क. 'मत्स्युष्णं पि' ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१७५

चिञ्चा तु चुक्रिका चुक्रा साम्लिका शाकचुक्रिका । अम्ली मुतित्तिडी चाम्ला चुक्रिका च नवाभिथा ॥ ३६ ॥

गुणाः—चिञ्चाऽत्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका । वातघ्नी पित्तदा-
हासकफदोषप्रकोपनी ॥ ३७ ॥

तथाच—अम्लिकायाः फलं त्वाममत्यम्लं लघु पित्तकृत् । पक्वं तु मधुराम्लं
स्याद्देदि विष्टम्भवातजित् ॥ ३८ ॥ पक्वचिञ्चाफलरसो मधुराम्लो रुचिप्रदः ।
शोफपाककरो लेपाद्व्रणदोषविनाशनः ॥ ३९ ॥ चिञ्चापत्रं च शोफघ्नं रक्त-
दोषव्यथापहम् । तस्य शुष्कत्वचाक्षारं शूलमन्दाग्निनाशनम् ॥ ४० ॥
अम्लसारम्—अम्लसारस्तु शाकाम्लं चुक्राम्लं चाम्लचुक्रिका । चिञ्चाम्लमम्ल-
चूडश्च चिञ्चासारोऽपि सप्तथा ॥ ४१ ॥

गुणाः—अम्लसारस्त्वतीवाम्लो वातघ्नः कफदाहकृत् । साम्येन शर्करा-
मिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत् ॥ ४२ ॥

क्षुद्राम्लिका (अम्लिकाविशेषः) ॥ ७ ॥

क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका । लोला लोणा चतु-
ष्पणी सैव दन्तशठा मता ॥ ३६ ॥

गुणाः—चाङ्गेरी कफवातघ्नी ग्राहिण्युष्णा च पित्तकृत् । अम्ला क्षुद्राम्लिका
प्रोक्ता स्वादूष्णा सकपायका ॥ ३७ ॥ ग्रहण्यशोत्रिकारघ्नी आमवातकफे
हिता ।

राजनिघण्टो पर्यटादिः पञ्चमो वर्गः—

क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी चुक्राद्वा चुक्रिका च सा । लोणाम्लिका चतुष्पणी
लोणा लोडाम्लपत्रिका ॥ ४३ ॥ अम्बुष्ठाऽम्लवती चैव अम्ला दन्तशठा
मता । शस्त्राङ्गा चाम्लपत्री च ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ ४४ ॥

गुणाः—क्षुद्राम्ली च रसे साम्ला सोष्णा सा वह्निवर्धनी । रुचिकृद्ग्रहणी-
दोषदुर्नामघ्नी कफापहा ॥ ४५ ॥

(७) आरुकम् । (आरुकः)

*आरुकं वीरसेनं तु वीरं वीरानकं तथा । विद्याज्जातिविशेषेण तच्चतुर्वि-
धमारुकम् ॥ ३८ ॥

गुणाः—आरुकाणि च हृद्यानि मेहाशोनाशनानि च ।

१ क. ड. लोटिका. । २ क. ड. लोटिका । झ. त. लोटिका । ३ क. 'नि महाशो' । ख.
'नि मोहाशो' ।

१७६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

राजनिघण्टवाम्नादिरेकादशो वर्गः—

* । तच्च विद्याच्चतुर्जाति पत्रपुष्पादिभेदतः ॥ ४६ ॥

गुणाः—अरुकाणि च सर्वाणि मधुराणि हिमानि च । अर्शप्रमेहगुल्मास-
दोषविध्वंसनानि च ॥ ४७ ॥

(८) भवम् ।

* भव्यं भव्यं भविष्यं च भावनं वक्त्रशोधनम् । तथा पिच्छलबीजं च तच्च
रोमफलं मतम् ॥ ३९ ॥

गुणाः—*भव्यमम्लं च वातघ्नं पिच्छलं वक्त्रशोधनम् ।

राजनिघण्टवाम्नादिरेकादशो वर्गः—

* । तथा पिच्छलबीजं च तच्च रोमफलं मतम् ॥ ४८ ॥

गुणाः—भव्यमम्लं कटूष्णं च बालं वातकफापहम् । पक्वं तु मधुराम्लं च
रुचिकृत्समशूलहृत् ॥ ४७ ॥

(९) तिन्दुकः ।

* तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धोऽतिमुक्तकः । स्फूर्जकः स्फूर्जनस्तुष्टः
स्यन्दनो रामणो रवः ॥ ४० ॥ द्वितीयतिन्दुकः *काकतिन्दुर्मर्कटतिन्दुकः ।
काकेन्दुकश्च विख्यातः कैपीलुः काकतिन्दुकः ॥ ४१ ॥गुणाः—[†]आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् । विपाके गुरु संपक्वं
मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४२ ॥

राजनिघण्टवाम्नादिरेकादशो वर्गः—

* । स्फूर्जको रामणश्चैव स्फूर्जनः स्यन्दनाद्वयः ॥ ५० ॥

गुणाः—तिन्दुकस्तु कषायः स्यात्संग्राही वातकृत्परः । पक्वस्तु मधुरः
स्निग्धो दुर्जरः श्लेष्मलो गुरुः ॥ ५१ ॥ तिन्दुकोऽन्यः काकपीलुः काकाण्डः
काकतिन्दुकः । काकस्फूर्जश्च काकाण्डः कलाहः काकबीजकः ॥ ५२ ॥

* ग. पुस्तकेऽयं गुणपाठाविशेषः—

‘ हयं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ’ ।

‘ पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीलितम् ’ इति ।

× ‘ कटेटेचुरु ’ इति ख्याते ।

† क. ख. ड. पुस्तकेष्वयं पाठः—

‘ तिन्दुकद्वयमामं च कषायं ग्राहि वातकृत् ।

सुपक्वं गुरु पाके तु मधुरं कफवातजित् ’ इति ।

१ ज. झ. तत्र । २ ज. झ. ‘जातीः प’ । ३ ग. भव्यं भाव्यं भवि’ । ४ क. ड. कुपिलुः ।
ग. पीलुकः । घ. कुपिलः ।

९ पञ्चमो वगः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१७७

गुणाः—तिन्दुकथ कपायोऽम्लो गुरुर्वातविकारकृत् । पक्वस्तु मधुरः किञ्चित्कफकृत्पित्तवान्तिहृत् ॥ ५३ ॥

(१०) विकङ्कतः । (विकङ्कतम्, विशाखा)

विकङ्कतो मृदुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः । गोपघोटः काकपादो व्याघ्रपादोऽथ किङ्किणी ॥ ४३ ॥

गुणाः—गोपघोटा रसे तिक्ता शीतला शोफनाशनी । हन्ति श्लेष्माणमत्युग्रमुदक्तं हन्ति योगतः ॥ ४४ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

विकङ्कतो व्याघ्रपादो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः । कण्टपादो बहुफलो गोपघोटा सुवट्टमः ॥ ५४ ॥ मृदुफलो दन्तकाष्ठो यज्ञियो ब्रह्मपादपः । पिण्डरोहिणकः पूतः किङ्किणी च त्रिपञ्चधा ॥ ५५ ॥

गुणाः—विकङ्कतोऽम्लो मधुरः पाकेऽतिमधुरो लघुः । दीपनः कामलासत्रः पाचनः पित्तनाशनः ॥ ५६ ॥

(११) मधुकः । (मधुकम्, रेवती)

मधुको मधुवृक्षस्तु मधुष्ठीलो मधुस्रवः । गुडपुष्पो लोघ्रपुष्पो वानप्रस्थोऽथ माधवः ॥ ४५ ॥

गुणाः—*मधुकं मधुरं शीतं पित्तदाहश्रमापहम् । *वातलं न तु दोषघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ॥ ४६ ॥ बृंहणीयमहृद्यं च मधूककुसुमं गुरु । वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ४७ ॥

राजनिघण्टाचाम्रादिरिकादशो वर्गः—

मधुको मधुवृक्षः स्यान्मधुष्ठीलो मधुस्रवः । गुडपुष्पो लोघ्रपुष्पो वानप्रस्थश्च माधवः ॥ ५७ ॥

गुणाः—* * ॥ ५८ ॥

जलदः । (मधुकविशेषः) ॥ ८ ॥

मधुकोऽन्यो द्वितीयस्तु जलदो दीर्घपत्रकः । ह्रस्वपुष्पः फलस्वादुः गौडिकोऽथ मधूलिका ॥ ४८ ॥ अन्यो जलमधूकस्तु मधुपुष्पो जलाख्यकः । रसपुष्पो दीर्घपत्रो गोरङ्को मधुपुष्पिकः ॥ ४९ ॥

गुणाः—ज्ञेयो जलमधूकस्तु मधुरो व्रणनाशनः । वृष्यो बान्तिहरः शीतो बलकारी रसायनः ॥ ५० ॥

१ ड. छ. गोपकण्टः । २ क. ड. 'वृक्षः स्यान्मधु' । ३ ग. 'त्रो गौरिकाम्बो मधूलिका' । गुं ।

१७८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

अन्यो जलमधूको मङ्गल्यो दीर्घपत्रको मधुपुष्पः । क्षौद्रप्रियः पतङ्गः कीरेष्टो
गैरिकाक्षश्च ॥ ५९ ॥

गुणाः—मधूकपुष्पं मधुरं च वृष्यं हृद्यं हिमं पित्तविदाहहारि । फलं च
वातामयपित्तनाशि ज्ञेयं मधूकद्वयमेवमेतत् ॥ ६० ॥

(१२) पीलुः (पीलुकः)

पीलुः शीतः सहस्रांशी धानी गुडफलोऽपि च । विरेचनफलः शाखी
श्यामः करभवल्लभः ॥ ५१ ॥

गुणाः—रक्तपित्तहरः पीलुः फलं कटु विपाकि च । अशोघ्नं वस्तिशमनं
सस्नेहं कफघातजित् ॥ ५२ ॥ पीलुजं च रसं स्वादु गुल्माशोघ्नं तु तीक्ष्णकम् ।

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

पीलुः शीतः सहस्रांशी धानी गुडफलस्तथा । विरेचनफलः शाखी श्यामः
करभवल्लभः ॥ ६१ ॥

गुणाः—अङ्काहः कटुकः पीलुः कषायो मधुराम्लकः । सरः स्वादुश्च
गुल्मार्शःशमनो दीपनः परः ॥ ६२ ॥ अन्यश्चैव बृहत्पीलुर्महापीलुर्महाफलः ।
राजपीलुर्महावृक्षो मधुपीलुः षडाहयः ॥ ६३ ॥

गुणाः—मधुरस्तु महापीलुर्वृष्यो विषविनाशनः । पित्तप्रशमनो रुच्य आमघ्नो
दीपनीयकः ॥ ६४ ॥

(१३) खर्जूरी । (खर्जूरम्)

खर्जूरी तु खरस्कन्धा कषाया मधुराग्रजा । दुष्पथर्षा दुरारोहा निःश्रेणी
स्वादुमस्तका ॥ ५३ ॥

गुणाः—क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु । रसे पाके च मधुरं खर्जूरं
रक्तपित्तजित् ॥ ५४ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

खर्जूरी तु खरस्कन्धा दुष्पथर्षा दुरारुहा । निःश्रेणी च कषाया च यवनेष्टा
हरिप्रिया ॥ ६३ ॥

गुणाः—खर्जूरी तु कषाया च पक्वा गौल्यकषायका । पित्तघ्नी कफदा चैव
कृमिकृद्वृष्यवृंहणी ॥ ६६ ॥

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१७९

दीप्या (पिण्डखर्जूरिका) (खर्जूरीविशेषः) ॥ ९ ॥

* दीप्या च पिण्डखर्जूरी स्थलपिण्डा मधुस्रवा । *फलपुष्पा स्वादुपिण्डा ह्यभक्षा रसाभिधा ॥ ५५ ॥

राजनिघण्टावाघ्रादिरेकादशो वर्गः—

* * ॥ ६७ ॥

तथाऽन्या राजखर्जूरी राजपिण्डा नृपप्रिया । मुनिखर्जूरी चान्या राजेष्टा रिपुसंमिता ॥ ६८ ॥

गुणाः—पिण्डखर्जूरीकायुग्मं गौल्यं स्वादे हिमं गुरु । पित्तदाहार्तिश्वासघ्नं श्रमहृद्दीर्यवृद्धिदम् ॥ ६९ ॥ अन्यच्च—दाहघ्नी मधुराऽस्त्रपित्तशमनी तृष्णा-
र्तिदोषापहा शीता श्वासकफश्रमोदयहरा संतर्पणी पुष्टिदा । वह्नेर्मन्यकरी गुरुविषहरा हृद्या च दत्ते बलं स्निग्धा वीर्यविवर्धनी च कथिता पिण्डाख्य-
खर्जूरीका ॥ ७० ॥ मधुखर्जूरी त्वन्या मधुकर्कटिका च कोककर्कटिका । कण्ट-
किनी मधुफलिका माध्वी मधुरा च मधुरखर्जूरी ॥ ७१ ॥

गुणाः—मधुखर्जूरी मधुरा वृष्ण्या संतापपित्तशान्तिकरी । शिशिरा च जन्तुकरी बहुवीर्यविवर्धनं तनुते ॥ ७२ ॥ भूखर्जूरी भुक्ता वसुधाखर्जूरीका च भूमिखर्जूरी ॥

गुणाः—भूखर्जूरी मधुरा शिशिरा च विदाहपित्तहरा ॥ ७३ ॥

(१४) द्राक्षा ।

*द्राक्षा चारुफला कृष्णा प्रियाला तापसप्रिया । काश्मीरिका विनिर्दिष्टा रसाला करमर्दिका ॥ ५६ ॥

गुणाः—द्राक्षा हृद्यरसा स्वर्या मधुरा स्निग्धशीतला । रक्तपित्तज्वरश्वास-
तृष्णादाहक्षयापहा ॥ ५७ ॥

राजनिघण्टावाघ्रादिरेकादशो वर्गः—

* । गुच्छफला रसाला च ज्ञेयाऽमृतफला च सा ॥ ७४ ॥

गुणाः—द्राक्षाऽतिमधुराऽम्ला च शीता पित्तार्तिदाहजित् । भूत्रदोषहरा रुच्या वृष्ण्या संतर्पणी परा ॥ ७५ ॥

उत्तरापथिका (द्राक्षाविशेषः) ॥ १० ॥

उत्तरापथिका प्रोक्ता कपिला सा फलोत्तमा । स्वादुपाका मधुरसा मृद्वीका गोस्तनी स्मृता ॥ ५८ ॥

१८०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

गुणाः—मृद्वीका मधुरा स्निग्धा सिता वृष्या तु लोमनी । रक्तानिलश्वास-
कासभ्रमतृष्णाज्वरापहा ॥ ५९ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

अन्या कपिलद्राक्षा मृद्वीका गोस्तनी च कपिलफला । अमृतरसा दीर्घ-
फला मधुवल्ली मधुफला मधूली च ॥ ७६ ॥ हरिता च हारहरा सुफला मृद्वी
हिमोत्तरापथिका । हैमवती शतवीर्या काश्मीरी गजराजमहिगणिता ॥ ७७ ॥

गुणाः—गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहर्षणी । दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृ-
षाहृत्तासनाशिनी ॥ ७८ ॥ अन्या सा [†]काकलीद्राक्षा जम्बुका च फलोत्तमा ।
लघुद्राक्षा च निर्बीजा सुवृत्ता रुचिकारिणी ॥ ७९ ॥

गुणाः—शिशिराश्वासहृत्तासनाशिनी जनवल्गुभा । द्राक्षाविशेषगुणाः—द्राक्षा-
वालफलं कटूष्णविषदं पित्तास्रदोषप्रदं मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगते रुच्याति-
वह्निप्रदम् । पक्वं चेन्मधुरं तथाऽम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं पक्वं शुष्कतमं
श्रमातिशयनं संतर्पणं पुष्टिदम् ॥ ८० ॥ अपरं च—शीता पित्तास्रदोषं दमयति
मधुरा स्निग्धपाकाऽतिरुच्या चक्षुष्या श्वासकासश्रमवमिशमनी शोफतृष्णाज्व-
रघ्नी । दाहाध्मानभ्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का द्राक्षा सुक्षीणवीर्या-
नपि मदनकलाकेलिदक्षान्विभक्ते ॥ ८१ ॥

(१५) आक्षोडः । (अक्षोडः)

आक्षोडः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाश्रयः । कीरेष्टः कर्परालश्च स्वादुमज्जा
पृथुच्छदः ॥ ६० ॥

गुणाः—आक्षोडकः स्वादुरसो मधुरः पुष्टिकारकः । पित्तश्लेष्महरो रुक्षः
स्निग्धोष्णो गुरुवृंहणः ॥ ६१ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

अक्षोटः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाशयः । कीरेष्टः कन्दरालश्च मधुमज्जा
वृहच्छदः ॥ ८२ ॥

गुणाः—अक्षोटो मधुरो वलयः स्निग्धोष्णो वातपित्तजित् । रक्तदोषप्रशमनः
शीतिलः कफकोपनः ॥ ८२ ॥

(१६) परूपकम् ।

परूपकं परु प्रोक्तं नीलवर्णं परावरम् । परिमण्डलमध्यास्थि परूपं चापि
नामतः ॥ ६१ ॥

[†] 'खिसमिस' 'विनदाना' 'विदाणा' इति ख्याता ।

१ छ. ण, नीलवर्णं । २ ड. छ. झ. ण, परापरम् । ३ *मध्यास्थि ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१८१

गुणाः—परुषकफलं चाम्लं वातघ्नं पित्तकृदुर । तदेव पक्वं मधुरं वातपित्त-
निवर्हणम् ॥ ६३ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

परुषकं नीलपर्णं गिरिपीलु परावरम् । नीलमण्डलमल्पास्थि परुषं च
परुस्तथा ॥ ८४ ॥

गुणाः—परुषमम्लं कटुकं कफार्त्तिजिद्धातापहं तत्फलमेव पित्तदम् । सोष्णं
च पक्वं मधुरं रुचिप्रदं पित्तापहं शोफहरं च पीतम् ॥ ८५ ॥

(१७) तूलम् ।

तूलं तूदं च यूपं च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठकम् । ब्रह्मदारु ब्राह्मणेष्टं ब्रह्मण्यं
ब्रह्मचारिणम् ॥ ६४ ॥

गुणाः—तूलस्य च फलं स्वादु बलवर्णाग्निवृद्धिकृत् । तूलं तु मधुराम्लं
स्याद्वातपित्तहरं परम् ॥ ६५ ॥ दाहप्रशमनं वृष्यं कषायं कफनाशनम् ।

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

तूलं तूदं ब्रह्मकाष्ठं ब्राह्मणेष्टं च यूपकम् । ब्रह्मदारु सुपुष्पं च सुरूपं नील-
वृन्तकम् ॥ ८६ ॥ क्रमुकं विप्रकाष्ठं च मृदुसारं द्विभूमितम्

गुणाः—तूलं तु मधुराम्लं स्याद्वातपित्तहरं सरम् । * ॥ ८७ ॥

(१८) पालेवतम् ।

पालेवतं रैवतकं ज्ञेयपारेवतं तथा । महापालेवतं चोक्तं रक्तपालेवतं
तथा ॥ ६६ ॥ पालेवतं सितं पुष्पैस्तिन्दुकाभफलं मतम् । अन्यन्माणवकं ज्ञेयं
महापालेवतं तथा ॥ ६७ ॥

गुणाः—पालेवतं तु मधुरं स्निग्धं हृद्यं समीरजित् ।

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

पारेवतं तु रैवतपारेवतकं च किञ्च रैवतकम् । मधुफलममृतफलाख्यं पारे-
वतकं च सप्ताहम् ॥ ८८ ॥

गुणाः—पारेवतं तु मधुरं कृमिवातहारि वृष्यं तृपाज्वरविदाहहरं च हृद्यम् ।
मूर्च्छाभ्रमश्रमविशोपविनाशकारि स्निग्धं च रुच्यमुदितं बहुवीर्यदायि ॥ ८९ ॥
महापारेवतं चान्यत्स्वर्णपारेवतं तथा । सौम्राणिजं खारिकं च रक्तैवतकं
च तत् ॥ ९० ॥ बृहत्पारेवतं प्रोक्तं द्वीपजं द्वीपसर्जुरी ।

१८२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

गुणाः—महापारेवतं गौल्यं बलकृत्पुष्टिवर्धनम् । वृष्यं मूर्च्छाज्वरघ्नं च
पूर्वोक्तादधिकं गुणैः ॥ ९१ ॥

(१९) तालः । (तालम्, ताडः)

तालो ध्वजद्रुमः प्रांशुर्दीर्घस्कन्धो दुरारुहः । तृणराजो दीर्घतरुर्लेख्यपत्रो
द्रुमेश्वरः ॥ ६८ ॥

गुणाः—फलं स्वादुरसं पाके तालजं गुरु पित्तजित् । तद्धीजं स्वादु पाके
तु मूलं स्याद्रक्तपित्तजित् ॥ ६९ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

तालस्तालद्रुमः पत्री दीर्घस्कन्धो ध्वजद्रुमः । तृणराजो मधुरसो मदाढ्यो
दीर्घपादपः ॥ ९२ ॥ चिरायुस्तरु राजश्च गजभक्षो दृढच्छदः । दीर्घपत्रो
गुच्छपत्रोऽप्यासवद्रुश्च षोडश ॥ ९३ ॥

गुणाः—तालश्च मधुरः शीतपित्तदाहश्रमापहः । सरश्च कफपित्तघ्नो मदकृदाह-
शोपनुत् ॥ ९६ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

श्रीतालः । (तालविशेषः) ॥ ११ ॥

श्रीतालो मधुतालश्च लक्ष्मीतालो मृदुच्छदः । विशालपत्रो लेखाहो मषीले-
ख्यदलस्तथा ॥ ९५ ॥ शिरालपत्रकश्चैव याम्योद्भूतो नवाढ्यः ।

गुणाः—श्रीतालो मधुरोऽत्यन्तमीषश्चैव कपायकः । पित्तजित्कफकारी च
वातमीषत्प्रकोपयेत् ॥ ९४ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

हिन्तालः । (तालविशेषः) ॥ १२ ॥

हिन्तालः स्थूलतालश्च बल्कपत्रो बृहदलः । गर्भस्त्रावी लतातालो भीषणो
बहुकण्टकः ॥ ९७ ॥ स्थिरपत्रो द्विधालेख्यः शिरापत्रः स्थिराङ्घ्रिपः ।
अम्लसारो बृहत्तालः स्याच्चतुर्दशधाभिधः ॥ ९८ ॥

गुणाः—हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत्पित्तदाहनुत् । श्रमतृष्णापहारी च
शिशिरो वातदोषनुत् ॥ ९९ ॥

माडः (तालविशेषः) ॥ १३ ॥

* माडो माडद्रुमो दीर्घो ध्वजवृक्षो वितानकः । मधुद्रुमो मोहकारी मद-
दुर्कसुरङ्गधा ॥ ७० ॥

१ क. ड. "तु। वीजं तु स्वादुपाके स्यान्मूलं तु रक्त" ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१८३

गुणाः—माडस्तु शिशिरो रुच्यः कषायः पित्तदाहकृत् । तृष्णापहो मरु-
त्कारी श्रमहृच्छ्लेष्मकारकः ॥ ७० ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

* । * ॥ १०० ॥

गुणाः—* । * ॥ १०१ ॥

(२०) प्रियालः (प्रियालम्, प्रियालकः)

प्रियालोऽथ खरस्कन्धश्चारी बहुलवल्कलः । स्नेहबीजश्चापवटो ललनस्ता-
पसप्रियः ॥ ७२ ॥

गुणाः—वातपित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरु शीतलम् । चारस्य च फलं पक्वं
स्वादम्लं दुर्जरप्रियम् ॥ ७३ ॥ चारमज्जा समधुरा वृष्या पित्तानिलापहा ।

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

चारः खट्वुः खरस्कन्धो ललनश्चारकस्तथा । बहुवल्कः प्रियालश्च नवद्रुस्ता-
पसप्रियः ॥ १०२ ॥ स्नेहबीजश्चापवटो भक्षबीजः करेन्दुधा ।

गुणाः—चारस्य च फलं पक्वं वृष्यं मौल्याम्लकं गुरु । तद्वीजं मधुरं वृष्यं
पित्तदाहार्तिनाशनम् ॥ १०३ ॥

(२१) नारिकेलः (नाडिकेलः, नालिकेरकम्)

नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चशेखरः । तालवृक्षो दृढफलो लाङ्गली
दाक्षिणात्यकः ॥ ७४ ॥

गुणाः—नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तलं स्वादु शीतलम् । बलमांसप्रदं वृष्यं
वृंहणं वस्तिशोधनम् ॥ ७४ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चशेखरः । दृढनीलो नीलतरुर्मङ्गल्योच्चतरु-
स्तथा ॥ १०४ ॥ तृणराजः स्कन्धतरुर्दाक्षिणात्यो दुरारुहः । लाङ्गली
त्र्यम्बकफलस्तथा दृढफलस्थितिः ॥ १०५ ॥

गुणाः—नारिकेलो गुरुः स्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः । अर्धपक्वस्तृपाशो-
षशमनो दुर्जरः परः ॥ १०६ ॥ नालिकेरसलिलं लघु बल्यं शीतलं च मधुरं
गुरु पाके । पित्तपीनसतृपाश्रमदाहशान्ति शोषशमनं सुखदायि ॥ १०७ ॥
पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च । दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं
वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥ १०८ ॥

१ क. छ. ड. 'रो हि बहुव' । २ क. ड. सुगन्धः ।

१८४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

*खुवरं नालिकेरस्य स्निग्धं गुरु च दुर्जरम् । दाहविष्टम्भदं रुच्यं बलवीर्य-
विवर्धनम् ॥ १०९ ॥

× मधुनारिकेरकोऽन्यो माध्वीकफलश्च मधुफलोऽशितजफलः । माक्षिक-
फलो मृदुफलो बहुकूर्चो ह्रस्वफलश्च वसुगणिताहः ॥ ११० ॥

गुणाः—मधुरं मधुनालिकेरमुक्तं शिशिरं दाहतृपार्तिपित्तहारि । बलपुष्टि-
करं च कान्तिमयां कुरुते वीर्यविवर्धनं च रुच्यम् ॥ १११ ॥ अपि च—
माध्वीकं नारिकेरीफलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि स्निग्धं वातातिसारश्रमशम-
नमथ ध्वंसनं बहिदीप्तेः । आमश्लेष्मप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकान्तिं बलं च
स्थैर्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्तनाशम् ॥ ११२ ॥

(२२) वटः (मघा)

वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः । क्षीरी वैश्रवणावासो बहु-
पादो वनस्पतिः ॥ ७६ ॥

गुणाः—वटः शीतः कषायश्च स्तम्भनो रूक्षणात्मकः । तथा तृष्णाछर्दि-
मूर्जारक्तपित्तविनाशनः ॥ ७७ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

स्यादथ वटो जटालो न्यग्रोधो रोहिणोऽवरोही च । विटपी रक्तफलश्च
स्कन्धरुहो मण्डली महाछायः ॥ ११३ ॥ शृङ्गी यक्षावासो यक्षतरुः पादरो-
हिणो नीलः । क्षीरी शिफारुहः स्याद्बहुपादः स तु वनस्पतिर्नवभूः ॥ ११४ ॥

गुणाः—वटः कषायो मधुरः शिशिरः कफपित्तजित् । ज्वरदाहतृषामोह-
व्रणशोफापहारकः ॥ ११५ ॥

†नदीवटो यज्ञवृक्षः सिद्धार्थो वटको वटी । अमरा सङ्गिनी चैव क्षीर-
काष्ठा च कीर्तिता ॥ ११६ ॥

गुणाः—वटी कषायमधुरा शिशिरा पित्तहारिणी । दाहतृष्णाश्रमश्वासवि-
च्छर्दिशमनी परा ॥ ११७ ॥

(२३) पिप्पलः । (अश्वत्थः) (पुण्यम्)

पिप्पलः केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः । मङ्गल्यः श्यामलोऽश्वत्थो बोधि-

* 'खुवरम्' खोवर् इति ख्यातम् । + 'मधुनारिकेरकः' मोहाचा नारळ इति ख्याते ।

† 'नदीवटः' नदीवड इति ख्याते ।

१ ज. खर्जरं । ट. खर्जरं । २ ज ट. 'लोऽक्षितं' । ३ ग. दुमः । ४ क. ड. 'नो
रूक्षणो गुरुः । त' ।

१ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१८५

वृक्षो गजाशनः ॥ ७८ ॥ श्रीमान्क्षीरद्रुमो विप्रः शुभदः श्यामलच्छदः ।
पिप्पलो गुह्यपत्रस्तु सेव्यः सत्यः शुचिद्रुमः ॥ ७९ ॥ चैत्यद्रुमो वन्यवृक्षश्चन्द्रक-
रमिताह्वयः ।

गुणाः—अश्वत्थोऽपि स्मृतस्तद्वद्रक्तपित्तकफापहः ॥ ८० ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

अश्वत्थश्चाच्युतावासश्चलपत्रः पवित्रकः । शुभदो बोधिवृक्षश्च याज्ञिको
गजभक्षकः ॥ ११८ ॥ श्रीमान्क्षीरद्रुमो विप्रो मङ्गल्यः श्यामलश्च सः ।
पिप्पलो गुह्यपत्रश्च सेव्यः सत्यः शुचिद्रुमः । चैत्यद्रुमो धर्मवृक्षश्चन्द्रक-
रमिताह्वयः ॥ ११९ ॥

गुणाः—पिप्पलः सुमधुरस्तु कषायः शीतलश्च कफपित्तविनाशी । रक्तदा-
हशमनः स हि सद्यो योनिदोषहरणः किल पक्वः ॥ १२० ॥ अन्यच्च—अश्वत्थ-
वृक्षस्य फलानि पक्वान्यतीव हृद्यानि च शीतलानि । कुर्वन्ति पित्तास्रविपातिर्दाहं
विच्छर्दिशोपारुचिदोषनाशम् ॥ १२१ ॥ अश्वत्थी लघुपत्री स्यात्पवित्रा
ह्रस्वपत्रिका । पिप्पलिका वनस्था च क्षुद्रा चाश्वत्थसंनिभा ॥ १२२ ॥

गुणाः—अश्वत्थिका तु मधुरा कषाया चास्रपित्तजित् । विषदाहमशमनी
गुर्विण्या हितकारिणी ॥ १२३ ॥

(२४) पुक्षः । (उत्तरा)

पुक्षः कपीतनः शृङ्गी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः । पुवको गर्दभाण्डश्च कमण्डलु-
वटपुत्रः ॥ ८१ ॥

गुणाः—पुक्षः कटुकषायश्च शीतलो रक्तपित्तजित् । मूर्च्छाश्रमप्रलापांश्च
हेरत्पुक्षो विशेषतः ॥ ८२ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

पुक्षः कपीतनः क्षीरी सुपार्श्वोऽथ कमण्डलुः । शृङ्गी वरोहशाखी च गर्द-
भाण्डः कपीतकः ॥ १२४ ॥ दृढमरोहः पुवकः पुवङ्गश्च महाबलः । पुक्षश्चै-
वापरो ह्रस्वः सुशीतः शीतवीर्यकः ॥ १२५ ॥ पुण्ड्रो महावरोहश्च ह्रस्वपर्णस्तु
पिप्परिः । भिदुरो मङ्गलच्छायो ज्ञेयो नेत्रकराभिधः ॥ १२६ ॥

गुणाः—पुक्षः कटुकषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् । मूर्च्छाश्रमप्रलापघ्नो
ह्रस्वपक्षो विशेषकः ॥ १२७ ॥

(२५) जम्बूः (रोहिणी)

जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफलः । सुरभी स्यान्महाजम्बूर्महा-

१ ज. ° दाहवि° । २ छ. छ. 'छाश्रम' ।

१८६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्रादिः—

स्कन्धा प्रकीर्तिता ॥ ८३ ॥ वेतसी काकजम्बूश्च नादेयी शीतवल्लभा ।
भ्रमरेष्टा नीलवर्णा द्वितीया जम्बुरुच्यते ॥ ८४ ॥

जम्बूद्वयगुणाः—जाम्बवं वातलं ग्राहि स्वादुम्लं कर्फवातजित् । हृत्कण्ठ-
वर्षणं चान्यत्कषायं क्षुद्रजाम्बवम् ॥ ८५ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

जम्बूस्तु सुरभिपत्रा नीलफला श्यामला महास्कन्धा । राजार्हा राजफला
शुकप्रिया मेघमोदिनी नवाहा ॥ १२८ ॥

गुणाः—जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठार्तिशेषशमनी कृमिदोष-
हन्त्री । श्वासातिसारकफकासविनाशनी च विष्टम्भिनी भवति रोचन-
पाचनी च ॥ १२९ ॥ महाजम्बू राजजम्बूः स्वर्णमाता महाफला । शुकप्रिया
कोकिलेष्टा महानीला बृहत्फला ॥ १३० ॥

गुणाः—महाजम्बूरुष्णा समधुरकषाया श्रमहरा निरस्यत्यास्यस्थं झटिति
जडिमानं स्वरकरी । विधत्ते विष्टम्भं शमयति च शोषं वितनुते श्रमातीसा-
रार्ति श्वसितकफकासप्रशमनम् ॥ १३१ ॥ काकजम्बूः काकफला नादेयी
काकवल्लभा । भृङ्गेष्टा काकनीला च ध्वांक्षजम्बूर्धनप्रिया ॥ १३२ ॥

गुणाः—काकजम्बूः कषायाम्ला पाके तु मधुरा गुरुः । दाहश्रमातिसारघ्नी
वीर्यपुष्टिवलप्रदा ॥ १३३ ॥ अन्या च *भूमिजम्बूर्हस्वफला भृङ्गवल्लभा
हस्वा । भूजम्बूर्भ्रमरेष्टा पिकभक्षा काष्ठजम्बूश्च ॥ १३४ ॥

गुणाः—भूमिजम्बूः कषाया च मधुरा श्लेष्मपित्तनुत् । हृद्या संग्राहिहृत्कण्ठ-
दोषघ्नी वीर्यपुष्टिदा ॥ १३५ ॥

(२६) उदुम्बरः (कृत्तिका)

*उदुम्बरः क्षीरवृक्षो हेमदुग्धः सदाफलः । अपुष्पपलसंवन्धो यज्ञाङ्गः
शीतवल्लकलः ॥ ८६ ॥

गुणाः—*उदुम्बरं कषायं स्यात्पकं तु मधुरं हिमम् । *कृमिकृत्पित्तरक्तघ्नं
मूर्च्छादाहतृपापहम् ॥ ८७ ॥

राजनिघण्टावाम्रादिरेकादशो वर्गः—

*। कालस्कन्धो यज्ञयोग्यो यज्ञियः सुप्रतिष्ठितः ॥ १३६ ॥ शीतवल्लको जन्तु-
फलः पुष्पशून्यः पवित्रकः । सौम्यः शीतफलश्चेति मधुसंज्ञः समीरितः ॥ १३७ ॥

× काकजम्बूः 'नदीतीरजावृ' इति ख्याते ।

× भूमिजम्बूः 'क्षुद्रजंवृ' इति ख्याते ।

१ क. इ. 'फपित्तजि' ।

१ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१८७

गुणाः—* * ॥ १३८ ॥

अपि च—औदुम्बरं फलमतीव हिमं सुपर्कं पित्तापहं च मधुरं श्रमशोफहारि ।
आमं कषायमतिदीपनरोचनं च मांसस्य वृद्धिकरमस्त्रविकारकारि ॥ १३९ ॥
नद्युदुम्बरिका चान्या लघुपत्रफला तथा । लघुहेमदुग्धा प्रोक्ता लघुपूर्वसदाफला
॥ १४० ॥ लघ्वाद्युदुम्बराद्वा स्याद्वाणाद्वा च प्रकीर्तिता ।

गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु किञ्चिन्मूना च पूर्वतः ॥ १४१ ॥

(२७) काकोदुम्बरिका ।

काकोदुम्बरिका फल्गू राजिफल्गुः शिवाटिका । फल्गुनी फलसंभारी
मलयूश्चित्रभेषजा ॥ ८८ ॥

गुणाः—काकोदुम्बरिका ग्राहिकण्डूकुष्ठव्रणापहा । रक्तपित्तहरा शोफपाण्डु-
श्लेष्महरा च सा ॥ ८९ ॥ अन्यच्च—काकोदुम्बरिका शीता पाके गौल्याऽलिमका
कटुः । त्वग्दोषरक्तपित्तघ्नी तत्फलं चातिसारहृत् ॥ ९० ॥

राजनिघण्टावाघ्रादिरेकादशो वर्गः—

कृष्णोदुम्बरिका चान्या खरपत्री च राजिका । उदुम्बरी च कठिना कुष्ठघ्नी
फल्गुवाटिका ॥ १४२ ॥ अजाक्षी फल्गुनी चैव मलयूश्चित्रभेषजा । काकोदुम्बरिका
चैव ध्वाङ्क्षनाघ्नी त्रयोदश ॥ १४३ ॥

गुणाः—काकोदुम्बरिका शीता पक्वा गौल्याऽलिमका कटुः । त्वग्दोषपित्तर-
क्तघ्नी तद्वल्कं चातिसारजित् ॥ १४४ ॥ उदुम्बरत्वचा शीता कषाया व्रणना-
शिनी । गुर्विणी गर्भसंरक्षे हिता स्तन्यप्रदायिनी ॥ १४५ ॥

(२८) क्षीरी (क्षीरिका, क्षीरिणी)

क्षीरी चोक्तस्तु राजन्यः स क्षीरशुक्रको नृपः । राजादनो दृढस्कन्धः
कपीष्ठः प्रियदर्शनः ॥ ९१ ॥

गुणाः—राजादनो रसे स्वादुः पाकेऽम्लः शीतलस्तथा । रुचिकारी भवे-
द्वातनाशनश्च प्रकीर्तितः ॥ ९२ ॥ * राजादनी तु मधुरा पित्तहृद्गुल्मर्पणी ।
* वृष्या स्थौल्यकरी हृद्या सुस्निग्धा मेहनाशकृत् ॥ ९३ ॥

राजनिघण्टावाघ्रादिरेकादशो वर्गः—

राजादनो राजफलः क्षीरवृक्षो नृपद्रुमः । निम्बबीजो मधुफलः कपीष्ठो
माधवोद्भवः ॥ १४६ ॥ क्षीरी गुच्छफलः प्रोक्तः शुकेष्टो राजवल्लभः । श्रीफ-
लोऽथ दृढस्कन्धः क्षीरशुक्रस्त्रिष्वधा ॥ १४७ ॥

१८८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

गुणाः— * । * ॥ १४८ ॥

(२९) श्लेष्मातकः ।

श्लेष्मातकः कर्बुदारः पिच्छलो लेखसार्तकः । शेलुः शैर्बुर्बाहुवीरः शापितो
द्विजकुत्सितः ॥ १४८ ॥

गुणाः—श्लेष्मातको हिमः स्वादुः स्याद्भूक्षः पिच्छलः शुचिः ।

राजनिघण्टवाम्नादिरेकादशो वर्गः—

श्लेष्मातको बाहुवीरः पिच्छलो द्विजकुत्सितः । शेलुः शीतफलः शीतः
शाकटः कर्बुदारकः ॥ १४८ ॥ भूतद्रुमो गन्धपुष्पः ख्यात एकादशाह्वयः ।

गुणाः—श्लेष्मातकः कटुहिमो मधुरः कषायः स्वादुश्च पाचनकरः कृमिशू-
लहारी । आमास्रदोषफलोर्ध्ववहुव्रणार्तिविस्फोटशान्तिकरणः कफकारकश्च
॥ १४९ ॥

राजनिघण्टवाम्नादिरेकादशो वर्गः—

भूकर्बुदारः (श्लेष्मातकविशेषः) ॥ १४ ॥

भूकर्बुदारकश्चान्यः क्षुल्लश्लेष्मातकस्तथा । भूशेलुर्लघुशेलुश्च पिच्छलो लघुपू-
र्वकः ॥ १५० ॥ लघुशीतः सूक्ष्मफलो लघुभूतद्रुमश्च सः ।

गुणाः—भूकर्बुदारो मधुरः कृमिदोषविनाशनः । वातप्रकोपनः किञ्चित्स-
शीतः स्वर्णमात्रकः ॥ १५१ ॥

(३०) शमी (धनिष्ठा)

शमी शङ्कुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला । ईशानी शंकरी लक्ष्मीर्म-
ङ्गल्या पापनाशिनी ॥ १५२ ॥

गुणाः—शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्णं केशनाशनम् ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

शमी शान्ता तुङ्गा कचरिपुफला केशमथनी शिवेशा नौर्लक्ष्मीस्तपनतनुष्टा
शुभकरी । हविर्गन्धा मेध्या दुरितशमनी शङ्कुफलिका सुभद्रा मङ्गल्या सुरभि-
रथ शापापशमनी ॥ १५२ ॥ भद्राऽथ शंकरी ज्ञेया केशहन्त्री शिवाफला ।
सुपत्रा सुखदा चैव ज्ञेया पञ्चदशाह्वया ॥ १५३ ॥

गुणाः—शमी रूक्षा कषाया च रक्तपित्तातिसारजित् । तत्फलं तु गुरु स्वादु
तिक्तोष्णं केशनाशनम् ॥ १५४ ॥ द्वितीया तु शमी शान्ता शुभा भद्राऽपरा-
जिता । जया च विजया चैव पूर्वोक्तगुणसंयुता ॥ १५५ ॥

१ ख. 'टकम् । शे' । २ ख. 'लुर्बहिर्बाहुः शा' ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१८९

(३१) बदरम् (कोलम्)

बदरं कोलकं कोलं सौवीरं फेनिलं कुहम् । कर्कन्धुकं गुडफलं बालेष्टं फल-
शैशिरः ॥ १६६ ॥

गुणाः—कर्कन्धुकोलबदरमम्लं वातकफापहम् । पकं पित्तानिलहरं स्निग्धं
च मधुरं रसे ॥१७॥ पुरातनं तृदशमनमाम्रं दीपनं लघु । सौवीरबदरं स्निग्धं
मधुरं वातपित्तजित् ॥ १८ ॥

राजनिघण्टावाग्नादिकेकादशो वर्गः—

बदरो बदरी कोलः कर्कन्धूः फेनिलः स्मृतः । सौवीरको गुडफलो बालेष्टः
फलशैशिरः ॥ १६६ ॥ दृढबीजो वृत्तफलः कण्टकी वक्रकण्टकः । सुबीजः
सुफलः स्वच्छः स प्रोक्तः स्मृतिसंमितः ॥ १६७ ॥

गुणाः—बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपकं मधुराम्लमुष्णमेतत् । कफकृत्पच-
नातिसाररक्तश्रमशोषार्तिविनाशनं च रुच्यम् ॥ १६८ ॥ बदरस्य पत्रलेपो
ज्वरदाहविनाशनः । त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥ १६९ ॥
राजबदरो नृपेष्टो नृपबदरो राजवल्लभश्चैव । पृथुफलस्तनुबीजो मधुरफलो राज-
कोलश्च ॥ १६० ॥

गुणाः—राजबदरः समधुरः शिशिरो दाहार्तिपित्तवातहरः । वृष्यश्च
वीर्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमं हरते ॥ १६१ ॥ भूबदरी क्षितिबदरी वल्लीबदरी च
बदरिवल्ली च । बहुफलिका लघुबदरी बदरफली सूक्ष्मबदरी च ॥ १६२ ॥

गुणाः—भूबदरी मधुराऽम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या । दीपनपाच-
नकर्त्री किंचित्पित्तास्रकारिणी रुच्या ॥ १६३ ॥ सूक्ष्मफलो बदरोऽन्यो बहु-
कण्टः सूक्ष्मपत्रको दुस्पर्शः । मधुरः शबराहारः शिखिप्रियश्चैव निर्दिष्टः
॥ १६४ ॥

गुणाः—लघुबदरं मधुराम्लं पकं कफवातनाशनं रुच्यम् । स्निग्धं तु जन्तु-
कारकमीषत्पित्तातिदाहशोषघ्नम् ॥ १६५ ॥

(३२) करीरः (करीरम्)

करीरो गूढपत्रश्च शाकपुष्पो मृदुफलः । ग्रन्थिलस्तीक्ष्णसारश्च चक्रकस्ती-
क्ष्णकण्टकः ॥ १९९ ॥

गुणाः—वातश्लेष्महरं रुच्यं कटूष्णं गुदकीलजित् । करीरमाध्मानकरं रुचि-

१९०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

कृत्स्वादुतिक्तकम् ॥ १०० ॥ अन्यच्च—करीराक्षकपीलूनि त्रीणि स्तन्यफलानि च । स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥ १०१ ॥

राजनिघण्टौ शालमल्यादिरष्टमो वर्गः—

निष्पत्रकः करीरश्च करीरग्रन्थिलस्तथा । कृकरो गूढपत्रश्च करकस्तीक्ष्ण-
कण्टकः ॥ १६६ ॥

गुणाः—करीरमाध्मानकरं कषायं कटूष्णमेतत्कफकारि भूरि । श्वासानि-
लारोचकसर्वशूलविच्छर्दिखर्ज्व्रणदोषहारि ॥ १६७ ॥

(३३) करमर्दकम् ।

करमर्दकमाविशं सुषेणं पाणिमर्दकम् । कराम्लं करमर्दं च कृष्णपाकफलं
मतम् ॥ १०२ ॥

गुणाः—अम्लं कृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् । पक्वं च मधुरं शीतं
रक्तपित्तहरं मतम् ॥ १०३ ॥

राजनिघण्टावाम्नादिरेकादशो वर्गः—

करमर्दः सुषेणश्च कराम्लः करमर्दकः । आविशः पाणिमर्दश्च कृष्णपाक-
फलो मुनिः ॥ १६८ ॥

गुणाः—करमर्दः सतिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः । पक्वस्त्रिदोषशमनोऽ-
रुचिघ्नो विषनाशनः ॥ १६९ ॥

(३४) कदम्बः । (नीपकः) (शततारका)

कदम्बो वृत्तपुष्पश्च नीपस्तु ललनाप्रियः । कादम्बर्यङ्गवृक्षोऽन्यः सुवासः
कर्णपूरकः ॥ १०४ ॥ धाराकदम्बः प्रावृष्यः कादम्बर्यो हरिप्रियः । नीपो धूलि-
कदम्बोऽन्यः सुवासो वृत्तपुष्पकः ॥ १०५ ॥

गुणाः—कदम्बस्तु कषायः स्याद्रसे शीतो गुणेऽपि च । व्रणसंरोहणश्चापि
कासदाहविषापहः ॥ १०६ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

कदम्बो वृत्तपुष्पश्च सुरभिल्ललनाप्रियः । कादम्बर्यः सिन्धुपुष्पो मदाढ्यः
कर्णपूरकः ॥ १७० ॥

गुणाः—कदम्बस्तिक्तकटुकः कषायो वातनाशनः । शीतलः कफपित्तार्ति-
नाशनः शुक्रवर्धनः ॥ १७१ ॥ धाराकदम्बः प्रावृष्यः पुलकी भृङ्गचलभः । मेघा-
गमप्रियो नीपः प्रावृषेण्यः कदम्बकः ॥ १७२ ॥ धूलिकदम्बः क्रमुकप्रसूनः

१ ड. छ. 'म्बर्यः सिन्धुपुष्पो मदाढ्यः कं' । २ ड. 'त्तानां ना' ।

१ पञ्चमा वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१९१

परागपुष्पो बलभद्रसंज्ञकः । वसन्तपुष्पो मकरन्दवासो भृङ्गप्रियो रेणुकदम्बकोऽष्टौ
॥ १७३ ॥ भूमिकदम्बो भूमिम्बो भूमिजो भृङ्गवल्लभः । लघुपुष्पो वृत्तपुष्पो
विषग्रो व्रणहारकः ॥ १७४ ॥

कदम्बत्रयगुणाः—त्रिकदम्बाः कटुवर्णा विषशोफहरा हिमाः । कषाया-
स्तिकृत्पित्तघ्ना वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥ १७५ ॥

(३५) करञ्जः ।

करञ्जो नक्तमालश्च पूतिकश्चिरविल्वकः । घृतपर्णः करञ्जोऽन्यः प्रकीर्यो
गौर एव च ॥ १७७ ॥

गुणाः—करञ्जश्चोष्णतिक्तः स्यात्कफपित्तास्रदोषजित् । व्रणप्लीहकृमीन्हन्ति
भूतघ्नो योनिरोगहा ॥ १७८ ॥ चिरविल्वः करञ्जश्च तीव्रो वातकफापहः ।

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

करञ्जो नक्तमालश्च पूतिकश्चिरविल्वकः । पूतिपर्णो वृद्धफलो रोचनश्च
प्रकीर्यकः ॥ १७६ ॥

गुणाः—करञ्जः कटुरुष्णश्च चक्षुष्यो वातनाशनः । तस्य स्नेहोऽतिस्निग्धश्च
वातघ्नः स्थिरदीप्तिदः ॥ १७७ ॥ अन्यो घृतकरञ्जः स्यात्प्रकीर्यो घृतपर्णकः ।
स्निग्धपत्रस्तपस्वी च विषारिश्च विरोचनः ॥ १७८ ॥

गुणाः—घृतकरञ्जः कटूष्णो वातहृद्ब्रणनाशनः । सर्वत्वग्दोषशमनो विषस्प-
र्शविनाशनः ॥ १७९ ॥

उदकीर्यः । (करञ्जविशेषः) ॥ १५ ॥

उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षडग्रन्थो हस्तिचारिणी । मदहस्तिनिका रोही
हस्तिरोहणकः प्रियः ॥ १०९ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

प्रकीर्यो रजनीपुष्पः सुमनाः पूतिकर्णिकः । पूतिकरञ्जः कैडर्यः कलिमा-
लश्च सप्तधा ॥ १८० ॥

अङ्गारवल्लिका (करञ्जविशेषः) ॥ १६ ॥

अङ्गारवल्लिकाऽम्बुष्ठा काकप्री काकभाण्डिका । वायव्या काल्मिकाभेदा
सक्यवल्लपि चोच्यते ॥ ११० ॥

गुणाः—*महाकरञ्जस्तिकृष्णः कटुको विषनाशनः । *कण्डूत्रिचर्चिकाकु-
ष्ठत्वग्दोषव्रणनाशनः ॥ १११ ॥

१ ड, पूतिपत्रकः । २ क, ड, 'वल्ली शाम्ब' । ग, 'वल्ली शार्ङ्गेश काक' । ३ क, ख, ड, करभाण्डिका ।

१९२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

ज्ञेयो महाकरञ्जोऽन्यः षडग्रन्थो हस्तिचारिणी । उदकीर्यो विषग्री च
काकग्री मदहस्तिनी ॥ १८१ ॥ अङ्गारवल्ली शार्ङ्गेष्टा मधुसत्ता वमायिनी(?) ।
हस्तिरोहणकश्चैव ज्ञेयो हस्तिकरञ्जकः ॥ १८२ ॥ सुमनाः काकभाण्डी च मद-
मत्तश्च षोडश ।

गुणाः— * । * ॥ १८३ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

गुच्छकरञ्जः (करञ्जविशेषः) ॥ १७ ॥

अन्यो गुच्छकरञ्जः स्निग्धदलो गुच्छपुच्छको नन्दी । गुच्छी च मातृ-
नन्दी सानन्दो दन्तधावनो वसवः ॥ १८४ ॥

गुणाः—करञ्जः कटुतिक्तोष्णो विषवातार्तिनाशनः । कण्डूविचर्चिकाकुष्ठ-
स्पर्शत्वग्दोषनाशनः ॥ १८५ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

रीठाकरञ्जः (करञ्जविशेषः) ॥ १८ ॥

रीठाकरञ्जकस्त्वन्यो गुच्छलो गुच्छपुष्पकः । रीठा गुच्छफलोऽरिष्टो
मङ्गल्यः कुम्भबीजकः ॥ १८६ ॥ प्रकीर्यः सोमवल्कश्च फेनिलो रुद्रसंज्ञकः ।

गुणाः—रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्णः कटुस्निग्धश्च वातजित् । कफघ्नः कुष्ठकण्डू-
तिविषविस्फोटनाशनः ॥ १८७ ॥

(३६) शिरीषः ।

शिरीषो मृदुपुष्पश्च भण्डिकः शङ्खिनीफलः । कपीतनः शुक्रतरुः श्यामवर्णः
शुक्रप्रियः ॥ ११२ ॥

गुणाः—तिक्तोष्णो विषहा वर्ण्यस्त्रिदोषशमनो लघुः । शिरीषः कुष्ठकण्डू-
घ्नस्त्वग्दोषश्वासकासहा ॥ ११३ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

शिरीषः शीतपुष्पश्च भण्डिको मृदुपुष्पकः । शुक्रेष्टो बर्हिपुष्पश्च विषहन्ता
सुपुष्पकः ॥ १८८ ॥ उदानकः शुक्रतरुर्ज्ञेयो लोमशपुष्पकः । कपीतनः कलि-
ङ्गश्च श्यामलः शङ्खिनीफलः ॥ १८९ ॥ मधुपुष्पस्तथा वृत्तपुष्पः सप्तदशाङ्गुलः ॥

गुणाः—शिरीषः कटुकः शीतो विषवातहरः परः । पामासकुष्ठकण्डूतित्व-
ग्दोषस्य विनाशनः ॥ १९० ॥

१ क. ड. भण्डिकः । २ ज. 'मार्शःकुष्ठ' ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१९३

(३७) अर्जुनः (स्वाती)

अर्जुनः ककुभः पार्थश्चित्रयोधी धनंजयः । वीरान्तकः किरीटी च नदी-
सर्जोऽपि पाण्डवः ॥ ११४ ॥

गुणाः—*ककुभस्तु कपायोष्णः कफघ्नो व्रणनाशनः । *पित्तश्रमतृषार्तिघ्नो
मारुतामयकोपनः ॥ ११५ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

अर्जुनः शम्बरः पार्थश्चित्रयोधी धनंजयः । वीरान्तकः किरीटी च माण्डीवी
शिवमल्लकः ॥ १११ ॥ सव्यसाची नदीसर्जः कर्णारिः कुरुवीरकः ।
कौन्तेय इन्द्रसूनुश्च वीरद्वुः कृष्णसारथिः ॥ ११२ ॥ पृथाजः फाल्गुनो
धन्वी ककुभश्चैकविंशतिः ॥

गुणाः—* * ॥ ११३ ॥

(३८) वेतसः (पूर्वाषाढा)

*वेतसो निचुलः प्रोक्तो वज्रुलो दीर्घपत्रकः । *कैलनो मञ्जरीनम्रः
सुषेणो गन्धपुष्पकः ॥ ११६ ॥ नादेयी मेघपुष्पोऽन्यो जलकामो निकु-
ञ्जकः । जलौकः संवृतश्चैव विदुलो जलवेतसः ॥ ११७ ॥

गुणाः—वेतसस्य द्वयं शीतं रक्षोघ्नं व्रणशोधनम् । रक्तपित्तहरं तिक्तं सक-
पायं कर्फापहम् ॥ ११८ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

* । * ॥ ११४ ॥

गुणाः—वेतसः कटुकः स्वादुः शीतो भूतविनाशनः । पित्तप्रकोपनो रुच्यो
विज्ञेयो दीपनः परः ॥ ११५ ॥

(३९) वरुणः ।

*वरुणः श्वेतपुष्पश्च तिक्तशकः कुमारकः । श्वेतद्रुमो गन्धवृक्षस्तमालो
मारुतापहः ॥ ११९ ॥

गुणाः—वरुणः शीतवातघ्नस्तिक्तो विद्रधिजन्तुजित् । तथा च कटुरुष्णश्च
रक्तदोषहरः परः ॥ १२० ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

* । श्वेतद्रुमः साधुवृक्षस्तमालो मारुतापहः ॥ ११६ ॥

१ क. ड. पार्थः क्षत्रयो । २ क. ड. कलञ्जो । ३ क. ड. वज्रुलो । ४ क. ख. झ. 'फावह' ।

१९४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

गुणाः—वरुणः कटुरुष्णश्च रक्तदोषहरः परः । शीर्षवातहरः स्निग्धो दीप्यो विद्रधिवातजित् ॥ १९७ ॥

(४०) शिशपा ।

शिशपा तु महाश्यामा कृष्णसारा स्मृता गुरुः । कुशिशपाऽन्या कपिला भस्मगर्भा वसादनी ॥ १२१ ॥

गुणाः—कटूष्णं कण्डुदोषघ्नं वस्तिरोगविनाशनम् । शिशपायुगुलं वर्ण्यं हिकाशोफौ विसर्जयेत् ॥ १२२ ॥ पित्तदाहप्रशमनं बल्यं रुचिकरं परम् ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

शिशपा तु महाश्यामा कृष्णसारा च धूम्रिका । तीक्ष्णसारा च धीरा च कपिला कृष्णशिशपा ॥ १९८ ॥

गुणाः—श्यामादिशिशपा तिक्ता कटूष्णा कफवातनुत् । नष्टाजीर्णहरा दीप्या शोफातीसारहारिणी ॥ १९९ ॥ शिशपाऽन्या श्वेतपत्रा सिताह्वादिश्च शिशपा । श्वेतादिशिशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत् ॥ २०० ॥ कपिला शिशपा चान्या पीता कपिलशिशपा । सारिणी कपिलाक्षी च भस्मगर्भा कुशिशपा ॥ २०१ ॥

गुणाः—कपिला शिशपा तिक्ता शीतवीर्या श्रमापहा । वातपित्तज्वरघ्नी च च्छर्दिहिकाविनाशिनी ॥ २०२ ॥

साधारणशिशपात्रयगुणाः—शिशपात्रितयं वर्ण्यं हिमशोफविसर्पजित् । पित्तदाहप्रशमनं बल्यं रुचिकरं परम् ॥ २०३ ॥

(४१) सर्जकः (सर्जः)

सर्जको वस्तकर्णश्च कर्षायश्चिरपत्रकः । सस्यसंवरकः शूरः सर्जोऽन्यः शाल उच्यते ॥ १२३ ॥

गुणाः—कुष्ठकण्डूकृमिश्लेष्मवातपित्तरुजा जयेत् । सर्जयुग्मं कर्षायं स्याद्वर्ण्यं रूक्षं कफापहम् ॥ १२४ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

सर्जः सर्जरसः शालः कालकूटो रजोद्भवः । वल्लीवृक्षश्चिरपर्णो रालः काश्योऽजकर्णकः ॥ २०४ ॥ वस्तकर्णः कर्षायी च ललनो गन्धवृक्षकः । वंशश्च शालनिर्यासो दिव्यसारः सुरेष्टकः ॥ २०५ ॥ शूरोऽश्विबलभश्चैव यक्षधूर्पः सुसिद्धकः ।

१ ग. 'र्भा च सा' । २ ख. 'षायो वीर' । ३ ट. 'पः ससि' ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१९५

गुणाः—सर्जस्तु कटुतिक्तोष्णो हिमः स्निग्धोऽतिसारजित् । पितास्रदोष-
कुष्ठघ्नः कण्डूविस्फोटवातजित् ॥ २०६ ॥

अशनः (सर्जकविशेषः) ॥ १९ ॥

अशनस्तु महासर्जः सौरिर्वन्धूकपुष्पकः । प्रियको बीजकः श्यामः सुनीलः
प्रियशालकः ॥ १२५ ॥

गुणाः—बीजकः सकषायश्च कफपित्तास्रनाशनः ।

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

असनस्तु महासर्जः सौरिर्वन्धूकपुष्पकः । प्रियको बीजवृक्षश्च नीलकः प्रिय-
शालकः ॥ २०७ ॥

गुणाः—असनः कटुरुष्णश्च तिक्तो वातार्तिदोषनुत् । सारको गलदोषघ्नो
रक्तमण्डलनाशनः ॥ २०८ ॥

राजनिघण्टौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

नीलबीजः (सर्जकविशेषः) ॥ २० ॥

द्वितीयो नीलबीजः स्यान्नीलपत्रः सुनीलकः । नीलद्रुमो नीलसारो नील-
निर्यासको रसैः ॥ २०९ ॥

गुणाः—बीजवृक्षौ कटू शीतौ कषायौ कुष्ठनाशनौ । सारकौ कण्डूदुद्घ्नौ
श्रेष्ठस्तत्रासितस्तयोः ॥ २१० ॥

(४२) शाल्मली (शाल्मलः, ज्येष्ठा)

शाल्मली वेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च शाल्मलः । मोचस्त्रावो मोचरसो
मोचनिर्यासकस्तथा ॥ १२६ ॥ शाल्मली रक्तपुष्पा तु कुकुटी चिरजीविका ।
पिच्छिला चुलिनी मोचा कण्टकाढ्या सुपूरणी ॥ १२७ ॥

गुणाः—शाल्मली शीतला स्निग्धा शुक्रश्लेष्मविवर्धनी । तद्रसस्तद्रुणो ग्राही
स च मोचरसः स्मृतः ॥ १२६ ॥ शाल्मली पिच्छला वृष्या बलया मधुरसा
तथा । कषायस्तद्रसो ग्राही पुष्पं तद्रत्तथा फलम् ॥ १२९ ॥

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरेष्टमो वर्गः—

शाल्मलिश्चिरजीवी स्यात्पिच्छलो रक्तपुष्पकः । कुकुटी तूलवृक्षश्च मोचाख्यः
कण्टकद्रुमः ॥ २११ ॥ रक्तफलो रम्यपुष्पो बहुवीर्यो यमद्रुमः । दीर्घद्रुमः
स्थूलफलो दीर्घायुस्तिथिभिर्मितः ॥ २१२ ॥

गुणाः—शाल्मलिः पिच्छलो वृष्यो बल्यो मधुरशीतलः । कषायश्च लघुः

१९६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

स्निग्धः शुक्रश्लेष्मविवर्धनः ॥ २१३ ॥ तद्रसस्तद्गुणो ग्राही कषायः कफनाशनः । पुष्पं तद्वच्च निर्दिष्टं फलं तस्य तथाविधम् ॥ २१४ ॥ मोचरसो मोचस्तु मोचस्रावश्च मोचनिर्यासः । पिच्छलसारः सुरसः शाल्मलिवेष्टश्च मोचसारश्च ॥ २१५ ॥

गुणाः—मोचरसस्तु कषायः कफवातहरो रसायनो योगात् । बलपुष्टिवर्णवीर्यप्रज्ञायुर्देहसिद्धिदो ग्राही ॥ २१६ ॥

रोहितकः (रोहितः) (शाल्मलीविशेषः) ॥ २१ ॥

रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः । कुशाल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशाल्मलिः ॥ १३० ॥

गुणाः—रोहीतको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः सरः । शुष्को रोहितकश्चैव कटूष्णमुभयं स्मृतम् ॥ १३१ ॥ कर्णरोगहरं चैव विषवेगविनाशनम् ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

रोहीतको रोहितकश्च रोहितः कुशाल्मलिर्दाडिमपुष्पसंज्ञकः । सदाप्रसूनः स च कूटशाल्मलिर्विरोचनः शाल्मलिको नवाह्वयः ॥ २१७ ॥

सप्ताह्वः श्वेतरोहितः सितपुष्पः सिताह्वयः । सिताङ्गः शुक्ररोहितो लक्ष्मीवाञ्छनवल्लभः ॥ २१८ ॥

गुणाः—रोहितकौ कटुस्निग्धौ कषायौ च सुशीतलौ । कृमिदोषत्रणप्लीहरक्तनेत्रामयापहौ ॥ २१९ ॥

(४३) मुष्ककः (मुष्कः)

मुष्कको मोक्षको मुष्टिर्मूषको मुञ्चकस्तथा । क्षारश्रेष्ठो गोलकश्च द्विविधः श्वेतकृष्णकः ॥ १३२ ॥

गुणाः—वातश्लेष्महरः क्षारश्रेष्ठो ग्राही च गुल्मनुत् ।

राजनिघण्टवाग्रादिरेकादशो वर्गः—

मुष्कको मोचको मुष्को मोक्षको मुञ्चकस्तथा । गोलीहो मेहनश्चैव क्षारवृक्षश्च पादलिः ॥ २२० ॥ विपापहो जटालश्च वनवासी सुतीक्ष्णकः । श्वेतः कृष्णश्च स द्वेधा स्यान्नयोदशसंज्ञकः ॥ २२१ ॥

गुणाः—मुष्ककः कटुकोऽम्लश्च रोचनः पाचनः परः । प्लीहगुल्मोदरार्तिघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥ २२२ ॥

१ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१९७

(४४) इरिमेदः ।

इरिमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः । अहिमेदोऽहिमारश्च पृतिमेदोऽहिमारकः ॥ १३३ ॥

गुणाः—मुखरोगहरः शोतो रक्तामस्तम्भकारकः ।

राजनिघण्टौ शाल्मल्यादिरष्टमो वर्गः—

इरिमेदोऽरिमेदश्च गोधास्कन्धोऽरिमेदकः । अहिमेदोऽहिमारश्च पृतिमेदोऽहिमेदकः ॥ २२३ ॥

गुणाः—अहिमेदः कषायोष्णस्तिक्तो भूतविनाशकः । शोफातिसारका-सन्धो विषवीसर्पनाशनः ॥ २२४ ॥

(४५) मल्लिका ।

मल्लिका शीतभीरुश्च मदयन्ती प्रमोदिनी । मदनीया गवाक्षी च भ्रूपयष्ट-पदी तथा ॥ १३४ ॥

गुणाः—मल्लिकोष्णा कटुः स्वादे दारयत्यास्यजान्गदान् । संत्रासयति नेत्रोत्थरुजः पित्तसमीरजित् ॥ १३५ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

मल्लिका भद्रवल्ली तु गौरी च वनचन्द्रिका । शीतभीरुः प्रिया सौम्या नारीष्ठा गिरिजा सिता ॥ २२५ ॥ मल्ली च दमयन्ती च चन्द्रिका मोदिनी मनुः ।

गुणाः—मल्लिका कटुतिक्ता स्याच्चक्षुष्या मुखपाकनुत् । कुष्ठविस्फोटकण्डू-तिविषव्रणहरा परा ॥ २२६ ॥

मल्लिका *मोदिनी चान्या वटपत्रा कुमारिका । सुगन्धाढ्या वृत्तपुष्पा मुक्ताभा वृत्तमल्लिका ॥ २२७ ॥

गुणाः—नेत्ररोगापहन्त्री स्यात्कटूष्णा वृत्तमल्लिका । व्रणघ्नी गन्धबहला दारयत्यास्यजान्गदान् ॥ २२८ ॥

(४६) वार्षिकी ।

वार्षिकी त्रिपुटा त्र्यस्रा सुरूपा सुभगा प्रिया । श्रीमती षट्पदानन्दा सुवर्षा मुक्तबन्धना ॥ १३६ ॥

गुणाः—श्रीमती षट्पदानन्दा सुगन्धा पित्तनाशिनी ।

* 'मोदिनी' वटमोगरा इति ख्याते ।

१ क. ड. 'दोऽरिमा' । २ झ. त. 'श्च मेदः प्रत्यरिमेदकः' । ३ छ. झ. 'भूतपण्यप' । ४ क. ख. 'दे हरत्यर्शदिका व्यथाः । स' ।

१९८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

वार्षिकी त्रिपुटा त्र्यम्बा सुरूपा सुलभा प्रिया । श्रीवल्ली षट्पदानन्दा मुक्त-
बन्धा नवाभिधा ॥ २२९ ॥

गुणाः—वार्षिकी शिशिरा हृद्या सुगन्धिः पित्तनाशनी । कफवातविषस्फो-
टकृमिदोषामनाशनी ॥ २३० ॥

(४७) जाती (हस्तः)

जाती मनोज्ञा सुमना राजपुत्री भियंवदा । मालती हृद्यगन्धा च चेतिका
तैलभाविनी ॥ १३७ ॥

गुणाः—मालती कफपित्तास्यरूपाकव्रणकुष्ठजित् । चक्षुष्यो मुकुलस्तस्या-
स्तत्पुष्पं कर्फवातजित् ॥ १३८ ॥ सुगन्धि च मनोज्ञं च सर्वश्रेष्ठतमं मतम् ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

जाती सुरभिगन्धा स्यात्सुमना तु सुरप्रिया । केतकी सुकुमारा तु संध्या-
पुष्पा मनोहरा ॥ २३१ ॥ राजपुत्री मनोज्ञा च मालती तैलभाविनी । जनेष्टा
हृद्यगन्धा च नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ २३२ ॥

गुणाः—मालती शीततिक्ता स्यात्कफघ्नी मुखपाकनुत् । कुड्मलं नेत्ररो-
गघ्नं व्रणविस्फोटकुष्ठनुत् ॥ २३३ ॥

(४८) वासन्ती ।

वासन्ती प्रहसन्ती च सुवसन्ता वसन्तजा । शोभना शीतसंवासा सेव्या
भ्रमरवान्धवा ॥ १३९ ॥

गुणाः—वासन्ती शीतला हृद्या सुगन्धा स्वेदनाशनी ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

वासन्ती प्रहसन्ती वसन्तजा माधवी महाजातिः । शीतसहा मधुबहला वस-
न्तदूती च नवनाम्नी ॥ २३४ ॥

गुणाः—वासन्ती शिशिरा हृद्या सुरभिः श्रमहारिणी । धम्मिल्लामोदिनी
मन्दमदनोन्माददायिनी ॥ २३५ ॥

(४९) ग्रैष्मी ।

ग्रैष्मी तु सुरभिः कान्ता सुगन्धा वनमालिनी । सुकुमारा शिखरिणी
नेपाळी वनमालिका* ॥ १४० ॥

* क. ख. पुस्तकयोरधिकमिदं श्लोकार्थं दृश्यते—

‘वनमाली सुगन्धा च सुकुमारा च मोदिनी’ इति ॥

१ झ. तिलभाविनी । २ क. ख. ड. ‘फपित्ताजि’ । ३ ख. नेवाली ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

१९९

गुणाः—नेपालिका रसे तिक्ता वीर्ये चोष्णा प्रकीर्तिता । वातपित्तरूजां नेत्ररोगाणां नाशनी मता ॥ १४१ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

वनमल्लिकाऽतिमोदा ग्रैष्मी ग्रीष्मोद्भवा च सा । सप्तला सुकुमारा च सुरभी सूचिमल्लिका ॥ २३६ ॥ सुगन्धा शिखरिणी स्यान्नेवाली चेन्दुभूद्वया । गुणाः—वनमल्लिकाऽतिशैत्या सुरभिः सर्वरोगहृत् ॥ २३७ ॥

(५०) चम्पकः (आश्लेषा)

चम्पकः सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्च सः । चाम्पेयो हेमपुष्पश्च काञ्चनः षट्पदातिथिः ॥ १४२ ॥

गुणाः—चम्पकः कथितः शीतो वीर्येऽतिकटुको रसे । हृद्यः सुगन्धि-विषहा कफपित्तविनाशनः ॥ १४३ ॥

चम्पकविशेषगुणाः—चम्पकप्रसवमिष्टसुगन्धं भूसुरामरमहीपतियोग्यम् । वातपित्तशमनं च सुगन्धि स्वर्णवर्णमपि षट्पदं दधाति ॥ १४४ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

चम्पकः स्वर्णपुष्पश्च चाम्पेयः शीतलच्छदः । सुभगो भृङ्गमोही च शीतलो भ्रमरातिथिः ॥ २३८ ॥ सुरभिर्दिठ्यपुष्पश्च स्थिरगन्धोऽतिगन्धकः । स्थिरपुष्पो हेमपुष्पः पीतपुष्पस्तथाऽपरः ॥ २३९ ॥ हेमाहः सुकुमारस्तु वनदीपोऽष्टभूद्वयः । तत्कलिका गन्धफली बहुगन्धा गन्धमोदिनी त्रेधा ॥ २४० ॥

गुणाः—चम्पकः कटुकस्तिक्तः शिशिरो दाहनाशनः । कुष्ठकण्डूव्रणहरो गुणाढ्यो राजचम्पकः ॥ २४१ ॥ क्षुद्रादिचम्पकस्त्वन्यः संज्ञेयो नागचम्पकः । फणिचम्पकनागाद्वयम्पको वनजः शराः ॥ २४२ ॥

गुणाः—वनचम्पकः कटूष्णो वातकफध्वंसनो वर्ण्यः । चक्षुष्यो व्रणरोपी वह्निस्तम्भं करोति योगगुणात् ॥ २४३ ॥

(५१) तरणी (तरुणी)

तरणी रामतरणी कणिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाढ्या द्विरे-फगणसंमता ॥ १४५ ॥

गुणाः—तरणी श्लेष्मैपित्तघ्नी ग्राहिणी शीतलाऽग्निजित् ।

† क. ख. ड. पुस्तकेष्वयं पाठो दृश्यते—

“ चम्पकः कटुकः शीतः कफपित्तविषापहः ।

हृत्सुगन्धिश्च पित्तघ्नो विशेषात्राजचम्पकः ” इति ।

१ क. ख. घ. ड. ‘लच्छदः । चा’ । २ झ. ‘पदं दधाति । ३ क. ‘भ्रमरातघ्नी । ४ ड. छ. ‘मिकृत ।

२००

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

तरणी सहा कुमारी गन्धाढ्या चारुकेसरा भृङ्गेष्टा । रामतरणी तु सुदला बहुपत्रा भृङ्गवल्लभा च दशाहा ॥ २४४ ॥

गुणाः—तरणी शिशिरा स्निग्धा पित्तदाहज्वरापहा । मधुरा मुखपाकघ्नी तृष्णाविच्छेदिवारिणी ॥ २४५ ॥ महती तु राजतरणी महासहा वर्ण्यपुष्पकोऽम्लानः । अमिलातकः सुपुष्पः सुवर्णपुष्पश्च सप्ताहः ॥ २४६ ॥

गुणाः—विज्ञेया राजतरणी कषाया कफकारिणी । चक्षुष्या हर्षदा हृद्या सुरभिः सुरवल्लभा ॥ २४७ ॥

(५२) कुब्जकः ।

कुब्जको भद्रतरणी वृहत्पुष्पाऽतिकेसरा । महासहा कण्टकाढ्या नीलालि-कुलसंकुला ॥ १४६ ॥

गुणाः—कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायस्तु रसायनः । त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतः संग्रहणोऽपरः ॥ १४७ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

कुब्जको भद्रतरणी वृत्तपुष्पोऽतिकेसरः । महासहः कण्टकाढ्यः खर्वोऽलि-कुलसंकुलः ॥ २४८ ॥

गुणाः—कुब्जकः सुरभिः शीतो रक्तपित्तकफापहः । पुष्पं तु शीतलं वर्ण्यं दाहघ्नं वातपित्तजित् ॥ २४९ ॥

(५३) यूथिका ।

यूथिका बालपुष्पा तु पुष्पगन्धा गुणोज्ज्वला । गणिका चारुमोदा च शिखण्डी स्वर्णयूथिका ॥ १४८ ॥ *सुवर्णयूथा हरिणी पीतिका पीतयूथिका । प्रोक्ताऽन्या शङ्खधवला नामतः शङ्खयूथिका ॥ १४९ ॥

गुणाः—यूथिकायुगुलं स्वादु शर्कराघ्नं सुगन्धि च ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

यूथिका गणिकाऽम्बुष्टा मागधी बालपुष्पिका । मोदनी बहुगन्धा च भृङ्गानन्दा गजाह्वया ॥ २५० ॥ अन्या यूथी सुवर्णाह्वया सुगन्धा हेमयूथिका । युवतीष्टा व्यक्तगन्धा शिखण्डी नागपुष्पिका ॥ २५१ ॥ हरिणी पीतयूथी च पीतिका कनकप्रभा । मनोहरा च गन्धाढ्या प्रोक्ता सा मनुसंमिता ॥ २५२ ॥

* ' सुवर्णयूथा ' सोनजुवी, पिंक्लीजुवी, इति ख्याते ।

१ क. ख. घ. 'को देवत' । २ क. 'तृष्णोऽति' । ३ क. ड. कणिका । ४ ड. स्वर्णपुष्पिका ।

१ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२०१

गुणाः—यूथिकायुगलं स्वादु शिशिरं शर्करार्तिनुत् । पित्तदाहलृषाहारी
नानात्वग्दोषनाशनम् ॥ २५३ ॥ सितपीतनीलमेचकनाम्यः कुसुमेन यूथिकाः
कथिताः ।

गुणाः—तिक्तहिमपित्तकफामयज्वरघ्न्यो व्रणादिदोषहराः ॥ २५४ ॥
सर्वासां यूथिकानां तु रसवीर्यादिसाम्यता । सुरूपं तु सुगन्धाढ्यं स्वर्णयूथ्या
विशेषतः ॥ २५५ ॥

(५४) कुन्दः । (कुन्दा)

कुन्दः सुमकरन्दश्च सदापुष्पो मनोहरः । अट्टहासो भृङ्गसुहृच्छुक्रः शाल्यो-
दनोपमः ॥ १५० ॥

गुणाः—कुन्दस्य कुसुमं हृद्यं स्वल्पगन्धि मनोहरम् ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

कुन्दस्तु मकरन्दश्च महामोदो मनोहरः । मुक्तापुष्पः सदापुष्पस्तारपुष्पोऽ-
ट्टहासकः ॥ २५६ ॥ दमनो वनहासश्च मनोज्ञो रुद्रसंमितः ।

गुणाः—कुन्दोऽतिमधुरः शीतः कषायः कैश्यभावनः । कफपित्तहरश्चैव
सरो दीपनपाचनः ॥ २५७ ॥

(५५) शतपत्री । (शतपत्रा)

* शतपत्री तु सुमना सुशीता शिववल्लभा । * सौम्यगन्धा शतदला
सुवृत्ता शतपत्रिका ॥ १५१ ॥

गुणाः—*शतपत्रा हिमा तिक्ता कषाया कुष्ठनाशनी । * मुखस्फोटहरा
रुच्या सुरभिः पित्तदाहनुत् ॥ १५२ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

* । * ॥ २५८ ॥ * । * ॥ २५९ ॥

(५६) अतिमुक्तः । (अतिमुक्तकः)

अतिमुक्तः कार्मुकश्च मण्डनो भ्रमरोत्सवः । अविमुक्तो माधवी च सुवसन्तः
पराश्रयः ॥ १५३ ॥

गुणाः—अतिमुक्तं सुगन्धि स्याद्धृद्यमुक्तं सुमण्डनम् ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

सैवातिमुक्तकाख्या पुण्ड्रकनाम्नी च काचिदुक्ताऽन्या । मदनी भ्रमरानन्दा
कामकान्ता च पञ्चाख्या ॥ २६० ॥

२०२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[आम्नादिः—

गुणाः—अतिमुक्तः कषायः स्याच्छिशिरः श्रमनाशनः । पित्तदाहज्वरो-
न्मादहिकाच्छर्दिनिवारणः ॥ २६१ ॥

(५७) बकुलः ।

बकुलः सीधुगन्धश्च मधुगन्धो विशारदः । मधुगन्धो गूढपुष्पः शीर्षकेसर-
कस्तथा ॥ १५४ ॥

गुणाः—बकुलोद्भवपुष्पं च सुपर्कं च सुगन्धि च । मधुरं च कषायं च
स्निग्धं संग्राहि वाकुलम् ॥ १५५ ॥ स्थिरीकरं च दन्तानां विशदं तत्फलं
गुरु ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

बकुलस्तु सीधुगन्धः स्त्रीमुखमधुदोहलश्च मधुपुष्पः । सुरभिर्भ्रमरानन्दः
स्थिरकुसुमः केसरश्च शारदिकः ॥ २६२ ॥ करकः सिद्धासंज्ञो विशारदो
गूढपुष्पको धन्वी । मदनो मधामोदश्चिरपुष्पश्चेति सप्तदशसंज्ञः ॥ २६३ ॥

गुणाः—बकुलः शीतलो हृद्यो विषदोषविनाशनः । मधुरश्च कषायश्च मदाढ्यो
हर्षदायकः ॥ २६४ ॥ तथा च—बकुलकुसुमं च रुच्यं क्षीराढ्यं सुरभि
शीतलं मधुरम् । स्निग्धकषायं कथितं मलसंग्राहकं चैव ॥ २६५ ॥

(५८) किङ्किरातः (सुरङ्गी) (विशाखा)

किङ्किरातः किङ्किराटः पीतकः पीतभद्रकः । हेमगौरो विप्रलम्भी षट्प-
दानन्दवर्धनः ॥ १५६ ॥

गुणाः—सुरङ्गी च भवेदुष्णा तिक्ता कफविनाशनी । अर्शसां निचयं हन्ति
शोफसंघातनाशनी ॥ १५७ ॥ किङ्किरातोद्भवं पुष्पं सुगन्धि हर्षपुष्टिदम् ।

(५९) तिलकः ।

तिलकः पूर्णकः श्रीमान्शुरकश्छत्रपुष्पकः । मुखमण्डनको रेची पुण्ड्रश्चित्रो
विशेषकः ॥ १५६ ॥

गुणाः—तिलकत्वक्कषायोष्णा पुंस्त्वग्री दन्तरोगजित् ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

तिलको विशेषकः स्यान्मुखमण्डनकश्च पुण्ड्रकः पुण्ड्रः । स्थिरपुष्पश्छिन्न-
रुहो दग्धरुहो रेचकश्च मृतजीवी ॥ २६६ ॥ तरुणीकटाक्षकामो वासन्तः
मुन्द्रोऽभीष्टः । भालविभूषणसंज्ञो विज्ञेयः पञ्चदशनामा ॥ २६७ ॥

१ ख. 'लः शीतल' । २ ख. ग. 'ध्वः मिहक' । ३ क. घ. विषदं फलमुच्यते । ४ झ. ङ.
मिथा तु मे । ५ क. ह. पुष्पकः ।

१ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२०३

गुणाः—तिलको मधुरः स्निग्धो वातपित्तकफापहः । वलपुष्टिकरो हृद्यो
लघुर्मंदोविवर्धनः ॥ २६८ ॥ तिलकत्वक्कषायोष्णा पुंस्त्वग्नी दन्तदोषनुत् ।
कृमिशोफव्रणान्हन्ति रक्तदोषविनाशनी ॥ २६९ ॥

(६०) अशोकः ।

अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरकः । विशोको रक्तको रागी चित्रः
षट्पदमञ्जरी ॥ १५९ ॥

गुणाः—अशोकः शीतलश्चाशः कृमीन्हन्ति प्रयोजितः । अपर्चा नाशयत्येव
सर्वव्रणविनाशनः ॥ १५८ ॥ अशोको मधुरो हृद्यः संधानीयः सुगन्धिकः ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

अशोकः शोकनाशः स्याद्विशोको वज्रुलट्टुमः । मधुपुष्पोऽपशोकश्च कङ्कलिः
कलिकस्तथा ॥ २७० ॥ रक्तपल्लवकश्चित्रो विचित्रः कर्णपूरकः । सुभगः
स्मराधिवासो दोषहारी प्रपल्लवः ॥ २७१ ॥ रागी तरुर्हेमपुष्पो रामावामाङ्घ्रि-
घातकः । पिण्डीपुष्पो नटश्चैव पल्लवद्विद्वि(र्द्वा)विंशतिः ॥ २७२ ॥

गुणाः—अशोकः शिशिरो हृद्यः पित्तदाहश्रमापहः । गुल्मशूलोदराध्मानना-
शनः कृमिकारकः ॥ २७३ ॥

(६१) किंशुकः (पूर्वा)

किंशुको वातपोथश्च रक्तपुष्पोऽथ याज्ञिकः । त्रिपर्णो रक्तपुष्पश्च पूतद्रुर्ब्रह्म-
वृक्षकः ॥ १६१ ॥ क्षारश्रेष्ठः पलाशश्च बीजस्नेहः समिद्धरः ।

गुणाः—क्षारश्रेष्ठः कृमिघ्नश्च संग्राही दीपनः सरः ॥ १६२ ॥ ग्रीहगुल्मघ्न-
हृण्यशोवातश्लेष्मविनाशनः । किंशुकस्यापि कुसुमं सुगन्धि मधुरं च यत् ।
बीजं तु कटुकं स्निग्धमुष्णं कृमिबलासजित् ॥ १६३ ॥

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

पलाशः किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ याज्ञिकः । त्रिपर्णो वक्रपुष्पश्च पूतद्रु-
र्ब्रह्मवृक्षकः ॥ २७४ ॥ ब्रह्मोपनेता काष्ठद्रुः पर्यायाश्च दश स्मृताः ।

गुणाः—पलाशस्तु कषायोष्णः कृमिदोषविनाशनः । तद्वीजं पामकण्ठ-
दद्रुत्वग्दोषनाशकृत् ॥ २७५ ॥ तस्य पुष्पं च सोष्णं च कण्ठकुष्ठार्तिनाशनम् ।
रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमैस्तु विभज्यते ॥ २७६ ॥ किंशुकैर्गुणसाम्येऽपि
सितो विज्ञानदः स्मृतः ।

१ इ. चित्रस्तु षकम् ।

२०४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः— [आम्नादिः ९ पञ्चमो वर्गः]

वर्गेतराणि—

(१) केतकीद्वयम् ।

केतकी सूचिकापुष्पो जम्बूकः क्रकचच्छदः । सुवर्णकेतकी चान्या लघुपुष्पा
सुगन्धिनी ॥ १ ॥

गुणाः—केतकी कटुका पाके लघुतिक्ता कफापहा ।

राजनिघण्टौ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

केतकी तीक्ष्णपुष्पा च विफला धूलिपुष्पिका । मेथ्या कण्टदला चैव
शिवद्रिष्टा नृपप्रिया ॥ १ ॥ क्रकचा दीर्घपत्रा च स्थिरगन्धा तु पांसुला ।
गन्धपुष्पेन्दुकलिका दलपुष्पा त्रिपञ्चधा ॥ २ ॥ स्वर्णादिकेतकी त्वन्या ज्ञेया
सा हेमकेतकी । कनकप्रसवा पुष्पी हैमी छिन्नरुहा तथा ॥ ३ ॥ विष्टरुहा
स्वर्णपुष्पी कामखड्गदला च सा ।

गुणाः—केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ४ ॥ हेमाभं मदनो-
न्मादवर्धनं सौख्यकारि च । तस्य स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफापहः ॥ ५ ॥
रसायनकरो बल्यो देहदाढ्यकरः परः ।

(२) गणेरुका (गणेरुकः)

गणेरुका कर्णिकारः कर्णिश्व गणकारिका ।

गुणाः—गणेरुः शोधनी शोफश्लेष्मास्रवणकुष्ठजित् ॥ २ ॥

(३) सागः (शाकः)

सागः करच्छदो भूमिसहो दीर्घच्छदो मतः ।

गुणाः—सागः श्लेष्मानिलास्रघ्नो गर्भसंधानदो हिमः ॥ ३ ॥

राजनिघण्टौ मभद्रादिर्नवमो वर्गः—

शाकः क्रकचपत्रः स्यात्स्वरपत्रोऽतिपत्रकः । महीसहः श्रेष्ठकाष्ठः स्थिरसा
च गृहद्रुमः ॥ ६ ॥

गुणाः—शाकस्तु सारसः प्रोक्तः पित्तदाहश्रमापहः । कफघ्नं मधुरं रुच्यं
कषायं शाकवल्कलम् ॥ ७ ॥

(४) धवः ।

धवो नन्दितरुगौरी शकटाक्षो धुरन्धुरी ।

गुणाः—धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहः ॥ ४ ॥

राजनिघण्टौ मभद्रादिर्नवमो वर्गः—

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२०९

कपिलोहं सुवर्णकम् ॥ १८ ॥ आरं सैहलकश्चैव निष्ठुरो दारुकण्टकः । *राज-
रीतिः स्मृता राज्ञी राजपुत्री महेश्वरी ॥ १९ ॥ ब्रह्माणी ब्रह्मरीतिश्च कपिला
पिङ्गलाऽपि च ॥

पित्तलद्वयगुणाः—रीतिद्वयं पाण्डुसमीरणघ्नं रूक्षं सरं कृमिहरं लवणं विषघ्नम् ।
वृष्यं वलीपलितनाशनमुग्रमायुर्वृद्धिं करोति सहसा च रसायनाग्रयम् ॥ २० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

रीतिः क्षुद्रसुवर्णं सिंहलकं पिङ्गलं च पित्तलकम् । लौहितकमारकुटं पिङ्ग-
ललोहं च पीतकं नवधा ॥ १७ ॥ राजरीतिः काकतुण्डी राजपुत्री महेश्वरी ।
ब्राह्मणी ब्रह्मरीतिश्च कपिला पिङ्गलाऽपि च ॥

गुणाः—रीतिकायुगुलं तिक्तं शीतलं लवणं रसे । शोधनं पाण्डुवातघ्नं कृमि-
घ्नीहार्तिपित्तजित् ॥ १८ ॥ शुद्धा स्निग्धा मृदुः शीता सुरक्षा सूत्रपत्रिणी ।
हेमोपमा शुभा स्वच्छा जन्या रीतिः प्रकीर्तिता ॥ १९ ॥

(६) †सीसकम् ।

सीसकं नागपुरगं कृष्णोरगभुजङ्गमाः । यवनेष्टं विशिष्टं च योगीष्टं चीन-
पिष्टकम् ॥ २१ ॥

गुणाः—नागो हि नागसममेव बलं ददाति व्याधीन्विनाशयति चाऽऽयुरलं
करोति । प्रधानधातोरपि वर्धनश्च भुजङ्गराजो हरते च मृत्युम् ॥ २२ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

सीसकं तु जडं सीसं यवनेष्टं भुजङ्गमम् । योगीष्टं नागपुरगं कुवङ्गं परि-

तत्राऽऽदावनयोः शोधनं तु ताम्रवज्ज्ञेयम् ।

मारणं—निम्बूरसशिलागन्धवेष्टिता पुटिताऽष्टधा रीतिरायाति भस्मत्वं ततो योज्या यथाक्र-
मम् । ताम्रवन्मारणं चास्याः कृत्वा सर्वत्र योजयेत् ।

* राजरीतिः—‘सोनपितळ’ इति ख्याते ।

† सीसकभेदशुद्धिमारणानि—

सीसकभेदः—दुतद्रवं महाभारं छेदे कृष्णं समुज्ज्वलम् । पूतिगन्धं बहिः कृष्णं शुद्धं सीस-
मतोऽन्यथा ।

अस्य शुद्धिः सुवर्णवज्ज्ञेया ।

मारणम्—मनःशिलागन्धयुताट्ठरूपतोयप्लुतं नागदलं विमृष्टम् । त्रिभिः पुटैः कुम्भभित्तैः प्रयाति
भस्मत्वमेतत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

१ ड. छ राजपत्नी । झ. राजपुत्री । २ क. ड. 'ष्टं च निपीतकम् । ३ ख. चीरपिष्टकम् ।
ग. धीरपिष्टकः ।

२१०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

पिष्टकम् ॥ २० ॥ मृदु कृष्णायसं पञ्च तारशुद्धिकरं स्मृतम् । सिरावृत्तं च वङ्गं स्याच्चीनपिष्टं च षोडश ॥ २१ ॥

गुणाः—सीसं तु वङ्गतुल्यं स्याद्रसवीर्यविपाकतः । उष्णं च कफवातघ्नम-
शोघ्रं गुरु लेखनम् ॥ २२ ॥ स्वर्णं नीलं मृदु स्निग्धं निर्मलं च सुगौरवम् ।
रौप्यसंशोधनं क्षिप्रं सीसकं च तदुत्तमम् ॥ २३ ॥

(७) *कांस्यम् ।

कांस्यं लोहं निजं घोषं प्रकाशं कांस्यकं बलम् । घोषपुष्पं च पठितं शङ्खैः
पर्यायवाचकैः ॥ २३ ॥

गुणाः—कांस्यं तिक्तोष्णरूक्षं च लघुलेखि प्रकीर्तितम् । अञ्जनादिप्रयुक्तं
च दिव्यदृष्टिप्रदायकम् ॥ २४ ॥ अन्यच्च—निःसंशयं हन्ति समस्तरोगान्घोषं
नृणां स्याद्दृढदेहकर्तृ । कामस्य वृद्धिं कुरुते बलासं यकृन्निहन्त्याशु बलं
करोति ॥ २५ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशोवर्गः—

कांस्यं सौराष्ट्रिकं घोषं कंसीयं बहिलोहकम् । दीप्तं लोहं घोरपुष्पं दीप्तकं
सुमनाह्वयम् ॥ २४ ॥

गुणाः—कांस्यं तु तिक्तमुष्णं चक्षुष्यं वातकफविकारघ्नम् । रूक्षं कपायरूच्यं
लघु दीपनपाचनं पथ्यम् ॥ २५ ॥ श्वेतं दीप्तं मृदु ज्योतिः शब्दाढ्यं स्निग्ध-
निर्मलम् । घनाग्निसहसूत्राङ्गं कांस्यमुत्तममीरितम् ॥ २६ ॥

(८) *लोहम् ।

लोहं शस्त्रं घनं पिण्डं तीक्ष्णं पारशवं शिवम् । अयः कृष्णायसं वीरं
भ्रमरं कृष्णलोहकम् ॥ २७ ॥ मुण्डं तीक्ष्णं च कान्तं च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ।

*कांस्यशोधनमारणे—तप्तकांस्यं गव्यमूत्रे वापितं परिशुध्यति । ध्रियते गन्धतालाभ्यां
निरुद्धं पद्मभिः पुटैः ॥

*लोहशोधनमारणे—लोहशोधनं तु सुवर्णवज्ज्येयम् । सूक्ष्मांशानि कृतानि चूर्णम-
यसः पिष्ट्वा बलिहिङ्गलादार्द्रं सप्त पुटानि तस्य दहने विन्यस्य मूषोदरे । पश्चात्त्रीफलकोजलेन पुटि-
तस्यास्यैव शृङ्गाम्बुना भस्मीभावमुपैति वारितरणं त्रिःसप्तधा पावके ॥

भस्मगुणाः—एतत्स्यादपुनर्भवं हि भस्मितं लोहस्य दिव्यामृतं सम्यक्सिद्धरसायनं त्रिकटुकं
वज्राज्यमध्वनितम् । हन्यान्निष्कमिदं जरामरणजं व्याधिं च सर्वोभवां दिष्टं श्रीगिरिशेन कालयवने
भूत्यै पुरा तपितुः ॥

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२११

मृदु कण्ठं कटारं च त्रिविधं मुण्डमुच्यते ॥ २७ ॥ खरसारं च हर्तालं तालं
वह्नें च वज्जरम् । काललोह्यभिधानं च षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥ २८ ॥ भ्रामरं
चुम्बकं चैव रज्जुकालोचके तथा । एवं चतुर्विधं कान्तं रोमकान्तं च पञ्च-
मम् ॥ २९ ॥

गुणाः—कपायं शोफशूलार्शःकुष्ठपाण्डुप्रमेहजित् । लोहं तिक्तोष्णरूक्षं स्या-
त्पाण्डुरोगहरं परम् ॥ ३० ॥ कफपित्तापहं पुंसां रसायनमनुत्तमम् ॥ ३० ॥
अन्यच्च—आयुः प्रदाता बलवीर्यकर्ता रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता । अयः-
समानो न हि कश्चिदन्यो रसायनं श्रेष्ठतमं वदन्ति ॥ ३१ ॥ दोषाः—दोष-
कारि गदकारि चाऽऽयसं चेदशुद्धमतिसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके
दारुणां हृदि रुजं करोति च ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

*अयस्कान्तं कान्तलोहं कान्तं स्याल्लोहकान्तिकम् । कान्तायसं कृष्णलोहं
महालोहं च सप्तधा ॥ २७ ॥ अपि च—स्याद्भ्रामकं तदनु चुम्बकरोमकाख्यं
स्याच्छेदकाख्यमिति तच्च चतुर्विधं स्यात् । कान्ताश्मलोहगुणवृद्धि यथाक्रमेण
दारुण्यङ्गकान्तिकचकार्ण्यविरोगदायि ॥ २८ ॥ मुण्डं मुण्डायसं लोहं हृत्सारं
शिलात्मजम् । अश्मजं कृमिलोहं च आरं कृष्णायसं नव ॥ २९ ॥ तीक्ष्णं
शस्त्रायसं शस्त्रं पिण्डं पिण्डायसं शठम् । आयसं निशितं तीव्रं लोहखड्गं च
मुण्डजम् ॥ ३० ॥ अयश्चित्रायसं प्रोक्तं चीनजं च त्रिपञ्चधा ।

गुणाः—लोहं रूक्षोष्णतिक्तं स्याद्वातपित्तकफापहम् । प्रमेहपाण्डुशूलघ्नं
तीक्ष्णं मुण्डाधिकं स्मृतम् ॥ ३१ ॥

अयस्कान्तगुणाः—अयस्कान्तविशेषाः स्युर्भ्रामकाश्चुम्बकादयः । रसायन-
कराः सर्वे देहसिद्धिकराः पराः ॥ ३२ ॥ न सूतेन विना कान्तं न कान्तेन
विना रसः । सूतकान्तसमायोगाद्रसायनमुदीरितम् ॥ ३३ ॥

वर्तलोहम् (लोहविशेषः) ॥ १ ॥

वर्तलोहं वटलोहं वर्तकं लोहमेव च । वर्तुलोहं च विख्यातं पञ्चलोहं च
नीलिका ॥ ३३ ॥

*अयस्कान्तम् 'लोहचुम्बक' इति ख्याते ।

*वर्तलोहशोधनमारणे—द्रुतमश्वजले क्षिप्तं वर्तलोहं विशुध्यति । म्रियते गन्धतालाभ्यां
पुष्टितं वर्तलोहकम् ॥

२१२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—वर्तलोहं हिमं विद्यादम्लं कटुकमेव च । रूक्षं कफविकारघ्नं हन्या-
त्पित्तोद्भवा रुजः ॥ ३४ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

वर्तलोहं वर्ततीक्ष्णं वर्तकं लोहसंकरम् । नीलिका नीललोहं च लोहजं
वट्टलोहकम् ॥ ३४ ॥

गुणाः—इदं लोहं कटूष्णं च तिक्तं च शिशिरं तथा । कफहृत्पित्तशमनं मधुरं
दाहमेहनुत् ॥ ३५ ॥

लोहोच्छिष्टम् । (लोहविशेषः) ॥ २ ॥

लोहोच्छिष्टं च मण्डूरं किट्टं चैव मलोद्भवम् । लोहोत्थं लोहनिर्यासमयः-
शिष्टं च कीर्तितम् ॥ ३५ ॥

गुणाः—आमवातहरणं च शोभनं पाण्डुमेहगदनाशनाग्रजम् । दुष्टकुष्ठपवना-
स्रवातजित्स्याज्जराभितवलीविनाशनम् ॥ ३६ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

लोहकिट्टं तु किट्टं स्याल्लोहचूर्णमयोमलम् । लोहजं कृष्णचूर्णं च काष्ण्यं
लोहमलं तथा ॥ ३६ ॥

गुणाः—लोहकिट्टं तु मधुरं कटूष्णं कृमिवातनुत् । पक्तिशूलं मरुच्छूलं मेह-
गुल्मार्तिशोफनुत् ॥ ३७ ॥

समस्ताशोषितधातुदोषाः—स्वर्णं सम्यगशोधितं श्रमकरं खेदावहं दुःसहं रौप्यं
जाठरजाड्यमान्द्यजननं ताम्रं वमिभ्रान्तिदम् । नागं च त्रपु चाङ्गदोषदमयो
गुल्मादिदोषप्रदं तीक्ष्णं शूलकरं च कान्तमुदितं कौष्ण्यामयस्फोटदम् ॥ ३८ ॥
विशुद्धिहीनौ यदि मुण्डतीक्ष्णौ क्षुधापहौ गौरवगुल्मदायकौ । कांस्यायसं क्लेद-
कतापकारकं रीत्यौ च संमोहनशोषदायके ॥ ३९ ॥

*मण्डूरकरणम्—अक्षाङ्गरिधमेत्किट्टं लोहजं तद्वत् जलैः । सेचयेत्तप्ततप्तं तत्सप्तवारं पुनः
पुनः ॥ चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्द्रिगुणैस्त्रिफलाभर्तवः । आलोढ्य भर्जयेद्ब्रह्मै मण्डूरं जायते वरम् ॥

† ‘ आयुर्वेदविज्ञाने ’—आयमानस्य लो हस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।

१ झ. ‘मयोच्छिष्टं’ । २ ज. ट. ‘कार्यम’ ।

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२१३

(९) *पारदः (रसः)

पारदो रुद्रेतश्च रसलोहं महारसम् । रसेन्द्रं चपलं भूतं पारदीयं
रसोत्तमम् ॥ ३७ ॥

पारदभेदशोधनमारणानि— तत्राऽऽदौ—रसो रसेन्द्रः सूतश्च पारदो मिश्रकस्तथा । तदा-
प्रभृति कृपस्यं तद्रेतः पञ्चधाऽभवत् ॥ सूतोऽशुद्धतया गुणं न कुरुते कुप्राप्तिमान्यकिमीदृश्यारोचक-
जाड्यदाहमरणं धत्ते नृणां सेवनात् । शुद्धः स्यात्सकलामयैकशमनो यो योगवाहो मृतो युक्त्वा षड्गुण-
गन्धयुग्मदहरो वेगेन धात्वादिमुक्तः ॥ मूर्छातो गदहृत्तदैव खगतिं धत्ते विवद्वोऽर्थदः स्याद्भस्माऽऽमय-
वार्धकादिहरणं हृत्पुष्टिकान्तिप्रदम् । वृष्यं मृत्युविनाशनं बलकरं कान्ताजनानन्दनं शार्दूलातुलसत्त्वकृ-
त्कमनुजां योगानुसाभि स्फुटम् ॥ मूर्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति । अमरी
करोति मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूताद् ॥

पारदकञ्चुकशोधनम्—मलेन मूर्छा दहनेन दाहं विषेण मृत्युं वितनोति सूतः । मलादिदोषत्र-
यमेतदत्र नैसर्गिकं शुद्धिमतोऽभिधास्ये ॥ नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाश्वत्थं च गिरिविषम् । पारदे
कञ्चुकाः सप्त सन्ति नैसर्गिका इमे ॥ रक्तेष्टिकानिशाभ्रमसारोणाभ्रमनूर्णकम् । जम्बीरद्वचसंयुक्तं नागदोषा-
पनुत्तये ॥ विशालाङ्गोलमूलस्य चूर्णं तु सह कन्यया । शनैः शनैः स्वहस्तेन वङ्गदोषविमु-
क्तये ॥ राजवृक्षस्य मूले च चूर्णेन सह कन्यया । मलदोषापनुत्तर्य चित्रको वद्विदूषणम् ॥ चात्रस्य
कृष्णधत्तरो गिरिं हन्ति कटुत्रयम् । त्रिफला विषनाशाय कन्यकाससकञ्चुकान् ॥

*पारदशोधनम्—दुग्धोष्णप्रहृष्टमसाररजनीरक्तेष्टिकाकाङ्गिकैः पिष्ट्वा व्योषकुमारिकानलवरानिम्ब-
द्रवैर्वासरम् ॥ व्योषाद्यम्बुनि दोलया रथितया स्वित्रं सुताम्राङ्घ्रियुक्तिपटं भाण्डतले जलाश्रयगतं सूतं
समभ्युद्धरेत् ॥ लवणसलिलदोलायन्मध्ये दिनेकं भुजगनयनचिक्षाभृङ्गवन्त्याद्रवेण । कथितदहनतोये
काङ्गिके स्वेदितः स्यात्पुटमरिचमशा(शशी)पृक्षारमुत्थारनाले ॥

पारदभस्मसेवनम्—रसेन्द्रं सेवयेन्नित्यं चतुर्गुणाप्रमाणतः । आज्येन मरिचैः सार्धं सेवयेच्च
रसेश्वरम् ॥ दशभिः पिप्पलीभिर्वा मधुना सह सेवयेत् । यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति ॥
एवमौषधमङ्गेषु विमर्पत्यनुपानतः । पित्ते शर्करया मले च पयसा वाते च कृष्णासमं दद्याच्छूलेष्मणि
शृङ्गेरसलिलैर्जम्बीरनारैर्ज्वरे । रक्तोत्थे मधुना प्रवाहरुधिरे स्यान्मेघनादोदकं दध्ना चाथ कृतातिसार-
विकृता रोगारिसंज्ञं रसम् ॥ गव्यं मुदुग्धं सलिलार्धकेन शृतं कृतं पानजलं सुशीतलम् । रुण्डेन वा
शर्करया समेतं रसेन्द्रभोक्ता प्रपिबेत्सदैव ॥ गुडेन सूतं मरिचाज्ययुक्तं स्निग्धोष्णभोजी दधिभुक्सदैव ।
नवप्रतिश्यायहरं च सूतकं विशेषतो दुष्टकफस्य पाचनम् ॥ चूर्णाकृतां माषत्रिदारिद्र्यष्टिकां सशर्करां
सतनूपेण युक्तम् । प्रमथ्य दुग्धेन पित्रेन्निरन्तरं स्त्रीणां शतं कामयते स कामी ॥ मुस्तामृताचन्दन-
धान्यवीरणं शुष्ठाकषायं मधुशर्करान्वितम् । लिहन्प्रभाते विनिहन्ति नित्यं श्वासं च कांसं कफर-
क्तपित्तम् ॥ प्रातर्निपीतो मधुना रसेन्द्रः स वारितः स्थौल्यहरोऽचिरेण । भक्तस्य मण्डं पिबतः ससूतं
कोष्ठं हरेत्स्थौल्यहरोऽचिरेण । सटी तिक्ता व्याघ्री सुरभिगन्धा पर्यटवरी दुरालम्भा पथ्या तदनु
वरणं रोहिणि वचा । गुडूची त्रायन्ती वारशतगुरुर्भागितगरं सटीत्याद्यो वर्गः सकलगदहृतसूतसहितः ।
भाह्नीगुडव्योषपरसेन्द्रहिङ्गयुक्तः कषायस्तिलकृष्णजातः । शूलान्निहन्त्यादृढरक्तगुल्मान्घ्रं च पुष्पं
करुतेऽङ्गनानाम् ॥

† आयुर्वेदविज्ञाने—रसायनाधिभिल्लैकैः पारदो रस्यते यतः । अतो रस इति प्रोक्तः स
च धातुरपि स्मृतः ॥

२१४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः -

गुणाः—पारदः कृमिकुष्ठत्र आयुष्यो दृष्टिदः परः । सुवलयः सकपायश्च मूर्छितोऽसौ गदापहः ॥ ३८ ॥ दोषाः—संस्कारहीनं खलु सूतराजं सेवेत यस्तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं विदधाति नूनं कुष्ठादिदोषाञ्जनयेन्न-
राणाम् ॥ ४० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

पारदो रसराजश्च रसनाथो महारसः । रसश्चैव महातेजा रसलोहो रसो-
त्तमः ॥ ३९ ॥ सूतरादृचपलो जैत्रः शिवबीजं शिवस्तथा । अमृतं च रसेन्द्रः
स्याल्लोकेशो धूर्तरः प्रभुः ॥ ४१ ॥ रुद्रजो हरतंश्च रसधातुरचिन्त्यजः । खेच-
रश्चामरः प्रोक्तो देहदो मृत्युनाशनः ॥ ४२ ॥ स्कन्धः स्कन्धांशकः सूतो
देवो दिव्यरसस्तथा । प्रोक्तो रसायनश्रेष्ठो यशोदस्त्रिधाह्वयः ॥ ४३ ॥

गुणाः—पारदः सकलरोगनाशनः षड्सो निखिलयोगवाहकः । पञ्च-
भूतमय एष कीर्तितो देहलोहपरसिद्धिदायकः ॥ ४४ ॥ मूर्छितो हरते व्याधी-
न्बद्धः खेचरसिद्धिदः । सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुद्धो देहसिद्धिदः ॥ ४५ ॥
विविधव्याधिभयोदयमरणजरासंकटेऽपि मर्त्यानाम् । पारं ददाति यस्मात्त-
स्मादयमेव पारदः कथितः ॥ ४६ ॥

* हिङ्गूलम् । (हिङ्गूलः) (पारदचूर्णविशेषः) ॥ ३ ॥

हिङ्गूलं दरदं म्लेच्छं हिङ्गुलं चूर्णपारदम् । मणिरागकरं चान्यन्नाम्ना चर्मा-
नुरञ्जनम् ॥ ४० ॥

गुणाः—हिङ्गुलं कटुकं पाके वीर्यं चोष्णं प्रकीर्तितम् । विषकुष्ठविसर्पादि-
त्वग्दोषदलनं स्मृतम् ॥ ४१ ॥ हिङ्गुलं मधुरं तिक्तमुष्णवातकफापहम् ।

* हिङ्गूलवर्णनं शुद्धिश्च—हिङ्गुलः शुक्रतुण्डाख्यो हंसपादस्तथाऽपरः । प्रथमोऽल्पगुणस्तत्र
चर्मारः स निगद्यते । श्वेतेरपः प्रबालाग्नौ हंसपादः स ईरितः । हिङ्गुलः सर्वदोषघ्नो दीपनोऽतिरसायनः ।
सर्वरोगहरो दृष्यो जारणायाति शस्यते । एतस्मादाहृतः सूतो जीर्णगन्धसमो गुणैः । सप्तकृत्वाऽऽर्द्र-
कद्रविलंकुचस्याम्बुनाऽपि वा । शोषितो भावयित्वा च निर्दोषो जायते खलु । किमत्र चित्रं दरदः
सुभावितः क्षीरेण मेघ्या बहुशोऽम्लवर्णः । एवं सुवर्णं बहुचर्मतापितं करोति साक्षाद्वरकुङ्कुमप्रभम् ॥
दरदः पातनाय च पातितश्च जलाशये । तत्तत्त्वं सूतसंकाशे पातयेन्नात्र संशयः ॥

हिङ्गुलशोधनम्—अन्यच्च—मेरुक्षीरेण दरदम्लवर्णैश्च भावितम् । सप्तवारान्प्रयत्नेन
शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥

हिङ्गुलाद्रसाकर्षणविधिः—निम्बूरुमैनिम्बपत्ररसैर्वा यामसात्रकम् । पृष्ठा दरदमूर्ध्वं तु पात-
येत्सूतशुक्तिवत् । तत्रोर्ध्वपिठरील्लं गृह्णीयाद्रसशुत्तमम् । शुद्धमेव हितं सूतं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥

१ ट. 'हरससि' । २ झ. नीलो ।

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२१५

त्रिदोषद्वंद्वदोषोत्थं ज्वरं हरति सेवितम् ॥ ४२ ॥ ग्रन्थान्तरे—हिङ्गुलः सर्वदो-
पघ्नो दीपनोऽतिरसायनः । सर्वरोगहरो वृष्यो जारणे लोहमारणे ॥ ४३ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

हिङ्गुलं वर्वरं रक्तं सुरङ्गं सगरं स्मृतम् । रञ्जनं दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गं चूर्ण-
पारदम् ॥ ४७ ॥ अन्यच्च मारकं चैव मणिरागं रसोद्धवम् । रज्जकं रसगर्भं
च वाणभूसंख्यसंमतम् ॥ ४८ ॥

गुणाः—हिङ्गुलं मधुरं तिक्तमुष्णवातकफापहम् । त्रिदोषद्वंद्वदोषोत्थं ज्वरं
हरति सेवितम् ॥ ४९ ॥

(१०) †वैक्रान्तम् ।

वैक्रान्तं कान्तसंज्ञं स्याद्वज्रो भूमिरजस्तथा । गोनसं क्षुद्रकुलिशं जीर्णवज्रं
तु वज्रकम् ॥ ४४ ॥ तत्तु सप्तविधं प्रोक्तमनेककर्मकारकम् । षट्कोणं तीक्ष्ण-
धारं च स्वच्छमिन्द्रधनुश्छवि ॥ ४५ ॥ तदुत्तमं तु वैक्रान्तं हितं प्रोक्तं रसा-
यने ।

गुणाः—मेहखाण्ड्यांशर्वाधक्यक्षयग्रहणिकासजित् । वृष्यो रसायनो बल्यो
वैक्रान्तो वद्विदीपनः ॥ ४६ ॥ आयुष्पदश्च बलवर्णकरोऽतिवृष्यः प्रज्ञाप्रदः
सकलदोषगणापहारी । दीप्ताग्निवृत्तपविसमानगुणस्तरस्वी वैक्रान्तकः खलु वपु-
र्वललोहकारी ॥ ४७ ॥ दोषाः—अशुद्धवज्रं कुरुपाण्डुतापहृत्पार्श्वपीडारुचिकुष्ठ-
कारि । शुद्धं मृतं सौख्यबलप्रदं च वैक्रान्तभस्मापि रसायनं च ॥ ४८ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

वैक्रान्तं चैव विक्रान्तं नीचवज्रं कुवज्रकम् । गोनासः क्षुद्रकुलिशं चूर्णवज्रं
च गोनसः ॥ ५० ॥

† वैक्रान्तभेदशोधनमारणानि—अष्टास्रश्चाष्टफलकः षट्कोणो मसृणो गुरुः । शुद्धो मिश्रितव-
र्णश्च गुक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥ श्वेताः पीता रक्तनीलास्ते स्युः पारावतप्रभाः । कैकिकण्ठप्रभाश्चैव तथा
मरकतप्रभाः ॥ श्यामलः कृष्णवर्णश्च कर्तुश्चाष्टधा हि सः ।

अस्य शोधनम्—वैक्रान्तकाः स्युस्त्रिदिनं विशुद्धाः संस्वेदिताः क्षारपट्नि दत्त्वा । आम्लेषु
सूत्रेषु कुलित्यग्रम्भान्निरेऽथवा क्रोदववारिपक्वाः ॥

वैक्रान्तमारणम्—कुलित्यक्वायसत्विघ्नो वैक्रान्तः परिशुष्यति । म्रियतेऽष्टपुटैर्गन्धनिम्बुक्रोदव-
संयुतः ॥ वैक्रान्तेषु च सर्वेषु ह्यमृत्रं विनिक्षिपेत् । यो नैपुण्येन वा कुर्याद्द्रवं दत्त्वा पुटं लघु । भस्मी-
भूतं तु वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ भस्मत्वं समुपागतो विकृतको हेन्ना मृतेनान्वितः पादांशेन
कणाज्यवल्गुसहितो गुञ्जोन्मितः सेवितः । यक्षमाणं जरणं च पाण्डुगुदजं श्वासं च कासामयं दुष्टं च
ग्रहणीमुरःक्षतमुखान् रोगाज्जयेद्देहकृत् ॥

१ ट. 'मुष्णं वा' ।

२१६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् । क्षयकुष्ठविषग्रं च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥ ५१ ॥ वज्राकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्वरोगाणाम् । यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥ ५२ ॥

(११) गारुत्मतम् ।

*गारुत्मतं मरकतं रौहिणेयं हरिन्मणिः । *सौपर्णं गरुडोद्वीर्णं बुधरत्ना-
श्मग्भजम् ॥ ४९ ॥ *गरलारिर्वायवालं गारुडं रुद्रसंमितम् ।

गुणाः—रौहिणेयं विषग्रं च शीतलं मधुरं रसे । आम्लपित्तहरं वृष्यं पुष्टिदं भूतनाशनम् ॥ ५० ॥ ग्रन्थान्तरे—ज्वरच्छर्दिविषश्वासकासशूलाग्निमान्द्यजित् । दुर्नामशोफपाण्डुग्रं तार्क्ष्यमोजोविवर्धनम् ॥ ५१ ॥ श्वेतोऽरुणः पीतसुनीलवर्णौ द्विजादयः सिद्धिकरो हि विमः । क्षोणीपतिर्मृत्युहरोऽर्थकारी वैश्यश्च शूद्रो गद-
राजिभङ्गी ॥ ५२ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

* * ॥ ५३ ॥ *

गुणाः—मरकतं विषग्रं च शीतलं मधुरं रसे । आमपित्तहरं रुच्यं पुष्टिदं भूतनाशनम् ॥ ५४ ॥ मरकतलक्षणम्—स्वच्छं गुरु सुच्छायं स्निग्धं गात्रे च मार्दवसमेतम् । अव्यङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारि मरकतं शुभं विभृयात् ॥ ५५ ॥ मरक-
तपरीक्षा—शर्करिलकालिलरूक्षं मलिनं लघु हीनकान्ति कल्माषम् । त्रासयुतं विकृताङ्गं मरकतममरोऽपि नोपभुञ्जीत ॥ ५६ ॥ यच्छैवालशिखण्डिशालह-
रित्काचैश्च चापच्छर्दः स्वद्योतेन च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च । छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टात्मकं जात्यं यत्तपनातपैश्च परितो गारुत्मतं रञ्जयेत् ॥ ५७ ॥

(१२) *हीरकम् ।

हीरकं भिदुरं वज्रं सद्रत्नमशनिः पविः । सूचिवक्त्रं वराहं च कुलिशं

*वज्रभेदशोधनमारणानि—

तत्राऽऽदौ भेदः—वज्रं च त्रिविधं प्रोक्तं नरो नारी नपुंसकम् । व्यत्यासान्नैव फलदं पुंवज्रेण विना काचित् ॥

शोधनम्—कुलिथकोद्वक्त्राथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् । व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुध्यति ।

मारणम्—वज्रं मत्कुणरक्तेन चतुर्वारं विभावितम् । सुगन्धिमूषिकामांसैर्वर्तितैः परिमर्त्य च ॥ पुष्टेर्दुर्धर्माहाख्यैस्त्रिद्वारं ततः परम् । ध्मात्वा ध्मात्वा शतं वारान्कुलिथकाथके क्षिपेत् ॥ अन्यै-
रुक्तः शतं वारान्कर्तव्योऽयं विधिक्रमः । कुलिथकाथसंयुक्तलकुचद्रवपिष्टया ॥ शिलया लिप्तमूषायां

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२१७

भार्गवं स्मृतम् ॥ ५५ ॥ अभेद्यमशिरं रत्नं दृढं भार्गवकं स्मृतम् । षट्कोणं बहुधारं च शतकोट्यब्धिभूमिजम् ॥ ५६ ॥

गुणाः—रूपां समूहं हरते नराणां बलं सुरूपं विदधाति युक्त्या । देहस्य सौख्यं च सदा करोति चिरं तथाऽऽयुः पलितं च हन्ति ॥ ५७ ॥ आयुष्पदं श्रुतिं सद्गुणदं च वृष्यं दोषत्रयप्रशमनं सकलामयघ्नम् । सूतेन्द्रबन्धवधसद्गुण-कृत्प्रदीपं मृत्युंजयं तदमृतोपममेव वज्रम् ॥ ५८ ॥ दोषाः—पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च दुष्टम् । हृत्पार्श्वपीडां कुरुतेऽतिदुःसहा-मशुद्धवज्रं गुरुतापदं भवेत् ॥ ५९ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

वज्रमिन्द्रायुधं हीरं भिदुरं कुलिशं पविः । अभेद्यमशिरं रत्नं दृढं भार्गवकं स्मृतम् ॥ ५८ ॥ षट्कोणं बहुधारं च शतकोट्यब्धिभूमितम् ॥

गुणाः—वज्रं च षट्सोपेतं सर्वरोगापहारकम् । सर्वायशमनं सौख्यं देह-दार्ढ्यं रसायनम् ॥ ५९ ॥ कुवज्रलक्षणम्—भस्माङ्गं काकपादं च रेखाक्रान्तं तु वर्तुलम् । अधारं मलिनं बिन्दुसंज्ञासं स्फुटितं तथा ॥ ६० ॥ नीलाभं चिपिटं रूक्षं तद्वज्रं दोषदं त्यजेत् । वज्रस्य चतुर्वर्णलक्षणम्—श्वेतालोहितपीत-मेचकतया लायाश्वतसः क्रमाद्विप्रादित्वमिहास्य यत्सुमनसः शंसन्ति सत्यं ततः । स्फीतां कीर्तिमनुत्तमां श्रियमिदं धत्ते यथास्वं धृतं मर्त्यानामयथायथं तु कुलिशं पथ्यं हि नान्यत्ततः ॥ ६१ ॥

वज्रपरीक्षा—यत्पाषाणतले निकापनिकरे नोदघृष्यते निष्ठुरैर्यच्चोलूखललोह-मुद्गरयनैर्लेखां न यात्याहतम् । यच्चान्यन्नजलीलयैव दलयेद्वज्रेण वा भिद्यते तज्जात्यं कुलिशं वदन्ति कुशलाः श्लाघ्यं महार्घं च तत् ॥ ६२ ॥ चतुर्वर्णवज्र-गुणलक्षणम्—विप्रः सोऽपि रसायनेषु बलवानष्टाङ्गसिद्धिप्रदो राजन्यस्तु नृणां वलीपलीतजिन्मृत्युं जयेदञ्जसा । द्रव्याकर्षणसिद्धिदस्तु सुतरां वैश्योऽथ शूद्रो भवेत्सर्वव्याधिहरस्तदेष कथितो वज्रस्य वर्ण्यो गुणः ॥ ६३ ॥

राजावर्तः (हीरकविशेषः) ॥ ४ ॥

राजावर्तश्च राजा च नीलाश्मा तु नृपोपलः । सुवर्णधातू राजाद्री राजप्रस्तर एव च ॥ ६० ॥

वज्रं क्षिप्त्वा निरुध्य च । अष्टवारं पुटेत्सन्त्यग्बिभुष्यैश्च वनोत्पलैः ॥ शतवारं ततो ध्यात्वा निक्षिप्तं शुद्धपादे । निश्चितं भ्रियते वज्रं भस्म वारितं भवेत् । सत्यवाक्सोमसेनानरेतद्वज्रस्य मारणम् । दृष्टप्र-त्ययसंयुक्तमुक्तवाज्रसकौतुकी ॥ विलिप्तं मत्कुणस्यालैः सप्तवारं विशेषितम् । कासमर्दरसापुणं लोहपात्रे निवेशितम् । सप्तवारं परिध्यातं वज्रमभ्यस्य भवेत्सलत् । ब्रह्मज्योतिर्मुनीन्द्रेण क्रमोऽयं परिकीर्तितः ॥ नीलज्योतिर्लेताकन्दे पृष्ठं धर्मं विशेषितम् । वज्रं भस्मत्वमायाति कर्मवज्ज्ञानवह्निना ॥

२१८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—*राजावर्तः कटुः स्निग्धः शिशिरः पित्तनाशनः । *सौभाग्यं कुरुते नृणां भूषणेषु प्रयोजितः ॥ ६१ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्रयोदशो वर्गः—

राजावर्तो नृपावर्तो राजन्यावर्तकस्तथा । आवर्तमणिरावर्तः स्यादित्येष शराह्वयः ॥ ६४ ॥

गुणाः— * । * ॥ ६५ ॥

(१३) मौक्तिकम् । (मुक्ता)

मौक्तिकं शुक्तिजं स्फोटशुक्तिजं शुक्तिसंभवम् । भूषणार्हतं श्रेष्ठं तौक्तिकं शौक्तिकं तथा ॥ ६२ ॥

गुणाः—मौक्तिकं मधुरं शीतं सरं दृष्टिभवं गदम् । उन्मूलयति पित्तं च हारालिङ्गेन दाहहृत् ॥ ६३ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्रयोदशो वर्गः—

मुक्ता सौम्या मौक्तिकं मौक्तिकेयं तारं तारा भौतिकं तारका च । अम्भः-सारं शीतलं नीरजं च नक्षत्रं स्यादिन्दुरत्नं वलक्षम् ॥ ६६ ॥ मुक्ताफलं विन्दुफलं च मुक्तिका शौक्तेयकं शुक्लमणिः शशिप्रियम् । स्वच्छं हिमं हैमवतं सुधांशुभं सुधांशुरत्नं शरनेत्रसंमितम् ॥ ६७ ॥

गुणाः—मौक्तिकं च मधुरं सुशीतलं दृष्टिरोगशमनं विषापहम् । राजयक्ष्म-मुखरोगनाशनं क्षीणवीर्यबलपुष्टिवर्धनम् ॥ ६८ ॥ मौक्तिकलक्षणम्—नक्षत्रार्थं वृत्तमत्यन्तमुक्तं स्निग्धं स्थूलं निर्मलं निर्व्रणं च । न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां तन्निर्मूल्यं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥ ६९ ॥ यद्विच्छायं मौक्तिकं व्यङ्गकायं शुक्तिस्पर्शं रक्ततां चापि धत्ते । मत्स्याक्ष्याभं रूक्षमुत्ताननिभ्रं नैतद्धार्यं धीमता दोषदायि ॥ ७० ॥ अष्टविधा मौक्तिकोत्पत्तिः—मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्व-क्सारशङ्खाम्बुभृच्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्यष्टधा । छायाः पाटलनीलपीतधवलास्तत्रापि सामान्यतः सप्तानां बहुशो न लब्धिरितरच्छौ-क्तेयकं तूल्बणम् ॥ ७१ ॥ मौक्तिकपरीक्षा—लवणक्षारक्षोदिनि पात्रे गोमूत्रपूरिते क्षिप्तम् । मर्दितमपि शालितुषैर्यदविकृतं तत्तु मौक्तिकं जात्यम् ॥ ७२ ॥

(१४) प्रवालम् । (प्रवालकम्)

प्रवालं विद्रुमं रक्तं भूषणार्हं सुबल्लिजम् । सामुद्रजं महारक्तं बल्लीपाषाणसं-भवम् ॥ ६४ ॥ पक्वबिम्बीफलच्छायं वृत्तायनमवक्रकम् । स्निग्धमव्रणकं स्थूलं

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२१२

प्रवालं सप्तधा शुभम् ॥६५॥ पाण्डुरं धूसरं रुक्षं सव्रणं कण्डरान्वितम् । निर्भारं शुभ्रवर्णं च नेष्यते सप्तधा त्विदम् ॥ ६६ ॥

गुणाः—प्रवालकं सरं शीतं वातपित्तत्रिदोषनुत् । दृष्टिदोषविघाताय विष-
नाशाय चेष्यते ॥ ६७ ॥ क्षयपित्तास्रकासघ्नं दीपनं पाचनं लघु । विषभूता-
दिशमनं विद्रुमं नेत्ररोगनुत् ॥ ६८ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

प्रवालोज्झारकमणिर्विद्रुमोऽम्भोधिपल्लवः । भौमरत्नं च रक्ताक्षो रक्ताङ्गुरो
लतामणिः ॥ ७३ ॥ प्रवालो मधुरोऽम्लश्च कफपित्तादिदोषनुत् । वीर्यकान्ति-
करः स्त्रीणां धृतो मङ्गलदायकः ॥ ७४ ॥ प्रवाललक्षणम्—शुद्धं दृढघनं वृत्तं
स्निग्धमात्रं सुरङ्गकम् । समं गुरु शिराहीनं प्रवालं धारयेच्छुभम् ॥ ७५ ॥
कुप्रवाललक्षणम्—गौररङ्गं जलाकान्तं वक्रं सूक्ष्मं सकोटरम् । रुक्षं कृष्णं लघु
श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् ॥ ७६ ॥ प्रवालपरीक्षा—वालार्ककिरणरक्ता सागर-
सलिलोद्भवा प्रवाललता । या न त्यजति निजरुचिं निकषे घृष्टाऽपि सा
स्मृता जात्या ॥ ७७ ॥

(१५) *शालिः ।

रक्तशालिर्महाशालिः सुगन्धप्रसवस्तथा । वृन्दारको मुष्टिकश्च शालीनां
प्रवरस्तथा ॥ ६९ ॥ शारः कृष्णशालिश्च हासो वृन्तक एव च । कृष्णशा-
लिश्च गौरश्च ब्रीहयो विविधाः स्मृताः ॥ ७० ॥ श्वेतशालिर्महाशालिः स
चोक्तो वर्णपूरकः । खरशूकश्च काकश्च स च सूकरवालकः ॥ ७१ ॥ अरण्य-
धान्यनामा च जलजः सप्रसादकः ।

(१६) *ब्रीहिः ।

षष्टिकस्तु महाब्रीहिः कृष्णब्रीहिस्ततोऽनु च । यवकश्चैव पाकश्च रक्तसार-

+ वाचस्पतौ—‘कण्डनेन विना शुक्ला हेमन्ताः शालयः स्मृताः’ ।

*वाचस्पतौ—‘वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला ब्रीहयश्चिरपाकिनः’ ।

ग्रन्थान्तरे—शालिधान्यं ब्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं
धान्यपञ्चकम् । शालयो रक्तशाल्याद्या ब्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बीधान्य-
कम् ॥ कद्गवादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत्स्मृतम् ।

अन्यच्च—शालयो रक्तशाल्याद्या ब्रीहयः षष्टिकादयः । मुद्गादि वैदलं शिम्ब्यं कद्गवादि तृण-
धान्यकम् ॥ तुषारोदक उत्पन्नं धान्यं श्लेष्मरुजापहम् । स्वादुशुभ्रोदके जातं धान्यं पक्वं हजापहम् ॥

१ क. ड. शाम्बरः । घ. सौवीरः । २ ड. छ. ‘श्च ह्रस्वो हतक’ । ३ क. ड. ‘ष्णवी-
दिश्च गौरश्च शालयो वि’ । ४ ड. ‘लिहंमश’ । ५ घ. धान्यारण्यकनामा च नीवारस्तु प्रकीर्तितः ।

२२०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

मुखस्तथा ॥ ७२ ॥ शालिव्रीहिगुणाः—शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरव-
ष्टिकः । किञ्चिद्धितो गुरुस्तस्मादपरो रसपाकतः ॥ ७३ ॥ महाशालिः परो
वृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा । मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥ ७४ ॥
अत्युष्णो बहुनिष्यन्दी पाटलस्तु त्रिदोषकृत् । बहुष्मा बहुविष्णूत्रो व्रीहिराशु
त्रिदोषलः ॥ ७५ ॥ ग्रन्थान्तरे—शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पव-
र्चसः । पित्तघ्नाल्पा वृष्यकफामूत्रला लघवो हिमाः ॥ ७६ ॥ रक्तशालिस्त्रिदो-
षघ्नश्चक्षुष्यो लघुमूत्रलः । नृणांघ्नो बलकृत्स्वर्यो हृद्गतिश्चमनः परः ॥ ७७ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

शालयः कलमा रुच्या व्रीहिश्चेष्टा नृपप्रियाः । धान्योत्तमाश्च विज्ञेयाः
कैदाराः सुकुमारकाः ॥ ७८ ॥ राजान्नषष्टिकसितेतररक्तमुण्डस्थलाणुगन्धनि-
रपादिकशालिसंज्ञाः । व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयस्तु तेषां क्रमेण गुण-
नामगणं ब्रवाणि ॥ ७९ ॥ राजान्नं दीर्घशूकः खरिणुदिवसजं षष्टिको वर्णतो द्वौ
निःशूको मुण्डशालिः स्वगुणविशदितः स्वाभिधानास्त्रयोऽन्ये । मासैर्योऽन्य-
स्त्रिभिः स्यात्स भवति निरपो योऽपि वृष्यम्बुसंभूरेष स्याद्व्रीहिसंज्ञस्तदिति दश-
विधाः शालयस्तु प्रसिद्धाः ॥ ८० ॥ शालिर्नृपान्नं राजान्नं राजार्हं दीर्घ-
शूकम् । धान्यश्चेष्टं राजधान्यं राजेष्टं दीर्घकूरकम् ॥ ८१ ॥

गुणाः—राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु । दीपनं बलकृत्पथ्यं
कान्तिदं वीर्यवर्धनम् ॥ ८२ ॥ राजान्नं त्रिविधं स्वशूकभिदया ज्ञेयं सितं
लोहितं कृष्णं चेति रसाधिकं च तदिदं स्यादौत्तरोत्तर्यतः । त्रैविध्यादिह
तण्डुलाश्च हरिताः श्वेतास्तथा लोहिताः सामान्येन भवन्ति तेऽप्यथ गुणैः
स्युः पूर्वपूर्वोत्तराः ॥ ८३ ॥

षष्टिकः षष्टिशालिः स्यात्षष्टिजः स्निग्धतण्डुलः । षष्टिवासरजः सोऽयं
ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ॥ ८४ ॥

गुणाः—गौरो नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी ।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात्किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥ ८५ ॥

कृष्णशालिः कालशालिः श्यामशालिः सितेतरः ।

बलपुष्टिप्रभाचक्षं चाऽऽशूकं सृत्तिकोद्भवम् । सुस्निग्धमुत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलापहम् ॥ शूकधान्यं
शिम्बिधान्यं परिसंक्लरोपितम् । लघु पथ्यतमं प्रोक्तं गुर्वपथ्यतमं मतम् ॥ यवगोधूममापाश्च तिला-
श्चापि नवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः ॥ धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं
स्मृतम् । तत्तु वर्षोपितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् ।

१ स. ड. 'ताः पीताः' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२२१

गुणाः—कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ॥ ८६ ॥ वर्णकान्ति-
करो बल्यो दाहजिद्वीर्यवृद्धिदत् ।

रक्तशालिस्त्वाम्रशालिः शोणशालिश्च लोहितः ॥ ८७ ॥

गुणाः—रक्तशालिः सुमधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः । रुचिकृद्दीपनः
पथ्यो मुखजाड्यरुजापहः ॥ ८८ ॥ सर्वाभयहरो रुच्यो पित्तदाहानिलास-
जित् ।

मुण्डशालिर्मुण्डनको निःशुको यवशूकजः ।

गुणाः—मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥ ८९ ॥

स्थूलशालिर्महाशालिः स्थूलाङ्गः स्थूलतण्डुलः । एवंगुणाद्व्यशालेश्च नामा-
न्यूहानि सूरिभिः ॥ ९० ॥

गुणाः—महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो ज्वरं जीर्णं दाहं जठर-
रुजमद्वायु शमयेत् । शिशूनां यूनां वा यदपि जरतां वा हितकरः सदा सेव्यः
सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥ ९१ ॥

सूक्ष्मशालिः सूचिशालिः पोतशालिश्च सूचकः ।

गुणाः—सूक्ष्मशालिः सुमधुरो लघुः पित्तास्रदाहनुत् ॥ ९२ ॥ दीपनः पाच-
नश्चैव किञ्चिद्वातविकारजित् ।

गन्धशालिस्तु कल्माषो गन्धालुः कलमोत्तमः । सुगन्धिर्गन्धवहलः सुरभिर्ग-
न्धतण्डुलः ॥ ९३ ॥

गुणाः—सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिवृष्यदः पित्तश्रमास्रासुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यस्तु गर्भस्थिरताल्पव्रातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यदः ॥ ९४ ॥ निरपो
मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् । त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वाभया-
पनुत् ॥ ९५ ॥ व्रीहिर्गौरो मधुरशिशिरः पित्तहारी कषायः स्निग्धो वृष्यः
कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च । पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद्दीर्यवृद्धिं विधत्ते रुच्योऽ-
त्यन्तं जनयति मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥ ९६ ॥

अथपृथक्शालिनामानि—(*मण्डकः स्थूलशालिश्च स्याद्विम्बशालिकस्तथा ।
निजातिशाणहुल्याश्च विम्बी कौसेन्दुकस्तथा ॥ ९७ ॥ प्रसाधिका जीरकाख्या
सश्यामा मधुरा मता । राजानां मौलिकस्यापि शालिः स्यादुर्वरी यथा ॥ ९८ ॥
सूक्ष्मशालिः कुदितिका सुशालिर्गुरुशालयः । वनशालिर्गुण्डुरूकी क्षीरिका
पङ्कजः पृथक् ॥ ९९ ॥ असोचा पाटला व्रीहिर्व्रीहिको व्रीहिधान्यकः । व्रीहि-
संधान्यमुद्दिष्टः अर्धधान्यस्तु व्रीहिकः ॥ १०० ॥ गर्भेषाकणिकः षष्टिः षष्टिको

* एतदारभ्य ' बल्या मूत्रविवर्धनाः ' इत्यन्तो धनुराकारविहस्तो ग्रन्थो ज. ट. पुस्तकयोर्नास्ति ।

२२२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः-

[सुवर्णादिः-

बलसंभवः । सुधान्यं पथ्यकारी च सुपविप्रज्ञविप्रियः ॥ १०१ ॥ शालिस्तु
कलमाद्यस्तु कलमो नाकलायकः । कदम्बपुष्पगन्धश्च कलजातः कलोद्भवः
॥ १०२ ॥

गुणाः—पित्तश्लेष्मकरो वृष्यः कलमो मधुरस्तथा । लोहितो रक्तशालिः
स्यात्काष्ठलोहितशालयः ॥ १०३ ॥

रुणाली रुणशालिस्तु रक्तशाल्यः सुशाल्यकः ।

गुणाः—तृष्णाघ्नो मलकृच्छ्रो हृद्यस्तु मतिताः परे ॥ १०४ ॥

महाशालिः सुगन्धा स्यात्सुगन्धा गन्धसंभवा । गन्धाढ्या गन्धमाल्या च
गन्धानी गन्धमालिनी ॥ १०५ ॥

गुणाः—सुगन्धा मधुरा हृद्या कफपित्तज्वरास्रजित् । जलोद्भवा जलरुहा
जलजाता सुजातका ॥ १०६ ॥

रक्ताङ्गुलं सुकारं च कुङ्कुमं समवर्णजा ।

गुणाः—कुङ्कुमा मधुरा शीता रक्तपित्तातिसारजित् ॥ १०७ ॥

तिलजा नीलनामा स्यादीर्घकृष्णा सूपूजका । मधुरा च सुगन्धा च तिल-
वासी निगद्यते ॥ १०८ ॥ राजादनी राजप्रिया राजभावा मुनिप्रिया ।
तिलनी तिलपर्णी च आमगन्धा प्रवासिनी ॥ १०९ ॥

गुणाः—कफपित्तहराः स्निग्धाः कासश्वासहराः पराः । शीघ्रपाककरा हृद्या
लघवः शुक्रवर्धनाः ॥ ११० ॥ कौमलाहारसंभूतास्तिलवासीमहागुणाः ।
पाण्डुरोगेषु शूलेषु चाऽऽमवाते प्रशस्यते ॥ १११ ॥

वक्तको वक्तशालिः स्यादीर्घस्तु आशुकोपितः । राजप्रिया पथ्यकरा
मध्यदेशसमुद्भवा ॥ ११२ ॥

गुणाः—वक्तिका लघवः प्रोक्ता मुखपाककरास्तथा ।

कलाटकः कलुर्वा स्यादुरुसो गरुडः स्मृतः ॥ ११३ ॥ गुरुवको गुरडकः
सुखभोजी सुभोजकः ।

गुणाः—कविलो गन्धकारी च लघुपाककरोऽपि च ॥ ११४ ॥ कफपित्तहरः
स्वादुः शूलश्वासनिवारणः । ग्रहणीगुल्मकुष्ठघ्नं विकलं भोजने शुभम् ॥ ११५ ॥
कूष्माण्डिका कुम्भडिका रक्ता सुमधुरा गुरुः । सुगन्धा दुर्जरा पीता स्थूल-
तण्डुलकौमला ॥ ११६ ॥

कम्बिका मधुरा स्निग्धा वातपित्तनिर्वाहिणी । सौरभं शुण्डिकः शुण्डी
कौसुम्भी कठिनोऽफलः ।

गुणाः—कौसुम्भी लघुपाका च वातपित्तनिर्वाहिणी ॥ ११७ ॥

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२२३

उम्पास उम्पिकाशालिर्मधुरा गुरुतण्डुला । बहुशूका सुगन्धाढ्या तारु-
ण्यजनवल्लभा ॥ ११८ ॥

गुणाः—उम्पिका मधुरा स्निग्धा सुगन्धा च कषायका । पित्तश्लेष्महरा
रूक्षा क्षम्पिकाऽनिलनाशनी ॥ ११९ ॥

पक्षिकः पक्षिनावल्यः पक्षिराजो मुनिप्रियः । स्थूलतण्डुलसंभूता गन्धो
बहुलगन्धकृत् ॥ १२० ॥

शालिविशेषाः—दग्धायामवनौ जाताः शालिनो लघुपाकिनः । किञ्चित्स-
त्तिका मधुराः पाचना बलवर्धनाः ॥ १२१ ॥ केदारा मधुरा वृष्या बल्याः
पित्तविवर्धनाः । ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफनाशनाः ॥ १२२ ॥
शालयो ये छिन्नरुहा रूक्षास्ते वद्धवर्चसः । रोप्यानिरोप्या लघवः शीघ्रपाका
गुणोत्तराः ॥ १२३ ॥ विदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥

(१७) अक्षता (यवः)

अक्षतास्तीक्ष्णशूकाश्च यवाश्चैव तु नामतः ।

गुणाः—रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विट्वातकृद्यवः ॥ ७८ ॥ वृष्यः
स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफाञ्जयेत् । पीनसन्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगा-
मयान् ॥ ७९ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

यवस्तु मेध्यः सितशूकसंज्ञो दिव्योऽक्षतः कश्चुकिधान्यराजौ । स्यात्तीक्ष्ण-
शूकस्तुरगप्रियश्च सत्कुर्हयेष्टश्च पवित्रधान्यम् ॥ १२४ ॥

गुणाः—यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित्तिक्तकफापहारकः । अशू-
कमण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥ १२५ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

वेणुजः (अक्षताविशेषः) ॥ ५ ॥

वेणुजो वेणुबीजश्च वंशजो वंशतण्डुलः । वंशधान्यं च वंशाहो वेणुवंश-
द्विधायवः ॥ १२६ ॥

गुणाः—शीतः कषायो मधुरस्तु रूक्षो मेहक्रिमिश्लेष्मविषापहश्च । पुष्टिं च
वीर्यं च बलं च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रशस्तः ॥ १२७ ॥

(१८) वासन्ताः (मुद्राः)

वासन्ताः कृष्णमुद्राश्च शारदा हरितास्तथा । मुद्रानां नामतश्चोक्ताः सृप-
श्रेष्ठा रसोत्तमाः ॥ ८० ॥

१ ज. ट. पुंवशद्विजाजवाः ।

२२४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—मुद्रः किलाटो माङ्गल्यो हरितः शारदोऽपि च । पित्तप्रसेको वसुको माधवः प्रवरोऽसितः ॥ ८१ ॥ मुद्रो रूक्षो लघुग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो वन्योऽप्येतद्गुणः स्मृतः ॥ ८२ ॥ हरितः प्रव-
रस्तेषां तच्छार्कं तित्तमुत्तमम् । कृष्णमुद्रस्तु वरको राजमुद्रस्तु खण्डकः ॥ ८३ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

मुद्रस्तु सूपश्रेष्ठः स्याद्वर्णार्हश्च रसोत्तमः । भुक्तिप्रदो हयानन्दो भूबलो वाजिभोजनः ॥ १२८ ॥ कृष्णमुद्रस्तु वासन्तो माधवश्च सुराष्ट्रजः ।

गुणाः—कृष्णमुद्रस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥ १२९ ॥ लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गुष्ठिदः । शारदस्तु हरिन्मुद्रो धूसरोऽन्यश्च शारदः ॥ १३० ॥

गुणाः—हरिन्मुद्रः कषायश्च मधुरः कफपित्तहृत् । रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ॥ १३१ ॥ तद्वच्च धूसरो मुद्रो रसवीर्यादिषु स्मृतः ।

गुणाः—कषायो मधुरो रुच्यः पित्तवातविवन्धकृत् ॥ १३२ ॥

मुद्रयूपगुणाः—पित्तस्वरार्तिशमनं लघु मुद्रयूपं संतापहारि तदरोचकनाशनं च । रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्यवेन युक्तं तदा भवति सर्वरुजापहारि ॥ १३३ ॥

(१९) माषः (राजमाषः)

माषो बीजवरो घारीश्चबलो राजमाषकः । *राजमाषो नीलमाषो नृप-
माषो नृपोचितः ॥ ८४ ॥

गुणाः—*कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः । राजमाषः सरो वृष्यः कफपित्तास्रशुक्रनुत् ॥ ८५ ॥ सुस्वादुः शीतलो रूक्षः कषायो विषदो गुरुः ।

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

* ।

गुणाः—* ॥ १३४ ॥

*क्षुवः क्षुधाभिजननश्चपलो दीर्घशिम्बिकः । सुकुमारो वृत्तबीजो मधुरः क्षवकश्च सः ॥ १३५ ॥

गुणाः—क्षुवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तजित् । वृष्यः श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥ १३६ ॥

(२०) कोद्रवः ।

कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः ।

गुणाः—कोद्रवः शीतलो ग्राही विषपित्तकफाञ्जयेत् ॥ ८६ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

* क्षुवः ' लघुक्षवली ' इति ख्यते ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२२५

कोद्रवः कोरद्वृषश्च कुदालो मदनाग्रजः । स च देशविशेषेण नानाभेदः
प्रकीर्तितः ॥ १३७ ॥

गुणाः—कोद्रवो मधुरस्तिक्तो व्रणिनां पथ्यकारकः । कफपित्तहरो रूक्षो
मोहकृद्वातलो गुरुः ॥ १३८ ॥

(२१) नीवारः ।

नीवारस्तापसश्चैव मुनिभक्तप्रसादितः । अरण्यधान्यनामा च रसिकश्च
प्रकीर्तितः ॥ ८७ ॥

गुणाः—नीवारो मधुरः स्निग्धः पवित्रः पथ्यदो लघुः ।

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

नीवारोऽरण्यधान्यं स्यान्मुनिधान्यं तृणोद्भवम् ।

गुणाः—नीवारो मधुरः स्निग्धः पवित्रः पथ्यदो लघुः ॥ १३९ ॥

(२२) श्यामाकः (श्यामकः)

श्यामाकस्तृणबीजश्च मुनिभक्ष्यो गवां प्रियः । * सुकुमारो राजधान्यं
तृणबीजोत्तमश्च सः ॥ ८८ ॥

गुणाः—*श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः । * वातकृत्कफ-
पित्तघ्नः संग्राही विषदोपनुत् ॥ ८९ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

श्यामाकः श्यामकः श्यामस्त्रिबीजः स्यादविप्रियः ॥ * ॥ १४० ॥

गुणाः—* । * ॥ १४१ ॥

(२३) प्रियङ्गुः (कङ्गुः)

प्रियङ्गुः कङ्गुकश्चैव चीनकः पीततण्डुलः । अस्थिसंवन्धनश्चैव कङ्गुनी
पटु(?) कथ्यते ॥ ९० ॥

गुणाः—* प्रियङ्गुर्मधुरो रुच्यः कषायः स्वादुशीतलः । * वातकृत्पित्त-
दाहघ्नो रूक्षो भग्नास्थिवन्धकृत् ॥ ९१ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

कङ्गुणी कङ्गुनी प्रोक्ता चीनकः पीततण्डुलः । वातलः सुकुमारश्च स च
नानाविधाभिधः ॥ १४२ ॥

२२६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः— * । * ॥ १४३ ॥

वरकः स्थूलकङ्कुश्च रुक्षः स्थूलप्रियङ्गुकः ।

गुणाः—वरको मधुरो रुक्षः कषायो वातपित्तकृत् ॥ १४४ ॥

(२४) मकुष्ठका (वनमुद्रः)

मकुष्ठका निरूढा च वनमुद्रः कृमीलकः ।

गुणाः—मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ॥ ९२ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

मुकुष्ठको मयष्टश्च वनमुद्रः कृमीलकः । अमृतोऽरण्यमुद्रश्च वल्लीमुद्रश्च कीर्तितः ॥ १४५ ॥

गुणाः—मुकुष्ठकः कषायः स्यान्मधुरो रक्तपित्तजित् । ज्वरदाहहरः पथ्यो रुचिकृत्सर्वदोषहृत् ॥ १४६ ॥

(२५) आढकी ।

* आढकी तुवरी तुल्या करवीरभुजा तथा । * वृत्तबीजा पीतपुष्पा श्वेता रक्ताऽसिता त्रिधा ॥ ९३ ॥

गुणाः—आढकी कफपित्तघ्नी किञ्चिन्मारुतकोपनी । कषाया स्वादुसंग्राहिकदुपाका हिमा लघुः ॥ ९४ ॥ मेदः श्लेष्मास्रपित्तेषु हिता लेपोपसेकयोः ।

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

* । * ॥ १४७ ॥

गुणाः—आढकी तु कषाया च मधुरा कफपित्तजित् । ईषद्वातकरा रुच्या विदुला गुरुग्राहिका ॥ १४८ ॥

(२६) मसूरिका ।

मसूरामधुरासूय्यापृथ्वः पित्तभेषजम् । हरेणवः सतीनाश्च चणकाश्चाकरालकाः ॥ ९५ ॥

गुणाः—* मसुरो मधुरः शीतः संग्राही कफपित्तहा । * वातामयकरश्चैव मूत्रकृच्छ्रहरो लघुः ॥ ९६ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

मसुरो रागदालिस्तु मङ्गल्यः पृथुबीजकः । शूरः कल्याणबीजश्च गुरुबीजो मसूरकः ॥ १४९ ॥

गुणाः—* । * ॥ १५० ॥

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२२७

(२७) गोधूमः ।

गोधूमो यवकश्चैव हुडम्बो म्लेच्छभोजनः । गिरिजा सँतिनामा च रसि-
कश्च प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥

गुणाः—वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा । संधानो बृंहणो
बल्यो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ॥ १८ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

गोधूमो बहुदुग्धः स्यादपूपो म्लेच्छभोजनः । यर्वेनो निस्तुषः क्षीरी रसालः
सुमनश्च सः ॥ १९१ ॥

गुणाः—गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् । गुरुः श्लेष्मामदो
बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥ १९२ ॥ स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुवृष्यः कफा-
पहः । आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः ॥ १९३ ॥

(२८) धान्यमाषः (माषः)

धान्यमापस्तु विज्ञेयः कुरुविन्दो वृषाकरः । मांसलश्च बलाढ्यश्च पित्र्यश्च
पितृजोत्तमः ॥ १९९ ॥

गुणाः—स्निग्धोष्णो मधुरो वृष्यो मेदोमांसबलप्रदः । वातानुबृंहणो बल्यो
माषो बहुबलो गुरुः ॥ १०० ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

मापस्तु कुरुविन्दः स्याद्धान्यवीरो वृषाकरः । मांसलश्च बलाढ्यश्च पित्र्यश्च
पितृजोत्तमः ॥ १९४ ॥

गुणाः—माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी वीर्येणोष्णो द्रविति
कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् । हन्याद्वातं गुरुबलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः स्वादुर्नित्यं
श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥ १९५ ॥

(२९) हरिमन्थः (चणकः)

हरिमन्थाः सुगन्धाश्च चणकाः कृष्णकञ्चुकाः ।

गुणाः—कफास्रपित्तपुंस्त्वग्नाश्रणका वातला हिमाः ॥ १०१ ॥ लघ्वो
भृष्टचणका आमकुमहराः पराः । छर्दिघ्ना रोचनाः शुष्कास्तेजोवीर्यबलप्रदाः
॥ १०२ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

१ ड. 'व ददुवाम्ले' । छ. 'व ददुवाम्ले' । त. 'व ददुवाम्ले' । २ ड. 'नः । वृष्टः समीतना' ।
छ. 'नः । वृष्टसमीतना' । ३ ण. सन्धनामा । ४ ट. 'वमाश्वितु' ।

२२८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

चणस्तु हरिमन्थः स्यात्सुगन्धः कृष्णकश्चुकः । बालभोज्यो वाजिभक्षश्चणकः
कश्चुकी च सः ॥ १५६ ॥

गुणाः—चणको मधुरो रूक्षो मेहजिह्वातपित्तकृत् । दीप्तिवर्णकरो बल्यो
रुच्यश्चाऽऽभ्यानकारकः ॥ १५७ ॥

हरिमन्थविशेषगुणाः—आमश्चणः शीतलरुच्यकारी संतर्पणो दाहतृषापहारी ।
गौल्योऽश्मरीशोषविनाशकारी कषाय ईषत्कटुवीर्यकारी ॥ १५८ ॥ कृष्णस्तु
चणकः शीतो मधुरः कासपित्तजित् । पित्तातिसारकासघ्नो बल्यश्चैव रसायनः
॥ १५९ ॥ चणो गौरस्तु मधुरो बलकृद्रोचनः परः । श्वेतो वातकरो रुच्यः
पित्तघ्नः शिशिरो गुरुः ॥ १६० ॥ सुभृष्टचणको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।
वीर्यणोष्णो लघुश्चैव कफशैत्यापहारकः ॥ १६१ ॥ चणस्य यूपं मधुरं कषायं
कफापहं वातविकारहेतुः । आसोर्ध्वकासकृमपीनसानां करोति नाशं बलदी-
पनत्वम् ॥ १६२ ॥ चणोदकं चन्द्रमरीचिशीतं पीतं प्रगे पित्तरुजापहारि ।
पुष्टिप्रदं नैजगुणं च पाके संतर्पणं मञ्जुलमाधुरीकम् ॥ १६३ ॥

कलायः (हरिमन्थविशेषः) ॥ ६ ॥

* कलायो मुण्डचणको हरेणुश्च सतीनकः । त्रासनो नलकः कण्ठी हरेणुर्व-
र्तुलः स्मृतः ॥ १०३ ॥

गुणाः—वर्तुलः शीतलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः । विपाके मधुरो रूक्षो
वातलो भक्षणप्रियः ॥ १०४ ॥

राजनिघण्टो शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

* । त्रासनो नालकः कण्ठी सतीनश्च हरेणुकः ॥ १६४ ॥

गुणाः—कलायः कुरुते वातं पित्तदाहकफापहः । रुचिपुष्टिप्रदः शीतः
कषायश्चाऽऽमदोषकृत् ॥ १६५ ॥

(३०) **कुलित्थः** ।

कुलित्थास्ताम्रवर्णाश्च कलावृत्तानिलापहाः । कर्षणाः पीतमुद्राश्च अलि-
स्कन्धाः सुराष्टकाः ॥ १०५ ॥

गुणाः—ऊष्णः कुलित्थो रसतः कषायः कटुविपाके कफमारुतघ्नः । शुक्रा-
श्मरीगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पीनसकासहन्ता ॥ १०६ ॥ आनाहमेदो-
रुचिकीलहिकाश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च । बलासहन्ता नयनामयघ्नो विशे-
पतो वन्यकुलित्थ उक्तः ॥ १०७ ॥

६ षष्ठो वर्गः.]

राजनिघण्टुसहितः ।

२२९

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

कुलित्थस्ताम्रबीजश्च श्वेतबीजः सितेतरः ।

गुणाः—कुलित्थस्तु कषायोष्णो रूक्षो वातकफापहः ॥ १६६ ॥

जूर्णा (धान्यविशेषः) ॥ ७ ॥

जूर्णाद्वा योनलाः प्रोक्ता यावनाला युगंधराः ।

गुणाः—कफपित्तहरा वृष्या मृदवो गुरवो हिमाः । रूक्षा विष्टम्भिनश्चैव न पथ्या गुदरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

यावनालो यवनालः शिखरी वृत्ततण्डुलः । दीर्घनालो दीर्घशरः क्षेत्रेषुश्चे-
क्षुपत्रकः ॥ १६७ ॥धवलो यावनालस्तु पाण्डुरस्तारतण्डुलः । नक्षत्राकृतिविस्तारो वृत्तो मौक्तिक-
तण्डुलः ॥ १६७ ॥ जूर्णाद्द्वयो देवधान्यं जूर्णलो बीजपुष्पकः । जूनलः पुष्पग-
न्धश्च सुगन्धः सेगुरुन्दकः ॥ १६८ ॥गुणाः—धवलो यावनालस्तु गौल्यो बल्यस्त्रिदोषजित् । वृष्यो रुचिप्रदोऽ-
शोघ्नः पथ्यो गुल्मव्रणापहः ॥ १७० ॥ अथ तुवरयावनालस्तुवरश्च कषाययाव-
नालश्च । स रक्तयावनालो हितलो हितस्तुवरधान्यश्च ॥ १७१ ॥गुणाः—तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विशोफकृत् । संग्राही वातशमनो
विदाही शोषकारकः ॥ १७२ ॥ शारदो यावनालस्तु श्लेष्मदः पिच्छलो गुरुः ।
शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः ॥ १७३ ॥

करटः (धान्यविशेषः) ॥ ८ ॥

करटाश्च करालाश्च त्रिपुटा रूक्षणात्मकाः ।

गुणाः—करालः कफपित्तघ्नो ग्राही शीतोऽपि वातलः ॥ ११९ ॥ त्रिपु-
टोऽपि गुणैरेवं तच्छाकं कफपित्तजित् ।

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

लङ्का कराला त्रिपुटा काण्डिका रूक्षणात्मिका ।

गुणाः—लङ्का रुच्या हिमा गौल्या पित्तजिह्वातकृद्गुरुः ॥ १७४ ॥

निष्पावः (धान्यविशेषः) ॥ ९ ॥

निष्पावाः श्वेतशिम्वश्च पालकाख्या मुखप्रियाः ।

१ ट. 'रः क्षुद्रेक्षु' । २ ड. छ. 'पुटाः खण्डिका मताः । गुं' ।

२३०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—निष्पावोऽनिलपित्तास्रभूत्रस्तन्यकरः सरः । विदाहृष्णो गुरुः शोष-
शोफकृच्छ्रक्रनाशनः ॥ ११० ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा । पलंकषा स्थूलशिम्बी वृत्ता मधु-
सिता सिता ॥ १७५ ॥

गुणाः—मधुशर्करा सुरुच्या मधुराल्पकषायका । शिशिरा वातुला बल्याऽ-
प्याभ्मानगुरुपुष्टिदा ॥ १७६ ॥ सोऽन्यश्च कटुनिष्पावः खर्बुरो नदीजस्तथा ।

गुणाः—नदीनिष्पावकस्तित्तः कटुकोऽस्रप्रदो गुरुः । वातलः कफदो रुक्षः
कषायो विषदोषनुत् ॥ १७७ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

रागी (धान्यविशेषः) ॥ १० ॥

रागी तु लाञ्छनः स्याद्बहुदलकणिशश्च गुच्छकणिशश्च ।

गुणाः—तिक्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो बलदः ॥ १७८ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

कुरी (धान्यविशेषः) ॥ ११ ॥

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्वलप्रदम् । हरितं वार्धकं पक्वं वाजिनां
पुष्टिदायकम् ॥ १७८ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

गोजिह्वा (धान्यविशेषः) ॥ १२ ॥

गोजिह्वा खरपत्री स्यात्प्रतनादाविके तथा । अधोमुखा धेतुजिह्वा चाधःपुष्पी
च सप्तधा ॥ १८० ॥ अन्यच्च—गवेषुका च गोजिह्वा कर्षणीया सिता तथा ।

गुणाः—गोजिह्वा कटुका तीव्रा शीतला पित्तनाशनी । व्रणसंरोपणी चैव
सर्वदन्तविषार्तिजित् ॥ १८१ ॥

राजनिघण्टौ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

राजाद्रिः (धान्यविशेषः) ॥ १३ ॥

राजाभिधानपूर्वा तु नगाह्वाद्यपरेण तु । राजाद्रिः स्याद्राजगिरिर्ज्ञा-
तव्या राजशाकिनी ॥ १८२ ॥

१ ज. कुतुरी तु २ ज. स्याद्भूतोन्मादातिहा तथा । ८. स्याद्भूतोन्मादातिका तथा ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२३१

गुणाः—राजशाकिनिका रुच्या पित्तघ्नी शीतला च सा । सैवातिशीतला रुच्या विज्ञेया स्थूलशाकिनी ॥ १८३ ॥

मेथिका (धान्यविशेषः) ॥ १४ ॥

मेथिका दीपनी चोग्रा कुञ्चिका बहुपुत्रिका । मल्लिका शीतवीर्या च ज्योतिष्का वल्लरी शिखी ॥ १११ ॥

गुणाः—*मेथिका कटुरुग्णा च रक्तपित्तप्रकोपनी । अरोचकहरा दीप्तिकरी वातप्रणाशिनी ॥ ११२ ॥

मेथिका (मेथिकाविशेषः) ॥ १५ ॥

मेथिका वास्तिका सेलुरहित्यो वनमेथिका । अहित्योऽल्पगुणस्तस्या वाजिनासस्तु पूजितः ॥ ११३ ॥

राजनिघण्टौ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः—

मेथिका मेथिनी मेथी दीपिका बहुपुत्रिका । वेधनी गन्धवीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥ १८४ ॥ वल्लरी चन्द्रिका मेथा मिश्रपुष्पा च कैरवी । कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतवीजा मुनीन्दुधा ॥ १८५ ॥

गुणाः—* । अरोचकहरा दीप्तिकरी वातघ्नदीपनी ॥ १८६ ॥

प्रतरीर्कः (अतसी) (धान्यविशेषः) ॥ १६ ॥

प्रतरीर्कतमा प्रोक्ता रुद्रपत्नी च वल्कला । उमा मुनीलपुष्पा च वसुतर्कामुकापि(?) च ॥ ११४ ॥ शीता तैलफला चैव पालिका पूतिपूरकः । अन्यच्च—अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा ॥ ११५ ॥

गुणाः—रुद्रपत्नी तु मधुरा पित्तहा बलकारिका । कफवातकरी चेषत्पित्तहृत्कुष्ठवातजित् ॥ ११६ ॥ अन्यच्च—अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः । उष्णामृक्षुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ॥ ११७ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

अतसी पिच्छला देवी मदगन्धा मदोत्कटा । उमा क्षुमा हैमवती मुनीला नीलपुष्पिका ॥ १८७ ॥

गुणाः—अतसी मदगन्धा स्यान्मधुरा बलकारिका । कफवातकरी चेषत्पित्तहृत्कुष्ठवातनुत् ॥ १८८ ॥

१ ट. दीपनी । २ ट. मन्धा ।

२३२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

*कुसुम्भम् (धान्यविशेषः) ॥ १७ ॥

कुसुम्भं पावकं पीतमलक्तं वस्त्ररञ्जनम् । तद्वीजं कीलता लदा गुद्धा पद्मोत्तरं तथा ॥ ११८ ॥ अन्यच्च—कुसुम्भं स्याद्वह्निशिखं वस्त्ररञ्जक-संज्ञितम् ।

गुणाः—कुसुम्भं वातलं रुक्षं रक्तपित्तकफापहम् ॥ ११९ ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

ज्ञेयोऽरण्यकुसुम्भः स्यात्कौसुम्भश्चाग्निसंभवः ।

गुणाः—कौसुम्भः कटुकः पाके श्लेष्महृदीपनश्च सः ॥ १८९ ॥

खस्तिलः (धान्यविशेषः) ॥ १८ ॥

खस्तिलस्तिलभेदस्तु शुभ्रपुष्पो लसत्फलः ।

गुणाः—वृष्यो वल्यश्च खस्तिलः श्लेष्मघ्नो वातजिह्वरुः ॥ १२० ॥

राजनिघण्टौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

खस्वसः सूक्ष्मबीजः स्यात्सुवीजः सूक्ष्मतण्डुलः ।

गुणाः—खस्वसो मधुरः पाके कान्तिवीर्यबलप्रदः ॥ १९० ॥

खस्तिलवल्कलः ॥ १९ ॥

खस्तिलवल्कलगुणाः—वल्कलस्तत्फलो ज्ञेयो रूक्षो ग्राही विशोषणः ।

+अफूकम् (उपविषम्) (खस्तिलनिर्यासः) ॥ २० ॥

अफूकं तद्वचो भूतमहिफेनमफेनकम् ।

गुणाः—अफूकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥ १२१ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

अफेनं खस्वसरसो निफेनं चाहिफेनकम् ।

गुणाः—अफेनं संनिपातघ्नं वृष्यं वल्यं च मोहदम् ॥ १९१ ॥

*राजनिघण्टौ 'कुसुम्भस्य' पर्यायशब्दा न दृश्यन्ते ।

†अरण्यकुसुम्भः 'वनकुसुम्भः' इति ख्याते ।

+अफूकशोधनम्—अहिफेनं श्लेष्मघ्नं रसैर्भाव्यं त्रिमसि । शुद्धयुक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥

गुणाः—अफूकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् । भद्रकृदाहकृच्छुकस्तम्भनायासमेहकृत् ॥ अतिमारं ग्रहण्यां च हितं दीपनपाचनम् । संवतं दिवसं कैथिन्द्रमयलन्यथाऽनिकृत् ॥ ३ ॥

१ त. 'भेदः शस्तिलः । २ त. वल्यः शस्तिलः ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२३३

तिलः (धान्यविशेषः) ॥ २१ ॥

*तिलस्तु होमधान्यं स्यात्पवित्रः पितृतर्पणे । *पापघ्नः पूतधान्यश्च [†]जर्ति-
लस्तु वनोद्भवः ॥ १२२ ॥

गुणाः—तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः
स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् ॥ १२३ ॥ बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो
व्रणे हितः । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्वाही वातघ्नोऽग्निमृतिप्रदः ॥ १२४ ॥

राजनिघण्टौ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

* । * ॥ १९२ ॥

गुणाः—स्निग्धो वर्णवलाग्निवृद्धिजननस्तन्यानिलघ्नो गुरुः सोष्णः पित्तक-
रोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे । संग्राही मधुरः कषायसहितस्तिक्तो
विपाके कटुः कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्तथाऽन्ये तिलाः
॥ १९३ ॥

(३१) तैलम् ।

तैलं स्नेहोत्तमं प्रोक्तं तिलजं तिलसंभवम् । अभ्यञ्जनं मृक्षणं च तच्च मर्द-
नकं स्मृतम् ॥ १२५ ॥

गुणाः—कषायं च रसे स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च । पित्तलं वद्धविष्मूत्रं
न च श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १२६ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

तैलं यत्तिलसर्पपोदितकुसुम्भोत्थातसीधान्यजं यच्चेरण्डकरञ्जकेङ्कुदिफलैर्नि-
म्बाक्षनैर्गुण्डकैः । ज्योतिष्मत्यभयोद्भवं मधुरिकाकोशाम्रचित्राभवं कर्पूरत्रपुसा-
दिजं च सकलं सिद्ध्यै क्रमात्कथ्यते ॥ १९४ ॥

तिलतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २२ ॥

गुणाः—स्नानाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं विशिष्यते । तद्द्रव्यस्तिष्वपानेषु नस्य-
कर्णाक्षिपूरणे ॥ १२७ ॥ अन्नपानविधौ वाऽपि प्रयोज्यं वातशान्तये । छिन्न-
भिन्नयुताल्लिप्टमथितक्षतपातिते ॥ १२८ ॥ भग्ने स्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्ट-
दारिते । भयाभिहितनिर्भुग्ने मृगव्यालादिभक्षिते ॥ १२९ ॥ तैलयोगश्च
संस्कारात्सर्वरोगापहो मतः ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

[†] 'जटिलस्तु' इतिपाठः ।

१ ट. 'अकैर्गुण्डक' ।

२३४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

तिलतैलमलं करोति कैश्यं मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् । वलकृत्कफ-
वातजन्तुखर्जूरणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥ १९५ ॥

अतसीतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २३ ॥

गुणाः—वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलासकृत् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

मधुरं त्वतसीतैलं पिच्छिलं चानिलापहम् । मदगन्धि कषायं च कफकासा-
पहारकम् ॥ १९६ ॥

सर्पपतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २४ ॥

गुणाः—कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं कफनाशनम् । कृमिघ्नं सर्पपं तैलं
कण्डूकुष्ठापहं लघु ॥ १३० ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

सर्पपतैलं तिक्तं कटुकोष्णं वातकफविकारघ्नम् । पित्तासदोषदं कृमिकुष्ठं
तिलजवश्च चक्षुष्यम् ॥ १९७ ॥

एरण्डतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २५ ॥

गुणाः—तैलमेरण्डजं बल्यं गुरुष्णं मधुरं सरम् । कफमेदोनिलहरं लेखनं
कटु दीपनम् ॥ १३१ ॥ हृद्रस्तिपार्श्वजानूरुत्रिकपृष्ठास्थिशूलिनाम् । आम-
दोषेषु वातासृक्प्लीहोदावर्तशोफिनाम् ॥ १३२ ॥ हितं वातामयस्याग्र्यं ग्रन्थि-
बन्धविकारिणाम् । तिक्तोष्णं पित्तलं विसं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ १३३ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलहृत् । कुष्ठापहं स्वादु
रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुतेऽतिदीपनम् ॥ १९८ ॥

कुसुम्भतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २६ ॥

गुणाः—कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु । विदाहि च विशेषेण तच्च
रोगप्रकोपनम् ॥ १३४ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

कुसुम्भतैलं कृमिहारि तेजोबलावहं यक्ष्ममलापहं च । त्रिदोषकृत्पुष्टिवलक्ष्यं
च करोति कण्डूं च करोति दंष्ट्रेः ॥ १९९ ॥

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२३५

कोशाम्रजतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २७ ॥

गुणाः—सरं कोशाम्रजं तैलं कृमिकुष्ठविषापहम् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

सरं कोशाम्रजं तैलं कृमिकुष्ठग्रणापहम् । तिक्ताम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोच-
नपाचनम् ॥ २०० ॥***आत्मगुप्तातैलम् (तैलविशेषः) ॥ २८ ॥**गुणाः—गुरुष्णं स्निग्धमधुरं कषायं चाऽऽत्मगुप्तजम् । फलं बल्यं च
वृष्यं च बृंहणं वातजित्परम् ॥ १३५ ॥**निम्बतैलम् (तैलविशेषः) ॥ २९ ॥**गुणाः—नात्युष्णं निम्बजं तैलं कृमिपित्तकफापहम् । वातपित्तप्रशमनं मर्दा-
रश्मीरुजापहम् ॥ १३६ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

निम्बतैलं तु नात्युष्णं कृमिकुष्ठकफापहम् ।

आक्षतैलम् (तैलविशेषः) ॥ ३० ॥

गुणाः—*आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

तैलविशेषः ॥ ३१ ॥गुणाः—दन्तिमूलकरक्षोद्वकरज्जारिष्टशिष्टजम् । सुवर्चलेज्जुदीपीलुशङ्खिनी-
नीपसंभवम् ॥ १३७ ॥ सरलागरुदेवाह्निशेषासारजन्म च । तुम्बरा-
ष्करोत्थं च तीक्ष्णं कटुस्रपित्तजित् ॥ १३८ ॥ अर्शःशुककृमिश्लेष्मकुष्ठमेदो-
निलापहम् । करज्जारिष्टके तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ १३९ ॥ कषायं
तिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनम् ॥ भृशोष्णे तिक्तकटुनी तुम्बराष्करोद्भवे ॥
॥ १४० ॥ विशेषात्कृमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरेचने । अक्ष्मातिमुक्तकाक्षोडना-
रिकेरमधूकजम् ॥ १४१ ॥ त्रपुस्योर्वारुकूष्माण्डश्लेष्मातकप्रियालजम् । वात-
पित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ १४२ ॥ कफवातहरं रूक्षं कषायं
नातिपित्तकृत् । सतिक्तं सहकारस्य तैलं सुरभि रोचनम् ॥ १४३ ॥ यवति-
क्षोद्भवं तैलं सुरभि रेचनं तथा ।

* राजनिघण्टुवात्मगुप्तातैलं न दृश्यते ।

१ ड. 'दालक्ष्मीजराप' । छ. 'दालक्ष्मीज्वराप' ।

२३६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

(३२) घृतम् ।

घृतमाज्यं हविः सर्पिः पवित्रं नवनीतजम् । अमृतं चाभिघारश्च जीवनीयं प्रकीर्तितम् ॥ १४४ ॥

गुणाः—सहस्रवीर्यं विधिवद्धृतं कर्मसहस्रकृत् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

*घृतमाज्यं हविः सर्पिः पवित्रं नवनीतजम् । अमृतं चाभिघारश्च होम्य-
मायुश्च तैजसम् ॥ २०२ ॥

गुणाः—भक्षणं स्नेहनं स्नेहः स्निग्धता मृक्ष एव च । अभ्यङ्गोऽभ्यञ्जनं चैव
चोषढं च घृतादिकः ॥ २०३ ॥

गोघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३२ ॥

गुणाः—शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् । बालवृद्धप्रजाकान्ति-
सौकुमार्यस्थिरार्थिनाम् ॥ १४५ ॥ क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् । चक्षुष्यं वल्यमग्र्यं च गव्यं सर्पिर्गु-
णोत्तरम् ॥ १४६ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं
पित्तापहं हृद्यदम् । बद्धेष्टद्विकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुस्त्रैर्यदं गव्यं हव्यतमं
घृतं बहुगुणं भोग्यं भवेद्भाग्यतः ॥ २०४ ॥

महिषीघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३३ ॥

गुणाः—मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् । वातपित्तप्रशमनं सुशीतं
माहिषं घृतम् ॥ १४७ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

सर्पिर्महिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्वातश्लेष्मनिर्वहणं बलकरं
वर्णप्रदाने क्षमम् । दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोदीपनं चक्षुष्यं नवग-
व्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥ २०५ ॥

अजाघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३४ ॥

गुणाः—आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनम् । कासे श्वासे क्षये चापि
पथ्यं पाके च तल्लघु ॥ १४८ ॥

* इदं श्लोकद्वयं ज. ट. पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

१ ड. छ. "तक्तफाप" ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२३७

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

आजमाज्यं तु चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् । कासश्वासकफहरं राजयक्ष्मसु
शस्यते ॥ २०६ ॥

आविकघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३५ ॥

गुणाः—*पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपनम् । *कफेऽनिले योनि-
दोषे शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥ १४९ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

* । * ॥ २०७ ॥

भैडकं घृतमतीवगौरवाद्वर्ज्यमेव मुकुमारदेहिनाम् । बुद्धिपाटवकरं बलावहं
सेवितं च कुरुते नृणां वपुः ॥ २०८ ॥

उष्ट्रीघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३६ ॥

गुणाः—औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफकृमिविषापहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठ-
गुल्मोदरापहम् ॥ १५० ॥ मूर्छामेहोन्मादगरज्वरापस्मारनाशनम् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

घृतमौष्ट्रं तु मधुरं विपाके कटुशीतलम् । कुष्ठकृमिहरं वातकफगुल्मोदरापहम्
॥ २०९ ॥

अश्वाघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३७ ॥

गुणाः—*अश्वासर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम् । *ईषदीपनदं मूर्छाहारि
वाताल्पदं गुरु ॥ १५१ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

* * ॥ २१० ॥

गर्दभीघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३८ ॥

गुणाः—*घृतं गर्दभीकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत् । *पाके लघूष्णवीर्यं च
कषायं कफनाशनम् ॥ १५२ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

* । * ॥ २११ ॥

†एकशफाघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ३९ ॥

गुणाः—दीपनं वद्धविष्मूत्रं विद्यदेकशफाघृतम् ॥ १५३ ॥

† राजनिघण्टाविकशफाघृतं न दृश्यते ।

२३८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

हस्तिनीघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ४० ॥

गुणाः—कषायं वद्धविष्मूत्रं तिक्तमधिकरं लघु । हन्ति कारेणवं सर्पिः कफ-
कुष्ठविषकृमीन् ॥ १५८ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषकृमीन् । कषायं लघु विष्टम्भि तिक्तं
चाग्रिकरं परम् ॥ २१२ ॥

स्त्रीघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ४१ ॥

गुणाः—चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणां तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् । वृद्धिं करोति
देहाग्न्योर्लघु पाके विषापहम् ॥ १५९ ॥ तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुत्पयसौ
हृतम् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

नारीसर्पिस्तु चक्षुष्यं पथ्यं सर्वामयापहम् । मन्दाग्निदीपनं रुच्यं पाके लघु
विषापहम् ॥ २१३ ॥

पुराणघृतम् (घृतविशेषः) ॥ ४२ ॥

गुणाः—सर्पिः पुराणं तिमिरं आसपीनसकासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्र-
हापस्मारनाशनम् ॥ १५६ ॥ योनिकर्णाक्षिशिरसां शूलघ्नं शोफजित्परम् ।
हन्ति दोषत्रयं भेदि व्रणशोधनरोपणम् ॥ १५७ ॥ उग्रगन्धि पुराणं स्यादश-
वर्षोत्थितं घृतम् । लाक्षानिभं रसे शीतं तद्रत्सर्वग्रहापहम् ॥ १५८ ॥ तद्वच्च
घृतमण्डोऽपि रूक्षं स्तिक्तस्तनुश्च सः । ग्रन्थान्तरे—एकादशशतं चैव वत्सरानुषितं
घृतम् । रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥ १५९ ॥ पेयं महाघृतं भूतैः
कफघ्नं पवनार्थिकैः । बल्यं पवित्र्यं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापहम् ॥ १६० ॥
सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

गुणाः—मदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णाक्षिजा रुजः । सर्पिः पुराणं जयति व्रण-
शोधनरोपणम् ॥ २१४ ॥ आयुर्वृद्धिं वपुषि दृढतां सौकुमार्यं च कान्तिं बुद्धिं
धत्ते स्मृतिबलकरं शीतविध्वंसनं च । पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्धके चाति-
बल्यं नान्यत्किञ्चिज्जगति गुणदं सर्पिषः पथ्यमस्ति ॥ २१५ ॥

१ ण. 'ति शुक्रान्यो' । २ ण. 'मू' । नेत्ररोगप्रशमनं दा' । ३ ण. 'सो घृत' । ४ ण. 'क्षस्ती-
क्षस्त' ।

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२३९

(३३) दुग्धम् ।

दुग्धं क्षीरं पयः स्वादु रसायनसमाश्रयम् । सौम्यं प्रसवणं स्तन्यं वारि-
सात्म्यं च जीवितम् ॥ १६१ ॥

गुणाः—गव्यमाजं तथौरभ्रं माहिषं कारभं च यत् । अश्वायाश्चैव नार्याश्च
हास्तिनानां च यत्पयः ॥ १६२ ॥ तथाऽनेकौषधिरसं प्राणिनां प्राणदं गुरु ।
मधुरं पिच्छलं स्निग्धं शीतं सूक्ष्मं सरं मृदु ॥ १६३ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

क्षीरं पीयूषमूधस्यं दुग्धं स्तन्यं पयोऽमृतम् ।

गोदुग्धम् (दुग्धविशेषः) ॥ ४३ ॥

गुणाः—पथ्यं रसायनं बल्यं हृद्यं मेध्यं गवां पयः । आयुष्यं पुंस्त्वक्रदात-
रक्तपित्तविकारनुत् ॥ १६४ ॥ गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
कफघ्नं रक्तवर्णानां गोदुग्धं च त्रिधा स्मृतम् ॥ १६५ ॥ गोक्षीरमनभिष्यन्दि
स्निग्धं गुरु रसायनम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ १६६ ॥ जीव-
नीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं वातपित्तामयघ्नम् । कान्तिप्रज्ञा-
वुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥ २१६ ॥

अजापयः (दुग्धविशेषः) ॥ ४४ ॥

गुणाः—छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहितरं लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षय-
कासज्वरापहम् ॥ १६७ ॥ * अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् ।
* अत्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरं परम् ॥ १६८ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

गुणाः—* । * ॥ २१७ ॥

औरभ्रपयः (दुग्धविशेषः) ॥ ४५ ॥

गुणाः—औरभ्रं मधुरं स्निग्धमुष्णं तिक्तं कफापहम् । गुरु शुद्धानिले पथ्यं
शोफे चानिलशोणिते ॥ १६९ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

२४०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

आविकं तु पयः स्निग्धं कफपित्तहरं परम् । स्थौल्यमेहहरं पथ्यं लोमशं
गुरु वृद्धिदम् ॥ २१८ ॥

महिषीपयः (दुग्धविशेषः) ॥ ४६ ॥

महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्नि-
ग्धतरं गुरु ॥ १७० ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

गौल्यं तु महिषीक्षीरं विपाके शीतलं गुरु । बलपुष्टिप्रदं वृष्यं पित्तदाहास-
नाशनम् ॥ २१९ ॥

उष्ट्रीपयः (दुग्धविशेषः) ॥ ४७ ॥

गुणाः—रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु । शस्तं वातकफानाहकृमि-
शोफोदरार्शसाम् ॥ १७१ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

उष्ट्रीक्षीरं कुष्ठशोफापहं तत्पित्तार्शोघ्नं तत्कफाटोपहारि । आनाहार्तिं जन्तु-
गुल्मोदराल्पं स्वासोल्लासं नाशयत्याशु पीतम् ॥ २२० ॥

अश्वापयः (दुग्धविशेषः) ॥ ४८ ॥

गुणाः—* अश्वाक्षीरं तु वृष्याम्लं लवणं दीपनं लघु । * देहस्थैर्यकरं
बल्यं गौरवं कान्तिक्वत्परम् ॥ १७२ ॥ श्वासवातहरं साम्लं लवणं रुचिदी-
प्तिकृत् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

* । * ॥ २२१ ॥

गर्दभीपयः । (दुग्धविशेषः) ॥ ४९ ॥

गुणाः—कासश्वासहरं क्षीरं गर्दभं बालरोगनुत् । मधुराम्लरसं रूक्षं लव-
णानुरसं गुरु ॥ १७३ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

बलकृद्गर्दभीक्षीरं वातश्वासहरं परम् । मधुराम्लरसं रूक्षं दीपनं पथ्यदं
स्मृतम् ॥ २२२ ॥

१ ड. 'हितादन' । २ ड. पयः । ३ ड. छ. 'कृत्तर' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२४१

*एकशफापयः । (दुग्धविशेषः) ॥ ५० ॥

गुणाः—उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः । मधुराम्लरसं रुक्षं
लवणानुरसं लघु ॥ १७४ ॥

मानुषीपयः । (दुग्धविशेषः) ॥ ५१ ॥

गुणाः—स्निग्धं स्थैर्यकरं चापि चक्षुष्यं बलवर्धनम् । जीवनं बृंहणं सात्त्व्यं
स्नेहनं मानुषीपयः ॥ १७५ ॥ नाशनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलनुत् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

मधुरं मानुषीक्षीरं कषायं च हिमं लघु । चक्षुष्यं दीपनं पथ्यं पाचनं रोचनं
च तत् ॥ २२३ ॥

हस्तिनीपयः (दुग्धविशेषः) ॥ ५२ ॥

गुणाः—हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं शीततरं चापि
चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥ १७६ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

मधुरं हस्तिनीक्षीरं वृष्यं गुरु कषायकम् । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं
बलवर्धनम् ॥ २२४ ॥

पयःसामान्यगुणदोषाः—विवत्सा बालवत्सानां पयो दोषलमीरितम् । पिण्या-
काम्लाशिनीनां च गुर्वभिष्यन्दि तद्गुणम् ॥ १७७ ॥ जाङ्गलानूपदेशेषु पारन्तीनां
यथोत्तरम् । पयो गुरुतरं स्नेहो यथा चैषां विवर्धते ॥ १७८ ॥ कृष्णायाः कृष्णव-
त्सायाः शुक्लायाश्च परं पयः । सुखोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं च पित्तजित् ॥ १७९ ॥
आमवातकरं चापि धारोष्णममृतं पयः । सुशृतं च पयः पीतं पीयूषादपि
तद्वरम् ॥ १८० ॥ कूर्चिकाश्च किलाटाश्च गुरुवः श्लेष्मवर्धनाः । तर्पणाः प्रीणना
बल्या बृंहणा मारुतापहाः ॥ १८१ ॥ दीप्ताग्नीनामनिद्राणां व्यवाये चापि
पूजिताः । अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च तत् ॥ १८२ ॥ वर्ज्यं सलवणं क्षीरं
यच्च विग्रन्थितं भवेत् । धारोष्णममृतं पथ्यं धाराशीतं त्रिदोषलम् ॥ १८३ ॥ शृत-
शीतं त्रिदोषघ्नं शृतोष्णं कफवातजित् ॥ १८४ ॥ जीर्णज्वरे किंतु कफे
विनीले स्यादुग्रधपानं हि सुधासमानम् । तदेव पीतं तरुणज्वरे च निहन्ति
हालाहलवन्मनुष्यम् ॥ १८५ ॥ नवज्वरे च मन्दाग्रौ ह्यामदोषेषु कुष्ठिनाम् । शू-

* राजनिघण्टुवैकशफापयसो गुणा न दृश्यन्ते ।

† 'कूर्चिका' विरजण इति ख्याते । † 'किलाटाः', निवळ (थरा, सई) इति ख्याते § शृतम्
कटविलेले, तापविलेले इति ख्याते ।

२४२

धन्यन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

लिनां कफदोषेषु कासिनामतिसारिणाम् ॥ १८६ ॥ पयःपानं न कुर्वीत
विशेषात्कृमिदोषतः । मुहूर्तपञ्चकादूर्ध्वं क्षीरं भवति विकृतम् । तदेव द्विगुणे
काले विषवद्गन्ति मानवम् ॥ १८७ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

क्षीरं कासश्वासकोपाय सर्वं गुर्वामं स्यात्प्रायशो दोषदायि । तच्चेत्काथा-
वर्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवाऽऽमयघ्नम् ॥ २२५ ॥ उक्तं गव्यादिकं
दुग्धं धारोष्णममृतोपमम् । सर्वाभयहरं पथ्यं चिरसंस्थं तु दोषदम् ॥ २२६ ॥
अन्यच्च—केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः । देहान्त-
शीतं महिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥ २२७ ॥ वृष्यं बृंहणम-
ग्निवर्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने बलदायकं कफहरं कृच्छ्रस्थ विच्छे-
दकम् । वाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं
सेव्यं ततः सर्वदा ॥ २२८ ॥ क्षीरं मुहूर्तत्रितयोपितं यदतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
उष्णं तु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं दशानाम् ॥ २२९ ॥ जीर्ण-
ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव तरुणे पीतं विषवद्गन्ति मानु-
षम् ॥ २३० ॥ चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् ।
सर्वाभयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ २३१ ॥ गव्यं पूर्वाह्णकाले
स्यादपराह्णे तु माहिषम् । क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा स्वात्म्ये च सर्वदा ॥ २३२ ॥
पित्तघ्नं शृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेच्छीतं यत्तु न पाचितं तदाखिलं विष्ट-
म्भदोषप्रदम् । धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं बृंहणमग्नि-
वर्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥ २३३ ॥ क्षीरं न युज्जीत कदाऽप्यतप्तं तप्तं न चैत-
लवणेन सार्धम् । पिष्टान्नसंधानकमाषमुद्रकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ २३४ ॥
तथाच—मत्स्यमांसगुडमुद्रमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसैस्तु
सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ २३५ ॥ स्निग्धं शीतं गुरुक्षीरं सर्वकालं न
सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥ २३६ ॥ नित्यं तीव्रा-
ग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्णन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविवर्धनम्
॥ २३७ ॥ क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् । रूक्षं च पित्तदाहं
करोति रक्ताभयं कुरुते ॥ २३८ ॥ मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ २३९ ॥ गुणहीनं निःसारं
क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम्
॥ २४० ॥ तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां च यत्पयः । तद्वाहि लवणं क्षीरं
मधुरं पित्तदोषकृत् ॥ २४१ ॥ गवादीनां वर्णभेदाहुणा दुग्धादिके पृथक् ।

१ ज. ट. रतिकरं । २ ज. साम्ये । ३ ज. ट. 'तत्तशेष' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२४३

कैश्चिदुक्तो विशेषाच्च विशेषो देशभेदतः ॥ २४२ ॥ उक्तं च-देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणाम्बुनी यादृशदोषयुक्ते । तत्सेवनादेव गवादिकानां गुणादि दुग्धादिषु तादृशं मतम् ॥ २४३ ॥ शीतं स्निग्धं गुरुगौल्यं वृष्यं पित्तापहं परम् । ज्ञेया चैवाभिधा तस्य कीलाटं तु पयश्छदः ॥ २४४ ॥

दधि (दुग्धजम्) ॥ ५३ ॥

*तक्रजन्म पयोहेतुर्नवनीतोद्भवं दधि ।

गुणाः—अम्लं स्वादुरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् । मेदःशुक्रबलश्लेष्म-
रक्तपित्ताग्निशोफकृत् ॥ १८८ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

क्षीरजं दधि तद्रूप्यं विरलं मस्तु तज्जलम् ।

गुणाः—दधि मधुरमीपदम्लं मधुराम्लं वा हितं न चात्युष्णम् । यावद्याव-
न्मधुरं दोषहरं तावदुक्तमिदम् ॥ २४५ ॥

मथितदधि । (दुग्धजम्) ॥ ५४ ॥

मथितं गोरसं घोलं द्रवमम्लं विलोडितम् । श्वेतं दण्डाहतं सान्द्रं दध्यम्लं
नामतः स्मृतम् ॥ १८९ ॥

गुणाः—वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् ।

गोदधि (दुग्धजम्) ॥ ५५ ॥

गुणाः—स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् । वातापहं पवित्रं च दधि
गव्यं रुचिप्रदम् ॥ १९० ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

दधि गव्यमतिपवित्रं शीतं स्निग्धं च दीपनं बलकृत् । मधुरमरोचकहारि
ग्राहि च वातामयघ्नं च ॥ २४६ ॥

अजादधि (दुग्धजम्) ॥ ५६ ॥

गुणाः—दध्याजं कफवातघ्नं लघुं पाके क्षयापहम् । दुर्नामश्वासकासेषु
हितमग्रेष्व दीपनम् ॥ १९१ ॥ रसे पाके च मधुरं कपायं कफवातजित् ।

* झ. पुस्तकेऽयमधिकः श्लोको दृश्यते—

“नष्टं च पयस्तश्चान्यन्माहृत्यं दधि संभवम् ।

वन्दनीयं महाश्रेष्ठं दृष्ट्वा शकुनमुत्तमम्” ॥

१ ड. छ. “घु वातक्ष” । २ ड. छ. “यं रक्तवा” ।

२४४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् । दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपन-
पाचनम् ॥ २४७ ॥

औरध्रदधि (दुग्धजम्) ॥ ५७ ॥

गुणाः—कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाऽऽविकं दधि । विपाके मधुरं दृष्यं
रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १९२ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु । वाते च रक्तवाते च पथ्यं शोफ-
व्रणापहम् ॥ २४८ ॥

महिषीदधि (दुग्धजम्) ॥ ५८ ॥

गुणाः—बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषान्माहिषं दधि । महाभिष्यन्दि मधुरं
कफमेदोविवर्धनम् ॥ १९३ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

माहिषं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मकृद्रक्तपित्तजित् । बलासवर्धनं दृष्यं श्रमघ्नं
शोधनं दधि ॥ २४९ ॥

उष्ट्रीदधि (दुग्धजम्) ॥ ५९ ॥

गुणाः—विपाके कटु सक्षारमम्लं स्यादौष्ट्रकं दधि । वातमर्शांसि कुष्ठानि
कृमीन्हन्त्युदराणि च ॥ १९४ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

औष्ट्रमर्शांसि कुष्ठानि कृमिशूलोदराणि च । विहन्ति कटुकं स्वादु किञ्चिद-
म्लरसं दधि ॥ २५० ॥

अश्वादधि (दुग्धजम्) ॥ ६० ॥

गुणाः—दीपनीयमक्षुण्णं वातलं दधि वाडवम् । रूक्षमुष्णं कषायं च कफ-
मूत्रापहं च तत् ॥ १९५ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

अश्वादधि स्यान्मधुरं कषायं कफार्तिमूर्छामयहारि रूक्षम् । वाताल्पदं
दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥ २५१ ॥

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२४५

गर्दभीदधि (दुग्धजम्) ॥ ६१ ॥

गुणाः—*गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् । *मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥ १९६ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

* । * ॥ २५२ ॥

हस्तिनीदधि (दुग्धजम्) ॥ ६२ ॥

गुणाः—लघुपाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् । कषायातुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्धनम् ॥ १९७ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

हस्तिनीदधि कषायलघूष्णं पक्तिशूलशमनं रुचिप्रदम् । दीप्तिदं खलु बला-सगदघ्नं वीर्यवर्धनवलप्रदमुक्तम् ॥ २५३ ॥

स्त्रीदधि (दुग्धजम्) ॥ ६३ ॥

गुणाः—स्निग्धं च मधुरं वल्यमुष्णसंतर्पणं गुरु । चक्षुष्यमत्र्यं दोषघ्नं दधि नार्या गुणोत्तरम् ॥ १९८ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

विपाके मधुरं वल्यमम्लं संतर्पणं गुरु । चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसं-भवम् ॥ २५४ ॥

सामान्यदधिगुणाः—कफपित्तकृद्मलं स्यादत्यम्लं रक्तद्रूपकम् । विदाहि सृष्ट-विष्मूत्रं †मधुदधि त्रिदोषनुत् ॥ १९९ ॥ दध्नस्तु यदधस्तोयं तन्मस्तुनि परि-शृतम् । शृतात्क्षीराच्च यज्जातं गुणवदधि तत्स्मृतम् ॥ २०० ॥ वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्धनम् । दधि सारं च रूक्षं च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥ २०१ ॥ दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् । सरं स्निग्धं गुरु वृष्यं कफ-मेदोविवर्धनम् ॥ २०२ ॥ बृंहणं मारुतघ्नं च बलासचयकृत्परम् । सरसं निर्जलं †घोलं तक्रं पादजलान्वितम् ॥ २०३ ॥ अर्धोदकमुदधिच्च मथितं जल-वर्जितम् । वातपित्तहरं घोलमुदधिच्छलेष्मलं भवेत् ॥ २०४ ॥ त्रिदोषशमनं तक्रं मथितं श्लेष्मपित्तकृत् । कफवातहरं भेदि मस्तु स्रोतोविशोधनम् ॥ २०५ ॥

* अम्लम्—खारं दही इति ख्यातम् । † मधुदधि (मन्दजातं)—मोडदही इति ख्यातम् ।

* मस्तु—मद्धा इति ख्याते । † घोलम्—घोळलेले दही इति ख्याते ।

१ ड. 'हि श्लिष्ट' । २ ण. त. मन्दजातं ।

२४६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णोदिः—

पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे । अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काश्ये च दधि शस्यते ॥ २०६ ॥ शरद्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् । हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥ २०७ ॥ रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु हितं च तत् । विज्ञेयमेषु सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥ २०८ ॥ वातघ्नं कफकृत्स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् । नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नाऽऽमलकैर्विना ॥ २०९ ॥ ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपौण्ड्रामयभ्रमान् । प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ २१० ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

दध्यम्लं गुरु वातदोषशमनं संग्राहि मूर्ध्नावहं बल्यं शोफकरं च रुच्य-
शमनं वद्वेश्च शान्तिप्रदम् । कासश्वाससुपीनसेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं
रक्तोद्रेककरं करोति सततं शुक्रस्य वृद्धिं पराम् ॥ २५५ ॥ लवणपरिच-
र्माणः शर्करामुद्रधात्रीकुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् । न च शरदि वसन्ते
नोष्णकाले न रात्रौ न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥ २५६ ॥
त्रिकटुकयुतमेतद्राजिकाचूर्णमिश्रं कफहरमनिलघ्नं वद्विसंधुक्षणं च । तुहिनशि-
शिरकाले सेवितं चातिपथ्यं रचयति तनुदार्यं कान्तिमच्चं च नृणाम् ॥ २५७ ॥
उष्णाम्लं रुचिपक्तिदं कृमहरं बल्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं तृषोदरगदग्री-
हारशसां नाशनम् । स्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं पाण्डुश्वास-
विकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु ॥ २५८ ॥

(३४) तक्रम् ।

तक्रं श्वेतपयः सात्त्वं छासि चैव प्रकीर्तितम् । द्विगुणाम्बु श्वेतपयस्त्वर्थो-
दकमुदश्वितम् ॥ २११ ॥ तक्रं त्रिभागभिन्नं तु केवलं मथितं स्मृतम् । तक्र-
स्योपरि यत्तोयं तदुदश्वितप्रकीर्तितम् ॥ २१२ ॥

गुणाः—तक्रं लघु कषायोष्णं दीपनं कफवातजित् । शोफोदराशोऽग्रहणी-
दोर्पत्रयग्रहारुचि ॥ २१३ ॥ गुल्मप्लीहघृतव्याधिगरपाण्ड्वामयाञ्जयेत् ।
समुद्धृतघृतं तक्रमधोद्धृतघृतं च यत् ॥ २१४ ॥ अनुद्धृतघृतं तक्रमित्येवं त्रिविधं
स्मृतम् । पूर्वं लघु च पथ्यं च गुरु वृष्यतरं परम् ॥ २१५ ॥ अतः परं वृष्य-
तमं यथाक्रममुदीरितम् । अम्लं चात्यम्लमेवान्यत्कषायं स्वादु चापरम्
॥ २१६ ॥ तनुसारं सारतरं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । तत्र यदुद्धृतस्नेहं साम्लं
च मधुरं च यत् ॥ २१७ ॥

१ ड. 'रेण्वहि' । २ ड. 'रासपित्त' । ३ झ. त. 'पाण्डुभ्रमप्रदम् । प्रा' । ४ ड. 'त्रापह' ।
५ ड. 'दोषे न दया' । ६ ड. छ. 'षमूत्रम्' । ७ ड. 'हधृत' । त. 'हहत' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२४७

कषायानुरसं स्वादु नातिसान्द्रं प्रशस्यते । गरोदराशोऽग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽ-
रुचौ ॥ २१८ ॥ वर्चोभूत्रग्रहणीहस्तेहव्यापादि मेहिषु । कषायशीतमधुरैस्त-
दुत्कृष्टतमं स्मृतम् ॥ २१९ ॥ तर्पणं प्रीणनं वल्यं हृद्यं पित्तविरोधि च ।
तक्रं केवलमम्लं च श्लेष्मानिलहरं लघु ॥ २२० ॥ लेखनं दीपनीयं च
रक्तपित्तप्रकोपनम् । तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ॥ २२१ ॥
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव तदिष्यते । तक्रं नैव क्षये दद्यान्मोष्णकाले न
दुर्वले । न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ २२२ ॥ शीतकालेऽ-
ग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च । मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते
॥ २२३ ॥ वातेऽम्लं सैन्यवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् । पिवेत्तक्रं कफे चापि
व्योषक्षारसमायुतम् ॥ २२४ ॥ ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
तक्रालघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥ २२५ ॥ गुरुः किलाटोऽनिलहा
पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरौ बृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरदौ ॥ २२६ ॥
सरसं निर्जलं घोलं मथितं रसवर्जितम् । अर्धोदकमुदश्वित्स्यात्तक्रं पादजला-
न्वितम् ॥ २२७ ॥ वातपित्तहरं घोलमुदश्विच्छेप्पम्लं भवेत् । त्रिदोषशमनं
तक्रं मथितं कफपित्तजित् ॥ २२८ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

उक्तं श्लेष्मसमीरहारि मथितं तच्छेष्मपित्तापहं रुच्यं प्राहुरुदश्विदाख्यम-
धिकं तक्रं त्रिदोषापहम् । मन्दाग्नावरुचौ विदाहविषमश्वासातिकासादिषु
श्रेष्ठं पथ्यतमं वदन्ति सुधियस्तक्रत्रयं श्रुतम् ॥ २५९ ॥
तथाच—तक्रं त्रिदोषशमनं रुचिदीपनीयं रुच्यं वमिश्रमहरं कृमहारि मस्तु ।
वल्यप्रदं पवननाशमुदश्विदाख्यं शस्तं कफश्रममरुद्धमनेषु घोलम् ॥ २६० ॥
अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सद्यः । यथा सुराणाममृतं
हिताय तथा नराणामिह तक्रमाहुः ॥ २६१ ॥ आमातिसारे च विषूचिकायां
वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु । प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिवेत्तक्रमरोचके च
॥ २६२ ॥ अपि च—शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च । मार्गोपरोधे
कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥ २६३ ॥ वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणा-
न्वितम् । शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिवेत् ॥ २६४ ॥ यवानीसैन्ध-

*ग्रन्थान्तरे—शशिकुन्दसमुज्ज्वलशङ्खनिर्भं गुवर्ताकरनिर्मथितं कथितम् । परिपक्वसुगन्धिक-
पित्तममं पित्र हे शृप तक्रं रुजापहम् ॥

१ ड. छ. नातिसाम्भ्रं । २ ड. छ. चैव हि । ३ ड. छ. 'धुरं तथा श्रेष्ठतमं मतम् । ४ ड. छ.
सिद्धं वा तक्रमिष्य' । ५ ड. छ. क्षते ।

२४८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

वाजाजीव्योपयुक्तं कफोदरे । संनिपातोदरे तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवम् ॥२६५॥
 तक्रं दद्यान्नो क्षते नोष्णकाले नो दौर्बल्ये नो तृषामूर्छिते च । नैव भ्रान्तौ
 नैव पित्तास्रदोषे नैतद्व्यात्स्मृतिकायां विशेषात् ॥ २६६ ॥ तक्रं स्नेहान्वितं
 तत्तु निद्राजाड्यप्रदं गुरु । अर्धावशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु पथ्यदम् ॥२६७॥

नवनीतम् (तक्रजम्) ॥ ६४ ॥

नवनीतं दधिभवं घृतहेतुः शिशुप्रियम् । दधिमण्डोद्भवं चैव मन्थनोद्भवमेव
 च ॥ २२९ ॥

गुणाः— नवनीतं नवं हृद्यं ग्राहिरोचनदीपनम् । क्षयारुच्यर्दितप्लीहग्रहण्यर्शो-
 विकारनुत् ॥ २३० ॥ चक्षुष्यं शिशिरं स्निग्धं वृष्यं जीवनबृंहणम् । क्षीरोद्भवं
 हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ॥ २३१ ॥ स्मृतिशुधाग्निशुक्रोजःकफमेदो-
 विवर्धनम् । वातपित्तविषोन्मादशोफालक्ष्मीजरापहम् ॥ २३२ ॥ सर्वस्नेहोत्तमं
 शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

दधिजं नवनीतं स्यात्सारो हैयंगवीनकम् ।

साधारणगुणाः—शीतं रुच्यनबोद्धृतं सुमधुरं वृष्यं च वातापहं कासघ्नं कृमि-
 नाशनं कफकरं संग्राहि गूलापहम् । बल्यं पुष्टिकरं तृषार्तिशमनं संतापविच्छेदनं
 चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्भवं पित्तजित् ॥ २६८ ॥ एकाहाद्युषितं
 प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् । अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धृतं स्मृतम् ॥ २६९ ॥

(३५) मधु ।

मधु क्षौद्रं तु माक्षिकं माक्षिकं कुमुमासवम् । पुष्पासवं सारघं च तच्च पुष्परसं
 स्मृतम् ॥ २३३ ॥

मधुजातयः—*माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रकं तथा । *अर्घ्यमौदा-
 लकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ २३४ ॥ माक्षिकं तैलवर्णं स्यात्क्षौद्रं तु
 कपिलं भवेत् । पौत्तिकं घृतवर्णं तु श्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥ २३५ ॥ आपीतवर्णं
 छात्रारुख्यं पिङ्गलं चार्ध्यनामकम् । औदालं स्वर्णसदृशं दालं च पाटलं स्मृतम्
 ॥ २३६ ॥

गुणाः— कषायानुरसं रूक्षं शीतलं मधुरं मधु । दीपनं लेखनं बल्यं व्रणरो-
 पणमुत्तमम् ॥ २३७ ॥ संधानं लघु चक्षुष्यं स्वर्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् । छर्दिहिका-
 विषश्वासकासशोपातिसारजित् ॥ २३८ ॥ रक्तपित्तहरं ग्राहि कृमितृणमोहह-

१ श. 'द्रं माक्षिकं तु पौत्तिकं कु' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२४९

त्परम् । पैच्छिल्यात्स्वादुरूपत्वाद्भ्रामरं गुरुसंज्ञितम् ॥ २३९ ॥ भ्रामरं कुरुते जाड्यमत्यन्तं मधुरं च तत् । क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥ २४० ॥ तस्माल्लघुतरं रूक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् । उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया लघु ॥ २४१ ॥ उष्णार्तरूक्षैरुष्णैर्वा तन्निहन्ति तथा विषम् ॥ २४२ ॥ तत्सौकुमार्याच्च तथैव सेव्यं वनौषधीनां रससंभवाच्च । उष्णैर्विरुध्येत विशेषतस्तु तथाऽन्तरिक्षेण जलेन वाऽपि ॥ २४३ ॥ माध्वी सिता मधूत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा । माक्षीकशर्करा चैषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा ॥ २४४ ॥ यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणास्तस्य शर्कराः । विशेषाद्बलवृष्याश्च तर्पण्यः क्षीणदेहिनाम् ॥ २४५ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

मधु क्षौद्रं च माक्षिकं माक्षिकं कुसुमासवम् । पुष्पासवं पवित्रं च पित्र्यं पुष्परसाह्वयम् ॥ २७० ॥

राजनिघण्टौ मधुजातयः—

* । * ॥ २७१ ॥

नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः । याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥ २७२ ॥ ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः । भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥ २७३ ॥ पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः । ताभिरुत्पादितं यत्तु तत्क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥ २७४ ॥ अन्नजा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्तिताः । तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥ २७५ ॥ छत्राकारं तु पटलं सरयाः पीतपिङ्गलाः । यत्कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्रकमीरितम् ॥ २७६ ॥ मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा यास्तथा षट्पदसंनिभाः । तदुद्धृतं यदर्घीर्हं तदर्घ्यं मधु वर्ण्यते ॥ २७७ ॥ औद्दालाः कपिलाः कीटा भूमेरुदलनाः स्मृताः । बल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥ २७८ ॥ इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिकाः । यद्भक्षकोटरान्तस्थं मधु दालमिदं स्मृतम् ॥ २७९ ॥ इत्येतस्याष्टधाभेदैरुत्पात्तिः कथिता क्रमात् । माक्षिकं तैलवर्णं स्याच्छ्रेतं भ्रामरमुच्यते ॥ २८० ॥ क्षौद्रं तु कपिलाभासं पौत्तिकं घृतसंनिभम् । आपीतवर्णं छात्रं स्यात्पिङ्गलं चार्घ्यनामकम् ॥ २८१ ॥ औद्दालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते । माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघुत्वात्सादिदोषनुत् । भ्रामरं पिच्छलं रूक्षं मधुरं मुखजाड्यजित् ॥ २९२ ॥ क्षौद्रं तु शीतं चक्षुष्यं पिच्छलं पित्तवातहृत् । पौत्तिकं मधु रूक्षाणामस-पित्तादिदाहकृत् ॥ २८३ ॥ चित्रमेहकृमिघ्नं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।

१ ण. त. मधु ।

२५०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

अर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत् ॥ २८३ ॥ औहालकं तु कुष्ठा-
दिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् । दालं कटु कपायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥ २८५ ॥
नवं मधु भवेत्स्थौल्यं नातिश्लेष्मकरं परम् । देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु-
लेखनम् ॥ २८६ ॥ *पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यजिह्वामयादिध्वंसं
धत्ते च रुच्यं बलमतिधृतिदं वीर्यवृद्धि विधत्ते । आमं चेदामगुल्मामयपवन-
रुजापित्तदाहास्रदोषमातन्वानं विशेषं जनयति नयति ध्वंसमष्टाङ्गवृद्धिम् ॥ २८७ ॥
व्रणशोधनसंधाने व्रणसंरोपणादिषु । साधारण्या मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा
॥ २८८ ॥ उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि वा । आमं मधु
मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥ २८९ ॥ कीटकादियुतमम्लदूषितं यच्च पर्युषितकं
मधु स्वतः । कण्टकोटरगतं च मेचकं तच्च गेहजनितं च दोषकृत् ॥ २९० ॥
दण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्तदंशं तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
हिकागुदाङ्कुरविशोफकफव्रणादिदोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥ २९१ ॥

(३६) सूक्तम् ।

सूक्तं सहस्रवेधं च रसाम्लं चुक्रमेव च । मुक्तसारं तथा चोक्तं दहनं नील-
कारकम् । विविधाभिमतं चण्डं भेदनं चाम्लमेव च ॥ २४६ ॥

गुणाः—रक्तपित्तकरं सूक्तं सद्योभुक्तविपाचनम् । जरणं भेदनं पाण्डुकृमि-
रोगहरं लघु ॥ २४७ ॥ तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च । तद्वत्तदा-
श्रितं सर्वं रोचनं तु विशेषतः ॥ २५५ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

चुक्रं सहस्रवेधं च रसाम्लं चक्रवेधकम् । शाखाम्लभेदनं चैवमम्लसारं च
चुक्रिका ॥ २९२ ॥

गुणाः—चुक्रं तिक्ताम्लकं स्वादु कफपित्तविनाशनम् । नासिकागददुर्गन्ध-
शिरोरोगहरं परम् ॥ २९३ ॥

(३७) काञ्जिकम् ।

काञ्जिकं चैव सौवीरं कुल्माषाभिभवं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमार-
नालं महारसम् ॥ २४९ ॥

* ' पक्वम् '—कढलेलें इति ख्याते ।

१ ज. 'स्थौलं ना' । २ ट. 'च्यं मल' । ३ ट. 'म्' । बालाशो । ४ झ. ट. अत्र । ५ ड. छ.
'तहर' । ६ ड. छ. 'यं कटु पाकं विदाहि च' । ७ झ. 'दामुतं' । ८ झ. 'भिपुतं तं' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२५१

गुणाः—दाहज्वरापहं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहम् । विबन्धघ्नमवसंसि दीपनं चाम्लकाञ्जिकम् ॥ २५० ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

काञ्जिकं काञ्जिका वीरं कुल्माषाभिभवं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमार-
नालोऽम्लसारकः ॥ २५४ ॥

गुणाः—काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तघ्नं ज्वरनाशनम् । दाहमूर्च्छाश्रमघ्नं च शूलाध्मानविबन्धनुत् ॥ २५५ ॥ काञ्जिकं काञ्जितैलं च पलितं वातकारकम् । दाहकं गात्रशैथिल्यं भक्षणान्न च मर्दनात् ॥ २५६ ॥

सौवीरं, तुषोदकं च (काञ्जिकविशेषः) ॥ ६५ ॥

सौवीरकं सुवीराम्लं यवगोधूमसंभवम् । यवाग्रजं यवोत्थं च तुषोदं च तुषोदकम् ॥ २५१ ॥

गुणाः—जरणीयं च हृत्पाण्डुकृमिरोगविदाहनुत् । ग्रहण्यर्शोहितं भेदि सौवीरं च तुषोदकम् ॥ २५२ ॥ गौडानि रससूक्तानि मधुसूक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिव्यन्दकराणि च ॥ २५२ ॥ यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सूक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ २५४ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसंभवम् । यवाम्लजं यवोत्थं च तुषोत्थं च तुषोदकम् ॥ २५७ ॥

गुणाः—तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् । सौवीरकं चाम्लरसं केश्यं मस्तकदोषजित् । जराशैथिल्यहरणं बलसंतर्पणं परम् ॥ २५८ ॥ तण्डु-
लोत्थं तण्डुलाम्बु कषायं मधुरं लघु । संग्राहि विषविच्छेदितुद्दाहव्रणनाशक-
त् ॥ २५९ ॥ अन्नोदजः शिवरसस्यहात्पर्युपिते रसे । दीपनो मधुराम्लस्तु दाहजिह्वुतर्पणः ॥ ३०० ॥

(३८) सुरा ।

सुरा मद्यं प्रसन्ना स्यान्मदिरा *वारुणी रसा । वरा मण्डा मदकरी माधवी
वरुणात्मजा ॥ २६२ ॥ इरा कादम्बरी हाला जर्जलो मेदको मता । मद्यना-

* 'वारुणी'—'पुनर्नवाश्रित्यपि त्रैवारुणी विहिता स्मृता । सहितैस्तालखर्जूरसैर्था साऽपि वारुणी' इति भावप्रकाशे ।

१ ज. ट. तिलतैलं । २ रु. छ. 'गदोन्मादकोबला । म' ।

२५२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

तयः—सौरेयी मधु * मैरेयी सुरासुरभवा स्मृता । महासुरा च विज्ञेया त्रिवि-
धाऽपि सुरा मता ॥ २५६ ॥ सर्वं मद्यं सुसंजातं मधूलिकमिति स्मृतम् ।

गुणाः—दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् । सुस्वादु तिक्तकटुकप-
म्लपाकरसं सरम् ॥ २५७ ॥ सकषायं स्वरारोग्यं प्रीतिभावर्यकृलयु । नष्ट-
निद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥ २५८ ॥ कृच्छ्रशूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं
मूत्रविशोधनम् । वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ २५९ ॥ कासाशो
ग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी । स्वेदमूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥ २६० ॥
कासाशोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहिता *सुरा बृंहण-
दीपनी ॥ २६१ ॥ छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी । पसन्ना गुल्मवाताशो-
विवन्धानाहनाशनी ॥ २६२ ॥ पित्तलाऽल्पकफा रूक्षा यवैर्वातप्रकोपनी ।
विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधुलिका ॥ २६३ ॥ रूक्षा नातिकफा
वृष्या पाचनी चाक्षुपी स्मृता । मधु मद्योत्तमं हृद्यं मार्द्विकं कथितं तथा । सरणं
भिषुविक्रान्तं कामिक्रान्तं मदोत्कटम् ॥ २६४ ॥ *सीधुर्मधुकरः प्रोक्तो विदाह-
प्रिवलप्रदः । सीधुरामण्डवासः स्याच्छीतपकरसस्तथा ॥ २६५ ॥ बल्यः
पित्तहरो वृष्यो वर्ण्यस्तेषु रसासवः । रूक्षः कषायः कफहा वातपित्तप्रको-
पनः ॥ २६६ ॥ त्रिदोषोद्भेद्यवृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः । मेदको *जागल-
समो संधानः स्यादभिषवः ॥ २६७ ॥ हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्गमानिलशोष-
जित् । बलकलोद्भवसारत्वाद्विष्टम्भी कफकोपनः ॥ २६८ ॥ मार्द्विकं लेखनं
हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् । अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शः कृमिनाशनम् ॥ २६९ ॥
तस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु । दीपनं मृष्टविष्मूत्रो विशदोऽल्पमदो
गुरुः ॥ २७० ॥ कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः । शार्करो मधुरो
रूच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ॥ २७१ ॥ वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबो-
धनः । कर्षणः शीतरसकः श्वयथूदरनाशनः ॥ २७२ ॥ वर्णकृज्जरणः स्वयौ
विवन्धघ्नोऽर्शसां हितः । छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेदःपीनसकासजित् ॥ २७३ ॥
सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तृणानिलापहः । कृमिमेदोनिलहरो मैरेयो मधुरो

* 'आयुर्वेदविज्ञाने'—मालूरमूलं बदरी शर्करा च तथैव च । एषामेकत्र संधानात् 'मैरेयो'
मदिरा मता ॥

† 'सुरा'—शाल्मलिष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता । इति भावप्रकाशे । + 'सीधुः-इक्षोः पक्वै
रमैः सिद्धः सीधुः पक्वमथ सः । इति भावप्रकाशे ।

* 'जागलः' (जगलः) 'जगलो मदनद्रुमे' इत्यमरः ।

१ इ. 'मद्यवाशस्यं शीत' ।

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२५३

गुरुः ॥ २७४ ॥ बल्यः पित्तहरो वण्यो मृद्वीकेशुरसासवः । सीधुर्मधुकपुष्पोत्थो
विदाहप्रिवलप्रदः ॥ २७५ ॥ रूक्षः कषायः कफहृद्वातपित्तप्रकोपनः ।
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो वण्यः संग्राहको लघुः ॥ २७६ ॥ कषायो मधुरः सीधुः
पित्तघ्नोऽमृकप्रसादनः । जाम्बवो वृद्धनिष्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ॥ २७७ ॥
तीक्ष्णः कषायो मदकृदुर्नामकफगुल्मजित् । निर्दिशेद्रसतश्चान्यान्कन्दमूलफल-
सवान् ॥ २७८ ॥ अरिष्टो द्रव्यसंयोगात्संस्कारादधिको गुणैः । बहुदोषहर-
श्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥ २७९ ॥ दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।
शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णांशसां हितः ॥ २८० ॥ पिप्पल्यादिकृतो गुल्म-
कफरोगहरः स्मृतः । चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः स्मृताः ॥ २८१ ॥
अरिष्टसर्वसीधूनां गुणान्कर्माणि चाऽऽदिशेत् । बुद्ध्या यथास्वसंस्कारमवेक्ष्य
कुशलो भिषक् ॥ २८२ ॥ नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् । अनि-
ष्टगन्धं विरसमहृद्यमविदाहि च ॥ २८३ ॥ सुगन्धि दीपनं हृद्यं रुचिप्यं कृमि-
नाशनम् । स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् ॥ २८४ ॥ सान्द्रं
विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम्
॥ २८५ ॥ अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छलं च यत् । तद्रज्यं सर्वदा मद्यं
किञ्चिच्छेपं तु यज्जवेत् ॥ २८६ ॥ तत्र यत्स्तोकसंभारं तरुणं पिच्छलं गुरु ।
कफप्रकोपितन्मद्यं दुर्जरं च विशेषतः ॥ २८७ ॥ पित्तप्रकोपि बहुलं
तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूतिकृमिलं विरसं गुरु ॥ २८८ ॥
तथा पर्युषितं चापि विद्यादनिलकोपनम् । सर्वदोषैरुपेतं तु सर्वदोषप्र-
कोपनम् ॥ २८९ ॥ चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं
प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥ २९० ॥ तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य
रसवीर्यतः । तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ॥ २९१ ॥
मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः । लघुर्मध्वासवच्छेदी मेहकुष्ठविषा-
पहः ॥ २९२ ॥ तिक्तः कषायशोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् । सौक्ष्म्या-
दौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वह्निना ॥ २९३ ॥ समेत्य हृद्यं प्राप्य
धमनीरूर्ध्वमागतम् । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मद्यतेऽचिरात् ॥ २९४ ॥
चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके
शीघ्रमेव तु ॥ २९५ ॥ सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः । गीताध्य-
यनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः ॥ २९६ ॥ राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं
ससाहसम् । कलहं सानुबन्धं तु करोति पुरुषे मदः ॥ २९७ ॥ अशौच-
निद्रामात्सर्यागम्यागमनलोलुपम् । असत्यभाषणं चापि कुर्याद्वि तामसं
मदः ॥ २९८ ॥

२५४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

मद्यं सुरा प्रसन्ना स्यान्मदिरा वारुणी वरा । मत्ता कादंबरी शीता चपला
कामिनी प्रिया ॥ ३०१ ॥ मदगन्धा च माध्वीकं मधु संधानमासवः । परि-
सृताऽमृता वीरा मेधावी मदनी च सा ॥ ३०२ ॥ सुमतिभा मनोज्ञा च
विपाना मोदिनी तथा । हालाहलगुणाऽरिष्टं सरकोऽथ मधूलिका ॥ ३०३ ॥
मदोत्कटा महानन्दा द्वात्रिंशदभिधाः क्रमात् ।

गुणाः—मद्यं सुमधुराम्लं च कफमारुतनाशनम् । बलदीप्तिकरं हृद्यं सरमेतन्म-
दावहम् ॥ ३०४ ॥ मद्यं तावन्निविधं *गौडी [†]माध्वी च [‡]पैष्टिका चेति । अन्यच्च
सैन्धिकादि द्रव्यान्तरयोगतो विविधम् ॥ ३०५ ॥ स्याद्धातकीरसगुडादिकृता
तु गौडी पुष्पद्रवादिमधुसारमयी तु माध्वी । पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता
ख्याता मदाधिकतयाऽत्र च पूर्वपूर्वा ॥ ३०६ ॥ तालादिरसनिर्यासैः सैन्धी
हालां सुरां जगुः । नानाद्रव्यकदम्बेन मद्यं कादम्बरं स्मृतम् ॥ ३०७ ॥
सैन्धी कादम्बरी चैव द्विविधं मद्यलक्षणम् । गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा
वातहृत्पित्तकारिणी ॥ ३०८ ॥ बलकृदीपनी पथ्या कान्तिकृत्तर्पणी
परा । माध्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातहृत् ॥ ३०९ ॥
पाण्डुकामलगुलमार्शः प्रमेहशमनी परा । पैष्टी कटूष्णा तीक्ष्णा स्यान्मधुरा
दीपनी परा ॥ ३१० ॥ सैन्धी शीता कषायाम्ला पित्तहृद्वातदा च सा ।
सर्वेषां तृणवृक्षाणां निर्यासं शीतलं गुरु ॥ ३११ ॥ मोहनं बलकृद्भृद्यं तृष्णा-
संतापनाशनम् । ऐश्वर्यं तु भवेन्मद्यं शिशिरं च मदोत्कटम् ॥ ३१२ ॥ यवधान्य-
कृतं मद्यं गुरु विष्टम्भदायकम् । शर्कराधातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम् ॥ ३१३ ॥
शार्करं कथ्यते मद्यं वृष्यं दीपनमोहनम् । (*गौडी तु शिशिरे पानं पैष्टी
हेमन्तवर्षयाः । शरद्रीष्मत्प्रसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा । कादम्बरीशा-
र्करजादिमद्यं सुशीतलं वृष्यकरं मदाढ्यम् । माध्वीसमं स्यात्तृणवृक्षजातं मद्यं
सुशीतं गुरुतर्पणं च । अन्यथा कुर्वतः पानं मद्यं संतापदोषदम् । अन्नद्वे-
षमदात्यादिकारकं मूर्छनं च तत्) ।

विशेषगुणाः—मद्यं नवं सर्वविकारहेतुः सर्वं तु वातादिकदोषदायि । जीर्णं

*आयुर्वेदविज्ञाने—धातकीगुडमुख्या या गौडी सा मदिरोच्यते ।

†आयुर्वेदविज्ञाने—माध्वादिविहिता या तु माध्वी सा मदिरोच्यते ।

‡आयुर्वेदविज्ञाने—कृता बहुविधार्थान्यैः पैष्टीति मदिरोच्यते ।

० धनुश्चिह्नद्वयगतं ऽपुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

६ षष्ठो वगः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२५५

तु सर्वं सकलामयघ्नं बलप्रदं वृष्यकरं च दीपनम् ॥३१४॥ अन्यच्च—मद्यप्रयोगं
कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु । द्विजस्त्रीभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ॥३१५॥
अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाहुर्मनीषिणः । उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति नान्यैस्तु पृथ-
गीरिताः ॥ ३१६ ॥

(३९) *आसवः ।

विद्यादरिष्टसंधानं सुखं संजातमासवम् ।

+गुणाः—आसवो रूक्षणीयश्च स च पानमधुश्रयः ॥ २९९ ॥

शर्करासवगुणाः—शर्करः सुरभिः सौम्यो माधवो रूक्षणात्मकः । आसवो
मुखवासश्च सुकुमारः सुयोजितः ॥ ३०० ॥

(राजनिघण्टुआसवस्य पर्यायनामानि गुणा वा न दृश्यन्ते)

(४०) मर्जिका (मज्जिका)

मर्जिका शिखरिण्युक्ता रसाला सुरभिस्तथा । उल्बणी खाण्डवरसा चातु-
र्जातकसंगता ॥ ३०१ ॥

*गुणाः—मर्जिकाया गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ।

(राजनिघण्टौ मज्जिकाशब्दस्य पर्यायनामानि गुणा वा न दृश्यन्ते)

(४१) पानीयम् (जलम्)

पानीयमापः कीलालं नीरं कं सलिलं जलम् । अमृतं वारुणं तोयं वार्य-
म्भोऽम्बूदकं पयः ॥ ३०२ ॥

गुणाः—साधारणं जलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु । श्रमतृष्णापहं वातकफमेदो-
घ्नपुष्टिदम् ॥ ३०३ ॥ *पानीयं मधुरं हिमं च रुचिदं तृष्णाविशोपापहं मोहभ्रान्ति-
मपाकरोति कुरुते भुक्तान्नपक्तिं पराम् । *निद्रालस्यनिरासनं विषहरं
भ्रान्तार्तसंतर्पणं नृणां धीबलवीर्यवृद्धिजननं नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥ ३०४ ॥
गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने । वल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षी ततः
परम् ॥ ३०५ ॥ अनार्तवं विमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् । तत्रिदोषाय

* भावप्रकाशे—‘आसवः’—यद्यप्यौषधान्बुभ्यां सिद्धं सद्यं स आसवः । आसवस्य गुणा ज्ञेया बीज-
द्रव्यगुणैः समाः ।

* भावप्रकाशे—‘अरिष्टम्’—पक्षौषधान्बुभ्यां सिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादारिष्टकम् । अरिष्टं लघु पाकेन सर्वतश्च
गुणाधिकम् ।

+ सुरादिप्रकरणे विस्तरणं गुणाः कथिताः सन्ति तस्मात्तत्र द्रष्टव्यम् ।

* सुरादिप्रकरणे विस्तरणं गुणाः कथिताः सन्ति तस्मात्तत्र द्रष्टव्यम् ।

१ ज. ट. ‘जेखिमि’ । २ ड. छ. पानं म’ । ३ झ. छ. त. ‘श्रवम्’ । शा’ ।

२५६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥ ३०६ ॥ दिव्यवाय्वग्निसंयोगात्संहताः स्वात्प-
तन्ति याः । शिलाप्रकरवद्भास्ताः करका अमृतोपमाः ॥ ३०७ ॥ अपविद्धाः
समुद्रान्ते वह्नेरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः
॥ ३०८ ॥ प्राक्समुद्राम्बुसंपर्कसमीरणसमन्विताः । दिवा सूर्याशुसंतप्तं निशि
चन्द्रांशुशीतलम् । कालपक्रमनिर्दोषमगस्त्युदयनिर्विषम् ॥ ३०९ ॥ हंसोदक-
मिति ख्यातं शारदं शीतलं शुचि । स्नानपानावगाहेषु शस्यते तु यथाऽ-
मृतम् ॥ ३१० ॥ चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् । नादेयं वातलं
रूक्षं दीपनं लघु लेखनम् ॥ ३११ ॥ तदभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् ।
तृष्णाघ्नं सारसं वल्यं कषायं मधुरं लघु ॥ ३१२ ॥ ताड्यं वातलं स्वादुकषायं कटु-
पाकि च । वातश्लेष्महरं *वाप्यं सक्षारं कटुपित्तनुत् ॥ ३१३ ॥ †चौष्ट्यमग्निकरं रूक्षं
मधुरं कफकृन्न च । कफघ्नं दीपनं प्रोक्तं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ ३१४ ॥ सक्षारं
पित्तलं ‡कौषं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् । मधुरं पित्तशमनमविद्विद्विदं स्मृतम् ॥
॥ ३१५ ॥ कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टं विशे-
षादोषलं तु तत् ॥ ३१६ ॥ सामुद्रमुदकं विसं लवणं सर्वदोषकृत् । नद्यः
पाषाणनिभिन्नाः क्षुभितोन्नाहतोदकाः ॥ ३१७ ॥ हिमवत्प्रभवाः पथ्याः
पुण्या देवर्षिसेविताः । नद्यः पाषाणसिक्ताश्च बाहिन्यो विमलोदकाः ॥ ३१८ ॥
मलयप्रभवा याश्च तज्जलं त्वमृतोपमम् । पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्म-
लोदकाः ॥ ३१९ ॥ प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः । पौरियात्रभवा
याश्च विन्ध्यसङ्गभवाश्च याः ॥ ३२० ॥ शिरोहृद्गोकुष्ठादिहेतुस्ताः श्लीपदस्य
च । चन्द्रार्ककरसंपृष्टं वायुनाऽऽस्फालितं बहु ॥ ३२१ ॥ पर्वतोपरि यद्वारि
समं पौरंदरेण तु । तस्यानुगुणमुद्दिष्टं शैल्यप्रस्रवणोद्भवम् ॥ ३२२ ॥ लेखनं
दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् । †अनूपदेशजं वारि तत्सान्द्रं गुरु पिच्छलम्

* आयुर्वेदविज्ञाने—पाषाणरिष्टकाभिर्वा बद्धकृश बृहत्तरा । समोपाना भवेद्वापी तज्जलं वायु-
मुच्यते ॥

† आयुर्वेदविज्ञाने—शिलाकीर्ण स्वये श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावितानसंछन्नं चौष्ट्य-
मित्यभिधीयते ॥ कचित्पुस्तकेषु चौष्ट्य इति पाठो दृश्यते ।

‡ आयुर्वेदविज्ञाने—भूमां स्वातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः । बद्धोऽबद्धः स कूपः
स्यात्तदम्भः कौषमुच्यते ॥

+ आयुर्वेदविज्ञाने—विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् । तत्तोगमाद्भिदं नाम
वदन्तीति महर्षयः ॥

† 'मधुरं श्लेष्मजननं स्निग्धं पावकसादनम् । जाड्यगद्गवार्वायं सक्लेशरोचकापहम्' इत्यधिकः
श्लोको ण.पुस्तके ।

१ इ. अपि नद्याः स १ २ ण. 'न्ते चाग्नेरा' । ३ इ. प्राच्यावन्त्यभवा ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२५७

॥३२३॥ प्रमेदः श्लेष्मिपदच्छर्दिगलगण्डास्यशोषकृत् ॥ ३२४ ॥ विपर्यये जाङ्गले
च समं साधारणं स्मृतम् । अगन्धमस्पष्टरसं सुशीतं तृड्विनाशनम् ॥ ३२५ ॥
अच्छं लघु च हृद्यं च तोयं गुणवदुच्यते । पिच्छलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवा-
लकर्मैः ॥ ३२६ ॥ विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् । दिवार्ककिरणै-
र्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ॥ ३२७ ॥ अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगना-
म्बुना । कफमेदोनीलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३२८ ॥ कासश्वासज्व-
रहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापि कर्षति ॥ ३२९ ॥
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि । मद्यपानसमुद्भूते रोगे पित्तोद्भवे
तथा ॥ ३३० ॥ संनिपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते । सार्धं वाऽप्यर्धपादोनं
पादहीनं तु हैमने ॥ ३३१ ॥ शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशे-
षितम् । विपरीतामृतं दृष्ट्वा पादांशं चाष्टभागिकम् ॥ ३३२ ॥ यत्कथ्यमानं
निर्वेदं निष्फेनं निर्मलं भवेत् । तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं च पित्तजित्
॥ ३३३ ॥ कफघ्नं पादशेषं तु पानीयं लघु दीपनम् । धारापातेन विष्टम्भि
दुर्जरं पैवनाहतम् ॥ ३३४ ॥ शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाष्पान्तर्भावशीतलम् । दिवा-
शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तदुरुतां व्रजेत् ॥ ३३५ ॥ रात्रौ शृतं दिवा चैव गुरुत्व-
मधिगच्छति । मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु पित्तरक्ते मदात्यये ॥ ३३६ ॥ भ्रमरुमपरी-
तेषु तमके वमथौ तथा । हृद्रोगे रक्तपित्ते च शीतमम्बः प्रशस्यते ॥ ३३७ ॥
पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे
नवज्वरे ॥ ३३८ ॥ हिक्कायां स्नेहपित्ते च शीताम्बु परिवर्जयेत् । अरोचके
प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ३३९ ॥ मन्दाश्रावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये
तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ ३४० ॥ स्निग्धं सुस्वादु
हृद्यं च दीपनं वस्तिशोधनम् । नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलो-
दकाः । गुर्व्यः शैवालसंछन्नाः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥ ३४१ ॥ प्रायेण
नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः । ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले
हिताः ॥ ३४२ ॥ वर्ज्यजलम्—तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् । योऽ-
वगाहेत वर्षासु पिवेद्वाऽपि नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान्प्राप्नुयात्क्षि-
प्रमेव हि ॥ ३४३ ॥

जलपाने विशेषनियमाः—अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् । अमृतं

*ग्रन्थान्तरे—मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तामु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज-
यित्वा मुरापगाम् ॥

१ अ. हैमिजम् । २ अ. पाचनाहतम् । ३ अ. उर्व्वेगे । ४ ण. तिभिरे ।

३३

२५८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

भोजने वारि भुक्तस्योपरि तद्विषम् ॥ ३४४ ॥ तृपितो नैव भुञ्जीत क्षुधितो न जलं पिबेत् । तृपितस्य भवेद्दुल्लभः क्षुधितस्य भगंदरः ॥ ३४५ ॥ भुक्तस्याऽऽदौ जलं पीतमग्निसादं कृशाङ्गताम् । अन्ते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वमामाशये कफम् ॥ ३४६ ॥ मध्ये मध्याङ्गतां सम्यग्धातूनां जरणं मुखे ।

भूमिभागविशेषेण जलगुणाः—भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया कृष्णा रक्ता सिता तथा । पीता नीला भवेच्चान्या गुणास्तासां प्रकीर्तिताः ॥ ३४७ ॥ कृष्णा च मधुरा क्षारा कपाया पीतवर्णिनी । रक्ता सा च भवेत्तिका मधुराम्ला सिता तथा ॥ ३४८ ॥ नीला सकटुका ज्ञेया भूविभागाज्जलं विदुः । सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमिप्रतिष्ठितम् ॥ ३४९ ॥ पीताश्रितं कषायं रक्तायाः पित्तगुणं स्मृतम् । सिताया मधुराम्लं नीलायाः कटुगुणं स्मृतम् ॥ ३५० ॥ जलं पञ्चविधं ज्ञेयं भूमिभागेन लक्षयेत् ।

नारिकेरोदकगुणाः—वृष्यं पिपासादाहघ्नं नारिकेरोदकं लघु । तदेव जीर्णविष्टम्भि गुरु पित्तफरं स्मृतम् ॥ ३५१ ॥

राजनिघण्टौ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

पानीयजीवनवनामृतपुष्कराम्भःपाथोम्बुशम्बरपयःसलिलोदकानि । आपः क्वारुणकवन्धजलानि नीरकीलालवारिकमलानि विषार्णसी च ॥ ३१७ ॥ भुवनं दहनारातिर्वास्तोयं सर्वतोमुखं क्षीरम् । घनरसनन्मगमेघप्रसरसाश्वेति वह्निमिताः ॥ ३१८ ॥

गुणाः—* । * ॥ ३१९ ॥

दिव्योदकं खवारि स्यादाकाशसलिलं तथा । व्योमोदकं चान्तरिक्षजलं चेप्सविधाह्वयम् ॥ ३२० ॥

गुणाः—रूच्यं दीपनदं तृष्णाश्रममेहापहारकम् । व्योमोदकं त्रिदोषघ्नं मधुरं पथ्यदं परम् ॥ ३२१ ॥ सद्योवृष्टम्भु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् । चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखावहम् ॥ ३२२ ॥

समुद्रजलम्—यादोनाथसमुद्रसिन्धुजलदाकूपारपाथोधयः पारावारपयोधि-सागरसरिन्नाथाश्च वारांनिधिः । अम्भोराशिसरस्वदम्बुधिनदीनाथाब्धिनित्याण्वोदन्वद्वारिधिवार्थयः कथिरपांनाथोऽपि रत्नाकरः ॥ ३२३ ॥

गुणाः—सागरसलिलं त्रिस्रं लवणं रक्तामयप्रदं चोष्णम् । वैवर्ण्यदोषजननं विशेषदाहार्तिपित्तकरणं च ॥ ३२४ ॥

नदी धुनी निर्झरिणी तरङ्गिणी सरस्वती शैवलिनी समुद्रगा । कूलंकषा कूलवती च निम्नगा शैवालिनी सिन्धुरथाऽऽपगाऽपि च ॥ ३२५ ॥ हृदिनी

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२५९

समुद्रकान्ता सागरगा हादिनी सरित्कर्षूः । स्रोतस्विनी मुनीरा रोधोवक्रा
च वाहिनी तटिनी ॥ ३२६ ॥

गुणाः—नादेयं सलिलं स्वच्छं लघु दीपनपाचनम् । रुच्यं तृष्णापहं पथ्यं
मधुरं चेषदुष्णकम् ॥ ३२७ ॥

देशविशेषान्नदीजलगुणाः—सर्वा गुर्वी प्राङ्मुखी वाहिनी या लघ्वी पश्चाद्वा-
हिनी निश्चयेन । देशे देशे तद्गुणानां विशेषादेषा धत्ते गौरवं लाघवं च
॥ ३२८ ॥ विन्ध्यात्प्राची याऽप्यवाची प्रतीची या चोदीची स्यान्नदी सा
क्रमेण । वाताटोपं श्लेष्मपित्तार्तिलोपं पित्तोद्रेकं पथ्यपाकं च धत्ते ॥ ३२९ ॥
हिमवति मलयाचले च विन्ध्ये प्रभवति सहागिरौ च या स्रवन्ती । सृजति
किल शिरोरुजादिदोषानपनुदतेऽपि च पारियात्रजाता ॥ ३३० ॥

विशेषः—नद्यः प्राट्पिजास्तु पीनसकफश्वासार्तिकासप्रदाः पथ्या वातक-
फापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः । संतापं शमयन्ति शं विदधते शैशिर्यवा-
सन्तजास्तृष्णादाहवमिश्रमार्तेशमदा ग्रीष्मे यथ्यासद्गुणाः ॥ ३३१ ॥ अनूप-
सलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु । तनोति पामकण्डूतिकफवातज्वरामयान्
॥ ३३२ ॥ जाङ्गलं सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् । पथ्यं चाऽऽयुर्बलवी-
र्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम् ॥ ३३३ ॥ जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोष-
प्रदं देशज्जाड्यकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूसरम् । वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थ-
ममलं पथ्यं लघु स्वादु च श्रेष्ठं श्याममृदस्त्रिदोषशमनं सर्वामयघ्नं पयः ॥ ३३४ ॥
हृदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च । प्रस्रवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं
रोचनं च दीपनकृत् ॥ ३३५ ॥ तडागसलिलं स्वादु कषायं वातदं कियत् ।
वापीजलं तु संतपि वातश्लेष्मकरं गुरु । कफघ्नं कृपानीयं क्षारं पित्तकरं लघु
॥ ३३६ ॥ औद्धिदं पित्तशमनं सलिलं लघु च स्मृतम् । केदारसलिलं स्वादु
विपाके दोषदं गुरु । तदेव बद्धमुक्तं तु विशेषादोषदं भवेत् ॥ ३३७ ॥ नादेयं
नवमृद्वटेपु निहितं संतप्तमर्काशुभिर्याभिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिला-
न्दोलितम् । एलायैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे मूर्छारक्तमदात्य-
येषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥ ३३८ ॥

घ्राणपीतोदकगुणाः—यः पानीयं पिबति शिशिरं स्वादु नित्यं निशीथे
प्रत्यूषे वा पिबति यदि वा घ्राणरन्ध्रेण धीरः । सोऽयं सद्यः पतगपतिना स्पर्धते
नेत्रशक्त्या स्वर्गाचार्यं प्रहसति धिया द्वेष्टि दसौ च तन्वा ॥ ३३९ ॥

दूषितजलम्—विष्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनं फेनिलं दन्तग्राह्यमनुत्तरं

२६०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

सलवणं शैवालकैः संवृतम् । जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णोष्पपङ्काविलं
चन्द्रार्काशुतिरोहितं च न पिवेन्नीरं जडं दोषलम् ॥ ३४० ॥

शीताम्बुपरिवर्जनम्—पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे । ह्रिकाध्माना-
दिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ ३४१ ॥

शृतशीतजलम्—धातुक्षये रक्तविकारदोषे वान्त्यस्रमेहे विषविभ्रमेषु ।
जीर्णज्वरे शैथिलसंनिपाते जलं प्रशस्तं शृतशीतलं तु ॥ ३४२ ॥

तप्तादिजलम्—तप्तं पाथः पादभागेन हीनं प्रोक्तं पथ्यं वातजातामयघ्नम् ।
अर्धाशीनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥ ३४३ ॥ हेमन्ते
पादहीनं तु पादार्थीनं तु शारदे । प्रावृद्धवसन्ते शिशिरे ग्रीष्मे चार्धवा-
शेषितम् ॥ ३४४ ॥

कौषं प्रस्रवणं वाऽपि शिशिरर्तुवसन्तयोः । ग्रीष्मे चौडं तु सेवेत दोषदं
स्यादतोऽन्यथा ॥ ३४५ ॥

तप्तं दिवा जाड्यमुपैति नक्तं नक्तं च तप्तं तु दिवा गुरु स्यात् । दिवा
च नक्तं च नृभिस्तदात्वतप्तं जलं युक्तमतो ग्रहीतुम् ॥ ३४६ ॥ उष्णं कापि
कापि शीतं क्वोष्णं कापि कापि काथशीतं च पाथः । इत्थं नृणां पथ्यमेत-
त्प्रयुक्तं कालावस्थादेहसंस्थानुबोधात् ॥ ३४७ ॥ अपनयति पवनदोषं दल-
यति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् । पाचयति चान्नमनलं पुष्णाति निशीथपीत-
मुष्णाम्भः ॥ ३४८ ॥

कालविशेषे जलपानम्—रात्रौ पीतमजीर्णदोषशमनं शंसन्ति सामान्यतः
पीतं वारि निशावसानसमये सर्वामयध्वंसनम् । भुक्त्वा तूर्ध्वमिदं च पुष्टिजननं
प्राक्केदपुष्टिप्रदं रुच्यं जाठरवद्विपाटवकरं पथ्यं च भुक्त्यन्तरे ॥ ३४९ ॥

जलपानलक्षणम्—अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वद्विविधार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिवेद्भूरि ॥ ३५० ॥

जलभेदाः—जलं चतुर्विधं प्रादुरन्तरिक्षोद्भवं बुधाः । धारं च कारकं चैव
तौपारं हैममित्यपि ॥ ३५१ ॥ अम्बु वर्षोद्भवं धारं कारं वर्षोपलोद्भवम् ।
नीहारतोयं तौपारं हैमं प्रातर्हिमोद्भवम् ॥ ३५२ ॥ धारं च द्विविधं प्रोक्तं गाङ्ग-
सामुद्रभेदतः । तत्र गाङ्गं गुणाढ्यं स्याददोषं पाचनं परम् ॥ ३५३ ॥ यदा स्यादा-
श्विने मासि सूर्यः स्वातिविशाखयोः । तदाऽम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः
॥ २५४ ॥ अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः । अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति
शब्दितम् ॥ ३५५ ॥ धाराधरे वर्षति रौप्यपात्रे विन्यस्य शाल्योदनसिद्धपिण्डे ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२६१

दध्नापदिग्धे निहितं मुहूर्तादविक्रियं गाङ्गमथान्यथा स्यात् ॥ ३५६ ॥ गाङ्गं
जलं स्वादु मुशीतलं च रुचिप्रदं पित्तकफापहं च । निर्दोषमच्छं लघु तच्च
नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥ ३५७ ॥ चन्द्रकान्तोज्झवं वारि पित्तघ्नं
विमलं लघु । मूर्च्छापित्तास्रदाहेषु हितं कासमदात्यये ॥ ३५८ ॥ सामुद्रसलिलं
शीतं कफवातप्रदं गुरु । चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥ ३५९ ॥
पतितं भुवि यत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा । स्वस्वाश्रयवशाद्गच्छेदन्यदन्यद्रसादि-
कम् ॥ ३६० ॥ आम्लं च लवणं च स्यात्पतितं पार्थिवस्थले । आप्ये तु
मधुरं प्रोक्तं कटु तिक्तं च तैजसे ॥ ३६१ ॥ कषायं वायवीये स्यादव्यक्तं
नाभसे स्मृतम् । तत्र नाभसमेवोक्तमुत्तमं दोषवर्जितम् ॥ ३६२ ॥ यत्र चेदा-
श्विने मासि नैव वर्षति वारिदः । गाङ्गतोयविहीने स्युः काले तत्राधिका रुजः
॥ ३६३ ॥ कचिदुष्णं कचिच्छीतं कचित्कथितशीतलम् । कचिद्वेपजसंयुक्तं
न कचिद्वारि वार्यते ॥ ३६४ ॥

(४२) मानुषः (पुरुषः)

मानुषः पुरुषो नाऽथ शतायुर्नर एव च । कान्तो मर्त्यः पुमान्वक्ता दीर्घप्रेक्षी
च मानवः ॥ ३५२ ॥

गुणाः—नरमांसमस्वाद्यं स्यान्मूत्रमालेपनं मतम् । नेत्ररोगहरं वृष्यं पाण्डु-
शोफविनाशनम् ॥ ३५३ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । द्विपादश्चेतना भूस्था भूमिजा
भूस्पृशो विशः ॥ ३६५ ॥

(४३) स्त्री ।

स्त्री योषिद्वनिता योषा वासिता वामलोचना । प्रतीपदर्शिनी श्यामा कान्ता
नार्यङ्गनाऽवला ॥ ३५४ ॥ रामा च कामिनी भीरुः सुन्दरी कामुका तथा ।
महिला ललना गौरी प्रोक्ता सीमन्तिनीति च ॥ ३५५ ॥ प्रमदा युवती चैव
सैकवासा प्रकीर्तिता ।

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

स्त्री योषिद्वनिताऽवला मुनयना नारी च सीमन्तिनी रामा वामदृगङ्गना
च ललना कान्ता पुरध्री वधूः । मुध्रूः सा वरवाणिनी च सुतनुस्तन्वी तनुः
कामिनी तन्वङ्गी रमणी कुरङ्गनयना भीरुः प्रिया भामिनी ॥ ३६६ ॥

२६२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णोदिः—

योपिन्महेला महिला विलासिनी नितम्बिनी साऽपि च मत्तकाशिनी । जनी
मुनेत्रा प्रमदा च सुन्दरी स्यादञ्चितभूर्ललिता विलासिनी ॥ ३६७ ॥
मानिनी च वरारोहा नताङ्गी च नतोदरा । प्रतीपदर्शिनी श्यामा कामिनी
दर्शनी च सा ॥ ३६८ ॥

(४४) शरीरम् (वपुः)

शरीरं शकटं देहं पुरं कायं कलेवरम् । वपुश्चावयवस्थानमात्मा दशरथस्तथा
॥ ३६६ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

तनुस्तनूः संहननं शरीरं कलेवरं क्षेत्रवपुःपुराणि । गात्रं च मूर्तिर्धनकाय-
देहावष्टाङ्गपीडानि च विग्रहश्च ॥ ३६९ ॥

(४५) वाचा ।

वाचा सरस्वती वाणी वार्गमौरी (?) वचनी तथा । गिरा च भारती चैव
ब्राह्मी भाषा च गी रसा ॥ ३६७ ॥

(४६) वायुः ।

वायुः प्रभञ्जनः कर्ता मारुतः श्वसनोऽनिलः । समीरणो मातरिश्वा पव-
नश्च सदागतिः ॥ ३६८ ॥ प्राणोऽपान उदानश्च समानो व्यान एव च । कृकरो
देवदत्तश्च नागः कूर्मो धनंजयः ॥ ३६९ ॥

गुणाः—तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।

राजनिघण्टौ सत्त्वादिरेकविंशो वर्गः—

वातो गन्धवहो वायुः पवमानो महाबलः । स्पर्शनो गन्धवाही च पवनो
मरुदाशुगः ॥ ३७० ॥ श्वसनो मातरिश्वा च नभस्वान्मारुतोऽनिलः । समीरणो
जगत्प्राणः समीरश्च सदागतिः ॥ ३७१ ॥ जवनः पृषदश्च तरस्वी च प्रभ-
ञ्जनः । प्रधावनोऽनवस्थानो धूननो मोटनः खगः ॥ ३७२ ॥ अन्येऽपि वायवो
देहे नाडीचक्रप्रवाहकाः । मया वितत्य नोक्तास्ते ग्रन्थगौरवभीरुणा ॥ ८ ॥

(४७) पित्तम् ।

पित्तं तेजोमयं तिक्तं शिखी वैश्वानरोऽनलः । ज्वरपक्ता तृष्णाकर्ता शोषं
चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३६० ॥

गुणाः—पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ ३६१ ॥ आग्नेय-
मुष्णं विषदं सतीक्ष्णं सरं द्रवं विस्रतरं विदाहि । विनीलमम्लं कटुकं च पित्तं
पक्काशयामाशयमध्यवर्ति ॥ ३६२ ॥

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२६३

(४८) श्लेष्मा (कफः)

श्लेष्मा बलासः सततो बलवान्समकृत्तथा । सोमयोनिरनिर्वाणो निद्राजन-
नकः कफः ॥ ३६३ ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्तः स्थिरः कफः ।

गुणाः—स्निग्धो मृदुर्मधुरपिच्छलशीतसान्द्रः श्वेतो गुरुश्च लवणानुरसो
विदाहात् । श्लेष्मा वसत्युरसि मूर्धनि सर्वसन्धिष्वामाशये वसति तत्र परं
विशेषात् ॥ ३६४ ॥

(४९) मोहः (मोहम्)

त्रिदोषसंभवो मोहः संकरो मिथ एव च । संनिपातो मतिभ्रंशः संन्यासो
नष्टसंज्ञकः ॥ ३६५ ॥

(५०) प्रकृतयः ।

कृशो रूक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तोऽनवस्थितः । बहुवाग्व्योमगः स्वप्ने वात-
प्रकृतिकोऽधमः ॥ ३६६ ॥ अकालपलितो गौरः प्रस्वेदी कोपनो बुधः । स्वप्ने
च दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तलो मध्यमो नरः ॥ ३६७ ॥ स्थिरचित्तः सुपुष्टाङ्गः सुप्रजः
स्निग्धमूर्धजः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिरुत्तमः ॥ ३६८ ॥

राजनिघण्टौ सत्त्वादिरेकविंशो वर्गः—

सत्त्वाढ्यः शुचिरास्तिकः स्थिरमतिः पुष्टाङ्गको धार्मिकः कान्तः सोऽपि
बहुप्रजः सुमधुरक्षीरादिभोज्यप्रियः । दाता पात्रगुणादृतो द्रुततमं वाग्मी
कृपालुः समो गौरः श्यामतनुर्वनाम्बुतुहिनस्वप्नेक्षणः श्लेष्मलः ॥ ३७४ ॥
राजस्यो लवणाम्लतिक्तकटुकप्रायोष्णभोजी पटुः प्रौढो नातिकृशोऽप्यकाल-
पलिती क्रोधप्रपञ्चान्वितः । द्राघीयान्महिलाशयो वितरिता सोपाधिकं
याचितो गौराङ्गः कनकादिदीप्तिमलितः स्वप्नी च पित्तात्मकः ॥ ३७५ ॥
निद्रालुः श्लेष्मापकः सुकुटिलः क्रूराशयो नास्तिकः प्रायः पर्युषितातिशीतवि-
रसाहारैकनिष्ठोऽलसः । कार्येष्वत्यभिमानवानसमये दाता यथेच्छं कृशः स्वप्ने
व्योमगतिः सितेतरतनुर्वीतूलकस्तामसः ॥ ३७६ ॥ सत्त्वादयो गुणा यत्र
मिश्रिताः सन्ति भूयसा । मिश्रप्रकृतिकः सोऽयं विज्ञातव्यो मनीषिभिः ॥ ३७७ ॥
अपि च—सत्त्वादिरजसा मिश्रे श्रेष्ठं सत्त्वादितामसे । मध्यमं रजसा मिश्रे
कनीयो गुणमिश्रणम् ॥ ३७८ ॥

२६४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

(५१) अस्थि ।

अस्थि हड्डं बलकरं संधानं देहधारणम् । सकलं मांसलिप्तं च सर्वमेदः-
समुद्भवम् ॥ ३६९ ॥

(५२) आमिषम् (मांसम्)

आमिषं लोभनं मांसं रस्यं शोणितसंभवम् । अङ्गजं पिशितं कीरं क्रव्यं
राक्षसभोजनम् ॥ ३७० ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

मांसं तु पिशितं क्रव्यं पलं तु रस्यमस्रजम् । पललं जाङ्गलं कीरमामिषं
च तदुच्यते ॥ ३७१ ॥

(५३) वस्त्रा (वसा)

वस्त्रा वसा पीतधरा मेदोमांससमुद्भवा । सर्वस्नेहप्रधाना च वसाऽस्थिज-
ननी तथा ॥ ३७२ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

वसा तु वस्त्रसा स्नायुर्वत्सोक्ता देहवल्कलम् ।

(५४) रक्तम् ।

रक्तं तु शोणितं विस्रमस्रग्लोहितमेव च । आग्नेयमामिषकरं प्राणदं रस-
संभवम् ॥ ३७३ ॥ अशुद्धं रुधिरं चैव रक्तनाम प्रकीर्तितम् ।

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

रक्तास्ररुधिरस्त्वग्जकीलालक्षतजानि तु । शोणितं लोहितं चासृक्शोणं
लोहं च चर्मजम् ॥ ३७४ ॥

(५५) शुक्रम् ।

शुक्रं तेजो बलं पुंस्त्वं पौरुषं हर्षसंभवम् । रेतो वीर्यं वृद्धिकरं शिरस्थं
सप्तधातुजम् ॥ ३७५ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

शुक्रं पुंस्त्वं रेतो वीजं वीर्यं च पौरुषं कथितम् । इन्द्रियमन्नविकारो
मज्जरसो हर्षणं बलं चैव ॥ ३७६ ॥

(५६) अस्थिसारम् (मज्जा)

अस्थिसारस्तथा मज्जा वीजं तेजोऽस्थिसंभवम् ।

१ ड, छ, ण, त, विसा । २ ण, 'ज्जा जीवते' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२६५

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

अस्थिसारस्तु मज्जा स्यात्तेजो बीजं तथाऽस्थिजम् । जीवनं देहसारश्च
तथाऽस्थिस्नेहसंज्ञकम् ॥ ३८२ ॥

(५७) रसः ।

रसः प्राणप्रदः पथ्यं षड्सो ह्यन्नसंभवः । रक्तस्य धातुकर्ता च स च
रक्तपिता स्मृतः ॥ ३७४ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

रसस्तु रसिका प्रोक्ता स्वेदमाता वपुःस्रवः । चर्माम्भश्चर्मसारश्च रक्तसूर-
समावृत्ता ॥ ३८३ ॥

(५८) सप्त धातवः ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि मेदसः । अस्थनो मज्जा ततः शुक्र-
मिति तेषां जनिक्रमः ॥ ३७५ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

रसामृद्भांसमेदोस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्थैर्यदाः सम्यग्विज्ञेयाः
सप्त धातवः ॥ ३८४ ॥ रसादस्रं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि तद्ववम् ।
अस्थनो मज्जा ततः शुक्रमित्यमेषां जनिक्रमः ॥ ३८५ ॥

(५९) हस्ती ।

हस्ती द्विपो गजो नाग इभोऽथ द्विरदः करी । वारणः कुञ्जरो दन्ती
मातङ्गः षष्टिहायनः ॥ ३७६ ॥ कुम्भी स्तम्बेरमः पक्षी सिन्धुरश्च मतङ्गजः ।
करेणुः करिणी प्रोक्ता कलभः करिशावकः ॥ ३७७ ॥ हस्तिनी धेनुका ज्ञेया
गजस्त्री गजगामिनी ।

गुणाः—हस्ती कफानिलौ हन्यादुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशतितमो वर्गः—

द्विरदगजमतङ्गजेभकुम्भद्विरदनवारणहस्तिपद्मिनागाः । करिकरदिविषाणि-
कुञ्जरास्ते रदनिमदावल्लसंमदद्विपाश्च ॥ ३८६ ॥ भद्रः स्तम्बेरमो दन्ती
दुमारिः षष्टिहायनः । मातङ्गः पुष्करी दन्तावलश्चानेकपस्त्विभः ॥ ३८७ ॥

त्रिविधगजनामानि—भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । वनप्र-
चारसारूप्यसत्त्वभेदोपलक्षिताः ॥ ३८८ ॥ स वालः कलभो ज्ञेयो दुर्दन्तो

१ झ. ट. द. 'लसामजद्वि' । २ झ. ट. 'जा' । मुदन्तो बालभो । ३ ज. दुर्दन्तो ।

२६६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

व्याल उच्यते । प्रभिन्नो गर्जितो भ्रान्तो मत्तो मदकलश्च सः ॥ ३८९ ॥
हस्तिनी—इभी तु करिणी ज्ञेया हस्तिनी धेनुका वशा । करेणुः पद्मिनी चैव
मातङ्गी वासिता च सा ॥ ३९० ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—हस्तिक्वयं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् । बहुपुष्टिप्रदं चैव
दुर्जरं मन्दवह्निदम् ॥ ३९१ ॥

(६०) घोटः । (अश्वः)

घोटोऽश्वस्तुरगो वाजी हरिर्हसस्तुरङ्गमः । शालिहोत्रो जवी सप्तिस्तुरङ्गश्च
ययुर्हयः ॥ ३७८ ॥ घोटिका—घोटिका वडवा वामी प्रसूकाऽश्वा च वाजिनी ।

गुणाः—आश्वं सलवणं स्निग्धं वल्यं च गुरु बृंहणम् । घोटकस्तु कटुः पाके
दीपनः कफपित्तनुत् ॥ ३७९ ॥ वातहृद्बृंहणो वल्यश्चक्षुष्यो मधुरो लघुः ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशतितमो वर्गः—

अश्वो घोटस्तुरङ्गोऽर्वा तुरगश्च तुरङ्गमः । वाहो वाजी मुद्गभोजी वीतिः
सप्तिश्च सैन्यवः ॥ ३९२ ॥ हरिर्हयश्च धाराटो जवनो जीवनो जवी । गन्धर्वो
वाहनश्रेष्ठः श्रीभ्राताऽमृतसोदरः ॥ ३९३ ॥

अश्वभेदाः—आरट्टसिन्धुजवनायुजपारसीककाम्बोजवाहिकमुखा विविधा-
स्तुरङ्गाः । साम्राणशेफकमुखा अपि देशतः स्युर्वर्णेन तेऽपि च पुनर्बहुधा
भवन्ति ॥ ३९४ ॥ श्वेतः कर्कः सोऽथ रक्तस्तु शोणो ह्यैः कृष्णो नीलव-
र्णस्तु नीलः । शुभ्रैर्नेत्रैर्मल्लिकाक्षो निदिष्टः कृष्णैरुक्तः सोऽयमिन्द्रायुधौख्यः
॥ ३९५ ॥ इत्थं नानावर्णभेदेन वाजी ज्ञातव्योऽयं लोकरूढैः सुधीभिः ।
अत्रास्माभिर्न प्रपञ्चः कृतोऽस्मादाजानेयोऽप्यत्र वाजी कुलीनः ॥ ३९६ ॥
सुकुलः सुविनीताश्वः किशोरस्तुरगार्भकः । वाजिनी वडवा चापि प्रसूरश्वाऽ-
श्विनी च सा ॥ ३९७ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु । पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतच्चा-
तिसेवनात् ॥ ३९८ ॥

(६१) उष्ट्रः ।

उष्ट्रः क्रमेलको धूम्रः करभो दीर्घमार्गगः । ग्रीवाङ्कुशः कुनासश्च दीर्घग्रीवोऽथ
धूसरः ॥ ३८० ॥ वक्रग्रीवो दीर्घजङ्घ्यो धूम्रो दासेरको मयः ।

१ ट. 'दं चेषदुर्जं' । २ झ. ट. 'प्राणिधूपरिमु' । ३ झ. ट. 'धात्यः' । ४ ट. 'रोगदं' । ज. 'गौरवं' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२६७

गुणाः—उष्ट्रमांसं लघु स्वादु चक्षुष्यमणिलापहम् । उष्णमर्शःप्रशमनं मेदः-
पित्तर्कफापहम् ॥ ३८१ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशतितमो वर्गः—

उष्ट्रो दीर्घगतिर्बली च करभो दासेरको धूसरो लम्बोष्ठो लवणः कमेलक-
महाजङ्घौ च बीजाङ्घ्रिकः । दीर्घः शृङ्गलको महानथ महाग्रीवो महाज्ञो
महानादः सोऽपि महाध्वजः स च महापृष्ठो बलिष्ठश्च सः ॥ ३९९ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—उष्ट्रमांसं तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु । बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं
वीर्यवर्धनम् ॥ ४०० ॥

(६२) गर्दभः ।

*गर्दभः शङ्कुर्कणश्च बालेयो रासभः खरः । भारवाहो भूरिगमो धूसरो
रेणुभूषितः ॥ ३८२ ॥

गुणाः—गार्दभं पित्तलं बल्यं बृंहणं कफपित्तकृत् । कटु पाके लघु श्रेष्ठं तस्मा-
दन्यखरोद्भवम् ॥ ३८३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशतितमो वर्गः—

* । भारवाहो भूरिगमश्चक्रीवान्धूसराह्वयः ॥ ४०१ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—गर्दभमभवं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् । रुच्यं तु वन्यजं शैत्यं बहु-
वीर्यबलप्रदम् ॥ ४०२ ॥

अश्वखरजः (अश्वगर्दभविशेषः) ॥ ६६ ॥

तज्जो द्योगाम्यश्वतरः शीघ्रगो वेगपूजितः ।

गुणाः—बल्यमाश्वतरं मांसं बृंहणं कफपित्तलम् ॥ ३८४ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

वेसरस्त्वश्वखरजः सकृद्भर्भोऽध्वजः क्षमी । संतुष्टो मिश्रजः प्रोक्तो मिश्रश-
ब्दोऽतिभारगः ॥ ४०३ ॥

(६३) छागलः । (अजा)

छागलो बर्कलश्छागस्तथा वस्तः पयस्वलः । अजो बूकडको मेध्यो लम्बकर्णः
पशुस्तथा ॥ ३८५ ॥

१ ड. छ. ण. 'कफप्रदम् । २ झ. ट. तु न भवेत्त्रिदो' । ३ ड. छ. 'तजित् ।

२६८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—वृंहणो रसवीर्ये च वातघ्नः कफपित्तलः । कषायो दीपनीयश्च योग्यः श्लेष्मसुशीतलः ॥ ३८६ ॥ छागमांसं गुरु स्निग्धं लघु पक्वं त्रिदोष-
नुत् । अदाहि रुचिदं नातिशीतं पीनसनाशनम् ॥ ३८७ ॥ देहधातुसमानत्वा-
दनभिप्यन्दि दीपनम् ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

अजो वृकश्च मेध्यः स्याल्लम्बकर्णः पशुश्च सः । छागलो बर्करश्छागस्तुभो वस्तः पयस्वलः ॥ ४०४ ॥ अजा—अजा पयस्विनी भीरुश्छागी मेध्या गलस्तनी ।

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—छागमांसं लघु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम् । निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥ ४०५ ॥ छागपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित् । ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव तृणचारिणः ॥ ४०६ ॥

(६४) भेडः ।

भेडो मेपो हुडो मेण्ड उरभ्र उरणोऽविकः । अविः पशुस्तथैवैड एडकः पृष्ठशृङ्गकः ॥ ३८८ ॥ ऊर्णायू रोमशो वृष्णिर्मदपुच्छस्तु बर्वुकः ।

गुणाः—औरभ्रं वृंहणं मांसं सर्वदोषकरं गुरु । उष्णं स्निग्धमभिप्यन्दि न पथ्यं बलकृत्परम् ॥ ३८९ ॥ मेपमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् । मेपपुच्छामिषं वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ ३९० ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

एडकः शृङ्गिणोऽपि स्यादुरभ्रो रोमशो बली । नानादेशविशेषेण मेषा नानाविधा अमी ॥ ४०७ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—औरभ्रं मधुरं शीतं गुरु विष्टम्भि वृंहणम् । आविकं मधुरं मांसं किंचिद्गुरु बलप्रदम् ॥ ४०८ ॥

(६५) ईहामृगः । (वृकः)

*ईहामृगस्तु कोकः स्याद्वृको वत्सादनोऽविभुक् ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । गोवत्सारिश्छागलारिश्छागलान्तो जलाश्रयः ॥ ४०९ ॥

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२६९

(६६) व्याघ्रः ।

*व्याघ्रः पञ्चमुखो द्वीपी शार्दूलोऽथ गुहाशयः । पुण्डरीकस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्त-
पस्वी घोरदर्शनः ॥ ३९१ ॥

गुणाः—द्वीपी स्निग्धो भवेच्चोष्णो मधुरो लघुदीपनः । वातघ्नः पित्तशमनो
बल्यो वृष्यो रुचिप्रदः ॥ ३९२ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । तीक्ष्णदंष्ट्रः पुण्डरीको द्वीपी भीरुर्नखायुधः ॥ ४१० ॥

शरभः (व्याघ्रविशेषः) ॥ ६७ ॥

शरभश्चित्रकायः स्यादुपव्याघ्रो मृगान्तकः । शूरश्च क्षुद्रशार्दूलश्चित्र-
व्याघ्र इतीरितः ॥ ३९३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

चित्रकश्चित्रकायः स्यादुपव्याघ्रो मृगान्तकः । शूरश्च क्षुद्रशार्दूलश्चित्रव्या-
घ्रश्च स स्मृतः ॥ ४११ ॥

(६७) सिंहः ।

सिंहः पञ्चमुखो दम्भः क्रव्यात्पञ्चाननो हरिः । केसरी मृगराजश्च
विक्रान्तः श्वेतपिङ्गलः ॥ ३९४ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

सिंहः पञ्चमुखो नखी मृगपतिर्मान्नी हरिः केसरी क्रव्यादो नखरायुधो
मृगरिपुः शूरश्च कण्ठीरवः । विक्रान्तो द्विरदान्तको बहुबलो दीप्तो बली
विक्रमी हर्यक्षः स च दीप्तपिङ्गल इति ख्यातो मृगेन्द्रश्च सः ॥ ४१२ ॥

(६८) सूकरः (वराहः)

सूकरो वज्रदंष्ट्रश्च वराहो रोमशः किरिः । दंष्ट्री दन्तायुधः क्रोडः पीन-
स्कन्धो बहुभुजः ॥ ३९५ ॥

गुणाः—स्नेहनं बृंहणं वृष्यमामघ्नमनिलापहम् । वाराहं स्वेदनं बल्यं
रोचनं श्रमनुद्गुरु ॥ ३९६ ॥ ग्रामसूकरजं विस्रं पित्तलं बलकृद्गुरु ॥ ३९७ ॥
अन्यच्च—सूकरं पिशितं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु । स्निग्धोष्णं शुक्रलं रुच्यं
निद्रास्थूलत्वदार्यकृत् ॥ ३९८ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

१ ण. त. 'स्तारस्वी । २ त. 'न स्वेदनं गुरु ।

२७०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

वराहः स्तब्धरोमा च रोमशः सूकरः किरिः । वक्रदंष्ट्रः किटिर्दंष्ट्री क्रोडो
दन्तायुधो बली ॥ ४१३ ॥ पृथुस्कन्धश्च भूदारः पोत्री घोणान्तभेदनः ।
कोलः पोत्रायुधः शूरो बद्धपत्न्यो रदायुधः ॥ ४१४ ॥ अन्यस्तु विड्वराहः
स्याद्ग्रामीणो ग्रामसूकरः । ग्राम्यक्रोडो ग्राम्यकोलो विघ्नाशी दारकश्च
सः ॥ ४१५ ॥

गुणाः—वराहमांसं गुरु वातहारि वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम् । तस्माद्गुरु
ग्रामवराहमांसं तनोति भेदोबलवीर्यवृद्धिम् ॥ ४१६ ॥

(६९) मृगः ।

मृगोऽथ हरिणो न्यङ्कुः सारङ्गः पृषतो रुरुः । एणः श्यामलपृष्ठश्च कुरङ्ग-
श्चारुलोचनः ॥ ३९९ ॥

गुणाः—एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम् । षड्रसं बलदं पथ्यं
लघु हृद्यं कफास्रजित् ॥ ४०० ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

मृगः कुरङ्गो वातायुः कृष्णसारः सुलोचनः । हरिणोऽजिनयोनिः स्यादेणः
पृषत इत्यपि ॥ ४१७ ॥ ककुवागथ सारङ्गः शाखिशृङ्गश्च चित्तलः । अन्यश्च
भारशृङ्गः स्यान्महाशृङ्गो वनप्रियः ॥ ४१८ ॥ रुरुस्तु रौहिषो रोही स्यान्नय-
ङ्कुश्चैव शम्बरः । नीलकः पृषतश्चैव रङ्कुः शबलपृष्ठकः ॥ ४१९ ॥ शिखर्यु-
पकुरङ्गः स्याच्छ्रीकारी च महाजवः । जवनो वेगिहरिणौ जङ्घालो जाड्यधि-
काहयः ॥ ४२० ॥

(७०) महिषः ।

महिषः कासरः शृङ्गी श्यामः कृष्णो लुलायकः । विषाणी कलुषो दंशी
पीनस्कन्धो रजस्वलः ॥ ४०१ ॥ महिषी मन्दगमना महाक्षीरा पयस्विनी ।
* लुलायकान्ता कलुषा तुरङ्गद्वेषिणी च सा ॥ ४०२ ॥

गुणाः—स्निग्धोष्णो महिषस्तित्तो निद्राशुक्रवलप्रदः । मधुरस्तर्पणो वृष्यो
गुरुर्मांसस्य दार्ढ्यकृत् ॥ ४०३ ॥ तद्वदरण्यजो ज्ञेयो विशेषाच्छोणिते हितः
॥ ४०४ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

महिषः कासरः क्रोधी कलुषश्चापि सैरिभः । लुलायमत्तरक्ताक्षा विषाणी
कवली बली ॥ ४२१ ॥ महिषी मन्दगमना महाक्षीरा पयस्विनी । * ॥ ४२२ ॥

१ ज. 'पि । कुकुवा' । ट. 'पि । कूकूवा' । २ ज. झ. 'ङ्गः शिखि' । ३ ज. शम्बरः ।

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२७१

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—वनमहिषामिषं स्यादीषल्लघु दीपनं च बलदायि । ग्रामीणमहिषमांसं स्निग्धं निद्राकरं च पित्तहरम् ॥ ४२३ ॥

(७१) बलीवर्दः ।

बलीवर्दो दान्त उग्रो गोरक्षो धूर्वहः स्थिरः । अनङ्गवान्बृषभो दम्यः ककु-
ब्रान्बृषभो वृषः ॥ ४०५ ॥ *गौः शृङ्गिणी सौरभेयी दोग्ध्री धेनुः पयस्विनी
॥ ४०६ ॥

गुणाः—^१गोमांसं तु गुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मविवर्धनम् । बृंहणं वातहृद्बल्य-
मपथ्यं पीनसप्रणुत् ॥ ४०७ ॥ काश्याल्पाग्निसमुच्छेदि गव्यं गुरु च वात-
नुत् । कीर्तितो नात्यभिष्यन्दि मांसं प्रायस्तु जाङ्गलम् ॥ ४०८ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

गौस्तु भद्रो बलीवर्दो दम्यो दान्तः स्थिरो बली । उक्षाऽनङ्गवान्ककुब्रान्स्या-
वृषभो वृषभो वृषः ॥ ४२४ ॥ धुर्यो धुरीणो धौरेयः शाङ्करो हरवाहनः । रोहिणीर-
मणो बोढा गोनाथः सौरभेयकः ॥ ४२५ ॥ धवलः शवलस्ताम्रश्चित्रश्च धूसरस्तथा ।
इत्यादिवर्णभेदेन ज्ञेया गावोऽत्र भेदिताः ॥ ४२६ ॥ विनीतः शिक्षितो दान्तो
धुर्यो बोढा च धौरिकः । वालो वत्सतरः प्रोक्तो दुर्दान्तो गडिरुच्यते ॥ ४२७ ॥
वृषभस्तु वृषः प्रोक्तो महोक्षः पुङ्गवो बली । गोनाथ उक्षा ऋषभो गोप्रियो
गोपतिश्च सः ॥ ४२८ ॥ गौर्मातोक्षा शृङ्गिणी सौरभेयी माहेयी स्याद्रो-
हिणी धेनुरर्ध्या । दोग्ध्री भद्रा भूरिमत्यानङ्गुहौ कल्याणी स्यात्पावनी
चार्जनी च ॥ ४२९ ॥ *वनगौः—वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः ।
गवयी वनधेनुः स्यात्सैव भिल्लगवी मता ॥ ४३० ॥ [†]चमरः—चमरो
व्यर्जनो वन्यो धेनुगो बालधिमियः । तस्य स्त्री चमरी प्रोक्ता दीर्घवाला
गिरिमिया ॥ ४३१ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—अपूतं गोभवं कव्यं गुरु वातकफप्रदम् ।

* गौः—गार्द गाय इति ख्याते ।

† झ. ण. पुस्तकयोरेतस्मात्प्राक्—‘गौर्बला सुरभिर्धेनुर्दोग्ध्री धेनुर्गवागवी । उक्षा च शर्करी
चान्या वन्या या त्वप्रसूतिका’ इति श्लोको दृश्यते ।

* ‘वनगौः’—रानगार्द इति ख्याते । † ‘चमरः’—चमरीमृग इति ख्याते ।

१ ट. ‘जनीवत्सो धे’ । २ ज. ट. अङ्गत् ।

२७२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

(७२) मत्स्यः ।

मत्स्यो मीनोऽथ शकुनी कण्ठी माङ्गल्यदर्शनः । रोहितः कण्ठकालश्च
पाठीनः शकुली तथा ॥ ४०९ ॥

गुणाः—कफपित्तहरा मत्स्या बल्याः शक्तिविवर्धनाः। व्यायामिनां च दीप्ता-
ग्रेर्व्यवायिनां च पूजिताः ॥ ४१० ॥ कषायानुरसाः स्वादुवातघ्ना नातिपित्तदाः ।
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्धवातजित् ॥ ४११ ॥ कषायो मधुरो
रूक्षो विशदो रोचनो लघुः । ग्राही तु नन्दिकावर्तस्तस्यानु सकलः स्मृतः
॥ ४१२ ॥ रज्जितच्छतशङ्खं च गोमत्स्योऽलिखिकण्ठकः । कण्ठकैः स तु विज्ञेयो
मृक्षमाणः सुनिर्विषः । शृङ्गी तु वातशमनी तथा श्लेष्मप्रकोपनी ॥ ४१३ ॥
विपाके मधुरो वृष्यो मुद्गरो वातहा गुरुः । अलिमत्स्यो गुरुः स्निग्धः कषायो
रूक्ष एव च ॥ ४१४ ॥ मुखमत्स्यो गुरुः स्निग्धः श्लेष्मलो वातनाशनः । इरसो
मधुरः स्निग्धः पित्तश्लेष्मातिकोपनः ॥ ४१५ ॥ पुंलङ्गः स्निग्धमधुरो गुरुर्वि-
ष्टम्भिशीतलः । लघवः क्षुद्रमत्स्यास्तु ग्राहिणो ग्रहणीहिताः ॥ ४१६ ॥

मत्स्यभेदाः—राजीवः शकुली शृङ्गी वागूशः शल्यचुलकौ । पाठीनः कुलि-
शश्चैव नद्यावर्तश्च रोहितः ॥ ४१७ ॥ मुद्गरस्तिमिरित्याद्या ज्ञेयास्तद्भेद-
जातयः । तद्भेदो मकराख्योऽन्यो मातङ्गमकरोऽपरः ॥ ४१८ ॥ चिरलुश्च
तिमिश्रैव तथाऽन्यश्च तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलश्चेति महामत्स्या अमी
मताः ॥ ४१९ ॥ रक्तोऽपरो रक्तमुखो रोहिणो मत्स्यपुङ्गवः । सहस्रदंष्ट्रः
पाठीनः कृष्णवर्णो महाशिराः ॥ ४२० ॥ शफरः क्षुद्रमत्स्यश्च प्रोष्ठी तु
शफरी स्मृता । जलमीनश्चिलिचिमो मीनः ख्यातः समुद्रजः ॥ ४२१ ॥

गुणाः—मत्स्या बलप्रदा वृष्या गुरवः कफपित्तलाः । उष्णाभिष्यन्दिनः
स्निग्धा बृंहणाः पवनापहाः ॥ ४२२ ॥ नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिल-
नाशनाः । कौषा वृष्याः कफाष्टीलामूत्रकृच्छ्रविवन्धदाः ॥ ४२३ ॥ ताडागा
गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रलाः । ताडागवन्निर्झरजा बलायुर्मतिदकराः ॥ ४२४ ॥

सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातनिवर्हणाः । सामुद्रा गुरवो नातिपित्तलाः
पवनापहाः ॥ ४२५ ॥ तत्रापि लैवणाम्भोजा ग्राहिणो वृष्टिनाशनाः । ह्रदो-
द्भवा बलकरा न तु स्वच्छजलोद्भवाः ॥ ४२६ ॥ हेमन्ते कूपजा मत्स्याः
शिशिरे सारसा हिताः । मधुग्रीष्माम्बुकालेषु नदीचूडीतडागजाः ॥ ४२७ ॥
शरत्सु नैर्झराः सर्वे वर्षोत्थाः सर्वदोषदाः । विपाके मधुरा वृष्या इति मत्स्याः

१ झ. 'प्योऽद्वितातिजि' । २ झ. वृष्यो । ३ झ. विप्रश्नो । ४ 'तपुच्छश' । ५ ण. पुगलः ।
६ झ. नालवर्णाभा ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२७३

प्रकीर्तिताः ॥ ४२८ ॥ *शिशुमाराद्वते तुल्या मकरस्तु त्रिदंष्ट्रकः । शिशुमारो गुरुर्दृष्यः कफकृद्वातनाशनः ॥ ४२९ ॥ बृंहणो बलदः स्निग्धस्तद्वन्मकरमादिशेत् ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

यादस्तु जलजन्तुः स्याज्जलप्राणी जलेशयः । तत्रातिक्रूरकर्मा यः स जल-
ज्वाल उच्यते ॥ ४३२ ॥ मत्स्यो वैसारिणो मीनः पृथुरोमा शृषोऽण्डजः ।
विसारः शकुली शल्की पाठीनोऽनिमिषस्तिमिः ॥ ४३३ ॥ राजीवः शकुलः
शृङ्गी वागुसः शल्यपल्लवौ । पाठीनः शकुलश्चैव नद्यावर्तश्च रोहितः ॥ ४३४ ॥
महुरस्तिमिरित्याद्या ज्ञेयास्तद्वेदजातयः । तद्वेदो मकराख्योऽन्यो मातङ्गमक-
रोऽपरः ॥ ४३५ ॥ चिलिचिमस्तिमिश्चैव तथाऽन्यश्च तिमिङ्गिलः । तिमि-
ङ्गिलगिलश्चेति महामत्स्या अमी मताः ॥ ४३६ ॥ शिशुकः शिशुमारः स्यात्स
च ग्राहो वराहकः । भवेन्नक्रस्तु कुम्भीरो गलग्राहो महाबलः ॥ ४३७ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—मत्स्याः स्निग्धोष्णगुरवो वातघ्ना रक्तपित्तदाः । तत्र कांश्चिदपि
ब्रूमो विशेषगुणलक्षणान् ॥ ४३८ ॥ रोहितो गर्गरो भीरुर्बालको बर्बरस्तथा ।
छागलो रक्तमत्स्योऽथ महिषश्चाऽऽविलस्तथा ॥ ४३९ ॥ वीतूपकोलमोसश्च
ज्ञेयाः कर्णविशदयः । लक्ष्यलक्षणवीर्यादीन्कथयामि यथाक्रमम् ॥ ४४० ॥
कृष्णः शुक्लः श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो वृत्तवक्त्रः । कोष्णं
बल्यं रोहितस्यापि मांसं वातं हन्ति स्निग्धमृद्घोति वीर्यम् ॥ ४४१ ॥ यः
पीतवर्णोऽपि च पिच्छलाङ्गः पृष्ठे तु रेखावहुलः सशल्कः । स सर्वरोगार्गलना-
दवस्थो जडश्च शीतः कफवातदायी ॥ ४४२ ॥ पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छकं चे-
त्सर्पाभः स्यात्फूत्कृतो वृत्ततुण्डः । ज्ञेयः शल्को मत्स्यको भीरुरक्तः स्निग्धो
वृष्यो दुर्जरो वातकारी ॥ ४४३ ॥ नातिस्थूलो वृत्तवक्त्रोऽपि शस्तो धत्ते
दन्ताञ्छमश्रुलो दीर्घकायः । संध्यायां वा रात्रिशेषे च वर्यः प्रोक्तो बालः
पथ्यबल्यः सुगृह्यः ॥ ४४४ ॥ पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः
सोऽप्ययं वर्वरारुह्यः । वानाश्रेपं सोऽपि दत्ते जडश्च बल्यः स्निग्धो दुर्जरो
वीर्यकारी ॥ ४४५ ॥ श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निःशल्ककं छागलकं वदन्ति । गले
द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे कण्टः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ॥ ४४६ ॥ यो रक्ताङ्गो
नातिदीर्घो न चालपो नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स चोक्तः । शीतो रुच्यः पुष्टि-
कृद्दीपनोऽसौ नाशं धत्ते किंच दोषत्रयस्य ॥ ४४७ ॥ यः कृष्णो दीर्घकायः
स्यात्स्थूलशल्को बलाधिकः । मत्स्यो महिषनामाऽसौ दीपनो बलवीर्यदः

* 'शिशुमारः' सुसर इति ख्याते ।

२७४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

॥ ४४८ ॥ गुह्याङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्चाऽऽविलाहयः । मुरुच्यो मधुरो
बल्यो गुणाढ्यो वीर्यपुष्टिदः ॥ ४४९ ॥ यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्ता-
लुस्थाने नीरजाभां दधाति । शल्कं स्थूलं यस्य वीतूषकोऽसौ दत्ते वीर्यं दीपनं
वृष्यदायी ॥ ४५० ॥ वितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः सुदीपनः । अलमोत्सा-
ह्यो मत्स्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥ ४५१ ॥ यो वृत्तगौल्यः कृष्णाङ्गः शल्की
कर्णवशाभिधः । दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥ ४५२ ॥
निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः । वपुःस्थैर्यकरा वीर्यबलपु-
ष्टिविवर्धनाः ॥ ४५३ ॥ हृदकुल्याजलधिनिर्झरतडागवापीजले च ये मत्स्याः ।
ते तु जडा नाऽऽदेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥ ४५४ ॥ क्षारा-
म्बुमत्स्या गुरवोऽस्रदाहदा विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः । तानश्वतां
स्वादुजलस्थिता अपि ज्ञेया जडास्तेऽपि तथा शृतानिमान् ॥ ४५५ ॥

(७३) कच्छपः ।

*कच्छपः कमठः कूर्मो गूढाङ्गो धरणीधरः । कच्छेष्टः पल्वलावासो वृत्तः
कठिनपृष्ठकः ॥ ४३० ॥ कच्छपोऽन्यो महामत्स्यः कूर्मराजः प्रतिष्ठितः ।
गुप्ताङ्गश्चित्रकुपुश्च धरणीधरणक्षमः ॥ ४३१ ॥

गुणाः—कच्छपो बलदः स्निग्धो वातघ्नः पुंस्त्वकारकः ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । कच्छेष्टः पल्वलावासो वृत्तः कठिनपृष्ठकः ॥ ४५६ ॥

(७४) दीर्घतुण्डी (आमूषिका)

दीर्घतुण्डनखी ज्ञेया मूषिकाऽन्या चुंचुन्दरी ।

गुणाः—मूषको मधुरः स्निग्धो व्यवयी शुक्रवर्धनः ॥ ४३२ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

चुंचुन्दरी राजपुत्री प्रोक्ताऽन्या प्रतिमूषिका । सुगन्धिमूषिका गन्धा
शुण्डिनी शुण्डमूषिका ॥ ४५७ ॥

मूषकः (दीर्घतुण्डीविशेषः) ॥ ६८ ॥

मूषकः खनकः पिङ्ग आखुरुन्दुरुको नखी ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

मूषिको मूषकः पिङ्गोऽप्याखुरुन्दुरुको नखी । खनको विलकारी च
धान्यारिश्च बहुप्रजः ॥ ४५८ ॥

१ श. इ. लवणाम्बुजाताः । २ श. चुंचुन्दरी । ३ श. चुंचुन्दरी ।

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२७५

महामूषकः (दीर्घतुण्डीविशेषः ॥ ६९ ॥

* अन्यो महामूषकः स्यान्मोषी विघ्नेशवाहनः । *महाङ्गः सस्यमारी च भूफलो भित्तिपातनः ॥ ४३३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । * ॥ ४५९ ॥

(७५) बिडालः ।

*बिडालो मूषकद्वेपी वृषदंशो बिडालकः । *शालावृकश्च मार्जारो मायावी दीप्तलोचनः ॥ ४३४ ॥

अन्यच्च—बिडालो विषदन्तश्च मार्जारोऽथ बिडालकः । ओतुर्मूषकशत्रुश्च मायावी दीप्तलोचनः ॥ ४३५ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । * ॥ ४६० ॥

लोमशबिडालः (गन्धमार्जारः) (बिडालविशेषः) ॥ ७० ॥

लोमशोऽन्यो बिडालश्च पूतिकः पूतिकेसरः । सुगन्धिमूत्रपतनो गन्धमार्जारसंज्ञकः ॥ ४३६ ॥ तृतीयः पिङ्गलश्चान्य उग्र उग्रबिडालकः । सुगन्धिमूत्रवृषणः कस्तूरीति निगद्यते ॥ ४३७ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

अन्यो लोमशमार्जारः पूतिको शैलिजाहकः । सुगन्धिमूत्रपतनो गन्धमार्जारकश्च सः ॥ ४६१ ॥

(७६) शृगालः ।

शृगालो जम्बुकः फेरुर्गोमायुः क्रोष्टृकः शिवः । भल्लको मृगधूर्तश्च शालावृकश्च फेरवः ॥ ४३८ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

शृगालो वञ्चकः क्रोष्टा फेरवः फेरुजम्बुकौ । शालावृकः शिवालुश्च फेरण्डो व्याघ्रसेवकः ॥ ४६२ ॥

सिंहादिगुहाशयानां गुणाः—सिंहव्याघ्रसमार्जारशृगालाद्या गुहाशयाः । गुरुष्णाः स्युरतिस्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः ॥ ४३९ ॥ विशेषेण गुरुस्तेषां

१ श. भूपाल । ट. भूमिलो । ड. भूपलो । २ ज. मारजातकः ।

२७६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

सिंहः क्रोष्टा च वातजित् । वातार्शोहा दीपनश्च रुच्यो बल्यो बिडालकः
॥ ४४० ॥ सारमेयो भवेदुष्णो विपाके वातनाशनः ।

तरुक्षुः (शृगालविशेषः) ॥ ७१ ॥

तरुर्मुग्गभक्षश्च तरस्वी घोरदर्शनः ॥ ४४१ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

मृगादस्तु स विज्ञेयस्तरुध्वोरदर्शनः । शिवा तु भूरिमायुः स्याद्रोमायुर्मृग-
धूर्तकः ॥ ४६३ ॥

कुकुरः (शृङ्गालविशेषः) ॥ ७२ ॥

* कुकुरः सारमेयश्च भपकः श्वानकः शुनः । भूस्तरो वक्रलाङ्गूलो भल्लूको
रात्रिजागरः ॥ ४४२ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । भल्लूको वक्रलाङ्गूलो वृकारी रात्रिजागरः ॥ ४६४ ॥

(७७) मर्कटः ।

मर्कटो वानरः कीशो हरिः शाखामृगः कपिः । * पुवङ्गमो वनौकाश्च
पुवङ्गः पुवगः पुवः ॥ ४४३ ॥

गुणाः—संतर्पणो वृष्यतमः श्लेष्मलो बलवर्धनः । कषायो वद्धविष्मूत्र
आमवातकफापहः ॥ ४४४ ॥ वानरः पवनः श्वासमेदः पाण्डुकृमीञ्जयेत् ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । * ॥ ४६५ ॥

गोलाङ्गूलस्तु गौरास्यः कपिः कृष्णमुखो हि सः । मन्दुराभूषणाख्योऽयं
विज्ञेयः कृष्णवानरः ॥ ४६६ ॥

(७८) मयूरः ।

मयूरो नर्बको बर्ही नीलकण्ठः शिखी ध्वजी । मेवारावः कलापी च
शिखण्डी चित्रपिच्छकः ॥ ४४५ ॥

गुणाः—मयूरमांसं सुस्निग्धं वातघ्नं शुक्रवर्धनम् । बल्यं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षू-
रोगविनाशनम् ॥ ४४६ ॥ कषायो मधुरः स्वर्गो लवणो वातहा शिखी ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

मयूरश्चन्द्रकी बर्ही नीलकण्ठः शिखी ध्वजी । मेघानन्दी कलापी च
शिखण्डी चित्रपिच्छकः ॥ ४६७ ॥ बर्हिणः प्रचलाकी च गुक्कापाङ्गः शिखावलः ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२७७

केकी भुजङ्गभोजी च मेघनादानुलासकः ॥ ४६८ ॥ बर्हभारः कलापः स्याद्ब-
र्हनेत्राणि चन्द्रकाः । प्रचलाकः शिखा ज्ञेया ध्वनिः केकेति कथ्यते ॥ ४६९ ॥

(७९) भ्रमरः (शिलीमुखः)

भ्रमरः षट्पदो भृङ्गो भृङ्गराजः शिलीमुखः । द्विरेफोऽलिर्मधुकरो मधुपो
मधुलिदस्मृतः ॥ ४४७ ॥ स च षट्चरणः प्रोक्तो झङ्कारी पुष्पलोलुपः ।
नीलो घुमघुमारावी मधुकृन्मधुरस्वरः ॥ ४४८ ॥ अपरः शुद्रभृङ्गारः पूति-
भृङ्गः कुभृङ्गकः ।

गुणाः—भ्रमरो रूक्ष उष्णश्च तैलयोगेक्षणापहः(?) । कर्णरोगशिरोव्याधी-
न्मुखाद्यैश्चैव वीर्यवान्(?) ॥ ४४९ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशतितमो वर्गः—

भ्रमरः षट्पदो भृङ्गः कलालापः शिलीमुखः । पुष्पन्धयो द्विरेफोऽलिर्मधु-
कृन्मधुपो द्विपः ॥ ४७० ॥ भसरश्चञ्चरीकोऽली झङ्कारी मधुलोलुपः ।

(८०) शुकः ।

शुकः कीरो रक्तमुखो मेधावी प्रियदर्शनः । अन्यो महान्राजशुकः शतपत्रो
निगद्यते ॥ ४५० ॥

गुणाः—शुको बल्योऽतिवृष्यश्च वीर्यवृद्धिकरः परः । वातलो बृंहणो ज्ञेय-
स्तथा राजशुकः स्मृतः ॥ ४५१ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

शुकः कीरो रक्ततुण्डो मेधावी मञ्जुपाठकः । अन्यो राजशुकः प्राज्ञः शतपत्रो
नृपप्रियः ॥ ४७१ ॥

(८१) गौराटिका (सारिका)

गौराटिका गौकिराटी गौरिका कलहप्रिया । मेधाविनी सारिकाऽन्या
दूतिका प्रियवादिनी ॥ ४५२ ॥

गुणाः—सारिका च भवेत्स्निग्धा वातला बृंहणी स्मृता । वीर्यसंजननी वृष्या
मेध्या चैव रसायनी ॥ ४५३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

सारिका मधुरालापा दूती मेधाविनी च सा । कवरी कुत्सिताङ्गी च
कष्कलाङ्गी सनालुकः(?) ॥ ४७२ ॥ पीतपादा हुज्ज्वलाक्षी रक्तचञ्चुश्च सारिका ।

१ ख. ग. झ. 'योगेक्षणा' । २ झ. ड. द्विभः । ३ ड. छ. गोविराटी । ४ ड. छ. श्लेष्मल ।

२७८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

पठन्ती पाठवार्ता च बुद्धिमती भुसारिका ॥ ४७३ ॥ गोरार्ष्टिका गोकिराटी
गौरिका कलहप्रिया ।

(८२) चक्रवाकः ।

चक्रवाकस्तु चक्राद्वक्त्रक्री चक्ररथो रथी । रथाङ्गनामा रथिकः कामी
चक्रोऽथ चक्रवाक् ॥ ४५४ ॥

गुणाः—चक्रवाको महास्निग्धः शुक्लो गुरुरेव च । बल्योऽथ रुचिकृद्वा-
तहरो दोषविनाशनः ॥ ४५५ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

चक्रः कोकश्चक्रवाको रथाङ्गो भूरिप्रेमा द्वंद्वचारी सहायः । कान्तः कामी
रात्रिविश्लेषगामी रामावक्षोजोपमः कामुकश्च ॥ ४७४ ॥

(८३) हंसः ।

हंसः श्वेतो धार्तराष्ट्रो राजहंसो मनोरमः । कलहंसोऽपरः श्रोक्तो जलपा-
दोऽथ वन्धुरः ॥ ४५६ ॥ अन्यच्च—कारण्डवः प्लवो मञ्जुर्वरदा हंसयोपिता ।

गुणाः—हंसः स्निग्धो गुरुवृष्यो वीर्योष्णः स्वरवर्णकृत् । वातास्रपित्तश-
मनो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ४५७ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

हंसो धवलपक्षी स्याच्चक्राङ्गो मानसालयः । कलहंसस्तु कादम्बः कलनादो
मरालकः ॥ ४७५ ॥ एतेषु चञ्चुचरणेष्वरूपेषु राजहंसोऽपि धूसरतरेषु च
मल्लिकाक्षः । कालेषु तेषु धवलः किल धार्तराष्ट्रः सोऽप्येष धूसरतनुस्तु भवे-
दभक्ष्यः ॥ ४७६ ॥ हंसी तु वरदा ज्ञेया वरला वारला च सा । मराली
मन्दगमना चक्राङ्गी मृदुगामिनी ॥ ४७७ ॥

(८४) कुक्कुटः ।

कुक्कुटस्ताम्रचूडश्च दक्षः शौण्डोऽथ विष्किरः । कालङ्गः कृकवाकुश्च नियोद्धा
चरणायुधः ॥ ४५८ ॥

गुणाः—कुक्कुटः स्निग्धरूक्षोष्णः स्वराग्नीन्द्रियदार्यकृत् । बृंहणो वातहा
वृष्यो लघुर्वलकरः स्मृतः । अन्यस्तद्बृंहणो ग्राम्यो विशेषेण गुरुस्तथा ॥ ४५९ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

१ ड. छ. चक्रः कोकश्चक्रवाको रथाङ्गश्च कामुकः । रामास्तनोपमो रात्रिवियोगी द्वंद्वग-
लमः । गु. १. २ झ. 'त'. स्निग्धोष्णो बृंहणो वृष्यः कुक्कुटो वातनाशनः । अ. १.

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२७९

कुकुटस्ताम्रचूडः स्यात्कालज्ञश्चरणायुधः । नियोद्धा कृकवाकुश्च विष्किरो
नखरायुधः ॥ ४७८ ॥ जलकुकुटकश्चान्यो जलशायी जलस्थितः ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—अरण्यकुकुटकञ्च हृद्यं श्लेष्महरं लघु । ग्राम्यकुकुटजं स्निग्धं वातह-
दीपनं गुरु ॥ ४७९ ॥

(८५) लावः ।

लावस्तु लावको ज्ञेयश्चित्रदेहश्चतुर्विधः । पांसुलो गौरकोऽन्यश्च पौण्ड्रको
दर्भरस्तथा ॥ ४६० ॥

गुणाः—लावो हृद्यो हिमः स्निग्धो ग्राही वह्निप्रदीपनः । गुरुष्णो मधुरः
किञ्चित्सर्वदोषहरो मतः ॥ ४६१ ॥ पांसुलः श्लेष्मलस्तेषां वीर्योष्णोऽनिल-
नाशनः । गौरकः कफवातघ्नो रूक्षो वह्निप्रदीपनः ॥ ४६२ ॥ पौण्ड्रकः
पित्तकृत्किञ्चिल्लघुः श्लेष्मानिलापहः । दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो
हिमः ॥ ४६३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

लावा तु लावकः प्रोक्तो लावः स च लवः स्मृतः ।

(८६) कोकिलः ।

कोकिलः परपुष्टश्च कृष्णः परभृतोऽसितः । वसन्तदूतस्ताम्राक्षो गन्धर्वो
वनभूषणः ॥ ४६४ ॥ कोकिला परपुष्टा च धूर्ता परभृताऽसिता । अन्यच्च—
कोकिलः परपुष्टश्च काकः परभृतः कपिः ॥ ४६५ ॥ वसन्तदूतस्ताम्राक्षो
गन्धर्वो मधुगायनः । कुहूँरवः कलकण्ठः कामान्धः काकलीरवः ॥ ४६६ ॥

गुणाः—कोकिलो वृंहणः प्रोक्तो मधुरो बलवर्धनः । कफघ्नो मधुरो ग्राही
चक्षुष्यः कर्फकासजित् ॥ ४६७ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

कोकिलः परपुष्टः स्यात्कालः परभृतः पिकः । वसन्तदूतस्ताम्राक्षो गन्धर्वो
मधुगायनः ॥ ४८० ॥ वासन्तः कलकण्ठश्च कामान्धः काकलीरवः । कुहू-
ँरवोऽन्यपुष्टश्च मत्तो मदनपाठकः ॥ ४८१ ॥ कोकिला त्वन्यपुष्टा स्यान्मत्ता
परभृता च सा । सुकण्ठी मधुरालापा कलकण्ठी मधूदया ॥ ४८२ ॥
वसन्तदूती ताम्राक्षी पिकी सा च कुहूँरवा । वासन्ती कामगा चैव गन्धर्वा
वनभूषणी ॥ ४८३ ॥

२८०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

काकः (कोकिलाविशेषः) ॥ ७३ ॥

काकोऽथ वायसो ध्वाङ्क्षः काणोऽरिष्ट उलूकजित् । बलिभुक्तिरजीवी च
धूलिजङ्घो निमित्तकृत् ॥ ४६८ ॥ *काकद्रोणो द्रोणकाकः स्यात्काणोऽपि च
वायसः । रुक्षो †भल्लो भल्लुको भल्लशल्यो दुर्घोषः स्याद्भल्लकः पृष्ठदृष्टिः ।
द्राणीश्वासौ दीर्घकेशश्चिरायुर्ज्ञेयः सोऽयं दुःखरो दीर्घदर्शी ॥ ४६८ ॥ †भासः
शिवोऽनुभासेत गृध्राकारो रजःप्रभः । ‡जलकाकस्तु दात्यूहः स च स्यात्काल-
कण्टकः ॥ ४७० ॥

सर्वकाकगुणाः—काकभासभवं मांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु । आयुष्यं बृंहणं
बल्यं क्षतदोषक्षयापहम् ॥ ४७१ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

काकस्तु वायसो ध्वाङ्क्षः काणोऽरिष्टः सकृत्पजः । बलिभुग्वलिपुष्टश्च
धूलिजङ्घो निमित्तकृत् ॥ ४८४ ॥ कौशिकारिश्चिरायुश्च करटो मुखरः खरः ।
आत्मघोषो महालोलश्चिरजीवी चलाचलः ॥ ४८५ ॥ द्रोणस्तु द्रोणकाकः
स्यात्काकोलोऽरण्यवायसः । वनवासी महाप्राणः क्रूरावी फलप्रियः ॥ ४८६ ॥

(८७) उलूकः ।

उलूको नक्तचारी च दिवान्धः कौशिकस्तथा । कौशी घर्घरको भीरुः काक-
शत्रुर्निशाचरः ॥ ४७२ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

उलूकस्तामसो घूको दिवान्धः कौशिकः कुविः । नक्तचरो निशाटश्च
काकारिः क्रूरघोषकः ॥ ४८७ ॥

क्षुद्रोलूकः (उलूकविशेषः) ॥ ७४ ॥

क्षुद्रोलूकः शाकुनेयः पिङ्गलो दुहुलश्च सः । वृक्षाश्रयी बृहद्रावः पिङ्गलाक्षो
भयंकरः ॥ ४७३ ॥

गुणाः—औलूकं पित्तलं भ्रान्तिकरं वातप्रकोपनम् । प्रसहा वायसोलूकश्चे-
न गृध्रादयस्तथा । सिंहादिवहुणस्तेषां विशेषाच्छोषणे हिताः ॥ ४७४ ॥
सृष्टमूत्रविसर्पघ्ना मृगाः शाखामृगादयः । गुरवः स्वादवो वृष्याश्चक्षुष्याः
शोषणे हिताः ॥ ४७५ ॥

* काकद्रोणः=डोमकावळा इति ख्यातः । † भल्लः=काकावळ इति ख्यातः । + भासः=
गिधाडीकावळा इति प्रसिद्धः । ‡ जलकाकः=पाणकावळा इति ख्यातः ।

१ ग, 'गोश्वासुदीर्घ' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२८१

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

गोत्रद्वेपी भूरिपक्षः शतायुः सिद्धिकारकः । क्षुद्रोलूकः शाकुनेयः पिङ्गलो
हुङ्गुलश्च सः ॥ ४८८ ॥

(८८) सर्पः (भोगी)

सर्पो दंष्ट्री भुजंगोऽहिर्भुजगोऽथ सरीसृपः । उरगः कञ्चुकी व्यालो द्विजि-
ह्वोऽथ भुजंगमः । स च नागो विषधरः कुण्डली पन्नगः फणी ॥ ४७६ ॥
चक्षुःश्रवा दन्दशूको भोगी चाऽऽशीविषः स्मृतः ।

सर्पविशेषः—राजिलो जलसर्पस्तु विरुलः स प्रकीर्तितः ॥ ४७७ ॥ श्वेतो
नागोऽरुणः सर्पो व्यन्तरश्चित्रवर्णकः । गोनसो मण्डली पातः कुलङ्गः कृष्ण-
ण्डुभः ॥ ४७८ ॥

गुणाः—विविधाप्रिकृतः सर्पा वातघ्नाः स्वादुपाकिनः । दर्वीकरा मण्ड-
लिनस्तेषूक्ताः कटुपाकिनः । स्वादवश्चातिचक्षुण्याः सृष्टविष्मूत्रमारुताः
॥ ४७९ ॥ राजीमदादयः स्वादे रसे पाके बलावहाः । स्निग्धाः शीताः
स्तब्धवर्चःसशुक्रबलवर्धनाः ॥ ४८० ॥ कृष्णसर्पादयस्तेषां बल्याश्चोष्णा-
निलापहाः । शुक्रसंधानकृच्छ्रेष्ठा बल्याः स्वापानिलापहाः ॥ ४८१ ॥
स्निग्धोष्णाः स्वादुगुरवः सृष्टविष्मूत्रमारुताः । महाभिष्यन्दिनो वृष्या बल्या
वातहराः पराः ॥ ४८२ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

दर्वीकरो द्विरसनः पातालनिलयो बली । नागश्च काद्रवेयश्च वक्रगो दन्द-
शूककः ॥ ४८९ ॥ चक्षुःश्रवा विषधरो गृढाङ्घ्रिः कुण्डली फणी । पन्नगो
वायुभक्षश्च भोगी स्याज्जिह्वगश्च सः ॥ ४९० ॥ सर्पो दंष्ट्री भुजंगोऽहिर्भुजगश्च
सरीसृपः । कञ्चुकी दीर्घपुच्छश्च द्विजिह्व उरगश्च सः ॥ ४९१ ॥ फणिनो
धवलाङ्गा ये ते नागा इति कीर्तिताः । अन्ये रक्तादिवर्णाढ्या बोध्याः सर्पा-
दिनामभिः ॥ ४९२ ॥ गोनसो मण्डलीत्युक्तश्चित्राङ्गो व्यन्तरो भवेत् ।
कुलिको हरितो ज्ञेयो राजिलं हुण्डुभं विदुः ॥ ४९३ ॥ अनन्तो वासुकिः
पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः । कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यमी नागनायकाः
॥ ४९४ ॥ तद्गान्धवास्तु कुमुदकम्बलाश्वतरादयः । आपहृद्विमुखी चैव
धामिणीत्यादयः परे ॥ ४९५ ॥

(८९) मण्डूकः । (भेकः)

मण्डूको दर्दुरो मण्डो हरिर्भेकः कसूचकः । महावितस्तु मण्डव्यो राजम-
ण्डूक उच्यते ॥ ४८३ ॥

२८२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः— मण्डूकः श्लष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

मण्डूको दर्दुरो मण्डो हरिर्भेकश्च लूलकः । शालूरः स च वर्षाभूः पुत्रः कटु-
रवस्तथा ॥ ४९६ ॥ पीतोऽन्यो राजमण्डूको महामण्डूक इत्यपि ॥ ४९७ ॥
पीताङ्गः पीतमण्डूको वर्षाघोषो महारवः ।

कर्कटः (मण्डूकविशेषः) ॥ ७५ ॥

*कर्कटः स्यात्कर्कटकः कुलीरश्च कुलीरकः । *संदंशकः पङ्कवासस्तिर्य-
ग्गामी स चोर्ध्वदृक् ॥ ४८४ ॥

गुणाः— कर्कटो बृंहणो वृष्यः शीतलोऽसृग्गदापहः ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । * ॥ ४९८ ॥

(९०) मलम् (विद्)

* मलं विष्टा पुरीषं च विद् किट्टं पूतिकं च तत् ॥ ४८५ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

* ॥ ४९९ ॥

गोमयम् (मलविशेषः) ॥ ७६ ॥

गोमयं गोपुरीषं स्याद्गोविष्टा गोमलं च तत् ।

(९१) मूत्रम् ।

*मूत्रं तु गुह्यनिष्यन्दः प्रस्रावः स्रवणं स्रवः ॥ ४८६ ॥

गुणाः—*मूत्रं गोजाविमहिषीमजाश्वोष्ट्रस्वरोद्धवम् । पित्तलं रूक्षतिक्तोष्णं
लवणानुरसं कटु । कृमिशोफज्वरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ॥ ४८७ ॥
गुल्मारुचिविषम्बित्रकुष्ठार्शसि जयेल्लघु ।

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

* ॥ ५०० ॥

गोमूत्रम् । (मूत्रविशेषः) ॥ ७७ ॥

गोमूत्रं गोजलं गोम्भो गोपानीयं च गोस्रवः । गवापो गोकीलालं च
गोनीरं सुरभीजलम् ॥ ४८८ ॥

---

* झ. पुस्तकेऽधिकमिदं श्लोकार्धम्—‘ नराणां तु भवेत्सर्वं पाचनं दापनं लघु ’ इति ।

---

१ ज. लुलुकः ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२८३

गुणाः—गोमूत्रं कटुतिक्तोष्णं सक्षारं लेखनं सरम् । लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥ ४८९ ॥ एतन्मूत्रं त्रैषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ।

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

गोमूत्रं गोजलं गोम्भो गोनिष्यन्दश्च गोद्रवः ।

गुणाः—गोमूत्रं कटु तिक्तोष्णं कफवातहरं लघु । पित्तकृदीपनं मेध्यं त्वग्दोषघ्नं मतिप्रदम् ॥ ५०१ ॥

अजामूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ७८ ॥

गुणाः—कासश्वासापहं शोफकामलापाण्डुरोगनुत् । कटुतिक्तान्वितं छाग-पीषन्मारुतकोपनम् ॥ ४९० ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

अजामूत्रं कटूष्णं च रुक्षं नाडीविषातिजित् । ग्रीहोदरकफश्वासगुल्मशो-फहरं लघु ॥ ५०२ ॥

मेषीमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ७९ ॥

गुणाः—कासग्रीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् । सक्षारं कटुकं तिक्तमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥ ४९१ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

आविकं तिक्तकटुकं मूत्रमुष्णं च कुष्ठजित् । दुर्नामोदरशूलस्रशोफमेहवि-षापहम् ॥ ५०३ ॥

माहिषीमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ८० ॥

गुणाः—दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहादिशुद्धिषु । आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥ ४९२ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

माहिषं मूत्रमानाहशोफगुल्माक्षिदोषनुत् । कटूष्णं कुष्ठकण्डूतिशूलोदररु-जापहम् ॥ ५०४ ॥

गजमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ८१ ॥

गुणाः—सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारं किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ४९३ ॥

१ द्र. द. नातिकफातिजित् । २ ड. 'शोफव' । ३ ट. पित्तजित् ।

२८४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

हस्तिमूत्रं तु तिक्तोष्णं लवणं वातभूतनुत् । तिक्तं कपायं शूलघ्नं हिकाश्वा-
सहरं परम् ॥ ५०५ ॥

अश्वमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ८२ ॥

गुणाः—दीपनं कटु तिक्तोष्णं वातचेतोविकारनुत् ॥ आश्वं कफहरं मूत्रं
कृमिदद्दुषु शस्यते ॥ ४९४ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

अश्वमूत्रं तु तिक्तोष्णं तीक्ष्णं च विषदोषजित् । वातप्रकोपशमनं पित्तकारि
प्रदीपनम् ॥ ५०६ ॥

उष्ट्रमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ८३ ॥

गुणाः—*शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतकृमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं विजा-
नीयाचिकित्सकः ॥ ४९५ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

औष्ट्रकं कटु तिक्तोष्णं लवणं पित्तकोपनम् । वल्यं जठररोगघ्नं वातदोष-
विनाशनम् ॥ ५०७ ॥

गर्दभमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ८४ ॥

गुणाः—गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गर्दभं मूत्रं कृमि-
वातकफापहम् ॥ ४९६ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

खरमूत्रं कटुष्णं च क्षारं तीक्ष्णं कफापहम् । महावातापहं भूतकम्पोन्माद-
हरं परम् ॥ ४९८ ॥

मानुषमूत्रम् (मूत्रविशेषः) ॥ ८५ ॥

गुणाः—पित्तरक्तकृमिहरं रोचनं कफवातजित् । तिक्तं मोहहरं मूत्रं मानुषं
तु विषापहम् ॥ ४९७ ॥

राजनिघण्टौ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

* एतन्द्वालोक्तस्थाने ड, छ, ण, त, पुस्तकेषु—

‘ औष्ट्रं कुष्ठोदरोन्मादशोफार्शःकृमिवातनुत् ।

गरचेतोविकाघ्नं तीक्ष्णं जठररोगनुत्’ इति श्लोको दृश्यते ।

१ ड, तीक्ष्णोष्णं ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२८५

मानुषं मूत्रमामघ्नं कृमित्रणविषार्तिनुत् । तिक्तोष्णं लवणं रुक्षं भूतत्वग्दो-
षवातजित् ॥ ५०९ ॥

सामान्यमूत्रगुणाः—तत्सर्वं कटु तिक्तोष्णं लवणानुरसं लघु । शोधनं कफ-
वातघ्नं कृमिदोषविषापहम् ॥ ४९८ ॥ अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ ४९९ ॥

(९२) मेदः ।

मेदस्तु मांससारः स्याच्छुभ्रं मांसजमीरितम् ।

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

मेदस्तु मांससारः स्यान्मांसस्नेहो वसा वषा ।

(९३) त्वक् ।

* त्वक्कर्मसृग्धरा कृत्तिरजिनं देहचर्म च । * रक्ताधारो रोमभूमिः शरी-
रावरणं तथा ॥ ५०० ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

* । * ॥ ५१० ॥

(९४) रोम ।

* रोम लोम च त्वग्जं च चर्मजं च तनूरुहम् । * तच्च नेत्रस्थितं पक्ष्म मुखजं
श्मश्रु कथ्यते ॥ ५०१ ॥

राजनिघण्टौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

* । * ॥ ५११ ॥

अथ वर्गेतराणि—

(१) अनूपादिमांसगुणाः ।

* अनूपाः—ग्रन्थान्तरे—[†]कूलेचराः पुत्राश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा । मत्स्या
एते समाख्याताः पञ्चधाऽनूपजातयः ॥ १ ॥

गुणाः—अनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निसादनाः । श्लेष्मलाः पिच्छ-
लाश्चापि मांसपुष्टिमदा भृशम् ॥ २ ॥ तथाऽभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायः
पथ्यतमाः स्मृताः ।

* अनूपाः—जलानुगतदेशमवे प्राणिवर्गेऽनूपसंज्ञा ।

[†] कूलेचराः—कचित्पुस्तकेषु 'कुलचराः' इति पाठो दृश्यते ।

२८६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

जङ्घालाः—हरिणैणकुरङ्गाश्च पृषतन्यङ्कुशम्बराः । राजीवोऽपि च मुण्डी
चेत्याद्या जङ्घालसंज्ञकाः ॥ ३ ॥

गुणाः—जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातक-
राश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ४ ॥

विलेशयाः—गोधाशशभुजंगाखुशलकाद्या विलेशयाः ।

गुणाः—विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्यो-
ष्णाश्च प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

अहिनकुलशल्यगोधामूषकमुख्या विलेशयाः कथिताः ।

गुणाः—श्वासानिलकासहरं तन्मांसं पित्तदार्ढकरम् ॥ १ ॥

गुहाशयाः—सिंहव्याघ्रट्टका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा । बभ्रूजम्बूकमार्जारा
इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥ ६ ॥

गुणाः—गुहाशया वातहरा गुरूणा मधुराश्च ते । स्निग्धा बल्या हिता
नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ ७ ॥

पर्णमृगाः—वनौका वृक्षमार्जारो वृक्षमर्कटिकादयः । एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः
सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥ ८ ॥

गुणाः—स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषणे हिताः । श्वासारशःकास-
शमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥ ९ ॥

विष्किराः—वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिराः । कुलिङ्गकुकुटाद्याश्च
विष्किराः समुदाहृताः ॥ १० ॥ विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्भि विष्किराः ।

गुणाः—विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः । बल्या वृष्यास्त्रि-
दोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥ ११ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

भक्ष्याश्च कुकुटकपोतकतित्तिराद्याः क्षोणीं विलिख्य नखरैः खलु वर्तयन्ति ।

गुणाः—ते विष्किराः प्रकथिताः पिशितं तदीयं वृष्यं कषायमधुरं शिशिरं
च रुच्यम् ॥ २ ॥

प्रतुदाः—हरितो धवलः पाण्डुश्चित्रपक्षो बृहच्छुकः । पारावतः खञ्जरीटः
पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ॥ १२ ॥ प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्तथा ।

गुणाः—प्रतुदा मधुरा पित्तकफघ्नास्तु वरा हिमाः । लघवो बद्धवर्चस्काः
किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥ १३ ॥

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२८७

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

भोक्ता निष्कृष्याऽऽमिषं स प्रतूदः प्रोक्तो गृध्रश्येनकाकादिको यः ।

गुणाः—मांसं तस्य स्वादु संतर्पणं च स्निग्धं बल्यं पित्तदाहास्रदायि ॥ ३ ॥

प्रसहाः—काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः । चाषो भासश्च कुरुर
इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥ १४ ॥ प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्याऽऽच्छिद्य
भक्षणात् ।गुणाः—प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये । विशोषभस्मकोन्मा-
दशुक्रक्षीणा भवन्ति ते ॥ १५ ॥

ग्राम्याः—छागमेघवृषाश्चाश्वा ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।

गुणाः—ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ॥ १६ ॥

कूलेचराः—लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः । एते कूलचराः प्रोक्ता यतः
कूले चरन्त्यपाम् ॥ १७ ॥गुणाः—कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः । मधुरा शीतलाः स्निग्धाः
शुक्राढ्याः श्लेष्मवर्धनाः ॥ १८ ॥प्लवाः—हंससारसकारण्डवक्रौश्चशरारिकाः । नन्दीमुखी सकादम्बाः
बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ॥ १९ ॥ प्लवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात्प्लवाः
स्मृताः ।गुणाः—प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातश्लेष्मप्रदाश्चापि
बलशुक्रकराः सराः ॥ २० ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

सारसहंसबलाकाश्चक्रकौश्चादयो जलप्लवनात् ।

गुणाः—प्लवसंज्ञाः कथितास्ते तन्मांसं गुरुष्णबलदायि ॥ ४ ॥

कोशस्थाः—शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्भूककर्कटाः । जीवा एवंविधा-
श्चान्ये कोशस्थाः परिकीर्तिताः ॥ २१ ॥गुणाः—कोशस्था मधुराः स्निग्धाः वातपित्तहरा हिमाः । वृंहणा बहुव-
र्चस्का वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥ २२ ॥पादिनः—कुम्भीरकूर्मनक्राश्च गोधामकरसंज्ञिताः । घण्टिकः शिशुमारश्चेत्या-
दयः पादिनः स्मृताः ॥ २३ ॥

गुणाः—पादिनोऽपि च ये ते तु कोशस्थानां गुणैः समाः ।

सद्योहतमांसगुणाः—सद्योहतं भवेन्मांसं व्याधिवारिविषापहम् । वयस्थाम-
कृतं सात्त्विकमन्यथा परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥

२८८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

सद्योहतस्य मांसं श्रेष्ठं हरिणादिकस्य यूनस्तु । ज्ञेयं सुगन्धि पथ्यं जाङ्गल-
देशस्थितस्य पथ्यतमम् ॥ ५ ॥

च्युतगर्भागर्भिण्यादिमांसगुणाः—वृद्धानां दोषलं मांसं बालानां बलदं गुरु ।
च्युतगर्भा गुरुर्योषिद्रर्भो गर्भवती तथा ॥ २५ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

बालस्य वृद्धस्य कृशस्य रोगिणो विषाग्निदग्धस्य मृतस्य चाम्बुषु । त्याज्यं
मृगादेः पिशितं तु तस्य विगन्धि शुष्कं च चिरस्थितं च ॥ ६ ॥

अस्नाद्यमांसगुणाः—स्वयं मृतमबल्यं स्यादतिसारकरं गुरु । विषाम्बुरुद्धृतं
मृत्युदोषत्रयरुजावहम् ॥ २६ ॥

विहंगमादिमांसगुणाः—विहंगेषु पुमाञ्श्रेष्ठः स्त्री चतुष्पदजातिषु । पश्चार्धो लघु
पुसां स्यात्स्त्रीणां पूर्वार्धमादिशेत् ॥ २७ ॥

स्थूलास्थूलदेहमांसगुणाः—तुल्यं जातिस्वल्पदेहा महादोषेषु(?) पूजिताः । अल्प-
देहेषु शस्यन्ते तथैव स्थूलदेहिनः ॥ २८ ॥ चेष्टावतां वरं मांसं मलसं स्याल्लघु
स्मृतम् । देहमध्यं लघु प्रायः सर्वेषां प्राणिनां मतम् ॥ २९ ॥ पक्षोत्क्षेपाद्वि-
हंगानां तदेव सममुच्यते । गुरुण्यण्डानि सर्वेषां गलग्रीवं च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
ये मृगाश्च विहंगाश्च दूरवासाः प्रचारकाः । ते नाभिष्यन्दिनः सर्वे विपरीता
अतोऽन्यथा ॥ ३१ ॥ जलानूपभवाः सर्वे जलानूपचराश्च ये । गुरुपक्षा गुरु-
तरमेषां मांसमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥ धान्योत्पत्तिचराणां तु लघु स्याल्लघुभक्षि-
णाम् । उरःस्कन्धोदरं मूर्ध्ना पाणिपादौ कटिस्तथा ॥ ३३ ॥ पृष्ठत्वग्यकृद-
न्त्राणि गुरुणीह यथोत्तरम् ।

इति वर्गेतराणि ।

अथ रसाः—

(२) महारसाः ।

अभ्रवैक्रान्तमाक्षिकं विमलाद्रिजसस्यकम् । चपलो रसकश्चेति ज्ञेया अष्टौ
महारसाः ॥ १ ॥

गुणाः—कृष्णं च शुक्लं च सुपीततित्कं रसायनं स्यात्क्रमशो गुणाढ्यम् ॥ २ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

दरदः पारदः सस्यो वैक्रान्तं क्रान्तमभ्रकम् । माक्षिकं विमलं चेति स्युरे-
तेऽष्टौ महारसाः ॥ १ ॥

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२८९

(३) *अभ्रकम् ।

अभ्रकं विमलं शुभ्रं नवं पीतकपीटकम् । निर्मलं पर्वतोद्भूतं तच्चाभ्रपटवं मतम् ॥ ३ ॥

गुणाः—गौरीतेजः परमममृतं वातपित्तक्षयघ्नं प्रज्ञाबोधी प्रशमितजरं वृष्य-
मायुष्यमग्र्यम् । स्निग्धं बल्यं रुचिदमकफं दीपनं पाचनं स्यात्तद्योगैः सक-
लगदहृद्व्योम सूतेन्द्रवद्भिः ॥ ५ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

अभ्रकमभ्रं भृङ्गं व्योमाम्बरमन्तरिक्षमाकाशम् । बहुपत्रं खमनन्तं गौरीजं
गौरिजेयमिति रवयः ॥२॥ श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं चातुर्विध्यं याति भिन्नकि-
र्यार्हम् । श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते नीलं व्याधावग्र्यमग्र्यं गुणाढ्यम् ॥३॥ नीलाभ्रं
दर्दुरो नागः पिनाको वज्र इत्यपि । चतुर्विधं भवेत्तस्य परीक्षा कथ्यते क्रमात् ॥४॥
यद्वह्नौ निहितं तनोति नितरां भेकारवं दर्दुरो नागः फूत्कुरुते धनुःस्वनमुपादत्ते
पिनाकः किल । वज्रं नैव विकारमेति तदिमान्यासेवमानः क्रमाद्बुल्भी च
व्रणवांश्च कुत्सितगदी नीरुक् संजायते ॥ ५ ॥

(४) †विमलम् ।

विमलं निर्मलं स्वच्छममलं स्वच्छधातुकम् । बाणसंख्याभिर्धं प्रोक्तं तारहेम

* अभ्रकभेदशुद्धिमारणानुपानानि—

तत्राऽऽदौ भेदः—मेकं पिनाकं भुजगं च वज्रं चतुर्विधं चाभ्रकमीरितं बुधैः । दलानि मुखलनले
पिनाको भेकः स्वरावं कुरुतेऽनलस्थः । फूत्काररावो भुजगस्त्वमीषां सर्वं नृणां स्याद्ददृन्दकर्ता ।
अधिक्रियं नदिगतं नियोज्यं वज्राख्यमभ्रं गदमृत्युशान्त्यं ।

शुद्धिः—प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्चिकेऽभ्रकम् । निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वाऽपि
गोजले । त्रिफलाक्राथिते वाऽपि गवां दुग्धे विशेषतः ।

मारणम्—गोजलटङ्कणतुलसीमुगनालेन्दुराजिषशुगिपुभिः । त्रिचिपुटैरतिसुहृद्भिः शङ्खं मृत्युमेति
कृष्णाभ्रम् ।

अनुपानम्—वेद्यव्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरग्नहणिकाशूलं च
कोष्ठामयम् । जातं श्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते योगैरशेषा-
मयान् ॥

† विमलशोधनादि—विमलत्रिविधः प्रोक्तो हेमाद्यस्तारपूर्वकः । तृतीयः कांस्यविमल-
स्तत्तत्कान्त्या स लक्ष्यते ॥ वर्तुलः कोणसंयुक्तः स्निग्धश्च फलकान्वितः ।

गुणाः—मरुत्पित्तहरो वृष्यो विमलोऽतिरसायनः । पूर्वा हेमक्रियामुक्तो द्वितीयो रूप्यकृन्मतः ।
तृतीयो भेषजे तेषु पूर्वपूर्वा गुणोत्तरः । आटरूपत्रले स्विन्नो विमलो विमलो भवेत् । जम्बीरस्य रसे
स्विन्नो मेघशङ्कास्मेऽथवा ॥ आयाति शुद्धिं विमलो धातवश्च यथा परे ।

१ ड. छ. 'न शीतवीर्यं त' । २ ड. छ. 'न्द्रवान्धि ॥ ५ ॥

२९०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

द्विधा मतम् ॥ ६ ॥ विमलो द्विविधः प्रोक्तो हेमाग्रस्तारपूर्वकः । तृतीयः कांस्य-
विमलस्तत्तत्कान्त्या स लक्ष्यते ॥ ७ ॥ वर्तुलः कोणसंयुक्तः स्निग्धश्च फलकान्वितः ।
पूर्वो हेमक्रियासूक्तो द्वितीयो रूप्यकृन्मतः ॥ ८ ॥ तृतीयो भेषजं तेषु पूर्वपूर्वो
गुणोत्तरः ।

गुणाः—मरुत्पित्तहरो वृष्यो विमलोऽतिरसायनः ॥ ९ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

विमलं निर्मलं स्वच्छममलं स्वच्छदारुकम् । वाणसंख्याभिधं प्रोक्तं तार-
हेम द्विधा मतम् ॥ ६ ॥

गुणाः—विमलं कटुतिक्तोष्णं त्वग्दोषत्रणनाशनम् । रसवीर्यादिके तुल्यं
वेधे स्याद्भिन्नवीर्यकम् ॥ ७ ॥

(५) †चपलम् ।

गौरः श्वेतोऽरुणः कृष्णश्चपलश्च चतुर्विधः । हेमाभश्चैव ताराभो विशेषा-
द्रसबन्धनौ ॥ १० ॥ शेषौ तु मध्यौ लाक्षावच्छीघ्रद्रावौ तु निष्फला । वङ्गवद्भवते
वह्नौ चपलस्तेन कीर्तितः ॥ ११ ॥

गुणाः—चपलो लेखनः स्निग्धो देहलोहकरः स्मृतः । रसरजसहायः
स्यात्तिक्तोष्णो मथुरो मतः ॥ १२ ॥ चपलः स्फटिकच्छायः पडसिः स्निग्धको
गुरुः । त्रिदोषघ्नोऽतिवृष्यश्च रसबन्धविधायकः ॥ १३ ॥

(६) *गैरिपापाणः ।

†गैरिपापाणकः पीतो विटको हतचूर्णकः ।

विमलभारणम्—गन्यादमलकृचाम्लश्च ध्रियते दशभिः पुटैः । सटङ्कणकुचद्रावर्मेपशृङ्गाश्च
भस्मना ॥ पिष्टो मूषोदरे लिप्तः संशोष्य च निहन्त्य च । षट्प्रस्थको फिलिर्मातो विमलः सप्त-
सन्निभः ॥ सत्त्वं मुच्यति तथुक्तो रसः स्यात्स रसायनः ।

गुणाः—लीढो व्याघ्रवगन्नितो विमलको युक्तो घृतः सेवितो हन्याद्भुर्भगकृज्ज्वराऽश्वयथुकं
पाण्डुप्रमेहारुचीः । मूर्त्तिं ग्रहणी च शूलमतुलं यक्षमायं कामलां सर्वां निपतमरुद्ददन्किमपरं यौगैर-
शेषामयान् ॥

+ चपलशुद्धिः—जम्बीरकर्कोटकशृङ्गेरविभावनाभिश्चपलस्य शुद्धिः । शैलं तु चूर्णयित्वा
तु धान्याम्लोषीर्विषैः । पिण्डं वदन्वा तु विधित्वा तथैकचपलं तथा ॥

*गैरिपापाणशोधनम्—एवं पूर्वं शुणः श्रेष्ठं कारवल्लीफले क्षिपेत् । स्विदयेद्वण्डिकामध्ये शुद्धो
भवति मूषकः ॥

गैरिपापाणसत्त्वम्—तालवद्वाहयेत्सत्त्वं शुद्धं शुभ्रं प्रयोजयेत् ।

गुणाः—रसबन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥

† कश्चित्पुस्तके 'गौरिपापाणः' इत्यपि पाठो दृश्यते ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२९१

गुणाः—रसवन्धकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यजित् ॥ १४ ॥

(७) अवनी ।

अवनी मेदिनी भूमी भूतमाता वसुंधरा । गौः पृथ्वी धरणी भूमिः क्षोणी धात्री तथा क्षितिः ॥ १५ ॥ उर्वी वेला बला मूला धरित्री वसुधा धरा । प्रतिष्ठा च मही माता चतुरङ्गा बहूमया (!) ॥ १६ ॥ सा भूमिरूर्वराख्या या सर्वसस्योद्भवप्रदा । समस्तवस्तूद्भवनादुर्वरा नाम भूमिका ॥ १७ ॥

राजनिघण्टौ भूम्यादिर्द्वितीयो वर्गः—

अथ धरणिधरित्रीभूतधात्रीधराभूक्षितिमहिधरणीडक्ष्मावनीमेदिनीज्याः । अवनिरुदधिवस्त्रा गौः क्षमा क्षोणिरूर्वी कुरपि वसुमतीरा काश्यपी रत्नगर्भा ॥ ८ ॥ क्षमाऽऽदिमा भूमिरिला वसुंधरा वरा च धात्री वसुधाऽचलोर्वरा । विश्वंभराऽऽद्या जगती क्षिती रसा पृथ्वी च गोत्रा पृथिवी पृथुर्मही ॥ ९ ॥ क्षोणी सर्वसहाऽनन्ता भूतमाता च निश्चला । भूमी बीजप्रसूः श्यामा क्रोड-कान्ता च कीर्तिता ॥ १० ॥ सा भूमिरूर्वराख्या या सर्वसस्योद्भवप्रदा । समस्तवस्तूद्भवनादुर्वरा नाम भूमिका ॥ ११ ॥

(८) वालुका ।

वालुका सिकता सीरा लोहमाताऽभ्रलोहिनी । नानाधातुमयी चैव बहु-वर्णा बहुष्करा ॥ १८ ॥ अन्यच्च—*सिकता वालुका सिकता शीतला सूक्ष्म-शर्करा । *प्रवाहोत्था महाश्लक्ष्णा सूक्ष्मा पानीयचूर्णकम् ॥ १९ ॥

गुणाः—*वालुका मधुरा शीता संतापश्रमनाशिनी । *सेकप्रयोगतश्चैव शाखाशैत्यानिलापहा ॥ २० ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

* । * ॥ १२ ॥

गुणाः—* । * ॥ १३ ॥

(९) *अग्निजारः ।

*अग्निजारोऽग्निनिर्यासः सोऽग्निगर्भोऽग्निजः स्मृतः । स दावाग्निमलो ज्ञेयो जरायुश्चाग्निसंभवः ॥ २१ ॥

*अग्निजारशोधनादि—समुद्रेणाग्निनकस्य जरायुर्वह्निहज्जितः । संशुष्को भानुतापेन सोऽ-ग्निजार इति स्मृतः ॥

अग्निजारगुणाः—अग्निजारस्त्रिदोषघ्नो धनुर्वातादिवातनुत् । वर्धनो रसवीर्यस्य दीपनो जार-पस्तया । स चाग्निक्षारसंशुद्धस्तस्माच्छुद्धिर्न हीयते ।

२९२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—अग्निजारस्त्रिदोषघ्नो धनुर्वातादिवातनुत् । वर्धनो रसवीर्यस्य दीपनो जारणस्तथा ॥ २२ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

* । वडवाग्निमलो ज्ञेयो जरायुश्चाग्निसंभवः ॥ १४ ॥

गुणाः—स्यादग्निजारः कटुरूपणवीर्यस्तुण्डामयो वातकफापहश्च । पित्तप्रदः सोऽधिकसंनिपातशूलार्तिशीतामयनाशकश्च ॥ १५ ॥ जाराभं दहनस्पर्शापिच्छलं सागरे प्लवम् ॥ जरायुस्तच्चतुर्वर्णं श्रेष्ठं तेषु सलोहितम् ॥ १६ ॥

(१०) *बोदारशृङ्गकम् (मृदारशृङ्गकम्)

सदलं पीतवर्णं च भवेदुर्जरमण्डले । अर्बुदस्य गिरेः पार्श्वे जातं बोदारशृङ्गकम् ॥ २३ ॥

गुणाः—शिशिरत्वं मरुच्छलेष्मशमनं पुंस्त्वदायकम् । रसबन्धनमुत्कृष्टं केश-रञ्जनमुत्तमम् ॥ २४ ॥

(११) *रसकः ।

रसको द्विविधः प्रोक्तो दर्दुरः कारवेष्टकः । सदलो दर्दुरः प्रोक्तो निर्दलः कारवेष्टकः । सत्त्वपाते शुभः पूर्वो द्वितीयश्चौषधादिषु ॥ २५ ॥

गुणाः—रसकः सर्वमेहघ्नः कफपित्तविनाशनः । नेत्ररोगक्षयघ्नश्च लोहपार-दरञ्जनः ॥ २६ ॥ नागार्जुनेन संदिष्टौ रसश्च रसकावुभौ ॥ २७ ॥

*बोदारशृङ्गशोधनम्—साधारणरसाः सर्वे सातुलुङ्गार्द्रकाम्बुना । विरात्रं भाविताः शुष्का भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥

*रसकशुद्धिः—कटुकालाचुनिर्यास आलोढ्य रसकं पचेत् । शुद्धं दोषविनिर्मुक्तं पीतवणे तु जायते ॥ खर्पः परिमत्तः सप्तवारं निमज्जितः । बीजपूरसस्यान्तनिर्मलत्वं समश्नुते ॥ नृमूत्रे वाऽश्वमूत्रे वा तत्रै वा कात्रिकेऽथवा । प्रताप्य मज्जितं सम्यक्खर्पणं परिशुध्यति ॥

रसकसत्त्वम्—लाक्षागुडासुरीषध्याहरिद्रासर्जटङ्गैः । सम्यक्संनूर्ण्य तत्पक्वं गोदुग्धेन घृतेन च ॥ त्रन्ताकमूषिकामये निरुध्य गुटिकाकृतिम् । ध्मात्वा ध्मात्वा समाकृष्य ढालयित्वा शिलातले ॥ सत्त्वं वहाकृतिं प्राप्य रसकस्य अनोहरम् ।

रसकभस्म—तत्सत्त्वं तलकोपेतं प्रक्षिप्य खलु खर्परे ॥ मर्दयेद्बोहदण्डेन भस्मी भवति निश्चितम् ।

रसकभस्मगुणाः—तद्भस्म मृतकान्तेन समेन सह योजयेत् । अष्टगुन्नाभितं नूर्णं विफलाकाश-संयुतम् ॥ कान्तपात्रस्थितं रात्रौ तिलजप्रतिघ्रापकम् । निषेधितं निहन्त्याशु मधुमेहमपि प्लवम् ॥ पित्तं क्षयं च पाण्डुं च श्वयथुं गुल्ममेव च । रक्तगुल्मं च नारीणां प्रदरं सोमरोगकम् ॥ योनिरोगानशेषाश्च विषमाश्च ज्वरानपि । रजःशूलं च नारीणां कांसं श्वासं च हिधिमकाम् ॥

१ ट. वीर्यः कण्ठाम् । २ झ. ड. 'स्तुन्दाम्' ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२९३

(१२) शिलाधातुः ।

उत्पत्तिः—ग्रीष्मे तीव्रार्कतप्तेभ्यः पादेभ्यो हिमभूभृतः । स्वर्णरौप्यार्कगर्भेभ्यः शिलाधातुर्विनिःसरेत् ॥ २८ ॥

वर्णनम्—शिलाधातुर्द्विधा प्रोक्तो गोमूत्राद्यो रसायनः । कर्पूरपूर्वकश्चान्यस्तत्राऽऽद्यो द्विविधः पुनः ॥ २९ ॥ ससत्त्वश्चैव निःसत्त्वस्तयोः पूर्वो गुणाधिकः ।

गुणाः—स्वर्णगर्भगिरेर्जातो जपापुष्पनिभो गुरुः । स स्वल्पतिक्तः सुस्वादुः परमं तद्रसायनम् ॥ ३० ॥ रूप्यगर्भगिरेर्जातं मधुरं पाण्डुरं गुरु । शिलाजं पित्तरोगघ्नं विशेषात्पाण्डुरोगहृत् ॥ ३१ ॥ ताम्रगर्भं गिरेर्जातं नीलवर्णं घनं गुरु । शिलाजं कफवातघ्नं तिक्तोष्णं क्षयरोगहृत् ॥ ३२ ॥ बहौ क्षिप्तं भवेद्यत्तल्लिङ्गाकारमधूमकम् । सलिलेऽथ विलीनं च तच्छुद्धं हि शिलाजतु ॥ ३३ ॥

(१३) रोहिणः ।

रोहिणो रोहितो रोही अश्वगन्धो विषाणिकः । चमरी नीलिनी प्रोक्तस्ताम्रकः करभू रुरुः ॥ ३४ ॥ रक्षो नीलान्द्रगो नीलो गवयश्चारुदर्शनः ।

गुणाः—गवयो मधुरो वृष्यः स्निग्धोष्णकफपित्तलः ॥ ३५ ॥

(१४) महाशृङ्गः ।

महाशृङ्गस्तु शरभो मेघस्कन्दो महामनाः । अष्टपादो महासिंहो मनस्वी पर्वताश्रयः ॥ ३६ ॥

(१५) शलूलः ।

शलूलः शल्ली श्वावित्सेधा स्यात्सूचिनाखरा ॥ ३७ ॥

गुणाः—शलुकः श्वासकासास्त्रशोषदोषत्रयापहः । सेधा तथैव विज्ञेया विशेषाद्बलवर्धिनी ॥ ३८ ॥

(१६) गोधा ।

गोधा घोरफडा पञ्चनखराजः स्मृतस्तथा । खरचर्मा तु गोधायां गौधेरः स महाविपः ॥ ३९ ॥

+ शिलाधातुशोधनम्—क्षाराम्लगोत्रलैर्घातं शुध्यत्येव शिलाजतु । शिलाधातुं च दुग्धेन त्रिफलामार्कवद्वैतः ॥ लोहपात्रे विनिक्षिप्य शोधयेदतिव्रततः ।

शिलाधातुमारणम्—शिलया गन्धतालाभ्यां मातुलुहरसेन च । पुटितो हि शिलाधातुस्त्रियतेऽऽगिरिण्डकैः ॥

गुणाः—भस्मीभूतशिलोद्भवं समतुलं कान्तं च वैकान्तकं युक्तं च त्रिफलाकटुत्रिकथृतैर्वर्द्धेन तुल्यं भजेत् । पाण्डो यक्ष्मगुदे तथाऽभिसदने भेदेषु मूत्रामये गुल्मप्लीहमहोदरे बहुविधे श्ले च योग्यामये ॥

२९४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णादिः—

गुणाः—अस्रक्श्वासक्षयहरा गोधा मधुरशीतला ॥ ४० ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

गोधा तु गोधिका ज्ञेया दारुमत्स्याह्वया च सा । खरचर्मा पञ्चनखी पुलका दीर्घपुच्छिका ॥ १७ ॥

(१७) गौधेयः ।

गोधाजः स्यात्तु गौधेयो गौधारो गोधिकासुतः ॥ ४१ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

गौधारः स्यात्तु गौधेयो गौधेरो गोधिकासुतः ॥ १८ ॥

(१८) मक्षिका ।

मक्षिका मधुकृच्चान्या सरघा मधुमक्षिका । पूतिका माक्षिका पूतिः क्षुद्राऽन्या क्षुद्रमक्षिका ॥ ४२ ॥ कृष्णा नीलाऽरुणा मक्षी कुमिमक्षी प्रकीर्तिता ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

दंशो दुष्टमुखः क्रूरः क्षुद्रिका वनमक्षिका । मक्षिका त्वमृतोत्पन्ना वमनी चापला च सा ॥ १९ ॥

(१९) मशकः ।

मशको दंशको ग्राम्यः क्षुद्रदंशस्तु स स्मृतः । अन्यो दंशो वन्यदंशः पशु-लोहितपः स्मृतः ॥ ४३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

मशको वज्रतुण्डश्च सूच्यास्यः सूक्ष्ममक्षिका ॥ २० ॥

(२०) कौकडः ।

कौकडो जवनः प्रोक्तः काकवाचो विलेशयः । ज्ञेयो मधुरवृत्तश्च रोमशो धूम्रवर्णकः ॥ ४४ ॥ रात्रिजागरदो धूम्रो नीलाभास्त्वन्यजातयः । अष्टा-ङ्घ्रिप्रष्टपादश्च गृहवासी च कृष्णकः ॥ ४५ ॥

(२१) पक्षी ।

पक्षी विहंगमः पत्री शकुन्तो विहगः खगः । अण्डजो विः पत्ररथः पतत्री शकुनी द्विजः ॥ ४६ ॥ तिर्यञ्चो विषपत्री स्याद्विहंगः खेचरस्तथा ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

खगविहगविहंगमा विहंगः पिपतिषुपत्रिपतत्रिपत्रवाहाः । शकुनिशकुनविवि-धिराण्डजा विः पतगपतन्नभसंगमा नगौकाः ॥ २१ ॥

६ पष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२९५

(२२) सारसः ।

सारसः सुस्वरश्चैव नीलाङ्गश्चित्रकन्धरः । रक्ततुण्डो रक्तनेत्रो रक्तपादोऽ-
सवल्लभः ॥ ४७ ॥ सारसी तस्य रामा च लक्ष्मणा लक्षणाकृतिः ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

सारसो रसिकः कामी नीलाङ्गो भणितारवः । नीलकण्ठो रक्तनेत्रः काक-
वाक्कामिवल्लभः ॥ २२ ॥

(२३) तित्तिरिः ।

तित्तिरिस्तिच्चिरश्चैव कृष्णो गौरः कपिञ्जलः ॥ ४८ ॥

गुणाः—तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिलहरो
विशेषाद्गौरतित्तिरिः ॥ ४९ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

तित्तिरिस्तिच्चिरश्चैव तैत्तिरो याजुषो गिरिः । कृष्णोऽन्यस्तिच्चिरिः शूरः
सुभूतिः परिपालकः ॥ २३ ॥

गुणाः—स्निग्धं तित्तिरजं मांसं लघु वीर्यबलप्रदम् । कषायं मधुरं शीतं
त्रिदोषशमनं परम् ॥ २४ ॥

(२४) चटकः ।

चटकः कलविङ्कस्तु कार्मुको नीलकण्ठकः । मधुरोऽन्योऽतिसूक्ष्मः स्याच्चटको
धान्यभक्षकः ॥ ५० ॥ गृहकर्ताऽक्षमो भीरुः कृषिद्विष्टः कणप्रियः ।

गुणाः—व्यवायी संनिपातघ्नः कलविङ्कः कफापहः ॥ ५१ ॥

तित्तिरादिविशेषगुणाः—लावतित्तिरवर्तश्च कलविङ्कः कपिञ्जलः । विष्किराः
शिखिचक्राहचक्रोरकुररादयः ॥ ५२ ॥ कषायाः स्वादवः शीता लघवो दोषना-
शनाः । कषायो मधुरस्तेषां संनिपातहरो लघुः ॥ ५३ ॥ मेघाग्निवर्धनो दृष्यो ग्राही
वर्णप्रसादकृत् । वर्तिरः कटुकः पाके कषायो वातजिलघुः ॥ ५४ ॥ कपिञ्जलो
लघुः शीतो रक्तपित्तकफापहः । लघुर्वल्योऽग्निकृन्मेध्यः कुररो वातपित्तहा ॥ ५५ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

चटका कलविङ्की स्याच्चटकैरस्तु तत्सुतः । धूसरोऽरण्यचटकः कुजो भूमि-
शयी च सः ॥ २५ ॥ भारीटः श्यामचटकः शैशिरः कणभक्षकः । धूसरोऽन्योऽ-
तिसूक्ष्मः स्याच्चटको धान्यभक्षकः । गृहकृत्यक्षमो भीरुः कृषिद्विष्टः कणप्रियः
॥ २६ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

२९६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[सुवर्णोदिः—

गुणाः—चटकायाः पलं शीतं लघु वृष्यं बलप्रदम् । तद्वच्चरण्यचटकक्रव्यं
लघु च पथ्यदम् ॥ २७ ॥

(२५) पारावतः ।

पारावतो रक्तनेत्रो नीलाङ्गश्च कपोतकः । गृहस्वामी वरारोहगुर्गुराम इति
स्मृतः ॥ ५६ ॥ ज्ञेयो गृहकपोतस्तु श्वेतः पारावतः स्मृतः । जलपारावतः कोपी
प्रोक्तो जलकपोतकः ॥ ५७ ॥ भस्माङ्गोऽथ कपोतोऽन्यो घृष्टकृत्पाण्डुरेव च ।
अमङ्गल्यः स भवति द्विजो यस्तु र्यभो यतः ॥ ५८ ॥ अन्यच्च—भस्माङ्गोऽथ
कपोतोऽन्यो घृष्टकृद्भ्रूलोचनः । दहनोऽग्निसहायश्च भीषणो गृहनाशनः
॥ ५९ ॥

गुणाः—पारावतो गुरुः स्वादुः कषायो रक्तपित्ताह । स्वादुः कषायश्च लघुः
कपोतः कफपित्ताह ॥ ६० ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

पारावतः कलरवोऽरुणलोचनश्च पारापतो मदनकाकुरवश्च कामी । रक्ते-
क्षणो मदनमोहनवाग्विलासी कण्ठीरवो गृहकपोतक एव उक्तः ॥ २८ ॥ पारा-
वतोऽन्यदेशीयः कामुको घुँलुसारवः । जलपारावतः कामी ज्ञेयो गलरवश्च सः
॥ २९ ॥

राजनिघण्टौ मांसादिः सप्तदशो वर्गः—

गुणाः—वर्धनं वीर्यबलयोस्तद्वदेव कपोतजम् । पारावतपलं स्निग्धं मधुरं
गुरु शीतलम् । पित्तासदाहनुद्वल्यं तथाऽन्यद्वीर्यवृद्धिदम् ॥ ३० ॥

(२६) वल्गुली ।

वल्गुली नक्तचारी च वक्त्रविष्टाविनिर्गमी । निशाचरी स्वैरिणी च
क्रव्यादी मातृवाहिनी ॥ ३१ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

वल्गुली वक्त्रविष्टा सा दिवान्धा च निशाचरी । स्वैरिणी च दिवास्वापा
मांसेष्टा मातृवाहिनी ॥ ३२ ॥

(२७) गृध्रः ।

गृध्रस्ताक्षर्यः शाल्मलीस्थः खगेन्द्रो भुजगान्तकः । वज्रतुण्डश्च दाक्षाय्यो
गरुत्मान्दुष्टदर्शनः ॥ ३२ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

१ झ. यतो । २ ट. घुल्मुलारवः ।

६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२९७

गृध्रस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेन्द्रो भुजगान्तकः । वक्रतुण्डश्च दाक्षाय्यो गरु-
त्मान्दूरदर्शनः ॥ ३२ ॥

(२८) रणगृध्रः ।

*करको नीलपिच्छः स्याल्लम्बकर्णो रणप्रियः । *रणपक्षी पिच्छबाणः
स्थूलनीलो भयंकरः ॥ ६३ ॥

गृध्रद्वयगुणाः—गृध्रस्य काकवन्मांसं विशेषाग्नेत्ररोगजित् ॥ ६४ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३३ ॥

(२९) श्येनः ।

श्येनः शशादः क्रव्यादः क्रूरो वेगी खगान्तकः । कामान्धस्तीव्रसंतापस्त-
रस्वी तार्क्ष्यनायकः ॥ ६५ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

श्येनः शशादः क्रव्यादः क्रूरो वेगी खगान्तकः । कामान्धस्तीव्रसंतापस्त-
रस्वी तार्क्ष्यनायकः ॥ ३४ ॥

(३०) चीरिः ।

चिरश्चिल्लश्चिल्लिचली क्षुद्रगृध्री प्रकीर्तिता ।

श्येनचीरगुणाः—श्येनचीरिभवं मांसं प्रायो दोषकरं गुरु ॥ ६६ ॥

(३१) खञ्जरीटः ।

खञ्जरीटः खञ्जनकश्चापनामा किकीदिविः । चापकस्तोककः सोऽपि
सारङ्गो भेषजीवनः ॥ ६७ ॥ भरद्वाजः कूकराटो व्याघ्राटः पुण्यदर्शनः ।

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जनः खञ्जरीटकः । समन्तभद्रः कृष्णस्तु स्वल्प-
कृष्णः सुभद्रकः ॥ ३५ ॥ द्वीपवासी मुनिश्चैव चातुर्मास्यविदर्शनः । चापः
किकीदिविः प्रोक्तो नीलाङ्गः पुण्यदर्शनः ॥ ३६ ॥

(३२) चटी (भरद्वाजादिपक्षिणश्च)

चटी चटक इत्युक्तो भारद्वाजो नहिः कुटिः । चटकोऽन्यश्चतुर्थस्तु खञ्जरी
चलपिच्छकः ॥ ६८ ॥ भारद्वाजश्चटी ब्राह्मी खञ्जरीटस्तु पिच्छकः ॥ ६९ ॥

गुणाः—खञ्जरीटो भरद्वाजश्चातकः श्लेष्मवातहा । वातघ्नोऽनिलपित्तघ्नो
भारद्वाजः कफास्रजित् ॥ ७० ॥

२९८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः— [सुवर्णादिः ६ षष्ठो वर्गः]

(३३) पेचः ।

पेचस्तु पेचको ज्ञेयो पुच्छान्तभागलोहितः । उत्क्रोशः कुररोऽथो च कोय-
ष्टिष्टिभस्तथा ॥ ७१ ॥

(३४) क्रौञ्चः ।

क्रौञ्चकः क्रोचवी दीर्घरवः स्याद्रात्रिजागरः । * नीलक्रौञ्चस्तु नीलाङ्गो
दीर्घग्रीवोऽतिजागरः ॥ ७२ ॥ कुररः क्रौञ्चवज्ज्ञेयष्टिष्टिभोऽल्पमरुत्करः ।

पेचादिगुणाः—क्रौञ्चः पित्तानिलहरः पेचकः कफवातजित् ॥ ७३ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

कुररः खरशब्दः कुङ्क्रौञ्चः पङ्क्तिचरः खरः ॥ ३७ ॥

(३५) टोकः ।

^१ टोकुकुट्टिविष्टिष्टिकिटीवीटीटिवीटिभाः ।

(३६) वर्तकः ।

वर्तको वर्तिको वर्तवर्तिका पोथवर्तिका ।

गुणाः—मेध्योऽग्निवर्धनो वृष्यो ग्राही वर्णभसादकृत् । वर्तिकः कटुकः पाके
कषायो वातजिह्वुः ॥ ७५ ॥

राजनिघण्टौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

वर्तको वर्तिको वर्तिर्गोञ्जिकायश्च कथ्यते ॥ ३८ ॥

काञ्चनादिस्तु मत्स्यान्तो वर्गः षष्ठ उदाहृतः ।

धातुद्रव्यद्रवद्रव्यमांसद्रव्यसमाश्रयः ॥ ६ ॥

इति रसवीर्यविपाकसहिते राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टौ
सुवर्णादिः षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

१ झ. टोको कुकुटी पिटी च कटी वीटी च टिष्टिभः । २ ज. 'गोञ्जिका' । ट. 'गोञ्जिका' ।

[७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

२९९

अथ मिश्रकादिः सप्तमो वर्गः ।

(१) *त्रिफला ।

*हरीतकी चाऽऽमलकं विभीतकमिति त्रयम् । त्रिफला च वरा श्रेष्ठतमं ज्ञेयं फलत्रिकम् ॥ १ ॥

गुणाः—त्रिफला च त्रिदोषघ्नी दीपनी स्याद्रसायनी । वृष्या मेहहरा दीप्या नेत्ररोगहरा मता ॥ २ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । त्रिफला त्रिफली चैव फलत्रयफलत्रिके ॥ १ ॥

(२) स्वादुत्रिफला ।

द्राक्षाखर्जूरकाश्मर्यफलानीति फलत्रयम् । सैव स्वादुर्द्वितीया तु त्रिफला त्रैफला स्मृता ॥ ३ ॥ अन्यच्च—द्राक्षादाडिमखर्जूरं द्वितीयं च फलत्रयम् ।

गुणाः—चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥ ४ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरीफलानि मिलितानि तु । मधुरत्रिफला ज्ञेया मधुरादि-फलत्रयम् ॥ २ ॥

(३) सुगन्धित्रिफला ।

जातीफलं तथैला च लवङ्गफलमेव च । सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता तृतीयं तु फलत्रिकम् ॥ ५ ॥

गुणाः—संग्राहिमधुरा पाके कफघातविबन्धनुत् ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

जातीफलं पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम् । सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता सुरभि-त्रिफला च सा ॥ ३ ॥

(४) त्रिकटुकम् (कटुत्रयम्)

* पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम् । त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्र-यमिहोच्यते ॥ ६ ॥

* ग्रन्थान्तरे—एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकी । त्रीणि चाऽऽमलकान्या-हुत्रिफलैश्च प्रकीर्तिता ॥

१ श. ण. त. 'ला फलमिष्टुक्तं तच्च ज्ञे' ।

३००

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

गुणाः—दीपनं रुचिदं वातश्लेष्ममन्दाग्निशूलनुत् ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । त्रिकटु त्र्यूपणं व्योषं कटुत्रयकटुत्रिकम् ॥ ४ ॥

(५) चातुर्भद्रकम् ।

* नागराऽतिविषा मुस्ता त्रयमेतच्च कार्षिकम् । * गुडूचीसंयुतं चैव चातुर्भद्रकमुच्यते ॥ ७ ॥

गुणाः—ज्वरघ्नं पाचनं शोक्तं त्रिदोषशमनं स्मृतम् । जीर्णज्वरारोचकघ्नं कण्ठाभयविनाशनम् ॥ ८ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ५ ॥

(६) द्वितीयं चातुर्भद्रकम् ।

* एलातकपत्रकैस्तुल्यैर्मरिचेन समन्वितैः । * कटुपूर्वमिदं चान्यच्चौतुर्भद्रकमुच्यते ॥ ९ ॥

गुणाः—चातुर्भद्रं रुचिकरं पित्तलं चाग्निदीपनम् । रूक्षोष्णं च सुगन्धि स्यात्तीक्ष्णं वर्ण्यं लघु स्मृतम् ॥ १० ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ६ ॥

(७) तृतीयं चातुर्भद्रकम् ।

* त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिगन्धि च त्रिजातकम् । * नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ ११ ॥

गुणाः—स्वरभेदश्वासकासमुखदोषविनाशनम् । वृष्यं बल्यं च योगार्हं चातुर्जातं रसायनम् ॥ १२ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ७ ॥

(८) पञ्चकोलम् ।

* पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । * एकत्र मिश्रितैरेभिः पञ्चकोलकमुच्यते ॥ १३ ॥

१ ट. 'तत्रिका' । २ झ. ण. 'तुर्जातक' ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३०१

गुणाः—पञ्चकोलं त्रिदोषघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् । स्वरभेदहरं चैव शूल-
गुल्मार्तिनाशनम् ॥ १४ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ८ ॥

(९) पञ्चवल्कलम् ।

*न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । * सर्वैरेकत्र संयुक्तैः +पञ्चवल्क-
लमुच्यते ॥ १५ ॥

गुणाः—रसे कषायं शीतं च वर्ण्यं दाहतृषापहम् । योनिदोषं कफं शोफं
हन्तीदं पञ्चवल्कलम् ॥ १६ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ९ ॥

(१०) पञ्चभृङ्गम् ।

देवदाली शमी भृङ्गा निर्गुण्डी सनकस्तथा ।

गुणाः—रोगान्ते स्नानपानार्थं पञ्चभृङ्गमिति स्मृतम् ॥ १७ ॥

(११) मध्यमपञ्चमूलम् ।

*बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन च ।

गुणाः—मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ॥ १८ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । एकत्र योजितेनैतन्मध्यमं पञ्चमूलकम् ॥ १० ॥

(१२) पञ्चमूलम् (पञ्चमूलकम्)

* शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूल-
मिति स्मृतम् ॥ १९ ॥

गुणाः—पञ्चमूलं त्रिदोषघ्नं वातघ्नं दशमूलकम् । ज्वरकासश्वासशूलमन्दान्य-
रुचिनाशनम् ॥ २० ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । तथा गोक्षुरकश्चेति लघ्विदं पञ्चमूलकम् ॥ ११ ॥

+ राजनिघण्टौ पञ्चवेतसमुच्यत इति पाठो दृश्यते ।

१ छ. 'त्र मिलितैः प' । २ झ. 'ज्वरहृद्' । ३ झ. भङ्गा । ४ ख. स्नानार्थं च प' । ५ ग.
'ज्वरहृद्' । ६ झ. छ. 'मिदं लघु ॥ १९ ॥

३०२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

(१३) महापञ्चमूलदशमूले ।

विल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मर्यः पाटला तथा । ज्ञेयं महापञ्चमूलं दश-
मूलमुभे स्मृतम् ॥ २१ ॥ अन्यच्च—शालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोधुरैः ।
विल्वाग्निमन्थस्योनाककाश्मरीपाटलायुतैः ॥ २२ ॥ दशमूलमिति ख्यातं
संनिपातहरो गणः ।

गुणाः—प्रायस्त्रिदोषशमनं पवनामयेषु श्लेष्मोल्बणेषु च गदेषु भिषग्भिरु-
क्तम् । हिकासु संनिपतितेषु शिरोरुजायां श्वासे हितं च कसने दशमूल-
मेतम् ॥ २३ ॥ उभयं पञ्चमूलं तु संनिपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां
पार्श्वशूले च शस्यते ॥ २४ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

विल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः पाटली तिन्दुकस्तथा । सर्वैस्तु मिलितैरैतैः
स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥ १२ ॥ पञ्चमूलकयैरेतद्वयं च मिलितं यदा । तदा
भिषग्भिराख्यातं गुणाढ्यं दशमूलकम् ॥ १३ ॥

(१४) जीवनपञ्चमूलम् ।

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।

गुणाः—जीवनाख्यं च चक्षुर्द्वयं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ २५ ॥

(१५) तृणपञ्चमूलम् ।

तृणाख्यं पित्तजिह्वर्भशरकाशेक्षुशालयः । एतैरेकीकृतं पञ्चमूलं तु तृणसं-
ज्ञकम् ॥ २६ ॥

गुणाः—तृणादिपञ्चमूलं तु पित्तज्वरतृषापहम् । रक्तदोषाम्लपित्तं च
स्त्रीरोगं रक्तपित्तकम् ॥ २८ ॥ प्रमेहं नाशयेदेतदिति सुज्ञैर्निरूपितम् ।

(१६) जीवकादिगणः ।

जीवकर्षभकौ मेदे काकोलयौ द्वे च योजिते । द्वे सूर्पपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकं
चेत्स्यं गणः ॥ २७ ॥

गुणाः—नाम्ना मधुर इत्युक्तो जीवनीयो रसायनः । जीवनो जीवनीयश्च
स्वादुर्मधुरकस्तथा ॥ २९ ॥ शुक्रदोषहरो बल्यो मूत्रदोषापहारकः ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

स्याज्जीवकर्षभकयुग्मयुगद्विमेदाकाकोलिकाद्वययुतद्विकसूर्पपर्ण्यौ । जीव्या मधू-
कयुतया मधुराद्वयोऽयं योगो महानिह विराजति जीवकादिः ॥ १४ ॥

१ ट. 'कः काश्मर्यः पाटली तथा । २ झ. 'रुमेदाजी' । ३ ट. छ 'यं कफपि' ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३०३

(१७) वेसवारम् ।

शुण्ठीमरीचपिप्पल्या धान्यकाजाजिदाडिमम् । पिप्पलीमूलसंयुक्तं वेसवार-
मिति स्मृतम् ॥ ३० ॥

गुणाः—वेसवारो भवेत्तीक्ष्णः सोऽग्नेर्वीर्यस्य वर्धकः ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

अजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिधान्यं निशाह्वयम् । पिप्पली मरिचं चेति वेस-
वारगणो मतः ॥ १५ ॥

(१८) संभारः ।

कासमर्दकपत्राणां कृतं चूर्णमूलखले । वेसवारसमायुक्तं सप्ताहं भाजने
स्थितम् ॥ ३१ ॥ ततो हिङ्गुरसाक्तेन मिश्रितास्तेन ते तथा । दिवाकरकरैः
शोण्या वटकाः कासमर्दकाः ॥ ३२ ॥ शार्कव्यञ्जनमांसानां संभार इति ते
मताः ।

गुणाः—अनेन संयुताः पाका वह्निवीर्यबलप्रदाः ॥ ३३ ॥

(१९) शिखरिणी ।

दध्नः पलानि द्वात्रिंशच्चगेलार्धपलं तथा । मध्वाज्यस्य पलार्धार्धं मरिचैला-
पलार्धकम् ॥ ३४ ॥ पलान्यष्टौ च खण्डस्य पटे शुक्ले च गालयेत् । कर्पूरवा-
सिते भाण्डे छायायां स्थापयेदिह ॥ ३५ ॥

गुणाः—एषा शिखरिणीत्युक्ता वृष्या दीप्तिविवर्धिनी । सदा पथ्या नियु-
द्धाध्वस्त्रीणदेहेषु पुष्टिदा ॥ ३६ ॥ आयुष्प्रवर्धिनी चैव सर्वरोगप्रमर्दिनी । सा
स्याद्बुचिस्थैर्यकरी नराणां सर्वदा हिता ॥ ३७ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

द्वात्रिंशत्पलसंमितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पलस्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन
तुलितं युक्तं त्वगेलाह्वयम् । मध्वाज्यं च पटे तदर्धमिलितं संशोधितैर्योजिता
भाण्डे स्याद्धिमवासिते शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥ १६ ॥

(२०) सर्वौषधिकम् ।

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशौलेयचम्पकाः । वचाकर्पूरमुस्ताश्च सर्वौषधिकमु-
च्यते ॥ ३८ ॥

१ अ. 'न तद्विधिः । दि' । २ झ. ण. त. 'कस्य व्यञ्जनानां च सं' । ३ अ. ट. युतं । ४ अ. ट. ड. 'लितः सं' ।

३०४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

गुणाः—सर्वौषधी त्रिदोषघ्नी मूत्रदाहापहा मता । रसायन्यर्शःपित्तघ्नी
मुखरोगविनाशिनी ॥ ३९ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराकर्चूरमुस्ताभिः सर्वौषधमुदा-
हृतम् ॥ १७ ॥

(२१) सुगन्धामलकम् ।

* सर्वौषधिकसंयुक्ताः शुष्काश्चाऽऽमलकत्वचः । सुगन्धामलकं ह्येतन्निर्दि-
शन्ति विचक्षणाः ॥ ४० ॥

गुणाः—सुगन्धामलकं वृष्यं पवित्रं मूत्रदोषनुत् । योनिदोषप्रशमनं हन्ति
दोषत्रयं तथा ॥ ४१ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । यदा तदाऽयं योगः स्यात्सुगन्धामलकाभिधः ॥ १८ ॥

(२२) सुगन्धपञ्चकम् (पञ्चसुगन्धिकम्)

कङ्कोलकं पूगफलं लवङ्गकुसुमानि च । जातीफलानि कर्पूरमेतत्पञ्चसुगन्धि-
कम् ॥ ४२ ॥

गुणाः—पञ्चसुगन्धिकं शीतं रक्तपित्तविनाशनम् । हन्त्याशु मुखवैगन्ध्यं
पीनसं च कफासृजित् ॥ ४३ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

कर्पूरकङ्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्चकेन । समांशभागेन च योजितेन
मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥ १९ ॥

(२३) परार्थम् ।

चन्दनं कुसुमं तुल्यं परार्थमभिधीयते ।

(२४) वाय्वपुष्पकम् ।

त्रिभागकुसुमं यच्च तदुक्तं वाय्वपुष्पकम् ॥ ४४ ॥

(२५) यक्षकर्दमः ।

कुङ्कुमागरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनानि च । महासुगन्ध इत्युक्तो नामतो यक्षक-
र्दमः ॥ ४५ ॥

१ ग. ण. कुङ्कुमं । २ झ. ण. कुङ्कुमं ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३०५

गुणाः—यक्षकर्म एवं स्याच्छीतस्त्वग्दोषहृच्च यः । सुगन्धिः कान्तिदश्चैव
शिरोर्तिविषनाशनः ॥ ४६ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

कुङ्कुमामरुकुरङ्गनाभिकाचन्द्रचन्दनसमांशसंभृतम् । त्र्यक्षपूजनपरैकगोचरं
यक्षकर्ममिमं प्रचक्षते ॥ २० ॥

(२६) मन्थः ।

सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतोदकपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ
इत्यभिधीयते ॥ ४७ ॥

गुणाः—मन्थः पित्तहरो ज्ञेयो दाहारुचिविनाशनः । शीतश्रमापशमने
मूर्च्छादोषापहारकः ॥ ४८ ॥

(२७) संतर्पणम् ।

द्राक्षादाडिमखर्जूरैर्मदिताम्बु सशर्करम् । * लाजाचूर्णं समध्वाज्यं संतर्पण-
मुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

गुणाः—तर्पणं शीतलं पाने नेत्ररोगविनाशनम् । बल्यं रसायनं हृद्यं वीर्य-
वृद्धिकरं परम् ॥ ५० ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीशर्करान्वितम् । * ॥ २१ ॥

(२८) पञ्चामृतम् । (दिव्यपञ्चामृतम्)

* गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । * एकत्र मिलितं ज्ञेयं
दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥ ५१ ॥

गुणाः—अजीर्णभूतवाधाघ्नं ज्ञेयं पञ्चामृतं परम् ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ २२ ॥

(२९) पञ्चगव्यम् ।

* गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिस्तथैव च । समं योजितमेकत्र पञ्चगव्य-
मिति स्मृतम् ॥ ५२ ॥

गुणाः—पञ्चगव्यं देहशुद्धिकरं कफविनाशनम् ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

१ ट. छ. "तश्चमा" ।

३०६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

* । युक्तमेतद्यथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥ २३ ॥

(३०) आम्लपञ्चकम् ।

बीजपूरकजम्बीरं नारङ्गं साम्लवेतसम् । फलं पञ्चाम्लकं ख्यातं तित्तिडी-
सहितं परम् ॥ ५३ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

जम्बीरनारिङ्गसदाम्लवेतसैः सतित्तिडीकैश्च सबीजपूरकैः । समांशभागेन
तु मेलितैरिदं द्वितीयमुक्तं च फलाम्लपञ्चकम् ॥ २४ ॥

(३१) पञ्चनिम्बम् ।

*निम्बस्य पत्रं त्वक्पुष्पफलमूलैः समन्वितम् । *पञ्चनिम्बमिति ख्यातं
नामतः शास्त्रकोविदैः ॥ ५४ ॥

गुणाः—पञ्चनिम्बमिदं कुष्ठपञ्चकव्रणनाशनम् ।

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ २५ ॥

(३२) लवणपञ्चकम् ।

सैन्धवं रोमकं चैव सामुद्रलवणं तथा । विडं सौवर्चलाख्यं च युक्तं लवण-
पञ्चकम् ॥ ५५ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

काचसैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलैः समैः । स्यात्पञ्चलवणं तच्च मृत्स्नोपेतं
षडाह्वयम् ॥ २६ ॥

(३३) पञ्चशैरीषम् ।

शिरीषपत्रं त्वक्पुष्पफलमूलसमन्वितम् । विषारिः सर्वतः ख्यातं पञ्चशैरी-
षमुच्यते ॥ ५६ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

शैरीषं कुसुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययम् । कीटारिः कथितो योगः पञ्च-
शैरीषकाभिधः ॥ २७ ॥

(३४) पञ्चाम्लकम् ।

कोलदाडिमवृक्षाम्लं चुक्रिका चाम्लवेतसः । पञ्चाम्लकं समुद्दिष्टं विद्वद्भिश्च
भिषग्वरैः ॥ ५७ ॥

१ अ. ग. 'मृ' । संज्ञागते प्रयत्नेन तत्पञ्चदशकं स्मृतम् ॥ ५६ ॥

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३०७

राजनिघण्टौ मिश्रकादिद्वाविंशो वर्गः—

कोलदाडिमवृक्षाम्लं चुक्रिका चाम्लधेतसः । फलं पञ्चाम्लमुद्दिष्टमम्लं
पञ्चफलं स्मृतम् ॥ २८ ॥

(३५) पञ्चाङ्गम् ।

*त्वक्पत्रफलमूलानि पुष्पं चैकस्य शाखिनः । पञ्चाङ्गमिति बोद्धव्यं प्राज्ञैरे-
कत्र मिश्रितम् ॥ ५८ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिद्वाविंशो वर्गः—

*एकत्र मिलितं तच्चेत्पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥ २९ ॥

(३६) पञ्चसार्पकम् ।

शिरीषपञ्चपञ्चाङ्गमगदं पञ्चसार्पकम् ।

गुणाः—सर्पदंष्ट्राविषध्वंसि विज्ञेयं शास्त्रकोविदैः ॥ ५९ ॥

(३७) पञ्चसूरणम् ।

*अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विसूरणैः । *प्रोक्तो भवति योगोऽयं
पञ्चसूरणसंज्ञकः ॥ ६० ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिद्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३० ॥

(३८) पञ्चसिद्धौषधिकम् (पञ्चकन्दः)

*तैलकन्दः सुधाकन्दः क्रोडकन्दो रुदन्तिका । *सर्पनेत्रयुताः पञ्चसि-
द्धौषधिकसंज्ञकाः ॥ ६१ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिद्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३१ ॥

(३९) रक्तवर्गः ।

*दाडिमं किंशुकं लाक्षा वन्धूकं च निशाह्वयम् । *कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा
इत्येतै रक्तवर्गकः ॥ ६२ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिद्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३२ ॥

(४०) शुक्लवर्गः ।

*खटिनीश्वेतसंयुक्ताः शङ्खशुक्तिवराटिकाः । *भृष्टाग्मशर्करा चेति शुक्ल-
वर्ग उदाहृतः ॥ ६३ ॥

३०८

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३३ ॥

(४१) विदारिगन्धाढ्यो गणः (पञ्चगणः)

*विदारिगन्धा बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका । *श्वदंष्ट्रा चेति संप्रोक्तो
योगः पञ्चगणाभिधः ॥ ६४ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३४ ॥

(४२) मूत्राष्टकम् ।

मूत्रं गोजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् । सर्वमेकत्र संयुक्तं मूत्राष्टकमुदाहृतम्
॥ ६५ ॥

(४३) क्षाराष्टकम् ।

अपामार्गपलाशार्कतिलैमुष्कयवाग्रजम् । सर्जिकाटङ्कणयुतं क्षाराष्टकमुदा-
हृतम् ॥ ६६ ॥

(४४) लवणषट्कम् ।

सामुद्रसिन्धुरुचकं विडरोमकपांशुजम् । षडेते च समाख्याता लवणाः शास्त्र-
कोविदैः ॥ ६७ ॥

(४५) त्रिलवणम् ।

सैन्धवं रुचकं चैव विडं च लवणत्रयम् । एतत्रिलवणं प्रोक्तं नामतत्त्वार्थ-
कोविदैः ॥ ६८ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

सैन्धवं च विडं चैव रुचकं चेति मिश्रितम् । लवणत्रयमाख्यातं तच्च त्रिल-
वणं तथा ॥ ३५ ॥

(४६) क्षारत्रयम् ।

*सर्जिक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च । *क्षारत्रयं समाख्यातं त्रिक्षारं च
प्रकीर्तितम् ॥ ६९ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

* । * ॥ ३६ ॥

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३०९

(४७) क्षारपट्टकम् ।

कृष्णतिलजपालाशौ वचापामार्गजस्तथा । कुटजो मुष्कजश्चैव क्षारपट्टकं
विनिर्दिशेत् ॥ ७० ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

धवापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्कजैः । क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारपट्टकमुदाह-
तम् ॥ ३७ ॥

(४८) त्रिमधुरम् । (मधुरत्रयम्)

घृतं सिता माक्षिकं च विज्ञेयं मधुरत्रयम् । विद्यात्रिमधुरं चैव प्रोक्तं च
मधुरत्रिकम् ॥ ७१ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

सितामाक्षिकसर्षपी मिलितानि यदा तदा । मधुरत्रयमाख्यातं त्रिमधु स्यान्म-
धुरत्रयम् ॥ ३८ ॥

(४९) षड्रसाः ।

कटुतिक्तकषायाश्च लवणोऽम्लश्च पञ्चमः । मधुरेण समायुक्ताः षड्रसाः
समुदाहृताः ॥ ७२ ॥

राजनिघण्टौ रोगादिर्विंशतितमो वर्गः—

मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा । सन्तीति रसनीयत्वाद्ब्रान्ने
षडमी रसाः ॥ ३९ ॥

(५०) द्वितीयमूत्राष्टकम् ।

महिषाजाविगोश्वानां खराणामुष्टहस्तिनाम् । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्व-
शास्त्रेषु संमतम् ॥ ७३ ॥

(५१) पञ्चमूलकपञ्चकम् ।

विल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काशमर्यत्वक् पाटला । वला पुनर्नवरण्डः
शूर्पपर्णाद्वयं तथा ॥ ७४ ॥ जीवकर्षभकौ मेदे जीवन्ती च शतावरी । शरे-
क्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ७५ ॥ गन्धो हर्षश्च दंष्ट्रा च सौरभ्यं
कर्मदिका । इत्यौषधैः समुद्दिष्टं पञ्चमूलकपञ्चकम् ॥ ७६ ॥

१ ड, छ. 'तं गुडोऽथ माक्षिकं वि' ।

३१०

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

(५२) क्षारपञ्चकम् ।

पलाशतिलमुष्काणां क्षाराः सर्जियवाग्रजैः । समांशमिलिताः पञ्च क्षारप-
ञ्चकमादिशेत् ॥ ७७ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

यवमुष्ककसर्जानां पलाशतिलयोस्तथा । क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षारा-
भिधो गणः ॥ ४० ॥

(५३) औषधम् ।

भैषज्यं भेषजं चैवमगदो जायुरौषधम् । * आयुर्योगो गदारातिरमृतं च
तदुच्यते ॥ ७८ ॥ * तच्च पञ्चविधं प्रोक्तं स्वस्वयोगविशेषतः । * रसश्चूर्णं
कषायश्चावलेहः कल्क ईरितः ॥ ७९ ॥ रसः पारदसंभिन्नो दिव्यद्रव्यसम-
न्वितः । * चूर्णं तु वस्तुभिः क्षुण्णैः कषायः कथितैस्तु तैः । अनेकैरवलेहः
स्यात्कल्को मध्वादिमर्दितैः ॥ ८० ॥

राजनिघण्टौ रोगादिर्विंशतितमो वर्गः—

भैषज्यं भेषजं जैत्रमगदो जायुरौषधम् । * ॥ ४१ ॥ * । * ॥ ४२ ॥ रसो
दृषादि संभिन्नो दिव्यद्रव्यसमन्वितः । * ॥ ४३ ॥ तैः पक्कैरवलेहः स्यात्कल्को
मध्वादिमर्दितैः ॥

(५४) पथ्यम् ।

* आत्मनीनं तु पथ्यं स्यादायुष्यं च हितं च तत् ।

राजनिघण्टौ रोगादिर्विंशतितमो वर्गः—

* । पादाहारं पथ्यमाहुश्च वैद्या विद्यादर्धाहारमाहारसंज्ञम् । पादोनं
स्याद्भोजनं भोगमन्यद्विद्याच्छेषं वातदोषप्रसूत्यै ॥ ४४ ॥

(५५) कुशलनामानि ।

* पाटवं लाघवं वार्त्तमारोग्यं स्यादनामयम् ॥ ८१ ॥

राजनिघण्टौ रोगादिर्विंशतितमो वर्गः—

* ।

(५६) नीरोगनामानि ।

अगदो नीरुजः स्यात्तु ह्यनार्तश्चैव कथ्यते ॥ ८२ ॥

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३११

राजनिघण्टौ रोगादिविंशतितमो वर्गः—

अगदो नीरुजो नीरुगिरातङ्कश्च कथ्यते ॥ ४५ ॥

(५७) रोगिनामानि ।

व्याधितो विकृतो ग्लान्गुर्लानो मन्दस्तथाऽऽतुरः । अभ्यान्तोऽभ्यमितो
रुग्णश्चाऽऽमयावी च दुःसद्दी ॥ ८३ ॥

राजनिघण्टौ रोगादिविंशतितमो वर्गः—

व्याधितो विकृतो ग्लान्गुर्लानो मन्दस्तथाऽऽतुरः । अभ्यान्तोऽभ्यमितो
रुग्णश्चाऽऽमयाव्यपटुश्च सः ॥ ४६ ॥

(५८) वैद्यः ।

* वैद्यः श्रेष्ठोऽगदंकारी रोगहारी भिषग्विधः । * रोगज्ञो जीवो
विद्वानायुर्वेदी चिकित्सकः ॥ ८४ ॥

राजनिघण्टौ रोगादिविंशतितमो वर्गः—

* । * ॥ ४७ ॥ विप्रो वैद्यकपारगः शुचिरनूचानः कुलीनः कृती धीरः काल-
कलाविदास्तिकमतिर्दक्षः सुधीर्धार्मिकः । स्वाचारः समदृग्दयालुरखलो यः सिद्ध-
मन्त्रक्रमः शान्तः काममलोलुपः कृतयशा वैद्यः स विद्योतते ॥ ४८ ॥ पुमर्थाश्चत्वारः
खलु करणसौख्यैकसुलभास्तदेतद्भैषज्यान्वरतनिषेवैकवशम् । तदप्येका-
यत्तं फलदमगदंकारकृपया ततो लोके लोके न परमुपकर्त्रेवममुतः ॥ ४९ ॥
राजानो विजिगीषया निजभुजप्रक्रान्तमोजोदयाच्छौर्यं संगररङ्गसन्नानि यथा
संविभ्रते संगताः । यस्मिन्नौपधयस्तथा समुदिताः सिध्यन्ति वीर्याधिका
विप्रोऽसौ भिषगुच्यते स्वयमिति श्रुत्याऽपि सत्यापितम् ॥ ५० ॥

(५९) आहारः ।

* अन्नं जीवनमाहारः कूरं कशिपुरोदनम् । * अन्यो भिस्साऽन्नं भोज्यम-
न्नाद्यमशनं तथा ॥ ८५ ॥ * आहारभेदाः—भोज्यं पेयं तथा चोष्यं लेह्यं खाद्यं
च चर्वणम् । * निष्पेयं चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥ ८६ ॥

राजनिघण्टौ रोगादिविंशतितमो वर्गः—

* । * ॥ ५१ ॥ * । * ॥ ५२ ॥

३१२

धन्वन्तरीयनिघण्टुः-

[मिश्रकादिः-

(६०) सप्त धातवः ।

स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च *रङ्गं †यशदमेव च । सीसं लोहं च सप्तैते धातवो
गिरिसंभवाः ॥ ८७ ॥

(६१) उपधातवः ।

सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् । तुत्थं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरश्च
शिलाजतु ॥ ८८ ॥

(६२) नव रत्नानि ।

*रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैडूर्य-
मित्यपि ॥ ८९ ॥ अन्यच्च—मुक्ताफलं हीरकं च वैडूर्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं
च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥ ९० ॥ प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।

(६३) उपरत्नानि ।

उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च । मुक्ता शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्या-
दीनि बहून्यपि ॥ ९१ ॥

(६४) ‡उपरसाः ।

गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोञ्जनं टङ्कणं राजावर्तकचुम्बकौ स्फटि-
कया शङ्खः खटी गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्दसिकताबोलाश्च कङ्कुष्ठकं
सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः ॥ ९२ ॥ अन्यच्च—गन्धा-
श्मगैरकासीसकाङ्क्षी तालाशिलाञ्जनम् । कङ्कुष्ठं चेत्युपरसाश्चाष्टौ पारदकर्मणि
॥ ९३ ॥

* रङ्गम् = ' कथिल '—इति प्रसिद्धम् ।

† यशदम् = ' जस्त ' ' जसत '—इति प्रसिद्धम् ।

+ ' धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्द-
शास्त्रविशारदैः ॥

‡ उपरसानां शुद्धिः—सूर्यावर्तं वज्रकन्दः कदली देवदालिका । शिग्रुः कोशातर्का वन्ध्या
काकमाका च बालकम् ॥ एषामेकरसेनैव त्रिद्वारैर्लवणैः सह । भावयेदम्लवर्गंश्च दिनमेकं प्रयत्नतः ॥
ततः पथेच तद्भस्त्रदोलायच्छे दिनं मुधीः । एवं शुध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये ॥

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३१३

(६५) *साधारणरसाः ।

कम्पिलुश्वपलो गौरीपाषाणो नवसागरः । कपर्दी वह्निजारश्च गिरिसिन्दूर-
हिङ्गुलौ ॥ ९४ ॥ बोदारशृङ्गमित्यष्टौ साधारणरसाः स्मृताः ।

(६६) धातवः ।

तारं ताम्रं पित्तलं नागहेमं वङ्गं तीक्ष्णं कांस्यकं किट्टलोहम् । सूर्यादीनां
नामभिः खेचराणां विज्ञातव्या धातवोऽनुक्रमेण ॥ ९५ ॥

(६७) पञ्च रत्नानि ।

पद्मनागेन्द्रनीलाख्या तथा मरकतः शुभः । पुष्परगश्च वज्राख्यः पञ्च
रत्नवराः स्मृताः ॥ ९६ ॥

(६८) †विषम् ।

ग्रन्थान्तरे—विषं च गरलं क्ष्वेडं कालकूटं च नामतः । अष्टादशविधं ज्ञेयं
विषं कन्दभवं वुधैः ॥ ९७ ॥

विषभेदाः—*स्थावरं †जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठान-
मायं तु द्वितीयं षोडशाह्वयम् ॥ ९८ ॥ मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सार
एव च । निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥ ९९ ॥ तथा च—

* साधारणरसानां शोधनम्—साधारणरसाः सर्वे मातुलिहृदिक्ताम्बुना । त्रिदिने भाविताः
शुष्का भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥

अन्यच्च—कटुं गौरिकं शङ्खः कासीसं टङ्गुणं तथा । नीलान्नं शुक्तिभेदाः क्षुद्रकाः सवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा । शुद्धिमायान्यसौ योज्या मिषमिश्रयोगसिद्धये ॥

† हारीति—शृङ्गिको वत्सनागश्च तथा वै शार्ङ्गवैरिकः । दारकः कालकूटश्च शङ्खः स्यात्सत्सुक-
न्दुकः ॥ हालाहलश्चाष्टमश्च तथाऽष्टौ विषजातयः । विपलक्षणानि—शृङ्गिकः कृष्णवर्णश्च वत्स-
नागश्च पीतकः । शुण्ठीममानवर्णश्च शार्ङ्गवैरः स उच्यते ॥ दारको हर्मिर्गश्च कालकूटो मधुप्रमः ।
शङ्खश्चातिविषाभासः पीताभः सत्सुकन्दुकः ॥ हालाहलः कृष्णवर्णश्चाष्टौ च जातयस्तथा ।

* स्थावरविषाणि वाचस्पती—मूलविषम्—करवीरादि । 'पत्रविषम्'—विषपत्रिकादि ।
फलविषम्—ककौटकादि । पुष्पविषम्—वेत्रादि । त्वक्सारनिर्यासविषाणि—कर्मभार्दानि । क्षारवि-
षम्—रतुहादि । धातुविषम्—हरितालादि । कन्दविषम्—वत्सनामसत्सुकादि, इति ।

† जङ्गमविषाणि—द्विप्रिन्ध्रामाविषाः—दिव्याः सर्पाः । दंशूविषाः—भौससर्पाः । दंशूनखविषाः—
व्याघ्रादयः । मूत्रपुरीषविषाः—गृहगोधिकदयः । शुकविषाः—मूषिकादयः । लालाविषाः—उच्छि-
टिकादयः । लालास्पर्शमूत्रपुरीषातवशुकमुखसदंशदंशूस्पर्शावमादितगुदपुरीषविषाः—चित्रशीर्षादयः ।
आस्थविषाः—सर्पादयः । पित्तविषाः—शकुन्तमस्यादयः । शृङ्खिलाः—भ्रमरादयः—इति ।

३१४

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

कालकूटं वत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपनः । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः †सक्तुक-
स्तथा ॥ १०० ॥ सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव ।

वर्ज्यविषाणि—कालकूटस्तथा मेषशृङ्गी दर्दुरकस्तथा । हालाहलश्च कर्कोटो
ग्रन्थिहारिद्रकस्तथा ॥ १०१ ॥ रक्तशृङ्गी केसरश्च यमदंष्ट्रश्च पण्डितैः । त्याज्या-
नीमानि योगेषु विषाणि दश तत्त्वतः ॥ १०२ ॥

कालकूटस्वरूपम्—देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जा-
तस्तरुश्वत्थसंनिभः ॥ १०३ ॥ निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकी-
र्तितः । सोऽहिसेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥ १०४ ॥

वत्सनाभस्वरूपम्—सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वेन
तरावृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥ १०५ ॥

शृङ्गकस्वरूपम्—यस्मिन्नोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम् । स शृङ्गक
इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥ १०६ ॥

प्रदीपस्वरूपम्—वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभः । महादाहकरः
पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥ १०७ ॥

हालाहलस्वरूपम्—गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य
दक्षन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥ १०८ ॥ असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धार्यां
हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥ १०९ ॥

ब्रह्मपुत्रस्वरूपम्—वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः
स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥ ११० ॥

हारिद्रस्वरूपम्—हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ।

सक्तुकस्वरूपम्—यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥ १११ ॥

सौराष्ट्रिकस्वरूपम्—सुराष्ट्रविषये यः स्यात्स सौराष्ट्रिक उच्यते ।

जङ्गमविषाणि—दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ॥ ११२ ॥ शुक्रं
लाला नखस्पर्शः सदंशं स्रावमर्दितम् । गुदास्थिपित्तशुक्राणि दश षड्जङ्गमा-
श्रयाः ॥ ९२ ॥

गुणाः—विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकासि च । आग्नेयं वातकफह-
योगवाहि मदावहम् ॥ ११४ ॥ स्थावरं जङ्गमं वाऽपि विषं जग्धं भिषग्वर ।
शीघ्रं दद्याद्दथां गुर्वी प्रोक्तं च नरसत्तमैः ॥ ११५ ॥ तदेव युक्तियुक्तं तु
प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातश्लेष्मजित्संनिपातहृत् ॥ ११६ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

† सक्तुकः—कचित्पुस्तके 'शौक्लिकेयः' इति वर्तते ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३१५

शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः । सक्तुकश्चेति योगोऽयं महापञ्च-
विषाभिधः ॥ ५३ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

विषमाहेयममृतं गरलं दारदं गरम् । कालकूटं कालकूटे हरिद्रं रक्तशृङ्गकम्
॥ ५४ ॥ नीलं च गरदं श्वेडो घोरं हालाहलं हरम् । मरं हालाहलं शृङ्गी
भृगरं चैकविंशतिः ॥ ५५ ॥ स्थावरे विषजातीनां श्रेष्ठौ नागोऽग्रशृङ्गकौ ।
नागो देहकरे श्रेष्ठो लोहे चैवोऽग्रशृङ्गकः ॥ ५६ ॥ विषस्याष्टादशभिदाश्चतुर्व-
र्णाश्च यत्पृथक् । तदत्र नोक्तमस्माभिर्ग्रन्थगौरवभीरुभिः ॥ ५७ ॥

गौरपाषाणकः (शौलिकेयः) (विषविशेषः) ॥ १ ॥

ग्रन्थान्तरे—गौरपाषाणकः प्रोक्तो द्विविधः श्वेतरक्तकः । श्वेतः शङ्खसद्वृत्तो
दाडिमाभः प्रकीर्तितः ॥ ११७ ॥ श्वेतः कृत्रिमकः प्रोक्तो रक्तः पर्वतसंभवः ।
विषकृत्यपरो तौ हि रसकर्मणि पूजितौ ॥ ११८ ॥

[†]हरितालम् । (विषविशेषः) ॥ २ ॥

हरितालं च गोदन्तं पीतकं नटमण्डकम् । अलं विडालं गौरं च पिञ्जरं
चित्रगन्धकम् ॥ ११९ ॥ अन्यच्च—हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि ।
हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ॥ १२० ॥ तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं
ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाऽऽम्रपत्रवत् । पत्राख्यं
तालकं विद्याहुणाढ्यं तद्रसायनम् ॥ १२१ ॥ निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्प-
सत्त्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥ १२२ ॥

गुणाः—हरितालं कटुर्षणं च स्निग्धं कुष्ठोपघातकम् । विषकण्डूभूतहरं सुभगं
केशहृत्परम् ॥ १२३ ॥ स्निग्धं कषायं कटुकं हरितालं विषव्रणान् । कुष्ठक-
ण्डूभूतवान्हन्ति सौभाग्यदायकम् ॥ १२४ ॥ अन्यच्च—श्लेष्मरक्तविषवा-

[†] हरितालशोधनम्—स्निग्धं कूष्माण्डतोये वा तिलक्षारजलेऽपि वा । तोये वा चूर्णसंयुक्ते
दोलायन्त्रेण शुध्यति ॥

हरितालसत्त्वपातनम्—चलिनाऽऽलिप्य यत्नेन त्रिवारं परिशोष्य च । श्राविते त्रिफलाताम्रे
क्षिपेतालकपोटरां ॥ भस्मना छादयेच्छरीरं ताम्रेणाऽऽवेष्टितं सितम् । मृदुलं सत्त्वमादाय दद्या-
त्प्रोक्तं रसायनम् ॥

हरितालमारणम्—तालं विचूर्णयेत्सूक्ष्मं मर्त्यं नागार्जुनीद्रवैः । सहदेव्या बलायाश्च मर्दयेद्विष-
सत्रयम् ॥ तत्तालोदकं कृत्वा छायायां च विशेषयेत् । हण्डिकायन्त्रमध्यस्थं पलाशमस्मकोपरि ।
पान्यं च बालुकायन्त्रे निहितं चण्डवद्विना । स्याद्भक्षितं समुद्रस्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

१ ज. ट. गरलं । २ ज. गरम् । ट. दरम् । ३ ज. ट. गरं ।

३१६

धन्वन्तरीयनिघण्टुः—

[मिश्रकादिः—

तभूतनुत्केवलं च खलु पुष्पहृत्स्त्रियाः । स्निग्धमुष्णकटुकं च दीपनं कुष्ठहारि
हरितालमुच्यते ॥ १२५ ॥

दोषाः—हरति च हरितालं सौष्ठवं देहजातं सृजति च बहुतापं मेहकृच्छ्रा-
श्मपीडाम् । वितरति कफवातं चाऽऽयुषोऽन्तं करोति त्वमृतमिह समस्ता-
न्दुष्टरोगान्करोति ॥ १२६ ॥ तापस्फोटारुसंकोचकफमारुतमेहकृत् । अशुद्ध-
स्तालकः शुद्धो भूतहा रोगहाऽमृतम् ॥ १२७ ॥

राजनिघण्टौ सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः—

हरितालं गोदन्तं पीतं नटमण्डनं च गौरं च । चित्राङ्गं पिञ्जरकं भवेदलं
तालकं च तालं च ॥ ५८ ॥ कनकरसं काञ्चनकं बिडालकं चैव चित्रगन्धं
च । पिङ्गं च पिङ्गसारं गौरीललितं च सप्तदशसंज्ञम् ॥ ५९ ॥

गुणाः—हरितालं कटूष्णं च स्निग्धं त्वग्दोषनाशनम् । भूतभ्रान्तिप्रशमनं
विषवातरुजातिजित् ॥ ६० ॥

*अमृतम् (विषविशेषः) ॥ ३ ॥

* अमृतं स्याद्वत्सनाभो विषमुग्रं महौषधम् । * गरलं मरणं नागं
स्तोककं प्राणहारकम् ॥ १२८ ॥ * गरलं स्थावरादि स्यात्प्रोक्तं चैकाद-
शाद्वयम् ।

गुणाः—* वत्सनाभोऽतिमधुरः सोष्णो वातकफापहः । * कण्ठरुक्सं-
निपातघ्नः पित्तसंशोधनोऽपि च ॥ १२९ ॥

राजनिघण्टौ पिप्पल्यादिः पष्ठो वर्गः—

* । * ॥ ६१ ॥ * ।

गुणाः—* । * ॥ ६२ ॥

(६९) †उपविषाणि ।

ग्रन्थान्तरे—अर्कक्षीरं खुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जाऽहिफेनो धत्तूरः
सप्तोपविषजातयः ॥ १३० ॥ अन्यच्च—खुर्बकलाङ्गली गुञ्जा हयारिर्विषमु-

* अमृतशोधनम्—गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति । रक्तसर्पपतैलाक्ते तथा
धार्धं च वासमि ॥ अन्यच्च—खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिग्रहं तु दोलया । अजापयसि संस्विन्नं यामतः
शुद्धिमाप्नुयात् ॥ विषग्रन्थि मले न्यस्य माहिषे हृद्यमुद्रितम् । करीषाग्री पचेद्यामं वस्त्रपूतं विषं
शुचि ॥ अन्यच्च—कणशो वत्सनाभं च कृत्वा यद्भ्या च पर्यटम् । दोलायन्त्रे जलक्षीरे प्रहराच्छु-
द्धिमुच्छति ॥ ३ ॥ अजादुग्धे भावितस्तु गव्यक्षरेण शोधयेत् ।

† उपविषशोधनम् पञ्चगव्येषु शुद्धानि देयान्युपविषाणि च । विषाभावे प्रयोगेषु गुणास्तु
विषसंभवाः ॥

* विषमुष्टिका (अधिनी) 'काजरा' 'कुचला' इति ख्याते ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३१७

ष्टिका । जेपालोन्मत्ताहिफेनं नवोपविषजातयः ॥ १३१ ॥ जयपालं च धत्तूर-
वीजं च विषतिन्दुकम् । †विजया लाङ्गली गुञ्जा करवीराद्युपविषं स्मृतम् (?)
॥ १३२ ॥

उपविषगणः—भल्लातकं चातिविषं चतुर्भागं च स्वाखसम्(?) । करवीरं द्विधा
प्रोक्तमहिफेनं द्विधा मतम् ॥ १३३ ॥ धत्तुरश्च चतुर्धा स्याद्विधा गुञ्जानन-
विषाः (?) । विषमुष्टिर्लाङ्गली च गणश्चोपविषाद्वयः ॥ १३४ ॥

राजनिघण्टौ मिश्रकादिर्द्वाविंशो वर्गः—

सुहृर्ककरवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका । एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च पाण्डि-
त्यशालिनः ॥ ६३ ॥

विषोपविषप्रशमनम्—ग्रन्थान्तरे—पीतविषं नरं दृष्ट्वा सद्यो वमनमुत्तमम् । याव-
त्पीतातिविषं च तावत्तु वमयेत्सदा ॥ १३५ ॥ सिञ्चेच्छीताम्भसा वक्त्रं मन्त्र-
पूतेन सच्चरम् । रजनीयुग्माम्लकेन काञ्जिकेन तु पेपितम् ॥ १३६ ॥ लेपेन
च विषं हन्ति प्रलिप्तं नात्र संशयः । मातुलुङ्गरसेनापि धावनं काञ्जिकेन वा
॥ १३७ ॥ अतिशीतेन तोयेन प्रलिप्तं नात्र संशयः ।

वर्गोऽयं मिश्रको नाम सप्तमः परिकीर्तितः ।

द्रव्याण्युक्तानि गणशो मिश्रीकृत्य समासतः ॥ ७ ॥

गुडूच्यादिः शताह्वादिस्तथाऽन्यश्चन्दनादिकः ।

करवीरादिराम्रादिः सुवर्णादिर्विमिश्रकः ॥

इति रसवीर्यविपाकसहिते राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टौ
मिश्रकादिः सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

† विजया—भाह्म मयजी इति ख्याते ।

परिशिष्टम् ।

अथ राजनिघण्ट्वशिष्टद्रव्यावलिः ।

(१) मङ्गलाचरणम् ।

* श्रीकण्ठाचलं शृङ्गकोलिषु नदत्कुम्भीन्द्रबुद्ध्यारदप्रान्तोत्तम्भितसंभृताब्द-
गलितैः शीतैरपां शीकरैः । निर्वाणे मदसंज्वरे प्रमुदितस्तेनाऽऽतपत्रश्रियं
तैन्वानेन निरन्तरं दिशतु वः श्रीविघ्नराजो मुदम् ॥ १ ॥ कर्षूरक्षोदगौरं
कंपिलपृथुजटं त्रीक्षणं चन्द्रमौलिं सौधं कुण्डं सुधांशुं वरयुतमभयं दोशतुष्के
दधानम् । वामोत्सङ्गे वहन्तं विविधमणिगणालंकृतामुज्ज्वलाङ्गीं शर्वाणीं
स्वानुरूपां तमनिशममृतेशाख्यमीशं स्मरामि ॥ २ ॥ श्रीमन्महेशानलिनास-
ननिर्जरेन्द्रास्तत्राश्विनावथ ततोऽत्रितनूद्भवश्च । धन्वन्तरिश्चरकसुश्रुतसूरिमुख्या-
स्तेऽप्यायुरागमकृतः कृतिनो जयन्तु ॥ ३ ॥ शंभुं प्रणम्य शिरसा स्वगुरूनु-
पास्य पित्रोः पदाब्जयुगले प्रणिपत्य भक्त्या । विघ्नेशितारर्मभिवन्द्य सर-
स्वतीं च प्रारम्भ भैषजहिताय निघण्टुराजः ॥ ४ ॥

(२) प्रस्तावना ।

धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्विश्वप्रकाश्यमरकोशसशेषराजौ । आलोक्य
लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्द्रव्याभिधानगणसंग्रह एष सृष्टः ॥ ५ ॥
आयुःश्रुतीनामतुलोपकारकं धन्वन्तरिग्रन्थमतानुसारकम् । आचक्ष्महे लक्षण-
लक्ष्यधारकं नामोच्चयं सर्वरुजापहारकम् ॥ ६ ॥ निर्देशलक्षणपरीक्षण-
निर्णयनं नानाविधौषधविचारपरायणो यः । सोऽधीत्य यत्सकलमेतमवैति
सर्वं तस्मादयं ज्ञेयति सर्वनिघण्टुराजः ॥ ७ ॥ नानाविधौषधिरसाह्वयवी-
र्यपाकप्रत्येकसम्यगवबोधकृतश्रमोऽपि । मुह्यत्यवश्यमनवेक्ष्य निघण्टुमेतं तस्मा-

* एतस्मात्प्राक् 'यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं
महेश्वरम्' ॥ १ ॥ इत्यं श्लोको जगुस्तके दृश्यते ।

१ ट. ड. 'लमेखलापरिणमत्कु' । २ ज. शीतैः पयोविन्दुभिः । नि' । ३ ज. विघ्नाणेन ।
४ ज. निरत्यर्थं । ५ ट. उ. श्रुतकंपिलजटं । ६ ज. 'ङ्गीं देधीनात्मानु' । ७ ज. पदाम्बुजयुगे । ८ ट.
ड. 'मार्धगम्यं म' । ९ ज. वैद्यकहिताय । १० ज. निघण्टुरेषः । ११ ज. 'न्यपथानु' । १२ ज.
'न द्रव्यानालगुणविवेचनतत्परो यः । १३ ज. जगति भाति नि' ।

३२०

परिशिष्टो—

[अनुपादिः—

दयं विरचितो भिषजां हिताय ॥ ८ ॥ निघण्डुना विना वैद्यो विद्वान्व्या-
करणं विना । आयुधं च विना योद्धा त्रयो हासस्य भाजनम् ॥ ९ ॥ नाना-
देशविशेषभाषितवशाद्यत्संस्कृतप्राकृतापभ्रंशादिविभेदतो न गणना द्रव्यो-
च्यव्याहृतौ । तस्मादत्र तु यावताऽस्त्युपकृतिस्तावन्मया गृह्यते पाथोदैः परि-
पीयते किमखिलं पाथो हि पाथोनिधेः ॥ १० ॥ आभीरगोपालपुलिन्दता-
पसाः पान्थास्तथाऽन्येऽपि च वन्यपारगाः । प्रैतीत्य तेभ्यो विविधौषधा-
भिधारसादि लक्ष्माणि ततः प्रैक्ष्महे ॥ ११ ॥ नानाभिधेयमथ यत्र शिवा-
समङ्गाश्यामादिनामनिगमेषु निवेशितं यत् । प्रस्ताववीर्यसंयोगवशादमुष्य
बुद्ध्या विमृश्य भिषजा च धृतिर्विधेया ॥ १२ ॥ नामानि कचिदिह रूढितः
प्रभावाद्देश्योक्त्या कंचन च लाञ्छनोपमाभ्याम् । वीर्येण कचिदितराह-
यादि देशद्रव्याणां ध्रुवमिति सप्तधोदितानि ॥ १३ ॥ अत्रौषधानि बहुना-
मगुणाभिधानप्रस्तावतस्तदुपयुक्ततयेतराणि । क्षेत्रावनीधरनदीनरतिर्यगादिव्या-
ख्यागुणैरतिसविस्तरमीरितानि ॥ १४ ॥ एकः कोऽपि सचेतसां यदि मुदे
कल्पेत जल्पे गुणस्तत्रान्येऽपि विनाऽर्थनां बहुमतिं सन्तः स्वयं तन्वते ।
अप्यार्द्राकृतशैलसानुगशिलामपीय चान्द्रीं सुधामम्भोधिः कुमुदं दृशश्च जगतां
नन्दन्ति केनादिताः ॥ १५ ॥ अप्रसिद्धाभिधं चात्र यदौषधमुदीरितम् ।
तस्याभिधाविवेकः स्यादेकार्थादिनिरूपणे ॥ १६ ॥ रम्भाश्यामादिनाम्नां ये
स्वर्गस्त्री तरुणीति च । अर्था नानार्थतन्त्रोक्तास्त्याज्यास्तेऽस्मिन्नपार्थकाः ॥ १७ ॥
व्यक्तिः कृताऽत्र कर्नाटमहाराष्ट्रीयभाषया । आन्ध्रलाटादिभाषास्तु ज्ञातव्या-
स्तद्व्याश्रयाः ॥ १८ ॥ एतन्निनेत्रगणनीयगणोभिरामगुम्फाढ्यवृत्तसितमौ-
क्तिकवर्गसारम् । कण्ठे सतां सकलनिर्वृतिधाम नामचिन्तामणिप्रकरदाम
करोतु केलिम् ॥ १९ ॥ अत्रानूपादिरादाववनिरथ गुडूचीशताह्वादिक्वौ द्वौ
तस्यान्ते पर्षटादिस्तदुपरि पठितौ पिप्पलीमूलकादी । शालमल्यादिः प्रभद्रा-
दिकमथ करवीरादिराम्रादिरन्यस्तस्याग्रे चन्दनादिस्तदनु निगदितः कोमलः
काञ्चनादिः ॥ २० ॥ पानीयः क्षीरशाल्यादिकमनु कथितौ मांसमानुष्य-
कादी सिंहादिः स्याद्गदादिस्तदनु भवति सच्चादिको भिश्रकोऽन्यः ।
एकार्थादिस्तदैतैस्त्रिकरपरिचितः प्रातिभोन्मेषसर्गं वर्गेरासाद्य वैद्यो निजमत-
हृदये निस्तरां निश्चिनोतु ॥ २१ ॥ काश्मीरेण कपदिपादकमलद्वंद्वार्चनो-

१ ट. ड. 'ना। अनभ्यासेन धानुःकल्लयो । २ ट. ड. परीक्ष्य । ३ ज. 'दिव्यो गुणतः । ४ ज.
अ. प्रयोजयेत् । ५ ज. 'सपाक्ये । ६ अ. 'तः स्वभा । ७ ज. कचिद्विगोचरान् । ८ अ. 'मुदं दृश ।
९ ज. 'नार्थिता । १० अ. ट. ड. 'शालुविद्वर्णाश्च । ११ ज. 'देवैः सत्तप ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३२१

पार्जितश्रीसौभाग्ययशःप्रतापपदवीधाम्ना प्रतिष्ठापिता । सेऽयं श्रीनरसिंहना-
मविदुषा स्वर्वैद्यविद्यास्थितिः प्रीत्या प्राप्तसुवर्णराजिरचना चित्रोज्ज्वला
पीठिका ॥ २२ ॥ अन्यत्र विद्यमानत्वादुपयोगानवेक्षणात् । वृथाविस्तरभीत्या
च नोक्तो गुणगणो मया ॥ २३ ॥

अथानूपादिः प्रथमो वर्गः ।

(१) अनूपदेशः ।

नानाक्षोणीजवीरुद्धनमृगसहितं निर्झरव्रातशीतं शैलाकीर्णं कनीयः कुररमृ-
गखगालंकृतं ताम्रभूमि । बिभ्रद्ब्रीह्यादिकं यत्स्थलमतिविपुलं नीरसं यत्चनुष्णं
पित्तघ्नं श्लेष्मघातप्रदमुदररूजापामदं स्यादनूपम् ॥ १ ॥ तच्चोक्तकृत्स्ननिजल-
क्षणधारि भूरिच्छायावृत्तान्तरवहद्वहुवारि मुख्यम् । ईषत्प्रकाशसलिलं यदि
मध्यमं तदेतच्च नातिबहुलाम्बु भवेत्कनीयः ॥ २ ॥

(२) जाङ्गलदेशः ।

यत्रानूपविपर्ययस्तनुतृणैस्तीर्णा धरा धूसरा मुद्गव्रीहियवादिधान्यफलदा
तीव्रोष्मवत्युत्तमा । प्रायः पित्तविष्टद्विरुद्धतबलाः स्युर्नीरुजः प्राणिनो गावोऽ-
जाश्च पयः क्षरन्ति बहु तत्कूपे जलं जाङ्गलम् ॥ ३ ॥ एतच्च मुख्यमुदितं स्वगुणैः
समग्रमल्पाल्पभूरुहयुतं यदि मध्यमं तत् । तच्चापि कूपखनने सुलभाम्बु यत्त-
ज्ज्ञेयं कनीय इति जाङ्गलकं त्रिरूपम् ॥ ४ ॥

(३) साधारणदेशः ।

लक्ष्मोन्मीलति यत्र किंचिदुभयोस्तज्जाङ्गलानूपयोगोभूमौलवणयावनालवि-
लसन्मापादिधान्योद्भवः । नानावर्णमशेषजन्तुसुखदं देशं बुधा मध्यमं दोषो-
द्भूतिविकोपशान्तिसहितं साधारणं तं विदुः ॥ ५ ॥ तच्च साधारणं द्वेषाऽ-
नूपजाङ्गलयोः परम् । यत्र यस्य गुणाधिक्यं तच्च तस्य गुणं भजेत् ॥ ६ ॥
मुख्यं तदंशवैषम्यान्नास्ति साधारणं क्वचित् । सूक्ष्मत्वाल्लक्ष्मत्तत्त्वस्य तद्विधै-
र्भेद इष्यते ॥ ७ ॥

(४) क्षेत्रभेदाः ।

क्षेत्रभेदं प्रवक्ष्यामि शिवेनाऽऽख्यातमञ्जसा । ब्राह्मं क्षात्रं च वैश्यीयं शौद्रं

१ ज. 'लक्ष्मयुतं मनोहच्छा' । २ ज. 'हुशः कूपे ।

३२२

परिशिष्टो—

[अनुपादिः—

चेति यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ तत्र क्षेत्रं ब्रह्मभूमीरुहाढ्यं वारिस्फारं यत्कुशाङ्कूरकीर्णम् । रम्यं यच्च श्वेतमृत्स्नासमेतं तद्व्याचष्टे ब्राह्ममित्यष्टमूर्तिः ॥ ९ ॥ ताम्रभूमिवलयं विभूधरं यन्मृगेन्द्रमुखसत्त्वसंकुलम् । घोरघोषि खदिरादिदुर्गमं क्षात्रमेतदुदितं पिनाकिना ॥ १० ॥ शातकुम्भनिभभूमिभास्वरं स्वर्णरेणुनिचितं निधानवत् । सिद्धकिंनरसुपर्वसेवितं वैश्यमाख्यदिदमिन्दुशेखरः ॥ ११ ॥ श्यामस्थलाढ्यं बहुसस्यभूतिदं लसत्तृणैर्वेव्वुलवृक्षवृद्धिदम् । धान्योद्भवैः कर्षकलोकहर्षदं जगाद शौद्रं जगतौ वृषध्वजः ॥ १२ ॥ द्रव्यं क्षेत्रादुदितमनघं ब्राह्मणतः सिद्धिदायि क्षात्रादुत्थं बलिपलितजिद्विश्वरोगापहारी । वैश्याज्जातं प्रभवतितरां धातुलोहादिसिद्धौ शौद्रादेतज्जनितमखिलव्याधिविद्रावकं द्राक् ॥ १३ ॥ ब्रह्मा शक्रः किंनरेशस्तथा भूरित्येतेषां देवताः स्युः क्रमेण । प्रोक्तो न्यत्र प्रागुमावहृत्प्रेन प्रत्येकं ते पञ्चभूतानि वक्ष्ये ॥ १४ ॥ पीतस्फुरद्बलयशर्करिलाश्मरम्यं पीतं यदुत्तममृगं चतुरस्रभूतम् । प्रायश्च पीतकुसुमान्वितवीरुदाढ्यं तत्पार्थिवं कैथितमुद्यदशेषवस्तु ॥ १५ ॥ अर्धचन्द्राकृति श्वेतं कमलाभं दृपचितम् । नदीनदजलाकीर्णमाप्यं तत्क्षेत्रमुच्यते ॥ १६ ॥ खदिरादिदुर्माकीर्णं भूरिचित्रकवेणुकम् । त्रिकोणं रक्तपाषाणं क्षेत्रं तैजसमुत्तमम् ॥ १७ ॥ धूम्रस्थलं धूम्रदृपत्परीतं षट्कोणकं तूर्णमृगावकीर्णम् । शाकैस्तृणैरश्वितरुक्षवृक्षज्ञांकारमेतत्तलु वायवीयम् ॥ १८ ॥ नानावर्णं वर्तुलं तत्प्रशस्तं प्रायः शुभ्रं पर्वताकीर्णमुच्चैः । यच्च स्थानं पावनं देवतानां ग्राह क्षेत्रं त्रीक्षणस्त्वान्तरिक्षम् ॥ १९ ॥ द्रव्यं व्याधिहरं बलातिशयकृत्स्वाद् स्थिरं पार्थिवं स्यादाप्यं कटुकं कपायमखिलं शीतं च पित्तापहम् । यत्तित्तं लवणं च दीप्यरुचिकृच्चोष्णं च तत्तैजसं वायव्यं तु हिमोष्णमम्लमवलं स्यान्नाभसं नीरसम् ॥ २० ॥

(५) क्षेत्रदेवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रः स्यादीश्वरोऽथ सदाशिवः । इत्येताः क्रमशः पञ्च क्षेत्रभूताधिदेवताः ॥ २१ ॥ जित्वा जवादजरसैन्यमिहाऽऽजहार वीरः पुरा युधि सुधाकलशं गरुत्मान् । कीर्णैस्तदा भुवि सुधाकलशैः किलाऽऽसीदृक्षादिकं सकलप्रस्य सुधांशुरीशः ॥ २२ ॥ तत्रोत्पन्नास्तुत्तमे क्षेत्रभागे विप्रीयादौ विश्रुपो यत्र यत्र । क्षोणीजादिद्रव्यभूयं प्रपन्नास्तास्ताः संज्ञा विभ्रते तत्र भूयः ॥ २३ ॥ एवं क्षेत्रानुगुण्येन तज्जा विप्रादिवर्णिनः । यदि वा लक्षणं वक्ष्याम्यमोहाय मनीषिणाम् ॥ २४ ॥ किसलयकुसुमप्रकाण्डशाखादिषु विशदेपु

१ ज. 'गुरुचि' । २ झ 'कास्तत्र' । ३ ज. 'रिकाश्म' । ४ झ. ड. 'कटिगु' । ५ ज. यत्र । ६ ज. 'चिमच्चो' । ७ ड. ड. 'म्यक्षोनाय' ।

१ प्रथमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३२३

वदन्ति विप्रमेतान् । नरपतिमतिलोहितेषु वैश्यं कनकनिभेषु सितेतेरेषु शूद्रम् ॥ २५ ॥ विप्रादिजातिसंभूतान्विप्रादिष्वेव योजयेत् । गुणाढ्यानपि वृक्षादी-
न्यातिलोम्यं न चाऽऽचरेत् ॥ २६ ॥ अपि च—विप्रो विप्राद्येषु वर्णेषु राजा
राजन्यादौ वैश्यमुख्येषु वैश्यः । शूद्रः शूद्राद्येषु शस्तं गुणाढ्यं द्रव्यं नैव
प्रातिलोम्येन किञ्चित् ॥ २७ ॥ द्रव्यं यदङ्कुरजमाहुरार्यास्तत्ते पुनः पञ्चविधं
वदन्ति । वनस्पतिश्चापि स एव वानस्पत्यः क्षुपो वीरुदथौषधी च ॥ २८ ॥
ज्ञेयः सोऽत्र वनस्पतिः फलति यः पुष्पैर्विना तैः फलाद्धानस्पत्य इति स्मृतस्त-
नुरसौ ह्रस्वः क्षुपः कथ्यते । या वल्लत्यगमादिसंश्रयवशादेषा तु वल्ली मता
शाल्यादिः पुनरोषधिः फलपरीपाकावसानान्विता ॥ २९ ॥ स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन
त्रैविध्यं स्थावरेष्वपि । शृणु वक्ष्यामि तल्लक्ष्म व्यक्तमत्र यथाक्रमम् ॥ ३० ॥
इक्षुवेषुतल्लक्ष्मीरुदादयः स्कन्धकाण्डफलपुष्पपल्लवैः । स्निग्धदीर्घतनुतामनोरमा-
स्ताः स्त्रियः खलु मता विपश्चिताम् ॥ ३१ ॥ यत्र पुष्पप्रवालादि नातिदीर्घं न
चाल्पकम् । स्थूलं परुषमित्येष पुमानुक्तो मनीषिभिः ॥ ३२ ॥ स्त्रीपुंसयोर्यत्र
विभाति लक्ष्म द्वयोरपि स्कन्धफलादिकेषु । संदेहदं नैकतरावधारि नपुंसकं
तद्विबुधा वदन्ति ॥ ३३ ॥ द्रव्यं पुमान्स्यादखिलस्य जन्तोरारोग्यदं तद्वलवर्धनं
च । स्त्री दुर्बला स्वल्पगुणा गुणाढ्या स्त्रीष्वेव न कापि नपुंसकं स्यात् ॥ ३४ ॥

तथाच—यदि स्त्रियः स्त्रीषु कृता गुणाढ्याः क्लीवानि तु क्लीवशरीरभाजाम् ।
सदा च सर्वत्र पुमान्प्रयुक्तो गुणावहश्चेति च केचिदाहुः ॥ ३५ ॥ क्षुत्पिपासे च
निद्रा च वृक्षादिष्वपि लक्ष्यते । मृज्जलादानतस्त्वाद्ये पर्णसंकोचतोऽन्तिमा ॥ ३६ ॥
यत्काठिन्यं सा क्षितिर्यो द्रवोऽम्भस्तेजस्तूष्मा वर्धते यत्स वातः । यद्यच्छिद्रं
तन्नभः स्थावराणामित्येतेषां पञ्चभूतात्मकत्वम् ॥ ३७ ॥

—:०:—

इत्थं देशगुणस्वरूपकथनप्रक्रान्तकान्तारजक्षेत्रद्रव्यगुणान्वयक्रममिमं वर्गं
पठित्वा नरः । प्राप्नोत्याशु भिषक्प्रयोगविषयप्रावीण्यपारीणतां हंकुर्वाणसुपर्वसं-
सदगदंकारक्रियाकौशलम् ॥ ३८ ॥ असूत सुतमीश्वरः श्रुतयशा यमष्टादश-
प्रभेदविधवाङ्मयाम्बुनिधिपारपारीणधीः । अमुष्य नृहरीशितुः कृतिवरस्य वर्गः
कृतावसावगमदादिमः सदाभिधानचूडामणौ ॥ ३९ ॥

इति वैद्यपतिमूर्धन्यरत्नाभरणश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीकण्ठचरणारविन्दसेवकराज-

हंसश्रीकाश्मीरादिवंशाचार्यपरंपरान्वयश्रीनरहरिपण्डितविरचिते

निघण्टुराजापरनामधेये पर्यायवत्यभिधानचूडामणाव-

नूपादिः प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

१ ट. 'द्वल' ।

३२४

परिशिष्टो—

[भूम्यादिः—

अथ भूम्यादिर्द्वितीयो वर्गः—

(१) क्षारमृत्तिकातद्विशिष्टदेशमरुदेशनामानि ।

क्षारा मृदूषो देशस्तु तद्वानि रणिमूपरम् । खिलमप्रहतं प्राहुर्धन्वा तु मरु-
च्यते ॥ १ ॥

(२) भूमिभेदाः ।

मरुप्रायस्तु यो देशः स चोक्तो जाङ्गलाभिधः । कृष्णमृत्कृष्णभूमिः स्यात्पा-
ण्डुभूमिस्तु पाण्डुमृत् ॥ २ ॥ स शर्करः शर्करिलो देशो यः शर्करान्वितः ।
सैकतः स्यात्सिकतिलः सिकतावांश्च यो भवेत् ॥ ३ ॥ देशो जनपदो नीवृ-
द्धिष्यश्चोपवर्तनम् । प्रदेशः स्थानमाख्या भूखकाशः स्थितिः पदम् ॥ ४ ॥
नद्यम्बुजैर्भृतो धान्यैर्नदीमातृक उच्यते । वृष्ट्यम्बुजैस्तु तैरेष देशः स्याद्देवमा-
तृकः ॥ ५ ॥ नदीवृष्टिजलोद्भूतैर्नानाधान्यैः समावृतः । देशो द्र्यानुगमनात्स
द्वैमातृक उच्यते ॥ ६ ॥ मुद्रादीनां क्षेत्रमुद्भूतिदं यत्तन्मौद्गीनं कौद्रवीणं तथाऽ-
न्यत् । वैहेयं स्यात्किं च शालेयमेवं बुद्ध्वाऽणव्यं चाऽऽणवीनं च विद्यात् ॥ ७ ॥
अथ माष्यं मापीणं भङ्ग्यं भाङ्गीनिमुम्यमौमीनम् । तिल्यं तैलीनं स्यादिति
षष्टिक्यं च यव्यं च ॥ ८ ॥ शाकादेर्यत्र निष्पत्तिरेतत्स्याच्छाकशाकटम् ।
शाकशाकिनमित्येतत्तथा वास्तुकशाकटम् ॥ ९ ॥

(३) कटकशृङ्गदरीगुहाः ।

मध्यमोऽस्य नितम्बः स्यात्कटकं मेखला च सा । तटेऽतटः प्रपातश्च प्रस्थे
लुः सानुसानुनी ॥ १० ॥ शृङ्गं तु शिखरं कूटं कन्दरे कन्दरा दरी । बिलं
गुहा शिलासंधिर्देवस्वातं च गह्वरम् ॥ ११ ॥

(४) प्रत्यन्तगिर्याकरधातुलोहानि ।

प्रत्यन्तगिरयः पादा गण्डशैलाश्च्युतोपलाः । आकरः खनिरित्युक्तो धातवो
गैरिकादयः ॥ १२ ॥ ग्रावा प्रस्तरपाषाणौ दृषदम्बोपलः शिला । लोहानि
विविधानि स्युरम्सारादिसंज्ञया ॥ १३ ॥

(५) काननम् ।

काननं गहनं सत्रं कान्तारं विपिनं वनम् । अरण्यमटवी दावो दवश्च वन-
वाचकाः ॥ १४ ॥

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३२५

(६) उद्यानम् ।

अन्यदुद्यानमाक्रीडो यत्र क्रीडन्ति रागिणः । नृपालयेषु प्रपदवनमन्तःपुरो-
चितम् ॥ १५ ॥

(७) महावनम् ।

महावनमरण्यानी महारण्यं महाद्वी ।

(८) उपवनम् ।

अथोपवनमारामः पुरप्रान्ते वनं तु यत् ॥ १६ ॥

(९) वृक्षः ।

कुजः क्षितिरुहोऽङ्घ्रिपः शिखरिपादपौ विष्टरः कुटस्तरुनोकहः कुरुह-
भूरुहदुष्टुमाः । अगो नगवनस्पती विटपिशाखिभूजागमा महीजधरणीरुहक्षि-
तिजवृक्षसालाहयाः ॥ १७ ॥

(१०) फलितवृक्षः ।

फलितः फलवानेष फलिनश्च फली तथा । फलेग्रहिरवन्ध्यो यः स्यादमो-
घफलोदयः ॥ १८ ॥

(११) अवकेशी ।

अथावकेशी वन्ध्योऽयं विफलो निष्फलोऽफलः ।

(१२) मूलम् ।

उक्तौ प्रागात्मना भिन्नौ वानस्पत्यवनस्पती । मूलं तु नेत्रं पादः स्याद-
ङ्घ्रिश्चरणमित्यपि ॥ १९ ॥

(१३) उद्भेदः ।

उद्भेदस्त्वङ्कुरो ज्ञेयः प्ररोहोऽङ्कूर इत्यपि ।

(१४) बुध्नः ।

अर्वाग्भागोऽस्य बुध्नः स्यान्नितम्बः स पृथुर्भवेत् ॥

(१५) आस्कन्धा ।

आस्कन्धा तु प्रकाण्डः स्यात्काण्डो दण्डश्च कथ्यते ॥ २० ॥

३२६

परिशिष्टो—

[भूम्यादिः—

(१६) स्कन्धः ।

स्कन्धः प्रमाणोऽस्य लतास्तु शाखाः स्कन्धोऽथ शाखास्तु भवन्ति शालाः ॥

(१७) जटामञ्जानौ ।

जटाः शिखास्तस्य किलावरोहाः शाखा शिफा मञ्जनि सारमाहुः ॥२१॥

(१८) निष्कुटवल्कले ।

निष्कुटं कोटरं प्रोक्तं त्वचि वल्कं तु वल्कलम् ।

(१९) वल्लरी ।

नवपुष्पाढ्यशाखाग्रे वल्लरी मञ्जरी तथा ॥ २२ ॥

(२०) पर्णम् ।

पर्णं पत्रं दलं वर्हं पलाशं छदनं छदः ।

(२१) पल्लवः ।

स्यात्पल्लवः किसलयः प्रवालः पल्लवं नवम् ॥ २३ ॥

(२२) विस्तारः ।

विस्तारो विटपः प्रोक्तः प्राग्रं तु शिखरं शिरः ।

(२३) पर्णशिरावृन्ते ।

मादिः पर्णशिरा ज्ञेया वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥ २४ ॥

(२४) कोरकः ।

कोरकमुकुलक्षारकजालककलिकास्तु कुड्मले कथिताः ।

(२५) कुसुमम् ।

कुसुमं सुमनः प्रसूनप्रसवसुमं सूनफुलपुष्पं स्यात् ॥ २५ ॥

(२६) मकरन्दः ।

मकरन्दो मरन्दश्च मधु पुष्परसाढ्यम् । पौष्पं रजः परागः स्यान्मधूली धूलिका च सा ॥ २६ ॥

(२७) गुच्छः ।

गुच्छो गुलुञ्छस्तवको गुच्छकः कुसुमोच्चयः ।

२ द्वितीयो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३२७

(२८) परिमलः ।

समं परिमलामोदगन्धसौरभ्यसौरभम् ॥ २७ ॥

(२९) विकसितनामानि ।

उज्जृम्भितमुज्जृम्भं स्मितमुन्मिषितं विनिद्रमुन्निद्रम् । उन्मीलितं विजृ-
म्भितमुद्रबुद्धोद्भूतदुरभिवमुद्भिन्नम् ॥ २८ ॥ विकसितहासितविकस्वरविकचव्या-
कोशफुलसंफुलम् । स्फुटमुदितदलितदीर्णं स्फुटितोत्फुलप्रफुल्लमेकार्थम् ॥ २९ ॥
संकुचितनामानि—निद्राणं मुद्रितं सुप्तं मिलितं मीलितं नतम् । निकूणितं संकु-
चितं सनिद्रमलसं समम् ॥ ३० ॥

(३०) फलादिनामानि ।

आहुस्तरूपां फलमत्र सस्यं तदाममुक्तं हि शलाहुसंज्ञम् । शुष्कं तु वानं
प्रवदन्ति गुल्मस्तम्बौ प्रकाण्डौ रहिते महीजे ॥ ३१ ॥

(३१) लता ।

उपलं गुल्मिनी वीरुलता बल्ली प्रतानिनी । व्रतती व्रततिश्चैषा विस्तीर्णा
वीरुदुच्यते ॥ ३२ ॥

(३२) *नक्षत्रवृक्षाः ।

अथ वक्ष्यामि नक्षत्रवृक्षानागमलक्षितान् । पूज्यानायुष्प्रदांश्चैव वर्धनात्पाल-
नादपि ॥ ३३ ॥ विषदुधात्रीतरुहेमदुग्धा जम्बूस्तथा स्वादिरकृष्णवंशाः ।
अश्वत्थनागौ च वटः पलाशः पुक्षस्तथाऽम्बष्ठतरुः क्रमेण ॥ ३४ ॥ बिल्वा-

* ग्रन्थान्तरे नक्षत्रवृक्षनामानि । तद्यथा—नक्षत्रवृक्षाः क्रमशः (१ अश्विनी) विषमष्टि-
(२ भरणी) रथाऽऽमली । (३ कृत्तिका) औदुम्बरो (४ रोहिणी) जम्बुवृक्षः (५ मृगशीर्षम्)
स्वादिर (६ आर्द्रा) श्वागरुर्मतः ॥ १ ॥ (७ पुनर्वसु) वेणुश्च (८ पुष्यम्) पिप्पलः प्रोक्त-
(९ आश्लेषा) श्वम्पकश्च (१० मघा) वटो मतः । (११ पूर्वा) पलाशः (१२ उत्तरा)
पौषरी (१३ हस्तम्) जाती (१४ चित्रा) बिल्वक (१५ स्वाती) श्वार्जुनः स्मृतः ॥ २ ॥
(१६ विशाखा) बल्लुली (१७ अनुराधा) नागपुष्पं च (१८ ज्येष्ठा) मोचा च (१९ मूलम्)
रालवृक्षकः । (२० पूर्वाषाढा) वेत्रो (२१ उत्तराषाढा) निचूल (२२ श्रवणम्) श्वार्कश्च
(२३ धनिष्ठा) शमी चैव (२४ शततारका) कदम्बकः ॥ ३ ॥ (२५ पूर्वाभाद्रपदा)
आम्रोऽ (२६ उत्तराभाद्रपदा) रिष्टो (२७ रेवती) मोहवृक्षो ज्ञेया जन्मर्क्षतस्त्वमी । एतेषां
पालनं कार्यं तच्छ्रेयस्करमुच्यते ॥ ४ ॥ हननं नाशकं प्रोक्तमेतेषां पूर्वसूरिभिः ।

१ ' पौषरी ' वृक्षवृक्षः ।

३२८

परिशिष्टो—

[भूम्यादिद्वितीयो वर्गः]

जुनौ चैव विकङ्कतोऽथ सकेसराः शम्बरसर्जवज्जुलाः । सर्पात्रसार्काश्च शमी-
कदम्बास्तथाऽऽम्रनिम्बौ मधुकटुमः क्रमात् ॥ ३५ ॥ अमी नक्षत्रदेवत्या वृक्षाः स्युः
सप्तविंशतिः । अश्विन्यादिक्रमादेशामेषा नक्षत्रपद्धतिः ॥ ३६ ॥ यस्त्वेतेषा-
मात्मजन्मर्क्षभाजां मर्त्यः कुर्याद्भेषजादीन्मदान्धः । तस्याऽऽयुष्यं श्रीः कलत्रं
च पुत्रो नश्यत्येषां वर्धते वर्धनाद्यैः ॥ ३७ ॥ आचार्योक्तौ स्फुटमथ बृहत्सु-
श्रुते नारदीये नारायण्यां कचिदपि तथाऽन्यत्र तन्त्रान्तरेषु । ज्ञात्वाऽपीह
प्रथितभिषजां नातिदृष्टोपयोगं नैवास्माभिर्विशदितमिदं गौरवाद्ब्रन्धभीतेः
॥ ३८ ॥

(३३) तृणवृक्षाः ।

तालाद्या जातयः सर्वाः क्रमुकः केतकी तथा । खर्जूरी नालिकेराद्यास्तृण-
वृक्षाः प्रकीर्तिताः ॥ ३९ ॥

(३४) संग्रहणीयद्रव्याणि ।

सर्वाणि चाऽऽर्द्राणि नवौषधानि सुवीर्यवन्तीति वदन्ति धीराः । सर्वाणि
शुष्काणि तु मध्यमानि शुष्काणि जीर्णानि च निष्फलानि ॥ ४० ॥ वास्तु-
ककुटजगुडचीवासाः कूष्माण्डकादि शत्रुपत्री । इत्यादि तु नित्यार्द्रं गुणवच्छुष्कं
यदा तदा विगुणम् ॥ ४१ ॥ विडङ्गं मधुमण्डूरा दाडिमं पिप्पली गुडः ।
नागवल्लीन्दुशल्याद्याः पुराणाः स्युर्गुणोत्तमाः ॥ ४२ ॥ काठिन्यं मध्यका-
ठिन्यं मर्दवं चेति तु त्रिधा । द्रव्याणामिह सर्वेषां प्रकृतिः कथ्यते बुधैः ॥ ४३ ॥
द्रव्याणां सन्ति सर्वेषां पूर्वैरुक्तास्त्रयो गुणाः । रसो वीर्यं विपाकश्च ज्ञात-
व्यास्तेऽतियत्नतः ॥ ४४ ॥ रसस्तु मधुरादिः स्याद्वीर्यं कार्यसमर्थता ।
परिणामो गुणाढ्यत्वं विपाक इति संज्ञितम् ॥ ४५ ॥ शीतमुष्णं च रुक्षं च
स्निग्धं तीक्ष्णं तथा मृदु । पिच्छिलं विषदं चेति वीर्यमष्टविधं स्मृतम् ॥ ४६ ॥
निष्कुटप्रमदकाननादिषु द्रव्यमेतदपि निर्गुणं भवेत् । काप्यलीकवचनोपकर्ण-
नात्काप्यसाधुवनितादिसेवनात् ॥ ४७ ॥ जातं श्मशाने वल्मीके देशे मूत्रादि-
दूषिते । द्रव्यं नैवोपयोगाय भिषजामुपजायते ॥ ४८ ॥ कन्दं हिमर्तौ शिशिरे
च मूलं पुष्पं वसन्ते गुणदं वदन्ति । प्रचालपत्राणि निदाघकाले स्युः पञ्च(ङ्क)-
जातानि शरत्प्रयोगे ॥ ४९ ॥ निम्बोदुम्बरजम्बाद्या यथाकालं गुणोत्तराः ।
कन्दादिष्वथ सर्वेषां पृथगेव रसादयः ॥ ५० ॥ केचित्कन्दे केऽपि मूलेषु
केचित्पत्रे पुष्पे केऽपि केचित्फलेषु । त्वच्येवान्ये वल्कले केचिदित्थं द्रव्यस्तोमा

[३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३२९

भिन्नभिन्नं गुणाढ्याः ॥ ५१ ॥ देशे देशे योजनद्वादशान्ते भिन्नान्याहुर्द्रव्यना-
मानि लोके । किंचामीषु प्राणिनां वर्णभाषा चेष्टा छाया भिन्नरूपा विभाति
॥ ५२ ॥ अनिर्दिष्टप्रयोगेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु । सामान्योक्तौ प्रयोक्तव्यं
प्राहुस्तोयं तु नाभसम् ॥ ५३ ॥ चूर्णकल्ककषायाणां प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
तत्र द्रव्यप्रमाणेन स्वयं बुद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥ माध्वीकं सर्वमद्यानां
मधूनां माक्षिकं तथा । तैलं तु तिलसंभूतं धातवो वास्तिसंभवाः ॥ ५५ ॥
शालीनां रक्तशालिः स्यात्सूप्यानां मुद्ग एव च । मूलानां पिप्पलीमूलं
फलानां मदनं फलम् ॥ ५६ ॥ त्वंचा तु गन्धद्रव्याणां पत्राणां गन्धपत्रकम् ।
जीवन्तिशाकं शाकानां लवणानां च सैन्धवम् ॥ ५७ ॥ सामान्यपुष्पनिर्दे-
शान्मालतीकुसुमं क्षिपेत् । इत्थमन्येऽपि बोद्धव्याः प्रयोगा योगलक्षिताः
॥ ५८ ॥ द्रव्यं वातहरं यत्तत्सकलं दीपनं परम् । कफहारि समं प्रोक्तं पित्तघ्नं
मन्ददीपनम् ॥ ५९ ॥ यच्छीतवीर्यं गुरु पित्तहारि द्रव्यं नृणां वातकरं तदु-
क्तम् । यदुष्णवीर्यं लघु वातहारि श्लेष्मापहं पित्तकरं च तत्स्यात् ॥ ६० ॥
इति बहुविधदेशभूषभूमीरुहवनगुल्मलताभिधागुणानाम् । सविवरमभिधाय लक्ष्म
साधारणमथ तच्च विशेषतोऽभिधास्ये ॥ ६१ ॥

इत्थं भूमीविपिनविषयक्षेत्रगोत्रादिनामस्तोमाख्यानप्रकरणगुणव्याकृतिप्रौढ-
मेतम् । वर्गं बुद्ध्वा भिषगुपचितानर्गलात्यन्तसूक्ष्मप्रज्ञालोकप्रकटितधिया-
माधिराज्येऽभिपिञ्चेत् ॥ ६२ ॥ इत्येष वैद्यकविकल्पभिधानिदानचूडामणौ मृद-
परागमपारगेण । काश्मीरवंशतिलकेन कृतापवर्गं वर्गो तृसिंहकृतिना रचितो
द्वितीयः ॥ ६३ ॥

इति वैद्यपतिमूर्धन्यरत्नाभरणश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीकण्ठचरणारविन्दसेवकराज-

हंसश्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरान्वयश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टु-

राजापरनामधेयपर्यायवत्यभिधानचूडामणौ

धरण्यादिद्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

अथ गुडूच्यादिस्तृतीयो वर्गः ।

गुडूची चाथ मूर्वा च पटोलोऽरण्यजस्तथा । काकोली च द्विधा प्रोक्ता
माषपर्णी तथाऽपरा ॥ १ ॥ मुद्रपर्णी च जीवन्ती त्रिविधा चाथ लिङ्गिनी ।
कटुकोशातकी चैव कषिकच्छुस्तथाऽपरा ॥ २ ॥ खलता कटुतुम्बी च देवदाली

१ ज. त्वचं ।

३३०

परिशिष्टो—

[गुह्य्यादिः—

तथा स्मृता । वन्ध्या कर्कोटकी प्रोक्ता कटुतुम्ब्याखुर्कणिका ॥ ३ ॥ द्विधेन्द्र-
वारुणी चात्र यवतिक्तेश्वरी तथा । ज्योतिष्मती द्विधा चैव द्विधा च गिरिकर्णिका
॥ ४ ॥ मोरटश्चाथ चेदिन्दीवरी वस्तान्निका च सा । सोमवल्ली तथा वत्सा-
दनी गोपालकर्कटी ॥ ५ ॥ काकतुण्डी द्विधा चाथ गुञ्जा द्विर्द्वदरु च ।
कैवर्ती ताम्रवल्ली च काण्डीरी चाथ जन्तुका ॥ ६ ॥ अम्लपर्णी तथा शङ्खपुष्पी
चाऽऽवर्तकी तथा । कर्णस्फोटा तथा कट्वी लता चैवामृतस्रवा ॥ ७ ॥
पुत्रदा च पलाशी च विज्ञेयाश्च नवाभिधाः । सुमतिभिरित्थमनूक्ता वोद्धव्या
वीरुधः क्रमादेताः । अस्मिन्वीरुर्द्वे नाम्ना च गुणैश्च कीर्त्यन्ते ॥ ८ ॥
आपानीयात्परिगणनयैवाप्रसिद्धाभिधानां नाम्नामुक्ता परिमितिकथाऽप्यत्र
सर्वापधीनाम् । साऽपि कापि स्फुटमभिधया कापि च प्रौढभङ्ग्या प्रोक्ता नोक्ता
प्रथितविषये साऽपि नष्टाङ्कवाक्ये ॥ ९ ॥ तस्मादिह न यत्रोक्ता नाम्नामङ्का-
दिनिर्मितिः । तत्र तत्राष्टसंख्यैव ज्ञेया सर्वत्र सूरिभिः ॥ १० ॥ यद्यपि कापि
नष्टाङ्कसंख्यानियतिरीक्ष्यते । तत्र स्फुटत्वबुद्ध्यैव नोक्ता संख्येति बुध्यताम्
॥ ११ ॥ द्रव्याणां गणशो नियोगवशतो वीर्यं परे प्रोचिरे प्राचीनैर्न च तद्व-
शेन निगमेषूक्तश्चिकित्साक्रमः । तस्मान्नैगमयोगसंग्रहविदां संवादवाग्भिस्तथा
नैवास्माभिरभाणि किंतु तदिह प्रत्येकशः कथ्यते ॥ १२ ॥

(१) हेमा ।

हेमा हेमवती सौम्या तृणग्रन्थिर्हिमाश्रया । स्वर्णपर्णी सुजीवन्ती स्वर्णजीवा
सुवर्णिका ॥ १३ ॥ हेमपुष्पी स्वर्णलता स्वर्णजीवन्तिका च सा । हेमवल्ली
हेमलता नामान्यस्याश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

गुणाः—स्वर्णजीवन्तिका वृष्या चक्षुष्या मधुरा तथा । शिशिरा वात-
पित्तामृदाहजिह्वलवर्धिनी ॥ १५ ॥

(२) लिङ्गिनी ।

लिङ्गिनी बहुपत्री स्यादीश्वरी शिववल्लिका । स्वयंभूर्लिङ्गसंभूता लैङ्गी चित्र-
फला मता ॥ १६ ॥ चण्डाली लिङ्गजा देवी चण्डाऽयस्तम्भिनी तथा । शिवजा
शिववल्ली च विज्ञेया षोडशाह्वया ॥ १७ ॥

गुणाः—लिङ्गिनी कटुरुष्णा च दुर्गन्धा च रसायनी । सर्वसिद्धिकरी दिव्या
व्रथा रसनियामिनी ॥ १८ ॥

१ ज. 'मनुक्ता ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३३१

(३) खवल्ली ।

खवल्ली आकाशवल्ली स्यादुस्पर्शा व्योमवल्लिका । आकाशनामपूर्वा सा वल्ली-
पर्यायगा स्मृता ॥ १९ ॥

गुणाः—आकाशवल्ली कटुका मधुरा पित्तनाशिनी । वृष्या रसायनी बल्या
दिव्यौषधिपरा स्मृता ॥ २० ॥

(४) आखुकर्णी ।

स्यादाखुकर्णी कृषिका द्रवन्ती चित्रा सुकर्ण्यन्दुरुकर्णिका च । न्यग्रोधिका
मूषकनामकर्णी स्याद्वृश्चिकर्णी बहुकर्णिका च ॥ २१ ॥ माता भूमिचरी चण्डा
शंवरी बहुपादिका । प्रत्यक्श्रेणी वृषा चैव पुत्रश्रेण्यद्रिभूहया ॥ २२ ॥

गुणाः—आखुकर्णी कटूष्णा च कफपित्तहरा सदा । आनाहज्वरशूलार्ति-
नाशिनी पाचनी परा ॥ २३ ॥

(५) रुद्रजटा ।

रौद्री जटा रुद्रजटा च रुद्रा सौम्या सुगन्धा सुवहा घना च । स्यादीश्वरी
रुद्रलता सुपत्रा सुगन्धपत्रा सुरभिः शिवाहा ॥ २४ ॥ पत्रवल्ली जटावल्ली
रुद्राणी नेत्रपुष्करा । महाजटा जटारुद्रा नाम्नां विंशतिरीरिता ॥ २५ ॥

गुणाः—जटा कटुरसा श्वासकासहृद्रोगनाशिनी । भूतविद्रावणी चैव रक्षसां
च निर्वर्हिणी ॥ २६ ॥

(६) इन्दीवरी ।

इन्दीवरी युग्मफला दीर्घवृत्तौतमारणी । पुष्पमञ्जरिका द्रोणी करम्भा
नैलिका च सा ॥ २७ ॥

गुणाः—इन्दीवरी कटुः शीता पित्तश्लेष्मापहारिका । चक्षुष्या कासदोषघ्नी
व्रणकृमिहरा परा ॥ २८ ॥

(७) सोमवल्ली ।

सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता । सोमार्हा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली
द्विजप्रिया ॥ २९ ॥ सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्यका ।

गुणाः—सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहनुत् । तृष्णाविशेषशमनी
पाचनी यज्ञसाधनी ॥ ३० ॥

१ ट. 'त्तोऽत्र' वाच्यं । २ ज. 'नालिका' ।

३३२

परिशिष्टो—

[भूम्यादिः—

(८) सौम्या ।

सौम्या महिषवल्ली च प्रतिसोमाऽन्नवल्लिका । अपत्रवल्लिका शोक्ता काण्ड-
शाखा पडाह्वया ॥ ३१ ॥

गुणाः—रसवीर्यविपाके च सोमवल्लीसमा स्मृता ।

(९) वत्सादनी ।

वत्सादनी सोमवल्ली विक्रान्ता मेचकाभिधा । पातालगरुडी तार्क्षी सौपर्णी
गारुडी तथा ॥ ३२ ॥ वासनी दीर्घकाण्डा च दृढकाण्डा महाबला । दीर्घ-
वल्ली दृढलता नामान्यस्याश्वतुर्दश ॥ ३३ ॥

गुणाः—वत्सादनी तु मधुरा पित्तदाहास्रदोषनुत् । वृष्या संतर्पणी रुच्या
विषदोषविनाशिनी ॥ ३४ ॥

(१०) *कैवर्तिका ।

कैवर्तिका सुरङ्गा च लतावल्ली दुमारुहा । रिङ्गिणी वस्त्ररङ्गा च सुभगेत्यष्ट-
धाभिधा ॥ ३५ ॥

गुणाः—कैवर्तिका लघुवृष्या कषाया कफनाशिनी । कासश्वासहरा चैव
सैव मन्दाग्निदोषनुत् ॥ ३६ ॥

(११) †ताली ।

ताली तमाली ताम्रा च ताम्रवल्ली तमालिका । सूक्ष्मवल्ली सुलोमा च
शोधनी तालिका नवा ॥ ३७ ॥

गुणाः—ताम्रवल्ली कषाया स्यात्कफदोषविनाशिनी । मुखकण्ठोत्थदोषघ्नी
श्लेष्मशुद्धिकरा परा ॥ ३८ ॥

(१२) अत्यम्लपर्णी ।

अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णा च कण्डुला बल्लिमूरणा । वल्ली करवडादिश्च वन-
स्थाऽरण्यवासिनी ॥ ३९ ॥

गुणाः—अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला ह्रीहशूलविनाशिनी । वातहृद्दीपनी रुच्या
गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥ ४० ॥

* कैवर्तिका—मालवे प्रसिद्धा । † ताली चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा ।

३ तृतीयो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३३३

(१३) कर्णस्फोटा ।

कर्णस्फोटा श्रुतिस्फोटा त्रिपुटा कृष्णतण्डुला । चित्रपर्णी स्फोटलता चन्द्रिका चार्धचन्द्रिका ॥ ४१ ॥

गुणाः—कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा सर्वविषापहा । ग्रहभूतादिदोषघ्नी सर्वव्याधिविनाशनी ॥ ४२ ॥

(१४) कट्वी ।

कट्वी कटुकवली च सुकाष्ठा काष्ठवल्लिका । सुवल्ली च महावल्ली पशुमोहिनिका कटुः ॥ ४३ ॥

गुणाः—कट्वी तु कटुका शीता कफश्वासातिनाशनी । नानाज्वरहरा रुच्या राजयक्ष्मनिवारिणी ॥ ४४ ॥

(१५) *अमृतस्रवा ।

ज्ञेयाऽमृतस्रवा वृक्षारुहाख्या तोयवल्लिका । घनवल्ली सितलता नामभिः शरसंमिता ॥ ४५ ॥

गुणाः—उक्ताऽमृतस्रवा पथ्या ईषत्तिक्ता रसायनी । विषघ्नी त्रणकुष्ठामकामलाः श्वयथुं जयेत् ॥ ४६ ॥

(१६) †पुत्रदात्री ।

पुत्रदात्री तु वातारिर्भ्रमरी श्वेतपुष्पिका । वृत्तपत्राऽतिगन्धालुर्वैशीजाता सुवल्ली ॥ ४७ ॥

गुणाः—पुत्रदात्री तु वातघ्नी कटुरुष्णा कफापहा । सुरभिः सर्वदा पथ्या बन्ध्यादोषविनाशनी ॥ ४८ ॥

(१७) †पलाशी ।

पलाशी पत्रवल्ली च पर्णवल्ली पलाशिका । सुरपर्णी सुपर्णी च दीर्घवल्ली विषादनी ॥ ४९ ॥ अम्लपत्री दीर्घपत्री रसाम्ला चाम्लिका च सा । अम्लतर्की काञ्जिका च स्याच्चतुर्दशधाभिधा ॥ ५० ॥

गुणाः—पलाशी मधुराम्ला च मुखदोषविनाशनी । अरोचकहरा पथ्या पित्तकोपकरी च सा ॥ ५१ ॥

—:०:—

इति बहुविधवल्लीस्तोमनामाभिधानप्रगुणगुणयथावद्वर्णनापूर्णमेतम् । सुल-

* इयममृतस्रवा चित्रकूटप्रदेशे प्रसिद्धा । † मालवे प्रसिद्धेयम् । + नागरदेशे प्रसिद्धा ।

१ च. ट. ड. ° लुर्वशी° ।

३३४

परिशिष्टो—

[शताह्वादिः—

लितपदसर्गं वर्गमाश्रायवैद्यः सदसि बहुविलासं व्यासवज्रातनोतु ॥ ५२ ॥
 दीप्ता दीधितयस्तथाऽन्धतमसध्वंसाय भानोरिव व्यातन्वन्ति निजं रुजां विजयते
 वीर्यं निरुध्यैव याः । तासामेष विलासभूमिरसमो वर्गः श्रुतो वीरुधां वीरुदुर्ग
 इति प्रतीतमहिमा नैसर्गिकैर्यो गुणैः ॥ ५३ ॥ प्राप्ता यस्य परिग्रहं त्रिविध-
 सद्वीरैकचूडामणेस्तीव्राण्योषधयः स्रवन्ति सहसा वीर्याण्यजर्यादिव । तस्यायं
 नृहरेः कृतौ स्थितिमगादूर्गो गुडूच्यादिकस्तातीयीकतयाऽभिधानरचनाचूडा-
 मणौ कीर्तितः ॥ ५४ ॥

इति वैद्यकमूर्धन्यरत्नालंकरणश्रीमद्रीश्वरसूरिसूनुश्रीकण्ठचरणारविन्दसेवकराज-
 हंसश्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरान्वयश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टु-
 राजापरनामधेयपर्यायवत्यभिधानचूडामणौ गुडूच्यादि-
 स्तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अथ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः—

शताह्वा चैव मिश्रेया शालिपर्णी समष्टिलः । बृहती कण्टकारी च द्विधा
 स्यात्पृश्निपर्णिका ॥ १ ॥ द्विधा गोक्षुरकश्चैव यासो वासा सितावरी । धन्व-
 यासद्वयं चाग्निदमनी वाकुची तथा ॥ २ ॥ शणपुष्पी द्विधा चैव त्रिविधा
 शरपुष्पिका । पाठाऽम्बुष्ठा द्विधा नीली द्विधा गोजिह्विका स्मृता ॥ ३ ॥ अपा-
 मार्गद्वयं पञ्च वला राष्ट्री महादिका । हयगन्धा च हपुषा शतावर्यौ द्विधा मते
 ॥ ४ ॥ एलावालुकतेरण्या कलिकारी जयन्तिका । काकमाची सुतश्रेणी विजया
 मार्कवस्त्रिधा ॥ ५ ॥ काकजड्या त्रिधा चञ्चुस्त्रिविधः सिन्दुवारकः । भेण्डा
 स्यात्पुत्रदा चैव तत्रा स्वर्णलिकाह्वया ॥ ६ ॥ खस्वसः मिश्रुडी चैव ज्ञेयो
 वन्यकुसुम्भकः । ब्रूवाहुल्यः कासमर्दश्च रविपत्रो द्विधाऽम्बिका ॥ ७ ॥ अज-
 गन्धाऽऽदित्यभक्ता विषमुष्टिर्द्विधाऽपरा । कालाञ्जनी द्विकार्पासी द्विविधः
 कोकिलाक्षकः ॥ ८ ॥ सातला कामटुद्विश्च चक्रमर्दोऽथ शिञ्जिरा । स्याद्वाणा-
 दिक्रमेणैव क्षुपाः प्रोक्ता यथाक्रमात् ॥ ९ ॥

(१) समष्टिलः ।

समष्टिलश्च भण्डीरो नद्याम्रश्चाऽऽम्रगन्धकृत् । कौकाभ्रः कण्टकिफलोऽ-
 प्युपदंशो मुनिह्वयः ॥ १ ॥

१ ट. ड. 'लः' । त्रिवृहति क' । २ ट. ड. 'री द्वि' । ३ ज. 'मिधम' । ४ ज. 'झ' डिडिरा ।
 ५ ज. 'गण्डीरो' । ६ ज. 'कोशकाभ्रः' । ७ ज. 'भ्रः' कौशक' ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३३५

गुणाः—नद्याम्रः कटुरुष्णश्च रुच्यो मुखविशोधनः । कफवातप्रशमनो दाह-
कृदीपनः परः ॥ २ ॥

(२) अग्निदमनी ।

अथाग्निदमनी वाह्निदमनी बहुकण्टका । वल्लिकण्टारिका गुच्छफला क्षुद्र-
फला च सा ॥ ३ ॥ विज्ञेया क्षुद्रदुस्पर्शा क्षुद्रकण्टारिका तथा । मर्त्येन्द्रमाता
दमनी स्यादित्येषा दशाह्वया ॥ ४ ॥

गुणाः—कटूष्णा चाग्निदमनी रूक्षा वातकफापहा । रुचिकृदीपनी ह्या
गुल्मघ्नीहापहा भवेत् ॥ ५ ॥

(३) शरपुङ्खा ।

शरपुङ्खा काण्डपुङ्खा वाणपुङ्खेपुङ्खिका । ज्ञेया सायकपुङ्खा च खगपुङ्खा च
सप्तधा ॥ ६ ॥ शराभिधा च पुङ्खा स्याच्छ्वेताढ्या सितसायका । सितपुङ्खा
श्वेतपुङ्खा शुभ्रपुङ्खा च पञ्चधा ॥ ७ ॥

गुणाः—शरपुङ्खा कटूष्णा च कृमिवातरुजापहा । श्वेता त्वेषा गुणाढ्या
स्यात्प्रशस्ता च रसायने ॥ ८ ॥

(४) कण्टपुङ्खा ।

अन्या तु कण्टपुङ्खा स्यात्कण्टालुः कण्टपुङ्खिका ।

गुणाः—कण्टपुङ्खा कटूष्णा च कृमिशूलविनाशनी ॥ ९ ॥

(५) शणः ।

शणस्तु माल्यपुष्पः स्याद्वमनः कटुतिक्तकः । निशावनो दीर्घशाखस्त्व-
क्सारो दीर्घपलवः ॥ १० ॥

गुणाः—शणस्त्वाम्लः कपायश्च मलगर्भासपातनः । वान्तिकृद्वातकफनुज्जे-
यस्तीव्राङ्गमर्दजित् ॥ ११ ॥

(६) महाराष्ट्री ।

महाराष्ट्री तु संप्रोक्ता शारदी तौयपिप्पली । मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा
लाङ्गली शकुलादनी ॥ १२ ॥ अग्निज्वाला चित्रपर्णी प्राणदा जलपिप्पली ।
तृणशीता बहुशिखा स्यादित्येतास्त्रयोदश ॥ १३ ॥

१ ज. 'मिश्रम' । २ ज. 'द्विधम' । ३ ज. 'मिश्रम' । ४ ज. 'मृदुहमला ज्ञेयेत्' । ५ ज. नि-
शावणे । ६ ज. निशावनो । ६ ज. 'भामिधा' । ७ ज. तौयवल्ली ।

३३६

परिशिष्टो—

[शताह्वादिः—

गुणाः—महाराष्ट्री कटुस्तीक्ष्णा कषाया मुखशोधनी । व्रणकीटादिदोषघ्नी
रसदोषनिवर्हणी ॥ १४ ॥

(७) तैरिणी ।

तैरिणी तेरणस्तेरः कुनीली नामतश्चतुः ।

गुणाः—तेरणः शिशिरस्तिक्तो व्रणघ्नोऽरुणरङ्गदः ॥ १५ ॥

(८) सुतश्रेणी ।

सुतश्रेणी द्रवन्ती च न्यग्रोधी मूषिकाह्वया । चित्रा मूषकमारी च मल्य-
वश्रेणी च शम्बरी ॥ १६ ॥

गुणाः—सुतश्रेणी च चक्षुष्या कटुराखुविषापहा । व्रणदोषहरा चैव नेत्रा-
मयनिकृन्तनी ॥ १७ ॥

(९) चञ्चुः ।

चुञ्चुश्च विजला चञ्चुः कलभी वीरपत्रिका । चञ्चुरेश्चपत्रश्च सुशाकः क्षेत्र-
संभवः ॥ १८ ॥

गुणाः—चञ्चुस्तु मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलशोषणी । गुल्मोदरविबन्धाशो-
ग्रहणीरोगहारिणी ॥ १९ ॥

(१०) बृहच्चञ्चुः ।

बृहच्चञ्चुर्विपारिः स्यान्महाचञ्चुः सुचञ्चुका । स्थूलचञ्चुर्दीर्घपत्री दिव्य-
गन्धा च सप्तधा ॥ २० ॥

गुणाः—महाचञ्चुः कटूष्णा च कषाया मलशोधनी । गुल्मशूलोदरार्शोर्ति-
विषघ्नी च रसायनी ॥ २१ ॥

(११) क्षुद्रचञ्चुः ।

क्षुद्रचञ्चुः सुचञ्चुः स्याच्चञ्चुः शुनकचञ्चुका । त्वक्सारभेदिनी क्षुद्रा कटुका
कटुपत्रिका ॥ २२ ॥

गुणाः—क्षुद्रचञ्चुस्तु मधुरा कटूष्णा च कषायिका । दीपनी शूलगुल्मार्शो-
शमनी च विबन्धकृत् ॥ २३ ॥ चञ्चुबीजगुणाः—चञ्चुबीजं कटूष्णं च गुल्म-
शूलोदरार्तिजित् । विपत्त्वदोषकण्डूलीकण्डूकुष्ठरुजापहम् ॥ २४ ॥

१ ज. मलशोधनी । २ ड. विजुला । ३ ज. चिरपत्रिका । ४ झ. 'का चुञ्चु' । ५ झ. 'रश्चुञ्चु' ।
६ झ. 'हृच्चुञ्चु' । ७ ज. 'लशोध' ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३३७

(१२) भेण्डा ।

भेण्डा भिण्डातिका भिण्डो भिण्डकः क्षेत्रसंभवः । चतुष्पदश्चतुष्पण्डः
सुशाकश्चाम्लपत्रकः ॥ २५ ॥ करपर्णी वृत्तवीजो भवेदेकादशाह्वयः ।

गुणाः—भेण्डा त्वम्लरसा सोष्णा ग्राहिका रुचिकारिका ॥ २६ ॥

(१३) पुत्रदा ।

पुत्रदा गर्भदात्री च प्रजादाऽपत्यदा च सा । सृष्टिप्रदा प्राणिमाता ताप-
सद्गुमसंनिभा ॥ २७ ॥

गुणाः—पुत्रदा मधुरा शीता नारीपुष्पादिदोषहा । पित्तदाहभ्रमहरा गर्भ-
संभूतिदायिका ॥ २८ ॥

(१४) तक्राह्वा ।

तक्राह्वा तक्रभक्षा तु तक्रपर्यायवाचिका । पञ्चाङ्गुली सिताभा स्यादेषा
पञ्चाभिधा स्मृता ॥ २९ ॥

गुणाः—तक्रा कटुः कृमिघ्नी स्याद्व्रणनिर्मूलिनी च सा ।

(१५) स्वर्णुली ।

स्वर्णुली हेमपुष्पी स्यात्स्वर्णपुष्पध्वजा तथा ।

गुणाः—स्वर्णुली कटुका शीता कषाया च व्रणापहा ॥ ३० ॥

(१६) सिगृडी ।

सिगृडी मतिदा प्रोक्ता बल्या पङ्कत्वहारिणी । दृप्तपत्री च वातघ्नी गुच्छ-
पुष्पी च सप्तधा ॥ ३१ ॥

गुणाः—सिगृडी कटुरुष्णा च वातहृत्पृष्ठशूलहा । युक्त्या रसायने योग्या
देहदार्यकरी च सा ॥ ३२ ॥

(१७) आहुल्यम् ।

आहुल्यं हँलुराख्यं च गरं तरवटं तथा । शिम्बीफलं सुपुष्पं स्यादधुरं
दन्तकाष्ठकम् ॥ ३३ ॥ हेमपुष्पं तथा पीतपुष्पं काञ्चनपुष्पकम् । नृपमङ्गल्यकं
चैव शरत्पुष्पं त्रिरेकधा ॥ ३४ ॥

गुणाः—आहुल्यं तिक्तशीतं स्याच्चक्षुष्यं पित्तदोषनुत् । मुखरुक्पृष्ठकण्डूतिज-
न्तुशूलव्रणापहम् ॥ ३५ ॥

३३८

परिशिष्टो—

[शताह्वादिः—

(१८) भूम्याहुल्यम् ।

भूम्याहुल्यं कुष्ठकेतुर्मार्कण्डेयं महौषधम् ।

गुणाः—भूम्याहुल्यं तिक्तसरसं ज्वरकुष्ठामसिञ्चनुत् ॥ ३६ ॥

(१९) श्वेताम्ली ।

श्वेताम्ली त्वम्बिका प्रोक्ता पिष्टौण्डिः पिण्डिका च सा ।

गुणाः—श्वेताम्ली मधुरा वृष्या पित्तघ्नी बलदायिनी ॥ ३७ ॥

(२०) नीलाम्ली ।

नीलाम्ली नीलपिष्टौण्डी शामाम्ली दीर्घशाखिका ।

गुणाः—नीलाम्ली मधुरा रुच्या कफवातहरा परा ॥ ३८ ॥

(२१) विषमुष्टिः ।

विषमुष्टिः केशमुष्टिः समुष्टिरणुमुष्टिकः । क्षुपदोडिसमायुक्तो मुष्टिः पञ्चाभिधः स्मृतः ॥ ३९ ॥

गुणाः—विषमुष्टिः कटुस्तिक्तो दीपनः कफवातहृत् । कण्ठामयहरो रुच्यो रक्तपित्तातिदाहनुत् ॥ ४० ॥

(२२) अन्या दोडी ।

अन्या दोडी तु जीवन्ती शाकश्रेष्ठा सुखालुका । बहुपर्णी दीर्घपत्रा सूक्ष्मपत्रा च जीवनी ॥ ४१ ॥

गुणाः—दोडी तु कटुतिक्तोष्णा दीपनी कफवातजित् । कण्ठामयहरो रुच्या रक्तपित्तातिदाहनुत् ॥ ४२ ॥

(२३) कालाञ्जनी ।

कालाञ्जनी चाञ्जनी च रेचनी चासिताञ्जनी । नीलाञ्जनी च कृष्णाभा काली कृष्णाञ्जनी च सा ॥ ४३ ॥

गुणाः—कालाञ्जनी कटूष्णा च मलामकृमिशोधनी । अपानावर्तशमनी जठरामयहारिणी ॥ ४४ ॥

(२४) कार्पासी ।

कार्पासी सारिणी चैव चव्या स्थूला पिचुस्तथा । बदरी बादरश्चैव गुणसू-
स्तुण्डिकेरिका ॥ ४५ ॥ मरुद्भवा समुद्रान्ता ज्ञेया एकादशाभिधाः ।

१ ज. ट. तिक्तकटु । २ ज. पिष्टौण्डिः । ट. पिष्टौण्डिः । ३ ज. ट. नीलपिष्टौण्डिः । ४ झ. हृत् । ५ ज. ट. सुखालु । ६ ज. ट. ड. बहुपर्णी । ७ झ. 'ष्णा स्यादम्ठाऽऽम्' ।

४ चतुर्थो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३३९

गुणाः—कार्पासी मधुरा शीता स्तन्या पित्तकफापहा ॥ ४६ ॥ वृष्णादाह-
श्रमभ्रान्तिमूर्छाहृद्भलकारिणी ।

(२५) अरण्यकार्पासी ।

वनजाऽरण्यकार्पासी भारद्वाजी वनोद्भवा ।

गुणाः—भारद्वाजी हिमा रुच्या व्रणशस्त्रक्षतापहा ॥ ४७ ॥

(२६) कोकिलाक्षः ।

कोकिलाक्षः शृगाली च शृङ्खलारणकस्तथा । शृगालघण्टी वज्रास्थि
शृङ्खली वज्रकण्टकः ॥ ४८ ॥ इक्षुरः क्षुरको वज्रः शृङ्खलिका पिकेक्षणः ।
पिच्छिला चक्षुग्न्धा च ज्ञेया भुवनसंमिता ॥ ४९ ॥

गुणाः—कोकिलाक्षस्तु मधुरः शीतः पित्तातिसारनुत् । वृष्यः कफहरो
वत्यो रुच्यः संतर्पणः परः ॥ ५० ॥

(२७) कामवृद्धिः ।

स्यात्कामवृद्धिः स्मरवृद्धिसंज्ञो मनोजवृद्धिर्मदनायुधश्च । कन्दर्पजीवश्च
जितेन्द्रियाद्दः कामोपजीवोऽपि च सप्तसंज्ञः ॥ ५१ ॥

गुणाः—कामवृद्धेस्तु वीजं स्यान्मधुरं बलवर्धनम् । कामवृद्धिकरं रुच्यं बहु-
लेन्द्रियवृद्धिदम् ॥ ५२ ॥

(२८) झिञ्झिरीटा ।

झिञ्झिरीटा कण्टफली पीतपुष्पाऽपि जिञ्झिरा । हुंडरोमाश्रयफला वृत्ता
चैव षडाह्वया ॥ ५३ ॥

गुणाः—झिञ्झिरीटा कटुः शीता कषाया चातिसारजित् । वृष्या संतर्पणी
वत्या महिषी^१वृक्षवर्धिनी ॥ ५४ ॥

इत्थं पृथुक्षुपकदम्बकनामकाण्डनिर्वर्णनागुणनिरूपणपूर्वमेतम् । वर्गं बहु-
स्फुटमधीत्य दधीत सद्यः सौवर्गवैद्यकविचारमुचातुरीं सः ॥ ५५ ॥ येन स्वेन
नृणां क्षणेन महता वीर्येण सूर्योपमा व्यत्यस्याङ्गविकारमुद्भूततया दूरं क्षिप-
न्त्यामयान् । स्वस्मिन्नाभ्यपि संस्तवादिवशतस्तेषां विकारोदयव्यत्यासं
दधतां नितान्तगहनो वर्गः क्षुपाणामयम् ॥ ५६ ॥ संतापं विदुषां प्रसह्य
समितिस्फीतं प्रतापं द्विषां यस्मिन्विस्मयतेऽवनं च निधनं दत्त्वाऽधुना

१ ज. हुंडरो । २ ट. ट. 'द्विषाप्रक्ष' । ३ ज. 'धीप्रक्ष' ।

३४०

परिशिष्टो—

[पर्पटादिः—

तेजसा । धुन्वन्त्यौषधयः स्वयं किल गदान्येनार्पिता स्पर्धया तुर्यस्तस्य कृतौ
स्थितो नरहरेर्वर्गः शताह्वादिकः ॥ ५७ ॥

इति वैद्यकमुकुटरत्नालंकरणश्रीमदोश्वरसूनुश्रीकण्ठचरणारविन्दसेवकराजहंसश्री-
काश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरान्वयायश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापर-
पर्यायनामधेयवत्यभिधानचूडामणौ शताह्वादिश्चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अथ पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः ।

पर्पटो जीवकश्चैवर्षभकः श्रावणी द्विधा । मेदाद्वयमृद्धिवृद्धी धूम्रपत्रा प्रसा-
रिणी ॥ १ ॥ चतुष्पाषाणभेदः स्यात्कन्या बर्हिशिखा तथा । क्षीरिणी-
द्वितयं चैव त्रायमाणा रुदन्तिका ॥ २ ॥ ब्राह्मी द्विधा च वन्दाकः कुलत्था
तण्डुलीयकः । चिविष्ट्री नागशुण्डी च कुटुम्बी स्थलपत्रिणी ॥ ३ ॥ जम्बूश्च
नागदन्ती च विष्णुकान्ता कुण्डलरः । भूम्यामली च गोरक्षी गोलोमी दुग्ध-
फेनिका ॥ ४ ॥ क्षुद्राम्लिका च लज्जाह्वी हंसपादी च काथरा । पुनर्नवा-
त्रयं प्रोक्तं वसुको द्विविधः स्मृतः ॥ ५ ॥ सर्पिणी चालिर्मत्स्याक्षी गुण्डा-
लाऽवनिपाटली । स्यात्पाण्डुरफली श्वेता ब्रह्मदण्डी द्रवन्तिका ॥ ६ ॥
द्रोणपुष्पीद्वयं चैव झण्डूर्गोरक्षदुग्धिका । नवबाणमिताः क्षुद्रक्षुपाः प्रोक्ता
यथाक्रमात् ॥ ७ ॥

(१) धूम्रपत्रा ।

धूम्रपत्रा तु धूम्राह्वा सुलभा तु स्वयंभुवा । शृङ्गपत्रा च शृङ्गाणी कृमिघ्नी
स्त्रीमलापहा ॥ ८ ॥

गुणाः—धूम्रपत्रा रसे तिक्ता शोफघ्नी कृमिनाशिनी । उष्णा कासहरा
चैव रुच्या दीपनकारिणी ॥ ९ ॥

(२) गृहकन्या ।

गृहकन्या कुमारी च कन्यका दीर्घपत्रिका । स्थलेरुहा मृदुः कन्या
बहुपत्राऽमराजरा ॥ १० ॥ कण्टकश्रावता वीरा भृङ्गेशा विपुलस्रवा ।
ब्रह्मघ्नी तरुणी रामा कपिला चाम्बुधिस्रवा ॥ ११ ॥ सुकण्टका स्थूलदले-
त्येकोना विंशतिर्मता ।

१ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुसहितः ।

३४१

गुणाः—गृहकन्या हिमा तिक्ता मदगन्धिः कफापहा । पित्तकासविष-
श्वासकुष्ठघ्नी च रसायनी ॥ १२ ॥

(३) बर्हिचूडा ।

बर्हिचूडा तु शिखिनी शिखालुः सुशिखा शिखा । शिखावला केकिशिखा
मयूराग्रशिखाभिधा ॥ १३ ॥

गुणाः—बर्हिचूडा रसे स्वादुर्मूत्रकृच्छ्रविनाशनी । बालग्रहादिदोषघ्नी वश्य-
कर्मणि शस्यते ॥ १४ ॥

(४) रुदन्ती ।

स्याद्रुदन्ती स्रवत्तोया संजीवन्यमृतस्रवा । रोमाञ्चिका महामांसी चण-
पत्री सुधास्रवा ॥ १५ ॥

गुणाः—रुदन्ती कटुतिक्तोष्णा क्षयकृमिविनाशिनी । रक्तपित्तकफश्वासमे-
हहारिरसायनी ॥ १६ ॥ चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव तथाऽम्लकम् । शिशिरे
जलविन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका ॥ १७ ॥

(५) कुलत्था ।

कुलत्था इक्षुप्रसादा च ज्ञेयाऽरण्यकुलत्थिका । कुलाली लोचनहिता
चक्षुष्या कुम्भकारिका ॥ १८ ॥

गुणाः—कुलत्थिका कटुस्तिक्ता स्यादर्शःशूलनाशनी । विबन्धाध्मान-
शमनी चक्षुष्या व्रणरोपणी ॥ १९ ॥

(६) हस्तिशुण्डी ।

हस्तिशुण्डी महाशुण्डी शुण्डी धूसरपत्रिका ।

गुणाः—हस्तिशुण्डी कटूष्णा स्यात्संनिपातज्वरापहा ॥ २० ॥

(७) कुटुम्बिनी ।

कुटुम्बिनी पयस्या च क्षीरिणी जलकामुका । वैज्रशल्या दुराधर्षा क्रूर-
कर्मा क्षिरिण्डिका ॥ २१ ॥ शीता प्रहरजाया च शीतला च जलेरुहा ।
विख्याता किल विद्वद्भिरेषा द्वादशनामभिः ॥ २२ ॥

गुणाः—कुटुम्बिनी तु मधुरा ग्राहिणी कफपित्तनुत् । व्रणासदोषकण्डू-
तिनाशनी सा रसायनी ॥ २३ ॥

३४२

परिशिष्टो—

[पर्पटादिः—

(८) जम्बूः ।

जम्बूजाम्बवती वृत्ता वृत्तपुष्पा च जाम्बवी । मदघ्नी नागदमनी दुर्धर्षा
दुःसहा नव ॥ २४ ॥

गुणाः—ज्ञेया जम्बूस्त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटुतिक्तका । उदराध्मानदो-
षघ्नी कोष्ठशोधनकारिणी ॥ २५ ॥

(९) नागदन्ती ।

नागदन्ती श्वेतघण्टा मधुपुष्पा विशोधनी । नागस्फोता विशालाक्षी नाग-
च्छत्रा विचक्षणा ॥ २६ ॥ सर्पपुष्पी शुकपुष्पी स्वादुका शीतदन्तिका ।
सितपुष्पी सर्पदन्ती नागिनी वाणभूमिता ॥ २७ ॥

गुणाः—नागदन्ती कटुस्तिक्ता रूक्षा वातकफापहा । मेधाकृद्विषदोषघ्नी
पाचनी शुभदायिनी ॥ २८ ॥ गुल्मशूलोदरव्याधिकण्ठदोषनिकृन्तनी ।

(१०) कुणज्जरः ।

कुणज्जरः कुणज्जी च कुणज्जोऽरण्यवास्तुकः ।

गुणाः—कुणज्जो मधुरो रुच्यो दीपनः पाचनो हितः ॥ २९ ॥

(११) *गोरक्षी ।

गोरक्षी सर्पदण्डी च दीर्घदण्डी सुदण्डिका । चित्रला गन्धबहुला गोपाली
पञ्चपर्णिका ॥ ३० ॥

गुणाः—गोरक्षी मधुरा तिक्ता शिशिरा दाहपित्तनुत् । विस्फोटवान्त्यती-
सारज्वरदोषविनाशिनी ॥ ३१ ॥

(१२) गोलोमिका ।

गोलोमिका तु गोधूमी गोजा क्रोष्टुकपुच्छिका । गोसंभवा प्रस्तरिणी
विज्ञेयेति पडाहया ॥ ३२ ॥

गुणाः—गोलोमिका कटुस्तिक्ता त्रिदोषशमनी हिमा । मूलरोगास्रदोषघ्नी
ग्राहिणी दीपनी च सा ॥ ३३ ॥

(१३) दुग्धफेनी ।

दुग्धफेनी पयःफेनी फेनदुग्धा पयस्विनी । लूतारिर्वर्णकेतुश्च गोजापर्णी
च सप्तधा ॥ ३४ ॥

* मालवे प्रसिद्धा ।

१ ज. ट. शतदन्तिका । २ ज. ट. 'नो । गोलतावर्ण' ।

५ पञ्चमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३४३

गुणाः—दुग्धफेनी कटुस्तिक्ता शिशिरा विषनाशिनी । व्रणापसारिणी रुच्या युक्त्या चैव रसायनी ॥ ३५ ॥

(१४) काथरा ।

काथरा ह्यपर्यायैः काथरान्तैः प्रकीर्तिता ।

गुणाः—अश्वकोथरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा ॥ ३६ ॥

(१५) वसुकः ।

वसुकोऽथ वसुः शैवो वसोऽथ शिवमल्लिका । पाशुपतः शिवमतः सुरेष्टः शिवशेखरः ॥ ३७ ॥ सितो रक्तो द्विधा प्रोक्तो ज्ञेयः स च नवाभिधः ।

गुणाः—वसुकौ कटुतिक्तोष्णौ पाके शीतौ च दीपनौ । अजीर्णवातगुल्मघ्नौ श्वेतश्चैव रसायनः ॥ ३८ ॥

(१६) सर्पिणी ।

सर्पिणी भुजगी भोगी कुण्डली पन्नगी फणी ।

गुणाः—पडभिधा सर्पिणी स्याद्विषघ्नी कुचवर्धिनी ॥ ३९ ॥

(१७) वृश्चिका ।

वृश्चिका नखपर्णी च पिच्छिलाऽप्यलिपत्रिका ।

गुणाः—वृश्चिका पिच्छलाऽम्ला स्यादन्नघृद्ध्यादिदोषनुत् ॥ ४० ॥

(१८) ब्राह्मी (द्वितीयब्राह्मी)

ब्राह्मी वयस्था मत्स्याक्षी मीनाक्षी सोमवल्लरी ।

गुणाः—मत्स्याक्षी शिशिरा रुच्या व्रणदोषैक्षयापहा ॥ ४१ ॥

(१९) गुण्डाला ।

गुण्डाला तु जलोद्भूता गुच्छबुध्रा जलशया ।

गुणाः—गुण्डाला कटुतिक्तोष्णा शोफव्रणविनाशिनी ॥ ४२ ॥

(२०) भूपाटली ।

भूपाटली च कुम्भी च भूताली रक्तपुष्पिका ।

गुणाः—भूपाटली कटूष्णा च पारदे सुप्रयोजिका ॥ ४३ ॥

(२१) पाटली ।

पाटली पाण्डुरफली धूसरा वृत्तबीजका । भूरिफली तथा पाण्डुफली सप्ताहयाभिधा ॥ ४४ ॥

१ ज. कासरा । २ ज. 'कासरि' । ३ ज. 'षट्फाप' । ४ ज. 'लश्या' । ५ ट. 'ली' तु 'कुम्भी' भू ।

३४४

परिशिष्टो—

[पर्पटादिः पञ्चमो वर्गः]

गुणाः—शिशिरा पाण्डुरफली गौल्या कृच्छ्रातिदोषहा । बल्या पित्तहरा
वृष्या मूत्रघातनिवारणी ॥ ४५ ॥

(२२) श्वेता ।

श्वेता तु च्छुरिकापत्री पर्वमूलाऽप्यविप्रिया ।

गुणाः—श्वेताऽतिमधुरा शीता स्तन्यदा रुचिकृत्परा ॥ ४६ ॥

(२३) ब्रह्मदण्डी ।

ब्रह्मदण्ड्यर्जदण्डी च कण्टपत्रफला च सा ।

गुणाः—ब्रह्मदण्डी कटूष्णा स्यात्कफशोफानिलापहा ॥ ४७ ॥

(२४) द्रोणपुष्पी ।

द्रोणपुष्पी दीर्घपत्रा कुम्भयोनिः कुँरम्बिका । चित्राक्षुपः कुँरम्बा च
सुपुष्पा चित्रपत्रिका ॥ ४८ ॥

गुणाः—द्रोणपुष्पी कटुः सोष्णा रुच्या वातकफापहा । अग्निमान्द्यहरा
चैव पथ्या वातापहारिणी ॥ ४९ ॥

(२५) महाद्रोणा ।

अन्या चैव महाद्रोणा कुरम्बा देवपूर्वका । दिव्यपुष्पी महाद्रोणी देवी-
काण्डा पडाह्वया ॥ ५० ॥

गुणाः—देवद्रोणी कटुस्तिक्ता मेध्या वातार्तिभूतनुत् । कफमान्द्यापहा चैव
युक्त्या पारदशोधनी ॥ ५१ ॥

(२६) झण्डूः ।

झण्डूः स्यात्स्थूलपुष्पा तु झण्डूको झण्डुकस्तथा ।

गुणाः—झण्डूः कटुकषाया स्याज्ज्वरभूतग्रहापहा ॥ ५२ ॥

(२७) गोरक्षदुग्धी ।

गोरक्षदुग्धी गोरक्षी ताम्रदुग्धी रसायनी । बहुपत्रा मृताजीवी मृतसंजी-
वनी मुनिः ॥ ५३ ॥

गुणाः—गोरक्षदुग्धी मधुरा वृष्या सा ग्राहिणी हिमा । सर्ववश्यकरी
चैव रसे सिद्धिगुणप्रदा ॥ ५४ ॥

—:~:—

इत्थं वितत्य विशदीक्रियमाणनानाक्षुद्रक्षुपाह्वयगुणप्रगुणापवर्गम् । वर्गे विधाय

१ ज. कृच्छ्रासदोषनुत् । २ ट. 'विक्रिया' । ३ झ. 'जलादण्डी क' । ४ झ. कुतुम्बि' । ५ झ.
कुतुम्बा । ६ ज. 'वपुष्पिका' । ७ ज. देवकाण्डी । झ. देविकाञ्जी ।

[६ षष्ठो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३४५

मुखमण्डनमेनमुच्चैरुच्चाटनाय च रुजां प्रभुरस्तु वैद्यः ॥५५॥ क्षुभं रान्ति जनस्यो-
च्चैस्तस्मात्क्षुद्राः प्रकीर्तिताः । तेषां क्षुपाणां वर्गोऽयं रा दाने धातुरुच्यते ॥५६॥
धत्ते नित्यसमाधिसंस्तववशप्रीतार्पितेशार्पितां स्वात्मीयामृतहस्ततां किल सदा
यः सर्वसंजीवनीम् । वर्गस्तस्य कृतौ नृसिंहकृतिनो यः पर्वटादिर्महानेष प्राञ्चति
नामकाण्डपरिषच्चूडामणौ पञ्चमः ॥ ५७ ॥

इति वैद्यकमुकुटमाणिक्यालंकरणश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीकण्ठचरणारविन्दसेवका -

जहंसकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरान्ववायश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निव -

ण्टुराजापरपर्यायनामधेयवत्यभिधानचूडामणौ पपेटादिः

क्षुद्रक्षुपवर्गः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः—

चतुर्थो पिप्पली प्रोक्ता तन्मूलं नागरं तथा । आर्द्रकं मरिचद्वंद्वं धान्यकं
च यवानिका ॥ १ ॥ चव्यं च चित्रकद्वंद्वं विडङ्गं च वचाद्वयम् । कुलञ्जो
जीरकाः पञ्च मेथिका हिङ्गुपत्रिका ॥ २ ॥ हिङ्गुद्वयं चाग्निजारो रास्ते एला-
द्वयं शिवम् । सौवर्चलं च काचाद्वं विडं च गडनामकम् ॥ ३ ॥ सामुद्रं द्रौणिकं
चान्यदौषरं रोमकं तथा । नवधा लवणं प्रोक्तमजमोदा च रेणुका ॥ ४ ॥
बोलं कर्चूरकः पाठा वृषाम्लश्चाम्लवेतसम् । कटुकाऽतिविषा मुस्ताद्वयं यष्टी
मधुद्वयम् ॥ ५ ॥ भार्गी पुष्करमूलं च शृङ्गयथो दन्तिकाद्वयम् । जेपालश्च
त्रिवृदेधा त्वक्पत्रं नागकेसरम् ॥ ६ ॥ तवक्षीरं च तालीसपत्राख्यं वंशरो-
चना । मञ्जिष्ठा च चतुर्धा स्याद्हरिद्रे च द्विधा मते ॥ ७ ॥ लाक्षा चालक्तको
लोध्रो धातक्यब्धिफलं तथा । निर्विषाऽथ विषद्वंद्वं द्विधा चाम्लहरिद्रका ॥ ८ ॥
अब्धिफेनमफेनं च टङ्गणौ साकुरुण्डकम् । हिमावली हस्तिमदः स्वर्जिको
लोणकस्तथा ॥ ९ ॥ वज्रको यवजश्चाथ सर्वक्षारोऽथ मायिका । औषधान्य-
भिधीयन्ते षडङ्गमितसंख्यया ॥ १० ॥

(१) कुलञ्जः ।

कुलञ्जो गन्धमूलश्च तीक्ष्णमूलः कुलञ्जनः ।

गुणाः—कुलञ्जः कटुतिक्तोष्णो दीपनो मुखदोषनुत् ॥ ११ ॥

१ ज. लोणिका तथा । २ क्ष. णकं तथा ।

३४६

परिशिष्टो—

[पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः]

(२) अलक्तकः ।

अलक्तको जन्तुरसो रागो निर्भर्त्सनस्तथा । जननी जन्तुकारी च संघर्षा
चैकर्मदिनी ॥ १२ ॥

गुणाः—अलक्तकः सुतिक्तोष्णः कफवातामयापहः । कण्ठरुक्शमनो रुच्यो
व्रणदोषार्तिनाशनः ॥ १३ ॥

(३) समुद्रफलम् ।

समुद्रनामप्रथमं पश्चात्फलमुदाहरेत् । समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिष-
ग्वरैः ॥ १४ ॥

गुणाः—फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदा-
वानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ॥ १५ ॥

(४) साकुरुण्डः ।

साकुरुण्डो ग्रन्थिफलो विकटो वस्त्रभूषणः । कुरुण्डः कर्बुरफलः सकुरुण्डश्च
सप्तधा ॥ १६ ॥

गुणाः—साकुरुण्डः कपायश्च रुचिकृदीपनः परः । श्लेष्मवातापहारी च
वस्त्ररञ्जनको लघुः ॥ १६ ॥

(५) हिमावली ।

हिमावली च हृद्धात्री कुष्ठो रैङ्गकुष्ठकः । अङ्गारग्रन्थिको ग्रन्थी ग्रन्थिलो
वसुसंज्ञकः ॥ १८ ॥

गुणाः—हिमावली सर्पे तित्ता ग्रीहगुल्मोदरापहा । कृमिकुष्ठगुदात्युग्रख-
र्जकण्डूतिहारिणी ॥ १९ ॥

(६) हस्तिमदः ।

हस्तिमदो गजमदो गजदानं मदस्तथा । कुम्भिमदो दन्तिमदो दानं द्वीपि-
मदोऽष्टधा ॥ २० ॥

गुणाः—स्निग्धो हस्तिमदस्तिक्तः केश्योऽपस्मारनाशनः । विषहृत्कुष्ठक-
ण्डूतिव्रणदद्भुविसर्पनुत् ॥ २१ ॥

(७) मायाफलम् ।

मायाफलं मायिफलं च मायिका छिद्राफलं मायि च पञ्चनामकम् ।

१ ज. ट. संघर्षा । २ ज. ट. चक्रवर्तिनी । ३ झ. गारकुष्ठकः । ४ ज. रसे ।

[७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३४७

गुणाः—मायाफलं वातहरं कटूष्णकं शैथिल्यसंकोचककेशकाष्ण्यदम् ॥२२॥

—:०:—

इत्थं नानाद्रव्यसंभारनामग्रामव्याख्यातदुणाख्यानपूर्वम् । वर्गं वीर्यध्वस्तरो-
गोपसर्गं बुद्ध्वा वैद्यो विश्ववन्द्यत्वमीयात् ॥ २३ ॥ साफलयाय किलैत्य यानि
जनुषः कान्तारदूरान्तरात्स्वौजःपात्रविचारणाय विपणैर्मध्यं समभ्यासते ।
तेषामाश्रयभूमिरेष भणितः पण्यौषधानां बुधैर्वर्गो द्रव्यगुणाभिधाननिपुणैः
पण्यादिवर्गात्मना ॥ २४ ॥ यः सौम्येन सदाशयेन कलयन्दिव्यागमानां
जनैर्दुर्ग्राहं महिमानमाशु नुदते स्वं जग्मुषां दुर्गतीः । वर्गः पिप्पलिका-
दिरेष नृहरेस्तस्येह शस्यात्मनो नामग्रामशिखामणौ खलु कृतौ षष्ठः प्रति-
ष्ठाभगात् ॥ २५ ॥

इति वैद्यराजमण्डलीमौलिमाणिक्यमण्डनश्रीमदीश्वरपण्डिततनुजात्ययनी—

रमणचरणारविन्दसौख्यलालसराजहंसश्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्य-

परंपरान्ववायप्रतिष्ठागारिष्ठश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघ-

ण्टुराजापरपर्यायवत्यभिधानचूडामणौ पण्यवर्गा-

परनामा पिप्पल्यादिः षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

अथ मूलकादिः सप्तमो वर्गः—

मूलकं पञ्चधा प्रोक्तं चतुर्धा शिशुरुच्यते । वंशो द्विवेत्रो माकन्दी हरिद्रा
वनजा तथा ॥ १ ॥ शृङ्गादो भ्रमरच्छल्ली वन्याद्रकमथापरम् । रसोनो
द्विविधः प्रोक्तः पलाण्डुश्च द्विधा मतः ॥ २ ॥ विंशत्येकोत्तरं मूलं सूरणद्वंद्व-
मुच्यते । आलुकसप्तकं चाथ प्रोक्ताश्चारण्यकन्दकाः ॥ ३ ॥ महिषी हस्ति-
कोलौ च वाराही विष्णुधारणी । द्विधा च नाकुली माला विदारीद्वयशा-
ल्मली ॥ ४ ॥ चण्डालस्तैलकन्दश्च त्रिपर्णी पुष्करस्तथा । मुसली द्विविधा
चाथ क्षुद्रगुच्छस्तथैव च ॥ ५ ॥ एषु नागकराद्वा च पत्रशाकमथोच्यते ।
वास्तुकं चुलुकं चिल्ली त्रिविधं शिशुपत्रकम् ॥ ६ ॥ पालक्यराजशाकिन्यौ चतु-
र्थोपोदकी क्रमात् । कुणञ्जरः कुसुम्भाख्यः शताद्वा पत्रतण्डुली ॥ ७ ॥
राजिकाद्वयचाङ्गेरी घोलिका त्रिविधा मता । जीवशाकस्तथा गौरसुवर्णाख्यः
पुनर्नवा ॥ ८ ॥ वसुकः फाञ्जिकादिश्च मिश्रकोऽङ्ककराह्वयः । अतः परं च
कृष्माण्डी कुम्भतुम्बी अलाबुका ॥ ९ ॥ भूतुम्बिका कलिङ्गश्च द्विधा कोशा-

१ ज. 'कं वराहमकोचनके' ।

३४८

परिशिष्टो—

[मूलकादिः—

तकी तथा । पटोलीमधुराद्या च मृगाक्षी दधिपुष्पिका ॥ १० ॥ शिम्बी च कारवल्ली च कर्कोटीस्वादुतुम्बिका । निष्पावीद्वयवार्ताकी डङ्गरी खर्बुजा तथा । कर्कटीत्रपुस्पैर्वारु बालुका चीनकर्कटी ॥ ११ ॥ चिम्बिता च शशाण्डूली कुडु-
हुञ्जी मुनीक्षणैः । वेदभेदाः क्रमान्मूलकन्दपत्रफलात्मकाः ॥ १२ ॥ शाक-
वर्गेऽत्र कथ्यन्ते मनोहरगुणाश्रयाः । एवं चतुर्विधं द्रव्यं बाणखं चन्द्रसं-
युतम् ॥ १३ ॥

(१) वेत्रः ।

वेत्रो वेतो योगिदण्डः सुदण्डो मृदुपर्वकः ।

गुणाः—वेत्रः पञ्चविधः शैत्यकषायो भूतपित्तहृत् ॥ १४ ॥

(२) माकन्दी ।

माकन्दी बहुमूला च मादनी गन्धमूलिका । एका विशदमूली च श्यामला
च तथाऽपरा ॥ १५ ॥

गुणाः—माकन्दी कटुका तिक्ता मधुरा दीपनी परा । रुच्याऽल्पवातुला
पथ्या न वर्षासु हिताधिका ॥ १६ ॥

(३) शोली (शोलिका)

शोली वनहरिद्रा स्याद्वन्यारिष्टा च शोलिका ।

गुणाः—शोलिका कटुगौल्या च रुच्या तिक्ता च दीपनी ॥ १७ ॥

(४) शृङ्गाटकः ।

शृङ्गाटकः शृङ्गरुहो जलवल्ली जलाश्रया । शृङ्गकन्दः शृङ्गमूलो विषाणी
सप्तनामकः ॥ १८ ॥

गुणाः—शृङ्गाटकः शोणितपित्तहारी लघुः सरो वृष्यतमो विशेषात् । त्रिदो-
षतापश्रमदोषहारी रुचिमदो मोहनदार्व्यहेतुः ॥ १९ ॥

(५) भृङ्गाह्वा ।

भृङ्गाह्वा भ्रमरच्छली भ्रमरा भृङ्गमूलिका ।

गुणाः—भृङ्गच्छली कटूष्णा स्यात्तिक्ता दीपनरोचनी ॥ २० ॥

(६) पेऊ

पेऊ वनाद्रिका प्रोक्ता वनजाऽरण्यजाऽऽर्द्रिका ।

गुणाः—पेऊ तु कटुकाऽम्ला च रुचिकृद्बल्यदीपनः (नी) ॥ २१ ॥

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३४९

(७) मुखालुः ।

मुखालुर्मण्डपारोहो दीर्घकन्दः सुकन्दकः । स्थूलकन्दो महाकन्दः स्वादु-
कन्दश्च सप्तधा ॥ २२ ॥

गुणाः—मुखालुकः स्यान्मधुरः शिशिरः पित्तनाशनः । रुचिकृद्वातकृच्चैव
दाहशोषतृषापहः ॥ २३ ॥

(८) कन्दग्रन्थी ।

पिण्डालुः स्याद्ग्रन्थिलः पिण्डकन्दः कन्दग्रन्थी रोमशो रोमकन्दः । रोमालुः
स्यात्सोऽपि ताम्बूलपत्रो नानाकन्दः पिण्डकोऽयं दशाहः ॥ २४ ॥

गुणाः—पिण्डालुर्मधुरः शीतो मूत्रकृच्छ्रमयापहः । दाहशोषप्रमेहघ्नो वृष्यः
संतर्पणो गुरुः ॥ २५ ॥

(९) रक्तपिण्डालुः ।

अन्यस्तु रक्तपिण्डालु रक्तालु रक्तपिण्डकः । लोहितो रक्तकन्दश्च लोहि-
तालुः षडाहयः ॥ २६ ॥

गुणाः—रक्तपिण्डालुकः शीतो मधुराम्लः श्रमापहः । पित्तदाहापहो
वृष्यो बलपुष्टिकरो गुरुः ॥ २७ ॥

(१०) कासालुः ।

कासालुः कासकन्दश्च कन्दालुश्चाऽऽलुकश्च सः । आलुर्विशालपत्रश्च पत्रा-
लुश्चेति सप्तधा ॥ २८ ॥

गुणाः—कासालुरुग्रकण्डूतिविषश्लेष्मामयापहः । अरोचकहरः स्वादुः
पथ्यो दीपनकारकः ॥ २९ ॥

(११) फोण्डालुः ।

फोण्डालुर्लोहितालुश्च रक्तपत्रो मृदुच्छदः ।

गुणाः—फोण्डालुः श्लेष्मवातघ्नः कटूष्णो दीपनीयकः ॥ ३० ॥

(१२) पानीयालुः ।

पानीयालुर्जलालुः स्यादनूपालुरवालुकः ।

गुणाः—पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः संतर्पणकरः परः ॥ ३१ ॥

१ ज. दशः । २ ज. 'तिवातह्ने' । ३ ट. फोण्डालुं । ४ ट. फोण्डालुः ।

३५०

परिशिष्टो—

[मूलकादिः—

(१३) नीलालुः ।

नीलालुरसितालुः स्यात्कृष्णालुः श्यामलालुकः ।

गुणाः—नीलालुर्मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमापहः ॥ ३२ ॥

(१४) शुभ्रालुः ।

शुभ्रालुर्महिषीकन्दो लुलायकन्दश्च शुक्लकन्दश्च । सर्पाख्यो वनवासी
विषकन्दो नीलकन्दोऽन्यः ॥ ३३ ॥गुणाः—कटूष्णो महिषीकन्दः कफवातामयापहः । मुखजाड्यहरो रुच्यो
महासिद्धिकरः सितः ॥ ३४ ॥

(१५) हस्तिकन्दः ।

हस्तिकन्दो हस्तिपत्रः स्थूलकन्दोऽतिकन्दकः । बृहत्पत्रोऽतिपत्रश्च हस्ति-
कर्णः सुकर्णकः ॥ ३५ ॥ त्वग्दोषारिः कुष्ठहन्ता गिरिवासी नगाश्रयः ।
गजकन्दो नागकन्दो ज्ञेयो द्विसप्तनामकः ॥ ३६ ॥गुणाः—हस्तिकन्दः कटूष्णः स्यात्कफवातामयापहः । त्वग्दोषश्रमहा कुष्ठ-
विषवीसर्पनाशकः ॥ ३७ ॥

(१६) कोलकन्दः ।

कोलकन्दः कृमिघ्नश्च पञ्जलो वस्त्रपञ्जलः । पुटालुः सुपुटश्चैव पुटकन्दश्च
सप्तधा ॥ ३८ ॥गुणाः—कोलकन्दः कटुश्चोष्णः कृमिदोषविनाशनः । वान्तिविच्छर्दिश-
मनो विषदोषनिवारणः ॥ ३९ ॥

(१७) विष्णुकन्दः ।

विष्णुकन्दो विष्णुगुप्तः सुपुटो बहुसंपुटः । जलवासो बृहत्कन्दो दीर्घवृत्तो
हरिप्रियः ॥ ४० ॥गुणाः—विष्णुकन्दस्तु मधुरः शिशिरः पित्तनाशनः । दाहशोफहरो रुच्यो
संतर्पणकरः परः ॥ ४१ ॥

(१८) धरणीकन्दः ।

धरणी धारणीया च वारपत्नी सैकन्दकः । कन्दालुर्वनकन्दश्च कन्दायो
दण्डकन्दकः ॥ ४२ ॥

१ ज. दीर्घवृत्तो । २ झ. वीरपत्नी । ३ ज. सुगन्धकः । ४ ज. कन्दायो ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३५१

गुणाः—मथुरो धरणीकन्दः कफपित्तामयापहः । वक्त्रदोषप्रशमनः कुष्ठकण्डूतिनाशनः ॥ ४३ ॥

(१९) मालाकन्दः ।

अथ मालाकन्दः स्यादालिकन्दश्च पङ्क्तिकन्दश्च । त्रिशिखदला ग्रन्थिदला कन्दलता कीर्तिता षोढा ॥ ४४ ॥

गुणाः—मालाकन्दः सुतीक्ष्णः स्याद्गण्डमालाविनाशकः । दीपनो गुल्महारी च वातश्लेष्मापकर्षकृत् ॥ ४५ ॥

(२०) शाल्मलीकन्दः ।

शाल्मलीकन्दकश्चाथ विजुलो वनवासकः । वनवासी मलघ्नश्च मलहन्ता षडाह्वयः ॥ ४६ ॥

गुणाः—मधुरः शाल्मलीकन्दो मलसंग्रहरोधजित् । शिशिरः पित्तदाहार्तिशोषसंतापनाशनः ॥ ४७ ॥

(२१) चण्डालकन्दः ।

प्रोक्तश्चण्डालकन्दः स्यादेकपत्रो द्विपत्रकः । त्रिपत्रोऽथ चतुष्पत्रः पञ्चपत्रश्च भेदतः ॥ ४८ ॥

गुणाः—चण्डालकन्दो मधुरः कफपित्तास्रदोषजित् । विषभूतादिदोषघ्नो विज्ञेयश्च रसायनः ॥ ४९ ॥

(२२) तैलकन्दः ।

अथ तैलकन्द उक्तो द्रावककन्दस्तिलाङ्कितदलश्च । करवीरकन्दसंज्ञो ज्ञेयस्तिलचित्रपत्रको बाणैः ॥ ५० ॥

गुणाः—लोहद्रावी तैलकन्दः कटूष्णो वातापस्मारापहारी विषारिः । शोफघ्नः स्याद्वन्धकारी रसस्य द्रागेवासौ देहसिद्धिं विधत्ते ॥ ५१ ॥

(२३) तिलकन्दः ।

अश्वारिपत्रसंकाशस्तिलविन्दुसमन्वितः । संस्निग्धाधस्थभूमिश्च तिलकन्दोऽतिविस्तृतः ॥ ५२ ॥ त्रिपर्णिका बृहत्पत्री छिन्नग्रन्थी निका च सा । कन्दालः कन्दबहलाऽप्यम्लबल्ली विषापहा ॥ ५३ ॥

गुणाः—त्रिपर्णी मथुरा शीता श्वासकासविनाशनी । पित्तप्रकोपशमनी विषघ्नहरा परा ॥ ५४ ॥

१ ज. 'शोकसं' । २ ज. 'हृशुद्धि' ।

३५२

परिशिष्टो—

[मूलकादिः—

(२४) लक्ष्मणा ।

लक्ष्मणा पुत्रकन्दा च पुत्रदा नागिनी तथा । नागाद्वा नागपत्नी च तुलिनी मैक्षिका च सा ॥ ५५ ॥ अस्रविन्दुच्छदा चैव सुकन्दा दशधाह्वया ।

गुणाः—लक्ष्मणा मधुरा शीता स्त्रीबन्धत्वविनाशनी । रसायनकरी बल्या त्रिदोषशमनी परा ॥ ५६ ॥

(२५) करजोडिकन्दः ।

हस्तपर्यायपूर्वस्तु जोडिवैश्वरैः स्मृतः । करजोडिरिति ख्यातो रसबन्धा-
दिवश्यकृत् ॥ ५७ ॥

(२६) मुसलीकन्दः ।

मुसली तालमूली च सुवहा तालमूलिका । गोधापदी हेमपुष्पी भूताली दीर्घकन्दिका ॥ ५८ ॥

गुणाः—मुसली मधुरा शीता वृष्या पुष्टिवलप्रदा । पिच्छिला कफदा पित्तदाहश्रमहरा परा ॥ ५९ ॥ मुसली स्याद्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञका ।

गुणाः—श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥ ६० ॥

(२७) गुच्छाह्वकन्दः ।

गुच्छाह्वकन्दस्तत्रकाह्वकन्दको गुलुच्छकन्दश्च विघण्टिकाभिधः ।

गुणाः—गुलुच्छकन्दो मधुरः सुशीतलो वृष्यप्रदस्तर्पणदाहनाशनः ॥ ६१ ॥

(२८) वास्तुकम् ।

वास्तुकं वास्तु वास्तुकं वस्तुकं हिलमोचिका । शाकराजो राजशाकश्चक्र-
वर्ती च कीर्तितः ॥ ६२ ॥

गुणाः—वास्तुकं तु मधुरं सुशीतलं क्षारमीषदमलं त्रिदोषजित् । रोचनं
ज्वरहरं महार्शसां नाशनं च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥ ६३ ॥

(२९) चुक्रम् ।

चुक्रं तु चुक्रवास्तुकं लिकुचं चाम्लवास्तुकम् । दलाम्लमल्लशाकाख्यमम्ला-
दिहिलमोचिका ॥ ६४ ॥

गुणाः—चुक्रं स्यादम्लपत्रं तु लघूष्णं वातगुल्मनुत् । रुचिकृद्दीपनं पथ्यभी-
षत्पित्तकरं परम् ॥ ६५ ॥

१ ज. मञ्जिका । २ ज. ट. 'व पुंस्कन्दा च दशाह्व' । ३ ज. रस्या ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३५३

पलाशलोहिता (चिली)

पलाशलोहिता चिली वास्तुका चिल्लिका च सा । मृदुपत्री क्षारदला
चीरपत्री तु वास्तुकी ॥ ६६ ॥

गुणाः—चिली वास्तुकतुल्या च सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् । प्रमेहमूत्रकुच्छद्री
पथ्या च रुचिकारिणी ॥ ६७ ॥ श्वेतचिली तु वास्तुकी सुपथ्या श्वेतचिल्लिका ।
सितचिल्ल्युपचिली च ज्वरघ्नी क्षुद्रवास्तुकी ॥ ६८ ॥

गुणाः—श्वेतचिली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा । त्रिदोषक्षमनी
पथ्या ज्वरदोषविनाशनी ॥ ६९ ॥ अन्या शुनकचिली स्यात्सुचिली श्वान-
चिल्लिका । गुणाः—श्वचिली कटुतीक्ष्णा च कण्डूतिव्रणहारिणी ॥ ७० ॥

(३१) शिशुपत्रजम् ।

गुणाः—शिशुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् । कटूष्णं दीपनं पथ्यं
कृमिघ्नं पाचनं परम् ॥ ७१ ॥

(३२) पालक्यम् ।

पालक्यं तु पलक्यायां मधुरा क्षुरपत्रिका । सुपत्रा स्निग्धपत्रा च ग्रामीणा
ग्राम्यवल्लभा ॥ ७२ ॥

गुणाः—पालक्यमीषत्कटुकं मधुरं पथ्यशीतलम् । रक्तपित्तहरं ग्राहि ज्ञेयं
संतर्पणं परम् ॥ ७३ ॥

(३३) उपोदकी ।

उपोदकी कलम्बी च पिच्छिला पिच्छिलच्छदा । माहिनी मदशाकश्च
विशालाद्या ह्युपोदकी ॥ ७४ ॥

गुणाः—उपोदकी कषायोष्णा कटुका मधुरा च सा । निद्रालस्यकरी रुच्या
विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥ ७५ ॥

(३४) क्षुद्रोपोदकी ।

उपोदकी परा क्षुद्रा सूक्ष्मपत्रा तु मण्डपी । रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया
स्वयम् ॥ ७६ ॥ उपोदकी तृतीया च वनजा वनजाह्वया । वनजोपोदकी
तिक्ता कटूष्णा रोचनी च सा ॥ ७७ ॥

(३५) मूलपोती ।

मूलपोती क्षुद्रवल्ली पोतिका क्षुद्रपोतिका । क्षुपोपोदकनाम्नी च बलिः शाक-
टपोतिका ॥ ७८ ॥

३५४

परिशिष्टो—

[मूलकादिः—

गुणाः—मूलपोती त्रिदोषघ्नी वृष्या वल्या लघुश्च सा । वलपुष्टिकरी रुच्या
जठरानलदीपनी ॥ ७९ ॥

(३६) कुञ्जरः ।

गुणाः—कुण्डलरस्त्रिदोषघ्नो मधुरो रुच्यदीपकः । ईषत्कषायः संग्राही
पित्तश्लेष्मकरो लघुः ॥ ८० ॥

(३७) कौसुम्भशाकम् ।

गुणाः—कौसुम्भशाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषापहरं मदघ्नम् । दृष्टिप्रसादं
कुरुते विशेषाद्गुचिप्रदं दीप्तिकरं च वहेः ॥ ८१ ॥

(३८) शतपुष्पादलम् ।

गुणाः—शतपुष्पादलं सोष्णं मधुरं गुल्मशूलजित् । वातघ्नं दीपनं पथ्यं
पित्तकृद्गुचिदायकम् ॥ ८२ ॥

(३९) तण्डुलीयदलम् ।

गुणाः—तण्डुलीयकदलं हिममर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशि । ग्राहकं च
मधुरं च विपाके दाहशोषशमनं रुचिदायि ॥ ८३ ॥

(४०) राजिकापत्रम् ।

गुणाः—कटूष्णं राजिकापत्रं कृमिनातकफापहम् । कण्ठामयहरं स्वादु वह्नि-
दीपनकारकम् ॥ ८४ ॥

(४१) सार्षपपत्रम् ।

गुणाः—सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपनुत् । त्रिदाहि कटुकं स्वादु
शुक्रहृद्गुचिदायकम् ॥ ८५ ॥

(४२) चाङ्गेरीशाकम् ।

गुणाः—चाङ्गेरीशाकमत्युष्णं कटु रोचनपाचनम् । दीपनं कफवातार्शः-
संग्रहण्यतिसारजित् ॥ ८६ ॥

(४३) घोली ।

घोला च घोलिका घोली कलन्दुः कवलालुकम् ।

गुणाः—क्षेत्रजं लवणं रुच्यमम्लं वातकफापहम् ॥ ८७ ॥ आरामघोलिका

१ ज. विषघ्नं रुचिं । २ ट. ° पत्रम् । विं ।

७ सप्तमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३५५

चाम्ला रूक्षा रुच्याऽनिलापहा । पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा ॥ ८८ ॥

(४४) जीवन्तः । (जीवशाकं मालवे प्रसिद्धम्)

जीवन्तो रक्तनालश्च ताम्रपत्रः सनालकः । शाकवीरस्तु मधुरो जीवशाकश्च
मेषकः ॥ ८९ ॥

गुणाः—जीवशाकः सुमधुरो बृंहणो बस्तिशोधनः । दीपनः पाचनो बल्यो
वृष्यः पित्तापहारकः ॥ ९० ॥

(४५) गौरसुवर्णम् । (गौरसुवर्णशाकं चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम्)

गौरसुवर्णं स्वर्णं सुगन्धिकं भूमिजं च वारिजं च । ह्रस्वं च गन्धशाकं कटु
शृङ्गादं च वर्णशाकाङ्कः ॥ ९१ ॥

गुणाः—गौरसुवर्णं शिशिरं कफपित्तज्वरापहम् । पथ्यं दाहरुचिभ्रान्तिरक्त-
श्रमहरं परम् ॥ ९२ ॥

(४६) वर्षाभूः ।

गुणाः—वर्षाभूवसुकौ वर्णकफमान्द्यानिलापहौ । शाके रूक्षतरौ गुल्मप्ली-
हशूलापहारकौ ॥ ९३ ॥

(४७) फञ्जिका ।

फञ्जिका जीवनी पैदा तर्कारी चुचुकः पृथक् ।

गुणाः—वातामयहरं ग्राहि दीपनं रुचिदायकम् ॥ ९४ ॥

(४८) फज्जादिशाकम् ।

फज्जादिपञ्चकं भेडा कुणजस्त्रिपुटस्तथा । इत्यादिनवपत्राणां शाकमेकत्र
योजितम् ॥ ९५ ॥

गुणाः—दीपनं पाचनं रुच्यं बलवर्णविधायकम् । त्रिदोषशमनं पथ्यं ग्राहि
वृष्यं सुखावहम् ॥ ९६ ॥

(४९) असिशिम्बी ।

असिशिम्बी खड्गशिम्बी शिम्बी निखिंशशिम्बिका । स्थूलशिम्बी महा-
शिम्बी बृहच्छिम्बी सुशिम्बिका ॥ ९७ ॥

गुणाः—असिशिम्बी तु मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तजित् । त्रणदोषापहन्त्री च
शीतला रुचिदीपनी ॥ ९८ ॥

१ ज. मोचकः । ट. मोषकः । २ ज. पथ्या ।

३५६

परिशिष्टो—

[शाल्मल्यादिः—

(५०) निष्पावी ।

निष्पावी ग्रामजादिः स्यात्फलिनी नखपूर्विका । मण्डपी फलिका शिम्बी ज्ञेया गुच्छफला च सा ॥१९॥ विशालफलिका चैव निष्पाविश्चिपिटा तथा । अन्याऽङ्गुलीफला चैव नखनिष्पाविका स्मृता ॥१००॥ वृत्तनिष्पाविका ग्राम्या नखगुच्छफला शराः ।

गुणाः—निष्पावौ द्वौ हरिच्छभ्रौ कषायौ मधुरौ सरौ ॥१०१॥ कण्ठशुद्धि-
करौ मेध्यौ दीपनौ रुचिकारकौ । संग्राहिसमवीर्यः स्यादीषच्छ्रेष्ठो द्वितीयकः
॥ १०२ ॥

(५१) शशाण्डुली ।

शशाण्डुली बहुफला तण्डुली क्षेत्रसंभवा । क्षुद्राऽम्ला लोमशफला धूम्रवृत्त-
फला च सा ॥ १०३ ॥

गुणाः—शशाण्डुली तिक्तकटुश्च कोमला कटुम्लयुक्ता जरठा कफावहा ।
पाके तु साम्ला मधुरा विदाहकृत्कफश्च शुष्कारुचिकृच्च दीपनी ॥ १०४ ॥

इति मूलकन्दफलपत्रसुन्दरक्रमनामतद्गुणनिरूपणोल्लेखणम् । अवलोक्य वर्ग-
मिममामयोचितामगदप्रयुक्तिमवबुध्यतां बुधः ॥ १०५ ॥ मन्दाग्निमरोचकिनं
येऽपि शिलाभाशयन्ति निजशक्त्या । तेषां शाकानामयमाश्रयभूः शाकवर्ग
इति कथितः ॥ १०६ ॥ लब्धान्योन्यसहायवैद्यककलाशङ्काकलङ्कापनुदस्रै-
क्यावतरोऽयमित्यविरतं सन्तः प्रशंसन्ति यम् । तस्य श्रीनृहरेः कृताववसितो
यो मूलकादिर्महान्वर्गोऽसावभिधानकोशपरिषच्छूडामणौ सप्तमः ॥ १०७ ॥

इति वैद्यराजमुकुटमण्डलीमाणिक्यमणिमण्डनश्रीमदोश्वरपण्डितात्मजरजनरिमण-
खण्डचूडामणिचरणाम्बुजन्मनिर्मलमोदास्वादसंसदप्रमुदितचित्तचञ्चरीक-
श्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरान्ववायप्रधानश्रीनरहरिपण्डितविरचिते
नियण्टुराजापरनामन्यभिधानचूडामणौ शाकवर्गपरपर्यायनाम-
मूलादिवर्गः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथ शाल्मल्यादिष्टमो वर्गः—

शाल्मली तस्य निर्यासो रोहितश्चैकवीरकः । पारिभद्रोऽब्धिखदिरः खदिरः

१ ज. 'प्राद्यस' । २ झ. 'द्रोऽथ खदिरः काम्मोजी खा' ।

< अष्टमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३५७

खादिरः स्मृतः ॥ १ ॥ शमीद्वयं च बर्बुरद्वितयमरिमेदकः । पैकाण्डेऽङ्गदिका
प्रोक्ता निष्पत्री च खुही द्विधा ॥ २ ॥ कन्थारिका त्रिधैरण्डो घोण्टा वल्ली-
करञ्जकः । कारिका मदनस्त्रीणि विल्वान्तरतरुटिका ॥ ३ ॥ श्रीवल्ली कुञ्जिका
चैव रामकाण्डस्तथाऽपरः । सयावनालौ द्विशरौ मुञ्जकाशौ द्विधा कुशः ॥ ४ ॥
बल्वजा कत्तृणं चाथ नलौ दूर्वा चतुर्विधा । कुन्दुरो भूतृणं ज्ञेयो उखल इक्षु-
दर्भकः ॥ ५ ॥ गोमूत्रशिल्पिनीश्रेणीगर्मोटीमज्जरास्तथा । गिरिभूर्वशपत्री च
मन्थानः पल्लिवाहकः ॥ ६ ॥ ज्ञेये पटुतृणशूके त्रिपण्यन्धा त्रिगुण्डकः । कसे-
रुश्चणिका प्रोक्ता गुण्डाला शूलिका तथा ॥ ७ ॥ परिपेलं हिज्जुलं च सेवालं
च शराङ्कधा ।

(१) एकवीरः ।

एकवीरो महावीरः सकृद्वीरः सुवीरकः । एकादिवीरपर्यायैर्वीरश्चेति षडा-
हयः ॥ ८ ॥

गुणाः—एकवीरो भवेच्चोष्णः कटुकस्तोदवातनुद् । गृध्रासिकटिपृष्ठादिशूल-
पक्षाभिघातनुद् ॥ ९ ॥

(२) पारिभद्रः ।

अथ भवति पारिभद्रो मन्दारः पारिजातको निम्बतरुः । रक्तकुसुमः कृमिघ्नो
बहुपुष्पो रक्तकेसरो वसवः ॥ १० ॥

गुणाः—पारिभद्रः कटूष्णः स्यात्कफवातनिकृन्तनः । अरोचकहरः पथ्यो
दीपनश्चापि कीर्तितः ॥ ११ ॥

(३) बर्बुरः ।

बर्बुरो गुगलाक्षश्च कण्टालुस्तीक्ष्णकण्टकः । गोशृङ्गः पङ्क्तिबीजश्च दीर्घ-
कण्टः कफान्तकः ॥ १२ ॥ दृढबीजः श्वासभक्षो ज्ञेयश्चेति दशाहयः ।

गुणाः—बर्बुरस्तु कषायोष्णः कफकासामयापहः । आमरक्तातिसारघ्नः
पित्तदाहार्तिनाशनः ॥ १३ ॥

(४) जालबर्बुरः ।

जालबर्बुरकस्त्वन्यश्छत्राकः स्थूलकण्टकः । सूक्ष्मशाखस्तनुच्छायो रन्ध्र-
कण्टः षडाहयः ॥ १४ ॥

गुणाः—जालबर्बुरको रूक्षो वातामयविनाशकृत् । पित्तकृच्च कषायोष्णः
कफहृदाहकारकः ॥ १५ ॥

३५८

परिशिष्टो—

[शाल्मल्यादिः—

(५) पंक्काण्डः ।

पंक्काण्डः पञ्चकृत्पञ्चवर्धनः पञ्चरक्षकः ।

गुणाः—हस्ताञ्जनविधौ शस्तः कटुर्जीर्णज्वरापहः ॥ १६ ॥

(६) इङ्गुदी ।

इङ्गुदी हिङ्गुपत्रश्च विषकण्टोऽनिलान्तकः । गौरस्तूक्तः सुपत्रश्च शूलारिस्ता-
पसद्गुमः ॥ १७ ॥ तीक्ष्णकण्टस्तैलफलः पूतिगन्धो विगन्धकः । ज्ञेयः क्रोष्टु-
फलश्चैव वहीन्दुगणिताह्वयः ॥ १८ ॥

गुणाः—इङ्गुदी मदगन्धी स्यात्कटूष्णा फेनिला लघुः । रसायनी हन्ति
जन्तुवातामयकफव्रणान् ॥ १९ ॥

(७) कन्थारी ।

कन्थारी कथरी कन्था दुर्धर्षा तीक्ष्णकण्टका । तीक्ष्णगन्धा क्रूरगन्धा दुष्प-
वेशाऽष्टकाभिदा ॥ २० ॥

गुणाः—कन्थारी कटुतिक्तोष्णा कफवातनिकृन्तनी । शोफघ्नी दीपनी
रुच्या रक्तग्रन्थिरुजापहा ॥ २१ ॥

(८) घोण्टा ।

घोण्टा बदरिका घोटी गोलिका शत्रुकण्टकः । कर्कटी च तुरङ्गी च तुर-
गाद्वाऽष्टधा स्मृता ॥ २२ ॥

गुणाः—घोटिका कटुकोष्णा च मधुरा वातनाशनी । व्रणकण्डूतिकुष्ठामृदो-
षश्वयथुहारिणी ॥ २३ ॥

(९) लताकरञ्जः ।

लताकरञ्जो दुःस्पर्शो वीरास्यो वज्रबीजकः । धनदाक्षः कण्टफलः कुबेरा-
क्षश्च सप्तधा ॥ २४ ॥

गुणाः—लताकरञ्जपत्रं तु कटूष्णं कफवातनुत् । तद्धीजं दीपनं पथ्यं शूल-
गुल्मव्यथापहम् ॥ २५ ॥

(१०) कारी ।

कारी तु कारिका कार्या गिरिजा कटुपत्रिका । तत्रैका कण्टकारी स्यादन्या
त्वाकर्षकारिका ॥ २६ ॥

१ झ. पखोडः । २ झ. पखोडः । ३ ज. 'न्योऽतिगं' ।

८ अष्टमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३५९

गुणाः—कारी कषायमधुरा द्विविधा पित्तनाशनी । दीपनी ग्राहिणी रुच्या कण्ठशोधकरी गुरुः ॥ २७ ॥

(११) वाराहमदनः ।

वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान् । स्निग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलवृक्षफलस्तथा ॥ २८ ॥

गुणाः—अन्यौ च मदनौ श्रेष्ठौ कटुतिक्तसाम्बितौ । छर्दनौ कफहृद्रोगपक्वा-
माशयशोधनौ ॥ २९ ॥

(१२) बिल्वान्तरः ।

बिल्वान्तरश्चिरवृक्षः क्षुधाकुशलसंज्ञकः । दीर्घमूलो वीरवृक्षः कृच्छ्राश्च षडा-
ह्वयः ॥ ३० ॥

गुणाः—बिल्वान्तरः कटूष्णश्च कृच्छ्रघ्नः संधिशूलनुत् । वह्निदीप्तिकरः पथ्यो
वातामयविनाशनः ॥ ३१ ॥

(१३) तरटी ।

तरटी तारटी तीव्रा बर्बुरा रक्तबीजका ।

गुणाः—तरटी तिक्तमधुरा गुरुर्वल्या कफापहा ॥ ३२ ॥

(१४) श्रीवल्ली ।

श्रीवल्ली शिववल्ली च कण्ठवल्ली च शीतला । अम्ला कटुफलाऽश्वत्था दुरा-
रोहा च साऽष्टधा ॥ ३३ ॥

गुणाः—श्रीवल्ली कटुकाऽम्ला च वातशोफकफापहा । तत्फलं तैललेपघ्नम-
न्यम्लं रुचिकृत्परम् ॥ ३४ ॥

(१५) निकुञ्जिका ।

अन्या निकुञ्जिकाऽम्लाख्या कुञ्जिका कुञ्जवल्ली । निकुञ्जिका बुधैरुक्ता
श्रीवल्लीसदृशी गुणैः ॥ ३५ ॥

(१६) * अपर्वदण्डः ।

अपर्वदण्डो दीर्घश्च रामबाणो नृपप्रियः । रामकाण्डो रामशरो रामस्येषुश्च
समथा ॥ ३६ ॥

* अपर्वदण्डो मालवदेशे प्रासिद्धः ।

१ स. बर्बुरा ।

३६०

परिशिष्टो—

[शाल्मल्यादिः—

गुणाः— रामकाण्डजमूलं स्यादीषदुष्णं रुचिप्रदम् । रसे चाम्लं कषायं च
पित्तकृत्कफवातहृत् ॥ ३७ ॥

(१७) यावनालः ।

यावनालोऽथ नदिजो दृढत्वग्वारिसंभवः । यावनालनिभश्चैव खरपत्रः
षडाहयः ॥ ३८ ॥

गुणाः—यावनालशरमूलमीषन्मधुररुच्यकम् । शीतं पित्ततृषापघ्नं पशूनाम-
बलप्रदम् ॥ ३९ ॥

(१८) बल्वजा ।

बल्वजा दृढपत्री च तृणेशुस्तृणबल्वजा । मौञ्जीपत्रा दृढतृणा पानीयाश्वा
दृढक्षुरा ॥ ४० ॥

गुणाः—बल्वजा मधुरा शीता पित्तदाहृषापहा । वातप्रकोपनी रुच्या
कण्ठशुद्धिकरी परा ॥ ४१ ॥

(१९) भूतृणम् ।

भूतृणं रोहिणो भूतिभूतिकोऽथ कुटुम्बकः । मालातृणं सुमाली च च्छत्रोऽ-
तिच्छत्रकस्तथा ॥ ४२ ॥ गुह्यबीजः सुगन्धश्च गुंलालः पुंस्त्वविग्रहः । बधिर-
श्चातिगन्धश्च शृङ्गरोहः शरेन्दुकः ॥ ४२ ॥

गुणाः—भूतृणं कटुतिक्तं च वातसंतापनाशनम् । हन्ति भूतग्रहावेशा-
न्विषदोषांश्च दारुणान् ॥ ४३ ॥

(२०) सुगन्धतृणम् ।

सुगन्धभूतृणश्चान्यः सुरसः सुरभिस्तथा । गन्धतृणः सुगन्धश्च मुखवासः
षडाहयः ॥ ४४ ॥

गुणाः—गन्धतृणं सुगन्धि स्यादीषत्तिकं रसायनम् । स्निग्धं मधुरशीतं च
कफपित्तश्रमापहम् ॥ ४५ ॥

(२१) उखलः (उखलः)

उखलो भूरिपत्रश्च सुतृणश्च तृणोत्तमः ।

गुणाः—उखलो बलदो रुच्यः पशूनां सर्वदा हितः ॥ ४६ ॥

१ ज. गुच्छबूशरविं । २ ज. उत्तरो । झ. उपलो । ट. उखरो । ३ ज. उत्तरो । ट. उखरो ।

८ अष्टमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३६१

(२२) इक्षुदर्भा ।

इक्षुदर्भा सुदर्भा च पत्रालुस्तृणपत्रिका ।

गुणाः—इक्षुदर्भा सुमधुरा स्निग्धोष्णा तु कषायका । कफपित्तहरा रुच्या लघुः संतर्पणी स्मृता ॥ ४७ ॥

(२३) गोमूत्रिका ।

गोमूत्रिका रक्ततृणा क्षेत्रजा कृष्णभूमिजा ।

गुणाः—गोमूत्रिका तु मधुरा वृष्या गोदुग्धदायिनी ॥ ४८ ॥

(२४) शिल्पिका ।

शिल्पिका शिल्पिनी शीता क्षेत्रजा च मृदुच्छदा ।

गुणाः—शिल्पिका मधुरा शीता तद्धीजं बलवृष्यदम् ॥ ४९ ॥

(२५) निश्रेणिका ।

निश्रेणिका श्रेणिका च नीरसा वनवल्लरी ।

गुणाः—निश्रेणिका नीरसोष्णा पशूनामवलप्रदा ॥ ५० ॥

(२६) गर्मोटिका ।

गर्मोटिका सुनीला च जैरडी च जलाश्रया ।

गुणाः—जैरडी मधुरा शीता सारिणी दाहहारिणी ॥ ५१ ॥

(२७) मज्जरः ।

मज्जरः पवनः प्रोक्तः सुतृणः स्निग्धपत्रकः । मृदुग्रन्थिश्च मधुरो घेतुदुग्ध-
करश्च सः ॥ ५२ ॥

(२८) तृणाढ्यम् । (तृणाख्यम्)

तृणाढ्यं पर्वततृणं पत्राढ्यं च मृगभियम् ।

गुणाः—बलपुष्टिकरं रुच्यं पशूनां सर्वदा हितम् ॥ ५३ ॥

(२९) वंशपत्री ।

वंशपत्री वंशदला जीरिका जीर्णपत्रिका ।

गुणाः—वंशपत्री सुमधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी । रक्तदोषहरा रुच्या पशूनां दुग्धदायिनी ॥ ५४ ॥

१ ज. वनवल्लभा । २ ज. जडरी । ट. जरटी । ३ ज. जठरी । ट. जरटी । ४ झ. तृणाढ्यं ।
५ ज. जिरिका ।

३६२

परिशिष्टो—

[शाल्मल्यादिः—

(३०) मन्थानकः ।

मन्थानकस्तु हरितो दृढमूलस्तृणाधिपः ।

गुणाः—स्निग्धो धेनुप्रियो दोग्धा मधुरो बहुवीर्यकः ॥ ५५ ॥

(३१) पल्लिवाहः ।

पल्लिवाहो दीर्घतृणः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।

गुणाः—अदृढं शाकपत्रादि पशूनां च बलप्रदः(म्) ॥ ५६ ॥

(३२) लवणतृणम् ।

लवणतृणं लोणतृणं तृणाम्लं पटुतृणकमम्लकाण्डं च ।

गुणाः—पटुतृणकं क्षाराम्लं कषायस्तन्यमश्वत्थद्विकरम् ॥ ५७ ॥

(३३) पण्यन्धः ।

पण्यन्धः कङ्गुणीपत्रः पण्यन्धा पणधा च सः ।

गुणाः—पण्यन्धा समवीर्या स्यात्तिका क्षारा च सारिणी ॥ ५८ ॥ तत्कालशस्त्रघातस्य व्रणसंरोपणी परा । दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पण्यन्धा त्रिविधा स्मृता ॥ ५९ ॥

(३४) गुण्डः ।

गुण्डस्तु काण्डगुण्डः स्यादीर्घकाण्डस्त्रिकोणकः । छत्रगुच्छोऽसिपत्रश्च नीलपत्रस्त्रिधारकः ॥ ६० ॥ वृत्तगुण्डोऽपरो वृत्तो दीर्घनालो जलाश्रयः । तत्र स्थूलो लघुश्चान्यस्त्रिधाऽयं द्वादशाभिधः ॥ ६१ ॥

गुणाः—गुण्डास्तु मधुराः शीताः कफपित्तातिसारहाः । दाहरक्तहरास्तेषां मध्ये स्थूलतरोऽधिकः ॥ ६२ ॥

(३५) गुण्डकन्दः ।

गुण्डकन्दः कसेरुः स्यात्सुदुमुस्ता कसेरुका । सूकरेष्टः सुगन्धिश्च सुकन्दो गन्धकन्दकः ॥ ६३ ॥

गुणाः—कसेरुकः कषायोऽल्पमधुरोऽतिखरस्तथा । रक्तपित्तप्रशमनः शीतो दाहश्रमापहः ॥ ६४ ॥

(३६) चणिका ।

चणिका दुग्धदा गौल्या सुनीला क्षेत्रजा हिमा ।

गुणाः—वृष्या बल्याऽतिमधुरा वीर्यैः पशुहिता तृणैः ॥ ६५ ॥

१ झ. 'दृढः शा' । २ झ. सुगन्धो । ३ झ. गन्धकन्दकः । ४ ज. 'धुरः कटुतिक्तकः । र' ।

८ अष्टमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३६३

(३७) गुण्डासिनी ।

गुण्डासिनी तु गुण्डा गुण्डाला गुच्छमूलका चिपिटा । तृणपत्री जलवासा
पृथुला सुविष्टरा च नवाहा ॥ ६६ ॥

गुणाः—गुण्डासिनी कटुः स्वादे पित्तदाहश्रमापहा । तिक्तोष्णा श्वयधुघ्नी
च व्रणदोषनिवर्हणी ॥ ६७ ॥

(३८) शूली ।

शूली तु शूलपत्री स्यादशाखा धूम्रमूलिका । जलाश्रया मृदुलता पिच्छला
महिषीप्रिया ॥ ६८ ॥

गुणाः—शूली तु पिच्छला चोष्णा गुरुगौल्या बलप्रदा । पित्तदाहहरा
रुच्या दुग्धघृदिप्रदायिका ॥ ६९ ॥

(३९) हिज्जलः ।

हिज्जुलोऽथ नदीकान्तो जलजो दीर्घपत्रकः । नदीजो निचुलो रक्तः
कार्मुकः कथितश्च सः ॥ ७० ॥

गुणाः—हिज्जुलः कटुरुष्णश्च पवित्रो भूतनाशनः । वातामयहरो नानाग्रह-
संचारदोषजित् ॥ ७१ ॥

—:०:—

इत्थं नानाकण्टकिविटपिप्रस्तावव्याख्यातैरण्डादिकृतृणाविस्ताराढ्यम् । वर्गे
विद्वान्वैद्यकैविषयप्रावीण्यं ज्ञेयापण्यारण्यकगुणमीयाद्वैद्यः ॥ ७२ ॥ दुर्बारां विकृतिं
स्वसेवनविदां भिन्दन्ति ये भूयसा दुर्ग्राहाश्च हटेन कण्टकितया सूक्ष्माश्च ये
केचन । तेषामेष महागमान्तरभ्रुवामारण्यकानां किल कूरातङ्कभयार्तनिर्वृतिकरो
वर्गः सतां संमतः ॥ ७३ ॥ द्विजानां यो राजा जयति रचयन्नोषधिगणं पती-
तोऽयं नृणाममृतकरतां धारयति च । अमुष्यायं वर्गो नृहरिकृतिनः काङ्क्षति
कृतौ स्थितिं शालमल्यादिर्वसुभिरभिधाशेखरमणौ ॥ ७४ ॥

इति वैद्यराजराजमुकुटमण्डलीमाणिक्यमणिमण्डनायितश्रीमदीश्वरपण्डितात्मजश्री-

मदुमारमणचरणनलिनाराधनराजहंसश्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरान्वयल-

ब्धाधिकारश्रीनरसिंहपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनामधेयवत्यभि-

धानचूडामणावरण्यवर्गापरनामा शालमल्यादिरष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

३६४

परिशिष्टो—

[प्रभद्रादिः—

अथ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः—

प्रभद्रः पञ्चधा प्रोक्तः काश्मर्यो लघुपूर्वकः । द्विरग्निमन्थः श्योनाकाद्वितयं
चाजशृङ्गिका ॥ १ ॥ काश्मर्योऽश्मन्तकश्चाथ कर्णिकारद्वयं तथा । वृश्चिकाली
च कुट्टजस्तद्वीजं च शिरीषकः ॥ २ ॥ करञ्जाः षड्विधाः कोलो नीलः
सर्जश्च कर्णकौ । तालश्रीतालहिन्तालमाढास्तूलस्तमालकाः ॥ ३ ॥ चतुर्विधः
कदम्बोऽथ वानीरः कुम्भवेतसः । धवश्च धन्वनो भूर्जस्तिनिशश्च ततोऽर्जुनः
॥ ४ ॥ हरिद्रुदग्धाशाखोटाः शाकोऽथो शिंशपात्रयम् । असनत्रयं वरुणः
पुत्रजीवश्च पिण्डिका ॥ ५ ॥ कारस्करोऽथ कटभी क्षवको देवसर्षपः । डहुर्वि-
कङ्कतश्चेति शराब्धिगणिताः क्रमात् ॥ ६ ॥

(१) वृश्चिकाली ।

वृश्चिकाली विषाणी च विषघ्नी नेत्ररोगहा । उष्ट्रिकाऽप्यलिपर्णी च दक्षि-
णावर्तकी तथा ॥ ७ ॥ कलिकाऽप्यागमावर्ता देवलाङ्गुलिका तथा । करभा
भूरिद्रुग्धा च कर्कशा चामरा च सा ॥ ८ ॥ स्वर्णपुष्पा गुग्मफला तथा क्षीर-
विषाणिका । प्रोक्ता भासुरपुष्पा च वसुचन्द्रसमाह्वया ॥ ९ ॥

गुणाः—वृश्चिकाली कटुस्तिक्ता सोष्णा हृदयत्रशुद्धिकृत् । रक्तपित्तहरा बल्या
विबन्धारोचकापहा ॥ १० ॥

(२) नीलः ।

नीलस्तु नीलवृक्षो वातारिः शोफनाशनो नरनामा । नखवृक्षश्च नखालुर्न-
खप्रियो दिग्गजेन्द्रमितसंज्ञः ॥ ११ ॥

गुणाः—नीलवृक्षस्तु कटुकः कषायोष्णो लघुस्तथा । वातामयप्रशमनो
नानाश्वयथुनाशनः ॥ १२ ॥

(३) जरणद्रुमः ।

जरणद्रुमोऽश्वकर्णस्ताक्षर्यप्रसवश्च सस्यसंवरणः । धन्यश्च दीर्घपर्णः कुशिक-
तरुः कौशिकश्चापि ॥ १३ ॥

गुणाः—अश्वकर्णः कटुस्तिक्तः स्निग्धः पित्तास्रनाशनः । ज्वरविस्फोटक-
प्लुघ्नः शिरादोषार्तिकृन्तनः ॥ १४ ॥

१ ज. 'टजः कौटजं' । झ. द. 'टजः स्तुहीजं' । २ ज. 'र्णदा सा यु' । ३ झ. 'नः' । उरोवि' ।
४ ज. 'शिरोदो' ।

९ नवमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३६५

(४) तमालः ।

तमालो नीलतालः स्यात्कालस्कन्धस्तमालकः । नीलध्वजश्च तापिच्छः
कालतालो महाबलः ॥ १५ ॥

गुणाः—तमालो मधुरो बल्यो दृष्यश्च शिशिरो गुरुः । कफपित्तवृषादाह-
श्रमभ्रान्तिकरः परः ॥ १६ ॥

(५) वानीरः ।

वानीरो वृत्तपुष्पश्च शाखालो जलवेतसः । व्याधिघातः परिव्याधो
नादेयो जलसंभवः ॥ १७ ॥

गुणाः—वानीरस्तिक्तशिशिरो रक्षोघ्नो व्रणशोधनः । पित्तास्रकफदोषघ्नः
संग्राही च कषायकः ॥ १८ ॥

(६) कुम्भीरः ।

कुम्भी रोमालुविटपी रोमशः पर्पटद्रुमः ।

गुणाः—कुम्भी कटुः कषायोष्णो ग्राही वातकफापहः ॥ १९ ॥

(७) धन्वनः ।

धन्वनो रक्तकुसुमो धनुवृक्षो महाबलः । रुजासहः पिच्छलको रूक्षः स्वादु-
फलश्च सः ॥ २० ॥

गुणाः—धन्वनः कटुकोष्णश्च कषायः कफनाशनः । दाहशोषकरो ग्राही
कण्ठामयशमप्रदः ॥ २१ ॥

(८) भूर्जः ।

भूर्जो बल्कद्रुमो भूर्जः सुचर्मा भूर्जपत्रकः । चित्रत्वग्बिन्दुपत्रश्च रक्षापत्रो
विचित्रकः ॥ २२ ॥ भूतघ्नो मृदुपत्रश्च शैलेन्द्रस्थो द्विभूमितः ।

गुणाः—भूर्जः कटुकषायोष्णो भूतरक्षकरः परः । त्रिदोषशमनः पथ्यो
दुष्टकौटिल्यनाशनः ॥ २३ ॥

(९) तिनिशः ।

तिनिशः स्यन्दनश्चक्री रैथाङ्गः शकटो रथः । रथिका भस्मगर्भश्च मेषी
जलधरो दश ॥ २४ ॥

गुणाः—तिनिशस्तु कषायोष्णः कफरक्तातिसारजित् । ग्राहको दाहजननो
वातामयहरः परः ॥ २५ ॥

३६६

परिशिष्टो—

[प्रभद्रादिः—

(१०) हरिद्रुः ।

हरिद्रुः पीतदारुः स्यात्पीतकाष्ठश्च पीतकः । कदम्बकः सुपुष्पश्च सुराहः
पीतकद्रुमः ॥ २६ ॥

गुणाः—हरिद्रुः शीतलस्तिक्तो मङ्गल्यः पित्तवृान्तिजित् । अङ्गकान्तिकरो
बल्यो नानात्वग्दोषनाशनः ॥ २७ ॥

(११) दग्धा ।

दग्धा दग्धरुहा प्रोक्ता दग्धिका च स्थलेरुहा । रोमशा कर्कशदला भस्म-
रोहा सुदग्धिका ॥ २८ ॥

गुणाः—दग्धा कटुकषायोष्णा कफवातनिकृन्तनी । पित्तप्रकोपनी चैव
जठरानलदीपनी ॥ २९ ॥

(१२) शाखोटः ।

शाखोटः स्याद्भूतवृक्षो गवाक्षी यूकावासो भूर्जपत्रश्च पीतः ।

गुणाः—कौशिक्योऽजक्षीरनाशश्च सूक्तस्तिक्तोष्णोऽयं पित्तकृद्वातहारी ॥ ३० ॥

(१३) * पुत्रजीवः ।

पुत्रजीवः पवित्रश्च गर्भदः सुतजीवकः । कुटजीवोऽपत्यजीवः सिद्धिदोऽ-
पत्यजीवकः ॥ ३१ ॥

गुणाः—पुत्रजीवो हिमो वृष्यः श्लेष्मदो गर्भजीवदः । चक्षुष्यः पित्तशमनो
दाहैतृष्णानिवारणः ॥ ३२ ॥

(१४) महापिण्डी ।

महापिण्डीतैरुः प्रोक्तः श्वेतपिण्डीतकश्च सः । करहाटः क्षुरश्चैव शस्त्रकोश-
तरुः सरः ॥ ३९ ॥

गुणाः—पिण्डीतरुः कषायोष्णस्त्रिदोषशमनोऽपि च । चर्मरोगापहश्चैव
विशेषाद्रक्तदोषजित् ॥ ४० ॥

(१५) कारस्करः ।

कारस्करस्तु किंपाको विषतिन्दुविषद्रुमः । गरुडमो रम्यफलः कुपाकः
कालकूटकः ॥ ४१ ॥

* पुत्रजीववृक्षः कोलापुरे प्रसिद्धः ।

१ ज. 'वातजि' । २ झ. ड. 'कर्द' । ३ ज. ट. 'हश्मनि' । ४ ट. 'तकः प्रो' ।

९ नवमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३६७

गुणाः—कारस्करः कटूष्णश्च तिक्तः कुष्ठविनाशनः । वातामयास्रकण्डूति-
कफामाशौत्रिणापहः ॥ ४२ ॥

(१६) कटभी ।

कटभी नाभिका शौण्डी पाटली किणिही तथा । मधुरेणुः क्षुद्रशामा कैडर्यः
श्यामला नव ॥ ४३ ॥ शितादिकटभी श्वेता किणिही गिरिकर्णिका । शिरी-
षपत्रा कालिन्दी शतपादी विषग्रिका ॥ ४४ ॥ महाश्वेता महाशौण्डी महा-
दिकटभी दश ।

गुणाः—कटभी भवेत्कटूष्णा गुल्मविषाध्मानशूलदोषघ्नी । वातकफाजीर्ण-
रूजाशमनी श्वेता च तत्र गुणयुक्ता ॥ ४५ ॥

(१७) क्षुवकः ।

क्षुवकः क्षुरकस्तीक्ष्णः क्रूरो भूताङ्कुशः क्षवः । राजोद्वेजनसंज्ञश्च भूतद्रावी
ग्रहाद्वयः ॥ ४६ ॥

गुणाः—भूताङ्कुशस्तीव्रगन्धः कषायोष्णः कटुस्तथा । भूतग्रहादिदोषघ्नः
कफवातनिकृन्तनः ॥ ४७ ॥

(१८) देवसर्षपकः ।

देवसर्षपकश्चाक्षो बदरो रक्तमूलकः । मुरसर्षपकश्चैन्द्रस्तथा सूक्ष्मदलः
स्मृतः ॥ ४८ ॥ सर्षपो निर्जरादिः स्यात्कुरराङ्घ्रिर्नवाभिधः ।

गुणाः—देवसर्षपनामा तु कटूष्णः कफनाशनः । जन्तुदोषहरो रुच्यो वक्त्रा-
मयविशोधनः ॥ ४९ ॥

(१९) लकुचः ।

लकुचो लिकुचः शालः कषायी दृढवल्कलैः । दृढः कार्श्यश्च शूरश्च स्थूल-
स्कन्धो नवाद्वयः ॥ ५० ॥

गुणाः—लकुचः स्वरसे तिक्तः कषायोष्णो लघुस्तथा । कफदोषहरो दाँही
मलसंग्रहदायकः ॥ ५१ ॥

—:०:—

इत्थं वन्यमहीरुहाद्वयगुणाभिरुच्यमानमुल्याऽनया भङ्ग्या भङ्गुरिताभिधा-
न्तरमहाभोगश्रिया भास्वरम् । वैद्यो वैद्यतु वर्गमेनमखिलं विज्ञाय वैज्ञानिकः
प्रज्ञालोकविजृम्भणेन सहसा स्वैर गदानां गणम् ॥ ५२ ॥ ये वृश्चन्ति नृणां

१ ज. "कफवातत्र" । २ ट. "कः क्षुरक" । ३ घ. ट. "लः । द्रव्याश्व" । ४ ज. ट. कण्ठदो" ।
५ ज. प्राही ।

३६८

परिशिष्टो—

[करवीरादिः—

गदान्गुरुतरानाक्रम्य वीर्यासिना ये स्थित्वाऽपि वने गुणेन सरुजां स्वेना-
वनं तन्वते । तेषामेष महानसीममहिमा वन्यात्मनां वासभूर्वृक्षाणां भणितो
भिषगिभरसमो यो वृक्षवर्गाख्यया ॥ ५३ ॥ यः काश्मीरकुलोज्ज्वलाम्बुजवनी-
हंसोऽपि संसेव्यते नित्योल्लासितनीलकण्ठमनसः प्रीत्याद्यभग्नश्रिया । तस्यायं
नवमः कृतौ नरहरेर्वर्गः प्रभद्रादिको भद्रात्मन्यभिधानशेखरशिखाचूडामणौ
संस्थितः ॥ ५४ ॥

इति श्रीवैद्यकराजमण्डलीमौलिमाणिक्यमण्डनश्रीमदीश्वरपण्डिततनुजातका-
त्यायनीरमणचरणारविन्दसौख्यजालसराजहंसश्रीकाश्मीराद्यवं-
शाचार्यश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्यायेऽ-
भिधानचूडामणौ प्रभद्रादिर्नवमो वर्गः ॥ ९ ॥

अथ करवीरादिर्दशमो वर्गः—

चतुर्था करवीरोऽथ धत्तूरत्रितयं तथा । कोविदारोऽब्धिरर्कः स्यान्नमेरुः
किंशुकस्तथा ॥ १ ॥ पुंनागस्तिलकोऽगस्त्यः पाटल्यौ च द्विधा स्मृते । अशो-
कश्चम्पको धन्वी केतकी द्विविधा तथा ॥ २ ॥ सिन्दूरी च तथा जाती मुद्गरः
शतपत्रिका । मल्लिका च चतुर्था स्याद्वासन्ती नवमल्लिका ॥ ३ ॥ अतिमुक्तो
द्विधा यूथी कुञ्जको मुचकुन्दकः । करुणी माधवी चाथ गणिकारी च कुन्दकः
॥ ४ ॥ बककेविकवन्धूकास्त्रिसंधिश्च जषा तथा । प्रोक्ता भ्रमरमारी च तरुण्य-
म्लानकस्तथा ॥ ५ ॥ किङ्किरातोऽथ बालाख्यो द्विष्टिका चोष्काण्डिका ।
तगरं दमनद्वंद्वं तुलसी मरुवो द्विधा ॥ ६ ॥ अर्जकश्च चतुर्गङ्गापत्री पाच्यौ च
वालकः । बर्बरी मञ्जिकापत्रः प्रोक्ता चाऽऽरामशीतला ॥ ७ ॥ अथ कमल-
पुण्डरीकाढ्यकोकनदानि पद्मिनी चैव । पद्माक्षं च मृणालं तत्कन्दः केसरश्च
तथा ॥ ८ ॥ उत्पलकुमुदकुवलयमुत्पलिनी मरन्दो बाणषण्मत्या(?) । उत्तंसनाग्नि
वर्गे द्रव्याण्यत्रोपदिश्यन्ते ॥ ९ ॥

(१) सुरपुंनागः ।

नमेरुः सुरपुंनागः सुरेष्टः सुरपणिका । सुरतुङ्गश्च पञ्चाहः पुंनागगुणसंयुतः
॥ १० ॥

(२) पुंनागः ।

पुंनागः पुरुषस्तुङ्गः पुंनामा पाटलः पुमान् । रक्तपुष्पो रक्तरेशुररुणोऽयं
नवाह्वयः ॥ ११ ॥

१० दशमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३६९

गुणाः—पुंनागो मधुरः शीतः सुगन्धिः पित्तनाशकृत् । भूतविद्रावणश्चैव देव-
तानां प्रसादनः ॥ १२ ॥

(३) अगस्त्यः ।

अगस्त्यः शीघ्रपुष्पः स्यादगस्तिस्तु मुनिद्रुमः । व्रणारिर्दीर्घफलको वक्र-
पुष्पः सुरप्रियः ॥ १३ ॥

गुणाः—सितपीतनीललोहितकुसुमविशेषाच्चतुर्विधोऽगस्तिः । मधुरशिशिर-
स्त्रिदोषश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥ १४ ॥ तथाच—अगस्त्यं शिशिरं गौल्यं
त्रिदोषघ्नं श्रमापहम् । बलासकासवैवर्ण्यभूतघ्नं च बलापहम् ॥ १५ ॥

(४) सितपाटलिः ।

सितपाटलिका चान्या सितकुम्भी फलेरुहा । सिता मोघा कुबेराक्षी सिताह्वा
काष्ठपाटला ॥ १६ ॥ पाटली धवला प्रोक्ता ज्ञेया वसुमिताह्वया ॥ १७ ॥

गुणाः—सितपाटलिका तिक्ता गुरुष्णा वातदोषनुत् । वमिहिक्वाकफघ्नी च
श्रमशोषापहारिका ॥ १८ ॥

(५) सिन्दूरी ।

सिन्दूरी वीरपुष्पश्च तृणपुष्पी करच्छदः । सिन्दूरपुष्पी शोणादिपुष्पी
बाणाह्वयः स्मृतः ॥ १९ ॥

गुणाः—सिन्दूरी कटुका तिक्ता कषाया श्लेष्मवातजित् । शिरोर्तिशमनी
भूतनाशा चण्डीप्रिया भवेत् ॥ २० ॥

(६) मुद्गरः ।

मुद्गरो गन्धसारस्तु सप्तपत्रश्च कर्दमी । वृत्तपुष्पोऽतिगन्धश्च गन्धराजो विट-
प्रियः ॥ २१ ॥ गेयप्रियो जनेष्टश्च मृगेष्टो रुद्रसंमितः ।

गुणाः—मुद्गरो मधुरः शीतः सुरभिः सौख्यदायकः । मनोज्ञो मधुपान-
न्दकारी पित्तप्रकोपहृत् ॥ २२ ॥

(७) मल्लिका ।

मल्लिका मोदिनी चान्या वटपत्रा कुमारिका । सुगन्धाढ्या वृत्तपुष्पा
मुक्ताभा वृत्तमल्लिका ॥ २३ ॥

गुणाः—नेत्ररोगापहन्त्री स्यात्कटूष्णा वृत्तमल्लिका । व्रणघ्नी गन्धबहुला
दारयत्यास्यजान्गदान् ॥ २४ ॥

१ ज. 'पुष्पी चाहय' । २ ज. सदापत्रा तु क' ।

३७०

परिशिष्टो—

[करवीरादिः—

(८) मुचकुन्दः ।

मुचकुन्दो बहुपत्रः सुदलो हरिवल्लभः सुपुष्पश्च । अर्घ्यार्हो लक्ष्मणको रक्त-
प्रसवश्च वसुनामा ॥ २५ ॥

गुणाः—मुचकुन्दः कटुतिक्तः कफकासविनाशनश्च कण्ठहरः । त्वग्दोषशोफ-
शमनो व्रणपामाविनाशनश्चैव ॥ २६ ॥

(९) करुणी ।

करुणी ग्रीष्मपुष्पी स्याद्रक्तपुष्पी च वारुणी । राजप्रिया राजपुष्पी सूक्ष्मा
च ब्रह्मचारिणी ॥ २७ ॥

गुणाः—करुणी कटुतिक्तोष्णा कफमारुतनाशिनी । आध्मानविषविच्छर्दि-
जन्तूर्ध्वश्वासहारिणी ॥ २८ ॥

(१०) माधवी ।

माधवी चन्द्रवल्ली च सुगन्धा भ्रमरोत्सवा । भृङ्गप्रिया भद्रलता भूमिमण्ड-
पभूषणी ॥ २९ ॥

गुणाः—माधवी कटुका तिक्ता कषाया मदगन्धिका । पित्तकासव्रणान्हन्ति
दाहशोकविनाशिनी ॥ ३० ॥

(११) *गणिकारी ।

गणिकारी काञ्चनिका काञ्चनपुष्पी वसन्तदूती च । गन्धकुसुमाऽतिमोदा
वासन्ती मदमादिनी चैव ॥ ३१ ॥

गुणाः—गणिकारी सुरभितरा त्रिदोषशमनी च दाहशोषहरा । कामक्रीडा-
दम्बरशम्बरहरचापलप्रसरा ॥ ३२ ॥

(१२) केविका ।

केविका कविका केवा भृङ्गारिर्नृपवल्लभा । भृङ्गमारी महागन्धा राजकन्याऽ-
लिमोहिनी ॥ ३३ ॥

गुणाः—केविका मधुरा शीता दाहपित्तश्रमापहा । वातश्लेष्मरुजां हन्ती
पित्तच्छर्दिविनाशिनी ॥ ३४ ॥

(१३) बन्धूकः ।

बन्धूको बन्धुजीवः स्यादोष्ठपुष्पोऽर्कवल्लभः । मध्यादिनो रक्तपुष्पो रागपुष्पो
हरिप्रियः ॥ ३५ ॥ असितसितपीतलोहितपुष्पविशेषाच्चतुर्विधो बन्धूकः ।

* इयं गणिकारी कोंकणे प्रसिद्धा ।

१ ज. कण्ठकरः । श. ङ. कण्ठदोषहरः । २ ज. ट. 'जन्तुध्व' ।

१० दशमो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३७१

गुणाः—ज्वरहारी विविधग्रहपिशाचशमनः प्रसादनः सवितुः स्यात् ॥ ३६ ॥

(१४) त्रिसंधिः ।

त्रिसंधिः सांध्यकुसुमा संधिवल्ली सदाफला । त्रिसंध्यकुसुमा कान्ता
मुकुमारा च संधिजा ॥ ३७ ॥ त्रिसंधिल्लिविधा ज्ञेया रक्ता चान्या सिताऽ-
सिता ।

गुणाः—कफकासहरा रुच्या त्वग्दोषशमनी परा ॥ ३८ ॥

(१५) जपा ।

जपाख्या ओण्डूकाख्या च रक्तपुष्पी जवा च सा । अर्कप्रिया रक्तपुष्पी
प्रातिका हरिवल्लभा ॥ ३९ ॥

गुणाः—जपा तु कटुरुष्णा स्यादिन्द्रलुप्तकनाशकृत् । विच्छर्दिजन्तुजननी
सूर्याराधनसाधनी ॥ ४० ॥

(१६) भ्रमरारिः (मालवे प्रसिद्धा)

भ्रमरारिर्भृङ्गमारी भृङ्गारिर्मोसपुष्पिका । कुष्ठारिर्भ्रमरी चैव ज्ञेया यष्टि-
लता मुनिः ॥ ४१ ॥

गुणाः—तिक्ता भ्रमरमारी स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहा । शोफकण्डूतिकुष्ठघ्नी
व्रणदोषास्थिदोषनुत् ॥ ४२ ॥

(१७) उष्ट्रकाण्डी ।

उष्ट्रकाण्डी रक्तपुष्पी ज्ञेया करभकाण्डिका । रक्ता लोहितपुष्पी च वर्ण-
पुष्पी षडाह्वया ॥ ४३ ॥

गुणाः—उष्ट्रकाण्डी तु तिक्तोष्णा रुच्या हृद्रोगहारिणी । तद्धीजं मधुरं शीतं
वृष्यं संतर्पणं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

(१८) गङ्गापत्री ।

गङ्गापत्री तु पत्री स्यात्सुगन्धा गन्धपत्रिका ।

गुणाः—गङ्गापत्री कटूष्णा च वातजिद्व्रणरोपणी ॥ ४५ ॥

(१९) पाची ।

पाची मरकतपत्री हरितलता हरितपत्रिका पत्री । सुरभिर्मल्लारिष्ठा गारुत्म-
तपत्रिका चैव ॥ ४६ ॥

३७२

परिशिष्टो— [करवीरादिदेशमो वर्गः]

गुणाः—पाची कटुतिक्तोष्णा सकपाया वातदोषहन्त्री च । ग्रहभूतविकार-
कारी त्वग्दोषप्रशमनी व्रणेषु हिता ॥ ४७ ॥

(२०) बर्बरः ।

बर्बरः सुमुखश्चैव गरग्रः कृष्णबर्बरः । सुकन्दनो गन्धपत्रः पूतगन्धः सुरा-
हकः ॥ ४८ ॥

गुणाः—बर्बरः कटुकोष्णश्च सुगन्धिर्वा^३न्तिनाशनः । विसर्पविषविध्वंसी
त्वग्दोषशमनस्तथा ॥ ४९ ॥

(२१) सुरपर्णम् ।

सुरपर्णं देवपर्णं वीरपर्णं सुगन्धिकम् । मश्विपत्रं सूक्ष्मपत्रं देवार्हं गन्धपत्र-
कम् ॥ ५० ॥

गुणाः—कटूष्णं सुरपर्णं च कृमिश्वासबलासजित् । दीपनं कफवातघ्नं वर्ण्यं
बालहितं तथा ॥ ५१ ॥

(२२) आरामशीतला ।

आरामशीतला नन्दा शीतला सा सुनन्दिनी । रामा चैव महानन्दा
गन्धाढ्याऽऽरामशीतला ॥ ५२ ॥

गुणाः—आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी । दाहशोषप्रशमनी
विस्फोटव्रणरोपणी ॥ ५३ ॥

(२३) पुष्पद्रवः ।

पुष्पद्रवः पुष्पसारः पुष्पस्वेदश्च पुष्पजः । पुष्पनिर्यासकश्चैव पुष्पाम्बुजः
षडाद्वयः ॥ ५४ ॥

गुणाः—पुष्पद्रवः सुरभिशीतकषायगौल्यो दाहश्रमो^१र्तिवमिमोहमुत्तामयघ्नः ।
तृष्णार्तिपित्तकफदोषहरः सरश्च संतर्पणश्चिरमरोचकहारकश्च ॥ ५५ ॥

(२४) जात्यादिमोदः ।

गुणाः—जाती भाति मृदुर्मनोज्ञमधुराऽऽपोदो मुहूर्तद्वयं द्वैगुण्येन च मल्लिका
मदकरी गन्धाधिका यूथिका । एकाहं वनमालिका मदकरं चाह्नां त्रयं चम्पकं
तीव्रामोदमथाष्टवासरमितामोदान्विता केतकी ॥ ५६ ॥

—:०:—

इत्थं नानाप्रथितसुमनःपत्रपद्माभिधानप्रस्थानोक्तिप्रगुणिततया तद्रुणारूपा-
प्रवीणम् । वाचोयुक्तिस्थिरपरिमलं वर्गमेनं पठित्वा नित्यामोदैर्मुखसरसिजं
वासयत्वाशु वैद्यः ॥ ५७ ॥ स्थैर्ये शैलशिलोपमान्यपि शनैरासाद्य तद्भावनां

१ ज. ट. 'रहरा त्व' । २ ज. 'वोतना' । ३ ज. 'वातहर' । ४ ज. 'भातिव' ।

[११ एकादशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३७३

भेद्यत्वं यमिनां मनांस्यपि ययुः पुष्पाशुगस्याऽऽशुगैः । तेषां भूषयतां सुरादि-
कशिरःपत्रप्रसूनात्मनां वर्गोऽयं वसतिर्मता सुमनसामुत्तंसवर्गाख्यया ॥ ५८ ॥

लोकान्स्पर्शनयोगतः प्रसमराण्यामोदयन्त्यञ्जसा प्रोत्फुल्लानि च यद्यशांसि
विशदान्युत्तंसयन्ते दिशः । तस्यायं दशमः कृतौ स्थितिमगाद्गर्गो नृसिंहेशितुः
सूरीन्दोः करवीरकादिरभिधासंभारचूडामणौ ॥ ५९ ॥

इति श्रीनिघण्टुराजचूडामणौ करवीरादिदशमो वर्गः ॥ १० ॥

अथाऽऽम्रादिरेकादशो वर्गः—

आम्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता जम्बूश्चैव चतुर्विधा । पनसः पञ्चकदली नालि-
केरद्वयं तथा ॥ १ ॥ खर्जूरी पञ्चधा चैव चारो भल्लातरायणी । दाडिमं
तिन्दुकौ चाथो असोटः पीलुको द्विधा ॥ २ ॥ पारेवते मधूकं तु द्विधा भव्या-
रुके क्रमात् । द्राक्षा त्रिधाऽथ कर्मारः परुषः पिप्पलो वटः ॥ ३ ॥ वटी
अश्वत्थिका पुष्पस्तथा चोदुम्बरस्त्रिधा । तच्चचा वदरं चाग्नि बीजपूरं त्रिधा
मतम् ॥ ४ ॥ आमलक्यौ द्विधा चैव चिञ्चा चिञ्चारसस्तथा । आम्रातकोऽथ
नारङ्गो निम्बूर्जम्बीरकद्वयम् ॥ ५ ॥ कपित्थस्तुम्बरश्चाथ रुद्राक्षो विल्व-
सलुकी । कतकः कर्कटश्चैव द्विधा श्लेष्मातकस्तथा ॥ ६ ॥ मुष्ककः करम-
र्दश्च तथा तेजःफलस्तथा । विकण्टकः शिवा सप्ताप्यक्षः पूगोऽष्टधा स्मृतः ॥ ७ ॥
सप्तधा नागवल्ली स्याच्चूर्णं चैवाष्टधा स्मृतम् । उक्ता आम्रादिके वर्गे वेदच-
न्द्रेन्दु(वृक्षास्त्रिपञ्च)संख्यया ॥ ८ ॥

(१) पनसः (फनसः) (उत्तराषाढा)

पनसस्तु महासर्जः फलिनः फलवृक्षकः । स्थूलः कण्टफलश्चैव स्यान्मूल-
फलदः स्मृतः ॥ ९ ॥ अपुष्पफलदः पूतफलो हङ्गमितस्तथा ।

गुणाः—पनसं मधुरं सुपिच्छिलं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिदम् । श्रमदाहवि-
शोषनाशनं रुचिकृद्द्राहि च दुर्जरं परम् ॥ १० ॥ ईषत्कषायं मधुरं तद्वीजं
वातलं गुरु । तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥ ११ ॥ बालं
तु नीरसं हृद्यं मध्यपकं तु दीपनम् । रुचिदं लवणाद्युक्तं पनसस्य फलं
स्मृतम् ॥ १२ ॥

(२) कर्मारः ।

कर्मारः कर्मरकः पीतफलः कर्मरश्च मुद्गरकः । मुद्गरफलश्च धाराफलकस्तु
कर्मारकश्चैव ॥ १३ ॥

३७४

परिशिष्टो—

[आम्नादिकेकादशो वर्गः]

गुणाः—कर्मरकोऽम्ल उष्णश्च वातहृत्पित्तकारकः । पक्वस्तु मधुराम्लः
स्याद्वलपुष्टिरुचिप्रदः ॥ १४ ॥

(३) रुद्राक्षः ।

रुद्राक्षश्च शिवाक्षश्च शर्वाक्षो भूतनाशनः । पावनो नीलकण्ठाक्षो हराक्षश्च
शिवप्रियः ॥ १५ ॥

गुणाः—रुद्राक्षमम्लमुष्णं च वातघ्नं कफनाशनम् । शिरोर्तिशमनं रुच्यं
भूतग्रहविनाशनम् ॥ १६ ॥

(४) तेजःफलः ।

तेजःफलो बहुफलस्तथोक्तः शाल्मलीफलः । फलस्तीक्ष्णादिसंयुक्तः फला-
न्तस्तबकादिकः ॥ १७ ॥ स्तेयीफलो गन्धफलः कण्टवृक्षः प्रकीर्तितः ।

गुणाः—तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः परः । वातश्लेष्मा रुचि-
घ्नश्च बालरक्षाकरः परः ॥ १८ ॥

(५) विकण्टकः ।

विकण्टको मृदुफलो ग्रन्थिकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टकः काययातो व्याघ्र-
पादो घनदुग्धः ॥ १९ ॥ गर्जाफलो घनफलो मेघैस्तनितोद्भवश्च मुदिरफलः ।
प्रावृष्यो हास्यफलः स्तनितफलः पञ्चदशसंज्ञः ॥ २० ॥

गुणाः—विकण्टकः कषायः स्यात्कटू रूक्षो रुचिप्रदः । दीपनः कफहारी
च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥ २१ ॥

—:०:—

इत्थं नानाफलतरुलतानामवत्तद्गुणादिव्यक्ताख्यानप्रगुणरचनाचारुसौरभ्य-
सारम् । वर्गं वक्त्राम्बुरुहवल्भीलास्यलीलारसालं विद्यावैद्यः खलु सफलयेदेत-
माम्नाय भूम्ना ॥ २२ ॥ यान्युपभुञ्जानानां स भवति संसारपादपः सफलः । तेषामेष
फलानां वर्गः फलवर्ग इति कथितः ॥ २३ ॥ यस्याजस्रविकस्वरामलयशः प्राग्भारपु-
ष्पोद्गमः साश्चर्यं विबुधेभिसतानि फलति श्रीमान्करः स्वर्द्धुमः । तस्यायं कवितुः कृतौ
नरहरेराम्नादिकेकादशो वर्गः स्वर्गसभाभिषग्भिभरभिधाचूडामणावीरितः ॥ २४ ॥

इति प्रतिमटवैद्यमदकरटिकोटिकटकोत्पाटनकलाप्रगल्भपौरुषपञ्चाननविनोदविदि-

तनिनाभिधानश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीमदमृतेशचरणारविन्दनित्याराधननिरति-

शयानन्दरसानुभवसुभगान्तरङ्गश्रीकाश्मीरादिवंशपरंपरान्ववायश्रीनर-

हरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनाम्नि श्रीमदभिधानचूडामणौ

फलवर्गापराख्योऽयमाम्नादिवर्ग एकादशः ॥ ११ ॥

१ झ. द. गोरण्टकः । २ झ. द. "घफलस्त" ।

[१२ चन्दनादिद्वादशो वर्गः] राजनिघण्टुः ।

३७५

अथ चन्दनादिद्वादशो वर्गः ।

श्रीखण्डं शबरं पीतं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् । बर्बरं हरिगन्धं च चन्दनं
सप्तधा स्मृतम् ॥ १ ॥ देवदारु द्विधा शोक्तं चीडा सप्तच्छदस्तथा । सरलः
कुङ्कुमं कङ्कुः कस्तूरी रोचना तथा ॥ २ ॥ कर्पूरः स्याज्जवादिस्तु नन्दी
दुर्जातिपत्रिका । जातीफलं च कङ्कोलं लवङ्गं स्वादुरुच्यते ॥ ३ ॥ अगरुश्च
त्रिधा मांसी तुरुष्को गुग्गुलुस्त्रिधा । रालः कुन्दुरुकः कुष्ठः सारिवा तु द्विधा
नखौ ॥ ४ ॥ स्पृक्का स्थौण्यकं चैव मुरा शैलेयचोरकः । पद्मपुण्डरीके च
लामज्जं रोहिणी द्विधा ॥ ५ ॥ श्रीवेष्टोशीरनलिका मुनिवाण(इन्दूदधि) मिताह्वयाः ।

(१) जवादि ।

जवादि गन्धराजं स्यात्कृत्रिमं मृगचर्मजम् । समूहगन्धं गन्धाढ्यं स्निग्धं
साम्राणिकर्दमम् ॥ ६ ॥ सुगन्धं तैलनिर्यासं कुटामोदं दशाभिधम् ।

गुणाः—सौगन्धिकं जवादि स्यात्स्निग्धं चोष्णं सुखावहम् । वाते हितं च
राज्ञां च मोहनाढादकारणम् ॥ ७ ॥ जवादि नीलं संस्निग्धमीषत्पीतं
सुगन्धदम् । आतपे बहलामोदं राज्ञां योग्यं न चान्यथा ॥ ८ ॥

—:—

इत्थं गन्धद्रव्यकदम्बाद्वयवीर्यव्याख्यावाचोयुक्तिविविक्तोज्ज्वलसर्गम् ।
वर्गे वक्त्राम्भोरुहमोदार्हमधीयाथैनं मध्येसंसदसौ दीव्यति वैद्यः ॥ ९ ॥ ये
गन्धयन्ति सकलानि च भूतलानि लोकांश्च येऽपि सुखयन्ति च गन्धलुब्धान् ।
तेषामयं मलयजादिसुगन्धिनाम्नां भूर्गन्धवर्ग इति विश्रुतिमेति वर्गः ॥ १० ॥
उच्चैर्यच्चरितानि शीतमुरभीष्यम्भस्यसत्यात्मनां दुश्चारित्रजना निषङ्गजनितं
द्रागदौस्थ्यमास्थन्स्वकम् । तस्यायं कृतिनः कृतौ नरहरेः श्रीचन्दनादिः स्थितिं
वर्गो वाञ्छति नामनैगमशिखाभूषामणौ द्वादशः ॥ ११ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्यायनामधेयवत्यभिधानचूडामणौ
गन्धवर्गापरनामा चन्दनादिद्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

अथ सुवर्णादिस्रयोदशो वर्गः ।

त्रिस्वर्णरौप्यताम्राणि त्रपुसीसद्विरीतिका । कांस्यायोवर्तकं कान्तं किट्टं मुण्डं

३७६

परिशिष्टो—

[सुवर्णादिः—

च तीक्ष्णकम् ॥ १ ॥ शिला सिन्दूरभूनागं हिङ्गुलं गैरिकं द्विधा । तुवरी हरितालं च गन्धकं च शिलाजतु ॥ २ ॥ सिक्थकं च द्विकासीसं माक्षिको पञ्चधाऽञ्जनम् । कम्पिलतुत्थरसकं पारदं चाभ्रकं चतुः ॥ ३ ॥ स्फटी च शुल्लकः शङ्खौ कपर्दः शुक्तिका द्विधा । खटिनी दुग्धपाषाणो विमला च द्विधा मता ॥ ४ ॥ सिकता च द्विकुङ्कुष्ठं शर(चन्द्र)वेदमिताह्वयाः । अथ रत्नं नवं वक्ष्ये पञ्चरागादिकं क्रमात् ॥ ५ ॥ माणिक्यमुक्ताफलविटुमाणि गारुत्मतं स्यादथ पुष्परागः । वज्रं च नीलं च नव क्रमेण गोमेदवैडूर्ययुतानि तानि ॥ ६ ॥ स्फटिकश्च सूर्यकान्तो वैक्रान्तश्चन्द्रकान्तकः । राजावर्तः पेरोजं स्यादुभौ बाणा-
श्वसंख्यया ॥ ७ ॥

(१) भूनागः ।

भूनागः क्षितिनागश्च भूजन्तू रक्तजन्तुकः । क्षितिजः क्षितिजन्तुश्च भूमिजो रक्ततुण्डकः ॥ ८ ॥

गुणाः—भूनागो वज्रमारः स्यान्नानाविज्ञानकारकः । रसस्य जारणे तूक्तं तत्सत्त्वं तु रसायनम् ॥ ९ ॥

(२) स्फटिकी ।

स्फटी च स्फटिकी प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा । रङ्गदृढा दृढरङ्गा रङ्गदा चसुसंमिता ॥ १० ॥

गुणाः—स्फटी च कटुका स्निग्धा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रवमीशोष-
दोषघ्नी दृढरङ्गदा ॥ ११ ॥

(३) मुक्ताशुक्तिः ।

शुक्तिर्मुक्ताप्रसूथैव महाशुक्तिश्च शुक्तिका । मुक्तास्फोटस्तौतिकं तु मौक्तिक-
प्रसवा च सा ॥ १२ ॥ ज्ञेया मौक्तिकप्रसूथैव मुक्तामाताऽङ्गुष्ठा स्मृता ।

गुणाः—मुक्ताशुक्तिः कटुः स्निग्धा श्वासहृद्रोगहारिणी । शूलप्रशमनी रुच्या मधुरा दीपनी परा ॥ १३ ॥

(४) खटिनी ।

खटिनी खटिका चैव खटी धवलमृत्तिका । सितधातुः श्वेतधातुः पाण्डु-
त्पाण्डुमृत्तिका ॥ १४ ॥

१ ज. झ. ड. रङ्गादा । २ ज. ट. मौक्तिकशुक्तिश्च ।

१३ त्रयोदशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३७७

गुणाः—खटिनी मधुरा तिक्ता शीतला पित्तदाहनुत् । व्रणदोषकफास्रग्री
नेत्ररोगनिकृन्तनी ॥ १५ ॥

(५) दुग्धपाषाणः ।

दुग्धाश्मा दुग्धपाषाणः क्षीरीगोमेदसंनिभः । वज्राभो दीप्तिकः सौधो
दुग्धी क्षीरयवोऽपि च ॥ १६ ॥

गुणाः—दुग्धपाषाणको रुच्य ईषदुष्णो ज्वरापहः । पित्तहृद्रोगशूलघ्नः
कासाध्मानविनाशनः ॥ १७ ॥

(६) कर्पूरमणिः ।

कर्पूरनामभिश्चाऽऽदावन्ते च मणिवाचकः ।

गुणाः—कर्पूरमणिनामाऽयं शुक्त्या वातादिदोषनुत् ॥ १८ ॥

(७) आखुपाषाणः ।

मूपकस्याभिधा पूर्वं पाषाणस्याभिधा ततः ।

गुणाः—आखुपाषाणनामाऽयं लोहसंकरकारकः ॥ १९ ॥

(८) रत्नानि ।

धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्द-
शास्त्रविशारदैः ॥२०॥ द्रव्यं काञ्चनलक्ष्मीभोग्यं वसुवस्तुसंपदो वृद्धिः । श्रीर्व्य-
वहार्यं द्रविणं धनमर्थो राः स्वापतेयं च ॥ २१ ॥

(९) रत्नसामान्यम् ।

रत्नं वसुमणिरूपलो दृषद्द्रविणदीप्तवीर्याणि । रौहिणिकमब्धिसारं खानिक-
माकरजमित्यभिन्नार्थाः ॥ २२ ॥

(१०) माणिक्यम् ।

माणिक्यं शोणरत्नं च रत्नराड्विरत्नकम् । शृङ्गारि रङ्गमाणिक्यं तैरलो
रत्ननायकः ॥२३॥ रागद्वक्पद्मरागश्च रत्नं शोणोपलस्तथा । सौगन्धिकं लोहि-
तकं कुरुविन्दं शरेन्दुकम् ॥ २४ ॥

गुणाः—माणिक्यं मधुरं स्निग्धं वातपित्तप्रणाशनम् । रत्नप्रयोगप्रज्ञानां
रसायनकरं परम् ॥ २५ ॥

माणिक्यलक्षणम्—स्निग्धं गुरुगात्रयुतं दीप्तं स्वच्छं सुरङ्गं च । इति जात्या
माणिक्यं कल्याणं धारणात्कुरुते ॥ २६ ॥

१ झ. ड. क्षारगो । २ झ. ड. र्ग्या क्षार । ३ ट. युक्त्या । ४ ज. ट. तरणो । ५ ज. ट.
तत्रणापहम् ।

३७८

परिशिष्टो—

[सुवर्णादिः—

माणिक्यदोषाः—द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशशर्करिलं भिन्नधूम्रं च । रागविकलं विरूपं लघुमाणिक्यं न धारयेद्दीमान् ॥ २७ ॥

चतुर्विधमाणिक्यजातिः—तद्रक्तं यदि पद्मरागमथ तत्पीतातिरक्तं द्विधा जानीयात्कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेषु सौगन्धिकम् । तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैर्माणिक्यं कषयवर्षणेऽप्यविकलं रागेण जात्यं जगुः ॥ २८ ॥

(११) पुष्परागः ।

पीतस्तु पुष्परागः पीतस्फटिकश्च पीतरक्तश्च । पीताश्मा गुरुरत्नं पीतमणिः पुष्परागश्च ॥ २९ ॥

गुणाः—पुष्परागोऽम्लशीतश्च वातजिहीपनः परः । आयुः श्रियं च प्रज्ञां च धारणात्कुरुते नृणाम् ॥ ३० ॥

पुष्परागलक्षणम्—सच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशुद्धं स्निग्धं च निर्मलमतीव सुवृत्तशीतम् । यः पुष्परागममलं कलयेदमुष्य पुष्णाति कीर्तिमतिशौर्यसुखायुरर्थान् ॥ ३१ ॥

दुष्टपुष्परागलक्षणम्—कृष्णविन्द्वङ्कितं रूक्षं धवलं मलिनं लघु । विच्छायं शर्कराङ्गमं पुष्परागं सदोषकम् ॥ ३२ ॥

पुष्परागपरीक्षा—घृष्टं निकाषपट्टे यत्पुण्यति रागमधिकमात्मीयम् । तेन खलु पुष्परागो जात्यतयाऽयं परीक्षकैरुक्तः ॥ ३३ ॥

(१२) नीलः ।

नीलस्तु शौरिरत्नं स्यान्नीलाश्मा नीलरत्नकः । नीलोपलस्त्रणग्राही महा-नीलः सुनीलकः ॥ ३४ ॥

गुणाः—मसारमिन्द्रनीलं स्याद्दलकः पद्मरागजः । नीलः सतिक्तकोष्णश्च कफपित्तानिलापहः ॥ ३५ ॥ यो दधाति शरीरे स्यात्सौ(च्छौ)रिर्मङ्गलदो भवेत् ।

नीललक्षणम्—ननिम्नो निर्मलो गात्रममृणो गुरुदीप्तिकः । वृणग्राही मृदु-नीलो दुर्लभो लक्षणान्वितः ॥ ३६ ॥

कुनीललक्षणम्—मृच्छर्कराश्मकलिलो विच्छायो मलिनो लघुः । रूक्षः स्फुटितगर्तश्च वज्र्यो नीलः सदोषकः ॥ ३७ ॥ सितशोणपीतकृष्णाश्छाया नीले क्रमादिमाः कथिताः । विमादिवर्णसिद्धयै धारणमस्यापि वज्रवत्फलवत् ॥ ३८ ॥ आस्यानं चन्द्रिकास्यन्दं सुन्दरं क्षीरपूरितम् । यः पात्रं रञ्जयत्याशु स जात्यो नील उच्यते ॥ ३९ ॥

१ झ. ड. जात्या । २ झ. ट. 'गशकलं । ३ ज. ट. कृष्णं वि' ।

१३ त्रयोदशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३७९

(१३) गोमेदकः ।

गोमेदकस्तु गोमेदो राहुरत्नं तमोमणिः । स्वर्भानवः षडाहोऽयं पिङ्गः
स्फटिक इत्यपि ॥ ४० ॥

गुणाः—गोमेदकोऽम्ल उष्णश्च वातकोषविकारजित् । दीपनः पाचनश्चैव
धृतोऽयं पापनाशनः ॥ ४१ ॥

गोमेदलक्षणम्—गोमूत्रार्भं यन्मृदु स्निग्धमुग्धं शुद्धच्छायं गौरवं यच्च धत्ते ।
हेमारक्तं श्रीमतां योग्यमेतद्गोमेदाख्यं रत्नमाख्यान्ति सन्तः ॥ ४२ ॥

गोमेदपरीक्षा—पात्रे यत्र न्यस्ते पयः प्रयात्येव गोजलोज्ज्वलताम् । घर्षेऽ-
प्यहीनकान्तिं गोमेदं तं बुधा विदुर्जात्यम् ॥ ४३ ॥ अरङ्गं श्वेतकृष्णाङ्गं रेखा-
त्रासयुतं लघु । विच्छायं शर्करागारं गोमेदं विबुधस्त्यजेत् ॥ ४४ ॥

(१४) वैडूर्यम् ।

वैडूर्यं केतुरत्नं च कैतवं वालवीयजम् । प्रावृष्यमभ्रलोहं च स्वशब्दाङ्कुरक-
स्तथा । वैडूर्यरत्नं संप्रोक्तं ज्ञेयं विदुरजं तथा ॥ ४५ ॥

गुणाः—वैडूर्यमुष्णमम्लं च कफमारुतनाशनम् । गुल्मादिदोषशमनं भूषितं
च शुभावहम् ॥ ४६ ॥

वैडूर्यलक्षणम्—एकं वेणुपलाशपेशलरुचामायूरकण्ठत्विषा मार्जारेक्षणपिङ्ग-
लच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा छायाया । यद्वात्रे गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धं तु
दोषोज्झितं वैडूर्यं विमलं वदन्ति सुधियः स्वच्छं च तच्छोभनम् ॥ ४७ ॥

कुवैडूर्यलक्षणम्—विच्छायं मृच्छिलागर्भे लघु रूक्षं च सशतम् । सत्रासं परुषं
कृष्णं वैडूर्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

विशेषः—घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्वनि । स्फुटं प्रदर्शये-
देतद्वैडूर्यं जात्यमुच्यते ॥ ४९ ॥

(१५) नवग्रहरत्नक्रमः ।

माणिक्यं पद्मबन्धोरतिविमलतमं मौक्तिकं शीतभानोर्माहेयस्य प्रवालं
मरकतमतुलं कल्पयेदिन्दुसूनोः । देवेज्ये पुष्परागं कुलिशमपि कवेर्नीलमर्का-
त्मजस्य स्वर्भानोश्चापि गोमेदकमथ विदुरोद्भावितां किंतु केतोः ॥ ५० ॥

गुणाः—इत्थमेतानि रत्नानि तत्तदुद्देशतः क्रमात् । यो दद्याद्विभृत्याद्वाऽपि
तस्मिन्सानुग्रहा ग्रहाः ॥ ५१ ॥

साधारणरत्नदोषाः—संत्यज्य वज्रमेकं सर्वत्रान्यत्र संघाते । लाघवमथ कोम-
लता साधारणदोष एव विज्ञेयः ॥ ५२ ॥

३८०

परिशिष्टो—

[सुवर्णादिस्त्रयोदशो वर्गः]

(१६) महारत्नोपरत्नानि ।

लोहितकवज्रमौक्तिकमरकतनीला महोपलाः पञ्च । वैडूर्यपुष्परागप्रवालगो-
मेदकादयोऽर्वाक्षः ॥५२॥ गोमेदप्रवालवायव्यं देवेज्यमणीन्दुतरणिकान्ताद्याः ।
नानावर्णगुणाढ्या विज्ञेयाः स्फटिकजातयः प्राज्ञैः ॥ ५३ ॥

(१७) स्फटिकः ।

स्फटिकः सितोपलः स्यादमलमणिर्निर्मलोपलः स्वच्छः । स्वच्छमणिरम-
लरत्नं निस्तुषरत्नं शिवप्रियं नवधा ॥ ५४ ॥

गुणाः—स्फटिकः समवीर्यश्च पित्तदाहार्तिदोषनुत् । तस्याक्षमाला जपतां
दत्ते कोटिगुणं फलम् ॥ ५५ ॥

स्फटिकपरीक्षा—यद्गङ्गातोयविन्दुच्छविमलतमं निस्तुपं नेत्रहृद्यं स्निग्धं
शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहासहारि । पाषाणैर्यन्निघृष्टं स्फुटितमपि
निजां स्वच्छतां नैव जह्यात्तज्जात्यं जात्वलभ्यं शुभमुपचिनुते शैवरत्नं विचि-
त्रम् ॥ ५६ ॥

(१८) सूर्यकान्तः ।

अथ भवति सूर्यकान्तस्तपनमणिस्तपनश्च रविकान्तः । दीप्तोपलोऽग्निगर्भो
ज्वलनाश्माऽर्कोपलश्च वसुनामा ॥ ५७ ॥

गुणाः—सूर्यकान्तो भवेदुष्णो निर्मलश्च रसायनः । वातश्लेष्महरो मेध्यः
पूजनाद्रवितुष्टिदः ॥ ५८ ॥

सूर्यकान्तपरीक्षा—शुद्धः स्निग्धो निर्त्रणो निस्तुषोऽन्तर्यो निर्घृष्टो व्योमनैर्म-
ल्यमेति । यः सूर्योऽनुस्पर्शनिष्ठचुतवह्निर्जात्यः सोऽयं जायते सूर्यकान्तः ॥५९॥

(१९) वैक्रान्तम् ।

वैक्रान्तं चैव विक्रान्तं नीचवज्रं कुवज्रकम् । गोनासः क्षुद्रकुलिशं चूर्णवज्रं
च मोनसः ॥ ६० ॥

गुणाः—वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् । क्षयकुष्ठविषघ्नं च
पुष्टिदं सुरसायनम् ॥ ६१ ॥ वज्राकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥ ६२ ॥

(२०) इन्दुकान्तः ।

इन्दुकान्तश्चन्द्रकान्तश्चन्द्राश्मा चन्द्रजोपलः । शीताश्मा चन्द्रिकाद्रावः शशि-
कान्तश्च सप्तधा ॥ ६३ ॥

१ ड. 'दवालययजद' । २ झ. ट. ड. निमृष्टो । ३ झ. ट. व्योमि नै' । ४ ज. 'शं जीर्ण' ।

[१४ चतुर्दशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३८१

गुणाः—चन्द्रकान्तस्तु शिशिरः स्निग्धः पित्तास्रतापहृत् । शिवप्रीतिकरः
स्वच्छो ग्रहालक्ष्मीविनाशकृत् ॥ ६४ ॥

इन्दुकान्तलक्षणम्—स्निग्धं श्वेतं पीतमात्रासमेतं धत्ते चित्ते स्वच्छतां यन्मु-
नीनाम् । यच्च स्रावं याति चन्द्रांशुसङ्गाज्जात्यं रत्नं चन्द्रकान्ताख्यमेतत् ॥ ६५ ॥

(२१) पेरोजम् ।

पेरोजं हरिताश्मं च भस्माङ्गं हरितं द्विधा ॥

गुणाः—पेरोजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परम् । स्थावरं जङ्गमं चैव संयो-
गाच्च यथा विषम् ॥ ६६ ॥ तत्सर्वं नाशयेच्छीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम् ।

संस्कारहीनरत्नधातूनां च दोषाः—सिद्धाः पारदमभ्रकं च विविधान्धातून्श्च
लोहानि च प्राहुः किंच मणीनपीह सकलान्संस्कारतः सिद्धिदान् । यत्सं-
स्कारविहीनमेषु हि भवेद्यच्चान्यथा संस्कृतं तन्मर्त्यं विषवन्निहन्ति तदिह ज्ञेया
बुधैः संस्क्रियाः ॥ ६७ ॥ यान्संस्कृताञ्शुभगुणानथ चान्यथा चेदोषांश्च यानपि
दिशन्ति रसादयोऽमी । याश्चेह सन्ति खलु संस्कृतयस्तदेतन्नात्राभ्यधायि बहु-
विस्तरभीतिभाग्भिः ॥ ६८ ॥

—:०:—

इति लोहधातुरसरत्नतद्भिदाद्यभिधागुणप्रकटनस्फुटाक्षरम् । अवधार्य वर्ग-
मिममाद्यवैद्यकप्रगुणप्रयोगकुशलो भवेद्बुधः ॥ ६९ ॥ कुर्वन्ति ये निजगुणेन
रसाध्वगेन नृणां जरन्त्यपि वर्षाणि पुनर्नवानि । तेषामयं निवसतिः कनका-
दिकानां वर्गः प्रसिध्यति रसायनवर्गनाम्ना ॥ ७० ॥ नित्यं यस्य गुणाः
किलान्तरलसत्कल्याणभूय(र्य)स्तथा चित्ताकर्षणचञ्चलस्त्रिभुवनं भूम्ना परिष्कु-
र्वते । तेनात्रैष कृते नृसिंहकृतिना नामादिचूडामणौ संस्थामेति मितस्त्रयोदशतया
वर्गः सुवर्णादिकः ॥ ७१ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्यायनाम्न्यभिधानचूडामणौ रसा-
यनवर्गमण्डनवर्गापरपर्यायः सुवर्णादिवर्गस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः—

(१) गङ्गा ।

गङ्गा स्वर्गसरिद्वरा त्रिपथगा मन्दाकिनी जाह्नवी पुण्या विष्णुपदी समु-

१ झ. ट. सत्क्रियाः ।

३८२

परिशिष्टो—

[पानीयादिः—

द्रुसुभगा भागीरथी स्वर्णदी । त्रिःस्रोता सुरदीर्घिका सुरनदी सिद्धापगा
स्वर्धुनी ज्येष्ठा जह्नुसुता च भीष्मजननी शुभ्रा च शैलेन्द्रजा ॥ १ ॥

गुणाः—शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं पाक्यं पावनं पापहारि ।
तृष्णामोहध्वंसनं दीपनं च प्रज्ञां दत्ते वारि भागीरथीयम् ॥ २ ॥

(२) यमुना ।

यमुना तपनतनूजा कलिन्दकन्या यमस्वसा च कालिन्दी ।

गुणाः—पित्तदाहवमनश्रमापहं स्वादु वातजननं च पाचनम् । वह्निदीपन-
करं विरोचनं यामुनं जलमिदं बलप्रदम् ॥ ३ ॥

(३) नर्मदा ।

रेवा मेकलकन्या सोमसुता नर्मदा च विज्ञेया ॥ ४ ॥

गुणाः—सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनम् । सकलाम-
यमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासमुत्थम् ॥ ५ ॥

(४) सरस्वती ।

सरस्वती प्रुक्षसमुद्भवा च सा वाक्प्रदा ब्रह्मसती च भारती । वेदाग्रणी-
श्चैव पयोष्णिजाता वाणी विशाला कुटिला दशाहा ॥ ६ ॥

गुणाः—सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरूजापहम् । रुच्यं दीपनदं पथ्यं देह-
कान्तिकरं लघु ॥ ७ ॥

(५) चन्द्रभागा ।

गुणाः—चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ।

(६) मधुमती ।

गुणाः—चन्द्रभागगुणसाम्यदं जलं किंच माधुमतमग्निदीपनम् ॥ ८ ॥

(७) शतद्रवादिनदीजलानां गुणाः ।

गुणाः—शुतुद्रेर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभय-
प्रम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेषायुजं च ॥ ९ ॥

(८) शोणजलगुणाः (बर्बरनदी)

गुणाः—शोणे बर्बरके जलं तु रुचिदं संतापशोषापहं पथ्यं वह्निकरं तथा
च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ।

*कादसीरे प्रसिद्धा(?) । + शोणनदी विन्ध्योत्तरे प्रसिद्धा ।

१ ज. ट. 'रं' अ. ते । २ ज. ट. घर्बरके ।

१४ चतुर्दशो वगः]

राजनिघण्टुः ।

३८३

(९) *वेत्रवती ।

गुणाः—तत्रान्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं दृष्यं दीपनपाचनं बलकरं वेत्रवती तापिनी ॥ १० ॥

(१०) †पयोष्णी ।

गुणाः—पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् । सर्वाभयहरं सौख्यं बलकान्तिप्रदं लघु ॥ ११ ॥

(११) †वितस्ता ।

गुणाः—वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु । प्रज्ञाबुद्धिप्रदं पथ्यं तापजाड्यहरं परम् ॥ १२ ॥

(१२) *सरयूः ।

गुणाः—सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ।

(१३) †गोदावरी ।

गोदावरी गौतमसंभवा सा ब्रह्माद्रिजाताऽप्यथ गौतमी च ।

गुणाः—पित्तातिरक्तातिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि ॥ १३ ॥
कुष्ठादिदुष्टामयदोषहारि गोदावरीवारि तृषानिवारि ।

(१४) *कृष्णा (कृष्णगङ्गा)

कृष्णानदी कृष्णसमुद्भवा स्यात्सा कृष्णवेणाऽपि च कृष्णगङ्गा ।

गुणाः—कार्ष्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम् । कृष्णवेणाजलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥ १४ ॥

(१५) भीमरथीमलापहाघट्टगाः ।

गुणाः—मलापहा भीमरथी च घट्टगा यथा च कृष्णाजलसाम्यदा गुणैः ।
मलापहाघट्टगयोस्तथाऽपि पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥ १५ ॥

(१६) तुङ्गभद्रा ।

गुणाः—तुङ्गभद्राजलं स्निग्धं निर्मलं स्वाददं गुरु । कण्डुपित्तास्रदं प्रायः
सात्मध्ये पथ्यकरं परम् ॥ १६ ॥

* इयमुत्तरे प्रसिद्धा । † इयं विन्ध्यचलदक्षिणे प्रसिद्धा । + वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा ।
* उत्तरे प्रसिद्धा । † विन्ध्यदक्षिणे प्रसिद्धा । + विन्ध्यदक्षिणे प्रसिद्धा ।

३८४

परिशिष्टो—

[क्षीरादिः—

(१७) कावेरी ।

गुणाः—कावेरीसलिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् । दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं
मेधावुद्धिरुचिप्रदम् ॥ १७ ॥

नदीविशेषगुणाः—नदीनामित्थमन्यासां देशदोषादिभेदतः । तत्तद्गुणान्वितं
वारि ज्ञातव्यं कृतवुद्धिभिः ॥ १८ ॥

—:०:—

इत्थं वार्धिनदीनदद्दसरःकुल्यादितीरान्तरप्रक्रान्तेक्षुगुडादिमाक्षिकभिदा
मद्यप्रभेदानपि । प्रागस्मात्प्रतिबुध्य नामगुणतो निर्णीतयोगौचित्तीयाधातध्यव-
शाद्विनिश्चितमनाः कुर्वीत वैद्यः क्रियाम् ॥ १९ ॥ यै रस्यमाना हि नृणां
यथास्वं दोषाभिरस्यन्त्यपि दुर्निरासान् । तेषां रसानां वसतिः किलायं वर्गः
प्रसिद्धो रसवर्गनाम्ना ॥ २० ॥ निस्पन्दं दुग्धसिन्धावमृतमथ समस्तौषधीनां
न दोहं तापाहं नो चिकित्सामभिलषति रसं नापि दोषाकरस्य । लब्ध्वा यत्सौ-
हृदय्यं जगति बुधजनस्तेन वर्गः कृतेऽस्मिन्पानीयादिः प्रसिद्धिं व्रजति मनु-
मितो नामगीर्माँलिरत्ने ॥ २१ ॥

इति श्रीनिघण्टुराजे पानीयादिश्चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥

अथ क्षीरादिः पञ्चदशो वर्गः—

(१) नवनीतम् ।

गुणाः—शीतं वर्णबलावहं सुमधुरं वृष्यं च सेंग्राहकं वातघ्नं कफहारकं रुचि-
करं सर्वाङ्गशूलपहम् । कासघ्नं श्रमनाशनं सुखकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं चक्षुष्यं
नवनीतमुद्धृतनवं गोः सर्वदोषापहम् ॥ १ ॥

(२) गोमहिष्योर्नवनीतम् ।

गुणाः—गव्यं च माहिषं चापि नवनीतं नवोद्भवम् । शस्यते बालवृद्धानां
बलकृत्पुष्टिवर्धनम् ॥ २ ॥

(३) माहिषनवनीतम् ।

गुणाः—माहिषं नवनीतं तु कषायं मधुरं रसे । शीतं वृष्यप्रदं ग्राहि पित्तघ्नं
तु बलप्रदम् ॥ ३ ॥

१ ट. 'चितिर्याथा' । २ ज. 'पित्तापहं' । ३ ज. 'फकार' । ४ ज. ट. 'कृद्वातुय' । ५ ट.
द. 'दं वल्यं प्रा' । ६ ट. ट. 'सप्ततुन्द' ।

१५ पञ्चदशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३८५

(४) लघ्वजानवनीतम् ।

गुणाः—लघ्वजाजं तु मधुरं कषायं च त्रिदोषनुत् । चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा ॥ ४ ॥

(५) छागनवनीतम् ।

गुणाः—नवनीतं नवीत्यं तु च्छागजं क्षयकासजित् । बल्यं नेत्रामयघ्नं च कफघ्नं दीपनं परम् ॥ ५ ॥

(६) आविकनवनीतम् ।

गुणाः—आविकं नवनीतं तु विपाके तु हिमं लघु । योनिशूले कफे वाते दुर्नाम्नि च हितं सदा ॥ ६ ॥

(७) एडकनवनीतम् ।

गुणाः—एडकं नवनीतं तु कषायं शीतलं लघु । मेधाहृद्गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं मन्दाग्निदीपनम् ॥ ७ ॥

(८) हस्तिनीनवनीतम् ।

गुणाः—हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु । तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति जन्तुकफकृमीन् ॥ ८ ॥

(९) अश्वीयनवनीतम् ।

अश्वीयं नवनीतं स्यात्कषायं कफवातजित् । चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्वा-
तापहारकम् ॥ ९ ॥

(१०) गर्दभीनवनीतम् ।

गुणाः—गर्दभीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् । बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत् ॥ १० ॥

(११) उष्ट्रीनवनीतम् ।

गुणाः—औष्ट्रं तु नवनीतं स्याद्विपाके लघु शीतलम् । व्रणकृमिकफास्रघ्नं वातघ्नं विषनाशनम् ॥ ११ ॥

(१२) नारीनवनीतम् ।

गुणाः—नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् । चक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥ १२ ॥

३८६

परिशिष्टो—

[क्षीरादिः—

(१३) जीर्णनवनीतम् ।

गुणाः—एकाहाद्युपितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धिदम् । अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्भृतं स्मृतम् ॥ १३ ॥

इत्येकादशनवनीतप्रकरणम् ।

(१४) तैलम् ।

तैलं यत्तिलसर्षपोदितकुसुम्भोत्थातसीधान्यजं यच्चैरण्डकरञ्जकेज्जुदिफलै-
निम्ब्राक्षनिर्गुण्डकैः । ज्योतिष्मत्यभयोद्भवं मधुरिकाकोशाभ्रचिञ्चाभवं कर्पू-
रत्रपुसादिजं च सकलं सिद्ध्यै क्रमात्कथ्यते ॥ १४ ॥

(१५) धान्यजतैलम् ।

गुणाः—गोधूमयावनालव्रीहियवाद्यखिलधान्यजं तैलम् । वातकफपित्तश-
मनं कण्डूकुष्ठादिहारि चक्षुष्यम् ॥ १५ ॥

(१६) करञ्जतैलम् ।

गुणाः—करञ्जतैलं नयनार्तिनाशनं वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णकम् । कुष्ठा-
र्तिकण्डूतिविचर्चिकापहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ॥ १६ ॥

(१७) इड्जुदीतैलम् ।

गुणाः—स्निग्धं स्यादिड्जुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् । शीतलं कान्तिदं
बल्यं श्लेष्मलं केशवर्धनम् ॥ १७ ॥

(१८) शिशुतैलम् ।

गुणाः—शिशुतैलं कटूष्णं च वातजित्कफनाशनम् । त्वग्दोषव्रणकण्डूति-
शोफहारि च पिच्छलम् ॥ १८ ॥

(१९) ज्योतिष्मतीतैलम् ।

गुणाः—कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् । पित्तसंतापनं मेधा-
प्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥ १९ ॥

(२०) हरीतकीतैलम् ।

गुणाः—शीतं हरीतकीतैलं कषायं मधुरं कटु । सर्वव्याधिहरं पथ्यं नाना-
त्वग्दोषनाशनम् ॥ २० ॥

१५ पञ्चदशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३८७

(२१) राजिकातैलम् ।

गुणाः—तीक्ष्णं तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषनुत् । शिशिरं कटु पुंस्त्वघ्नं
केश्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥ २१ ॥

(२२) चिञ्चातैलम् ।

गुणाः—यवचिञ्चाभवं तैलं कटु पाके विलेखनम् । कफवातहरं रुच्यं
कषायं नातिशीतलम् ॥ २२ ॥

(२३) कर्पूरतैलम् ।

गुणाः—कर्पूरतैलहिमतैलशितांशुतैलशीताभ्रतैलतुहिनांशुमुधांशुतैलम् । कर्पू-
रतैल(लं)कटुकोष्णकफामहारि वातामयघ्नरददाह्यदपित्तहारि ॥ २३ ॥

(२४) त्रपुसादितैलम् ।

गुणाः—त्रपुसैर्वाहकचारककूष्माण्डप्रभृतिबीजजं च यत्तैलम् । तन्मधुरं
गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥ २४ ॥

तैलसेवने योग्यायोग्यविचारः—तैलं न सेवयेद्दीपान्यस्य कस्य च यद्भ-
वेत् । विषसाम्यगुणत्वाच्च योगे तन्न प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

उक्तं च—विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिद-
न्तरम् । तृणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य न कि-
ञ्चिदन्तरम् ॥ २६ ॥

—:०:—

इत्थं गवादिकपयःप्रभृतिप्रपञ्चप्रस्ताववर्णिततिलादिकतैलजातम् । वर्गे
निसर्गललितोज्ज्वलशब्दसर्गं बुद्ध्वा भिषक्यतिरशङ्कतया भिषज्येत् ॥ २७ ॥
पातारमात्मनः किल यान्ति प्रत्युपचिकीर्षया यानि । तेषामेव निवासः
परिकथितः पेयवर्ग इति कृतिभिः ॥ २८ ॥ पायं पायं मधुरविमलां शीतलां
यस्य कीर्तिं स्रोतोधारां जहति सुजना दुर्जनासङ्गदौस्थ्यम् । वर्गस्तस्य
व्रजति नृहरेर्नामनिर्माणनान्नश्चूडारत्ने खलु तिथिमितः क्षीरकादिः समा-
प्तिम् ॥ २९ ॥

इति श्रीनिघण्टुराजे पञ्चदशः क्षीरादिवर्गः ॥ १५ ॥

१ ज. शेषघ्नं । २ झ. ट. ट. "चिञ्चीभ" । ३ ज. ट. "मे प्रोक्तं न वर्जये" । ४ ज. ट. "हृदो-
पात् । व" ।

३८८

परिशिष्टो—

[शाल्यादिः]

अथ शाल्यादिः षोडशो वर्गः—

(१) धान्यम् ।

धान्यं भोग्यं च भोगार्हमन्नाद्यं जीवसाधनम् । तच्च तावन्निधा ज्ञेयं शूक-
शिम्बीतृणाह्वयम् ॥ १ ॥ व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्तच्छूकधान्यमथ
मुद्रमकुष्ठकादि । शिम्बी निगूढमिति तत्प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भव-
तया तृणधान्यमन्यत् ॥ २ ॥

गुणाः—वातादिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोवलातिशयवीर्यविट्पित्तदायि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमं च विवन्धदायि वातूलकं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः
॥ ३ ॥ देशे देशे शूकधान्येषु संख्या ज्ञातुं शक्या नैवं तदैवतैर्वा । तस्मादेषां
येषु भोगोपयोगास्तान्यस्माभिव्यक्रियन्ते कियन्ति ॥ ४ ॥

(२) पल्लम् ।

पल्लं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णं च पिष्टकम् ।

गुणाः—पल्लं मधुरं रुच्यं पित्तास्रवलपुष्टिदम् ॥ ५ ॥

(३) तैलकिट्टम् ।

तैलकिट्टं तु पिण्याकः खलः स्यात्तैलकल्कजः ।

गुणाः—पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातशमेहनुत् ॥ ६ ॥

(४) शिम्बीधान्यम् ।

धान्यानां कञ्चुके शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा भवेत् ।

तद्गुप्तानि च धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥ ७ ॥

(५) लाजा ।

ये के च व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति कीर्तिताः । यवादयश्च ये भृष्टा
धानास्ते परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥

गुणाः—लाजा च यवधाना च तर्पणी पित्तनाशिनी । गोधूमयावना-
लोत्थाः किंचिदुष्णाश्च दीपनाः ॥ ९ ॥ केदारपक्वैर्गोधूमैराकुलाः परिकीर्तिताः ।
आकुला गुरवो वृष्या भैशुरा बलकारिणः ॥ १० ॥

(६) पृथुकाः ।

व्रीहयोऽप्यर्धपक्वाश्च तप्तास्ते पृथुकाः स्मृताः ।

१ ज. ट. 'य तदैव' । २ झ. ट. 'नाः ॥ ९ ॥ तसै' । ट. 'नाः ॥ ९ ॥ तसै' । ३ ज. ट. 'स्वादवो' ।

१६ षोडशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३८९

गुणाः—पृथुकाः स्वादवः स्निग्धा हृद्या भेदनवर्धनाः ॥ ११ ॥

(७) पुपालादि ।

गुणाः—पुपाला मधुराः प्रोक्ता वृष्यास्ते बलदाः स्मृताः । पित्तहृत्तर्पणा हृद्याः स्निग्धास्ते बलवर्धनाः ॥ १२ ॥ दुग्धबीजा सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदा । ये चान्ये यावनालाद्याश्चिपिटास्तप्तण्डुलाः ॥ १३ ॥ अतप्तण्डुलास्ते तु दुग्धबीजाः प्रकीर्तिताः ।

गुणाः—शालेययावनालीयचिपिटाः पुष्टिवर्धनाः । दुग्धबीजाः सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपुष्टिदाः ॥ १४ ॥ तप्तैश्चणाः कफहराः परमोलकास्ते सद्यस्तृषातिरुचिपित्तकृतश्च जग्धाः । वाताल्पदाः सुखकरा हृवलाश्च रूक्षा हृद्या भवन्ति युवजर्जरवालकानाम् ॥ १२ ॥ मुद्गगोधूमचणका यावनालादयः स्मृताः ।

गुणाः—यदर्धपकं तद्धान्यं विष्टम्भाध्यानदोषकृत् ॥ १६ ॥

(८) कर्णिका ।

शुष्कगोधूमचूर्णं तु कर्णिका समुदाहृता ।

(९) दालिः ।

स्फोटस्तु चणकादीनां दालीति परिकीर्तिता ।

(१०) हरितलूनम् ।

पकं हरितलूनं च धान्यं सर्वगुणावहम् ।

(११) शुष्कलूनम् ।

शुष्कलूनं तु निःसारं रूक्षं तैत्सत्त्वनाशनम् ।

(१२) कोशान्नम् ।

कोशधान्यं नवं बल्यं मधुरं वत्सरोषितम् ।

गुणाः—निर्दोषं लघु पथ्यं च तद्वर्षादचरं भवेत् ॥ १७ ॥

(१३) नवधान्यम् ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

गुणाः—द्वयवदोषितं लघु पथ्यं त्रिवर्षादवलं भवेत् ॥ १८ ॥ चणास्तु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ।

१ ज. दुर्जराः । २ ज. मान्यविवर्धनाः । ३ झ. ट. 'तास्तु मुद्गचणकाः सुमनादिलङ्का स' ।
४ झ. ट. दग्धाः । ५ ज. तक्षतना ।

३९०

परिशिष्टो—

[मांसादिः—

जीर्णधान्यगुणाः—पुराणा विरसा रूक्षास्त्वहिता दुर्जरावलाः ॥ १९ ॥

धान्यविशेषगुणाः—धान्यं वापितमुत्तमं तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं ज्ञेयं यद्य-
दवापितं तदधमं निःसारदोषप्रदम् । दग्धायां भुवि यन्नतोऽपि विपिने ये
वापिताः शालयो ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते विष्णून्नवन्धप्रदाः ॥ २० ॥

क्षारोदकधान्यगुणाः—क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं श्लेष्मरुजापहम् ।

मृत्तिकोद्भूतधान्यगुणाः—मुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलावहम् ॥ २१ ॥

वालुकामृत्तिकोद्भूतधान्यगुणाः—वलपुष्टिप्रभावघ्नं वालुकामृत्तिकोद्भवम् । उक्तं
च—धान्यं श्रेष्ठं पष्टिकं राजभोग्यं मांसं त्वाजं तैत्तिरं लावकीयम् । पानीयं
स्यात्कृष्णमृत्स्नासमुत्थं क्षीराज्यादौ गव्यमाजं प्रशस्तम् ॥ २२ ॥

—:०:—

इत्थंप्रसिद्धतरधान्यगुणाभिधानवीर्याभिवर्णनविशृङ्खलवाग्विलासम् । आम्ना-
यवर्गमिममाशु लभेत वैद्यो विद्यां विषण्णजनजीवनदानधान्यम् ॥ २३ ॥
यानि सदा भुज्यन्ते भुञ्जानजनाश्च यानि भुञ्जन्ते । तेषां खलु धान्यानां
वर्गोऽयं भोज्यवर्ग इति कथितः ॥ २४ ॥ येनाऽऽचारचणेन मुग्धमधुरश्रीशा-
लिना सन्महामानार्हा बहुधान्यसंपदुचिता संनीयते संततम् । तेन श्रीवृहरी-
श्वरेण रचिते नामोक्तिचूडामणौ वर्गोऽयं स्थितिमेति नूतनरचनो धान्याद्वयः
षोडशः ॥ २५ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निषण्ठुराजापरनाम्यभिधानचूडामणौ
भोज्यवर्गपरनामा षोडशो धान्यवर्गः ॥ १६ ॥

अथ मांसादिः सप्तदशो वर्गः ।

(१) त्याज्यमांसम् ।

बालस्य वृद्धस्य कृशस्य रोगिणो विषाग्निदग्धस्य मृतस्य चाम्बुषु । त्याज्यं
मृगादेः पिशितं तु तस्य विगन्धि शुष्कं च चिरस्थितं च ॥ १ ॥

(२) साधारणमांसगुणाः ।

सर्वं मांसं वातविध्वंसि वृष्यं बल्यं रुच्यं बृंहणं तत्समासात् । देशस्था-
नाच्चाऽऽत्मसंस्थं च सर्वं भू(नस्वात्म्यसंस्थास्वभावैर्भू)यो नानारूपतां
याति नूनम् ॥ २ ॥

१ ट. 'तं मृतं' । २ ज. च । ३ ज. 'स्य सदाविशु' । ४ ज. तथा ।

१७ सप्तदशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३९१

(३) अनूपादिदेशमांसम् ।

तत्रानूपीयमांसं गवयरुमृगक्रोडगण्डादिकानां स्निग्धं पथ्यं च बल्यं लघु
शशशिखराद्युद्भवं जाङ्गलीयम् । पुष्टिं दीप्तिं च दत्ते रुचिकृदथ लघु स्वादु
साधारणीयं वृष्यं बल्यं च रुच्यं रुरुहरिमृगक्रोडसारङ्गकाणाम् ॥ ३ ॥

(४) सारसादिमांसम् ।

मांसं सारसहंसरात्रिविरहिक्रौञ्चादिजं शीतलं स्निग्धं वातकफापहं गुरु
ततः स्वादु त्रिदोषापहम् । पथ्यं लावकतिचिरादिजनितं वृष्यं लघु स्यात्परं
चक्रकौञ्चमयूरतिचिरभवं देशत्रयादीदृशम् ॥ ४ ॥

अथ स्थानविशेषेण मांसगुणाः—

(५) द्रुतादिमांसगुणाः ।

द्रुतो विलम्बितश्चैव पुत्रश्चेति गतैस्त्रयः । स्थानतोऽपि त्रयस्ते तु विलम्बित-
जलाश्रयाः ॥ ५ ॥ पुनस्ते तु प्रसहनाः प्रतुदा विष्किरा इति । स्वभावतस्त्रयः
प्रोक्ताः क्रमशो मृगपक्षिणः ॥ ६ ॥ अथैषां क्रमशो लक्ष्मगुणान्वक्ष्यामि
वर्गशः । एवं नवविधाः प्रोक्तास्त एव मृगपक्षिणः ॥ ७ ॥

द्रुतमांसम्—अजशशहरिणादयः स्वयं ये द्रुतगमना द्रुतसंज्ञकाः स्मृतास्ते ।
तदुदितपललं च पथ्यबल्यं रचयति वीर्यमदप्रदं लघु स्यात् ॥ ८ ॥

विलम्बितमांसगुणाः—गजखड्गमुखा महामृगा निजगत्यैव विलम्बिताः
स्मृतास्ते । बलकृत्पिशितं च पिच्छलं कफकासानिलमान्द्रदं गुरु स्यात् ॥ ९ ॥
सारसहंसबलाकाश्चक्रकौञ्चादयो जले पुवनात् । पुवसंज्ञाः कथितास्ते तन्मांसं
गुरुष्यं च बलदायि ॥ १० ॥

(६) जलेशयमांसगुणाः ।

अपमकरनक्रकर्कटकूर्मप्रमुखा जलेशयाः कथिताः । मांसं तेषां तु सरं वृष्यं
गुरु शिशिरबलसमीरकरम् ॥ ११ ॥

(७) पक्षिमृगमांसगुणाः ।

यत्र स्थिता ये मतितोऽपि देशादन्यत्र याता मृगपक्षिमुख्याः । स्वस्वोचि-
तस्थाननिवर्तनेन मांसेऽपि तेषां गुणपर्ययाः स्युः ॥ १२ ॥

१ ज, ट, 'सं गुरुव्यसिरुक्रो' । २ झ, ढ, अथ शं ।

३९२

परिशिष्टो—

[मांसादिः सप्तदशो वर्गः]

(८) खड्गवयमांसगुणाः ।

मांसं खड्गमृगोत्थं तु बलकृद्वृंहणं गुरु । गवयस्याऽऽमिषं बल्यं रुच्यं वृष्यं
च वृंहणम् ॥ १३ ॥

(९) रुरुमांसम् ।

गुणाः—रुरुक्रव्यं गुरु स्निग्धं मन्दवद्विबलप्रदम् ।

(१०) सारङ्गमांसम् ।

गुणाः—सारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यकम् ।

(११) शिखरीमांसम् ।

गुणाः—शिखरीसंभवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ।

(१२) शरशृङ्गमांसम् ।

गुणाः—शरशृङ्गस्य मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम् । बल्यं वृष्यकरं पुष्टि-
किञ्चिद्वातकरं परम् ॥ १४ ॥

(१३) शल्यमांसम् ।

गुणाः—शल्यमांसं गुरु स्निग्धं दीपनं श्वासकासजित् ।

(१४) शशमांसम् ।

गुणाः—शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासजित् ।

(१५) बिलेशयानां मांसम् ।

गुणाः—अन्ये बिलेशया ये स्युः कोकडोन्दुरुकादयः । गर्हितं तस्य मांसं
च मान्द्यं गौरवदुर्जरम् ॥ १५ ॥

(१६) हारीतमांसम् ।

गुणाः—हारीतपललं स्वादु कफपित्तासदोषजित् ।

(१७) जलपक्षिमांसम् ।

गुणाः—स्निग्धहिमं गुरु वृष्यं मांसं जलपक्षिणां तु वातहरम् । तेष्वपि च
हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरणं च ॥ १६ ॥ अन्ये वकवलाकाद्या गुरवो मांस-
भक्षणात् । अनुक्तं तु मृगादीनां मांसं ग्राह्यं हितादिषु ॥ १७ ॥

[१८ अष्टादशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३९.३

(१८) पक्कभृष्टमांसे ।

गुणाः—पक्कं मांसं हितं सर्वं बलवीर्यविवर्धनम् ।
भृष्टमांसं विदाहि स्यादसत्वातादिदोषकृत् ॥ १८ ॥

(१९) स्त्रीपुरुषभेदेन मांसम् ।

गुणाः—पूर्वार्धं पुरुषस्य तद्गुरुतरं पश्चार्धभागः स्त्रियाः स्त्री गुर्वी किल
गुर्विणी यदि तथा योषिच्च तुल्या लघुः । पक्षी चेत्युत्प्लुः लघुः शृणु शिरः-
स्कन्धोरुपृष्ठे कमान्मांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वेव सर्वात्मना ॥ १९ ॥
रसरक्तादिधातूना गुरु स्यादुत्तरोत्तरम् । मेढ्रैवृक्कयकुन्मांसं वार्षणं चाति-
मात्रतः ॥ २० ॥

—:०:—

इत्थं प्रतिस्थलविलाम्बुनभःप्रचारप्राण्यङ्गमांसगुणनिर्णयपूर्णमेनम् । वर्गं
विचार्य भिषजा विनियुज्यमानो भुक्त्वाऽशनं न विकृतिं समुपैति मर्त्यः ॥ २१ ॥
यस्याऽऽसीत्समितिद्विपाधिपवृहत्कुम्भान्तरस्थामिषप्रायाभ्यासपिपासयेव तरु-
णी नेत्राम्बुधारा द्विषाम् । तस्यायं पुरुषप्रतापसुहृदः श्रीमश्वत्सिहेशितु-
वर्गः सप्तदशो निषीदति कृतौ नामादिचूडामणौ ॥ २२ ॥

इति वैद्यराजराजिराजीव(निताजित)राजहंसश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीकाश्मीराद्यवं-
शाचार्यपरंपरान्ववायश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनाम्न्यभि-
धानचूडामणौ सप्तदशो मांसवर्गः ॥ १७ ॥

अथ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः—

(१) भर्ता ।

भर्ता पतिर्वरः कान्तः परिणेतु प्रियो गृही ।

(२) भार्या ।

भार्या पत्नी प्रिया जाया दाराश्च गृहिणी च सा ॥ १ ॥

(३) नपुंसकपोटे ।

नपुंसकं भवेत्कृत्रिं तृतीयाप्रकृतिस्तथा । षण्डः षण्डश्च नारी तु पोटा स्त्रीपुं-
सलक्षणा ॥ २ ॥

१ ज. तद्गुरुतरं । २ इ. द. 'न्धोष्ठ' । ३ ज. 'द्वसृक्' ।

३९४

परिशिष्टो—

[मनुष्यादिः—

(४) राजपत्नीनामानि ।

अथ राज्ञी च पट्टार्हा महिषी राजवल्लभा । भोगिन्योऽन्या विलासिन्यः
संभुङ्क्ते यास्तु पार्थिवः ॥ ३ ॥ राजभोग्याः सुमुख्यो यास्ता भट्टिन्य इति
स्मृताः ।

(५) वेश्या ।

वेश्या तु गणिका भोग्या वारस्त्री स्पर्शदीपिका ॥ ४ ॥

(६) ब्राह्मणः ।

ब्रह्मा तु ब्राह्मणो विप्रः षट्कर्मा च द्विजोत्तमः ।

(७) क्षत्रियः ।

राजा तु सार्वभौमः स्यात्पार्थिवः क्षत्रियो नृपः ॥ ५ ॥

(८) वैश्यः ।

वैश्यस्तु व्यवहर्ता विड्वार्तिको वाणिजो वणिक् ।

(९) शूद्रः ।

शूद्रः पञ्चश्रुतुर्थः स्याद्विजदास उपासकः ॥ ६ ॥ विप्रः क्षत्रो वैश्यशूद्रौ च
वर्णाश्रित्वारोऽमी तत्र पूर्वे द्विजाः स्युः । एषामेव प्रातिलोम्यानुलोम्याज्जाय-
न्तेऽन्या जातयः संकरेण ॥ ७ ॥

(१०) बालसामान्यनामानि ।

बालः पाकोऽर्भको गर्भः पोतकः पृथुकः शिशुः । शानोऽर्भो बालिशो
डिम्भो बहुर्माणवको मतः ॥ ८ ॥

(११) शिशुविशेषनामानि ।

जातोऽर्भकः पक्षदिनेन मासतः पाकस्त्रिभिस्तैरथ पोतकाभिधः । षड्भिस्तु
मासैः पृथुकोऽब्दतः शिशुस्त्रिभिर्वर्तुर्माणवकश्च सप्तभिः ॥ ९ ॥

(१२) बाल्याद्यवस्थाचतुष्टयपरिमाणम् ।

बालोऽब्दैः पञ्चदशभिः कुमारस्त्रिंशता स्मृतः । युवा पञ्चाशता वर्षैर्वृद्धः
स्यादत उत्तरैः ॥ १० ॥

(१३) कौमाराद्यवस्थावधिः ।

कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनं तु ततः
परम् ॥ ११ ॥

१ ज. ट. रवीधिका ।

१८ अष्टादशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३९५

(१४) युववृद्धनामानि ।

युवा वयस्थस्तरुणो वृद्धस्तु स्थविरो जरन् । प्रवया यातयामश्च जीनो
जीर्णश्च जर्जरः ॥ १२ ॥

(१५) बालिकानामानि ।

बालोत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ।

(१६) कन्यागौर्यौ ।

कन्या कुमारी गौरी तु नशिकाऽनागतार्तवा ॥ १३ ॥

(१७) मध्यमा ।

सा मध्यमा वयस्था च युवती सुस्तनी च सा । चिरण्टी सुवयाः श्यामा
प्रौढा दृढ(ष्ट)रजाश्च सा ॥ १४ ॥

(१८) गुर्विणी ।

गुर्विण्यापन्नसन्वा स्यादन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

(१९) वृद्धा ।

निष्फला चातिवृद्धा स्यात्स्थविरा च गतातर्वा ॥ १५ ॥

(२०) रजस्वला ।

पुष्पिता मलिना म्लाना पांसुला च रजस्वला ।

(२१) बन्ध्या ।

बन्ध्या च केशिनी शून्या मोघपुष्पा वृथार्तवा ॥ १६ ॥

(२२) अवयवः ।

अङ्गमंसः प्रतीकश्चापघनोऽवयवोऽपि च ।

(२३) शिरः ।

शिरःशीर्षकमुण्डं च मूर्धा मौलिश्च मस्तकम् । वराङ्गमुत्तमाङ्गं च कपालं
केशभृत्स्मृतम् ॥ १७ ॥

(२४) केशकेशबन्धौ ।

केशाः शिरसिजा बालाः कुन्तला मूर्धजाः कचाः । चिकुराः करुहाश्चाथ
तद्वेष्टाः कवरीमुखाः ॥ १८ ॥

१ ज. ट. "ला जरती वृद्धा स्थवि" । २ ज. ट. "शभूः स्मृत" ।

३९६

परिशिष्टो—

[मनुष्यादिः—

(२५) दृष्टिः ।

दृग्दृष्टिलोचनं नेत्रं चक्षुर्नयनमम्बकम् । ईक्षणं ग्रहणं चाक्षि दर्शनं च विलो-
चनम् ॥ १९ ॥

(२६) अपाङ्गकनीनिके ।

अपाङ्गो नेत्रपर्यन्तो नयनोपान्त इत्यपि । तयोर्ध्वगता तारा बिम्बिनी च
कनीनिका ॥ २० ॥

(२७) ललाटभ्रूमध्यश्रवणानि ।

भालं ललाटमलिकं कथयन्ति गोधिर्भ्रूश्चिल्लिका च नयनोर्ध्वगरोमराजिः ।
मध्यं तयोर्ध्ववति कूर्चमथ श्रुतिस्तु श्रोतःश्रवःश्रवणकर्णवचोग्रहाश्च ॥ २१ ॥

(२८) ओष्ठतत्प्रान्तभागौ ।

ओष्ठोऽधरो दन्तवासो दन्तवस्त्रं रदच्छदः । तयोरुभयतो देशो यौ प्रान्तौ
सृक्कणी च तौ ॥ २२ ॥

(२९) घ्राणम् ।

घ्राणं गन्धवहा घोणा सिद्धिणी नासिका च सा ।

(३०) शङ्खनासिकामलौ ।

शङ्खः कर्णसमीपः स्यात्सिङ्घाणं नासिकामले ॥ २३ ॥

(३१) मुखम् ।

तुण्डमास्यं मुखं वक्त्रं वदनं लपनानने ।

(३२) चिबुकगलौ ।

ओष्ठाधरस्तु चिबुकं गण्डो गलः कपोलकः ॥ २४ ॥

(३३) हनुदन्तौ ।

हनूस्तदूर्ध्वं दशनाश्च दन्ता द्विजा रदास्ते रदनास्तथोक्ताः ।

(३४) जिह्वातालुसूक्ष्मजिह्वोपजिह्वाः ।

जिह्वा रसज्ञा रसना च सोक्ता स्यात्काकुदं तालु च तालुकं च ॥ २५ ॥
तदूर्ध्वं सूक्ष्मजिह्वा या घण्टिका लम्बिका च सा । अन्याऽधोमूलजिह्वा स्यात्प्र-
तिजिह्वोपजिह्विका ॥ २६ ॥

१८ अष्टादशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३९७

(३५) अवटः ।

अटवस्तु शिरःपश्चात्संधिर्घाटा कृकाटिका ।

(३६) ग्रीवा ।

ग्रीवा च कन्धरा कन्धिः शिरोधिश्च शिरोधरा ॥ २७ ॥

(३७) कण्ठादीनि ।

कण्ठो गलो निगालोऽथ घण्टिका गर्लशुण्डिका ।

(३८) शिरादीनि ।

धमनी तु शिरांस्ते तु स्कन्धोऽथःशिखरं तथा । तस्य संधिस्तु जघ्न
स्यात्कक्षा दोर्मूलसंज्ञका ॥ २८ ॥

(३९) पार्श्वपृष्ठे ।

तदधस्ताद्भवेत्पार्श्वं पृष्ठं पश्चात्तनोः स्मृतम् ।

(४०) बाहुः ।

दोर्दोषा च प्रवेष्टश्च बाहुर्वाहा भुजो भुजा ॥ २९ ॥

(४१) हस्तः ।

पाणिस्तु पञ्चशाखः स्यात्करो हस्तः शयस्तथा ॥ ३० ॥

(४२) हस्तमूलादीनि ।

करमूले पाणिबन्धो भुजमध्ये कूर्परः कफोणिश्च । तस्मादधः प्रकोष्ठः प्रग-
ण्डकः कूर्परांसमध्यं स्यात् ॥ ३१ ॥

(४३) अङ्गुल्यादीनि ।

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः प्रदेशिन्यां तु तर्जनी । परः स्यादङ्गुलीसंधिः
पर्वसंधिश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥ अथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ मध्यमाऽनामिका तथा ।
कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ॥ ३३ ॥

(४४) नखम् ।

कामाङ्गुशाः कररूढाः करजा नखरा नखाः । पाणिजाङ्गुलिसंभूताः पुनर्भ-
वपुनर्नवाः ॥ ३४ ॥

१ ज 'लगाण्डिका । २ झ. द. 'शुण्डिका ।

३९८

परिशिष्टो—

[मनुष्यादिः—

(४५) करतलरेखे ।

करस्याधः प्रपाणिः स्यादूर्ध्वं करतलं स्मृतम् । रेखा सामुद्रिके ज्ञेया शुभा-
शुभनिवेदिका ॥ ३५ ॥

(४६) स्तनः ।

स्तनोरसिजवक्षोजपयोधरकुचास्तथा ।

(४७) स्तनाग्रम् ।

स्तनाग्रं चूचुकं वृत्तं शिखा स्तनमुखं च तत् ॥ ३६ ॥

(४८) वक्षः ।

वक्षो वत्समुरः क्रोडो हृदयं हृद्भुजान्तरम् ।

(४९) कुक्षिः ।

कुक्षिः पिचण्डो जठरं तुन्दं स्यादुदरं च तत् ॥ ३७ ॥

(५०) मर्मत्रिके ।

जीवस्थानं तु मर्मं स्यात्कटिप्रान्ते त्रिकं स्मृतम् ।

(५१) नाभ्यादीनि ।

नाभिः स्यादुदरावर्तस्ततोऽधो बस्तिरुच्यते ॥ ३८ ॥ बस्तिश्च वातशीर्षं
स्याद्र्भस्थानं च तत्स्त्रियाः । गर्भाशयो जरायुश्च गर्भाधारश्च स स्मृतः ॥ ३९ ॥

(५२) आमाशयः ।

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ॥ ४० ॥

(५३) पक्वाशयमूत्राशयौ ।

पक्वाशयो ह्यधो नाभेर्वस्तिर्मूत्राशयः स्मृतः ।

(५४) कट्यादीनि ।

कटिः ककुब्धती श्रोणी नितम्बश्च कटीरकम् । आरोहं श्रोणिफलकं कलत्रं
रसनापदम् । नितम्बश्चरमं श्रोणेः स्त्रीणां जघनमग्रतः ॥ ४१ ॥

(५५) ककुन्दरादीनि ।

ककुन्दरौ तु सर्वेषां स्यातां जघनकूपकौ । कटिप्रोथौ स्फिचौ पायुर्गुदापानं
तदासनम् ॥ ४२ ॥

१ स. द. 'नं तु दा' ।

१८ अष्टादशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

३९९.

(५६) भगः ।

गुदमुष्कद्वयोर्मध्ये पुंसामङ्गं भगः स्मृतः ।

(५७) अण्डकोशः ।

मुष्कोऽण्डमण्डकोशश्च वृषणो बीजपेशिका ॥ ४३ ॥

(५८) शिश्रोपस्थे ।

शिश्रं शोफश्च लिङ्गं च भेदं साधनमेहने । योनिर्भगो वराङ्गं स्यादुपस्थं
स्मरमन्दिरम् ॥ ४४ ॥

(५९) ऊरू ।

ऊरू तु सक्थिनी श्रोणिसक्थोः संधिस्तु वङ्क्षणः । जङ्घोरुमध्यपर्व
स्याज्जान्वष्टीवच्च वैकियः ॥ ४५ ॥

(६०) जङ्घा ।

जङ्घा तु प्रसृता ज्ञेया तन्मध्ये पिण्डिका तथा ।

(६१) घुटिका ।

जङ्घाङ्घ्रिसंधिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ॥ ४६ ॥

(६२) पार्श्वः ।

गुल्फस्याधस्तु पार्श्वः स्यात्पादाग्रं प्रपदं मतम् । विक्रमश्चरणः पादः
पदङ्घ्रिश्च पदं क्रमः ॥ ४७ ॥

(६३) उरसङ्गादीनि ।

क्रोडमङ्गस्तथोत्सङ्गः प्राग्भागो वपुषः स्मृतः ॥ ४८ ॥ करो भवेत्संहित-
विस्तृताङ्गुलस्तलश्चपेटः प्रतलः प्रहस्तकः । मुष्टिर्भवेत्संहतपिण्डिताङ्गुलावाकु-
श्चितोऽग्रे प्रसृतः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

(६४) प्रादेशाद्यङ्गुलिनामानि ।

स्यात्तर्जनी मध्यमिका त्वनामिका कनिष्ठिकाङ्गुल्युता यदा तदा । प्रादेश-
तालाभिधगोश्रवस्तथा वितस्तिरत्यर्थमिह क्रमादियम् ॥ ५० ॥१ झ. ट. 'ध्ये यो भागः स भ' । २ झ. ट. 'नी श्रोणिः स' । ३ ज. चक्रिका । ट. चक्रिया ।
४ झ. ट. पीडिका ।

४००

परिशिष्टो—

[मनुष्यादिः—

(६५) हस्तः ।

हस्तस्तु विस्तृते पाणावामध्याङ्गुलिकूर्परम् ।

(६६) रत्नयरत्नी ।

वज्रमुष्टिः स रत्निः स्यादरत्निरकनिष्ठिकः ॥ ५१ ॥

(६७) व्यामः ।

व्यामः सहस्तयोः स्यात्तु तिर्यग्बाह्वोर्यदन्तरम् । ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृ-
मानं पौरुषं विदुः ॥ ५२ ॥

(६८) जीवनस्थानानि ।

जीवस्थानं तु मर्म स्याज्जीवागारं तदुच्यते । मर्मस्थानं च तत्प्रोक्तं भूम-
ध्यादिष्वनेकधा ॥ ५३ ॥ भूमध्यकण्ठगलशङ्खेकांसपृष्ठीवागुदाण्डपदपाणि-
युगास्थिसंधीन् । वैद्याः शरेक्षणमितानि वदन्ति मर्मस्थानानि चाङ्गगतिनाश-
कराणि मर्त्ये ॥ ५४ ॥

(६९) लाला ।

लाला भवेन्मुखस्रावः मृणिका स्यन्दिनी च सा ।

(७०) स्वेदनेत्रमले ।

स्वेदो घर्मश्च घर्माभ्यो दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥ ५५ ॥

(७१) *बली ।

बली चर्मतरङ्गः स्यात्त्वगूर्मिस्त्वक्तरङ्गकः ।

(७२) पलितम् ।

पलितं च जरालक्ष्म केशशौक्ल्यं च तद्ववेत् ॥ ५६ ॥

(७३) मस्तिष्कम् ।

स्नेहस्तु तिलकं क्लृप्तं मस्तिष्कं मस्तकोद्भवम् ।

(७४) अन्त्रगुल्मौ ।

अन्नं पुरीतदारुयातं ग्रीहा गुल्म इति स्मृतः ॥ ५७ ॥

* चामस्त्राल इति ख्याते ।

१ ज. 'ह्रकुचा' । २ ट. 'ण्डमथ श' । ३ ज. 'नि नाकग' । ४ ट. बली । ५ ह. ड.
तिष्ठकं । ६ ट. लोम ।

१८ अष्टादशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४०१

(७५) नाडी ।

सा त्वक्शिशरोधिजा मन्या धमनी धरणी धरा । तन्तुकी जीवितज्ञा च नाडी
सिंही च कीर्तिता ॥ ५८ ॥

(७६) महानाडी ।

कण्डरा तु महास्नायुर्महानाडी च सा स्मृता ॥ ५९ ॥

(७७) शरीरास्थ्यादीनि ।

शरीरास्थि तु कङ्कालं स्यात्करङ्कोऽस्थिपञ्जरः । स्रोतांसि खानि च्छिद्राणि
कालखण्डं यकृन्मतम् ॥ ६० ॥ शिरोस्थि तु करोटिः स्याच्छिरस्त्राणं तु शीर्ष-
कम् । तत्खण्डं खर्परं ग्राहुः कपालं च तदीरितम् ॥ ६१ ॥

(७८) पृष्ठास्थि ।

पृष्ठास्थि तु कसेरुः स्याच्छङ्खास्थि नलकं स्मृतम् ।

(७९) पार्श्वास्थि ।

पार्श्वास्थि पार्श्वकं प्रोक्तमिति देहाङ्गनिर्णयः ॥ ६२ ॥

(८०) आत्मा ।

आत्मा शरीरी क्षेत्रज्ञः पुद्गलः प्राण ईश्वरः । जीवो विभुः पुमानीशः
सर्वज्ञः शंभुरव्ययः ॥ ६३ ॥

(८१) प्रकृतिः ।

प्रधानं प्रकृतिर्माया शक्तिश्चैतन्यमित्यपि ।

(८२) अहंकारः ।

अहंकारोऽभिमानः स्यादहंताऽहंमतिस्तथा ॥ ६४ ॥

(८३) मनः ।

मानसं हृदयं स्वान्तं चित्तं चेतो मनश्च हृत् ।

(८४) सत्त्वादिगुणाः ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति प्रोक्ताः पुंसस्त्रयो गुणाः ॥ ६५ ॥

(८५) अक्षिपञ्चकम् ।

श्रोत्रं त्वग्रसना नेत्रं नासा चेत्यक्षिपञ्चकम् ।

१ झ. ड. सत्त्वं । २ झ. करण्डा ।

४०२

परिशिष्टो—

[सिंहादिः—

(८६) विषयेन्द्रियम् ।

अक्षं हृषीकं करणं बर्हणं विषयीन्द्रियम् ॥ ६६ ॥

(८७) विषयाः ।

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्च विषया अमी ।

(८८) पञ्चभूतगुणाः ।

इन्द्रियार्था गोचरास्ते पञ्चभूतगुणाश्च ते ॥ ६७ ॥

(८९) पञ्चभूतानि ।

आकाशमनिलस्तोयं तेजः पृथ्वी च तान्यपि । क्रमेण पञ्च भूतानि कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ६८ ॥

—:०:—

इत्येष मानुषवयोन्तरवर्णगात्रधात्वङ्गलक्षणानिरूपणपूर्वमाणः । वर्गः कर्तुं भिषजां बहुदेहदोषनानानिदानगणनिर्णयधीनिवेशम् ॥ ६९ ॥ इति पशुपतिपादाम्भोजसेवासमाधिप्रतिसमयसमुत्थानन्दसौख्यैकसीम्ना । नरहरिकृतिनाऽयं निर्मिते याति नामप्रचयमुकुटरत्ने शान्तिमष्टादशाङ्कः ॥ ७० ॥

इति वैद्यराजिराजहंसश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरा-

न्ववायश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनाम्यभिधानचू-

डामणौ मनुष्यादिरष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

अथ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः—

(१) ऋक्षः ।

ऋक्षो भल्लूकोऽथ भल्लः सशल्यो दुर्घोपः स्याद्भल्लकः पृष्ठदृष्टिः । द्राघिष्ठः स्यादीर्घकेशश्चिरायुर्ज्ञेयः सोऽयं दुश्चरो दीर्घदर्शी ॥ १ ॥

(२) खड्गः ।

खड्गः खड्गमृगः क्रोधी मुखशृङ्गो मुखेवली । गण्डको वज्रचर्मा च खड्गी च प्रीणसश्च सः ॥ २ ॥

१ झ. द. कृतस्तु । २. करोति । ३ ज. 'ज्रुक्तः' । ४ झ. द. दीर्घकेशी । ४ झ. 'ङ्गी यत्रीण' ।

१९ एकोनविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४०३

(३) *शल्यकः ।

शल्यकः स्याच्छल्यमृगो वज्रशुक्तिर्विलेशयः ।

(४) शल्यतल्लोमनी ।

शल्योऽन्यः श्वाविदित्युक्तः शली च शलली च सः । शल्यलोमि तु विघ्नेया शलली शललं शलम् ॥ ३ ॥

(५) कोकडः ।

कोकडो जेवनः प्रोक्तः कौकोवाचो विलेशयः । ज्ञेयश्चमरपुच्छश्च लोमशो धूम्रवर्णकः ॥ ४ ॥

(६) नकुलः ।

नकुलः सूचिरदनः सर्पारिलोहिताननः ।

(७) †बर्बुरी ।

बर्बुरी घोरिका घोरा दीर्घरूपा भयावहा । स्थूलचञ्चुर्दीर्घपादा सर्पभक्षी गुणारिका ॥ ५ ॥

(८) ब्राह्मणी ।

ब्राह्मणी गृहगोधा च सुपदी रक्तपुच्छिका ।

(९) सरटः ।

सरटः कृकलासः स्यात्प्रतिसूर्यः शयानकः ॥ ६ ॥

(१०) †जाहकः ।

जाहको गात्रसंकोची मण्डली बहुरूपकः । कामरूपी विरूपी च येलुवासः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥

(११) पल्ली ।

पल्ली तु मुसली प्रोक्ता गृहगोधा गृहालिका । ज्येष्ठा च कुड्यमत्स्या च पल्लिका गृहगोधिका ॥ ८ ॥

* खवले मांजर इति ख्याते । † घुणारी इति ख्याता । + येलसरडु इति प्रसिद्धः ।

१ ज. 'अशली विले' । २ ज. ट. जविनः । ३ ट. कोड्कोवा ।

४०४

परिशिष्टो—

[सिंहादिः—

(१२) तन्तुवायादयः ।

तन्तुवायस्तूर्णनाभो लूता मर्कटकः कृमिः । हालाहलस्त्वञ्जलिका सोक्ता
कुटिलकीटकः ॥ ९ ॥ वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणश्च वृश्चिके ।

(१३) कर्णजलूका ।

अथ कर्णजलूका स्याच्चित्राङ्गी शतपद्यपि ॥ १० ॥

(१४) पिपीलिका ।

पिपीलिकः पिपीलश्च स्त्रीसंज्ञा च पिपीलिका ।

(१५) तैलपिपीलिका ।

उदङ्घ्रा कपिजङ्घिका ज्ञेया तैलपिपीलिका ॥ ११ ॥

(१६) कृष्णपिपीलिका ।

कृष्णाऽन्या च पिपीली तु स्थूला वृक्षरुहा च सा ॥

(१७) मत्कुणः ।

मत्कुणो रक्तपायी स्यादक्ताङ्गो मञ्चकाश्रयी ॥ १२ ॥

(१८) शिशुकनक्रौ ।

शिशुकः शिशुमारः स्यात्स च ग्राहो वराहकः । भवेन्नक्रस्तु कुम्भीरो गल-
ग्राहो महाबलः ॥ १३ ॥

(१९) जलूका ।

जलूका तु जलौका स्यादक्तपा रक्तपायिनी । रक्तसंदोहिका तीक्ष्णा
वमनी जलजीविनी ॥ १४ ॥

(२०) जलकाकः ।

जलकाकस्तु दात्यूहः स च स्यात्कालकण्टकः ।

(२१) जलपारावतः ।

जलपारावतः कोपी प्रोक्तो जलकपोतकः ॥ १५ ॥ तथा च—स्थले करितुरङ्गाद्या
यावन्तः सन्ति जन्तवः । जलेऽपि ते च तावन्तो ज्ञातव्या जलपूर्वकाः ॥ १६ ॥

(२२) काष्ठकुट्टः ।

काष्ठकुट्टः काष्ठभङ्गी काष्ठकूटश्च शब्दितः ।

१ झ. द. जन्तु' । २ झ. द. जन्तु' । ३ ज. झ. द. कर्कटकः । ४ ज. उदया ।

१९ एकोनविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४०५

(२३) कङ्कः ।

कङ्कस्तु लोहपृष्ठः स्यात्सिंदंशवदनः खरः । रणालंकरणः कूरः स च
स्यादामिषप्रियः ॥ १७ ॥

(२४) चर्मकी ।

चर्मकी चर्मपक्षी च चर्माङ्गी चर्मगन्धिका । कृत्याशूकारिणी चर्मी चर्मपत्री
च मेलिका ॥ १८ ॥

(२५) बकः ।

बकः कङ्को बकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः । मीनघाती मृपाध्यानी निश्च-
लाङ्घिश्च दाम्भिकः ॥ १९ ॥

(२६) शकुनी ।

शकुनी पोतकी श्यामा पाण्डवी श्वेतपक्षिणी ।

(२७) दुर्गा ।

दुर्गा भगवती चैव सैवोक्ता सत्यपाण्डवी ॥ २० ॥

(२८) बलाका ।

बलाका विषकण्ठी स्याच्छुष्काङ्गी दीर्घकंधरा ।

(२९) घर्मान्तः ।

घर्मान्तकामुकी श्वेता मेघानन्दा जलाश्रया ।

(३०) टिट्ठिभी ।

*टिट्ठिभी पीतपादश्च सदा लूता नृजागरः । निशाचरी चित्रपक्षी जल-
शायी सुचेतना ॥ २२ ॥

(३१) जलकुक्कुटकः ।

जलकुक्कुटकश्चान्यो जलशायी जलस्थितः ।

(३२) ठिकः ।

†ठिकः पाशगडो ठिको जलसार्यतिलाशयः । जलपक्षी महापक्षी जलसा-
घतिवासकः(?) ॥ २३ ॥

* अयं श्लोको ज. ट. पुस्तकयोर्नास्ति । † अयं श्लोको ज. ट. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

४०६

परिशिष्टो—

[सिंहादिः—

(३३) जलशायी ।

[*जलशायी मण्डलीनो मन्दगः श्लेष्मलोऽविषी । सराजी राजिमन्तश्च
(मांश्चापि) जलसर्पः स दुन्दुभिः (दुण्डुभः) ॥ २४ ॥ द्विविगोडो निसश्चैव
चित्री शलपी च गोमुखः ।]

(३४) क्षुद्रसारसाः ।

अन्ये च प्लवगा ये ये ते सर्वे क्षुद्रसारसाः ॥ २५ ॥

(३५) चकोरः ।

चकोरश्चन्द्रिकापायी कौमुदीजीवनोऽपि सः । चातकस्तोककः सोऽपि
सारङ्गो मेघजीवनः ॥ २६ ॥

(३६) हारीतककपिञ्जलौ ।

हारीतकस्तु हारीतो गञ्जलश्च कपिञ्जलः ।

(३७) धूसरी ।

†धूसरी पिङ्गला सूची भैरवी योगिनी जया । कुमारी मुविचित्रा च माता
कोटरवासिनी ॥ २७ ॥

(३८) तैलपाजिनपत्रिके ।

तैलपास्तु परोष्णी स्याज्जतुकाऽजिनपत्रिका ।

(३९) खद्योततैलकीटौ ।

प्रभाकीटस्तु खद्योतः खज्योतिरुपसूर्यकः । तैलिनी तैलकीटः स्यात्षड्-
बिम्बा दद्भुनाशिनी ॥ २८ ॥

(४०) इन्द्रगोपः ।

शक्रगोपस्तु वर्षाभू रक्तवर्णेन्द्रगोपकौ ।

(४१) दंशः ।

दंशो दुष्टमुखः क्रूरः क्षुद्रिका वनमक्षिका । मक्षिका त्वमृतोत्पन्ना वमनी
चापला च सा ॥ २९ ॥

* एतच्चिह्नगतं ज. ट. पुस्तकयोर्न दृश्यते । † अयं श्लोको ज. ट. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१९ एकोनविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४०७

(४२) कालिकः ।

*कालिकः कोकिलः प्रोक्तः कालुञ्चः कृष्णदंष्ट्रकः । कसारिका दीर्घमूर्छा
ग्रहवासा बिलाशयी ॥ ३० ॥

(४३) यूका ।

यूका तु केशकीटः स्यात्स्वेदजः पदपदः स्मृतः ।

(४४) पक्ष्मयूका ।

पक्ष्मजा पक्ष्मयूका स्यात्सूक्ष्मा षट्चरणाऽपि सा ॥ ३१ ॥

(४५) श्वेतयूका ।

श्वेतयूकाऽङ्गवस्त्रोत्था लिङ्गा यूकाण्डवस्त्रके । कथितेष्वेषु यो जीवः क्षोदी-
यान्दृशिकादिकः ॥ ३२ ॥ तत्र तत्र बुधैर्ज्ञेयः स सर्वः कीटसंज्ञकः ॥

(४६) कीटिका ।

†कीटिका चटिका प्रोक्ता वज्रदंष्ट्रा बहुमजा । कृशाङ्गी तामसी शूरा कीरि-
भारा महाबला ॥ ३३ ॥

(४७) मङ्कोरः ।

*मङ्कोरो मङ्कटः कृष्णस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विशालुकः । षट्पादकस्तु मात्सर्यो माकोट-
स्तूर्ध्वगुह्यकः ॥ ३४ ॥

(४८) षड्बिन्दुकीटः ।

षड्बिन्दुर्बिन्दुकीटस्तु दीर्घकीटस्तु पादतः ॥ ३५ ॥

—:०:—

इत्थं नानातिर्यगाख्याप्रपञ्चव्याख्यापूर्णं वर्गमेनं विदित्वा । बुद्ध्या सम्य-
क्काभिसंधाय धीमान्वैद्यः कुर्यान्मांसवर्गप्रयोगम् ॥ ३६ ॥ येनेभास्यपिता मृगा-
ङ्गमुकुटः शार्दूलचर्माम्बरः सर्पालंकरणः सुपुंगवगतिः पञ्चाननोऽभ्यर्च्यते । तस्य
श्रीनृहरीशितुः खलु कृतावेकोनविंशोऽभिधाचूडापीठमणावगादवसितिं सिंहा-
दिवर्गो महान् ॥ ३७ ॥

इति श्रीकाश्मीराद्यवंशाचार्यपरंपरान्वयायश्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजा-
परनाम्न्यभिवानचूडामणौ सिंहादिरेकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

* ज. ट. पुस्तकयोरयं श्लोको न दृश्यते । † ज. ट. पुस्तकयोर्नैते दुपलभ्यते । + ज. ट.
पुस्तकयोर्नास्तादम् ।

अथ रोगादिविंशो वर्गः—

- (१) व्याधिः—गदो रुजा व्याधिरपाटवामरोगामयातङ्कभयोपघाताः ।
रुक्मान्धभङ्गातिमोविकारग्लानिक्षयानार्जवमृत्युभृत्याः ॥ १ ॥
- (२) राजयक्ष्मा—राजयक्ष्मा क्षयो यक्ष्मा रोगराजो गदाग्रणीः । उष्मा
शोषोऽतिरोगश्च रोगाधीशो नृपामयः ॥ २ ॥
- (३) पाण्डुः—पाण्डुरोगस्तु पाण्डुः स्यात्
- (४) विसर्पः—विसर्पः सचिवामयः ।
- (५) शोफकासौ—शोफः शोथस्तु श्वयथुः कासः क्षवथुरुच्यते ॥ ३ ॥
- (६) क्षुतम्—क्षुतं तु क्षवथुः क्षुच्च
- (७) प्रतिश्यायः—प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
- (८) नेत्रामयः—नेत्रामयो नेत्ररोगो
- (९) मुखरोगः—मुखरोगो मुखामयः ॥ ४ ॥
- (१०) दुश्चर्मा—दुश्चर्मा मण्डलं कोठस्त्वग्दोषश्चर्मद्रूपिका ।
- (११) कुष्ठम्—कुष्ठं तु पुण्डरीकः स्यात्
- (१२) श्वित्रम्—श्वित्रं तु चर्मचित्रकम् ॥ ५ ॥
- (१३) किलासः—किलाससिध्मे च
- (१४) शिखी—शिखी श्वासः
- (१५) पामा—पामा विचर्चिका ।
- (१६) कण्डूः—कण्डूः कण्डूतिकण्डूयाखर्जूकण्डूयनानि च ॥ ६ ॥
- (१७) संचार्यादयः—संचारी शुण्ठिकास्फोटे सूक्ष्मस्फोटे विचर्चिका ।
पीतस्फोटे तु पामा च क्षुद्रस्फोटे तु कञ्चिका ॥ ७ ॥
- (१८) पिटका—पिटका विटका प्रोक्ता
- (१९) मसूरिका—मसूराभा मसूरिका ।
- (२०) विस्फोटः—विस्फोटः स्फोटकः स्फोटः
- (२१) केशघ्नः—केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ॥ ८ ॥
- (२२) गलगुण्डी—गलगुण्डी तु गुण्डा स्यात्
- (२३) गलगण्डः—गलगण्डो गलस्तनः ।
- (२४) दन्तार्बुदः—दन्तार्बुदो दन्तमूलं दन्तशोथो द्विजव्रणः ॥ ९ ॥

१ झ. ड. "चिराम" । २ ज. "री सिडिका" । ३ ट. "शुडिका" । ४ झ. ड. "पामपामे" । ५ झ.
ड. "स्फोटा विचर्चिका" । ६ ट. "लकालं तु" । ७ ज. ट. "दन्तशोफो" ।

० विंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४०९

- (२९) गुल्मः—गुल्मस्तु जाठरग्रन्थिः
 (२६) पृष्ठग्रन्थिः—पृष्ठग्रन्थौ गडुर्भवेत् ।
 (२७) पङ्क्तिशूलम्—पङ्क्तिशूलं तु शूलं स्यात्
 (२८) पाकजम्—पाकजं परिणामजम् ॥ १० ॥
 (२९) लूता—लूता चर्मव्रणो वृक्कं
 (३०) नाडी—नाडी नाडीव्रणो भवेत् ।
 (३१) श्रीपदम्—श्रीपदं पादवल्मीकं
 (३२) पादस्फोटः—पादस्फोटो विपादिका ॥ ११ ॥
 (३३) विष्टम्भः—विष्टम्भस्तु विवन्धः स्यादानाहो मलरोधनम् ।
 (३४) अर्शः—अर्शासि गुदकीलाः स्युर्दुर्नामानि गुदाङ्कुराः ॥ १२ ॥
 (३५) अतीसारः—मलवेगस्त्वतीसारो
 (३६) ग्रहणी—ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ।
 (३७) वमिः—वमथुर्वान्तिरुद्गारच्छर्दिर्विच्छर्दिका वमिः ॥ १३ ॥
 (३८) हृद्रोगश्चासौ—हृद्रोगो हृद्दो हृद्गुत्प्राणः श्वास उच्यते ।
 (३९) ज्वरः—ज्वरस्तु स ज्वरातङ्को रोगश्रेष्ठो महागदः ॥ १४ ॥
 (४०) द्वंद्वजाः—द्वंद्वजा द्वंद्वदोषोत्थाः शीताद्या विषमज्वराः । अती-
 त्याऽऽमन्तवस्ते द्वैकाहिकव्याहिकादयः ॥ १५ ॥
 (४१) रक्तपित्तम्—रक्तपित्तं पित्तरक्तं पित्तास्रं पित्तशोणितम् । इत्येवं
 रक्तवातादिद्वंद्वदोषमुदाहरेत् ॥ १६ ॥
 (४२) तृष्णादयः—तृष्णादन्या पिपासा तृष्णदातङ्को मदात्ययः । पाना-
 त्ययो मदव्याधिर्मदस्तूद्रिक्तचित्ता ॥ १७ ॥ मूर्छा तु मोहो मूर्ध्निश्च
 स्वरसादः स्वरक्षयः ।
 (४३) अरोचकम्—अश्रद्धाऽनभिलापः स्यादरुचिश्चाप्यरोचकः ॥ १८ ॥
 (४४) प्रमेहः—मूत्रदोषस्तु विज्ञेयः प्रमेहो मेह इत्यपि ।
 (४५) कृच्छ्रं—कृच्छ्रं तु मूत्रकृच्छ्रं स्यात्
 (४६) मूत्ररोधः—मूत्ररोधोऽश्मरी च सा ॥ १९ ॥
 (४७) वातव्याधिः—वातव्याधिश्चलातङ्को वातरोगोऽनिलामयः ।
 (४८) कम्पः—कम्पस्तु वेपनं वेपः कम्पनं वेपथुस्तथा ॥ २० ॥
 (४९) जृम्भा—जृम्भा तु जृम्भिका जम्भा जृम्भणं जम्भिका च सा ।
 (५०) आलस्यम्—आलस्यं मन्दता मान्द्यं कार्यप्रद्वेष इत्यपि ॥ २१ ॥
 (५१) तुन्दः—तुन्दः स्थविष्ठ इत्युक्तो जैठरद्रो जलोदरः ।

१ ज. मर्मव्रणो । २ घ. द. ज्वरान्तको । ३ ज. जठरागो । ४. जलराजो ।

४१०

परिशिष्टो —

[रोगादि:—

(१२) आमरक्तामयौ—आमो मलस्य वैषम्याद्रक्तातिः शोणितामयः॥२२॥

(१३) ज्वालार्गदभक्ः—ज्वालार्गदभक्ः प्रोक्तो ज्वालारासभक्तामयः ।

ज्वालाखरगदो ज्ञेयः स गर्दभगदस्तथा ॥ २३ ॥

(१४) विद्रधिः—विद्रधिः स्याद्विदरणं

(१५) हृदन्धिः—हृदन्धिर्हृद्व्रणश्च सः ।

(१६) भगंदरः—व्रणो भगप्रदेशे यः स भगंदरनामकः ॥ २४ ॥

(१७) शूलः—शिरःशूलादयो ज्ञेयास्तत्तदङ्गाभिधानकाः । इत्थमन्येऽपि बोद्धव्या भिषग्भिर्देहतो गदाः ॥ २५ ॥

(१८) संतापः—संतापः संज्वरस्तापः शोष ऊष्मा च कथ्यते ।

(१९) अन्तर्दाहः—यश्चापि कोष्ठसंतापः सोऽन्तर्दाह इति स्मृतः ॥२६॥

(२०) दाहादयः—स दाहो मुखताल्वोष्ठे दन्तधुरादिषु । पाणिपादां-समूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते ॥ २७ ॥

(२१) तन्द्रा—तन्द्रा तु विषयाज्ञानं प्रमीला तन्द्रिका च सा ।

(२२) प्रलयः—प्रलयस्त्विन्द्रियस्वापश्चेष्टानाशः प्रलीनता ॥ २८ ॥

(२३) उन्मादः—उन्मादो मतिविभ्रान्तिरुन्मनायितमित्यपि ।

(२४) आवेशः—आवेशो भूतसंचारो भूतक्रान्तिर्ग्रहागमः ॥ २९ ॥

(२५) अपस्मारः—अपस्मारोऽङ्गविकृतिर्लोलाङ्गो भूतविक्रिया ।

(२६) स्तैमित्यम्—स्तैमित्यं जडता जाड्यं शीतलत्वमपाटवम् ॥ ३० ॥

(२७) साधारणव्याधिः—वातिको वातजो व्याधिः पैत्तिकः पित्तसंभवः ।

श्लैष्मिकः श्लेष्मसंभूतः समूहः सांनिपातिकः ॥ ३१ ॥

(२८) रोगविशेषनामानि—तद्विशेषास्तु विज्ञेयास्तन्मत्वर्थीययोगतः । यथा ज्वरितकण्डूलवातकक्षयद्रुणाः ॥ ३३ ॥

(२९) रोगिवर्तनम्—उत्साही द्विजदेवभेषजभिषग्भक्तोऽपि पथ्ये रतो धीरो धर्मपरायणः प्रियवचा मानी मृदुर्मानदः । विश्वासी ऋजुरास्तिकः सुचरितो दाता दयालुः शुचिर्यः स्यात्काममवञ्चकः स विकृतो मुच्येत मृत्योरपि॥३४॥

(३०) चिकित्सा—उपचारस्तूपचर्या चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया । निग्रहो वेदनानिष्ठा क्रिया चोपक्रमः समाः ॥ ३५ ॥

(३१) कुवैद्याः—अधीरः कर्कशः स्तब्धः सरोगो न्यूनशिक्षितः । पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥ ३६ ॥

(३२) ओषधिखननम्—यथावदुत्खाय शुचिप्रदेशजा द्विजेन कालादिक-

१ ज. 'विश्वंश उन्म' । २ ज. 'तिर्लोलाङ्गो भू' । ३. 'तिर्लोलाङ्गो भू' । ३ ज. झ. ड. 'क्तोऽपि' । ४ झ. ड. 'निष्ठा कि' । ५ झ. ड. 'नित्यशिक्षकः' ।

२० विंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४११

तत्त्ववेदिना । यथायथं चौषधयो गुणोत्तराः [प्रयोजिताः] प्रत्याहरन्ते यमगोचरा-
नपि ॥ ३७ ॥

(७३) औषधिसूत्रनमन्त्रः—येन त्वां खनते ब्रह्मा येनेन्द्रो येन केशवः । तेनाहं
त्वां खनिष्यामि सिद्धिं कुरु महौषधि ॥ ३८ ॥ विप्रः पठन्निमं मन्त्रं प्रयतात्मा
महौषधीम् । खात्वा खादिरकीलेन यथावत्तां प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥ वीर्यं प्रकाशय
निजमौषधयः किलोचुरन्योन्यमुर्व्यपि दिवो भुवमात्रजन्यः । जीवं सुमूर्धुमपि
यं हि वयं महिम्ना स्वेन स्तुनीमहि स जात्वपि नैव नश्येत् ॥ ४० ॥ प्रत्या-
यिताः प्रमुदिता मुदितेन राज्ञा सोमेन साकमिदमौषधयः समूचुः । यस्मै
द्विजो दिशति भेषजमाशु राजंस्तं पालयाम इति च श्रुतिराह साक्षात् ॥ ४१ ॥
आसामीशो लिखितपठितः स द्विजानां हि राजा सिद्ध्यै याश्च द्विजमवृजिनं
स्वाश्रयं कामयन्ते । तास्वेवान्यः प्रसरति मदाद्यस्तु जात्या च गत्या हीनः
शून्यो जगति कुपिताः पातयन्त्येनमेताः ॥ ४२ ॥

(७४) अष्टाङ्गम्—द्रव्याभिधानगदनिश्चयकायसौख्यं शल्यादिभूतविष-
निग्रहबालवैद्यम् । विद्याद्रसायनवरं दृढदेहहेतुमायुःश्रुतेर्द्विचतुरङ्गमिहाऽऽह
शंभुः ॥ ४३ ॥ अन्यच्च—अष्टाङ्गं शल्यशालाक्यकायभूतविषं तथा । बालो
रसायनं वृष्यमिति कैश्चिदुदाहृतम् ॥ ४४ ॥

(७५) सुवैद्यः—अष्टाङ्गज्ञः सुवैद्यो हि कियद्दीनो यथाङ्गतः । अङ्गहीनः
स विज्ञेयो न श्लाघ्यो राजमन्दिरे ॥ ४५ ॥

(७६) पण्डितनामानि—प्राज्ञो विज्ञः पण्डितो दीर्घदर्शी धीरो धीमान्कोविदो
लब्धवर्णः । दोषज्ञः सन्दूरदर्शी मनीषी मेधावी ज्ञः सूरिविज्ञौ विपश्चित् ॥ ४६ ॥
वैज्ञानिकः कृतमुखः संख्यावान्मतिमान्कृती । कुशाग्रीयमतिः कृष्टिः कुशलो विदुरो
बुधः ॥ ४७ ॥ निष्णातः शिक्षितो दक्षः सुदीक्षः कृतशीः सुधीः । अभिज्ञो निपुणो
विद्वान्कृतकर्मा विचक्षणः ॥ ४८ ॥ विदग्धश्चतुरश्रैव प्रौढो बोद्धा विशारदः ।
सुमेधाः सुमतिस्तीक्ष्णः प्रेक्षावान्विवुधो विद्वन् ॥ ४९ ॥

(७७) बुद्धिः—मनीषा विषणा प्रज्ञा धारणा शेमुपी मतिः । धीर्बुद्धिः
प्रतिपन्पेक्षा प्रतिपत्तिश्च चेतना ॥ ५० ॥ संविज्ज्ञप्तिश्चोपलब्धिश्चिन्मेधा
मननं मनः । भानं बोधश्च दृष्टेखः संख्या च प्रतिभा च सा ॥ ५१ ॥

(७८) आदानम्—आदानं रोगहेतुः स्यात्

(७९) निदानम्—निदानं रोगलक्षणम् ।

(८०) चिकित्सा—चिकित्सा तत्प्रतीकारः

४१२

परिशिष्टो—

[रोगादिः—

(८१) आरोग्यम्—आरोग्यं रूढनिवर्तनम् ॥ ५२ ॥

(८२) पथ्यभेदाः—मण्डः पेयं विलेपी च यवागूः पथ्यभेदकाः । भक्तैर्विना द्रवो मण्डः पेयं भक्तसमन्वितः ॥ ५३ ॥ विलेपी बहुभक्तः स्याद्यवागू-
विरलद्रवा । विदलं माषमुद्गादि पक्वं सूपाभिधानकम् ॥ ५४ ॥(८३) व्यञ्जनादयः—व्यञ्जनं सूपशाकादि मिष्टान्नं तेषां स्मृतम् ।
उपदंशो विदंशः स्यात्संधानो रोचकश्च सः ॥ ५५ ॥(८४) भोजनपाने—जेमनमभ्यवहारः प्रत्यवसानं च भोजनं जग्धिः ।
बलभनमशनं स्वदनं निघसाहारौ च निगरणं न्यादः ॥ ५६ ॥ जक्षणं भक्षणं
लेहः खादनं रसनस्वादौ । चर्वणं पानपीती च ध्वनं चूपणं भिधाः ॥ ५७ ॥

(८५) मधुरः—मधुरं गौल्यमित्याहुरिक्ष्वादौ च स लक्ष्यते ।

(८६) लवणः—लवणस्तु वैरः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते ॥ ५८ ॥

(८७) तिक्तः—तिक्तश्च पिचुमन्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः ।

(८८) कषायः—कषायस्तुवरः प्रोक्तः स तु पूगिफलादिषु ॥ ५९ ॥

(८९) अम्लः—अम्लस्तु चित्राजम्बीरमातुलिङ्गफलादिषु ।

(९०) कटुकः—कटुस्तु क्षारसंज्ञः स्यान्मरीचादौ स चेक्ष्यते ॥ ६० ॥

(९१) मधुरगुणाः—मधुरश्च रसश्चिनोति केशान्वपुषः स्थैर्यबलौजवीर्य-
दायी । अतिसेवनतः प्रमेहशैत्यं जडतामान्द्यमुखान्करोति दोषान् ॥ ६१ ॥(९२) लवणगुणाः—लवणो रुचिकृद्रसोऽभिदायी पचनः स्वादुकरश्च
सारकर्त्रे । अतिसेवनतो जरां च पित्तं सितिमानं च ददाति कुष्ठकारी ॥ ६२ ॥(९३) तिक्तगुणाः—तिक्तो जन्तून्हन्ति कुष्ठं ज्वरार्तिं कासं दाहं दीपनो
रोचनश्च । मर्त्ये गाढं प्रत्यहं सेवितश्चेत्तीव्रं दत्ते राजयक्ष्माणमेपः ॥ ६३ ॥(९४) कषायगुणाः—कषायनामा निरुणद्धि शोफं वर्णं तनोर्दीपन-
पाचनश्च । सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी निषेवितः पाण्डु करोति गात्रम् ॥ ६४ ॥(९५) अम्लगुणाः—अम्लाभिधः प्रीतिकरो रुचिप्रदः प्रपाचनोऽग्नेः पटु-
तां च यच्छति । भ्रान्तिं च कुष्ठं कफपाण्डुतां च काष्ण्यं च कासं कुरुतेऽति-
सेवितः ॥ ६५ ॥(९६) कटुगुणाः—कटुः कफं कण्ठजदोषशोफमन्दानिलञ्चित्रगदान्नि-
हन्ति । एषोऽपि दत्ते बहुसेवितश्चेत्क्षयावहो वीर्यबलक्षयं च ॥ ६६ ॥

(९७) द्वंद्वरसगुणाः—कटुः कषायश्च कषापहारिणौ माधुर्यतिक्तावपि

१ क्ष. ढ. बद्धिवर्तनम् । २ ज. ट. सूर्यादिदाहकं । ३ ज. ट. पटुः । ४ ज. 'श्च' । रसितो
नितरां जं । ट. 'श्च' । रसितोऽनितरां जं । ५ ज. ट. 'हं चाप्यसौ रो' ।

२० विंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४१३

पित्तनाशनौ । कटुम्लसंज्ञौ च रसौ मरुद्धरावित्थं द्विशोऽपि सकलाम-
यापहाः ॥ ६७ ॥

(९८) मिश्ररसगुणाः—अन्योन्यं मधुराम्लौ लवणाम्लौ कटुतिक्तौ च रसौ ।
कटुलवणौ च स्यातां मिश्ररसौ तिक्तलवणौ च ॥ ६८ ॥ लवणमधुरौ विरुद्धा-
वथ कटुमधुरौ च तिक्तमधुरौ च । साधारणः कषायः सर्वत्र समानतां
धत्ते ॥ ६९ ॥ संघत्ते मधुरोऽम्लतां च लवणो धत्ते यथावत्स्थितिं तिक्ताख्यः
कटुतां तथा मधुरतां धत्ते कषायाह्वयः । अम्लस्तिक्तरुचिं ददाति कटुको यात्य-
न्ततस्तिक्ततामित्येषां स्वविपाकतोऽपि कथिता षण्णां रसानां स्थितिः ॥ ७० ॥

(९९) षड्रसाः—मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कटुस्तुवर इत्यमी । क्रमादन्यो-
न्यसंकीर्णा नानात्वं यान्ति षड्रसाः ॥ ७१ ॥

(१००) रसभेदाः—आद्याद्यो मधुरादिश्वेदैकैकेनोत्तरेण युक् । द्विकभेदाः
पञ्चदश पर्यायैः पञ्चभिस्तथा ॥ ७२ ॥ आद्यः सानन्तरः प्राग्बुत्तरेण युतो
यदा । चतुर्भिरपि पर्यायैराद्ये प्रोक्ता भिदा दश ॥ ७३ ॥ एवं
द्वितीये षड्भेदास्तृतीये च त्रयः स्मृताः । चतुर्थे चैक इत्येते त्रिकभेदास्तु
विंशतिः ॥ ७४ ॥ आद्यौ सानन्तरौ त्रिः (?) षडेकैकाग्रिमयोगतः ।
त्यक्ते द्वितीये चत्वारः स्वाग्रिमैकैकसंयुते ॥ ७५ ॥ आद्ये त्यक्ते
तु पञ्च स्युः स्वाग्रिमैकैकसंयुते । चतुष्कभेदा इत्येते क्रमात्पञ्चदशेरिताः ।
॥ ७६ ॥ ततः पञ्चकभेदाः षडेकैकत्यागतः स्मृताः । एकः सर्वस-
मासेन व्यासे पडिति सप्त ते ॥ ७७ ॥ एवं त्रिषष्टिराख्याता रसभेदाः समासतः ।
तारतम्येष्वसंख्यातास्तान्वेत्ति यदि शंकरः ॥ ७८ ॥

(१०१) बृंहणादिनामानि—बृंहणं पुष्टिदं पोष्यमुत्कं पीनत्वदं च तत् ।
वीर्यवृद्धिकरं वृष्यं वाजीकरणवीजकृत् ॥ ७९ ॥ आप्यायनं तर्पणं च प्रीणनं
तोषणं च तत् । निष्यन्दनमभिष्यन्दि नेत्रद्रावं सरं च तत् ॥ ८० ॥

—:०:—

इति बहुविधरोगव्याधितोषक्रमोऽत्र प्रकृतभिषगनूक्ताहारपथ्यप्रयोगम् ।
इममखिलमुदित्वा वर्गमुत्सर्गसिद्धान्प्रवदतु स च विद्वानामयप्रत्ययांस्तान् ॥ ८१ ॥
येन व्याधिशतान्धकारपटलीनिष्कासनाभास्करप्रायेणापि पुनस्तत्रां प्रविहिता
हन्त द्विषां व्याधयः । तस्यायं कृतिवाचि विंशतितमः श्रीमन्मृसिंहेशितुः
शान्ति नामकिरीटमण्डनमणौ वर्गो गदादिर्गतः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमन्महर्षिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनाम्न्यभिधान-

चूडामणौ रोगप्रकरणं नाम विंशो वर्गः ॥ २० ॥

४१४

परिशिष्टो—

[सत्त्वादिः—

अथ सत्त्वादिरेकविंशो वर्गः ।

(१) त्रिगुणाः—सत्त्वं रजस्तमश्चेति पुंसामुक्तास्त्रयो गुणाः । तेषु क्रमा-
दमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ॥ १ ॥ सत्त्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तम-
श्चापि समीरणैः । द्रव्यस्य मानमुद्रिक्तं पुंसि पुंस्यनुवर्तते ॥ २ ॥

(२) सत्त्वगुणः—सत्त्वं मनोविकौशः स्यात्सत्त्वायत्ता तथा स्थितिः ।

(३) रजोगुणः—रजो रूपणमुद्रेकः कालुष्यं मतिविभ्रमः ॥ ३ ॥

(४) तमोगुणः—तमस्तिमिरमान्ध्यं च चित्तोन्मेषश्च मूढता । हृदयावरणं
ध्वान्तमन्थकारो विमोहनम् ॥ ४ ॥

(५) गुणत्रयलक्षणम्—सत्त्वं चित्तविकौशमाशु तनुते दत्ते प्रबोधं परं
कालुष्यं कुरुते रजस्तु मनसः प्रस्तौति चाव्याकृतिम् । आन्ध्यं हन्त हृदि
प्रयच्छति तिरोधत्ते स्वतत्त्वे धियं संधत्ते जडतां च संततमुपाधत्ते प्रमीलां
तमः ॥ ५ ॥

(६) वातगुणाः—वातः स्वैरः स्याल्लघुः शीतरूक्षः सूक्ष्मस्पर्शज्ञानकस्तो-
दकारी । माधुर्यान्ने सोऽध्रकालेऽपराह्णे प्रत्यूषेऽन्ने याति जीर्णे च कोपम् ॥ ६ ॥

(७) पित्तगुणाः—पित्तं च तिक्ताम्लरसं च सारकं चोष्णं द्रवं तक्षिण-
मिदं मधौ बहु । वर्षान्तकाले भृशमर्धरात्रे मध्यंदिनेऽन्नस्य जरे च कुप्यति ॥ ७ ॥

(८) श्लेष्मगुणाः—श्लेष्मा गुरुः श्लक्ष्णमृदुः प्रमृत्सुकः स्निग्धः पटुः
शीतजडश्च गौल्यवान् । शीते वसन्ते च भृशं निशामुखे पूर्वेऽहि भुक्तोपरि च
प्रकुप्यति ॥ ८ ॥

(९) दोषत्रयस्य भेदनिरूपणम्—दोषत्रयस्य ये भेदा वृद्धिक्षयविकल्पतः ।
तानतः संप्रवक्ष्यामि संक्षेपार्थं समञ्जसम् ॥ ९ ॥ एकैकवृद्धौ स्युर्भेदा-
स्त्रयो ये वृद्धिदास्त्रयः । तत्राप्येकतरौ ह्यर्थे (वृद्धौ) षड्वेवं द्वादशैव ते ॥ १० ॥ वृद्धौ-
न्योन्यव्यत्ययाभ्यां षट्त्रिष्टया तु सप्तमः । वृद्धोऽन्योऽन्यो वृद्धतरः परो
वृद्धतमस्त्विति ॥ ११ ॥ तारतम्येन षड्भेदास्त एवं पञ्चविंशतिः । एवं
क्षयेऽपि तावन्तस्ततः पञ्चाशदीरिताः ॥ १२ ॥ वृद्धोऽन्योऽन्यः समोऽन्यश्च
क्षीणस्त्विति पुनश्च षट् । द्विवृद्ध्यैकक्षयादुक्तव्यत्ययाच्च पुनश्च षट् ॥ १३ ॥
एते द्वादशतः सर्वे द्विषष्टिः समुदाहृताः । त्रिषष्टस्त्वन्तिमो भेदस्त्रयाणां प्रकृतौ

१ ज. ट. स्मृताः । २ ज. ट. 'णः । उद्दिच्यमा' । ३ ज. 'कासः स्या' । ट. 'कारः स्या' । ४ ज.
ट. 'कासमा' । ५ झ. ट. 'बोधज्ञतां का' । ६ ज. हृदः । ७ ज. 'तरक्षः । ८ झ. ट. सूक्ष्मः स्प' ।
९ ज. प्रमर्दतः । ट. प्रदर्शनः । १० ज. ट. 'ल्पनैः । तां' । ११ ज. ट. 'रान्यर्थे' । १२ ज. वृद्ध्यात्स-
न्योन्यव्यत्याभ्यां । १३ झ. ट. 'त्रिषष्ट' ।

२१ एकविंशो वगैः]

राजनिघण्टुः ।

४१५

स्थितिः ॥ १४ ॥ एषं दोषत्रयस्यैतान्भेदान्विज्ञाय तत्त्वतः । ततो भिषक्प्रयुञ्जीत
तदवस्थोचिताः क्रियाः ॥ १५ ॥

(१०) कालत्रयम्—कालस्तु वेलासमयोऽप्यनेहा दिष्टश्चलश्चावसरः
स्थिरश्च । सोऽप्येष भूतः किल वर्तमानस्तथा भविष्यन्निति च त्रिधोक्तः ॥ १६ ॥
भूते वृत्तमतीतं च ह्यस्तनं निमृतं गतम् । वर्तमाने भवच्चाद्यतनं स्यादधुनातनम्
॥ १७ ॥ अनागतं भविष्ये स्याच्छ्वस्तनं च प्रगेतनम् । वत्स्यद्वैतिष्यमाणं च
स्यादागामि च भावि च ॥ १८ ॥

(११) साधारणकालः—साधारणं तु सामान्यं तत्सर्वत्रानुवर्तते । विशेषणं
विशेषश्च सकृत्स्थाने च वर्तते ॥ १९ ॥ तुर्यं पादं चतुर्थीशमीषत्किञ्चित्तथोच्यते ।

(१२) [* पर्वणफलदि—भूषापीयूषांशुस्वच्छोद्योतप्रस्यन्दामन्दस्वच्छन्दापू-
राम्भःस्वर्गङ्गासङ्गोम्रीलनमौलिम् । मेरुश्रीकैलासक्रीडासंघाटी[दि]शोभान[र]-
म्भःश्लाघाजङ्घालश्रीगौरीगूढाङ्गं वन्दे शंभुम्] ॥ २० ॥

(१३) पलादयः—शब्दोच्चारं सकलगुरुके षष्टिवर्णप्रमाणे मानं काले पल-
मिति दश स्यात्क्षणस्तानि तैस्तु । षडभिर्नाडी प्रहर इति ताः सप्त सार्धास्त-
थाऽहोरात्रो ज्ञेयः सुमतिभिरसांवष्टभिस्तैः प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

(१४) पक्षः—पक्षः स्यात्पञ्चदशभिरहोरात्रैः

(१५) मासः—उभाविमौ । मासो

(१६) संवत्सरः—द्वादशभिर्मासैः संवत्सर उदाहृतः ॥ २२ ॥

(१७) ऋतुः—द्विशतैत्रादिभिर्मासैर्विज्ञेया ऋतवश्च षट् ।

(१८) अयनम्—त्रिभिस्त्रिभिः क्रमादेतैः स्यातां च विषुवायने ॥ २३ ॥

(१९) विघटिकादयः—पलं विघटिका प्रोक्ता नाडी तास्तु त्रिविंशतिः ।
नाडी तु घटिका प्रोक्ता तद्द्वयं च मुहूर्तकम् ॥ २४ ॥

(२०) प्रहरः—यामः प्रहर इत्युक्तो दिनभागो दिनांशकः ।

(२१) अहोरात्रादयः—अहोरात्रादि तारात्राहर्दिवाहर्निशानि च ॥ २५ ॥
यस्यो दिनोऽपि दिवसो वासरो भास्वरो दिवा । प्राह्णपराह्णमव्याह्नसायाह्नाः
स्युस्तदंशकाः ॥ २६ ॥

(२२) प्रातः—प्रातर्दिनादिः प्रत्यूषो निशान्तः प्रत्युषोऽप्युषः । व्युष्टं
चाहर्षुखं कल्यं प्रगे प्राह्णं प्रभातकम् ॥ २७ ॥

(२३) आतपादयः—आतपस्तु दिनज्योतिः सूर्यालोकः प्रभाकरः । रविप्र-

* एतच्छिद्धान्तगतमधिकमिति प्रतिभाति ।

१ झ. ट. 'ध्यस्तिवति । २ ज. निमृतं । झ. ट. निस्तुतं । ३ ज. भवेत्ता । ४ ज. ट.
'लोको दिनप्रभा । र' ।

४१६

परिशिष्टो—

[सत्त्वादिः—

काशः प्रद्योतस्तमोरिस्तपनद्युतिः ॥ २८ ॥ रोचिर्दीप्तिद्युतिः शोचिस्त्रिबडोजो
भा रुचिः प्रभा । विभा लोकप्रकाशश्च तेज ओजायितं च रुक् ॥ २९ ॥
संध्या—सायंसंध्या दिनान्तश्च निशादिर्दिवसात्ययः । सायं पितृप्रसूत्राथ
प्रदोषः स्यान्निशामुखम् ॥ ३० ॥

(२४) छाया—छाया विभानुगा श्यामा तेजोभीरुरनातपः । अभीति-
रातपाभावो भावालीना च सा स्मृता ॥ ३१ ॥

(२५) रात्रिनामानि—शर्वरी क्षणदा रात्रिर्निशा श्यामा तमस्विनी । तमी
त्रियामा शयनी क्षपा यामवती तमा ॥ ३२ ॥ नक्तं निशीथिनी दोषा तारा-
भूषा विभावरी । ज्योतिष्मती तारकिनी काली साऽपि कपालिनी ॥ ३३ ॥
सा ज्यौत्स्नी चन्द्रिकायुक्ता तमिस्रा तु तमोन्विता । अर्धरात्रादिनामानि—
अर्धरात्रो निशीथे स्यान्मध्यरात्रश्च स स्मृतः ॥ ३४ ॥ ज्योत्स्ना तु चन्द्रिका
चान्द्री कौमुदी कामवल्लभा । चन्द्रातपश्चन्द्रकान्ता शीताऽमृततरङ्गिणी ॥ ३५ ॥

(२६) कान्तिः—कान्तिस्तु सुषमा शोभा छविश्छाया विभा शुभा ।
श्रीर्लक्ष्मीर्दक्षिप्रयाऽभिरव्या भानं भातिरुमा रमा ॥ ३६ ॥

(२७) अन्धकारः—तमस्तमिस्रं तिमिरं ध्वान्तं संतमसं तमः । अन्धकारं
च भूछायं तच्चान्धतमसं घनम् ॥ ३७ ॥

(२८) आतपादिगुणाः—आतपः कटुको रूक्षश्छाया मधुरशीतला । त्रिदो-
पशमनी ज्योत्स्ना सर्वव्याधिकरं तमः ॥ ३८ ॥

(२९) तिथिः—पक्षादिः प्रथमाऽऽद्या च पक्षतिः प्रतिपच्च सा । पक्षान्तोऽ-
र्केन्दुविश्लेषः पर्व पञ्चदशी तथा । द्वितीयं तु भवेत्पर्व चन्द्रार्कान्त्यन्तसंगमः ।
॥ ३९ ॥ प्रतिपदमारभ्यैताः क्रमाद्वितीयादिकाश्च पञ्चदश ॥ पक्षे तिथयो ज्ञेयाः
पक्षश्च सितोऽसितो द्विविधः ॥ ४० ॥

(३०) शुक्लपक्षः—सितस्त्वापूर्वमाणः स्याच्छुक्लश्च विशदः शुचिः ।

(३१) कृष्णपक्षः—असितो मलिनः कृष्णो बहुलो वदि च स्मृतः ॥ ४१ ॥

(३२) मण्डलम्—दिवसैर्यत्र तत्रापि वसुसागरसंमितैः । भिषक्क्रियो-
पयोगाय मण्डलं भिषजां मतम् ॥ ४२ ॥

(३३) पूर्णिमा—पूर्णिमा पौर्णमासी च ज्यौत्स्नी चेन्दुमती सिता ।
सा पूर्वाऽनुमतिर्ज्ञेया राका स्यादुत्तरा च सा ॥ ४३ ॥

(३४) अमावास्या—दर्शस्तु स्यादमावास्याऽमावस्याऽर्केन्दुसंगमः ॥ ४४ ॥
सा पूर्वा तु सिनीवाली द्वितीया तु कुहूर्मता ।

(३५) पक्षमानम्—मासार्धस्तु भवेत्पक्षः स पञ्चदशरात्रकः ॥ ४५ ॥

१ ज. रात्री निशा ।

२१ एकविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४१७

(३६) मासप्रमाणम्—द्विपक्षस्तु भवेन्मासश्चैत्राद्या द्वादशापि ते ।

(३७) मासानां नामानि—चैत्रस्तु चैत्रिकश्चैत्री मधुः कालादिकश्च सः । वैशाखो माधवो राधो ज्येष्ठः शुक्रस्तपस्तथा ॥ ४६ ॥ आपादः शुचिरुक्तः श्रावणिकः श्रावणो नभाश्चापि । भाद्रो भाद्रपदोऽपि प्रौष्ठपदः स्यान्नभो नभ-
स्यश्च ॥ ४७ ॥ इषस्त्वाश्वयुजश्च स्यादाश्विनः शारदश्च सः । कार्तिको बाहु-
लोऽपि स्यादूर्जः कार्तिकिकश्च सः ॥ ४८ ॥ मार्गः सहा मार्गशीर्ष आग्रहाय-
णिकोऽपि सः । पौषस्तु पौषिकस्तैषः सहस्यो हैमनोऽपि च ॥ माघस्तपास्तप-
स्यस्तु फाल्गुनो वत्सरातकः ॥ ४८ ॥

(३८) वसन्तादिकृतवः—चैत्रादिमासौ द्वौ द्वौ स्युर्नाम्ना षडृतवः क्रमात् ॥ ५० ॥ भवेद्वसन्तो मधुमाधवाभ्यां स्यातां तथा शुक्रशुची निदावः । नभोनभस्यौ जलदागमः स्यादिषोर्जकाभ्यां शरदं वदन्ति ॥ ५१ ॥ हेमन्तकालस्तु सह-
सहस्यौ तपस्तपस्यौ शिशिरः क्रमेण । मासद्विकेनेति वसन्तकाद्या धीमाद्भि-
रुक्ता ऋतवः षडेते ॥ ५२ ॥

(३९) वसन्तः—ऋतुराजो वसन्तः स्यात्सुरभिर्माधवो मधुः । पुष्पमासः पिकानन्दः कान्तः कामरसश्च सः ॥ ५३ ॥

(४०) निदावः—निदाघस्तूष्णको घर्मो ग्रीष्म ऊष्माणस्तपः । तापन-
श्रोष्णकालः स्यादुष्णश्रोष्णागमश्च सः ॥ ५४ ॥

(४१) वर्षाः—वर्षाः प्रावृद्धर्षकालो घर्मान्तो जलदागमः । मयूरोल्लासकः कान्तश्चातकाह्लादनोऽपि सः ॥ ५५ ॥

(४२) शरत्—शरद्वर्षावसायः स्यान्मेघान्तः प्रावृडत्ययः ॥

(४३) हेमन्तः—ऊष्मापहस्तु हेमन्तः शरदन्तो हिमागमः ॥ ५६ ॥

(४४) शिशिरः—शिशिरः कम्पनः शीतो हिषकूटश्च कौटनः । इत्येत-
न्नामतः प्रोक्तमृतुपट्कं यथाक्रमम् ॥ ५७ ॥

(४५) प्रतिदिनस्थमृतुपट्कम्—इह सुरभिनिदाघमेघकालाः शिशिरशरदि-
महायनाः क्रमेण । प्रतिदिनमृतवः स्युर्ध्वमर्कोदयसमयादशकेन नाडिका-
नाम् ॥ ५८ ॥

(४६) उत्तरायणम्—मकरक्रान्तिमारभ्य भानोः स्यादुत्तरायणम् ॥

(४७) दक्षिणायनम्—कर्कटकमणादूर्ध्वं दक्षिणायनमुच्यते ॥ ५९ ॥

(४८) विषुवायनादीनि—यदा तुलायां मेघे च सूर्यसंक्रमणं क्रमात् । तदा विषु-
वती स्यातां विषुवे अपि ते स्मृते ॥ ६० ॥ कालज्ञैः पष्टिराख्याता वत्सराः

१ ज. ट. द्वौ द्वौ स्यातां वसन्ताद्यौ नाम्ना । २ झ. ट. 'यूरास' । ३ झ. ट. कूटनः ।

४१८

परिशिष्टो—

[सत्त्वादिः—

प्रभवादयः । शरत्संवत्सरोऽब्दश्च हायनो वत्सरः समाः ॥६१॥ वसन्ते दक्षिणे वातो भवेद्वर्षासु पश्चिमः । उत्तरः शारदे काले पूर्वो हैमन्तशैशिरे ॥ ६२ ॥

(४९) पूर्वादिक्रमेण वायुगुणाः—पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसा-
न्वितः । गुरुर्विदाहशमनो वातदः पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥ दक्षिणः षड्रसो
वायुश्चक्षुष्यो बलवर्धनः । रक्तपित्तप्रशमनः सौख्यकान्तिबलप्रदः ॥ ६४ ॥
पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः । सद्यः प्रौणापहो दुष्टः शोषकारी
शरीरिणाम् ॥ ६५ ॥ उत्तरः एवनः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । सकषायरसः
शीतो दोषाणां च प्रकोपनः ॥ ६६ ॥

(५०) दिग्लक्षणम्—कृत्वैकप्रवधिं तस्मादिदं पूर्वं च पश्चिमम् । इति देशौ
निदिश्येते यथा सा दिगिति स्मृता ॥ ६७ ॥

(५१) दिक्—दिगाशा च हरित्काष्ठा ककुप्सा च निदेशिनी । सा च
देशविभागेन दशधा परिकल्प्यते ॥ ६८ ॥ ज्योतींषि तपनादीनि ज्योतिश्चक्र-
भ्रमीक्रमात् । यतो नित्यमुदीयन्ते सा पूर्वाख्या दिगुच्यते ॥ ६९ ॥ पूर्वा च
दक्षिणा चैव पश्चिमा चोत्तराऽपि च । प्रादक्षिण्यक्रमेणैताश्चतस्रः स्युर्महादिशः
॥ ७० ॥ पूर्वा प्राची पुरो मघोन्यैन्द्री माघवती च सा । शामनी दक्षिणाऽ-
वाची यामी वैवस्वती च सा ॥ ७१ ॥ पश्चिमा तु प्रतीची स्याद्धारुणी प्रत्य-
गित्यपि । उत्तरा दिक् कौबेरी दैवी सा स्यादुदीच्यपि ॥ ७२ ॥

(५२) विदिशः—दिशोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्ये यो भागः कोणसंज्ञकः । विदिश-
स्ताश्चतस्रश्च प्रोक्ता उपदिशस्तथा ॥ ७३ ॥ आग्नेयी स्यात्प्राच्यवाच्योस्तु
मध्ये नैर्ऋत्याख्या स्यादवाचीप्रतीच्योः । वायव्याऽपि स्यादुदीचीप्रतीच्यो-
रैशानी स्यादन्तरा प्राच्युदीच्योः ॥ ७४ ॥ उपरिष्ठाद्दिगूर्ध्वं स्यादधस्तादधरा
स्मृता । अन्तस्त्वभ्यन्तरं प्रोक्तमन्तरं चान्तरालकम् ॥ ७६ ॥

(५३) अङ्गुलादिमानम्—स्पष्टस्त्वष्टयवैदेशो मितो ज्ञेयोऽङ्गुलाद्वयः ।
स्याच्चतुर्विंशकैस्तैस्तु हस्तो हस्तचतुष्टयम् ॥ ७६ ॥ दण्डो दण्डैद्विसाहस्रैः
क्रोशस्तेषां चतुष्टयम् । योजनं स्यादिति ह्येष देशस्योक्तो मितिक्रमः ॥ ७७ ॥
इति प्रस्तावतो वैद्यस्योपयुक्ततया मथ । परिमाणं तथोन्मानमिति द्वितयमी-
र्यते ॥ ७८ ॥

(५४) धान्यमानम्—धान्ये सा निष्ठिका गुंसो यत्तु मुष्टिचतुष्टयम् । तद्वयेना-
ष्ठिका ज्ञेया कुडवस्तद्वयेन तु ॥ ७९ ॥ प्रस्थस्तु तच्चतुष्केण तच्चतुष्केण
चाऽऽढकी । ताश्चतस्रो भवेद्गोणः खारी तेषां तु विंशतिः ॥ ८० ॥

(५५) औषधप्रमाणम्—गोधूमद्वितयोन्मितस्तु कथिता गुञ्जा तथा सार्धया

१ ज. ड. 'स्निग्धकूट' । २ ज. 'न्तिमतिप्र' । ३ ज. ट. 'प्राणहरो' । ४ ज. 'तो नानादोषप्र' ।

२२ द्वाविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४१९

बल्लो बल्लचतुष्टयेन भिषजां माषो मतस्तच्चतुः । निष्को निष्कयुगं तु सार्धमु-
दितः कर्षः पलं तच्चतुस्तद्वत्तच्छतकेन चाथ च तुला भारस्तुलाविंशतिः ॥८१॥

—:०:—

इत्थंसत्त्वरजस्तमस्त्रिगुणिकानुक्रान्तदोषत्रयप्रक्रान्तोचितकालदेशकलनाभि-
ख्यानमुख्यापितम् । वर्गं स्वर्गसभासुभास्वरभिषग्वर्यातिवीर्यामयध्वंसाश्चर्यकरी
प्रयाति मतिमानेनं पठित्वा प्रथाम् ॥८२॥ संग्रामोत्सङ्गरिङ्गतुरगखुरपटोद्धूत-
धात्रीरजोभिः संरभं याति सान्द्रे तमसि किल शमं यद्विषां याति सत्त्वम् ।
तस्यैषोऽप्येकविंशः श्रयति खलु कृतौ नामनिर्माणचूडारत्नापीडे प्रशान्तिं
नरहरिकृतिनः कोऽपि सत्त्वादिवर्गः ॥ ८३ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ सत्त्वादिरेकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अथ मिश्रकादिद्वाविंशो वर्गः—

यान्यौषधानि मिलितानि परस्परेण संज्ञान्तरैर्व्यवहृतानि च योगैकृद्भिः ।
तेषां स्वरूपकथनाय त्रिमिश्रकाख्यं वर्गं महागुणमुद्गारमुदीरयामः ॥ १ ॥

(१) आद्यपुष्पकम्—चन्दनं कुङ्कुमं वारि त्रयमेतद्रार्धकम् । त्रिभागकु-
ङ्कुमोपेतं तदुक्तं चाऽऽद्यपुष्पकम् ॥ २ ॥

(२) समत्रितयम्—हरीतकी नागरं च गुडश्चेति त्रयं समम् । समत्रितय-
मित्युक्तं त्रिसमं च समत्रयम् ॥ ३ ॥

(३) त्रिशर्करा—गुडोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुजातेति मिश्रितम् । त्रिशर्करा
च त्रिसिता सितात्रयसितात्रिके ॥ ४ ॥

(४) अञ्जनत्रितयम्—कालाञ्जनसमायुक्ते पुष्पाञ्जनरसाञ्जने । अञ्जनत्रि-
तयं प्राहुर्लज्जानं चाञ्जनत्रयम् ॥ ५ ॥

(५) त्रिदोषम्—वातः पित्तं कफश्चेति त्रयमेकत्र संयुतम् । दोषत्रयं त्रिदोषं
स्यादोषत्रितयमित्यपि ॥ ६ ॥

(६) त्रिदोषसमम्—वातपित्तकफा यत्र समतां यान्ति नित्यशः । त्रिदो-
षसममित्येतत्समदोषत्रयं तथा ॥ ७ ॥

(७) त्रिकण्टकम्—बृहती चाग्निदमनी दुःस्पर्शा चेति तु त्रयम् । कण्टका-
रीत्रयं प्रोक्तं त्रिकण्टं कण्टकत्रयम् ॥ ८ ॥

(८) त्रिकर्षिकम्—नागराऽतिविषा मुस्ता त्रयमेतत्त्रिकर्षिकम् ।

१ ज. 'गविद्धिः' । २ ज. 'शर्करा' । ट. 'सार्धक' । ३ ज. ट. 'क्तं चाऽऽद्य' । ४ ज. 'मोत्या
च म' । ५ ज. झ. ट. 'धुरा चेति' । ६ ज. 'मिश्रम' ।

४२०

परिशिष्टो—

[मिश्रकादिः—

(९) देवकर्मः—श्रीखण्डागरुकरूपरकाश्मीरैस्तु समांशकैः । मृगाङ्गमुकुटा-
होऽयं मिलितैर्देवकर्मः ॥ ९ ॥

(१०) मूत्रपञ्चकम्—गवामजानां मेपीणां महिषीणां च मिश्रितम् । मूत्रेण
गर्दभीनां यत्नमूत्रं मूत्रपञ्चकम् ॥ १० ॥

(११) त्रिलोहकम्—सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतत्रिलोहकम् ।

(१२) पञ्चलोहकम्—वज्रनागसमायुक्तं तत्प्राहुः पञ्चलोहकम् ॥ ११ ॥

(१३) द्वितीयं पञ्चलोहकम्—सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयं कृष्णायसं समम् । ग्रहा-
ङ्गमिति बोद्धव्यं द्वितीयं पञ्चलोहकम् ॥ १२ ॥

(१४) सप्त धातवः—रसासृज्जांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । शरीर-
स्थैर्यदैरतैः सप्तधातुगणो मतः ॥ १३ ॥

(१५) अष्टलोहः—पञ्चलोहसमायुक्तैः कान्तमुण्डकतीक्ष्णकैः । कल्पितः
कथितो धीरैरष्टलोहाभिधो गणः ॥ १४ ॥

(१६) महारसाः—दरदः पारदः सैस्यो वैकान्तं कान्तमभ्रकम् । मासिकं
विमलं चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥ १५ ॥

(१७) उपरसाः—खेचराञ्जनकङ्कुष्ठगन्धालगैरिकाक्षितीः । शैलेयाञ्जनसं-
मिश्राः शंसन्त्युपरसान्बुधाः ॥ १६ ॥

(१८) सामान्यरसाः—कम्पिलगौरीचपलाकपर्दसशैलसिन्दूरकवह्निजारान् ।
पाषाणिनो वोदरमृद्भ्युक्तानित्यष्टसामान्यरसानि चाऽऽहुः ॥ १७ ॥

(१९) क्षारदशकम्—शिशुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकसनिम्बसंभवैः ।
इक्षुशैखरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्तितम् ॥ १८ ॥

(२०) मूत्रदशकम्—मूत्राणि हस्तिमहिषोष्णवाजकानां मेपाश्वरासभक-
मानुपमानुपीणाम् । यत्नेन यत्र मिलितानि दशेति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशका-
द्वयभाज्जि भान्ति ॥ १९ ॥

(२१) मन्थः—सक्तुभिः सर्पिषाऽभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः । नात्यच्छो
नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥ २० ॥

(२२) सुरदारुकम्—भार्गीर्षीटीपुष्करवत्सबीजदुरालभाशृङ्गिपटोलतिक्ताः ।
किरातविश्वेन्द्रकण्ठद्वीजधान्यानि तिक्तं सुरदारुकं च ॥ २१ ॥ अष्टादशा-
ङ्गाभिध एष योगः समागमे स्यादशमूलकेन । द्विधा च भार्ग्यादिक एक एष
ज्ञेयो द्वितीयस्तु किरातकादिः ॥ २२ ॥

—:—

१ ज. ट. तत्प्राक्तं । २ ट. सीसं । ३ ज. ट. 'मलश्चेति' । ४ ज. 'न्धारीगै' । ट. 'न्धालिगै' ।
५ स. ड. 'एकं सूतसमानमाहुः' । ६ ज. 'गोसर्दी' । ७ स. ड. 'जेमवी' ।

२३ त्रयोविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४२१

इत्थं नानामिश्रयोगाभिधानादेनं वर्गे मिश्रकारुखं विदित्वा । वैद्यः कुर्या-
द्योगमत्रत्यसंज्ञाप्रज्ञासंज्ञो बन्धुभिर्येन धीरः ॥ २३ ॥ शौर्यासङ्गरता रमा
स्वयमुमा शश्वच्छिवासङ्गिनी सा वाणी चतुराननप्रणयिनी श्रीसंमिता यं
श्रिता । तस्यागादभिधानशेखरमणौ वर्गो नृसिंहेशितुर्द्वाविंशोऽवसिति कृतौ
कृतधियां यो मिश्रकारुखो मतः ॥ २४ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्यायवत्यभि-
धानचूडामणौ मिश्रकारुखो द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

अथैकार्थादिस्रयोविंशो वर्गः ।

तत्रैकार्थाः ।

श्रीश्च लक्ष्मीफले ज्ञेया त्वशनो बीजवृक्षकः । शालूकं पत्रकन्दे स्यात्सदापुष्पो
रविद्रुमे ॥ १ ॥ कुबेरको नन्दिवृक्षे गोकण्डो गोकुरे तथा । दन्तफलस्तु पिप्प-
ल्यां कसेरुर्भद्रमुस्तके ॥ २ ॥ नागरोत्या कच्छरुहा अङ्गोले दीर्घकीलके ।
वैलकी सल्लकीवृक्षे मातुलङ्गे तु पूरकः ॥ ३ ॥ ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यादङ्गोले
गूढमल्लिका । अतिविषा श्वेतवचोपकुञ्जी स्थूलजीरके ॥ ४ ॥ कवचः स्यात्पर्पटके
लवणं तु पयोधिजम् । बृहत्स्वक्सप्तपर्णे स्यात्काम्भोजी वाकुची तथा ॥ ५ ॥
कीटपादी हंसपाद्यां कुन्दी तु मनःशिला । वैकुण्ठर्मजके प्राहुर्भूधात्र्यां तु
तमालिनी ॥ ६ ॥ शतकुन्दः कैरीरे स्यादग्निकाष्ठं तथाऽगुरौ । सूक्ष्मपर्णी शताव-
र्या क्षीरपर्ण्यकसंज्ञके ॥ ७ ॥ शौण्डी तु पिप्पलिर्ज्ञेया कस्तूर्या मदनी तथा ।
ब्रह्मपर्णी पृश्निपर्ण्या चित्रपर्णी च सा स्मृता ॥ ८ ॥ छत्रपर्णः सप्तपर्णे पीलुपर्णी
तु तुण्डिका । शाकश्रेष्ठस्तु वृन्ताके शङ्करः शमिरुच्यते ॥ ९ ॥ भैरवः स्याद्विद-
खदिरे तुण्डिश्वारण्यविम्बिका । विष्णुगुप्तं तु चाणक्यमूलेऽनन्ता यवासके ॥ १० ॥
कपिकच्छरात्मगुप्ता वातपोथस्तु किशुके । पीता तु रजनी ज्ञेया बोधिवृक्षस्तु
पिप्पलः ॥ ११ ॥ उशीरे समगन्धिः स्याद्विह्वले चूर्णपारदः । हिङ्गावगूढगन्धः
स्याद्गोदन्ते विस्त्रगन्धिके ॥ १२ ॥ शम्भामीशान इत्याहुर्दिवान्धो घूक उच्यते । पयस्या
क्षीरकाकोल्यां शतवेध्यम्लवेतसे ॥ १३ ॥ रोचनी नारिकेरे च भूधात्र्यां चारुहा
स्मृता । प्रियां भियङ्गुके प्राहुः खराह्वा चाजमोदके ॥ १४ ॥ तगरं दण्डहस्ती स्याद-

१ झ. ड. 'स्यायं त्वभि' । २ झ. ड. 'सितः कृ' । ३ ज. ट. श्रीस्तु । ४ ज. आसनो । ५ झ.
ड. शल्लकी । ६ झ. ड. कीटपादी । ट. फिटपादी । ७ झ. ड. शरीरे । ८ ज. ट. शंकरः । ९ ड.
मोरटः । १० ज. जीर्णपादः ।

४२२

परिशिष्टो—

[एकार्थादिः—

सोनो लघुने स्मृतः । तपस्विनी जटामांस्यां मेघपुष्पेऽजशृङ्गिका ॥ १५ ॥ ज्ञेयं मातुलपुष्पं
 तु धत्तूरे चोरके रिपुः । शष्पं बालतृणं प्रोक्तं शैलेयं चाश्मपुष्पके ॥ १६ ॥
 श्रीपुष्पं तु लवङ्गे स्याद्बालपुष्पी तु यूथिका । स्थूलपुष्पं तु क्षेण्डूके चित्रके
 दारुणः स्मृतः ॥ १७ ॥ अथ स्याद्विषपुष्पं तु पुष्पं श्यामदलान्वितम् । बलभैद्रः
 कर्दम्बोऽन्य आखोटे भूतवृक्षकः ॥ १८ ॥ रामा तमालपत्रे स्याद्भूर्जे चर्मदले
 मतः । आत्मशल्या शतावर्यां पिकौ (पीलौ) कलभवल्गुभा (भः) ॥ १९ ॥ विप्रप्रिया पलाशे
 च ज्वरारिस्तु गुडूचिका । कण्टकार्या तु श्वेतायां ज्ञेया तु कपटेश्वरी ॥ २० ॥
 पाण्डुफलं पटोले स्याच्छालिपर्ण्या स्थिरा मता । गायत्री खदिरे प्रोक्ता स्यादेर्वा-
 रुस्तु कर्कटी ॥ २१ ॥ नीवारोऽरण्यशालिः स्यात्पार्वत्यां गजपिप्पली । स्पृक्कायां
 देवपुत्री स्यादङ्गोले देवदारु च ॥ २२ ॥ रीठां प्रकीर्यके प्राहुर्दन्त्यां केशरुहा
 स्मृता । आम्रस्तु सहकारे स्याज्ज्ञेयस्ताले द्रुमेश्वरः ॥ २३ ॥ दुष्पुत्रश्चोरके
 प्रोक्तो पाडे चैव त्रितानकः । माचिषा मण्डके प्रोक्ता मार्जारी भृगुनाभिजा ॥ २४ ॥
 तित्तिडीके तु बीजाम्लः कदल्यां तु सकृत्फला । जतिलश्चारण्यतिले ताक्ष्यतैलं
 रसाञ्जने ॥ २५ ॥ विभीतके कलिन्दः स्याच्छालिर्ज्ञेया तु पाटला । रङ्गमाता
 तु लाक्षायामग्निज्वाला तु धातकी ॥ २६ ॥ तिनिशे स्याद्भस्मगर्भा मधूल्यां
 मधुकर्कटी । सितगुञ्जा काकपीलौ चन्द्रायां तु गुडूचिका ॥ २६ ॥ नटश्चाशोक-
 वृक्षे स्यादाडिमे फलशोडवः । निष्पावे तु पलङ्कः स्यात्कलशी पृश्निपर्णिका ॥ २८ ॥
 राजान्ने दीर्घशूकः स्याज्जरणः कृष्णजीरके । पिङ्गा चैव हरिद्रायां श्वेतशूके यवः
 स्मृतः ॥ २९ ॥ श्यामाके तु त्रिवीजः स्यादाढक्यां तुवरी स्मृता । गोधूमेऽथ
 मृदुः प्रोक्तः करला त्रिपुटा तथा ॥ ३० ॥ सूपश्रेष्ठो हरिन्मुद्रे राजान्ने हस्व-
 तण्डुलः । मकुष्ठो वनमुद्रे स्यान्मकुष्ठे च कृमीलकः ॥ ३१ ॥ कृष्णः काश्मीरवृक्षे
 स्याद्विषतिन्दुर्विषद्रुमे । पलाशे पत्रकः प्रोक्तो न्यग्रोधो रोहिणः स्मृतः ॥ ३२ ॥
 नारिकेले रसफलस्तथा ताले तु शम्बरः । विकङ्कतो मृदुफले केसरे बकुलः
 स्मृतः ॥ ३३ ॥ शेफाली सिन्धुवारे च हिलमोची तु वास्तुके । वास्तुके श्वेत-
 चिल्ली स्याद्वेष्टिका स्यादुपोदकी ॥ ३४ ॥ आरार्मवल्लिकायां तु मूलपोती तु
 विश्रुता । मकरन्दः पुष्परसे जात्यां तु सुमना स्मृता ॥ ३५ ॥ आम्रातके पीतनकः
 क्षौद्रे पुष्पासवः स्मृतः । मृदुः कन्या तु संप्रोक्ता जीवा स्याज्जीवके तथा ॥ ३६ ॥
 छिन्नायां तु गुडूची स्यान्नारायण्यां शतावरी । सर्जे तु वस्तकर्णी च शलाटु-
 बिल्वके तथा ॥ ३७ ॥ सर्जान्तरे चाश्वकर्णो गोकर्णी सर्वधौ रसे । कृष्णं

१ झ. द. पुष्पं । २ झ. द. स्थूलक्षेण्डूके । ३ ज. ट. द. 'भद्रे क' । ४ ज. झ. द. 'दम्बेऽल्प
 आ' । ५ ट. 'म्बोऽन्यः शाखो' । ६ ट. 'च्छाली ज्ञेया' । ७ झ. द. 'शाण्डवः' । ८ ट. 'मवेलीका' ।
 ९ ट. छिन्नार्था । १० ज. झ. द. 'मदोर' ।

२३ त्रयोविंशो वग्गेः]

राजनिघण्टुः ।

४२३

नीलाञ्जने प्राहुराखुकर्णी तु शम्बरी ॥ ३८ ॥ दुर्गा तु श्यामयक्षी स्याद्भूतो
मुस्ताऽथ दुर्ग्रहः । अपामार्गोऽथ रक्ता तु मञ्जिष्ठायां शटस्तथा ॥ ३९ ॥
धत्तूरे ब्रह्मजा ब्राह्मी गन्धर्वः कोकिले स्मृतः । सरटी तु दुरारोहा बाहुल्यां
तर्वटः स्मृतः ॥ ४० ॥ सर्षपं तु दुराधर्षो ह्रीवेरं बालके तथा । हैमवती
चालपरसा भिषज्जाताऽटरूपके ॥ ४१ ॥ ब्रह्मपुत्री तु भार्गी स्याद्भस्तिपर्णी तु
कर्कटी । तुलसी बहुमञ्जरी कटभ्यां गर्दभी स्मृता ॥ ४२ ॥ कच्छुग्री हपुषायां
च शाल्मली च यमदुग्धे । सूक्ष्मैला चैव कोरङ्गायां गन्धाढ्यां धूम्रपत्रिका ॥ ४३ ॥
शैलजा गजापिण्ड्यां क्षीरिणी तु कुटुम्बिनी । देवबलायां त्रायन्ती कटी च
खैदिरे स्मृता ॥ ४४ ॥ इन्दीवरा करम्भायां कन्दे चेन्दीवरं स्मृतम् । पुष्पा-
न्तरे राजकन्या पार्थिवे तगरं तथा ॥ ४५ ॥ सागरे रत्नगर्भश्च रत्नगर्भा तु
मेदिनी । सुवर्णे काञ्चनं ज्ञेयं हेमदुग्धा तु काञ्चनी ॥ ४६ ॥ प्रसारिण्यां
राजबला कर्पूरे हिमवालुकः । हिमं कर्पूरके प्रोक्तं गोशीर्षं चन्दनं स्मृतम् ॥ ४७ ॥
ब्रह्मदारुः स्मृतः फञ्ज्यां पण्यन्वा पणधा स्मृता । वत्सादनी गुडूच्यां च
सोमवलयव्रवलिका ॥ ४८ ॥ नद्याग्रे च समष्टिलेऽथ रजनी स्यात्कालमेष्यां
कुर्थदुग्धाहस्तिलके पलाण्डुरिति च स्याद्दीपने चोक्ततः । मोचा हस्तिविषाणके
च कथिता भार्ग्या तु पद्मा स्मृता निम्बे शीर्णदलस्तथाऽत्र कथितः स्याद्दा-
न्यराजो यवे ॥ ४९ ॥

इत्येकार्थानि ।

अथ द्व्यर्थानि ।

सौराष्ट्रायां रुचिदे चैव संधानं च प्रचक्षते । पलाशिके सटी लाक्षा कितवशो-
रके शटे ॥ १ ॥ बलाका वह्निष्णश्चैव मेवानन्दः प्रकीर्तितः । आकाशेऽभ्रके
गगनं जलूका मत्कुणास्रपोः ॥ २ ॥ नासानक्षत्रयोर्नाडी कोलायां शुण्डिके
कणा । ज्वरघ्नश्छिन्नवास्तूके ललना चारसर्जयोः ॥ ३ ॥ मञ्जिष्ठायां गुडूच्यां
तु कुमारी नागपूर्विका । मुद्गरे सप्तपर्णे स्यात्सप्तच्छदमुदाहृतम् ॥ ४ ॥ कृत्रिमकं
विडे काचे पाक्यं च यवजे विडे । सर्पान्तरे पटोले च कुलकः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
जन्तुकायां तु वास्तूके विज्ञेया चक्रवर्तिनी । मधुरा जीवके प्रोक्ता मेदायां च तथा
स्मृता ॥ ६ ॥ कर्कन्धश्चेति संप्रोक्तो बदरे पूतिमारुते । वासन्ती कोकिलायां तु
पुष्पजात्यां प्रचक्षते ॥ ७ ॥ चन्द्राब्जे चोत्पलं कुष्ठे कृकरश्चव्येवातयोः । चपला मद्य-

१ ट. सरटे । २ ज. 'ती बल्यर' । ३ झ. ड. वीदरे । ४ ट. 'धिदुग्धाहस्तिल' । ५ ज. ड. 'व्यपात' ।

४२४

परिशिष्टो—

[एकार्थादिः—

मागध्योर्धरण्यां खदिरे क्षमा ॥ ८ ॥ सिन्धुपुष्पं कदम्बे च वकुले चाथ लोमशा ।
 काकोल्यां च वचायां च सूक्ष्मैला चेन्द्रवारुणी ॥ ९ ॥ ऐन्द्र्यां गोदावरी चैव गौतम्यां
 रोचना तथा । कुसुम्भेऽरण्याजे चैव कौसुम्भं कुसुम्भाञ्जने ॥ १० ॥ सटी गन्ध-
 निशायां च चोरके चाथ कर्कटी । देवदाल्यां त्रपुस्यां च शताह्वयां शतावरी ॥ ११ ॥
 मिशिस्तु तुत्थनीलिन्यां सूक्ष्मैलायां तथा स्मृता । वितुवकं तु भूधान्यां ख्याता
 कुस्तुम्बरी तथा ॥ १२ ॥ बर्हिर्दर्भे मयूरे च प्लक्षमर्कटयोः प्लवः । आखुपर्णी सुत-
 श्रेण्यां प्रत्यक्श्रेण्यां तथा स्मृता ॥ १३ ॥ वस्त्रे तमालपत्रे च अंशुकः समुदाह-
 तः । दर्भे च कुशिके वज्रं कङ्कुधान्ये भियङ्गुके ॥ १४ ॥ कङ्कुरङ्गारवल्ली तु
 फज्जी हस्तिकरञ्जयोः । वक्रपुष्पमगस्त्ये च पलाशे च श्वपुच्छकम् ॥ १५ ॥
 मापपर्ण्यां गुनः पुच्छे चिल्ली स्याच्छाकलोध्रयोः ॥ अथवा चेन्द्रवारुण्यां
 शक्राद्देन्द्रयवं तथा ॥ १६ ॥ काकभाण्डी काकतुण्ड्यां ख्याता हस्तिकरञ्जके ।
 दीर्घाङ्कुश्यां पलाशे च याज्ञिकोऽथ विदारिका ॥ १७ ॥ काश्मर्यां च शृगाल्यां
 च टेट्यौ च मृगधूर्तके । भल्लकोऽथ रुदन्त्यां च गोक्षुरे चणपत्रकः । कटुका
 गजपिप्पल्योः ख्याता च शकुलादनी ॥ १८ ॥ मन्थानके समाख्यातो राजवृ-
 क्षस्तृणाधिपे । मदने कुटिले चैव तगरं चाथ रक्तिका ॥ १९ ॥ गुञ्जायां
 राजिकायां च पिशुनं चापि कुङ्कुमे । तगरेऽथ यवाह्वयां यवक्षारं यवा-
 सिका ॥ २० ॥ अङ्कुरौदनयोः कूरो दन्तीमधुकपुष्पयोः । मधुपुष्पं च
 शोफान्यौ शालिपर्णीपुनर्नवे । बालपत्रो यवासे च खदिरे चाथ बालके
 ॥ २१ ॥ उदीच्यमुत्तरे देशे कपिः कीशतुरुष्कयोः । लाङ्गलीदर्भयोः सीरी
 प्रग्रहे जलवेतसे । व्याधिघातो लवङ्गं च श्रीगन्धे दिव्यचन्दने ॥ २२ ॥
 स्वादुकण्टकमाचख्युर्गोक्षुरे च विकङ्कते । वंशवीजे यवफले वत्सके धान्यमार्कवे
 ॥ २३ ॥ अगस्तो देवप्रियः स्याद्वाचाश्वेतादिपिच्छैरी(?) । गोलोम्यां गृज्जनं प्रोक्तं
 लशुने वृत्तमूलके ॥ २४ ॥ कुङ्कुमे रामटे बालिर्वेलायामोदनी भवेत् । महासमं
 गजैश्वर्यां जटामास्यां जटा स्मृता ॥ २५ ॥ कस्तूरी मृगनाभौ च धत्तूरे परिकी-
 र्तिता । हंसपात्र्यां मुसल्यां च ख्याता गोधापदी बुधैः ॥ २६ ॥ तपस्वी हिङ्गु-
 पत्र्यां च प्रकीर्ये रौप्यमुक्तयोः । तारं स्यान्मापपर्ण्यां तु लिङ्ग्यां चाऽऽहुः
 स्वयंभुवम् ॥ २७ ॥ सहस्रवेधौ कस्तूर्यां रामटेऽथान्जकेसरे । पुन्नागे तुङ्गमाच-
 ख्युखिवृद्धान्यविशेषयोः ॥ २८ ॥ मसूरोऽप्यथ विश्वायां गुण्ठी प्रैतिविषा तथा ।
 श्रीगन्धं गन्धपापाणे गन्धसारोऽथ पिच्छिले ॥ २९ ॥ शालमलीशिशपे वासानु-
 द्त्यौ हिंसिकाभिधे । मर्कटस्त्वजमोदायां वनौकसि च विश्रुतः ॥ ३० ॥

१ ज. झ. टेरो च । २ ज. ट. ड. 'सिवा । अ' । ३ ट. 'च्छदि । गो' । ४ ज. झ. ड.
 प्रतिविष ।

२३ त्रयोविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४२५

स्याल्लङ्गली गुह्य्यां तु विशल्यामथ तेजिनी । तेजोवत्यां तु सूर्वायां चाङ्गेरीलो-
णशाकयोः ॥ ३१ ॥ लोणिका चापि पिण्याकं तिलकिट्टतुरुष्कयोः । बृहत्यां
चैव वृन्ताके वार्ताकी च सदाफलम् ॥ ३२ ॥ उदुम्बरे विल्ववृक्षे लज्जा खदिर-
वृक्षयोः । खदिरे चाथ सामुद्रं लवणे चाब्धिफेनके ॥ ३३ ॥ ग्रन्थिलो गोक्षुरे
विल्वे कटुका मीनपित्तयोः । मत्स्यपित्तोऽथ रजनी हरिद्रौनीलिकाख्ययोः
॥ ३४ ॥ मिश्रेयके मुरल्यां च वातपत्रोऽथ मुस्तके । अवदोऽभ्रके श्वेतपत्रे
पुष्करं पुष्करे मतम् ॥ ३५ ॥ तुण्डिकेर्ष्यां च कार्पासे तुण्डिका च प्रशस्यते ।
धत्तूरे च विडे धूर्तः श्रीवेष्टे सूचिपत्रके ॥ ३६ ॥ वृक्षधूपो हिमांशौ स्यात्कर्पूरे
त्विन्दुरीरितः । जातीफलं च शैलूपे श्रीफले च सितावरी ॥ ३७ ॥
सूचिपत्रे तु वाकुच्यां शर्करागण्डदूर्वयोः । मत्स्यण्डिका तु द्राक्षायां चैराब्दे
तापसप्रिया ॥ ३८ ॥ फल्ली तु बोकडी चैव अजान्त्र्यां तु प्रशस्यते ।
अर्कावर्ते रवौ सूर्यः पेयं क्षीरे जले स्मृतम् ॥ ३९ ॥ कर्पूरे चुक्रके चन्द्रः क्षौद्रे
ताप्ये च माक्षिकम् । मञ्जिष्ठातगरे मण्डी तूच्छा गुञ्जमुस्तयोः ॥ ४० ॥ सुवर्चलं
मातुलिङ्गे रुचके च सुवर्चला । अर्कावर्ते तु मण्डूक्यां हीवेरपिचुमन्दयोः ॥ ४१ ॥
निम्बोऽथ सप्तलायां तु सप्तला नवमल्लिका । लाङ्गल्यां गजपिप्पल्यां ख्याता
वह्निशिखा तथा ॥ ४२ ॥ ज्योतिष्मत्यां काकजङ्घा पारावतपदी तथा ।
दुरालभा यवासे च यासे च क्षुरको मतः ॥ ४३ ॥ गोक्षुरे कोकिलाक्षे च
क्षुरे गोकण्टके क्षुरः । पुष्करं च पलाशे च क्षीरश्रेष्ठः प्रकीर्तितः ॥ ४४ ॥ सोमो
धान्याम्रके सोमे प्रिया मयेङ्गनान्तरे । मुनिद्वैर्घण्टुकेऽगस्त्येऽथामृणालमुशीरके
॥ ४५ ॥ लामज्जके ब्रह्मवृक्षो रक्तागस्त्येऽपलाशके । वटे पुष्पे च शृङ्गी
स्यात्कान्तारो वनवंशयोः ॥ ४६ ॥ भूतूणे धान्यके छत्रं मूलके शिशुमूलके ।
मूलकं च यवानी तु दीपिकावस्तमोदयोः ॥ ४७ ॥ एलावालुककर्कश्यावालुकं
क्षीरभूरुहम् । ताम्रं चोदुम्बरे चाथ भूर्जेन्द्रा श्रवणी तथा ॥ ४८ ॥ रीत्यां
पुष्पाञ्जने रीतिः सचिवो मात्रिधूर्तयोः । चाणका मूलके मिश्रे शैल्योऽथार्कसा-
रिवे ॥ ४९ ॥ आस्फोतायां तु पर्जन्यो वृष्टिदारुहरिद्रयोः । लकुचं चुक्रवा-
स्तूके लिङ्कुचेऽथ गुणा मता ॥ ५० ॥ दूर्वायां मांसरोहिण्यां सातला मांसरो-
हिणी । उभे चर्मपायां तु नीवारे पिण्डैस्त्रिजरे ॥ ५१ ॥ मुनिप्रियो वरायां
तु गुह्यी तु विडङ्गके । रसं तु पारदे बोले रसः पारदचर्मणोः ॥ ५२ ॥ भल्लकः

१ ज. 'नपीतयोः' । २ ज. 'द्रातिल्वका' । श. ड. 'द्रातिलिका' । ३ ज. ड. हिमांशुः । ४ ट. चारदा । ५ ज. श. ड. क्षुरश्रेष्ठः । ६ ज. ट. धान्याम्रके । ७ ट. 'दुष्टु' । ८ ज. ट. छत्रा । ९ ज. स्यूर्जयद्राश्मणी । १० ट. स्फूर्जेन्द्राश्मणी । १० ट. चाणक्ये । ११ ट. मूलको । १२ ट. शालेयोऽ । १३ ज. श. ड. 'ण्डकर्पूरे' । १४ ज. विगण्डकः ।

४२६

परिशिष्टो—

[एकार्थादिः—

शुनके ऋक्षे पक्षिन्यां नलिनी त्विभी । किंशुके प्रवरौ ख्यातौ आरूके परिकी-
 तिताः(?)॥ ५३ ॥ चित्रके मेथिकाबीजे ज्योतिष्कश्चाथ वार्षिके । त्रायमाणाऽ-
 न्यपुष्पां च मेथिकाचित्रमूलयोः ॥ ५४ ॥ वल्लरी चाथ कलभो धतूरे च गजा-
 र्भके । तटिनीलिकयोरैला शिखण्डी च मयूरके ॥ ५५ ॥ सुवर्णयूथिकायां च
 कारवे रुचके तथा । तत्प्रोक्तं कृष्णलवणं दाडिमे च कपित्थके । स्मृतं कुच-
 फलं शाकश्रेष्ठः कूष्माण्डके तथा ॥ ५६ ॥ कलिङ्गे च स्मृतश्चाथ खगो वायौ च
 पक्षिणि ॥ ५७ ॥ धनुर्वृक्षो धन्वनागे स स्याद्ब्रह्मात इत्यपि । टैण्डुके खड्ग-
 शिख्यां च पृथुशिख्यथ चेतना ॥ ५८ ॥ पथ्याऽरूपस्तु निचुले अशोके वज्जुलः
 स्मृतः । कपिकच्छ्रां त्वपामार्गे मर्कटी चान्यपक्षिणि ॥ ५९ ॥ भारद्वाजो भवे-
 द्रव्यकार्पासे चाथ गुग्गुलौ । दहनागुरौ पुरं च प्रोक्ताऽथ जतुपत्रिका ॥ ६० ॥
 क्षुद्राश्मभेदे चाङ्गेर्यामतसी शालिपर्णिका । एकमूला तु कुम्भी स्यात्पाटलीद्रो-
 णपुष्पयोः ॥ ६१ ॥ वाराही च हरिक्रान्ता विष्णुक्रान्ताभिधा मता । सार-
 ङ्गश्चातके रङ्गौ शङ्खो वारिभवे नखे ॥ ६२ ॥ मांसलं तु फले प्रोक्तं वृन्ताके
 तु कलिङ्गके । निष्पत्रिकायां वंशाग्रे करीरं संप्रकीर्तितम् ॥ ६३ ॥ माषपर्ण्यां
 तु गुञ्जायां काम्भोजी चाथ पूतना । गन्धमांस्यां हरीतक्यां चित्राङ्गं म्लेच्छता-
 लयोः ॥ ६४ ॥ अङ्गोलके तु मदनं ख्यातं गन्धोत्कटे बुधैः । द्विनिशे शिंश-
 पायां तु भस्मगर्भः प्रकीर्तितः ॥ ६५ ॥ वाते मरुद्भेदे चैव ख्यातो वैद्यैः समी-
 रणः । क्षीरं दुग्धे तैवक्षीरे क्षवथुः श्रुतकासयोः ॥ ६६ ॥ सितमन्दारके पुष्प-
 विशेषे कुरवः स्मृतः । सुषवी कटुहुञ्ज्यां च विश्रुता स्थूलजीरके ॥ ६७ ॥
 कण्टकी खदिरे प्रोक्ता वृन्ताके चाथ नीलिका । सिन्दुवारे च नीलिन्यां पिके
 चैव तु कोकिलः । कोकिलाक्षे च गान्धार्या पत्री स्यात्सा यवासके ॥ ६८ ॥
 चक्राङ्गी चैव रोहिण्यां मञ्जिष्ठायां प्रकीर्तिता ॥ ६९ ॥ मसूरा त्रिवृतायां च प्रोक्ता
 धान्यविशेषके ॥ गिरिजं गैरिकं प्रोक्तं शिलाजतु प्रशस्यते ॥ ७० ॥ चन्द्रिका
 चन्द्रकान्तौ च निर्गुण्ड्यां च प्रकीर्तिता ॥ फल्ली योजनवल्यां तु भार्ग्या
 चैवाथ नीलिका ॥ ७१ ॥ (?) मृगाक्षी श्रीफलीकायां मृगाक्षी धात्रिकाफलम् ॥
 ख्याताऽस्मृतफले चाथ श्यामेक्षुः कोकिलाक्षकः ॥ ७२ ॥ इक्षुरके वक्रशल्यां कटुबिम्बी
 (?) प्रचक्षते ॥ दन्त्यान्तरे विभाण्ड्यां च प्रख्याता कर्तरी बुधैः ॥ ७३ ॥
 अमया च समाख्याता हरीतक्यमृणालयोः ॥ जन्तुकायां जनन्यां तु भ्रामरी
 च भिषग्वरैः ॥ ७४ ॥ गोरोसे रोचने गव्यं कार्पास्यां चव्यं चव्यके ॥ गोरोचना
 रोचनायां ख्याता स्याद्दंशरोचना ॥ ७५ ॥ ज्योतिष्मत्यां पक्षिभेदे पिङ्गला च
 प्रकीर्तिता ॥ अमृते शालिपर्ण्यां तु सुधा च परिकीर्तिता । रसरानः समा-

१ ज. घेतुके । २. द. घेतुके । ३. द. रूपकोऽस्तु । ४. द. नवक्षीरे । ५. द. वतकी ।

२३ त्रयोविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४२७

ख्यातः पारदे च रसाञ्जने ॥ ७६ ॥ वल्लीकरञ्जे सितपाटलायां कुबेरनेत्राऽथ
जटादिमांस्याम् । मांसी रुदन्यां लवणे महीजे कान्तायसाग्ने तु हि रोम-
काल्यम् ॥ ७७ ॥

इति व्यर्थाः ।

अथ त्र्यर्थाः ।

सितजे शतपत्रे च वासन्त्यां माधवी भवेत् । ज्योतिष्मत्यां किण्विद्यां च सुपु-
ण्यां कटभी स्मृता ॥ १ ॥ पुनर्नवेन्द्रगोपौ तु वर्षाभूर्ददुराः स्मृताः । सुकुमारस्तु
श्यामाके चम्पके क्षवके तथा ॥ २ ॥ सृक्का तु सुकुमारायां नेपाली मालती
स्मृता । महाबला गैवाक्षी च गिरिकर्णी गवादनी ॥ ३ ॥ अरिष्टस्तक्रभेदे च
निम्बे च लशुने तथा । कटुका वंशदूर्वास्तु शतपर्वा च किंशुकः ॥ ४ ॥ ज्योति-
ष्मत्यां पलाशे च नन्दीवृक्षेऽथ लाङ्गली । हलिन्यां गजपिपल्यां नारिकेरे प्रश-
स्यते ॥ ५ ॥ कदम्बे मल्लिकारुखे च शिरीषे वृत्तपुष्पकः । गिरिकर्णीन्द्रवारुण्यां
पिण्डिन्यां च गवादनी ॥ ६ ॥ शिरीषे मधुके दन्त्यां मधुपुष्पं तु वज्जुलः ।
अशोके चैव भैरिण्यां निचुले चाथ नाकुली ॥ ७ ॥ सर्पाक्ष्यां सितधुद्रायां यव-
तित्तेऽथ दर्दुरः । भल्लातके ऋषभकेऽनडुहि च प्रशस्यते ॥ ८ ॥ मयूरके
मेथिकायां चित्रके च भवेच्छिखी । कदल्यामजमोदायां गजे हस्तीति संज्ञका
॥ ९ ॥ अमोघा पद्मभेदे स्यात्पाटल्यां च विडङ्गके । कुल्माषः काञ्जिके वंशे
गन्धमाल्यां सुविश्रुतः ॥ १० ॥ सोमायां (ल्या) महिषीवल्लीब्राह्मीहेमलताः स्मृताः ।
वंशे स्यान्नारिकेरे च ताले च तृणराजकः ॥ ११ ॥ मुस्तायामभ्रके मेघे घन-
श्चाथ पितृप्रियः । अगस्त्ये भृङ्गराजे च कालशके च विश्रुतः ॥ १२ ॥ दन्त-
शठस्तु चाङ्गेर्या जम्बीरेऽथ कपित्थके । दहनोऽरुणके प्रोक्तो वृश्चिकाल्यां च
चित्रके ॥ १३ ॥ विडङ्गे च जयन्त्यां च मोटायां च बला स्मृता । आम्रातके
शिरीषे च पुष्के चैव कपीतनः ॥ १४ ॥ कडुहुच्यां कारवल्ली कान्डीरे चीरप-
त्रके । यवासे क्षुद्रखदिरे कार्पासे च मरुद्धवा ॥ १५ ॥ समुद्रान्ता च स्पृकायां
कार्पासे च यवासके । मण्डूकपर्णी मण्डूक्यां मञ्जिष्ठादित्यकान्तयोः ॥ १६ ॥
ऋषभके तु वासायां वलीवर्दे वृषः स्मृतः । चाम्पयं चम्पके प्रोक्तं किञ्जल्के
नागकेसरे ॥ १७ ॥ उशीरे च लवङ्गे च श्रीखण्डे वारिसंभवः । पालितं शैलजे

१ ड. लवणं । २ ज. झ. ट. सुपुल्यां । ३ ज. झ. ट. गवाक्ष्यां । ४ ट. सेरण्यां ।
५ ज. झ. ट. भक आनद्धा च । ६ ज. काडीरे । ७ ज. चीरपत्रके । ८. चणपत्रके ।

४२८

परिशिष्टो—

[एकार्थादिः—

श्यामे शुभ्रकेशे च विश्रुतम् ॥ १८ ॥ कुन्दुरुको धूपभेदे शल्यक्यां च तृणान्तरे ।
 पृथ्वीकायां हिङ्गुपत्री स्थूलैला कलिका स्मृता ॥ १९ ॥ शतपत्रो राजकीरे
 कमले पुष्पभेदके । न्यग्रोधस्त्वाखुपर्ण्या च विषपर्ण्या वटे स्मृतः ॥ २० ॥
 क्षुद्राग्रिमन्ये तर्कारी जीमूते चाग्रिमन्यके । श्वेते रौप्ये च मीनाण्ड्यां सिता च
 परिकीर्तिता ॥ २१ ॥ सोमवल्कस्तु रीठायां कदरे कृष्णगर्भके । शैलेयके
 शिलाह्वा च कुंनट्यां च शिलाजतौ ॥ २२ ॥ पाटलायां माषपर्ण्या काश्मर्या
 कृष्णवृन्तिका । जटामांस्यां च मांसे च लाक्षायां च पलं स्मृतम् ॥ २३ ॥
 समझायां रक्तपादी मञ्जिष्ठा च वला स्मृता । भल्लातके विल्वतरौ पार्थे
 वीरतरुः स्मृतः ॥ २४ ॥ दुःस्पर्शायां कण्टकारी कपिकच्छूर्दुरालभा ।
 वत्सादन्यां गुडूची च तार्क्षी च गजपिप्पली ॥ २५ ॥ आम्रण्डे
 पुष्करे कञ्जे पद्मपत्रं प्रचक्षते । कालेयकं तु दाव्यां च कुङ्कुमे हरिच-
 न्दने ॥ २६ ॥ श्रीखण्डे चाजगन्ये स्याच्छ्रीवेष्टे तिलपर्णिका । लोत्रे पूगीफले
 चैव तूले च क्रमुकः स्मृतः ॥ २७ ॥ पिप्पल्यां यूथिकायां च जीरके माधवी
 भवेत् । अजमोदा शताह्वायां भिशेथैव शतावरी ॥ २८ ॥ त्रपुस्यां कर्कटी
 तौसी तथा स्याद्वनकर्कटी । कुस्तुम्ब्यां च भूधात्र्यां धान्यं व्रीह्यादिकं
 स्मृतम् ॥ २९ ॥ त्रपुसी देवदाली च घोटिके शफले स्मृता । तण्डुल्यां
 यवतिका च शशाण्डुल्यब्जनादयोः ॥ ३० ॥ सुरदौर्मन्धवध्वोश्चण्डायां
 गन्धमादिनी । श्यामेक्षुके क्षुरकेऽपि काकाक्षे कोकिलाक्षकः ॥ ३१ ॥ वराङ्गं
 मस्तके गुह्यं त्वचायां च प्रशस्यते । कर्ण्यां श्वेतकिणिह्यां च कटभ्यां
 गिरिकर्णिका ॥ ३२ ॥ पतङ्गोऽर्के मधूके च पट्टरञ्जनके तथा । द्राक्षा च शतवी-
 र्यायां दूर्वा चैव शतावरी ॥ ३३ ॥ शुण्ठी प्रतिविषा चैव विश्वायां च
 शतावरी । जया हरिद्रा विजया जयन्त्यां च प्रशस्यते ॥ ३४ ॥ कच्छुरायां
 दुरालम्भा स्वयंगुप्ता यवासकः । पुण्ड्रेक्षौ चाथ मोधूमे रसाले च प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
 द्राक्षायां तु रसाला स्याद्वक्ष्यते च भिषग्वरैः । हेमवत्यां वचा श्वेतक्षीरिणी
 लोमशा स्मृता ॥ ३६ ॥ विल्वे धात्रीफले चैव श्रीफलं चाऽऽर्द्रचिकणे ।
 जात्यां पक्षिविशेषे च कमलं सारसं स्मृतम् । तिलके च च्छिन्नरुहा सुषवी
 केतकी भवेत् ॥ ३७ ॥ वंशः सर्जद्रुमे वेणौ कलाम्राये च विभ्रुः (कीर्ति)तः । सलिले
 वत्सनाभे च व्याले चैव विषं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ स्थूलकन्दो मुखालुः स्यात्सूरणं
 हस्तिकन्दकम् । आम्रातके पीतनकेऽप्यम्लिका च पलाशिका ॥ ३९ ॥

१ ज. झ. ट. श्रुतश्रेण्यां । २ झ. ट. चाभिम् । ३ झ. ट. कुण्डल्यां । ४ ज. जटामांसी च
 लाक्षायां सेलिके च पं । झ. ट. जटामांसी च लाक्षायां लाक्षायां च वलं । ५ ज. आमन्दे । ६ ज.
 ट. लीक्षो घोटिकी शं । ७ ट. दार्याम् । ८ ज. ट. कालग्राये ।

२३ त्रयोविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४२९.

विषदोड्यां महानिम्बे मदने विषमुष्टिकः । तगरे कुङ्कुमे प्रोक्तो धत्तूरे च शठः
 स्मृतः ॥ ४० ॥ कपित्थः स्वर्णयूथ्यां च कूष्माण्डे नागपुष्पके । तिलके चाति-
 मुक्ते च इक्षुभेदे च पुण्ड्रकः ॥ ४१ ॥ आखोटे वारुणी चैव गवाक्ष्यां चर्म-
 वादिनी । तोयवल्ल्यां च काण्डोरो महादुग्धाऽमृतस्रवा ॥ ४२ ॥ पृथ्व्यां
 पुनर्नवा मेदा धारिणी च प्रशस्यते । मुचुकुन्दे जयापुष्पे गणेर्या हरिवल्लभा ॥ ४३ ॥
 कामुके लघुकाशमर्या कैडर्योऽन्यकरञ्जके । द्राक्षान्तरे शिखरिणी नेवालयां
 दधिभेदके ॥ ४४ ॥ कुटजेन्द्रयवौ प्रोक्तौ पुष्पकासीसवत्सके । क्षौद्रे मद्या-
 न्तरे प्रोक्तो मधुयष्ट्यां मधुः स्मृतः ॥ ४५ ॥ चटके स्वरसे चैव नीलकण्ठो
 मयूरके । शोणितं कुङ्कुमे रक्ते रक्तगन्ध इति स्मृतम् ॥ ४६ ॥ तर्कारी
 देवदाल्यां च अरण्यां वह्निमण्डले । वसर्यां वृश्चिके चैव काकवन्ध्या सङ्क-
 त्प्रजा ॥ ४७ ॥ कट्वङ्ग्यां च कटभ्यां च पटोल्यां दधिपुष्पिका । धत्तूरे केसरे
 हेम्नि सुवर्णं संप्रचक्षते ॥ ४८ ॥ सुवर्णायां हरिद्रायां वारुणी कणगुग्गुलुः ।
 वाराह्यां शिशुमार्या च कन्दभेदे च सूकरी ॥ ४९ ॥ पलाण्डून्तरे लशुने मूले
 चाणक्यसंज्ञके । महाकन्दः समाख्यातो वैद्यशास्त्रार्थकोविदैः ॥ ५० ॥ लोहे
 च वनरम्भायां लघुपापाणभेदके । त्रिष्वेतेषु च गिरिजा प्रोक्ता यत्र भिषग्वरैः
 ॥ ५१ ॥ जरणः कासमर्दे तु रामटे कृष्णजीरके । स शर्म जायते (?) तीक्ष्णं तगरे
 च प्रशस्यते ॥ ५२ ॥ दुरालभायां कपिकच्छुके स्यात्तथा शिखर्या दुरभिग्रहा च ।
 महासमझा बहुपुत्रिका च सा सारिवा स्यात्फणिजिह्विकायाम् ॥ ५३ ॥

इति व्यर्थाः ।

अथ चतुर्थ्याः ।

अम्लिकायां तु चाङ्गेर्या मोचिका चाऽऽम्रचिञ्चके । वयस्थायां च काकोल्यां
 दावीं च सोमवल्लरी ॥ १ ॥ जन्तुकायां पुत्रदात्र्यां षट्पद्यां भ्रमरी त्वचौ । भ्रमरी-
 चार(वाच)को वैद्यशास्त्रमायुष्मते (विशारदैः) स्मृतः (?) ॥ २ ॥ अभया चिभिटा
 वन्ध्याकर्कोटी च मृगादनी । पथ्यायां संप्रवक्ष्यन्ते चतस्रश्च भिषग्वरैः ॥ ३ ॥
 कुष्ठे कुन्दुरुके निम्बे राजके राजभद्रकः । कटके काचवे लोहे तिलके गन्धभेदकः
 ॥ ४ ॥ मीनाख्यायां महाराष्ट्र्यां काकमात्र्यां ततः परम् । ब्रह्ममण्डूकिकायां
 तु मत्स्याक्षी च प्रचक्षते ॥ ५ ॥ नक्तञ्चरः कौशिके स्याद्वल्गुले दुण्डुले तुरे ।
 शिफाऽजगन्धाकारव्यौ मेथिका चाजमोदिका ॥ ६ ॥ पञ्चास्ये मर्कटे चाश्वे

१ ज. ट. विषतुण्ड्यां । २ झ. ट. त्वरसे । ३ ज. ट. त्वसौ । ४ ज. भ्रमरीवाचको ।

४३०

परिशिष्टो—

[एकार्थादिः—

मण्डूके च हरिः स्मृतः । श्यामालङ्का त्रिपुदायां स्थूलैला वृत्तमल्लिका ॥ ७ ॥
 लोहं च लोहजे कांस्ये कृष्णलोहे तथाऽगुरौ । खर्जूर्या नारिकेरे च ताले वंशे
 दुरारुहा ॥ ८ ॥ शुण्ठी मरीचपिप्पल्यां कणामूलं षडूषणम् । अग्निस्त्वरु-
 प्करे जारे निम्बुके चित्रके तथा ॥ ९ ॥ भूताङ्कुशस्त्वपामार्गे सुकुमारश्च
 राजिका । त्वचे चाक्षवले चैव प्रोक्तस्तत्र भिषग्वरैः (?) ॥ १० ॥ शमी हरिद्रा
 वृद्धिश्च लक्ष्मी स्यात्पद्मचारिणी । जम्बूकी सोममत्स्याक्षी क्रोडि(डी) ब्राह्मी च
 कीर्तिता ॥ ११ ॥ मार्कवे भ्रामरे भृङ्गस्त्वचे पक्षिविशेषके । रोचनं स्याद्वाडि-
 मके जम्भे निम्बे च पूरके ॥ १२ ॥ सिताज्ये दमने व्याघ्रे रुग्भेदे पुण्डरीककः ।
 जलजं मौक्तिके शङ्खे लोणक्षारे लवङ्गके ॥ १३ ॥ बन्ध्याकर्कोटकी चैव बृह-
 त्यन्या च लक्ष्मणा । सुतदा पुत्रदायां तु चतस्रः परिकीर्तिताः ॥ १४ ॥
 उशीरं शृङ्गनं चैव मधुपुष्पं च वज्रुलः । दीर्घपत्रे च केतव्यां कन्यायां दीर्घप-
 त्रिका ॥ १५ ॥ वासन्ते रुचके ह्रैः कलिङ्गे देवसर्पे । लामज्जके दीर्घमूलं
 यासे वेष्टेन्तरे शठे ॥ १६ ॥ तथा स्याच्छालिपर्ण्या च दीर्घमूला स्मृता बुधैः ।
 रामायां त्रायमाणायां कन्याऽशोकश्च सातला ॥ १७ ॥ अमृतं वेदनक्षारे
 सुधायां च तथा विपे । वराहः शिशुमारे च वाराह्यां सूकरे घने ॥ १८ ॥
 वाराहे वज्रुले कासे नादेयी जलवेतसे । शारदो वकुले राष्ट्र्यां सारिवाकृष्णमु-
 द्रयोः ॥ १९ ॥ कुङ्जके वार्षिकायां च फलिन्यां योषिति प्रिया । काश्मीरं
 कुङ्कुमे देशे पौष्करे मृगनाभिजे ॥ २० ॥ केसरो वकुले हेम्नि किञ्जल्के च
 कर्सीसके । जम्बीरः स्यान्मरुतके गुच्छे चार्जुनयुग्मके ॥ २१ ॥ [* वस्तुके वसुरा-
 जार्ककृष्णागरपुनर्नवाः । जपानृकन्दान्यक्षुद्रामुचुकुन्देषु लक्ष्मणा ॥ २२ ॥ हर्षणे
 सारसे कामी चक्रे पारावते तथा । मूषके कुकुटे क्रौड्यां वृश्चिके च बहुप्रजः ॥ २३ ॥
 अजशृङ्गी च मञ्जिष्टायुक्ता कर्कटशृङ्गिका । प्रतिविपासमायुक्ता शृङ्ग्यां चैव
 प्रशस्यते ॥ २४ ॥ सुरसे तुलसीब्राह्मीनिगुण्डीकणयुक्ता कर्कटगुग्गुलुः (?) । चीणायां
 कारवल्ल्यां च पचायां लवणे पटुः ॥ २५ ॥ पाटल्यां श्यामकिणिही ताम्रवल्ली
 तथाऽपरम् । जीवन्तिका ताम्रपुष्पी कथिताः शास्त्रकोविदैः ॥ २६ ॥ हिङ्गुले
 कुङ्कुमे रक्तमसे चोक्तं च पद्मके । दुग्धी गोडुभोंपलाशे (?) काकोल्यां दुग्धफे-
 नके ॥ २७ ॥ मुसली स्वर्णली चैव कण्टकारीन्द्रवारुणी । आख्याता हेमपुष्प्यां
 च नानार्थज्ञविशारदैः ॥ २८ ॥ निशायां चैव नीलिन्यां हरिद्रायामलक्तके ।
 रजनीति समाख्याता आयुर्वेदेषु धीमता ॥ २९ ॥

इति चतुर्थार्थाः ।

* एतच्चिह्नगतं जपुस्तकेऽधिकं दृश्यते ।

१ ट. वासके । २ ट. ह्रैः । ३ ज. ह्रैः ।

२३ त्रयोविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४३१

अथ पञ्चार्थाः ।

अजमोदाऽजगन्धा च शिखण्डी कोकिलाक्षकः ॥१॥ अपामार्गस्तु पञ्चैते मयूर
इति शब्दिताः । कदली शाल्मली मोदा नीली शोभाञ्जनं तथा ॥२॥ पञ्चस्वेतेषु
मोचारूपां प्रयुञ्जन्ति भिषग्वराः । सुरभिः शल्लकी बोकं कदम्बश्चम्पकः सुरा
॥ ३ ॥ ययो दर्भो हरिद्रा च पवित्रे हिज्जलस्तिलः । यवानि जीरकश्चैव
मोदाऽञ्जा रक्तचित्रकः ॥ ४ ॥ निम्बुश्चेति च पञ्चैवं दीप्यकाः समुदाहृताः ।
कपिकच्छूः कोविदारः पन्नगः कृतमालकः ॥ ५ ॥ तथा छिन्नरुहा चेति
कुण्डलीपञ्चकं स्मृतम् । शलादुरग्रिमन्थश्च क्षुद्राग्रिमथनं तथा ॥ ६ ॥ काश्मीरी
शिशपा चैव श्रीपर्णी पञ्चधा स्मृता । महासमङ्गा वन्दाका जतुका चामृतस्रवा
॥ ७ ॥ महामेदा च पञ्चैता ज्ञेया वृक्षरुहा बुधैः । गोविशेषे मृगादन्यां
शिशपारेणुकाह्वयोः ॥ ८ ॥ रीत्यन्तरे च विबुधैः कपिला पञ्चसु स्मृता ।
कायस्थार्या च काकोलयौ पथ्यैला बहुमञ्जरी ॥ ९ ॥ व्यालस्तु चित्रक-
व्याघ्रसिंहदुष्टद्विपादिषु । वृन्ताके चान्यवारूपां क्षुद्रायां चिर्मिदाह्वये ॥ १० ॥
लिङ्गिन्यां चेति पञ्चसु ज्ञेया चित्रफला बुधैः । वर्वरो हिङ्गुले बाले भारङ्ग्यां
हरिचन्दने ॥ ११ ॥ असिते चार्जके चैव कथितः शास्त्रकोविदैः । यवान्या-
मजमोदायां वचायां दीप्यके तथा ॥ १२ ॥ अरक्तलशुने चैव ह्युग्रग्रन्था तु
पञ्चसु । महात्रलायां संप्रोक्ता सहदेवी तु नीलिनी ॥ १३ ॥ वत्सादनी
देवसहा पिप्पली पञ्चसु स्मृता । ज्योतिष्मत्यां काकतुण्ड्यां काकमाच्यां तथैव
च ॥ १४ ॥ वायसी काकजङ्घायां काक्यां चैव तु पञ्चधा । लिङ्गिनी
स्वर्णजीवन्ती रौद्री स्यान्नाकुली तथा ॥ १५ ॥ वन्ध्याकर्कोटकी चैव ईश्वर्या
संप्रकीर्त्यते ॥ १७ ॥] वसन्तदूत्यां गणिकारिकाम्रवासन्तिकापाटलकोकिलाश्च ।
वत्सादनी वाकुचिका गुडूची सोमा समण्डूकिकसोमवल्ल्याम् ॥ १७ ॥ चक्री
नखान्तरे कोके ददुग्रे तिनिशे खरे । सिन्धुजे तिलके धात्र्यां पारदे टङ्गणे
शिवम् ॥ १८ ॥ जाती मुरीरी कटुतुम्बिनी च चुच्छुन्दरी रेणुरसाऽजपुत्री ।
स्वर्णेऽप्यथो गुग्गुलुकेसराखुशटेषु धीराः कनकं वदन्ति ॥ १९ ॥

इति पञ्चार्थाः ।

अथ षडर्थाः ।

वृहद्वलावरी ताली कटुकाऽतिविषा तथा । काकोली चैव षड्वर्गं वीरायां

४३२

परिशिष्टो—

[एकार्थादिः—

च प्रचक्षते ॥ १ ॥ सातला क्षीरकाकोली विभाण्डी चाजभृङ्गिका । कुञ्जरो
 दर्दुरश्चैव षड्विषाणीति कीर्तिताः ॥२॥ नीलदूर्वा निशाभश्च रोचना च हरी-
 तकी । बहुपुष्पी भिषग्वर्यैः शिलायां षडमी स्मृताः ॥ ३ ॥ निम्बखर्वरुरितालीसं
 मरिचं वृन्तमूलकम् । पलाण्डुश्चेति षडमी निम्बसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ मूर्वा
 स्पृका सहदेवी देवद्रोणी च केसरम् । आदित्यभक्ता षडिति देवीसंज्ञाः प्रकीर्तिताः
 ॥५॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो दन्तः सर्पः स्वगस्तथा ॥ द्विजद्विजन्मशब्दाभ्यामीरिताः
 सूरिभिः सदा ॥६॥ गवादनी चैव दूर्वा गण्डदूर्वा च हस्तिनी । प्रतीची मदिरा
 चेति वारुण्यां षट्सुसंमता ॥ ७ ॥ हपुषा पीतनिर्गुण्डी विष्णुक्रान्ता जय-
 न्तिका । सिताद्रिकर्णीशङ्खिन्यौ षडेता अपराजिताः ॥ ८ ॥ कुमारी च वरा-
 ही च वन्ध्याकर्कोटकी मृदुः । स्थूलैला स्थूलपर्णी च षट्कन्याश्च कुमारिकाः
 ॥ ९ ॥ बीजद्रुमे गजे चैव सीसके नागकेसरे । विषे च पन्नगे चैव षट्सूक्तो
 नाग इत्यपि ॥ १० ॥ सूक्ष्मैला च महाराष्ट्री मत्स्याक्षी काकमाचिका ।
 गण्डदूर्वा च गण्डुकी मत्स्यादन्यां षडीरिताः ॥११॥ मेणेकलिङ्गे कोशात्रे शल्ये
 काके च धूर्तके । मदनश्च समाख्यातः षडमी समुदाहृताः (षट्स्वमीषु भिषग्वरैः)
 ॥ १२ ॥ दौडी गुडूची मेदा च काकोली हरिणी तथा । जीवन्ती चैव षट्
 प्रोक्ता जीवन्त्यां च भिषग्वरैः ॥ १३ ॥ धूम्राटभृङ्गयोः खलु मांसले च
 प्लक्षे शिरीषे कुटजे कुलिङ्गे । द्राक्षा च दूर्वा जरणा कणा च कृष्णाभिधा वाकु-
 चिका कटुश्च ॥ १४ ॥

इति षडर्थाः ।

अथ समार्थाः ।

भद्रायां तु बला नीली दन्ती काश्मरी सारिवा । श्वेताद्रिकर्णी गौरी च
 सप्त प्रोक्ता भिषग्वरैः ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठा कटुका पथ्या काश्मरी चन्द्रवल्लभा ॥
 वन्दाङ्गो रजनी चैव रोहिण्यां सप्त च स्मृताः ॥२॥ धात्री बहुफलायां स्याच्छ-
 र्दिनी काकमाचिका । काम्भोजी च शशाण्डूली कंदुहुश्ची च बालुकी ॥ ३ ॥
 मण्डूकी ब्रह्मजा शङ्खपुष्पी ज्योतिष्मती मुनिः । विष्णुक्रान्ता वचा श्वेता
 मेध्यायां सप्त संमताः ॥ ४ ॥ आलुकर्णी सुतश्रेणी इन्द्राह्वा च कलिङ्गकः ।

१ ट. 'रिकासांस' । २ ज. झ. ट. देवद्रोणा । ३ ज. 'का । शीतादिक' । ४ झ. ट. डोडी ।
 ५ ज. झ. ट. 'रिका । श्वे' । ६ ज. ट. कटुहु' ।

२३ त्रयोविंशो वर्गः]

राजनिघण्टुः ।

४३३

गण्डदूर्वा गवाक्षी च चित्रायागृक्षमेकतः ॥ ५ ॥ रास्त्रा पाठा प्रियङ्गुश्च सित-
शुद्धा हरीतकी । श्रेयस्यां चेति संप्रोक्ता अम्बष्ठा गजपिप्पली ॥ ६ ॥

इति सप्तार्थाः ।

अथाष्टार्थाः ।

विजया काञ्चनद्वंद्वं मञ्जिष्ठा च वचा तथा । स्यात्तथा श्वेतनिर्गुण्डी जयन्ती
काञ्जिकाऽभया ॥ १ ॥ एरण्डनद्याम्रलताकरञ्जाः स्याद्वह्मदण्डी पनसः
कुसुम्भः । स्याद्दोक्षुरः कण्टफले च धूर्तो भिषग्भिरष्टाविति संप्रदिष्टाः ॥ २ ॥
स्वर्णे कपिच्छे दधिनारिकेरयोः स्याज्जीवके चेत्स्थलपद्मके तथा । मयूरकेतौ
समधूकके तथा माङ्गल्यमष्टाविति संप्रचक्षते ॥ ३ ॥

इत्यष्टार्थाः ।

अथ नवार्थाः ।

वातारिर्जतुकायां च भल्यां मीलदवञ्ज(शतमूलीविडङ्ग)योः । टेदुकामण्डयोर्भाग्यो
निर्गुण्ड्यां मूरणे स्मृतः ॥ १ ॥ धात्री गुडूची रास्त्रा च द्विधा दूर्वा हरीतकी । लिङ्गिनी
तुवरी मयं धीमतायां नैवौषधी ॥ २ ॥ ब्राह्मी वराही लशुनी विषं च शुक्रा-
दिकन्दः सितकण्टकारी । भूम्याहुली चेदपराजिता च शुण्ठीति चैतासु महौ-
षधी स्यात् ॥ ३ ॥

इति नवार्थाः ।

अथ दशार्थाः ।

सितायां वाकुची दूर्वा मयं धात्री कुटुम्बिनी । चन्द्रिका च प्रिया पिङ्गा
त्रायमाणा च तेजिनी ॥ १ ॥

इति दशार्थाः ।

१ ज. श. ट. च सिमाखु । २ ज. श. ट. की । इ । ३ ट. नवौषधम् ।

४३४

परिशिष्टो राजनिघटुः । [एकार्थादिः २३ त्रयोविंशो वर्गः]

अथैकादशार्थाः ।

स्यादभ्रमांसी तुलसी हरिद्रा तालं तथा रोचनहेममोचाः । जमप्रिया योज-
नवल्लिका स्यात्समल्लिका चन्द्रशशी च गौर्याम् ॥ १ ॥ दूर्वा निशा ऋद्धिवचा
प्रिया च सा मापपर्णी शिभिरोचना त्वथ । त्रायन्तिका जीवनिता महाबला
मङ्गल्यकायामिति चन्द्रमाह्वयाः ॥ २ ॥ प्रियङ्गुच्छिन्ना त्रिवृता कणाह्वया
वन्दाकदूर्वा तुलसी च नीलिनी । दुर्गा खगः कस्तुरिकृष्णसारिवा श्यामा
महीन्दुः कथिता भिषग्वरैः ॥ ३ ॥

—:०:—

इत्थं विचिन्त्य विनिवेशिततत्तदेकानेकार्थनामगणसंग्रहपूर्णमेनम् । वर्गविचार्य
भिषजा बहुभक्तिभाजा ज्ञेयाः स्वयं प्रकरणानुगुणाः प्रयोगाः ॥ ४ ॥ एको
यश्च मनस्विनामचतुरो यश्च द्वयोरश्विनोरुयक्षाच्चाचतुरो नृपश्चवदनो नाम्नाऽ-
रिपणां जयी । एकार्थादिरमुष्य नामरचनाचूडामणौ यस्त्रयोविंशोऽसौ समपूरि
सार्धममुना ग्रन्थेन वर्गो महान् ॥ ५ ॥

इत्येकादशार्थाः ।

इति काश्मीरमण्डलप्रसिद्धवसतिश्रीमठसिंहगुहास्थानस्थितश्रीनन्दीस्फोटप्रसिद्ध-
महिमानन्दश्रीसोमानन्दाचार्यवंशोद्भवचतुर्दशविद्याविनोदपरिणतसमाग-
मद्विजयैराग्ययोग्यश्रीपरमहंसजगदविज्ञानतिमिरमार्तण्डश्रीचण्डेश्वराप-
रनामधेयश्रीराजराजेन्द्रगिरिश्रीपादपद्मसर्वशास्त्रमकरन्दामोदमु-
दितसद्वैद्यविद्याविशारदमानसहितारिधुरंधरनानाधनग्रहण-
सत्त्वगुणसहजश्रीमदीश्वरसूरिसूनुश्रीमदमृतेशानन्दचर-
णारविन्दमकरन्दानन्दितश्रीनरहरिपण्डितविरचिते
निघण्टुराजापरपर्यायवत्यभिधानचूडामणौ चैका-
र्थ्याद्यभिधानस्त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

समाप्तोऽयं परिशिष्टो राजनिघटुः ।

श्रीकामाक्ष्यै नमः ।

निवण्टमुत्तरं वक्ष्ये द्रव्याण्यत्राऽऽश्रितानि च ।

एकार्थद्वयार्थव्यर्थानि नानार्थानि तथैव च ॥ १ ॥

१ शतपुष्पा-शतप्रसूना(शतकुसुमा)	२९ सुवावृक्षः-विकङ्कतः ।
२ दण्डहस्ती-तगरम् ।	३० तापसवृक्षः-इङ्गुदीवृक्षः ।
३ भण्डीरी(भण्डीरिका)-मञ्जिष्ठा ।	३१ चर्मवृक्षः-भूजपत्रम् ।
४ सर्वरसः-सर्जरसः ।	३२ शङ्खपुष्पिका-क्षीरपुष्पी ।
५ बहुस्त्रवा (बहुश्रया)-सलुकी ।	३३ पयस्या-अर्कपुष्पी ।
६ कुम्भोलूखलकम्-गुग्गुलुः ।	३४ कन्दरालः-प्लक्षः ।
७ प्रावृषायणी-कपिकच्छः ।	३५ शफरी-अश्मन्तकः ।
८ अग्निज्वाला-धातकी ।	३६ कुटिलपुष्पम्-तिलपुष्पम् ।
९ कुकुरम्-स्थौण्यकम् ।	३७ वनत्रपुसी-चिर्भटम् ।
१० कोटिवर्पा-स्पृक्षा ।	३८ कंधरः-तण्डुलीयकः ।
११ चन्द्रकः-कम्पिलकः ।	३९ क्षुधाभिजननः-क्षुवकः ।
१२ रसः-बलिः ।	४० अजशृङ्गी-कर्कटशृङ्गी ।
१३ बृहत्त्वक्-सप्तपर्णः ।	४१ स्यन्दनः-अतिमुक्तकः ।
१४ मधुधातुः-अश्ममाक्षिकम् ।	४२ एलापर्णी-रास्ना ।
१५ ब्रह्मकुशा(ब्रह्मदर्भा)-अजमोदा ।	४३ कार्पासी-भारद्वाजी ।
१६ आत्मशल्या-लघुशतावरी ।	४४ भद्रकार्पासी-वन्यकार्पासी ।
१७ पुच्छविषाणिका, (विषा- (णिका-कर्कटशृङ्गी ।	४५ वीरणम्-वीरतरम् ।
१८ हट्टविलासिनी-नखम् ।	४६ अमीरुपर्णी-शतावरी ।
१९ अञ्जनकेशी-नालिका ।	४७ नालिका-शाकनालिका ।
२० इक्षुपत्री (क्षुद्रपत्री)-वचा ।	४८ मारिषः-गन्धारी ।
२१ हिङ्गुली(हिङ्गुलानि)-बृहती ।	४९ यवासकः-कुनाशकम् ।
२२ वनशृङ्गाटः(वनशृङ्गाटिका)-गोक्षुरः ।	५० क्षारपत्रम्-वास्तुकम् ।
२३ मण्डूकपर्णी, (मण्डूकपर्णः)- स्योनाकः ।	५१ कुठेरकः-कुठिञ्जरः ।
२४ गोकर्णी, गोपर्णी,-मूर्वा ।	५२ मत्स्यकाली-उपोदकी ।
२५ क्लीतनका-मधुयष्टिका ।	५३ शृङ्गवेरिका-गोजिह्वा ।
२६ महाक्लीतनका-शालिपर्णी ।	५४ निष्पावः-राजशिम्बी ।
२७ कुमुदिका-कटफलम् ।	५५ काकाण्डः-सूकरशिम्बी ।
२८ महाकुमुदिका-काश्मरी ।	५६ आढकी-तुवरी ।
	५७ कलिन्दकः-कर्कारुकः ।
	५८ कर्कटिका-उर्वारुः ।

४३६

धन्वन्तरीयनिघण्टौ—

५९ सोमकः—कूष्माण्डकः ।
 ६० राजककटिका—कर्कारुः ।
 ६१ व्यडम्बः—एरण्डः ।
 ६२ वासन्तः—कृष्णमुद्गः ।
 ६३ शारदः—पीतमुद्गः ।
 ६४ हरिमन्यः—चणकः ।
 ६५ मुकुष्टकः—मकुष्टकः ।
 ६६ प्रियङ्गुः—कङ्गुः ।
 ६७ हरेणुः—सतीनकः ।
 ६८ उमा—अतसी ।
 ६९ विष्णुकान्ता—अपराजिता ।
 ७० नारायणी—शतावरी ।
 ७१ कुमारः—जीवकः ।
 ७२ पल्लः—तिलकल्कः ।
 ७३ पलम्—मांसम् ।
 ७४ वल्लरम्—शुष्कमांसम् ।
 ७५ नागवल्ली—ताम्बूली ।

७६ धत्तूरफलम्—मातुलानी ।
 ७७ सुवर्चला—आदित्यपर्णी ।
 ७८ पाटला—पाटलीपुष्पम् ।
 ७९ एकविषा—त्रिवृत् ।
 ८० पृथुका—आज्यतण्डुला ।
 ८१ यवकः—गोधूमः ।
 ८२ यवः—सितशूकः ।
 ८३ कोरदूषः—कोद्रवः ।
 ८४ पुत्रम्—पुत्रजीवकः ।
 ८५ कालशाकम्—कालिकाशाकम् ।
 ८६ नन्दीमुखः—गोधूमः ।
 ८७ अक्षतधान्यम्—यवः ।
 ८८ अतसी—नन्दमुखी ।
 ८९ कुमारी—मुद्गपर्णी ।
 ९० अलातुका—अलातूः ।
 ९१ मातुलम्—मातुलफलम् ।

इत्येकार्थानि ।

अथ द्व्यर्थानि ।

१ मधु—माक्षिकम्, मार्द्रीकं च ।
 २ पयः—क्षीरम्, उदकं च ।
 ३ पिण्याकम्—तिलकल्कम्, तुरुष्कश्च ।
 ४ शिशुः—सौमाञ्जनम्, हरीतशाकश्च ।
 ५ प्रियङ्गुः—गन्धद्रव्यम्, कङ्गुश्च ।
 ६ धान्यम्—धान्यकम्, व्रीह्यादिकं च ।
 ७ सीरी—लाङ्गलीका, दर्मविशेषश्च ।
 ८ शताह्वा—शतपुष्पा, शतावरी च ।
 ९ उदुम्बरम्—क्षीरवृक्षः, ताम्रं च ।
 १० विश्वा—शुण्ठी, अतिविषा च ।
 ११ जया—तर्कारी, हरीतकी च ।
 १२ राजादनम्—क्षीरिका, पियालश्च ।
 १३ अम्बु—बालकम्, उदकं च ।
 १४ केसरम्—किञ्जल्कम्, नागकेसरम् ।
 १५ गन्धकम्—गन्धकः, पाषाणगन्धश्च ।
 १६ कुण्डली—गुडूची, कोविदारश्च ।
 १७ क्रमुकः—श्वेतरोध्रः, पूगश्च ।
 १८ बृहती—सिंही, वासा च ।
 १९ पिच्छला—शाल्मली, शिशपा च ।
 २० कटुका—नागबला, मृणालश्च ।
 २१ सेव्यम्—लामञ्जकम्, उशीरं च ।
 २२ वृक्षाम्लम्—अम्लिका, फलं च ।
 २३ दीप्यकम्—यवानी, अजमोदा च ।
 २४ कारवी—अजमोदा, शतपुष्पा च ।
 २५ कबरी—अजगन्धा, हिङ्गुपत्रिका च ।
 २६ स्वादुकण्टका—गोक्षुरकः, विकङ्कतश्च ।
 २७ ब्राह्मणी—स्पृका, भाङ्गी च ।
 २८ मधूलिका—मधुयष्टिका, मूर्वा च ।

एकार्थाद्यभिधानद्रव्यावलिः ।

४३७

- २९ मूर्वा-पीलुपर्णी, विम्बी च ।
 ३० अग्निमुखी-भल्लातकी, लाङ्गली च ।
 ३१ अग्निशिखः-कुसुम्भम्, कुङ्कुमं च ।
 ३२ क्रीतिका-मधुयष्टिका, नीलिका च ।
 ३३ आस्फोता-सारिवा, गिरिकार्णिका च ।
 ३४ अमोघा-पाटला, विडङ्गश्च ।
 ३५ अञ्जनम्-स्रोतोञ्जनम्, सौवीरं च ।
 ३६ अग्निः-चित्रकः, भल्लातश्च ।
 ३७ रोचनः-कम्पिलः, रोचना च ।
 ३८ श्वेतदूर्वा-गोलोमी, वचा च ।
 ३९ कणा-पिप्पली, जीरकं च ।
 ४० शारदी-सारिवा, जलपिप्पली च ।
 ४१ कृमिघ्नः-विडङ्गम्, हरिद्रा च ।
 ४२ देवी-मूर्वा, स्पृका च ।
 ४३ अरुणम्-मञ्जिष्ठा, अतिविषा च ।
 ४४ श्यामा-सारिवा, प्रियङ्गुश्च ।
 ४५ चर्मकपा-मांसरोहिणी, सातला च ।
 ४६ उग्रगन्धा-वचा, यवान्नी च ।
 ४७ मधुरा-काकोली, जीवकश्च ।
 ४८ मधुरम्-विषम्, जीविकम् ।
 ४९ चोचम्-त्वक्, पालेवतम् ।
 ५० निर्गुण्डी-शेफालिका, नीलसिन्धु-
 वारश्च ।
 ५१ पोटगलः-काशः, नलश्च ।
 ५२ शतिलशिवम्-सैन्धवम्, मिश्रेया च ।
 ५३ करञ्जः-करजः, नखश्च ।
 ५४ अलोमशा-काकजङ्घा, कासीसं च ।
 ५५ दीर्घमूला-शालिपर्णी, यवासकश्च ।
 ५६ मरुकः-जम्बीरकः, दमनकश्च ।
 ५७ परिल्याधः-जलवेतसः, कर्णिका-
 रश्च ।
 ५८ अजशृङ्गी-कर्कटशृङ्गी, विषाणिका
 च ।
 ५९ त्रिपुटा-त्रिवृत्, सूक्ष्मैला च ।
 ६० प्रत्यक्श्रेणी-दन्ती, द्रवन्ती च ।
 ६१ अपराजिता-श्वेतबला, गिरिक-
 णिका च ।
 ६२ पारावतपदी-काकजङ्घा, ज्योति-
 ष्मती च ।
 ६३ यवफलम्-वंशः, कुटजम् ।
 ६४ बालपत्रः-खदिरः, यवासश्च ।
 ६५ रुहा-दूर्वा, मांसरोहिणी च ।
 ६६ अरिष्टः-निम्बः, रसोनश्च ।
 ६७ धारा-गुडूची, क्षीरकाकोली च ।
 ६८ चित्रा-इन्द्रवारुणी, बृहदन्ती च ।
 ६९ पद्मा-पद्मचारिणी, भाङ्गी च ।
 ७० अमृणालम्-लामज्जकम्, उशीरं च ।
 ७१ गन्धकली-प्रियङ्गुः, चम्पककलिका
 च ।
 ७२ ऐन्द्री-इन्द्रवारुणी, इन्द्राणी च ।
 ७३ तुण्डिकेरी-बिम्बिका, कार्पासी च ।
 ७४ नतम्-तगरम्, स्योनाकश्च ।
 ७५ शकुलादनी-कटुका, जलपिप्पली
 च ।
 ७६ भण्डारिका-मञ्जिष्ठा, तण्डुलीयश्च ।
 ७७ दधि-श्रीवासकः, गोरसश्च ।
 ७८ क्षारः-यवक्षारः, सर्जिकाक्षारश्च ।
 ७९ तेजनी-तेजोवती, मूर्वा च ।
 ८० कटम्भरा-कटुका, स्योनाकश्च ।
 ८१ कर्कशम्-कासमर्दः, कम्पिलकश्च ।
 ८२ कुलकम्-पटोलम्, काकतिन्दुकं च ।
 ८३ पुष्करम्-पुष्करमूलम्, पयाक्षश्च ।
 ८४ तेजनः-शरः, वेणुश्च ।
 ८५ शतवीर्या-शतावरी, दूर्वा च ।
 ८६ सहस्रवीर्या-ऊर्ध्वकण्टकः, शता-
 वरी च ।
 ८७ दन्तशठः-जम्बीरः, कपित्थश्च ।
 ८८ दन्तशठा-चाङ्गेरी, आम्लिका च ।
 ८९ लोणित्थः-चाङ्गेरी, लोणिशाकं च ।
 ९० अम्लिका-चाङ्गेरी, तित्तिडीकं च ।
 ९१ कुवलयम्-नीलपद्मम्, बदरं च ।

४३८

धन्वन्तरीयनिघण्टौ—

९२ पुष्पफलम्—कूष्माण्डम्, कपित्थश्च ।	९८ शीतशिवम्—सैन्धवम्, मिश्रेया च ।
९३ श्रीपणी—काश्मरी, कदफलं च ।	९९ मोचा—कदली, शाल्मली च ।
९४ नन्दीवृक्षः—तूणिकम्, काश्मरी च ।	१०० अङ्गारवल्ली—भाङ्गी, गुड्जा च ।
९५ वितुन्नकम्—धान्यकम्, तुत्थं च ।	१०१ वारि—वालकम्, उदकं च ।
९६ भृङ्गः—भृङ्गराजः, त्वक् च ।	१०२ कोशातकी—महाकोशातकी, राज-
९७ गन्वारी—दुरालभा, गन्धपलाशी च ।	कोशातकी च ।

इति व्यर्थानि ।

अथ त्र्यर्थानि वक्ष्यामः ।

- १ सौवीरकम्—अञ्जनम्, काञ्जिकम्, वदरं च ।
- २ अरिष्टः—निम्बः, रसोनः, वासकश्च ।
- ३ महौषधम्—अतिविषम्, गुण्ठी, रसोनश्च ।
- ४ दुस्पर्शा—दुरालभा, कण्टकारिका, कपिकच्छुश्च ।
- ५ कृष्णा—पिप्पली, शालिका, अञ्जनं च ।
- ६ उपकुञ्चिका—जीरकद्वयम्, एला च ।
- ७ अमृता—गुडूची, हरीतकी आमलकी च ।
- ८ पिण्डा—हरिद्रा, खर्जुरी, हिङ्गुपत्रिका च ।
- ९ सोमवल्ली—वाकुची, गुडूची, ब्राह्मी, च ।
- १० शुकः—शिरीषः, स्थौण्यकम्, तालीस(श)पत्रं च ।
- ११ काला—उपकुञ्चिका, त्रिवृत्, नलिका च ।
- १२ कालमेपी—मञ्जिष्ठा, स्योनाकः, वाकुचिका च ।
- १३ कालानुसार्यकः—तगरम्, कालीयकम्, शैलेयकश्च ।
- १४ पलाशः—किंशुकम्, शङ्खी, पत्रकश्च ।
- १५ मोचा—कदली, शाल्मली, सौभाञ्जनश्च ।
- १६ पृथ्वीका—हिङ्गुपत्रिका, उपकुञ्चिका, सूस्पै(वृद्धे)ला च ।
- १७ लता—त्रियङ्गुः, सारिवा, ज्योतिष्मती च ।
- १८ मधु—क्षौद्रम्, पुष्परसः, मयं च ।
- १९ सुरभी—सल्लकी, एलवालुकम्, मुरा च ।
- २० श्रावः(?)—श्रीवासकम्, विल्वः, लवङ्गश्च ।
- २१ शिलाह्वा—शिलाजतु, शैलेयकम्, मनःशिला च ।
- २२ चाम्पेयः—चम्पकः, नागकेसरम्, पद्मकिञ्जल्कश्च ।

एकार्थाद्यभिधानद्रव्यावलिः ।

४३९

- २३ मयूरः—अपामार्गः, अजमोदा, तुत्थकश्च ।
 २४ पातयम्—विडलवणम्, यवक्षारम्, सौर्वचलं च ।
 २५ मधुपर्णी—गुडूची, काश्मरी, नलिका च ।
 २६ लक्ष्मीः—शमी(टी) पत्रचारिणी, ऋद्धिश्च ।
 २७ घोण्टा—वदरी, पूगः, मदनफलं च ।
 २८ वारिजः—शङ्खः, पद्मम्, लवङ्गं च ।
 २९ मर्कटी—आत्मगुप्ता, अपामार्गः, बल्लीकरञ्जश्च ।
 ३० बदरा—सुवर्चला, अश्वगन्धा, बराही च ।
 ३१ कपीतनः—आम्रातकः, पुष्पः, शिरीषश्च ।
 ३२ सोमवल्लः—श्वेतस्रदिरः, कदफलम्, विद्वदिरं च ।
 ३३ सहस्रवेधी—अम्लवेतसः, हिङ्गुः, कस्तूरिका च ।
 ३४ काश्मीरः—पुष्करमूलम्, कुङ्कुमम्, काश्मर्यं च ।
 ३५ प्रियकः—अशनः, प्रियङ्गुः, कदम्बश्च ।
 ३६ पारिमद्रकः—निम्बः, पारिजातः, देवदारुश्च ।
 ३७ जीवन्ती—गुडूची, वृक्षरुहः, शाकविशेषश्च ।
 ३८ हेमपुष्पी—विम्बी, दुस्पर्शा, पीतयूथिका च ।
 ३९ पद्मा—चारिणी, भार्ङ्गी, पद्मनालिका च ।
 ४० समुद्रान्ता—कार्पासी, यवासकः, स्पृक्ता च ।
 ४१ चुक्रिका—चाङ्गेरी, शण्डाकी, अम्लिका च ।
 ४२ चुकम्—क्षुद्राम्ला, अम्लवेतसः, चुक्रं च ।
 ४३ भूतिकम्—भूतुणम्, कटु(तृ)णम्, भूनिम्बश्च ।
 ४४ रसा (मुरसा)—रास्ना, सल्लकी, पाठा च ।
 ४५ अनन्ता—यवासकः, लाङ्गली, दुर्वा च ।
 ४६ कृष्णवृन्तिका—पाटला, काश्मरी, माषपर्णी च ।
 ४७ नादेयी—जलजम्बूः, जलवेतसः, तर्कारी च ।
 ४८ गोमेदकः—पत्रकम्, अङ्गोलः, रत्नविशेषश्च ।
 ४९ सौगन्धिकम्—नीलपद्मम्, कटु(तृ)णम्, गन्धपाषाणश्च ।
 ५० सुवहा—रास्ना, शेफालिका, गन्धनाकुली च ।
 ५१ पलङ्कपा—गुग्गुलुः, लाक्षा, गोक्षुरकश्च ।
 ५२ हैमवती—हरीतकी, सीहुण्डः, श्वेतवचा च ।
 ५३ पथ्या—हरीतकी, महाश्रावणी, पत्रचारिणी च ।
 ५४ ताम्रपुष्पी—धातकी, त्रिवृत्, पाटला च ।

४४०

धन्वन्तरीयनिघण्टौ—

- ५५ शतपर्वा—दूर्वा, वंशः, वचा च ।
 ५६ रोचनी—त्रिवृत्, कम्पिल्लकः, गोरोचना च ।
 ५७ विशल्या—लाङ्गली, दन्ती, गुडूची च ।
 ५८ रक्तसारः—पतङ्गः, खदिरः, रक्तचन्दनं च ।
 ५९ श्रेयसी—हरीतकी, रास्ना, गजपिप्पली च ।
 ६० शृङ्गी—अतिविषा, कर्कटशृङ्गी, ऋषभश्च ।
 ६१ कच्छुरा—यवासकः, दुरालभा, कपिकच्छूश्च ।
 ६२ मण्डूकपर्णी—ब्राह्मी, मञ्जिष्ठा, अरुलकश्च ।
 ६३ कालस्कन्धा—तिन्दुकः, श्यामखदिरः, तमालश्च ।
 ६४ लाङ्गली—ऋषभः, स्य(स्व)यंगुष्ठा, पृष्टि(श्चि)पर्णी च ।
 ६५ समङ्गा—बला, मञ्जिष्ठा, खदिरका च ।
 ६६ अक्षयः—सौभाञ्जनम्, महानिम्बः, समुद्रलवणं च ।
 ६७ अञ्जनम्—कृष्णाञ्जनम्, पुष्पाञ्जनम्, रसाञ्जनं च ।
 ६८ मधुरसा—द्राक्षा, मूर्वा, काश्मरी च ।
 ६९ स्वादुरसा—मृद्वीका, शतावरी, काकोली च ।
 ७० वसुकः—अर्कः, पांशुलवणम्, उ(तु)रुष्कश्च ।
 ७१ वशिरः—अपामार्गः, समुद्रलवणम्, पिप्पली च ।
 ७२ सहा—मुद्गपर्णी, बला, तरणी च ।
 ७३ विमहा(?)—सहा, माषपर्णी, महाबला च ।
 ७४ हरीतकी—वयस्था, क्षीरकाकोली, गुडूची च ।
 ७५ पीतदारुः—दारुहरिद्रा, देवदारुः, सरलश्च ।
 ७६ क्षीरिणी—दुग्धिका, शिखिनी, सारिवा च ।
 ७७ ऋष्यप्रोक्ता—अतिबला, शतावरी, कपिकच्छूश्च ।
 ७८ क्षीरी—विदारी, काकोली, औदुम्बरश्च ।
 ७९ अमृता—गुडूची, हरीतकी, धात्री च ।

इति त्र्यर्थानि ।

एकार्थाद्यभिधानद्रव्यावलिः ।

४४१

अथ नानार्थानि वक्ष्यामः ।

भृङ्गराजश्च भृङ्गारभ्रमरेषु प्रयोगतः(?)। चतुर्थी तु विजानीयाद्भृङ्गशब्दविभुङ्-
क्षणम् (?) ॥ १ ॥ सौवर्चल—*—*—*—। ग्रीवाभरणकं चैव चतुर्थं रुचकं
मतम् ॥ २ ॥ वृक्ष—*—*—*—*—। तथा च कृष्णलवणं तिलकं मेचसुः(?)
स्मृतम् ॥ ३ ॥ काकाद्वा काकमाची च काकोली काकणान्तिका । काकनासा
काकजङ्घा काकोदुम्बरिकाऽपि च सप्तस्वर्थेषु कथितः काकशब्दो विचक्षणैः
॥ ४ ॥ सर्पद्विरदमेषेषु सीसके नागकेसरे । नागदन्त्यां नागबल्यां नागशब्दो(ब्दं)
विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥ अक्षशब्दः स्मृतोऽष्टासु सौवर्चलविभीतके । कर्षरुद्राक्षप-
द्माक्षशकटेन्द्रियपाशके ॥ ६ ॥ मांसे द्रवे चेक्षुरसे पारदे मधुरादिषु । बालरोगे
(जले रागे) विषे नीरे रसे(सो) नवसु वक्ष्यते ॥ ७ ॥

इति राजनिघण्टुयुते धन्वन्तरीये निघण्टवेकार्थाद्यभिधान-
द्रव्यावलिः समाप्ता ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टुः ।

॥ शिवमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

अथ धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानाम्

अकारादिक्रमेण

वर्णानुक्रमणिका ।

अ.
 अकनिष्ठिकः—अरलिः
 अकूपारः—पानथिम्
 अक्षतण्डुला—बला
 अक्षतधान्यम् ४३६
 अक्षतः—अक्षता
 अक्षता २२३
 अक्षताः—अक्षता
 अक्षपांडा—यवतिका
 अक्षबलम् ४३०
 अक्षमः—चटकः
 अक्षशकः—कपित्थः
 अक्षसस्यः—कपित्थः
 अक्षम् ७४
 अक्षम्—विषयेन्द्रियम्
 अक्षः ४३०
 अक्षः—देवसर्पकः
 अक्षः—विभीतकः
 अक्षितजफलः—नारिकेलः
 अक्षि—दृष्टिः
 अक्षिपञ्चकम् ४०१
 अक्षिमेधजः—कमुकः
 अक्षीरः—महानिम्बः
 अक्षीवः ४४०
 अक्षोटः—आक्षोडः
 अक्षोडः—आक्षोडः
 अगदंकारी—वैद्यः
 अगदः—औषधम्
 अगदः—कुष्ठम्
 अगदः—नारोगः

अगमः—वृक्षः
 अगरु ९८
 अगरु—कालेयकम्
 अगरुवाचका—महत्या
 अगरुसारः—अगरु
 अगरुः—आर्द्रा
 अगस्तः ४२४
 अगस्तिः—अगस्त्यः
 अगस्त्यः ३६९
 अगस्त्यः ४२७
 अगस्त्यः—मुनिद्रुः
 अगस्त्यः—वकपुष्पम्
 अगः—पर्वतः
 अगः—वृक्षः
 अगुरुः ४३०
 अगुरुः—अग्निकाष्ठम्
 अगूढगन्धं—हिङ्गु
 अग्निकः—चित्रकः
 अग्निकः—भल्लातकः
 अग्निकाष्ठम् ४२१
 अग्निकर्षः—अग्निजारः
 अग्निकर्षः—सूर्यकान्तः
 अग्निकर्षा—तेजस्विनी
 अग्निजः—अग्निजारः
 अग्निजारः २९१
 अग्निजिह्वा—कलिकारी
 अग्निज्वाला ४२२
 अग्निज्वाला ४३५
 अग्निज्वाला—धातुर्का
 अग्निज्वाला—महाराष्ट्री

अग्निदमनी ३३५
 अग्निदीप्ता—तेजस्विनी
 अग्निधमनः—निम्बः
 अग्निधमनी—अग्निदमनी
 अग्निनिर्वासः—अग्निजारः
 अग्निफला—तेजस्विनी
 अग्निभासा—ज्योतिष्मती
 अग्निमथनः—अग्निमन्थः
 अग्निमन्थकः ४२८
 अग्निमन्थनः—अग्निमन्थः
 अग्निमन्थः २७
 अग्निमन्थः ४३१
 अग्निमुखः—भल्लातकः
 अग्निमुखी ४३७
 अग्निमुखी—कलिकारी
 अग्निवल्लभः—राला
 अग्निवल्लभः—सर्जकः
 अग्निवीर्यम्—सुवर्णम्
 अग्निशिखम्—सुवर्णम्
 अग्निशिखः ४३७
 अग्निरोखरम्—कुङ्कुमम्
 अग्निसंभवः—कुङ्कुमम्
 अग्निसहायः—पारावतः
 अग्निसंभवः—अग्निजारः
 अग्निसारम्—रसान्नम्
 अग्निः ४३०, ४३७
 अग्निः—कालः
 अग्निः—चित्रकः
 अग्निः—भल्लातकः
 अग्निः—सुवर्णम्

२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

अप्रपत्रकः—नीलिनी
 अग्न्या—रोचनी
 अङ्गवृक्षः—कदम्बः
 अङ्गः—उत्सङ्गादीनि
 अङ्कुरः—उद्ग्रेदः
 अङ्कुरः—यवासिका
 अङ्कुरः—उद्ग्रेदः
 अङ्कोटः ६०
 अङ्कोलकः ४२६
 अङ्कोलकः—अङ्कोटः
 अङ्गोलः ४२१
 अङ्गोलः—अङ्कोटः
 अङ्गोलः—देवदारु
 अङ्गोलः ४३९
 अङ्गजम्—आमिषम्
 अङ्गनान्तरम्—प्रिया
 अङ्गना—स्त्री
 अङ्गवस्त्रोत्था—श्वेतयूका
 अङ्गविकृतिः—अपस्मारः
 अङ्गम्—अवयवः
 अङ्गम्—शरीरम्
 अङ्गारकमणिः—प्रवालम्
 अङ्गारप्रस्थिकः—हिमावली
 अङ्गारवल्ली—भार्गी
 अङ्गारवल्लीका १९१
 अङ्गारवल्ली ४२८
 अङ्गारवल्ली—अङ्गारवल्लीका
 अङ्गारवल्ली—कङ्गुः
 अङ्गारवल्ली—भार्गी
 अङ्गुल्यः—अङ्गुल्यादीनि
 अङ्गुलादिमानम् ४१८
 अङ्गुलिसंभूताः—नखम्
 अङ्गुलीकला—निष्पावी
 अङ्गुलीसंधः—अङ्गुल्यादीनि
 अङ्गुल्याः—अङ्गुल्यादीनि
 अङ्गुल्यादीनि ३९७
 अङ्गुष्ठः—अङ्गुल्यादीनि
 अङ्गिप्रिः—वृक्षः
 अङ्गिप्रिवला—पृष्ठिपर्णी

अङ्गिः—पाणिः
 अङ्गिः—मूलम्
 अचला—अवनी
 अचिन्त्यजः—पारदः
 अच्युतावासः—पिप्पलः
 अजकर्णकः—सर्जकः
 अजगन्धः ४२८
 अजगन्धा ९०
 आजगन्धा ४२९, ४३१, ४३६,
 अजटा—तामलकी
 अजदण्डी—ब्रह्मदण्डी
 अजपुत्री ४३१
 अजभक्षा—धन्वयासः
 अजभृङ्गिका ४३२
 अजमोदा ८९
 अजमोदा ४२७, ४२८, ४३१,
 ४३१, ४३५, ४३६, ४३६, ४३९
 अजमोदा—मर्कटः
 अजमोदिका ४२९
 अजरम्—युवर्णम्
 अजरा—जार्णदारुः
 अजशृङ्गिका—मेघपुष्पम्
 अजशृङ्गी २३
 अजशृङ्गी ४३०, ४३५, ४३७
 अजः—छागलः
 अजाक्षी—काकोदुम्बरिका
 अजाघृतम् २३६
 अजा—छागलः
 अजाजिकः—जीरकम्
 अजाजी—जीरकम्
 अजादधि २४३
 अजादनी—धन्वयासः
 अजाक्षी—फली
 अजाक्षी—वृद्धदारुः
 अजाक्षी—वृषमेधा
 अजापयः २३९
 अजामूत्रम् २८३
 अजिता—सौराष्ट्री

अजिनपत्रिका ४०६
 अजिनयोनिः—मृगः
 अजिनम्—त्वक्
 अजितभूः—स्त्री
 अजिनकेशी ४३५
 अजिनत्रयम्—अजिनत्रितयम्
 अजिनत्रितयम् ४१९
 अजिनम् १२५
 अजिनम् ४३७, ४३८, ४३८, ४४०
 अजनी—कटुका
 अजनी—कालाजनी
 अजालिका—तन्तुवायादयः
 अजालिकारिका—रक्तपादी
 अटक्षकः—भिषङ्गाता
 अटक्षकः—वासकः
 अटवी—काननम्
 अट्टासकः—कुन्दः
 अट्टासः—कुन्दः
 अणव्यम्—भूमिभेदः
 अणुमुष्टिकः—विषमुष्टिः
 अणुरेवती—दन्ती
 अण्डकम्—कङ्कुष्ठम्
 अण्डकोशः ३९९
 अण्डगजः—चक्रमर्दः
 अण्डजः—पक्षी
 अण्डजः—मत्स्यः
 अण्डवस्त्रका—श्वेतयूका
 अण्डहस्ता—चक्रमर्दः
 अण्डम्—अण्डकोशः
 अतटः—कटकः
 अतसी ४२६, ४३६, ४३६
 अतसीतैलम् २३४
 अतसी—प्रतरीकः
 अतिकन्दकः—हस्तिचन्दः
 अतिकेसरः—कुञ्जकः
 अतिकेसरा—कुञ्जकः
 अतिगन्धकः—इङ्गुदी
 अतिगन्धकः—चम्पकः
 अतिगन्धः—गन्धकः

वर्णानुक्रमणिका ।

३

अतिगन्धः—भूतृणः
 अतिगन्धः—सुदूरः
 अतिगन्धालुः—पुत्रदात्री
 अतिगन्धिकः—हृषुषा
 अतिगुहा—वृष्टिपर्णाविशेषः
 अतिगुहा—शालिपर्णा
 अतिगन्धः—भूतृणम्
 अतिचरा—पद्मचारिणी
 अतिच्छत्रकः—भूतृणम्
 अतिच्छत्रकः—भूतृणः
 अतिच्छत्रा—शतपुष्पा
 अतिजागरः—कौञ्जः
 अतितीक्ष्णः—आसुरी
 अतितीक्ष्णः—दूर्वा
 अतिथिः—शिलाजनु
 अतिदीप्यः—कालः
 अतिपत्रकः—मागः
 अतिपत्रः—हस्तिचन्दः
 अतिचला ४४०
 अतिचला—बला
 अतिचला—बलिका
 अतिभारगः—अश्वखरजः
 अतिमुक्तकः ४३५
 अतिमुक्तकः—अतिमुक्तः
 अतिमुक्तकः—तिन्दुकः
 अतिमुक्तः २०१
 अतिमुक्तः ४२९
 अतिमोदा—गणिकारी
 अतिमोदा—अैष्मी
 अतिरसा—क्रीतनकम्
 अतिरसा—राष्णा
 अतिरुहा—मांशरोहिणी
 अतिरोगः—राजयक्ष्मा
 अतिलाशयः—ठिकः
 अतिविषम् ३१७
 अतिविषम् ४३८
 अतिविषा ८
 अतिविषा ४३९, ४३६, ४३७, ४४०

अतिविषा—श्वेतवचा
 अतिवृद्धा—वृद्धा
 अतिसारघ्नी—अतिविषा
 अतिसूक्ष्मः—चटकः
 अतिसारभः—आम्रः
 अतीतम्—कालत्रयम्
 अतीसारः ४०९
 अत्यन्तशोणितम्—सुवर्णैरैरिकम्
 अत्यम्लपर्णा ३३२
 अत्यम्लम्—वृक्षाम्लम्
 अत्यम्लः—वनवाजपूरकः
 अत्यर्कः—राजार्कः
 अत्यर्कः—शुक्लार्कः
 अत्युग्रगन्धा—अश्वक्षुरकः
 अत्युग्रं—हिङ्गु
 अदनम्—आहारः
 अद्यतनम्—कालत्रयम्
 अद्रिकर्णा—अश्वक्षुरकः
 अद्रिजम्—महारसाः
 अद्रिजम्—शिलाजनु
 अद्रिजा—तैहली
 अद्रिभृङ्गा—आखुकर्णा
 अद्रिः—पर्वतः
 अधरः—ओष्ठः
 अधरा ४१८
 अधःपुष्पी—गोजिह्वा
 अधःशल्यः—अपामार्गः
 अधःशिखरम्—शिरादीनि
 अधिककण्टकः—यासः
 अधिककण्टकः—यासः
 अधुनातनम्—कालत्रयम्
 अधोमुखा—गोजिह्वा
 अध्यमृता—शुक्रभाण्डी
 अर्थकः—राजार्कः
 अर्थगः—अश्वखरजः
 अनडुत् ४२७
 अनड्वान्—बलीवर्दः
 अनन्तम्—अत्रकम्
 अनन्तः—यासः

अनन्तः—सर्पः
 अनन्ता ४२१
 अनन्ता ४३९
 अनन्ता—अमिगन्धः
 अनन्ता—अवनी
 अनन्ता—दूर्वा
 अनन्ता—बहुला
 अनभिलापः—अरोचकम्
 अनलप्रभा—ज्योतिष्मती
 अनलः—चित्रकः
 अनलः—पित्तम्
 अनलः—मल्लतकः
 अनलः—सुवर्णम्
 अनवस्थानः—वायुः
 अनागतम्—कालत्रयम्
 अनागतातीर्त्वा—गौरी
 अनातपः—छाया
 अनामयम्—कुशलम्
 अनामिका—अङ्गुल्यादीनि
 अनामवम्—ध्याधिः
 अनातीः—नीरोगः
 अनार्यकम्—अगरु
 अनार्यकम्—काष्ठागरु
 अनिमिषः—मास्यः
 अनिर्वाणः—श्लेष्मा
 अनिलघ्नकः—विभीतकः
 अनिलः—पञ्चभूतानि
 अनिलः—वायुः
 अनिलान्तकः—इङ्गुदी
 अनिलापहः—कुलित्यः
 अनिलामयः—वातध्याधिः
 अनुकूला—दन्ती
 अनुकेसरोच्चाटा—मुस्ता
 अनुजम्—प्रपौण्डरीकम्
 अनुमतिः—पूर्णमा
 अनुष्णबलिका—दूर्वा
 अनूपजम्—आर्द्रकम्
 अनूपदेशः ३२१

४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दाना—

अनूपादिदेशमांसम् ३९१

अनूपालुः—पानीयालुः

अनूपाः २८५

अनूजु—तगरम्

अनेकयः—हस्ती

अनेहा—कालत्रयम्

अनोकहः—वृक्षः

अन्तरम् ४१८

अन्तरालकम्—अन्तरं

अन्तरिक्षजलम्—पानीयम्

अन्तरिक्षम्—अन्नकम्

अन्तर्दाहः ४१०

अन्तर्महानादः—शङ्खः

अन्तर्वन्ती—गुर्विणी

अन्तः—अन्तरं

अन्नवह्निका ४२३

अन्नवह्निका—सौम्या

अन्नम् ४००

अन्धकारम्—अन्धकारः

अन्धकारः ४१६

अन्धकारः—तमोगुणः

अन्धतमसम्—अन्धकारः

अन्धः—आहारः

अन्नविकारः—शुक्रम्

अन्नसंभवः—रसः

अन्न(न)सः—नक्षत्रवृक्षाः ३२८

अन्नम्—आहारः

अन्नाद्यम्—आहारः

अन्नाद्यम्—धान्यम्

अन्यकरत्नकः ४२९, ४३०, ४२९

अन्यपुष्टः—कोकिलः

अन्यपुष्टा—कोकिलः

अन्यपुष्टी—त्रायमाणा

अन्यवार्हणी ४३१

अन्या दोडी ३३८

अपघनः—अवयवः

अपटुः—रांगा

अपत्यजीवकः—पुत्रजीवः

अपत्यजीवः—पुत्रजीवः

अपत्यदा—पुषदा

अपत्रवह्निका—सौम्या

अपदी—महिका

अपराजिता ४३२, ४३३, ४३६,

४३७

अपराजिता—अश्वधुरकः

अपराजिता—बलामोटा

अपराजिता—विष्णुकान्ता

अपराजिता—शमी

अपराजिता—शुक्लाङ्गी

अपराजिता—हृषुषा

अपरिस्त्रानः—सैरेयकः

अपरुः—ताम्रकण्टकः

अपर्वदण्डः ३५९

अपशोकः—अशोकः

अपस्मारः ४१०

अपाकशाकम्—आर्द्रकम्

अपाङ्गः ३९६

अपाटलम्—कुष्ठम्

अपाटवम्—कुष्ठम्

अपाटवम्—व्याधिः

अपाटवम्—स्तैमित्यम्

अपानम्—ककुन्दरादीनि

अपानः—वायुः

अपामार्गः ६०, ४२३,

४२६, ४३०, ४३१, ४३९,

४३९, ४४०

अपामार्गः—रक्तपुष्पः

अपां नाथः—पानीयम्

अपुष्पफलसम्बन्धः—उदुम्बरः

अपुष्पफलदः—पनसः

अपूपः—गोधूमः

अपेतराक्षसी—मुरसा

अप्रहतम्—खिलम्

अफलः—अवकेशी

अफलः—व्रीहिः

अफूकम् २३२

अफूकम्—अफूकम्

अफूकम्—अफूकम्

अफूकम्—अफूकम्

अबला—स्त्री

अब्जकेसरम्—तुङ्गम्

अब्जम्—कवलम्

अब्जम्—कुमुदम्

अब्जा ४३१

अब्जिनी—पद्मिनी

अब्दनादा ४२८

अब्दसारः—कर्पूरः

अब्दनादा ४२८

अब्दः—मुस्ता

अब्दः—संवत्सरः

अब्धिप्रिण्डरम्—समुद्रफेनम्

अब्धिफेनकः—सामुद्रम्

अब्धिसारम्—रत्नसामान्यम्

अब्धिः—पानीयम्

अभयम्—उशीरम्

अभया ४२६, ४२९, ४३३

अभया—हरीतकी

अभयः—हसः

अभिरुचा—कान्तिः

अभिधारः—धृतम्

अभिज्ञः—पण्डितनामानि

अभिमन्थकः ४२८

अभिमानः—अहंकारः

अभिष्यन्दि—वृंहणादिनामानि

अभीतिः—छाया

अभीरुपणी ४३५

अभीष्टः—तिलकः

अभेद्यम्—हीरकम्

अभ्यञ्जनम्—तैलम्

अभ्यन्तरं—अन्तरं

अभ्यमितः—रोगी

अभ्यवहारः—भोजनम्

अभ्यान्तः—रोगी

अभ्रकम् २८९

अभ्रकम् ४२७

अभ्रकम्—अब्दः

अभ्रकम्—गगनम्

अभ्रकम्—महारसाः

वर्णानुक्रमिका ।

६

अभ्रपटवम्—अभ्रकम्
 अभ्रमांसी ४३४
 अभ्रलोहम्—वैद्युतम्
 अभ्रलोहिनी—बालुका
 अभ्रसारः—कर्पूरः
 अभ्रम्—अभ्रकम्
 अभ्रम्—महारसाः
 अभ्रम्—मुस्ता
 अमङ्गल्यः—पारावतः
 अमरकण्टिका—शतावरी
 अमरदारु—देवदारुः
 अमरः—पारदः
 अमरा—ऐन्द्री
 अमराजरा—गृहकन्या
 अमरादिदारु—देवदारुः
 अमरा—मूर्वा
 अमरा—वटः
 अमरा—मूर्वा
 अमलमणिः—स्फटिकः
 अमलरत्नम्—स्फटिकः
 अमलम्—विमलम्
 अमला—महानीली
 अमला—सातला
 अमावस्या—अमावास्या
अमावास्या ४१६
 अमिलातकः—तरणी
 अमृणालम् ४२६, ४३७
 अमृणालम्—उशीरम्
 अमृणालम्—जमजकम्
 अमृतकन्दा—गुडूची
 अमृततरङ्गिणी—रात्रिनामानि
 अमृतफलम् ४२६
 अमृतफलम्—वयस्था
 अमृतफलाख्यम्—पालेवतम्
 अमृतफला—द्राक्षा
 अमृतफला—वयस्था
 अमृतरसा—उत्तरापथिका
 अमृतलता—गुडूची

अमृतवल्ली—गुडूची
 अमृतसंभवा—गुडूची
 अमृतसंभवा—गुडूची
 अमृतसोदरः—घोटः
 अमृतस्रवा ४३१, ४२९
अमृतस्रवा ४३३
 अमृतस्रवा—रुदन्ती
 अमृतम् ४२६, ४३०
अमृतम् ३१६
 अमृतम्—औषधम्
 अमृतम्—घृतम्
 अमृतम्—दुग्धम्
 अमृतम्—पानीयम्
 अमृतम्—पारदः
 अमृतम्—विषम्
 अमृतः—गृष्टिः
 अमृतः—मकुष्टका
 अमृता ४३८, ४४०
 अमृता—ऐन्द्री
 अमृता—गुडूची
 अमृता—दूर्वा
 अमृताफलः—पटोलः
 अमृता—बहुला
 अमृता—वयस्था
 अमृतासङ्गम्—तुल्यम्
 अमृता—सुरा
 अमृता—साराश्री
 अमृता—हरीतकी
 अमृतात्पन्नम्—तुल्यम्
 अमृतोत्पन्ना—दंशः
 अमृतोत्पन्ना—मक्षिका
 अमृतोद्भवम्—तुल्यम्
 अमृतोद्भवा—बहुला
 अमृतोपमम्—तुल्यम्
 अमोघफलोदयः—फलितवृक्षः
 अमोघा ४२७, ४३७
 अमावा—पाटला
 अमावा—विडङ्गा

अम्बकम्—दृष्टिः
 अम्बरम्—अभ्रकम्
 अम्बष्टका—अम्बिका
 अम्बष्टकी—पाठा
 अम्बष्टतरुः—नक्षत्रवृक्षाः ३२७
 अम्बष्टा ४३३
 अम्बष्टा—अङ्गारवहिका
 अम्बष्टा—अम्बिका
 अम्बष्टा—सुद्राम्बिका
 अम्बष्टा—पाठा
 अम्बष्टा—यूथिका
 अम्बष्टिका—अम्बिका
 अम्बा—अम्बिका
 अम्बाला—अम्बिका
 अम्बालिका—अम्बिका
अम्बिका ११८
 अम्बिका—श्वेताम्बी
 अम्बु ४३६
 अम्बुजन्म—कमलम्
 अम्बुजम्—कमलम्
 अम्बुजम्—कुमुदम्
 अम्बुदः—अश्मन्तकः
 अम्बुधरः—मुस्ता
 अम्बुधिस्रवा—गृहकन्या
 अम्बुधिः—पानीयम्
 अम्बु—पानीयम्
 अम्बुप्रसादनफलम्—कतकम्
 अम्बुप्रसादः—कतकम्
 अम्बुरहम्—कमलम्
 अम्बुरुहा—पद्मचारिणी
 अम्बुवहिका—करका
 अम्बु—बालकम्
 अम्बुवासा—पाटला
 अम्बुवासिनी—पाटला
 अम्भः—पानीयम्
 अम्भःसारम्—मौक्तिकम्
 अम्भोजम्—कमलम्
 अम्भोजम्—कुमुदम्

६

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

अम्भोदः—मुस्ता
 अम्भोधिपल्लवः—प्रवालम्
 अम्भोराशिः—पातीयम्
 अम्भोरुहम्—कमलम्
 अम्लकाण्डम्—लवणतृणम्
अम्लगुणाः ४१२
 अम्लचुक्रिका—आम्लिका
 अम्लचूडः—आम्लिका
 अम्लजम्बीरकाक्षयः—निम्बूकः
 अम्लनायकः—अम्लः
 अम्लपत्रिका—क्षुद्रा म्लिका
 अम्लपत्री—क्षुद्राम्लिका
 अम्लपत्री—पलाशी
 अम्लपूरम्—वृक्षाम्लम्
 अम्लफलम्—वृक्षाम्लम्
 अम्लफलः—आम्रः
 अम्लबीजम्—वृक्षाम्लम्
 अम्लभेदनः—अम्लः
 अम्लमहीरुहः—वृक्षाम्लम्
 अम्ललोठिका—क्षुद्राम्लिका
 अम्ललोगिका—क्षुद्राम्लिका
 अम्लवती—क्षुद्राम्लिका
 अम्लवल्ली—तिलकन्दः
 अम्लवाटकः—आम्रातकः
 अम्लवाटी—बहुला
 अम्लवातकः—आम्रातकः
 अम्लवास्तुकम्—चुकम्
 अम्लवृक्षम्—वृक्षाम्लम्
 अम्लवृक्षः—वृक्षाम्लम्
अम्लवेतसः ४२१
 अम्लवेतसा ४३९, ४३९
 अम्लवेतसम्—अम्लः
 अम्लवेतसः—अम्लः
 अम्लशाकम्—वृक्षाम्लम्
 अम्लशाकालयम्—चुकम्
 अम्लशाखाः—वृक्षाम्लम्
 अम्लसरा—बहुला
 अम्लसारकः—काविकम्

अम्लसारम्—आम्लिका
 अम्लसारम्—सूक्तम्
 अम्लसारः—अम्लः
 अम्लसारः—आम्लिका
 अम्लसारः—निम्बूकः
 अम्लसारः—हिन्तालः
 अम्लहिलमोचिका—चुकम्
 अम्लम्—मथितदधि
 अम्लम्—सूक्तम्
अम्लः ८९, ४१२
 अम्लः—वीजपूर्णः
 अम्ला—आम्लिका
 अम्ला—क्षुद्राम्लिका
 अम्लाक्षया—निकुत्रिका
 अम्लाङ्कुशः—अम्लः
 अम्लातकी—पलाशी
 अम्लानः—तरणी
 अम्ला—शशाण्डुली
 अम्ला—श्रीवल्ली
 आम्लिका ४२८, ४२९, ४३६,
 ४३७, ४३९
 आम्लिका—आम्लिका
 आम्लिका—पलाशी
 अम्ली—आम्लिका
अयनम् ४१५
 अयस्कान्तम्—लोहम्
 अयस्तम्भिनी—लिङ्गिनी
 अयः—लोहम्
 अयःशिष्टम्—लोहोच्छिष्टम्
 अयुग्मपर्णः—सप्तपर्णः
 अयोच्छिष्टम्—लोहोच्छिष्टम्
 अयोमलम्—लोहोच्छिष्टम्
 अरक्तलशुनः ४३९
 अरणिकः—अग्निमन्थः
 अरणिः—क्षुद्राग्निमन्थः
अरणी ५७
 अरणी ४२९
 अरणी—अग्निमन्थः

अरण्यकदली—गिरिकदली
अरण्यकार्पासी ३३९
 अरण्यकुलत्थिका—कुलत्था
 अरण्यकुसुम्भः—कुसुम्भम्
अरण्यचटकः २९५
 अरण्यजः—रोचना
 अरण्यजा—पेज
 अरण्यजरिः—बृहत्पाली
 अरण्यतिलकः—जतिलः
 अरण्यधान्यम्—नीवारः
 अरण्यधान्यम्—शालिः
 अरण्यविम्बिका—तुण्डः
 अरण्यमुद्रः—मकुष्ठका
 अरण्यमुद्रा—मुद्रपर्णा
 अरण्यवायसः—काकः
 अरण्यवासिनी—अत्यम्लपर्णा
 अरण्यवास्तुकः—कुणञ्जरः
अरण्यशालिः ४२२
 अरण्यसूरणः—अशोत्रः
 अरण्यम्—काननम्
 अरण्यानी—महावनम्
अरतिः ४००
 अरलूकः—स्थोनाकः
 अरलूकः—स्थोनाकः
 अरविन्दम्—कमलम्
 अरविन्दम्—कुमुदम्
 अरविन्दम्—ताम्रम्
 अरविन्दम्—रक्तपद्मम्
 अरसः ४२९
 अरिमदः—कासमदः
 अरिमारः—इरिमेदः
 अरिमेदकः—इरिमेदः
 अरिमेदः—इरिमेदः
 अरिमेदः—बिल्वः
 अरिष्टफलः—निम्बः
 अरिष्टसंधानम्—आसवः
 अरिष्टम्—सुरा
 अरिष्टः ४२७, ४३७, ४३८

वर्णानुक्रमणिका ।

७

अरिष्टः—काकः
 अरिष्टः—किराततिक्तः
 अरिष्टः—निम्बः
 अरिष्टः—रसोनः
 अरिष्टः—रीटाकरजः
 अरिष्टा—कटुका
 अरिष्टा—गाङ्गेरुकी
अरिः १२
 अरुचिः—अरोचकम्
 अरुजः—आरग्वधः
 अरुणकमलम्—रक्तपद्मम्
 अरुणपुष्पी—सिन्दूरी
 अरुणलीचनः—पारावतः
 अरुणम् ४३७
 अरुणम्—कडकमम्
 अरुणम्—सिन्दूरम्
 अरुणः—गुडः
 अरुणः—चित्रकः
 अरुणः—पुनराः
 अरुणा—अतिविषा
 अरुणा—ऐन्द्री
 अरुणा—चूडामणिः
 अरुणा—मात्रिष्ठा
 अरुलकः ४४०
 अरुष्करम्—भल्लातकः
 अरुष्करः ४२७, ४३०
 अरुष्करः—भल्लातकः
 अरुष्कः ४२६
 अरुष्कः—भल्लातकः
अरुहा ४२१
अरोचकम् ४०९
 अरोचकः—अरोचकम्
 अर्ककान्ता—सुवर्चला
 अर्कक्षीरम्—उपविषम्
 अर्कचन्दनम्—रक्तचन्दनम्
 अर्कपुष्पी ४३५
 अर्कप्रिया—जपा
 अर्कभक्ता—सुवर्चला

अर्कवल्गुमः—बन्धूकः
 अर्कवेधं—तालीसकम्
 अर्कसारिवः—शालयः
 अर्कहिता—सुवर्चला
अर्कः १३६
 अर्कः ४२८, ४४०
 अर्कः—उपविषम्
 अर्कः—क्षीरपर्णी
 अर्कः—नक्षत्रवृक्षाः ३२७, ३२८
 अर्कावर्तः—सुवर्चला
 अर्कावर्तः—सूर्यः
 अर्केन्दुविश्लेषः—तिथिः
 अर्केन्दुसंगमः—अमावास्या
 अर्कोपलः—सूर्यकान्तः
 अर्घ्यम्—मधु
 अर्घ्या—बलीवर्दः
 अर्घ्यार्हः—मुचकुन्दः
 अर्जकः ४३१
 अर्जकः—कुटेरकः
 अर्जनी—बलीवर्दः
 अर्जुनयुग्मकम् ४३०
अर्जुनः १९३
 अर्जुनः—नक्षत्रवृक्षाः ३२७, ३२८
 अणवः—पानीयम्
 अर्णः—पानीयम्
 अर्णोभवः—शङ्खः
 अर्थसिद्धकः—सिन्दुवारः
 अर्थः—रत्नानि
 अर्थचन्द्रा—श्यामा
 अर्थचन्द्रिका—कर्णरुफोट्टा
 अर्थतिक्तः—किराततिक्तः
 अर्थधान्यः—त्रीहिः
 अर्थरात्रः—रात्रिनामानि
 अर्थोदकम्—तकम्
 अर्वरम्—अहृत्यम्
 अर्भकः—बालसामान्यनामानि
 अर्भः—बालसामान्यनामानि
 अर्वा—घोटः

अशः ४०९
 अशोसि—अशः
अशोत्रः १६८
 अलक्तम्—कुसुम्भम्
अलक्तकः ३४७
 अलक्तकः ४३०
 अलक्तकः—लाक्षा
 अलर्कः—राजार्कः
 अलसम्—संकुचितम्
 अलम्—हरितालम्
 अलावुका ४३६
 अलावुः ४३६
 अलाम्बू—क्षीरतुम्बी
 अलिकम्—ललाटम्
 अलिकुलसंकुलः—कुञ्जकः
 अलिदूर्वा—दूर्वा
 अलिद्रोणः—तन्तुवागादयः
 अलिपत्रिका—वृश्चिका
 अलिपर्णी—वृश्चिकाली
 अलिमत्स्यः—मत्स्यः
 अलिमोहिनी—कैविका
 अलिस्कन्धाः—कुलित्यः
 अलिः—भ्रमरः
 अली—भ्रमरः
 अलूलः—अशोत्रः
 अलोमशाः ४३७
 अल्पकः—यासः
 अल्पगुणः—मोथिका
 अल्पपत्रिका—रक्तपुष्पः
 अल्परसा—हैमवती
 अल्पः—मृदुदर्भः
 अल्पास्थि—परुषकम्
 अल्लका—धान्यकम्
अवकेशी ३२९
 अवगूडगन्धः—हिङ्गु
अवटः ३९७
 अवदंशक्षमः—शिग्रुः
 अवतिः—अवनी
अवनी २९१

अवनी—त्रायमाणा
 अवनीधरः—पर्वतः
 अवन्तिसोमम्—काञ्चिकम्
 अवन्थः—फलितवृक्षः
 अवन्त्या—कूर्कोटका
 अवयवस्थानम्—शरीरम्
अवयवः ३९५
 अवरोहः—जटा
 अवरोही—वटः
 अवलिका—आन्यकम्
 अवलेहः—आँषधम्
 अवलुजा—बाकुची
 अवष्टम्—शरीरम्
 अवसरः—कालत्रयम्
 अवाक्पुष्पी—मिश्रेया
 अवाक्पुष्पी—शतपुष्पा
 अवर्चा—दक्षिणा
 अवलुकः—पानीयालुः
 अविकः—भेडः
 अविक्रिया—श्वेता
 अविप्रियः—श्यामाकः
 अविप्रिया—श्वेता
 अविमुक्—ईदामृगः
 अविमुक्तः—अतिमुक्तः
 अविर्षा—जलशायी
 अविः—भेडः
 अव्यथा—हरीतकी
 अव्ययः—आत्मा
 अशनम्—आहारः
 अशनम्—मोजनम्
अशनः १९५
 अशनः—४३९
 अशनः—बाजवृक्षः
 अशनिः—हीरकम्
 अशाखा—शुला
 अशितजफलः—नारिकेलः
 अशिरम्—हीरकम्
 अशिरी—काशः
 अशीरा—काशः

अशुद्धम्—रक्तम्
 अशोकरोहिणी—कटुका
अशोकः २०३
 अशोकः—४२९, ४२७, ४३०
 अशोकः—नटः
 अशोचा—ग्रीहिः
 अश्वालः—काशः
 अश्मकदली—काष्ठकदली
 अश्मकेतुः—चतुष्पत्री
 अश्मगर्भजम्—गाढमृतम्
 अश्मघ्नः—पाषाणभेदकः
 अश्मजतुकम्—शिलाजतु
 अश्मजम्—लोहम्
 अश्मजम्—शिलाजतु
 अश्मजित्—पाषाणभेदकः
अश्मन्तकः ४३
 अश्मन्तकः—४३५
 अश्मपुष्पकम्—शैलेयम्
 अश्मभेदकः—पाषाणभेदकः
 अश्ममलवृडा—वृडाभणिः
 अश्ममाक्षिकम्—४३५
 अश्मराशिः—पर्वतः
 अश्मरी—मूत्ररोधः
 अश्मलाक्षा—शिलाजतु
 अश्मसारः—लोहः
 अश्मा—प्रावा
 अश्मान्तः—अश्मन्तकः
 अश्मोत्थम्—शिलाजतु
 अश्वद्वा—अरोचकम्
अश्वकर्णः ४२२
 अश्वकर्णः—जरणट्टम्
अश्वक्षुरकः १५१
 अश्वक्षुरः—अश्वक्षुरकः
 अश्वक्षुरा—अश्वक्षुरकः
 अश्वक्षुरिका—अश्वक्षुरकः
अश्वखरजः २६७
 अश्वखुरः—अश्वक्षुरकः
 अश्वगन्धः—रोहिणः
अश्वगन्धा ६२

अश्वगन्धा ३३९
 अश्वघ्नः—करवीरः
 अश्वघ्नी—तेजस्विनी
 अश्वतरः—अश्वखरजः
 अश्वतरः—सर्पः
 अश्वत्थफला—हृपुषा
 अश्वत्थसंनिभा—पिप्पलः
 अश्वत्थः—पिप्पलः
 अश्वत्थः—पुनर्वसू
 अश्वत्था—श्रीवल्ली
 अश्वत्थी—पिप्पलः
 अश्वनाशकः—करवीरः
 अश्वनुच्छा—माषपर्णा
 अश्वपुच्छिका—माषपर्णा
 अश्वपुत्री—सल्लकी
 अश्वमारकः—करवीरः
अश्वमूत्रम् २८५
 अश्वमूत्री—सल्लकी
 अश्वमोहकः—करवीरः
 अश्वरोधकः—करवीरः
 अश्वहा—करवीरः
 अश्वः—४२९
 अश्वः—प्राग्याः
 अश्वः—घोटः
अश्वामृतम् २३७
 अश्वः—घोटः
अश्वदधि २४४
 अश्वान्तकः—करवीरः
अश्वापयः २४०
 अश्वालः—काशः
 अश्वारोहकः—अश्वगन्धा
 अश्विनी—घोटः
अश्वीयनवनीतम् ३८५
 अष्टपदी—मल्लिका
 अष्टपादः—कोकडः
 अष्टपादः—महाशृङ्गः
अष्टलोहः ४२०
अष्टाङ्गम् ४११
 अष्टाङ्गम्—शरीरम्

वर्णानुक्रमणिका ।

९

अष्टाङ्गिः—कोकडः
 अष्टापदम्—सुवर्णम्
अष्टार्थाः ४३३
 अष्टिका—धान्यमानम्
 अष्टीलिका—त्रपु
 अष्टीवत्—ऊरु
 असनः—अशनः
 असारम्—काष्ठाग्रह
 भासितपक्षः—तिथिः
 असितः ४३१
 असितः—कृष्णपक्षः
 असितः—कोकिलः
 असिता—कोकिलः
 असिताञ्जनी—कालाञ्जनी
 असिता—नीलिनी
 असितालुः—नीलालुः
 असितोत्पलम्—कुसुदम्
 असिपत्रः—इक्षुः
 असिपत्रः—गुण्डः
असिश्म्वी ३५५
 असृक्—कुङ्कुमम्
 असृग्धरा—त्वक्
 असृक्—रक्तम्
 असृक्—स्पृक्का
 अस्त्रम्—व्याघ्रनखम्
अस्थि २६४
 अस्थिजननी—वस्ना
 अस्थिजम्—अस्थिसारम्
 अस्थिपञ्जरः—शरीरास्थ्यादीनि
 अस्थिसम्बन्धनः—प्रियङ्गुः
 अस्थिसम्भवम्—अस्थिसारम्
अस्थिसारम् २६४
 अस्थिसारः—अस्थिसारम्
 अस्थिलेहम्—अस्थिसारम्
 अस्निग्धदासकम्—देवदारुः
 अस्त्रखदिरः—ताम्रकण्टकः
 अस्त्रजम्—आमिषम्
 अस्त्रपः—जलूका
 अस्त्रबिन्दुच्छदा—लक्ष्मणा

२

अस्त्रमातृका—रसः
 अस्त्रोधिनी—रक्तपादी
 अस्त्रवल्गुः—सारसः
 अस्त्रम् ४३०
 अस्त्रम्—कुङ्कुमम्
 अस्त्रम्—रक्तम्
 अस्त्रप्रा—तेजस्विनी
 अहोदिवम्—अहोरात्रादयः
 अहर्निशम्—अहोरात्रादयः
 अहर्मुखम्—प्रातः
अहंकारः ४०१
 अहंता—अहंकारः
 अहंमतिः—अहंकारः
 अहार्यः—पर्वतः
 अहिच्छत्रा—शतपुष्पा
 अहिच्छत्रा—शर्करा
 अहित्यः—मेथिका
 अहिफेनकम्—अफूकम्
 अहिफेनम्—अफूकम्
 अहिफेनः—उपविषम्
 अहिभुक्—नाकुली
 अहिभुक्—महासुगन्धा
 अहिमर्दिनी—महासुगन्धा
 अहिभारकः—इरिमेदः
 अहिमारः—इरिमेदः
 अहिमेदकः—इरिमेदः
 अहिमेदः—इरिमेदः
 अहिलता—महासुगन्धा
 अहिः—बिलेशयः
 अहिः—सर्पः
 अहोरात्रः—अहोरात्रादयः
 अहोरात्रः—पलादयः
अहोरात्रादयः ४१५
 अंशुमती—शालिपर्णी
 अंशुकं—तमालपत्रम्
अंशुकः ४२४
 अंसः—अवयवः
आ
 आकरजम्—रत्नसामान्यम्

आकरः ३२४
 आकरालकाः—मसूरिका
 आकर्षकारिका—कारी
आकाशमांसी १०५
 आकाशवल्ली—खवल्ली
 आकाशसलिलम्—पानीयम्
 आकाशम्—अश्रकम्
 आकाशम्—गगनम्
 आकाशम्—पञ्चभूतानि
 आकाशः—उद्यानम्
आक्षतैलम् २३५
आक्षोडः १८०
 आखुकार्णिका—द्रवन्ती
आखुकर्णी ३३१, ४२३
 आखुकर्णी ४३२
 आखुपर्णिका—द्रवन्ती
आखुपर्णी ४२४
 आखुपर्णी ४२८
आखुपाषाणः ३७७
 आखुविषहा—जीमूतकः
 आखुः ४३१
 आखुः—बिलेशयाः
 आखुः—मूषकः
 आखोटः ४२९
 आखोटः—भूतवृक्षकः
 आगमावर्ता—वृश्चिकाली
 आगामि—कालत्रयम्
 आग्नेयम्—रक्तम्
 आग्नेयम्—सुवर्णम्
आग्नेयी ४१८
 आग्रहायणिकः—मार्गशीर्षः
 आग्रहकः—रक्तपुष्पः
 आचमनम्—बालकम्
 आजन्मसुरभिपत्रः—जम्बीरः
 आज्यतण्डुला ४३६
 आज्यम्—घृतम्
 आटरूपः—वासकः
 आटवीमूलकम्—गृध्रनम्
आढकी २२६

१०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

आढकी ४३५
 आढकी—तुवरी
 आढकी—धान्यमानम्
 आढकी—सौराष्ट्री
 आणवीनम्—भूमिभेदः
 आण्डकम्—त्रपु
 आतङ्कः—व्याधिः
 आतपः—आतपादयः
 आतपः—आतपादिगुणाः
 आतपादयः ४१५
 आतपादिगुणाः ४१६
 आतपाभावः—छाया
 आतुरः—रोगी
 आत्मुकम्—त्रपु
 आत्मगुप्ता ४३९
 आत्मगुप्ता—कपिकच्छः
 ”
 आत्मगुप्तानैलम् २३५
 आत्मघोषः—काकः
 आत्मनीनम्—पथ्यम्
 आत्मरक्षा—विशाला
 आत्मशल्या ४२२
 आत्मशल्या ४३५
 आत्मशल्या—शतावरी
 आत्मा ४०१
 आत्मा—शरीरम्
 आत्मोद्भवा—नारपणी
 आदानम् ४११
 आदिलकान्ता ४२७
 आदिलकान्ता—सुवर्चला
 आदिलपणी ४३६
 आदिलभक्ता ४३२
 आदिलभक्ता—सुवर्चला
 आदिलवल्ली—सुवर्चला
 आदिम—अवनी
 आद्यपुष्पकम् ४१९
 आया—अवनी
 आया—तिथिः
 आनडुही—बलीवर्दः

आनद्धा ४२७
 आननम्—मुखम्
 आनाहः—विष्टम्भः
 आनीलम्—त्रपु
 आन्यम्—तमोगुणः
 आपगा—पानीयम्
 आपन्नसत्त्वा—गुर्विणी
 आपहत्—सर्पः
 आपः—पानीयम्
 आपिन्नम्—सुवर्णम्
 आपितम्—पद्मकेसरम्
 आपीतम्—हेमसाक्षिकम्
 आपीतः—तृणिः
 आपूर्यमाणः—शुक्लपक्षः
 आप्पायनम्—बृहणादिनामानि
 आमगन्धा—ब्रीहिः
 आमर्षी—कटुका
 आमण्डः ४२८
 आमण्डः—एण्डः
 आमन्द्रः ४२८
 आमफलम् ३२७
 आमयम्—कुष्ठम्
 आमयः—व्याधिः
 आमथवी—रोगी
 आमरोगः—व्याधिः
 आमलकसारः—गन्धकः
 आमलकम्—काष्ठधार्त्रा
 आमलकम्—वयस्था
 आमलका ४३८
 आमलकापत्रम्—तार्लसकम्
 आमलका—वयस्था
 आमः ४१०
 आमाशयः ३९८
 आमिषकरम्—रक्तम्
 आमिषप्रियः—कङ्कः
 आमिषम् २६४
 आमूषिका—दीर्घतुण्डा
 आमृणालम् ४२५
 आमोदजननी—बहुला

आमोदः—परिमलः
 आम्रगन्धकृत्—समष्टिलः
 आम्रचिबकः—४३९
 आम्रशालिः—ब्रीहिः
 आम्रः १६०, ४२२
 आम्रः ४३९
 आम्रः—पूर्वाभाद्रपदा ३२७,
 ३२८
 आम्रातकम् ४२७
 आम्रातकः १७१
 आम्रातकः ४२८, ४३९
 आम्रातकः—पीतनकः
 आम्रातः—आम्रातकः
 आम्रान्तः—राजाम्रः
 आम्लपञ्चकम् ३०६
 आम्लपञ्चकः—अश्मन्तकः
 आम्लपञ्चकः—भेण्डा
 आम्लिका १७४
 आम्लिका ४३७
 आयसम्—लोहम्
 आयुयोगः—औषधम्
 आयुर्वेदा—वैद्यः
 आयुष्मान्—जीविकः
 आयुष्यम्—पथ्यम्
 आयुः—घृतम्
 आरकुटम्—रीतिका
 आरग्ध्रः ५२
 आरट्टः—घोटः
 आरनालम्—कात्रिकम्
 आरनालः—कात्रिकम्
 आरम्—रीतिका
 आरम्—लोहम्
 आरामवल्लिका—मृत्यपोती
 आरामवेलीका—मूलपोती
 आरामशीतला ३७२
 आरामः—उपवनम्
 आरुकम् १७५
 आरुकः—आरुकम्
 आरुकः—प्रवरी

वर्णानुक्रमणिका ।

११

आरेवतकम्—पालेवतम्
 आरेवतम्—पालेवतम्
 आरेवतः—आग्न्वयः
 आरोग्यशिम्बी—कर्णिकारः
आरोग्यम् ४१२
 आरोग्यम्—कुशलम्
 आरोहम्—कठ्यादीनि
 आर्तिः—व्याधिः
आर्द्रकम् ८७
 आर्द्रकम्—शुण्ठी
 आर्द्रका—पैऊ
 आर्द्रचिकणम् ४२८
 आर्द्रजम्—शुण्ठी
 आर्द्रमाषा—माषपर्णी
 आर्द्रशाकम्—आर्द्रकम्
 आर्द्रशाकः—आर्द्रकम्
 आर्द्रा—अगरु
 आर्द्रा—अतिविषा
 आर्द्राग्न्यम्—आर्द्रकम्
 आर्षभी—कपिकच्छः
 आलकम्—शालिपर्णविशेषः
आलस्यम् ४०९
 आलम्—हरितालम्
 आलिकन्दः—मालाकन्दः
 आलुकः—कासालुः
 आलुः—कासालुः
 आलुकम्—एलवालुकम्
 आलोचकम्—लोहम्
आवर्तकी ४७
 आवर्तकी—अरणी
 आवर्तमणिः—राजावर्तः
 आवर्तम्—हेमसाक्षिकम्
 आवर्तः—राजावर्तः
आविकघृतम् २३७
आविकनवनीतम् ३८५
 आविग्रम्—करमर्दकम्
 आविग्र—करमर्दकम्
 आविलः—मत्स्यः
 आवेगी—वृद्धदारुकः

आवेशः ४१०

आशा—दिक्
 आशादिगिणुसंभवः—भूमिजः
 आर्शाधिपः—सर्पः
 आशुकोपितः—व्रीहिः
 आशुगः—वायुः
 आश्रया—चम्पकः
 आश्वयुजः—आश्विनः
आश्विनः ४१७
आपादः ४१७
 आसवद्गुः—तालः
 आसवम्—आसवः
आसवः २५५
 आसवः—सुरा
 आसुरम्—विडम्
आसुरी १४६
आस्कन्धा ३२५
 आस्फोटकः—अर्कः
 आस्फोटः—अर्कः
 आस्फोटा—सारिवा
 आस्फोता ४३७
 आस्फोता—शालशः
 आस्फोता—सारिवा
 आस्यम्—मुखम्
आहारः ३११
 आहारः—भोजनम्
 आहिच्छत्रा—शतपुष्पा
आहुल्यम् ३३७
 आह्वयम्—विषम्
 इ
 इक्षुकः—शरः
 इक्षुकाण्डः—काशः
 इक्षुकुसुमः—काशः
 इक्षुगन्धः—इक्षुः
 इक्षुगन्धः—धुद्रगोशुरः
 इक्षुगन्धः—कोकिलाक्षः
 इक्षुगन्धा—क्षीरविदारी
इक्षुदर्भा ३६१
 इक्षुनेत्रम्—इक्षुमूलम्

इक्षुपत्रकः—जूर्णा

इक्षुपत्री ४३५

इक्षुभेदः ४२९

इक्षुमूलम् १५९

इक्षुयोनः—इक्षुः

इक्षुरकः ४२६

इक्षुरकः—काशः

इक्षुरकः—शरः

इक्षुरः—इक्षुः

इक्षुरः—काशः

इक्षुरः—कोकिलाक्षः

इक्षुरः—शरः

इक्षुवल्ली—क्षीरविदारी

इक्षुवल्ली—क्षीरविदारी

इक्षुवाटिका—इक्षुः

इक्षुवाटी—इक्षुः

इक्षुवालिका—इक्षुः

इक्षुसारः—गुडः

इक्षुः १५८

इक्षुकाः—कटुकालाम्बुनी

इक्षुकाः—क्षीरतुम्बरी

इक्षुवारिका—काशः

इक्षुवारिः—काशः

इक्षुदी ३५८**इक्षुगुदीतैलम् ३८६**

इक्षुगुदीवृक्षः ४३५

इडा—अवनी

इडाजातः—भूमिजः

इन्दीवरम् ४२३

इन्दीवरम्—कुमुदम्

इन्दीवरम्—सौगन्धिकम्

इन्दीवरा ४२३

इन्दीवरिणी—कुमुदम्

इन्दीवरी ३३१

इन्दीवरी—शतावरी

इन्दुकमलम्—कुमुदम्

इन्दुकलिका—केतकीद्वयम्

इन्दुकः—अश्मन्तकः

इन्दुकान्तः ३८०

१२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

इन्दुकुः—अश्मन्तकः
 इन्दुखण्डा—शृङ्गी
 इन्दुपुष्पिका—कालकारी
 इन्दुमती—पूर्णमा
 इन्दुरत्नम्—मौक्तिकम्
 इन्दुलखा—वाकुची
 इन्दुलोहकम्—रौप्यम्
 इन्दुशफरी—अश्मन्तकः
 इन्दुः ४२९
 इन्दुः—कर्पूरः
 इन्द्रकः—अश्मन्तकः
 इन्द्रगोपकः—इन्द्रगोपः
 इन्द्रगोपः ४०६
 इन्द्रगोपः ४२७
 इन्द्रचिम्बटा—ऐन्द्री
 इन्द्रदारु—देवदारुः
 इन्द्रयवम् ४२४
 इन्द्रयवः ७१
 इन्द्रयवः ४२९
 इन्द्रयवा—इन्द्रयवः
 इन्द्रयवाः—इन्द्रयवः
 इन्द्रलुप्तकः—केशवः
 इन्द्रवल्लरी—ऐन्द्री
 इन्द्रवारुणी ४२७, ४३०, ४३७,
 ४३७
 इन्द्रवारुणी—इन्द्रयवम्
 इन्द्रवारुणी—ऐन्द्री
 इन्द्रवारुणी—विशाला
 इन्द्रवारुणी—सूक्ष्मला
 इन्द्रवारुः—ऐन्द्री
 इन्द्रवृक्षः—कुटजः
 इन्द्रवृक्षः—देवदारुः
 इन्द्रमृनुः—अर्जुनः
 इन्द्राक्षः(ककुदिन्द्राक्षः)—ऋषभः
 इन्द्राणी ४३७
 इन्द्राणी—भद्रैला
 इन्द्राणी—शेफालिका
 इन्द्रायुधम्—हीरकम्
 इन्द्रायुधः—घोटः

इन्द्रायुधास्यः—घोटः
 इन्द्राहा ४३२
 इन्द्राहवा—ऐन्द्री
 इन्द्रियस्वापः—प्रलयः
 इन्द्रियम्—शुकम्
 इन्द्रियार्थाः—पञ्चभूतगुणाः
 इभकणा—श्रेयसी
 इभः—हस्ती
 इभी—पश्चिनी
 इभी—हस्ती
 इयसी—४३३
 इरसः—मत्स्यः
 इरा—अवनी
 इरावती—वटपत्री
 इरा—सुरा
 इरिणम्—क्षारमृत्तिकावन्देशः
 इरिमेदः १९७
 इला—अवनी
 इषः—आश्विनः
 इषुपुष्पिका—शरपुष्पा
 इषुः—शरः
 इष्टकापथकम्—लामजकम्
 ई
 ईक्षणम्—दृष्टिः
 ईशः—आत्मा
 ईशान—शमी
 ईशानी—शमी
 ईश्वरः—आत्मा
 ईश्वरी—४३१
 ईश्वरी—नाकुली
 ईश्वरी—रुद्रजटा
 ईश्वरी—लिङ्गिनी
 ईश्वरी—वन्ध्यककोटकी
 ईषत्—साधारणकालः
 ईहामृगः २६८
 उ
 उक्षा—बलीवर्दः
 उखरम्—उद्भिदम्
 उखरः—उखलः

उखलः ३६०
 उग्रकाण्डः—काण्डीरः
 उग्रगन्धम्—हिङ्गु
 उग्रगन्धः—कट्फलः
 उग्रगन्धः—कुठेरकः
 उग्रगन्धः—रसोनः
 उग्रग्रन्था ४३१
 उग्रगन्धा ४३७
 उग्रगन्धा—अजगन्धा
 उग्रगन्धा—यवानी
 उग्रगन्धा—वचा
 उग्रगन्धिका—अजमोदा
 उग्रबिडालकः—लोमशबिडालः
 उग्रवीर्यम्—हिङ्गु
 उग्रम्—अमृतम्
 उग्रः—बलीवर्दः
 उग्रः—लोमशबिडालः
 उग्रा—मेथिका
 उग्रा—यवानी
 उग्रा—वचा
 उच्चटा ४२५
 उच्चटा—चूडामणिः
 उच्चटा—तमालिका
 उच्चतरः—नारिकेलः
 उज्जृम्भम्—विकसितम्
 उज्जृम्भितम्—विकसितम्
 उज्ज्वलम्—सुवर्णम्
 उज्ज्वलाक्षी—गोराटिका
 उतमारणी—इन्दीवरी
 उत्कटम्—त्वक्
 उत्कटः—इक्षुः
 उत्कटः—शरः
 उत्कटा—सैहली
 उत्कम्—बृंहणादिनामानि
 उत्कोशः—पेचः
 उत्तमम्—दधि
 उत्तमाङ्गम्—शिरः
 उत्तरदेशः—उदीच्यम्
 उत्तरवातगुणाः ४१८

वर्णानुक्रमणिका ।

१३

उत्तरवातः ४१८
 उत्तरा ४१८
 उत्तरापथिका १७९
 उत्तरा—पृष्ठः
 उत्तराभाद्रपदा—निम्बः
 उत्तरायणम् ४१७
 उत्तराषाढा—पनसः
 उत्तानपत्रकः—एरण्डः
 उत्तानशया—वालिकानामानि
 उत्थितोपतरुः—खरलः
 उत्पलकम्—कुमुदम्
 उत्पलम् ४२३
 उत्पलम्—कुष्ठम्
 उत्पलम्—क्षुद्रमुत्पलम्
 उत्पलम्—साँगान्विकम्
 उत्पलिनी—कुमुदम्
 उत्प्राणः—श्वस
 उत्फुल्लम्—विकसितम्
 उत्सर्गः—उत्सङ्गादीनि
 उत्सङ्गादीनि ३९९
 उदकम् ४३६, ४३७, ४३८
 उदकम्—पानीयम्
 उदकीर्यः १९१
 उदकीर्यः—अङ्गारवल्लिका
 उदङ्घा—तैलपिपीलिका
 उदधिकेनम्—समुद्रकेनम्
 उदधिवस्त्रा—अवनी
 उदन्या—तृष्णादयः
 उदन्वान्—पानीयम्
 उदरम्—कुक्षिः
 उदरावर्तः—नाभ्यादीनि
 उदधित्—तकम्
 उदंथा—तैलपिपीलिका
 उदान्—वायुः
 उदीची—उत्तरा
 उदीच्यम् ४२४
 उदीच्यम्—बालकम्
 उदुम्बरदला—दन्ती
 उदुम्बरपर्णी—दन्ती

उदुम्बरम् ४३२
 उदुम्बरम्—ताम्रम्
 उदुम्बरम्—ताम्रम्
 उदुम्बरः १८६
 उदुम्बरः—सदाफलम्
 उदुम्बरी—काकोदुम्बरीका
 उद्गारः—वमिः
 उद्गानकः—शिरिषः
 उद्गालः—कोद्रवः
 उद्बुद्धम्—विकसितम्
 उद्भिदम् ७४
 उद्भिदुग्म्—विकसितम्
 उद्भिन्नम्—विकसितम्
 उद्भेदः ३२५
 उद्धानम् ३२५
 उद्विक्तचित्ता—तृष्णादयः
 उद्वेकः—रजोगुणः
 उद्वेगम्—पूगफलम्
 उन्दुरुकर्णिका—आखुकर्णी
 उन्दुरुकः—मृषकः
 उन्निद्रम्—विकसितम्
 उन्मत्तकः—धत्तूरः
 उन्मत्तः—उपाविषम्
 उन्मत्तः—धत्तूरः
 उन्मनायितम्—उन्मादः
 उन्मादः ४१०
 उन्मितिः—औषधप्रमाणम्
 उन्मिषितम्—विकसितम्
 उन्मीलितम्—विकसितम्
 उपकालिका—उपकुक्षी
 उपकुञ्जा—उपकुक्षी
 उपकुञ्जिका ४३८, ४३८, ४३८
 उपकुञ्जिका—उपकुक्षी
 उपकुक्षी ८१
 उपकुक्षीका—उपकुक्षी
 उपकुक्षी—सूक्ष्मैला
 उपकुक्षी—स्थूलजीरकः
 उपकुरङ्गः—मृगः
 उपकुल्या—पिप्पली

उपकमः—चिकित्सा
 उपघातः—व्याधिः
 उपचर्या—चिकित्सा
 उपचारः—चिकित्सा
 उपचित्रा—दन्ती
 उपचित्रा—पृष्ठिपर्णी
 उपचिह्नी—पलाशलोहिता
 उपजिह्वा ३९६
 उपजिह्विका—उपजिह्वा
 उपदंशक्षमः—शिमुः
 उपदंशः—व्यञ्जनादयः
 उपदंशः—समष्टिलः
 उपदिशः—विदिशः
 उपधातवः ३१२
 उपभूतः—नीलिनी
 उपरत्नानि ३८०
 उपरसाः ३१२, ४२०
 उपलब्धिः—बुद्धिः
 उपलभेदः—पाषाणभेदकः
 उपलभेदी—पाषाणभेदकः
 उपलम्—लता
 उपलः—प्रावा
 उपलः—रत्नसामान्यम्
 उपवनम् ३२५
 उपवर्तनम्—भूमिभेदः
 उपवित्रा—दन्ती
 उपविषगणः ३१७
 उपविषम्—अफूकम्
 उपविषम्—अर्कः
 उपविषम्—करवीरः
 उपविषम्—कलिकारी
 उपविषम्—काकादनी
 उपविषम्—धत्तूरः
 उपविषा—अतिविषा
 उपविषाणि ३१६
 उपव्याघ्रः—शरभः
 उपसूयकः—खद्योतः
 उपस्थम् ३९९
 उपासकः—शूद्रः

१४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

उपोदकी ३५३

उपोदकी ४३५

उपोदकी—क्षुद्रोपोदकी

उपोदकी—वेल्लिका

उमा ४३६

उमा—कान्तिः

उमा—प्रतरीकः

उम्पासः—व्रीहिः

उम्पिकाशलिः—व्रीहिः

उम्यम्—भूमिभेदः

उरगम्—ससिकम्

उरगः—सर्पः

उरगः—ससिकम्

उरणः—भेडः

उरभ्रः—भेडः

उरसिजः—स्तनः

उरः—वक्षः

उरुवृकः—एरण्डः

उरुकः ४४०

उरुस्तम्भा—कदली

उर्वरी—व्रीहिः

उर्वरा—अवनी

उर्वारः ४१

उर्वारः ४३५

उर्वी—अवनी

उलिः—पलाण्डुः

उल्लजित्—काकः

उल्लूकः २८०

उल्लूकः—प्रसहाः

उल्लवणी—मज्जिका

उल्ली—पलाण्डुः

उशरिक्तः—आमृणालम्

उशीरम् ९६

उशीरम् ४३०, ४३६, ४३७

उशीरः ४२७

उशीरः—समगन्धिः

उषणा—पिप्पली

उषलः—उखलः

उषः—प्रातः

उष्ट्रकाण्ठी ३७१

उष्ट्रभक्षिका—धन्वयासः

उष्ट्रमूत्रम् २८४

उष्ट्रः २६६

उष्ट्रिका—वृश्चिकाली

उष्ट्रीघृतम् २३७

उष्ट्रीदधि २४४

उष्ट्रीनवनीतम् ३८५

उष्ट्रीपयः २४०

उष्णकालः—निदाघः

उष्णः—निदाघः

उष्णागमः—निदाघः

उष्मकः—निदाघः

उस्त्रा—वलीवर्दः

उस्वरः—उखलः

ऊ

ऊखरजम्—उद्भिदम्

ऊखरजम्—औषरकम्

ऊधस्यम्—दुग्धम्

ऊर्जकः—वैकुण्ठम्

ऊरू ३९९

ऊर्जः—कार्तिकः

ऊर्णनामः—तन्तुवायादयः

ऊर्णायुः—भेडः

ऊर्ध्वकण्टकः ४३७

ऊर्ध्वकण्टका—शतावरी

ऊर्ध्वकण्टा—सहस्रवीर्या

ऊर्ध्वकण्टिका—सहस्रवीर्या

ऊर्ध्वकन्दा—सहस्रवीर्या

ऊर्ध्वगुह्यकः—मङ्गोरः

ऊर्ध्वहृक्—कर्कटः

ऊर्ध्वा दिक् ४१८

ऊलिः—पलाण्डुः

ऊषणम्—मरीचम्

ऊषणम्—मूलम्

ऊषरम्—क्षारमृत्तिकावान्देशः

ऊषः—क्षारमृत्तिका

ऊष्मागमः—निदाघः

ऊष्मापहः—हेमन्तः

ऊष्मा—राजयक्ष्मा

ऊष्मा—संतापः

ऊ-

ऊक्षप्रियः—कृपभः

ऊक्षम् ४४३

ऊक्षः ४०२

ऊक्षः—गुहाक्षयाः

ऊक्षः—भट्टकः

ऊजुः—पाडः

ऊतुराजः—वसन्तः

ऊतुषट्कम् ४१७

ऊतुः ४१५, ४१७

ऊद्विवचा ४३४

ऊद्विः ३४

ऊद्विः ४३९

ऊषभकः ४२७, ४२७

ऊषभकः—कृपभः

ऊषभः ३०

ऊषभः ४४०, ४४०

ऊषभः—वलीवर्दः

ऊषिपुत्रकः—दमनम्

ऊषिप्रेष्टा—ऊद्विः

ऊषिसृष्टा—ऊद्विः

ऊषिः—दमः

ऊष्यप्रोक्ता ४४०

ऊष्यप्रोक्ता—शतावरी

ए.

एकपत्रः—चण्डालकन्दः

एकपात्रिका—गन्धपलाशः

एकमूला ४२६

एकवासा—स्त्री

एकविषा ४३६

एकवीरः ३५७

एकशफाघृतम् २३७

एकशफापयः २४१

एकादशार्थाः ३३६

एकार्थाः ९२१

एकाष्टीलः—राजार्कः

एकाष्टीला—पाठा

वर्णानुक्रमणिका ।

१५

एकाहिका:—द्वंद्वजा:

एडकनवनीतम् ३८५

एडकः—भेडः

एडगजः—चक्रमदः

एडः—भेडः

एणः—जङ्घाला:

एणः—मृगः

एण्डतैलम् २३४

एण्डपत्रिका—दन्ती

एण्डफला—दन्ती

एण्डः ६७

एण्डः ४३३, ४३६

एर्वाकः ४२२

एलावालुकम् १११

एलवालुकम् ४३८

एला ४२६

एला ४३८

एलागन्धिकम्—एलवालुकम्

एलापर्णी ४३५

एलाफलम्—एलवालुकम्

एला—वालुकम्

एलावालुकम्—एलवालुकम्

एला—सूक्ष्मला

एलाइम्—एलवालुकम्

एलवालुकम्—एलवालुकम्

ऐ.

ऐन्दवी—वाकुचा

ऐन्द्रः—देवसंपदकः

ऐन्द्री ५८

ऐन्द्रा ४३७

ऐन्द्री—पूर्वा दिक्

ऐन्द्री—भद्रैला

ऐन्द्री—सूक्ष्मला

ऐन्द्रा—सूक्ष्मला

ऐरावतः—नारदः

ऐरावतिकः—नारदः

ऐरावती—वटपत्री

ऐरिणम्—उद्भिदम्

ऐशानी ४१८

ओ.

ओजः—आतपादयः

ओजयितम्—आतपादयः

ओण्डूकाल्या—जपा

ओदनम्—आहारः

ओदनः—यवासिका

ओदनाहवा—बला

ओदनिका—बला

ओदनिका—बला

ओदनी ४२४

ओषधिस्वननमन्त्रः ४११

ओषधिस्वननम् ४१०

ओष्ठपुष्पः—बन्धुकः

ओष्ठप्रान्तभागः ३९६

ओष्ठः ३९६

ओष्ठाधरः—चिबुकम्

ओष्ठाधरफला—विम्बी

औ.

औखरम्—उद्भिदम्

औदुम्बरः ४४०

औदुम्बरः—कृतिका ३२७

औदालकम्—मधु

औद्भिदम्—उद्भिदम्

और्नानम्—भूमिभेदः

औरभ्रदधि २४४

औरभ्रपयः २३९

और्वम्—उद्भिदम्

औषधप्रमाणम् ४१८

औषधम् ३१०

औपरकम् ७६

क

ककुद(ककुदिन्द्राक्षः)—कृषभः

ककुमती—कठ्यार्दनि

ककुशान्—वृषभः

ककुशान्—बलीवर्दः

ककुन्दरादीनि ३९८

ककुन्दरा—ककुन्दरादीनि

ककुप्—दिक्

ककुभः—अर्जुनः

ककुवाक्—मृगः

कक्षा—शिरार्दनि

कङ्कता—वालका

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कः ४०५

कङ्कः—वकः

कङ्कालम्—शरीरास्थ्यादीनि

कङ्कष्टम् १२३

कङ्कलिः—अशोकः

कङ्कालकम् १०२

कङ्कालम्—कङ्कालकम्

कङ्कालः—कङ्कालकम्

कङ्ककः—प्रियङ्गुः

कङ्कणी—तेजस्विनी

कङ्कणीपत्रः—पण्यन्धः

कङ्कणी—प्रियङ्गुः

कङ्कधान्यम्—कङ्कः

कङ्कनिः—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

कङ्कनी—प्रियङ्गुः

१६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

कच्छुरा—धन्वयासः
 कच्छुरा—यासः
 कच्छूष्मा—हृषुषा
 कच्छेष्टः—कच्छपः
 कच्छोत्था—मुस्ता
 कजम्—कमलम्
 कविका—संचार्यादयः
 कञ्चुका—अश्वगन्धा
 कञ्चुकी—अक्षता
 कञ्चुकी—सर्पः
 कञ्चुकी—हरिमन्थः
 कञ्जम् ४२८
 कञ्जम्—कमलम्
 कटकः ३२४
 कटकम् ४२९
 कटकी—पर्वतः
 कटभिः—अश्वक्षुरकः
 कटभी ३६७
 कटभी ४२७, ४२८, ४२९
 कटभी—अश्वक्षुरकः
 कटभी—गर्दभी
 कटभी—ज्योतिष्मती
 कटम्भरा ४३७
 कटकटेरी—दारुहरिद्रा
 कटभरः—स्योनाकः
 कटभरा—महाबला
 कटाहवयम्—पद्ममूलम्
 कटिप्रोथौ—ककुन्दरादीनि
 कटिः—कट्यादीनि
 कटी ४२३
 कटी—ढोकः
 कटीरकम्—कट्यादीनि
 कटुकरोहिणी—कटुका
 कटुकवल्ली—कट्वी
 कटुकम्—कङ्कालकम्
 कटुकम्—त्रपुसम्
 कटुकम्—गौरचम्
 कटुकः ४१२
 कटुकः—सर्पः

कटुका १४, ४२४, ४२५
 ४३७
 कटुका ४२७, ४३१, ४३२, ४३६
 ४३६
 कटुका—क्षुद्रचञ्चूः
 कटुका—बिम्बी
 कटुकालाम्बुनी ३९
 कटुगुणाः ४१२
 कटु—गौरसुवर्णम्
 कटुप्रन्थि—मूलम्
 कटुप्रन्थी—शुण्ठी
 कटुतिक्तकः—शणः
 कटुतिक्तका—शणपुष्पी
 कटुतिक्ततुण्डी—बिम्बी
 कटुतुण्डिका—बिम्बी
 कटुतुम्बिनी ४३१
 कटुतुम्बिनी—कटुकालाम्बुनी
 कटुतुम्बी—कटुकालाम्बुनी
 कटुत्रयम्—त्रिकटुकम्
 कटुत्रिकम्—त्रिकटुकम्
 कटुदला—कंकटी
 कटुनिष्पावः—निष्पावः
 कटुपत्रकः—कुटेरकः
 कटुपत्रकः—सुमुखः
 कटुपत्रः—पर्पटः
 कटुपत्रिका—कारी
 कटुपत्रिका—क्षुद्रचञ्चूः
 कटुपर्णिका—क्षीरिणी
 कटुपर्णी—क्षीरिणी
 कटुफलः—पटोलः
 कटुफला—कटुकालाम्बुनी
 कटुफला—काकमार्च
 कटुफला—श्रीवल्ली
 कटुबिम्बी ४२६
 कटुबीजा—पिप्पली
 कटुभद्रम्—शुण्ठी
 कटुभेदिनिका—कृष्णः
 कटुमूलम्—मूलम्
 कटुरयः—मण्डकः

कटुरोहिणी—कटुका
 कटुलसस्तकम्—चविका
 कटुवार्ताकिनी—कासग्री
 कटुवार्ताकी—लक्ष्मणा
 कटुवेहः—सर्पः
 कटुहुक्की ४२६, ४३२
 कटुः ४३२
 कटुः—अपामार्गः
 कटुः—कटुकः
 कटुः—कटुका
 कटुः—कट्वी
 कटुः—चित्रकः
 कटुपणम्—मूलम्
 कटुपणम्—शुण्ठी
 कटुतणम्—४३९, ४३९,
 ४३९, ४३९
 कटुफलम्—४३५, ४३८, ४३९
 कटुफलम्—कङ्कालकम्
 कटुफलः २१
 कटुफला—काकमार्च
 कटुफला—काश्मर्यः
 कटुफला—जीमूतकः
 कटुफला—वृहती
 कटुफला—मृगाक्षी
 कटुफला—वृन्ताकी
 कट्यादीनि ३९८
 कट्वहः—स्योनाकः
 कट्वही ४२९
 कट्वी ३३३
 कट्वी—कटुका
 कट्वी—काकमार्च
 कटिन्नरः—कुटेरकः
 कटिनपृष्ठकः—कच्छपः
 कटिनफलः—कपित्थः
 कटिनम्—गौरिकम्
 कटिनः—व्रीहिः
 कटिना—काकोदुम्बरिका
 कटिलकः—पुनर्नवा
 कटिलः—पुनर्नवा

वर्णानुक्रमिका ।

१७

कडर्यः—किराततिक्तः

कडारम्—लोहम्

कडुहुषी ४२७, ४३२

कणकक्षारम्—टङ्गणः

कणगुग्गुलुः १२०

कणगुग्गुलुः ४२९

कणजीरकः—कृष्णः

कणजीरकः—शुक्रः

कणजीर्णा—शुक्रः

कणप्रियः—चटकः

कणभक्षकः—चटकः

कणयुक्ता ४३०

कणवीरका—मनःशिला

कणा ४२३

कणा ४३२, ४३७

कणाग्रन्थि—मलम्

कणा—पिप्पली

कणा—बृहन्गली

कणामूलम् ४३०

कणा—वनादिपिप्पली

कणा—शुक्रः

कणाह्वया ४३४

कणाह्वा—शुक्रा

कण्टकत्रयम्—त्रिकण्टकम्

कण्टकत्रिकः—गोधुगः

कण्टकदुग्धम्—शाल्मली

कण्टकप्रावृत्ता—गृहकन्या

कण्टकः—गोधुरः

कण्टकः—विल्वः

कण्टकाव्यः—कुन्जकः

कण्टकाव्यः—विल्वः

कण्टकाव्या—कुन्जकः

कण्टकाव्या—शाल्मली

कण्टकारिका ४३८

कण्टकारी २५

कण्टकारी ४२८, ४३०

कण्टकारी—कारी

कण्टकारीत्रयम्—त्रिकण्टकम्

कण्टकारी—कदम्बा

कण्टकालुकः—यासः

कण्टकिनी—कण्टकारी *

कण्टकिनी—दीप्या

कण्टकिनी—वृन्ताकी

कण्टकिफलः—समाष्टिलः

कण्टकी ४२६

कण्टकी—खादिरः

कण्टकी—बदरी

कण्टकी—वंशः

कण्टतनुः—बृहती

कण्टदला—केतकीद्वयम्

कण्टपत्रफला—ब्रह्मदण्डी

कण्टपत्रिका—वृन्ताकी

कण्टपादः—विकङ्कतः

कण्टपुङ्खवा ३३५

कण्टपुङ्खिका—कण्टपुङ्खा

कण्टफलः ४३३

कण्टफलः—धुद्रगोधुरः

कण्टफलः—गोधुरः

कण्टफलः—धत्तूरः

कण्टफलः—मनसः

कण्टफलः—लताकरत्रः

कण्टफलः—करका

कण्टफला—कर्मोत्की

कण्टफला—जीमूतकः

कण्टफलः—त्रिविंशरिटा

कण्टवल्ली—वीवल्ली

कण्टवृक्षः—तेजःफलः

कण्टवृन्ताकी—वृन्ताकी

कण्टम्—लोहम्

कण्टारिका—कण्टकारी

कण्टालिका—कण्टकारी

कण्टालः—कण्टपुङ्खा

कण्टालुः—त्रपुसम्

कण्टालुः—वर्बरः

कण्टालुः—बृहती

कण्टालुः—वंशः

कण्टालुः—वृन्ताकी

कण्टी—अपामार्गः

कण्टी—धुद्रगोधुरः

कण्टी—खादिरः

कण्टी—गोधुरः

कण्टः—कण्टादीनि

कण्टकालः—मत्स्यः

कण्टादीनि ३९७

कण्टालङ्कारकः—काशः

कण्टी—कलायः

कण्टी—मत्स्यः

कण्टीरवः—पारावतः

कण्टीरवः—सिंहः

कण्टीरवी—वासकः

कण्टरा—कपिकच्छः

कण्टरा—महानाडी

कण्टला—कपिकच्छः

कण्डुलः—अशोष्ठः

कण्डुला—अत्यम्लपर्णी

कण्डून्मः—आरग्वधः

कण्डूतिः—कण्डूः

कण्डूयनम्—कण्डूः

कण्डूया—कण्डूः

कण्डूलः—अशोष्ठः

कण्डूलः—रोगिविशेषनामनि

कण्डूः ४०८**कतकम् १२९**

कतकः—कतकम्

कतकलम्—कतकम्

कतकलः—कतकम्

कतम्—कतकम्

कतः—कतकम्

कट्टणम् २१

कट्टरी—कन्धारी

कदम्बकः—कदम्बः

कदम्बकः—शततारका ३९८

कदम्बकः—हरिद्रुः

कदम्बवपुष्पगन्धः—ब्रीहिः

कदम्बपुष्पा—महाप्रादणिका

कदम्बपुष्पिका—प्रावणी

कदम्बः १९०

१८

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

कदम्बः ४२७, ४३१, ४३९

कदम्बः—बलभद्रः

कदम्बः—शततारका ३९८

कदम्बः—सिन्धुपुष्पम्

कदम्बा—जीमूतका

कदरः ४२८

कदली १४८

कदली ४२७, ४३१, ४४८, ४४८

कदली—काष्ठकदली

कदली—सकृत्फला

कधिः—पानीयम्

कनकक्षीरी—सर्वक्षीरी

कनकप्रभा—तेजस्विनी

कनकप्रभा—गुथिका

कनकप्रसवा—केतकीद्वयम्

कनकरम्भा—सुवर्णकदली

कनकरसम्—हरितालम्

कनकलोद्भवा—राला

कनकस्तम्भा—सुवर्णकदली

कनकम् ४३१

कनकम्—नागपुष्पम्

कनकम्—सुवर्णम्

कनकः—कणगुग्गुलुः

कनकः—कासामर्दः

कनकः—तृणिः

कनकः—धत्तूरः

कनकारकः—कोविदारः

कनकाद्वयः—धत्तूरः

कनकाद्वयः—नागपुष्पम्

कनिष्ठा—अङ्गुल्यादीनि

कनीनिका ३९६

कन्था—कन्थारी

कन्थारी ३५८

कन्दग्रन्थी ३४९

कन्दफलम्—कङ्कालकम्

कन्दफला—विदारिका

कन्दबहला—तिलकन्दः

कन्दमूलम्—मलकम्

कन्दरः ३२४

कन्दरा—कन्दरः

कन्दरालः ४३५

कन्दरालः—आक्षोडः

कन्दरोद्भवा—चतुष्पत्री

कन्दरोहिणी—गुडची

कन्दर्पजीवः—कामवृद्धिः

कन्दर्पः—पलाण्डुः

कन्दलताः—कुडुहकी

कन्दलता—मालाकन्दः

कन्दलम्—आर्द्रकम्

कन्दलम्—पद्मबीजम्

कन्दली—पद्मबीजम्

कन्दवर्धनः—अशोष्ठः

कन्दवल्ली—बन्धककोटकी

कन्दसूरणः—अशोष्ठः

कन्दम्—गृह्णनम्

कन्दः—अशोष्ठः

कन्दः—इन्दीवरम्

कन्दः—कृद्धिः

कन्दः—विषभेदः

कन्दा—गुडुची

कन्दाद्वयः—धरणीकन्दः

कन्दाद्वयः—धरणीकन्दः

कन्दाहः—अशोष्ठः

कन्दाहः—तिलकन्दः

कन्दाहः—कासालुः

कन्दाहः—धरणीकन्दः

कन्दा—अशोष्ठः

कन्दुः—करवारः

कन्दान्धम्—कुमुदम्

कन्दोद्भवा—गुडुची

कन्धरा—ग्रीवा

कन्धिः—ग्रीवा

कन्यका—गृहकन्या

कन्यका—भद्रैला

कन्या ३९५

कन्या ४३०, ४३०, ४३२

कन्या—गुडुची

कन्या—गृष्टिः

कन्या—गृहकन्या

कन्या—भद्रैला

कन्या—मृदुः

कन्या—बन्धककोटकी

कपटम् २२

कपटा—कासघ्नी

कपटेश्वरी ४२२

कपटेश्वरी—कासघ्नी

कपटेश्वरी—लक्ष्मणा

कपर्दः—कपर्दिका

कपर्दिका १३२

कपालम्—शरीरास्थ्यादीनि

कपालम्—शिरः

कपालिनी—रात्रिनामानि

कपाली—विडङ्गा

कपिकच्छुकः ४२९

कपिकच्छुकलोपमा—जन्तुकारी

कपिकच्छुः ३५

कपिकच्छुः ४२१, ४२६, ४२८

४३१, ४३५, ४३८, ४४०, ४४०

कपिचूतः—आम्रातकः

कपिच्छः ४३३

कपिजङ्घिका—तैलपिपीलिका

कपिजः—तुल्यः

कपिजलकः—विष्किराः

कपिञ्जलः ४०६

कपिजलः—तित्तिरिः

कपितैलम्—तुल्यः

कपित्यकः ४२६, ४२७

कपित्यम्—एलवालुकम्

कपित्यः ९०

कपित्यः ४२९, ४३७, ४३८

कपिपिप्पली—रक्तपुष्पी

कपिप्रियः—आम्रातकः

कपिप्रियः—कपित्यः

कपिरोसफला—कपिकच्छुः

कपिलहाक्षा—उत्तरापथिका

कपिलशिशपा—शिशपा

कपिला ४३१

कपिला—उत्तरापथिका

वर्णानुक्रमिका ।

१९

कपिलाक्षी—मृगाक्षी
 कपिलाक्षी—शिशपा
 कपिला—गृहकन्या
 कपिला—रीतिका
 कपिला—रेणुका
 कपिला—शिशपा
 कपिलोला—रेणुका
 कपिलोहम्—रीतिका
 कपिल्लकः—कम्पिल्लकः
 कपिल्लकः—पुनर्नवा
 कपिविरोधि—मरिचम्
कपिः ४२४
 कपिः—कोकिलः
 कपिः—तुरष्कः
 कपिः—मर्कटः
 कपी—आम्रातकः
 कपीतकः—प्लक्षः
 कपीतनः ४२७ ३३९
 कपीतनः—पक्षः
 कपीतनः—शिराषः
 कपीलुः—तिन्दुकः
 कपीष्टः—क्षीरी
 कपोतकम्—अन्नम्
 कपोतकः—पारावतः
 कपोतकः—विष्किराः
 कपोतचरणा—नलिका
 कपोतवाणा—नलिका
 कपोतवर्णा—मूक्षमल्ल
 कपोतवेगा—ब्राह्म
 कपोतसारम्—लोतोन्नम्
 कपोतम्—अन्नम्
 कपोतः—पारावतः
 कपोलकः—गल्लः
 कफग्री—हृपुषा
 कफविरोधि—मरिचम्
 कफः—श्लेष्मा
 कफान्तकः—वर्चुरः
 कफारिः—शुण्ठी
 कफाह्वयः—कैटर्पः

कफोणिः—हस्तमूलादीनि
 कबन्धम्—पानीयम्
 कबरी ४३६
 कबरी—केशबन्धः
 कबरी—हिङ्गुपत्रा
 कमठः—कच्छपः
 कमण्डलुः—प्लक्षः
कमलम् १६५
 कमलम् ४२८, ४२८
 कमलम्—पानीयम्
 कमलम्—रक्तपद्मम्
 कम्पनम्—कम्पः
 कम्पनः—शिशिरः
कम्पः ४०९
कम्पिल्लकः १२२
 कम्पिल्लकः ४३५, ४३७, ४४०
 कम्पिल्लम्—कम्पिल्लकः
 कम्पिल्लः ४३७
 कम्पिल्लः—कम्पिल्लकः
 कम्बलः—सर्पः
 कम्बुकाष्ठा—अश्वगन्धा
 कम्बुपुष्पी—शङ्खपुष्पी
 कम्बुपुतः—शङ्खः
 कम्बुमालिनी—शङ्खपुष्पी
 कम्बुः—शङ्खः
 कम्बारी—काश्मर्यः
 कम्बिका—व्रीहिः
 करकशाली—इक्षुः
 करकः—करीरः
 करकः—कोविदारः
 करकः—दाडिमः
 करकः—वकुलः
 करकः—रणपुत्रः
करका ४५
 करकशालिः—इक्षुः
 करङ्कः—शरीरास्थ्यादीनि
 करङ्गक्षुः—इक्षुः
 करच्छदः—मागः
 करच्छदः—मिन्दूरी

करजः ४३७
 करजः—नखम्
 करजाः—नखम्
 करजीरकः—शुक्रः
करजोडिकन्दः ३५२
 करजोडिः—करजोडिकन्दः
करञ्जतैलम् ३८६
करञ्जः १९१
 करञ्जः ४३७
 करञ्जः—फली
करटः २२९
 करटः—काकः
 करटाः—करटः
 करटी—हस्ती
 करणम्—विषयेन्द्रियम्
 करण्डफलकः—कपिल्लः
 करण्डा—महानाडी
करतलम् ३९८
 करपर्णः—एरण्डः
 करपर्णी—भेण्डा
 करभकाण्डिका—उष्ट्रकाण्डी
 करभप्रिया—धन्वयासः
 करभवल्लभः—कपिल्लः
 करभवल्लभः—पीलुः
 करभः—उष्ट्रः
 करभाण्डिका—अहारवल्लिका
 करभादनिका—धन्वयासः
 करभा—वृश्चिकाली
 करभुः—रोहिणः
करमर्दकम् १९०
 करमर्दकः—करमर्दकम्
 करमर्दम्—करमर्दकम्
 करमर्दः—करमर्दकम्
 करमर्दिका—ब्राह्म
 करम्भा—इन्दीवरा
 करम्भा—इन्दीवरी
 कररुहः—नखम्
 कररुहाः—नखम्
करला ४२२

२०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

करधडादिः—अत्यम्लपर्णा

करवीरकः—उपविषम्

करवीरकः—करवीरः

करवीरकन्दः—तेलकन्दः

करवीरभुजा—आढका

करवीरः १३४

करशाखाः—अङ्गुल्यादीनि

करहाटकम्—पद्ममूलम्

करहाटः—मदनः

करहाटः—महापिण्डी

करः—उत्तराङ्गादीनि

करः—हस्तः

कराम्लम्—करमर्दकम्

कराम्लः—करमर्दकम्

करालः—शालुकः

करालः—करटः

करालः—करटः

करिका—चविका

करिका—श्रेयसा

करिका—चविका

करिणी—हरिणी

करिपत्रम्—तालीसकम्

करिलका—करका

करिशावकः—हस्ती

करिप्रस्थितः—करिरः

करा—हस्ती

करारम्—४२६

करारम्—करारः

करारः १८९

करारः—वंशाग्रम्

करारः—शतकुन्दः

करुणी ३७०

करुहाः—केशः

करुणः—हस्ती

करुवगः—तुरुकः

करोटिः—शरीरास्थ्यादीनि

कर्कगुगुलुः ४३०

कर्कटकः—कर्कटः

कर्कटाङ्गः—तन्तुवायादयः

कर्कटकिनी—दारुहरिद्रा

कर्कटशृङ्गिका—४३७

कर्कटशृङ्गि—४३५, ४३५, ४३७, ४४०

कर्कटशृङ्गी—शृङ्गी

कर्कटः ५२, २८२

कर्कटः—कोशस्थाः

कर्कटः—विल्वः

कर्कटाहवया—शृङ्गी

कर्कटाहवः—विल्वः

कर्कटिका—४३५

कर्कटिका—त्रपुसम्

कर्कटी ४१, ४२४

कर्कटी—४२८

कर्कटी—उर्वारः

कर्कटी—पर्वारः

कर्कटी—घोण्या

कर्कटी—चिर्मटम्

कर्कटी—जीमूतकः

कर्कटी—हस्तिपर्णा

कर्कटभुजम्—वदरम्

कर्कन्धूः ४२३

कर्कन्धूः—वदरम्

कर्कफलः—कर्कटः

कर्करद्वय—दग्धा

कर्कशच्छदः—पटोलः

कर्कशदला—दग्धा

कर्कशम्—४३७

कर्कशः—कासमर्दः

कर्कशा—वृश्चिकाली

कर्कः—कर्कटः

कर्कः—घोटः

कर्कासकः—४३५

कर्काहः—४३६

कर्काटकः—शुभ्रः

कर्कोटकी ४४

कर्कोटकी—कोशातकी

कर्कोटकी—धामार्गवः

कर्कोटः—सर्पः

कर्कोटिक—कृष्माण्डिकाः

कर्चूरम् १४४

कर्चूर—कर्चूरम्

कर्णजलका ४०४

कर्णपूरकः—अशोकः

कर्णपूरकः—कदम्बः

कर्णविशः—मत्स्यः

कर्णसमीपः—शङ्खः

कर्णस्फोटा ३३३

कर्णः—ध्रुवणम्

कर्णाटी—विश्वप्रन्थिः

कर्णामरणकः—आरगवधः

कर्णारिः—अर्जुनः

कर्णिका ३८९

कर्णिका—अग्निमन्थः

कर्णिका—काकोली

कर्णिका—तरणी

कर्णिका—यूथिका

कर्णिकारः ५३

कर्णिकारः—४३७

कर्णिकारः—आरगवधः

कर्णिकारः—गणेरुका

कर्णः—गणेरुका

कर्णी—४२८

कर्णी—आरगवधः

कर्णी—द्रवन्ती

कर्तरी—४२६

कर्ता—वायुः

कर्दमी—मुद्गरः

कर्परालः—आक्षोडः

कर्परिकातुथम्—तुथम्

कर्परातुथकम्—तुथम्

कर्परातुथम्—तुथम्

कर्पासी—कार्पासी

कर्परकः—हिमम्

कर्पूरतैलम् ३८७**कर्पूरमणिः ३७७****कर्पूरः १०१**

कर्पूरः—इन्दुः

वर्णानुक्रमणिका ।

२१

कर्पूरः—चन्द्रः
 कर्पूरः—हिमवालुकः
 कर्बुदारकः—क्षेष्मातकः
 कर्बुदारः—क्षेष्मातकः
 कर्बुरफलः—साकुण्डः
 कर्बुरम्—सुवर्णम्
 कर्बुरः—इक्षुः
 कर्मकण्टकः—पर्पटः
 कर्मरकः—कर्मारः
 कर्मरः—कर्मारः
 कर्मरी—वंशक्षीरी
 कर्मरकः—कर्मारः
कर्मारः ३७३
 कर्मरः—वंशः
 कर्षणाः—कुलिथः
 कर्षणी—क्षारिणी
 कर्षणाया—गोजिह्वा
 कर्षफलः—विभीतकः
 कर्षः—आषधप्रमाणम्
 कर्पूः—पानीयम्
 कलकण्टः—कोकिलः
 कलकण्ठी—कोकिलः
 कलकलोद्भवः—राला
 कलजातः—व्रीहिः
 कलत्रः—वेतसः
 कलत्रम्—कठ्यादीनि
 कलवौतम्—रण्यम्
 कलनः—वेतसः
 कलनादः—हंसः
 कलन्दुः—घोली
कलभवलुभः ४२२
 कलभवलुभा—कलभवलुभः
कलभः ४२६
 कलभः—हस्ती
 कलभी—चवः
 कलभोन्मतः—धत्तुरः
 कलमशालिः—व्रीहिः
 कलमः—व्रीहिः
 कलमावः—व्रीहिः

कलमाः—व्रीहिः
 कलमोत्तमः—व्रीहिः
 कलम्बी—उपोदकी
 कलरवः—पारावतः
 कललजः—राला
 कलविड्ढः—चटकः
 कलविड्डी—चटका
कलशी ४२२
 कलशी—पृष्ठिपर्णी
 कलहप्रिया—पोराटिका
 कलहंसः—हंसः
 कलाटकः—व्रीहिः
 कलापः—दूर्वा
 कलापः—मयूरः
 कलापिनी—मुस्ता
 कलापी—मयूरः
 कला—सनःशिला
 कलामायः ४२८
कलायः २२८
 कलाया—दूर्वा
 कलालापः—भ्रमरः
 कलावृत्ताः—कुलिथः
 कलाङ्गः—तिन्दुकः
 कलितः—अशोकः
 कलिका ४२८
 कलिका—कोरकः
 कलिकारिका—कलिकारी
कलिकारी १३५
 कलिका—वृश्चिकाली
 कलिङ्गकम् ४२६
 कलिङ्गकः ४३२
 कलिङ्गाः—इन्द्रयवः
 कलिङ्गबीजानि—इन्द्रयवः
 कलिङ्गः ४२६, ४३०, ४३२
 कलिङ्गः—कुटजः
 कलिङ्गः—मांसलकलः
 कलिङ्गः—शिरीषः
 कलिद्रुमः—विभीतकः
 कलिन्दकन्या—यमुना

कलिन्दकः ४३५
कलिन्दः ४२२
 कलिमालः—उदकीर्यः
 कलिः—धत्तुरः
 कलुर्वा—व्रीहिः
 कलुषः—महिषः
 कलुषा—महिषः
 कलेवरम्—शरीरम्
 कलोद्भवः—व्रीहिः
 कलकोर्रोत्रः—कमुकः
 कलकः—भौषधम्
 कलकः—तुरुष्कः
 कलकः—विभीरकः
 कलिकधर्मज्ञः—विभीतकः
 कलिकवृक्षः—विभीतकः
 कलपाङ्गी—पर्पटः
 कलमावः—व्रीहिः
 कल्यम्—प्रातः
 कल्याणबीजः—मसूरिका
 कल्याणम्—सुवर्णम्
 कल्याणिका—सनःशिला
 कल्याणिनी—बला
 कल्याणी—बलीवर्दः
 कल्याणी—माषपर्णी
 कवचः—पर्पटः
 कवचः—पर्पटः
 ” ”
 कवरी—गोराटिका
 कवलालुकम्—घोली
 कवली—महिषः
 कविका—केविका
 कशेषुः—आहारः
कपायगुणाः ४१२
 कपाययावनालः—जूर्णा
कपायः ४१२
 कपायः—भौषधम्
 कपायः—धवः
 कपायः—सर्जकः
 कपाया—अम्बिका

२२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

कषाया—खजूरी
कषाया—धन्वयासः
कषाया—यवासशर्करा
कषायी—लकुचः
कषायी—सर्जकः
कष्कलाङ्गी—गोराटिका
कसारिका—कालिका
कर्षासकः ४३०
कमूचकः—मण्डूकः
कसेरुका—गुण्डकन्दा
कसेरुः—गुण्डकन्देः
कसेरुः—भद्रमुस्तकः
कसेरुः—पृष्ठास्थि
कसेरुः—मुस्ता
कस्तुरिः ४३४

कस्तूरिका १००

कस्तूरिका ४३९

कस्तूरी ४२४

कस्तूरी—मदनी

कस्तूरी—लोमशविडालः

कस्तूरी—सहस्रवेधी

कहलारम्—कुमुदम्

कंधरः ४३५

कम्—पानीयम्

कंसीयम्—कांस्यम्

का.

काक्षी—अङ्गारवल्लिका

काकजङ्घा १३८, ४२५

काकजङ्घा ४३९, ४३७, ४३७

काकजम्बू—जम्बूः

काकणान्तिका—काकादनी

काकणन्ती—काकादनी

काकतिन्दुकम् ४३७

काकतिन्दुकः—तिन्दुकः

काकतुण्डफला—काकनासा

काकतुण्डा—काकनासा

काकतुण्डी ४३९

काकतुण्डी—काकभाण्डी

काकतुण्डी—काकादनी

काकतुण्डी—रीतिका

काकदन्तिका—काकादनी

काकद्रोणः—काकः

काकनासा १३९

काकनासिका—काकनासा

काकनीला—जम्बूः

काकपादः—विकङ्कतः

काकपादा—काकजङ्घा

काकपीलुः—काकादनी

काकपीलुः—तिन्दुकः

काकपीलुः—श्वेतकाम्भोजी

काकपीलुः—सितपुत्रा

काकप्राणा—काकनासा

काकफलः—निम्बः

काकफला—जम्बूः

काकर्वाजकः—तिन्दुकः

काकभाण्डिका—अङ्गारवल्लिका

काकभाण्डी ४२४

काकभाण्डी—अङ्गारवल्लिका

काकमाचिका ४३२ ४३२

काकमाची १३८

काकमाची ४२९, ४३९

काकमाता—काकमाची

काकमुद्रा—मुद्रपर्णी

काकलीदाक्षा—उत्तरापथिका

काकलीरवः—कोकिलः

काकवन्ध्या ४२९

काकवल्लभा—जम्बूः

काकवाक्—सारसः

काकवाचः—कोकडः

काकशत्रुः—उलूकः

काकशिर्भा—काकादनी

” ”

काकसाहव्या—जूडामणिः

काकस्फूर्जः—तिन्दुकः

काकः २८०

काकः ४३२

काकः—कोकिलः

काकः—प्रतुदाः

काकः—प्रसहाः

काकः—शालिः

काकाक्षः ४२८

काकाक्षी—काकनासा

काकाक्षी—शुकभाण्डी

काकाण्डः ४३५

काकाण्डः—तिन्दुकः

काकाण्डः—महानिम्बः

काकाण्डी—तेजस्विनी

काकाण्डी—दधिपुष्पी

काकादनी १३९

काकादनी—श्वेतकाम्भोजी

काकाग्रः—समष्टिलः

काकारिः—उलूकः

काकाहवा—काकजङ्घा

काकाहवा—काकमाची

काक्षी—सौराष्ट्री

काक्षी—सौराष्ट्री

काकिनी—काकोली

काकी ४३९

काकी—काकोली

काकुदम्—तालु

काकेक्षुः—काशः

काकेन्दुकः—तिन्दुकः

काकोदुम्बरिका १८७

काकोलः—काकः

काकोली ३१

काकोली ४२९, ४३०, ४३९, ४३९

४३२, ४३७, ४४०, ४४०

काकोली—दधिपुष्पी

काकोली—लोमशा

काचितलकम्—नीलकाचोद्भवम्

” ”

काचवः ४२९

काचसंभवम्—नीलकाचोद्भवम्

काचसौवचेलम्—नीलकाचोद्भवम्

काचः—कृत्रिमकम्

काचोत्थम्—नीलकाचोद्भवम्

काञ्चनकदली—सुवर्णकदली

वर्णानुक्रमणिका ।

२३

काञ्चनकम्—पद्मकेसरम्
काञ्चनकम्—हरितालम्
काञ्चनक्षीरी—क्षीरिणी
काञ्चनद्वंद्वम् ४३३
काञ्चनपुष्पकम्—आहुन्यम्
काञ्चनपुष्पी—गणिकारी

काञ्चनम् ४२३

काञ्चनम्—नागपुष्पम्
काञ्चनम्—रत्नानि
काञ्चनम्—सुवर्णम्
काञ्चनः—चम्पकः
काञ्चनारकः—कोविदारः
काञ्चनारः—कोविदारः
काञ्चनिका—गणिकारी
काञ्चनी—रोचनी
काञ्चनी—सर्बक्षीरी
काञ्चनी—हेमदुग्धा

काञ्चिकम् २५०

काञ्चिकम् ४३८
काञ्चिकः ४२७
काञ्चिका ४२३
काञ्चिका—काञ्चिकम्
काञ्चिका—जावन्ती
काञ्चिका—पलाशी
काङीरः ४२७
काण्डकटुकः—काण्डीरः
काण्डकण्डः—अपामार्गः
काण्डकम्—बालुकम्
काण्डकाण्डकः—काशः
काण्डकीलकः—लोघ्रः
काण्डगुण्डः—गुण्डः
काण्डपुष्पा—शरपुष्पा
काण्डरी—काण्डीरः
काण्डरुहा—कटुका
काण्डशाखा—सौम्या
काण्डसंधिः—वंशायम्
काण्डहीनः—लोघ्रः
काण्डः—आस्कन्धा
काण्डः—किरातविक्रतः

काण्डः—शरः
काण्डिका—करटः
काण्डीरः १४६
काण्डीरः ४२७, ४२९
काण्डेक्षुः—इक्षुः
काण्डेक्षुः—काशः

काणः—काकः

कथरा ३४३

कादम्बरी—कदम्बः
कादम्बरी—सुरा
कादम्बर्यः—कदम्बः
कादम्बः—ध्रुवाः
कादम्बः—हंसः
कादविकम्—अक्षम्
कादवेयः—सर्पः

काननम् ३२४

कान्तपृष्णः—कोविदारः
कान्तलकः—तृणिः
कान्तलोहम्—लोहम्
कान्तसंज्ञम्—वैकान्तम्
कान्तम्—कुङ्कुमम्
कान्तम्—लोहम्
कान्तः—चक्रवाकः
कान्तः—तृणिः
कान्तः—भर्ता
कान्तः—मानुषः
कान्तः—वर्षाः
कान्तः—वसन्तः
कान्ता—गृष्टिः
कान्ता—प्रेम्णी
कान्ता—त्रिसंधिः
कान्ता—बृहती
कान्ता—भद्रैला
कान्तायसम्—लोहम्
कान्तायसासम् ४२७
कान्तारम्—काननम्
कान्तारः ४२५
कान्तारः—इक्षुः
कान्तारः—कोविदारः

कान्ता—रेणुका
कान्ता—स्त्री
कान्तिदा—बाकुची
कान्तिः ४१६
कान्तिः—गृष्टिः
कस्पोतम्—अञ्जनम्
कामकान्ता—अतिमुक्तः
कामखड्गदला—केतकीद्वयम्
कामगा—कोकिलः
कामजननी—बहुला
कामदा—बहुला
कामफलः—राजाश्वः
काममोदी—कस्तूरिका
कामरसः—वसन्तः
कामरूपका—वन्दका
कामरूपिणी—अश्वगन्धा
कामरूपी—जाह्नकः
कामवती—दारुहरिद्रा
कामवल्लभः—आश्वः
कामवल्लभा—रात्रिनामानि
कामवृक्षः—वन्दका
कामवृद्धिः ३३९
कामशरः—आश्वः
कामः—राजाश्वः
कामाङ्कुशा—नखम्
कामाङ्गः—आश्वः
कामानन्दा—कस्तूरिका
कामान्धः—कोकिलः
कामान्धः—इयेनः
कामायुधः—राजाश्वः
कामिनी—वन्दका
कामिनी—दारुहरिद्रा
कामिनी—सुरा
कामिनी—स्त्री
कामिवल्लभः—सारसः
कामी ४३०
कामी—कृषभः
कामी—चक्रवाकः
कामी—पारावतः

२४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

कामी—सारसः
कामुकः—४२९
कामुकः—चक्रवाकः
कामुकः—पारावतः
कामुका—स्त्री
कामेष्टः—राजाश्वः
कामोपजीवः—कामवृद्धिः
काम्बोजः—घोटः
काम्बोजी—बाकुची
काम्बोजी—माणपर्णी
काम्बारी—कामर्यः
काम्बोजी—४२६, ४३२
काम्बोजी—चूडामणिः
काम्बोजी—बाकुची
काम्बोजी—विद्वत्पादिरः
काययातः—विकण्टकः
कायस्था—४३१
कायस्था—भद्रला
कायस्था—सुरसा
कायस्था—सूक्ष्मला
कायस्था—हरीतकी
कायम्—शरीरम्
कायः—शरीरम्
कारण्डवः—हंसः
कारण्डः—प्लवाः
कारम्भा—पियङ्गुः
कारली—करका
कारवल्ली—४२७, ४३०
कारवल्ली—कारका
कारवल्ली—काण्डीरः
कारवम—कृष्णलवणम्
कारवा—४३६
कारवी—अजमोक्ष
” ”
कारवी—उपकुञ्जी
कारवी—कुडुहर्षी
कारवी—शतपुष्पा
कारवेलकः—रसकः
कारव्यः—४२९

कारस्करः—३६६
कारिका—कारी
कारी—३५८
कार्कटः—ककटः
कार्तस्वरम्—सुवर्णम्
कार्तिकः—४१७
कार्तिकिकः—कार्तिकः
कार्पासः—४२७, ४२७
कार्पासः—तुण्डका
कार्पासी—३३८
कार्पासी—४२६, ४३५, ४३७, ४३९
कार्मुकः—अतिमुक्तः
कार्मुकः—चटकः
कार्मुकः—महानिम्बः
कार्मुकः—वशः
कार्मुकः—सौमवलकः
कार्मुकः—हिञ्जलः
कार्यप्रद्वेषः—आलस्यम्
कार्यो—कारी
कार्षी—कर्चूरम्
कार्ष्यः—कर्चूरम्
कार्ष्यः—लकुचः
कार्ष्यः—सर्जकः
कार्षः—कर्चूरम्
कार्ष्णी—शतावरी
कार्ष्यम्—लोहोच्छिष्टम्
कालकण्टकः—काकः
कालकण्टकः—कासमर्दः
कालकण्टकः—जलकाकः
कालकुष्ठम्—कडुकुष्ठम्
कालकूटकः—कारस्करः
कालकूटस्वरूपम्—३१४
कालकूटम्—विषम्
कलकूटः—सर्जकः
कालखण्डम्—शरीरास्थ्यादीनि
कालजः—कुकुटः
कालतालः—तमालः
कालत्रयम्—४१५
कालान्निर्यासः—मुग्गुलः

कालपालकम्—कडुकुष्ठम्
कालपुष्पः—धत्तूरः
कालपुष्पी—श्यामा
कालपेशिका—कृष्णः
कालप्रियकरि—अश्वगन्धा
कालमालः—शालुकः
कालमापी—बाकुची
कालमूलः—कालः
कालमेषिका—मन्त्रिष्ठा
कालमेषी—४३८
कालमेषी—कृष्णः
कालमेषी—बाकुची
कालमेषी—मन्त्रिष्ठा
कालमेषी—रजनी
कालमेषी—श्यामा
काललोहम्—लोहम्
कालवृन्तिका—पाटला
कालवृन्ती—पाटला
कालशाकम्—४२७, ४३६
कालशालिः—व्रीहिः
कालस्कन्धः—उदुम्बरः
कालस्कन्धः—तमालः
कालस्कन्धः—तिन्दुकः
कालस्कन्धः—विद्वत्पादिरः
कालस्कन्धा—४४०
कालः—८६
कालः—कालत्रयम्
कालः—कासमर्दः
कालः—कोकिलः
कालः—राला
कालः—व्याघ्रनखम्
काला—४३८
कालागरु—कालेयकम्
कालाञ्जनी—३३८
कालादिकः—चैत्रः
कालाः—नीलिनी
कालानुसारकम्—तगरम्
कालानुसार्यकम्—शैलेयम्
कालानुसार्यकः—४३८

वर्णानुक्रमणिका ।

२५

कालानुसार्यम्—तगरम्
काला—मन्त्रिष्ठा
कालाव्रायः ४२८
कालयकम्—दारुहरिद्रा
काला—श्यामा

कालिकः ४०७

कालिका—उपकुञ्जी
कालिका—काकाली
कालिकाशकम् ४३६
कालिका—शृङ्गी
कालिन्दिका—श्यामा
कालिन्दी—कटभी
कालिन्दी—यमुना
कालिन्दी—शुकभाण्डी
कालिन्दी—श्यामा

कालिः—कृष्णः
कालिः—धत्तूरः
काली—उपकुञ्जी
काली—कालाञ्जनी
काली—कृष्णः
काली—नीलिनी
काली—पोतकी

कालीयकम् ९५

कालीयकम् ४३८
कालीयम्—कालीयकम्
काली—रात्रिनामानि
काली—श्यामा

कालुखः—कालिकः
कालुध्यम्—रजोगुणः

कालेयकम् ९९

कालेयकम् ४२८
कालेयकम्—कुङ्कुमम्
कालेयकम्—दारुहरिद्रा
कालेयका—दारुहरिद्रा
काल्मिकाभेदा—अङ्गारवल्लिका

कावेरी ३८४**काशः १६०**

काशः ४३७

४

काश्मरी ४२८, ४३२, ४३२,
४३५, ४३८, ४३८, ४३९, ४३९,
४४०

काश्मरी—काश्मर्यः
काश्मरी—विदारिका
काश्मर्यम् ४३९

काश्मर्यः २८

काश्मर्य—काश्मर्यः
काश्मीरजम्—कुङ्कुमम्
काश्मीरजीरका—कृष्णः
काश्मीरवृक्षः—कृष्णः
काश्मीरम् ४३०
काश्मीरम्—कुङ्कुमम्
काश्मीरम्—मूलम्

” ”

काश्मीरः ४३९
काश्मीरिका—द्राक्षा
काश्मीरी ४३९

काष्ठजम्बू—जम्बूः
काश्मीरी—उत्तरापथिका

काश्यपी—अवनी

काष्ठकदली १४९

काष्ठकम्—काष्ठागरु

काष्ठकुट्टः ४०४

काष्ठकूटः—काष्ठकुट्टः
काष्ठदारु—देवदारुः
काष्ठदुः—किशुकः

काष्ठधानी ५२

काष्ठधानीफलम्—काष्ठधानी

काष्ठपाटला २९

काष्ठपाटला—सितपाटलिः

काष्ठभङ्गो—काष्ठकुट्टः

काष्ठरजनी—दारुहरिद्रा

काष्ठवल्लिका—कटवी

काष्ठसारिका—सारिका

काष्ठागरु ९९

काष्ठा—दिक्

काष्ठिका—काष्ठकदली

काष्ठिरसा—कदली

काष्ठीरस—कदली

काष्ठीलः—राजाकः

काष्ठेक्षुः—इक्षुः

कासकन्दः—कासालुः

कासन्नः—विभीतकः

कासघ्नी २५

कासघ्नी—भागो

कासजित्—भागो

कासनाशिका—शुकभाण्डी

कासमर्दकः—कासमर्दः

कासमर्दनः—पटोलः

कासमर्दः १५६

कासमर्दः ४२९, ४३७

कासरः—माहिषः

कासरा—काथरा

कासः ४०८

कासः ४२६, ४३०

कासः—काशः

कासारिः—कासमर्दः

कासालुः ३४९**कासीसम् ११९**

कासीसम् ४३२, ४३७

कासी—सौराष्ट्री

कासिका—मुद्रपर्णी

कांस्यकम्—कांस्यम्

कांस्यविमलः—विमलम्

कांस्यम् २१०

कांस्यम् ४३०

कि.

किञ्जीदिविः—खञ्जरीटः

किङ्किणी—विकङ्कितः

किङ्किराटः—किङ्किरातः

किङ्किरातः २०२

किञ्जल्कम् ४३६

किञ्जल्कम्—नागपुष्पम्

किञ्जल्कम्—पद्मकेसरम्

किञ्जल्कः ४२७, ४३०

किञ्जम्—पद्मकेसरम्

किटिः—सूकरः

२६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

किट्टम्—मलम्
 किट्टम्—लोहोच्छिष्टम्
 किणिही ४२७
 किणिही—अपामार्गः
 किणिही—कटर्षी
कितवः ४२३
 कितवः—चोरकः
 कितवः—धत्तुरः
 किरातकः—किराततित्तकः
किरातकादिः ४२०
किराततित्तकः १४
 किरातः—किराततित्तकः
 किरिमम्—देवदारुः
 किरिः—सूकरः
 किराटी—अर्जुनः
 किराटी—त्रपु
किलासः ४०८
 किलिमम्—देवदारुः
 क्रिशोरः—घोटः
 किसलयः—पल्लवः
 किचिदाटव्या—कासघ्नी
 किचित्—साधारणकालः
 किपाकः—कारस्करीः
 किशुकम् ४३८
किशुकः २०३
 किशुकः ४२७
 किशुकः—प्रवरौ
 किशुकः—वातपोथः
की.
 कीचकः—नलः
 कीचकः—वंशः
 कीचकारन्यः—वंशः
 कीटप्लः—गन्धकः
 कीटपादी—हंसपादा
 कीटमारी—विश्वप्रन्थिः
 कीटः—श्वेतयूका
कीटिका ४०७
 कीरवर्णकम्—स्थौण्यकम्
 कीरम्—आमिषम्
 कीरः—शुकः

कीरिभारा—कीटिका
 कीरेष्टः—आक्षोडः
 कीरेष्टः—आम्रः
 कीरेष्टः—जलदः
 कीरेष्टः—निम्बः
 कीर्णपुष्पः—मोरटः
 कीर्तनी—नीलिनी
 कीलता—कुसुम्भम्
 कीलपादिका—विश्वप्रन्थिः
 कीलालम्—पानीयम्
 कीलालम्—रक्तम्
 कीशरोमा—कपिकच्छूः
 कीशः—कपिः
 कीशः—मर्कटः
 कुकुवाक्—मृगः
कुकुटः २७८
 कुकुटः ४३०
 कुकुटः—विक्किराः
 कुकुटः—शितिवारः
 कुकुटिविः—टोकः
 कुकुटी—टोकः
 कुकुटी—शाल्मली
 कुकुरम् ४३५
कुकुरः २७६
 कुक्षिरन्ध्रः—नलः
कुक्षिः ३९८
कुङ्कुमम् ९५
 कुङ्कुमम् ४२८, ४२९, ४२९
 ४३०, ४३०, ४३७, ४३९
 कुङ्कुमम्—पिशुनम्
 कुङ्कुमम्—व्रीहिः
 कुङ्कुमम्—बाहलिः
कुचनन्दम् ९४
 कुचफलम् ४२६
 कुचफलः—दाडिमः
 कुचः—स्तनः
 कुचैली—पाठा
 कुत्रम्—सौगन्धिकम्
 कुजः—चटकः

कुजः—वृक्षः
 कुविका—उपकुबी
 कुविका—मेथिका
 कुविका—मेथिका
 कुवितम्—तगरम्
 कुबी—उपकुबी
 कुञ्जरक्षारमूलम्—मूलकम्
कुञ्जरः ३६४
 कुञ्जरः ४३२
 कुञ्जरः—हस्ती
 कुञ्जरा—धातुकी
 कुञ्जरिक्क—सल्लकी
 कुञ्जवल्ली—निकुञ्जिका
 कुञ्जिका—निकुञ्जिका
 कुटजम् ४३७
कुटजः ७१
 कुटजः ४२९, ४३२
 कुटजाफलम्—इन्द्रयवः
 कुटजाभिधा—इन्द्रयवः
 कुटजीवः—पुत्रजीवः
 कुटन्नम्—परिपेष्टम्
 कुटपम्—कमलम्
 कुटपिनी—पद्मिनी
 कुटलमस्तकम्—चविका
 कुटनटः—स्थोनाकः
 कुटः—वृक्षः
 कुटामोदम्—जवादि
 कुटिलकीटकः—तन्तुवायादयः
 कुटिलपुष्पम् ४३५
 कुटिलम्—तगरम्
 कुटिलः—तगरम्
 कुटिलः—शङ्खः
 कुटिला—सरस्वती
 कुटिला—स्पृका
 कुटिः—चटी
 कुटी—सुरा
 कुटुम्बकः—भूतृणम्
 कुटुम्बकः—भूतृणः
कुटुम्बिनी ३४१

वर्णानुक्रमणिका ।

२७

कुटुम्बिनी ४३३
 कुटुम्बिनी—क्षीरिणी
 कुटिमः—दाडिमः
 कुटः—चित्रकः
 कुटिन्नरः ४३५
 कुटिलकः—पुनर्नवा
 कुटीरकः—तूणिः
कुठेरकः १४५
 कुठेरकः ४३५
 कुठेरकः तूणिः
 कुठेरकः—शालुकः
 कुठेरः—कुठेरकः
 कुडवः—धान्यमानम्
कुडहुञ्जी ४५
 कुड्मलकम्—कुमुदम्
 कुड्मलम्—सौगान्धिकम्
 कुड्मलः—कोरकः
 कुड्मलस्या—पल्ली
कुणञ्जरः ३४२
 कुणञ्जः—कुणञ्जरः
 कुणञ्जी—कुणञ्जरः
 कुण्डरिका—सल्लकी
 कुण्डम्—गुण्टः
 कुण्डलिनी—गुडूची
 कुण्डली ४२८, ४३६
 कुण्डली—कोविदारः
 कुण्डली—गुडूची
 कुण्डलीपत्रकम् ३०८
 कुण्डली—सर्पः
 कुण्डली—सर्पिणी
 कुतुम्बा—द्रोणपुष्पी
 कुतुम्बिका—द्रोणपुष्पी
 कुतुरी—कुरी
 कुतूणम्—कत्तूणम्
 कुत्सम्—कुष्ठम्
 कुत्सितम्—कत्तूणम्
 कुत्सितार्हा—गोरादिका
 कुदितिका—ब्रीहिः
 कुदालः—अदमन्तकः

कुदालः—कोदवः
 कुदालः—कोविदारः
 कुधरः—पर्वतः
 कुनखी—सैहली
 कुनटी ४२८
 कुनटी—मनःशिला
 कुनटी—मनःशिला
 कुनटी—मनःशिला
 कुनाशकम् ४३५
 कुनासः—उष्ट्रः
 कुनीली—तैरिणी
 कुन्तलवर्धनः—भृङ्गराजः
 कुन्तलाः—केशः
 कुन्तलोशीरम्—वालकम्
 कुन्तिनीवीजसंज्ञम्—रेचकः
 कुन्दकः—कुन्दुरुः
 कुन्दरः—कुन्दुरुः
कुन्दः २०१
 कुन्दा—कुन्दः
 कुन्दुरुकः ४२८, ४२९
 कुन्दुरुकः—कुन्दुरुः
 कुन्दुरुकी—सल्लकी
कुन्दुरुः १२१
 कुन्दगोपुरः—कुन्दुरुः
 कुपाकः—कारस्करः
 कुपिलः—तिन्दुकः
 कुपिलुः—तिन्दुकः
 कुप्यम्—रौप्यम्
कुवेरकः ४२१
 कुवेरनेत्रा ४२७
 कुवेराक्षः—लताकरञ्जः
 कुवेराक्षी—काष्ठपाटला
 कुवेराक्षी—सितपाटलिः
 कुञ्जकण्टकः—सोमवल्कः
कुञ्जकः २००
 कुञ्जकः ४३०
 कुञ्जः—अपामार्गः
 कुभृङ्गकः—ध्रुमरः
 कुमदा—कादमर्यः

कुमांतिका—लक्ष्मणा
 कुमारकः—वरुणः
 कुमारः ४३६
 कुमारिका ४३२
 कुमारिका—कर्कोटकी
 कुमारिका—भद्रला
 कुमारिका—मल्लिका
 “ ”
 कुमारिका—वन्धककर्कोटकी
कुमारी ४२१
 कुमारी ४३२, ४३६
 कुमारी—कन्या
 कुमारी—गृहकन्या
 कुमारी—तरणी
 कुमारी—धूसरी
 कुमारी—वन्धककर्कोटकी
 कुमुदगन्धिनी—शुक्रभाण्डी
कुमुदम् १६५
 कुमुदम्—कर्पूरः
 कुमुदः—सर्पः
 कुमुदा—कटफलः
 कुमुदा—कटफलः
 कुमुदा—धातुकी
 कुमुदा—पृष्ठिपर्णाविशेषः
 कुमुदा—सालिपर्णी
 कुमुदिका ४३५
 कुमुदिनी—कुमुदम्
 कुमुदती—कुमुदम्
 कुमुदती—पद्मिनी
 कुम्भकारिका—कुलत्था
 कुम्भकारी—चक्षुष्या
 कुम्भकुम्भी—गोरक्षकुम्भी
 कुम्भफला—कूष्माण्डिका
 कुम्भबीजकः—रीठाकरञ्जः
 कुम्भयोनिः—द्रोणपुष्पी
 कुम्भसी—मृगाक्षी
 कुम्भाण्डी—कूष्माण्डिका
 कुम्भारः—कोविदारः
 कुम्भालाम्बुः—गोटका

२८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दाना—

कुम्भिका—पाटला
 कुम्भिनीफलम्—रेचकः
 कुम्भिमदः—हस्तिमदः
 कुम्भी ४२६
 कुम्भी—कटफलः
 कुम्भीका—कटफलः
 कुम्भी—कुम्भीरः
 कुम्भी—दन्ती
 कुम्भीबीजम्—रेचकः
 कुम्भी—भूपाटली
कुम्भीरः ३६५
 कुम्भीरः—नकः
 कुम्भीरः—पादिनः
 कुम्भीरः—मास्थः
 कुम्भी—हस्ती
 कुम्भोल्लखलकम् ४३५
 कुरङ्गनयना—छी
 कुरङ्गनाभी—कस्तूरिका
 कुरङ्गः—जङ्घालाः
 कुरङ्गः—मृगः
 कुरङ्गिका—मृदपणी
 कुरण्टकः—सरेयकः
 कुरवकः—धेतमन्दारः
 कुरवकः—सरेयकः
 कुरम्बा—द्रोणपुष्पी
 कुरम्बा—महाद्रोण
 कुरम्बिका—द्रोणपुष्पी
 कुररः—क्रौञ्चः
 कुररः—पेचः
 कुररः—प्रसहाः
 कुरराङ्घ्रिः—देवसर्पकः
 कुरवः ४२६
 कुरवी—संहली
कुरी २३०
 कुरुटः—शितिवारः
 कीण्डः—साकुरुण्डः
 कीरवणः—सरेयकः
 कीरम्—अ—मुस्ता
 कीरः—शुकः नीलकाचोद्भवम्

कुरुविन्दम्—माणिक्यम्
 कुरुविन्दः—धान्यमाषः
 कुरुविन्दा—मुस्ता
 कुरुवीरकः—अर्जुनः
 कुरुहः—वृक्षः
 कुरुष्यम्—घ्रापु
 कलकककटी—चीणाककटी
 कलकम् ४३७
कुलकः ४३३
 कुलकः—पटोलः
 कुलङ्गः—सर्पः
 कुलचराः—अनृपाः
 कुलजनः—कुलजः
कुलञ्जः ३४५
कुलत्था ३४१
 कुलत्था—चक्षुष्या
 कुलत्थिका—चक्षुष्या
 कुलपत्रः—दमनम्
 कुलवर्णा—शुकभाण्डी
 कुलाली—कुलत्था
 कुलाली—चक्षुष्या
 कुलिकः—सर्पः
 कुलिङ्गः ४३२
 कुलिङ्गः—विष्किराः
कुलित्थः २२८
 कुलित्था—कस्तूरिका
 कुलित्था—कुलित्थः
 कुलिशम्—हीरकम्
 कुलिशः—मत्स्यः
 कुली—कोविदारः
 कुली—बृहती
 कुलीरकः—कर्कटः
 कुलीरभृही—शृङ्गी
 कुलीरः—कर्कटः
 कुलीरा—शृङ्गी
 कुलमापः ४२७
 कुलमाषाभिभवम्—काञ्चिकम्
 कुलमाषाभिषुतम्—काञ्चिकम्
 कुवङ्गम्—सीसरम्

कुवङ्गकम्—वैकान्तम्
 कुवङ्गकम्—वैकान्तम्
 कुवल्यम् ४३७
 कुवल्यम्—कुमुदम्
 कुवल्यम्—सौगन्धिकम्
 कुवल्यिनी—कुमुदम्
 कुवलम्—सौगन्धिकम्
 कुविः—उलूकः
कुवैयाः ४१०
कुशलनामानि ३१०
 कुशलः—पण्डितनामानि
 कुशली—अश्मन्तकः
 कुशः—मृदुदर्भः
 “ “
 कुशाग्रीयमतिः—पण्डितनामानि
 कुशात्मलिः—रोहितकः
 कुशिकतरुः—जरणद्रुमः
 कुशिकः—वङ्गम्
 कुशिशपा—शिशपा
 कुशेशयम्—कमलम्
 कुशेशयम्—कमुदम्
 कुष्ठकेतुः—भूम्याहुल्यम्
 कुष्ठघ्नः—पटोलः
 कुष्ठघ्नः—हिमावली
 कुष्ठघ्नी—काकोदुम्बरिका
 कुष्ठतोदनः—ताम्रकण्टकः
 कुष्ठदोषापहा—बाकुची
 कुष्ठनाशनः—गृष्टिः
 कुष्ठनाशनः—सर्षपः
 कुष्ठनाशनी—बाकुची
 कुष्ठनाशिनी—कामाची
 कुष्ठसूदनः—आरवधः
 कुष्ठहन्ता—हस्तिनन्दः
 कुष्ठहन्त्री—बाकुची
कुष्ठम् १०५
 कुष्ठम् ४०८
 कुष्ठः ४२९
 कुष्ठः—उत्पलम्
 कुष्ठारिः—सादिरः

वर्णानुक्रमणिका ।

२९

कुष्ठारिः—गन्धकः
 कुष्ठारिः—पटोलः
 कुष्ठारिः—भ्रमरारिः
कुसुमम् ३२६
 कुसुमाञ्जनम्—गुष्पाञ्जनम्
 कुसुमासवम्—मधु
 कुसुमोच्चयः—गुच्छः
 कुसुम्भकम्—शालिपर्णाविशेषः
 कुसुम्भका—दारुहरिद्रा
कुसुम्भतैलम् २३४
 कुसुम्भला—दारुहरिद्रा
कुसुम्भम् २३२
 कुसुम्भम् ४३७
 कुसुम्भः ४३३
 कुसुम्भः—रोचना
 कुसुम्भाञ्जनम्—कौसुम्भम्
 कुस्तुबुरुः—धान्यकम्
 कुस्तुम्बरी ४२८
 कुस्तुम्बरी—वितुन्नकम्
 कुस्तुम्बुरुः—धान्यकम्
 कुहम्—बदरम्
 कुहम्—सौगन्धिकम्
 कुहुरवः—कोकिलः
 ” ”
 कुहूः—अमोवास्या
 कुः—अवनी

कू.

कूकूवाक्—मृगः
 कूटनः—शिशिरः
 कूटनः—स्थोनाकः
 कूटशाल्मलिः—रोहितकः
 कूटस्थम्—व्याघ्रनखम्
 कूटस्थः—व्याघ्रनखम्
 कूटम्—शङ्खम्
 कूवा—दधिपुष्पी
 कूरम्—आहारः
कूरः ४२४
 कूर्चवैषिकः—जविकः
 कूर्चशेखरः—नारिकेलः

कूर्चम्—धूम्रस्थम्
 कूर्परः—हस्तमूलादीनि
 कूर्परसमर्थम्—हस्तमूलादीनि
 कूर्मराजः—कच्छपः
 कूर्मशैषिकः—जीवकः
 कूर्मः—फच्छपः
 कूर्मः—पादिनः
 कूर्मः—वायुः
 कूलवन्ती पानीयम्
 कूलकृषा—पानीयम्
कूलचराः २८७
 कूलचराः—अनूपाः
 कूष्माण्डकः ४२६, ४३६
 कूष्माण्डम् ४२९, ४३८
कूष्माण्डिका ४३
 कूष्माण्डी—कूष्माण्डिका

कृ.

कृकरः ४२३
 कृकरः—करीरः
 कृकरः—चविका
 कृकरः—वायुः
 कृकराटः—खञ्जरीटः
 कृकरा—पिप्पली
 कृकलासः—सरटः
 कृकवाकुः—कुकुटः
 कृकाटिका—अवटः
कृच्छम् ४०९
 कृच्छारिः—बिल्वान्तरः
 कृतकर्मा—पण्डितनामानि
 कृतकम्—विडम्
 कृतकम्—रसाञ्जनम्
 कृतकः—तुरुष्कः
 कृतच्छिद्रा—कोशातकी
 कृतत्राणा—त्रायमाणा
 कृतर्था—पण्डितनामानि
 कृतफलम्—कङ्कालकम्
 कृतमालकः ४३१
 कृतमालकः—कार्णिकारः
 कृतमालः—कार्णिकारः

कृतमुखः—पण्डितनामानि
 कृतवेधना—कोशातकी
 कृतवेधनी—कोशातकी
 कृती—पण्डितनामानि
 कृत्तिका—उदुम्बरः
 कृत्तिका—धत्तूरः
 कृत्तिः—स्वक्
 कृत्याशूकारिणी—चर्मकी
कृत्रिमकम् ४२३
 कृत्रिमकम्—विडम्
 कृत्रिमकः—तुरुष्कः
 कृत्रिमम्—जवादि
 कृत्रिमम्—नीलकाचोद्भवम्
 कृत्रिमम्—विडम्
 कृत्रिमः—चीनकः
 कृत्रिमः—तुरुष्कः
 कृमिघ्नः ४३७
 कृमिघ्नः—कोलकन्दः
 कृमिघ्नः—पलाण्डुः
 कृमिघ्नः—पारिभद्रः
 कृमिघ्नः—बीजपूर्णः
 कृमिघ्नः—भल्लातकः
 कृमिघ्नी—धूम्रपत्रा
 कृमिघ्नी—विडङ्गा
 कृमिजग्धम्—अगर
 कृमिजग्धम्—काष्ठागर
 कृमिजग्धम्—काष्ठागर
 कृमिजलजः—कृमिशङ्खः
 कृमिजा—लाक्षा
 कृमितरुः—क्षुद्रात्रः
 कृमिमक्षी—मक्षिका
 कृमिलोहम्—लोहम्
 कृमिवारिरुहः—कृमिशङ्खः
 कृमिवृक्षः—क्षुद्रात्रः
कृमिशङ्खः १३०
 कृमिहा—विडङ्गा
 कृमिः—तन्तुवायादयः
कृपीलकः ४२२
 कृपीलकः—मकुष्टका

३०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

कृशशाखः—पर्वटः
 कृशाही—कटिका
 कृशानुः—विश्रक्तः
 कृषिका—आखुर्गणी
 कृषिद्विष्टः—चटकः
 कृष्टिः—पण्डितनामानि
 कृष्णकञ्चुकः—हरिमन्थः
 कृष्णककुकाः—हरिमन्थः
 कृष्णकरवीरकः—करवीरः
 कृष्णकं—कोकडः
 कृष्णका—आसुरी
 कृष्णकाष्ठकम्—कालेयकम्
 कृष्णकुसुमः—करवीरः
 कृष्णगङ्गा—कृष्णा
 कृष्णगर्भकः—४२८
 कृष्णचूडिका—चूडामणिः
 कृष्णचूर्णम्—लोहोच्छिष्टम्
 कृष्णजटा—मांसी
 कृष्णजीरकः—४२९
 कृष्णजीरकः—जरणः
 कृष्णडुण्डुभः—सर्पः
 कृष्णतण्डुला—दन्त्यवः
 कृष्णतण्डुला—कर्णस्फोटा
कृष्णतुलसी १४४
 कृष्णदंष्ट्रकः—कालिकः
 कृष्णधत्तकः—धत्तुरः
कृष्णपक्षः ४१६
 कृष्णपाकफलम्—करमर्दकम्
 कृष्णपाकफलः—करमर्दकम्
कृष्णपिपीलिका ४०४
 कृष्णपिपीली—कृष्णपिपीलिका
 कृष्णपुष्पः—धत्तुरः
 कृष्णप्रसवः—धत्तुरः
 कृष्णफला—बाकुचा
 कृष्णवर्बरः—वर्बरः
 कृष्णभूमिजा—भूमिभेदः
 कृष्णभूमिः—भूमिभेदः
 कृष्णभेदा—कटुका
 कृष्णमल्लिका—शालुकः

कृष्णमल्लिका—शालुकः
 कृष्णमालुकः—शालुकः
 कृष्णमुखः—मर्कटः
 कृष्णमुद्रः—४३०, ४३६
 कृष्णमुद्रः—वासन्ताः
 कृष्णमुद्रा—वासन्ताः
 कृष्णमुष्ककः—मुष्ककः
कृष्णमूली ३८
 कृष्णमृषणम्—मरिचम्
कृष्णलवणम् ४२६
 कृष्णलवणम्—अक्षम्
 कृष्णलवणम्—नीलकाचोद्भवम्
 कृष्णला—चूडामणिः
 कृष्णलोहकम्—लोहम्
 कृष्णलोहम्—४३०
 कृष्णलोहम्—लोहम्
 कृष्णवर्णः—गन्धकः
 कृष्णवर्णः—वाराहमदनः
 कृष्णवल्लिका—जन्तुकारी
 कृष्णवल्ली—कृष्णमूली
 कृष्णवंशः—आर्द्रा ३२६
 कृष्णवानरः—मर्कटः
 कृष्णवृन्तका—काश्मर्यः
 कृष्णवृन्ता—काश्मर्यः
 कृष्णवृन्ता—माषपर्णी
 कृष्णवृन्तिका—४२८, ४३९
 कृष्णवेणा—कृष्णा
 कृष्णव्रीहिः—व्रीहिः
 कृष्णशालिः—व्रीहिः
 कृष्णशालिः—शालिः
 कृष्णशालुकः—शालुकः
 कृष्णशिशुः—नीलशिशुः
 कृष्णशिशपा—शिशपा
 कृष्णसमुद्रवा—कृष्णा
 कृष्णसर्पपा—राजक्षवकः
 कृष्णसर्पपा—राजक्षवकः
 कृष्णसारथिः—अर्जुनः
 कृष्णसागः—मृगः
 कृष्णसारा—शिशपा

कृष्णसारवा—४३४
कृष्णम् ४२२
 कृष्णम्—अन्नम्
 कृष्णम्—मरिचम्
कृष्णः ८३, ४५२
 कृष्णः—कृष्णपक्षः
 कृष्णः—कोकिलः
 कृष्णः—खत्रोटः
 कृष्णः—चित्रकम्
 कृष्णः—तित्तिरिः
 कृष्णः—मङ्गोरः
 कृष्णः—महिषः
 कृष्णः—राजक्षवकः
 कृष्णः—सीसकम्
कृष्णा ३८३
 कृष्णा—४३२, ४३८
 कृष्णा—फटुका
 कृष्णा—काश्मर्यः
 कृष्णा—कृष्णतुलसी
 कृष्णा—कृष्णमूली
 कृष्णा—कृष्णः
 कृष्णाख्या—नीलपुनर्नवा
 कृष्णागरु—अगरु
 कृष्णागरु—कालेयकम्
 कृष्णागरु—४३०
 कृष्णाजाजी—कृष्णः
 कृष्णाजनम्—४४०
 कृष्णाजनी—कालाजनी
 कृष्णा—द्राक्षा
 कृष्णानदी—कृष्णा
 कृष्णा—नीलिनी
 कृष्णा—पिप्पली
 कृष्णाभा—कालाजनी
 कृष्णाम—क्षिका
 कृष्णायसम्—लोहम्
 कृष्णायसम्—सीसकम्
 कृष्णारुणः—विश्रक्तः
 कृष्णार्जकः—शालुकः

वर्णानुक्रमणिका ।

३१

कृष्णालुः—नीलालुः

कृष्णाश्वः—घोटः

कृष्णक्षुः—इक्षुः

कृष्णोदुम्बरिका—काकोदुम्बरिका

के

केका—मयूरः

केकशिखा—बहिचडा

केकी—मयूरः

केतकी ४२८, ४३०

केतकी—केतकीद्वयम्

केतकी—जार्ता

केतकी—तृणवृक्षः

केतकीद्वयम् २०४

केतुरत्नम्—वैदूर्यम्

केतुः—अशिमन्थः

केदारकटुका—कटुका

केदारजम्—पद्मकः

केवा—केविका

केविका ३७०

केशकीटः—यूका

केशघ्नः ४०८

केशनी—मांसी

केशवन्धः ३९५

केशभूः—शिरः

केशभृत्—शिरः

केशमथनी—शमी

केशमुष्टिः—महानिम्बः

केशमुष्टिः—विषमुष्टिः

केशरत्ननः—भृङ्गराजः

केशरुहः—नीलिनी

केशरुहा ४२२

केशरुहा—अरणी

केशरूपा—वन्दका

केशवर्धनी—महाबला

केशवावातः—पिप्पलः

केशवेष्टा—केशवन्धः

केशशैकल्यम्—पलितम्

केशहस्त्रा—शमी

केशः ३९५

केशरुहा—महाबला

केशार्हा—महानीली

केशाः—केशः

केशिनी—वन्ध्या

केशिका—शतावरी

केशी—गन्धमांसा

केदयम्—कालेयकम्

केदयम्—वालकम्

केदयः—भृङ्गराजः

केसरवरम्—कुङ्कुमम्

केसरम् ४३१, ४३२, ४३६

केसरम्—कासीसम्

केसरम्—पद्मकेसरम्

केसरः ४२९, ४३०

केसरः—वकुलः

” ”

केसरः—बीजपूर्णः

केसराम्लः—बीजपूर्णः

केसरिका—महाबला

केसरी—बीजपूर्णः

केसरी—मिहः

कै.

कैडर्यः १४

कैडर्यः ४२९

कैडर्यः—उदकीर्यः

कैडर्यः—कटुमी

कैतवम्—वैडूर्यम्

कैदाराः—मीहिः

कैरला—विडङ्गा

कैरली—विडङ्गा

कैरवम्—कुमुदम्

कैरविणी—कुमुदम्

कैरवी—मेथिका

कैराततिक्तकः—किराततिक्तः

कैरातः—किराततिक्तः

कैवर्तिका ३३२

कैवातेमुस्तम्—जलमुस्तम्

कौकककटिका—दीप्या

कोकडः २९४, ३०४

कोकनदम्—रक्तपद्मम्

कोकः ४३१

कोकः—ईहामृगः

कोकः—चक्रवाकः

कोकिलः २७९

कोकिलः ४२६

कोकिलः—कालिकः

कोकिलः—गन्धर्वः

कोकिला ४३१

कोकिला—काकोली

कोकिला—कोकिलः

कोकिलाक्षकः ४२६, ४२८, ४३१

कोकिलाक्षकः—इक्षुः

कोकिलाक्षः ३३९, ४२६

कोकिलाक्षः—क्षुरकः

कोकिलानन्दः—राजाघ्नः

कोकिल—वासन्ती

कोकिलावासः—आघ्नः

कोकिलेक्षुः—इक्षुः

कोकिलेष्टा—जम्बूः

कोकिलोत्सवः—आघ्नः

कोकिलोत्सवः—राजाघ्नः

कोकोवाचः—कोकडः

कोटनः—शिशिरः

कोटरपुष्पी—वृद्धदारुकः

कोटरवासिनी—धूसरी

कोटरवासिनी—शुकभाण्डी

कोटरम्—निष्कुटम्

कोटरः—अद्भुतः

कोटिका—स्पृका

कोटिवर्षा ४३५

कोटिः—स्पृका

कोठः—दुधर्मा

कोट्टावाचः—कोकडः

कोणः—विदिशः

कोद्रवः २२४

कोद्रवः ४३६

कोपनकः—चोरकः

कोपी—जलपारावतः

३२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

कोपी—पारावतः
 कमिलपत्रकः—शिशुः
 कोयष्टिः—पेचः
कोरकः ३२६
 कोरही—पिण्पली
 कोरही—सूक्ष्मला
 कोरही—सूक्ष्मला
 कोरदूषः ४३६
 कोरदूषः—कोदवः
कोलकन्दः ३५०
 कोलकम्—कङ्कालकम्
 कोलकम्—बदरम्
 कोलकम्—मरिचम्
 कोलकः—अङ्गोटः
 कोलपालिका—दधिपुष्पी
 कोलभाण्डिका—मतिष्ठा
 कोलमूलम्—मूलम्
 कोलवल्ली—चविका
 कोलम्—चविका
 कोलम्—बदरम्
 कोलम्—मरिचम्
 कोलः—बदरम्
 कोलः—मत्स्यः
 कोलः—सूकरः
 कोला—कणा
 कोला—पिण्पली
 कोविदः—पण्डितनामानि
कोविदारः ४३१, ४३६
 कोशकाश्रः—समष्टिलः
 कोशधान्यम्—कोशाश्रम्
 कोशफलः—समष्टिलः
 कोशफला—जीमूतकः
 कोशफला—त्रपुसम्
 कोशफला—धामार्गवः
कोशस्थाः २८७
 कोशस्थाः—अन्पाः
कोशातकी ४६
 कोशातकी ४३८
कोशाश्रम् ३८९

कोशाश्रजतैलम् २३५

कोशाश्रः ४३२
 कोशाश्रः—क्षुद्राश्रः
 कोशी—नखम्
 कोष्ठसंतापः—अन्तर्दाहः
 कोष्णा—विम्बा
 कोह्ला—विम्बी
 कौटजः—कुटजः
 कौटः—कुटजः
 कौटिल्यम्—चाणक्यमूलकम्
 कौण्डर्यः—किराततिकाः
 कौन्ती—रेणुका
 कौन्तेयः—अर्जुनः
 कौद्रवीणम्—भूमिभेदः
 कौवेरम्—कुष्ठम्
 कौवेरी—उत्तरा

कौमाराद्यवस्थावधिः

३९४

कौमारी—गृष्टिः
 कौमुदीजीवनः—चकोरः
 कौमुदी—रात्रिनामानि
 कौलमूलम्—मूलम्
 कौशिकः ४२९
 कौशिकः—उलूकः
 कौशिकः—गुणगुलुः
 कौशिकः—जरणहुमः
 कौशिकारिः—काकः
 कौशी—उलूकः

कौसुम्भशाकम् ३५४**कौसुम्भम् ४२४**

कौसुम्भम्—पुष्पाञ्जनम्
 कौसुम्भः—कसुम्भम्
 कौसुम्भी—व्रीहिः
 कौसेन्दुकः—व्रीहिः
 ककचच्छदः—केतकीद्वयम्
 ककचपत्रः—सागः
 ककचा—केतकीद्वयम्
 कमपूरकः—वुकः
 कमः—पाणिः

कमुकप्रसूनः—कदम्बः
 कमुकफलम्—पूगफलम्

कमुकम्—तुलम्

क्रमुकः १२९

कमुकः ४२८, ४३६

कमुकः—तृणशृङ्गः

कमुकः—पूगफलम्

कमेलकः—उष्ट्रः

कव्यम्—आमिषम्

कव्यात्—सिंहः

कव्यादः—श्येनः

कव्यादः—सिंहः

कव्यादी—मांसी

कव्यादी—वल्गुली

कान्तम्—महारसाः

कान्ता—बृहती

क्रिया—चिकित्सा

कुकर्मस्तकम्—चविका

कुङ्कौषः—कौशः

कूरकर्मा—कुटुम्बिनी

कूरगन्धः—गन्धकः

कूरगन्धा—कन्धारी

कूरघोषकः—उलूकः

कूरधूर्तः—धनूरः

कूररावी—काकः

कूरः ६३

कूरः—कङ्कः

कूरः—करवीरः

कूरः—क्षुवकः

कूरः—दंशः

कूरः—मक्षिका

कूरः—श्येनः

कुरा—कूरः

कोचवी—कौशः

कोडकन्या—गृष्टिः

कोडकान्ता—अवनी

कोडचोडा—महाश्रावणिका

कोडम्—उत्सङ्गादीनि

कोडः—गृष्टिः

वर्णानुक्रमणिका ।

३३

कोडः—वक्षः
 कोडः—सुकरः
 कोडिः ४३०
 कोडी ४३०
 कोडेष्टा—मुस्ता
 कोधी—खड्गः
 कोधी—महिषः
 कोशः—मानम्
 कोशी—नखम्
 कोष्टा—शृगालः
 कोष्टुकपुच्छिका—गोलोमिका
 कोष्टुकपुच्छिका—पृष्ठिपर्णी
 कोष्टुकमेखला—पृष्ठिपर्णी
 कोष्टुफलः—इङ्गुरी
 कोष्टुकः—शृगालः
 कौबकः—कौशः
 कौश्वः २९८
 कौश्वः—पद्मबीजः
 कौश्वः—प्लवाः
 कौश्वदनी—पद्मबीजम्
 कौडी ४३०
 कौडी—गृष्टिः
 क्लीतनकम् ३४
 क्लीतनका ४३५
 क्लीतनम्—क्लीतनकम्
 क्लीतनी—नीलिनी
 क्लीतनीयकम्—क्लीतनकम्
 क्लीतिका ४३७
 क्लीतिका—क्लीतनकम्
 क्लिप्ता—लक्षणा
 क्लीबम्—नपुंसकम्
 क्लोम—मस्तिष्कम्
 क्षणदा—रात्रिनामानि
 क्षणः—पलादयः
 क्षणः—राला
 क्षतक्षमः—खदिरः
 क्षतघ्नी—लाक्षा
 क्षतजम्—रक्तम्
 क्षतनाशनम्—शुष्कलनम्

क्षत्रयोधी—भर्जुनः
 क्षत्रम्—तगरम्
 क्षत्रियवरा—कटुकालाम्बुनी
 क्षत्रियवरा—क्षीरतुम्बी
 क्षत्रियः ३९४
 क्षत्रियः ४३२
 क्षपा—रात्रिनामानि
 क्षमा ४२४
 क्षमा—अवनी
 ” ”
 क्षमाशान्तिपरः—दमः
 क्षमी—अश्वरजः
 क्षयः—राजयक्ष्मा
 क्षयः—रोगिविशेषनामानि
 क्षयः—व्याधिः
 क्षरकः—क्षुवकः
 क्षवकः ४२७
 क्षवकः—अपामार्गः
 क्षवकः—आसुरी
 क्षवकः—माषः
 क्षवथुः ४२६
 क्षवथुः—कासः
 क्षवथुः—क्षुतम्
 क्षवः—आसुरी
 क्षवः—क्षुवकः
 क्षविका—सर्पतनुः
 क्षात्रम्—क्षेत्रभेदः
 क्षारकः—कोरकः
 क्षारत्रयम् ३०८
 क्षारदला—पलाशलोहिता
 क्षारदशकम् ४२०
 क्षारपञ्चकम् ३१०
 क्षारपत्रम् ४३५
 क्षारमृत्तिका ३२४
 क्षारमृत्तिकावान्देशः ३२४
 क्षारमेलकः—सर्वक्षारः
 क्षारयवः—दुग्धपाषाणः
 क्षारलवणम्—लवणारम्

क्षारवृक्षः—मुष्ककः
 क्षारध्रेष्टम्—वज्रकम्
 क्षारध्रेष्टः—किशुकः
 क्षारध्रेष्टः—मुष्ककः
 क्षारषट्कम् ३०९
 क्षारसंज्ञः—कटुकः
 क्षारस्वर्जी—सर्जिक्षारः
 क्षारम्—विडम्
 क्षारम्—सामुद्रलवणम्
 क्षारः ४३७
 क्षारः—नवसारः
 क्षारः—सर्जिक्षारः
 क्षाराष्टकम् ३०८
 क्षि.
 क्षितिक्षमः—खदिरः
 क्षितिजन्तुः—भूनागः
 क्षितिजः—भूनागः
 क्षितिजः—वृक्षः
 क्षितिनागः—भूनागः
 क्षितिबदरी—वदरम्
 क्षितिभृत्—पर्वतः
 क्षितिरुहः—वृक्षः
 क्षितिः—अवनी
 क्षी.
 क्षीरकन्दः—क्षीरविदारी
 क्षीरकन्दा—क्षीरविदारी
 क्षीरकाकोली ३२
 क्षीरकाकोली ४३२, ४३७, ४४०
 क्षीरकाकोली—पयस्या
 क्षीरकाण्डकः—अर्कः
 क्षीरकाण्डकः—स्तुक्
 क्षीरकाष्ठा—वटः
 क्षीरगोमेदसंनिभः—दुग्धपाषाणः
 क्षीरजम्—दधि
 क्षीरजीवी—जीवकः
 क्षीरतुम्बी ४०
 क्षीरदलः—अर्कः
 क्षीरदुग्धः—पिप्पलः

क्षीरपर्णी ४२१

क्षीरपर्णी—अर्कः

क्षीरपुष्पा ४३५

क्षीरभूहम्—ताम्रम्

क्षीरमधुरा—क्षीरकाकोली

क्षीरमोदः—मोदः

क्षीरयवः—दुग्धपाषाणः

क्षीरलता—क्षीरविदारी

क्षीरवल्ली—क्षीरविदारी

क्षीरविदारी ३५

क्षीरविदारी—क्षीरकाकोली

क्षीरविषाणिका—क्षीरकाकोली

क्षीरविषाणिका—वृश्चिकाली

क्षीरवृक्षः ४३६

क्षीरवृक्षः—उदुम्बरः

क्षीरवृक्षः—क्षीरी

क्षीरशीर्षः—श्रीवेत्रकः

क्षीरशुक्लकः—क्षीरी

क्षीरशुक्लः—क्षीरी

क्षीरशुक्ला—क्षीरकाकोली

क्षीरशुक्ला—क्षीरविदारी

क्षीरश्रेष्ठः—पुष्करम्

क्षीरस्त्रावः—श्रीवेत्रकः

क्षीरम् ४२६, ४३६

क्षीरम्—दुग्धम्

क्षीरम्—पानीयम्

क्षीरम्—पेयम्

क्षीरम्—विषभेदः

क्षीरः—श्रीवेत्रकः

क्षीरा—काकोली

क्षीरादिनामकम्—पलाशगन्धा

क्षीरिका ४३६

क्षीरिका—क्षीरी

क्षीरिका—व्रीहिः

क्षीरिणी ५६, ४२३

क्षीरिणी ४४०

क्षीरिणी—कादमर्यः

क्षीरिणी—कुटुम्बिनी

क्षीरिणी—क्षीरतुम्बी

क्षीरिणी—क्षीरी

क्षीरिणी—मज्जिष्ठा

क्षीरी १८७

क्षीरी ४४०

क्षीरी—अर्कः

क्षीरी—गोधूमः

क्षीरी—दुग्धपाषाणः

क्षीरी—प्लक्षः

क्षीरी—चटः

क्षीरी—कुक्

क्षु.

क्षुतम् ४०८

क्षुतम् ४२६

क्षुत्—क्षुतम्

क्षुद्रकण्टा—कण्टकारी

क्षुद्रकण्टारिका—अभिद्रमनी

क्षुद्रकटिका—कण्टकारी

क्षुद्रकारलिका—कुडुहुवा

क्षुद्रकोरवल्ली—कुडुहुवा

क्षुद्रकुलिशम्—वैकान्तम्

” ”

क्षुद्रक्षुरः—क्षुद्रगोक्षुरकः

क्षुद्रखदिरः ४२७

क्षुद्रखदिरः—विट्खदिरः

क्षुद्रश्री—क्षीरः

क्षुद्रगोक्षुरः २६**क्षुद्रचञ्चुः ३३६**

क्षुद्रचन्दनम्—रक्तचन्दनम्

क्षुद्रचम्पकः—चम्पकः

क्षुद्रचिर्मटा—गोपालकर्कटी

क्षुद्रजातीफलम्—काष्ठधत्री

क्षुद्रजीवा—जीवन्ती

क्षुद्रतुलसी—कुठेरकः

क्षुद्रदंशः—मशकः

क्षुद्रदुरालभा—धन्वयासः

क्षुद्रदुस्पर्शा—आभिद्रमनी

क्षुद्रधात्री—कर्कटः

क्षुद्रपत्रः—बृहत्पाला

क्षुद्रपत्रा १५४

क्षुद्रपत्री ४३५

क्षुद्रपर्णः—कुठेरकः

क्षुद्रपाषाणभेदा—चतुष्पत्री

क्षुद्रपिप्पली—वनादिपिप्पली

क्षुद्रपोतिका—मूलपोती

क्षुद्रफला—आभिद्रमनी

क्षुद्रफला—ऐन्द्री

क्षुद्रफला—कण्टकारी

क्षुद्रफला—गोपालकर्कटी

क्षुद्रभृङ्गारः—ध्रमरः

क्षुद्रमक्षिका—मक्षिका

क्षुद्रमत्स्यः—मत्स्यः

क्षुद्रमाता—कासप्री

क्षुद्रमुत्पलम् १६६

क्षुद्रमुस्ता—गुण्डकन्दः

क्षुद्रमुस्ता—जलमुस्तम्

क्षुद्रवर्षाभूः—पुनर्नवा

क्षुद्रवल्ली—मूलपोती

क्षुद्रवार्ताकिनी—लक्ष्मणा

क्षुद्रवास्तुकी—पलाशलोहिता

क्षुद्रशङ्खः—क्षुलकः

क्षुद्रशणपुष्पिका—सूक्ष्मपुष्पा

क्षुद्रशर्करिका—यावनाला

क्षुद्रशामा—कटभी

क्षुद्रशार्दूलः—शरभः

क्षुद्रसहा—ऐन्द्री

क्षुद्रसहा—मुद्रपर्णी

क्षुद्रसारसाः ४०६

क्षुद्रसुवर्णम्—रीतिका

क्षुद्रस्फोटः—संचार्यादयः

क्षुद्रस्फोटा—संचार्यादयः

क्षुद्रः—क्षुद्राघ्नः

क्षुद्रा ४३१

क्षुद्रा—कण्टकारी

क्षुद्रा—क्षुद्रचञ्चुः

क्षुद्रा—क्षुद्रोपोदकी

क्षुद्राभिमथनम् ४२१

क्षुद्राभिमन्थः २८

क्षुद्राभिमन्थः ८२८

वर्णानुक्रमिका ।

३६

क्षुद्रामिमन्थः—अभिमन्थः

क्षुद्रापामर्गकः—रक्तपुष्पी

क्षुद्रा—पिप्पलः

क्षुद्रा—मक्षिका

क्षुद्रामलकसंज्ञः—कर्कटः

क्षुद्रामलकम्—काष्ठधात्री

क्षुद्राम्रः १७०

क्षुद्राम्ला ४३९

क्षुद्राम्लिका १७५

क्षुद्रा—यावनाली

क्षुद्रा—वनादिपिप्पलः

क्षुद्रा—शशापटुली

क्षुद्राश्मभेदः ४२६

क्षुद्रिका—दंशः

क्षुद्रिका—मक्षिका

क्षुद्रेक्षुः—जूर्णा

क्षुद्रेक्षुदी—यासः

क्षुद्रेवार्हः—गोपालकर्कटी

क्षुद्रेवार्हः—बालुकम्

क्षुद्रोपोदकी ३५३

क्षुद्रोलुकः २८०

क्षुधाकुशलः—वित्तान्तरः

क्षुधाभिजनकः—राजक्षवकः

क्षुधाभिजननः ४३५

क्षुधाभिजननः—माषः

क्षुपदोडिमुष्टिः—विपमुष्टिः

क्षुपोपोदकी—मूलपौर्वा

क्षुमा—प्रतरीकः

क्षुरकः ४२५

क्षुरकः ४२८

क्षुरकः—कोकिलाक्षः

क्षुरकः—क्षुवकः

क्षुरकः—गोक्षुरः

क्षुरकः—तिलकः

क्षुरपत्रः—शरः

क्षुरपत्रिका—पालक्यम्

क्षुरभ्रेष्टाः—पुष्करम्

क्षुरकः—पुष्करम्

क्षुरः ४२५

क्षुरः—क्षुद्रगोक्षुरः

क्षुरः—गोक्षुरः

क्षुरः—महापिण्डी

क्षुरः—मुक्तः

क्षुरः—शरः

क्षुराहः—गोक्षुरः

क्षुरिकापत्रः—शरः

क्षुलकः १३०

क्षुलक्षेष्मातकः—सूक्ष्मद्वारः

क्षुवकः ३६७

क्षुवकः ४३५

क्षुवकः—आसुरी

क्षुवः—माषः

क्षे.

क्षेत्रकर्कटी—बालुकम्

क्षेत्रचिर्मिटा—चिर्मिटम्

क्षेत्रजा—गोमूत्रिका

क्षेत्रजा—वणिका

क्षेत्रजा—लक्ष्मणा

क्षेत्रजा—शिखिपका

क्षेत्रज्ञः—आत्मा

क्षेत्रद्वती—लक्ष्मणा

क्षेत्रद्वती—लक्ष्मणा

क्षेत्रदेवताः ३२२

क्षेत्रभेदाः ३२१

क्षेत्रहृदा—बालुकम्

क्षेत्रसंभवः—चञ्चुः

क्षेत्रसंभवः—भण्डा

क्षेत्रसंभवः—शशापटुली

क्षेत्रम्—शरीरम्

क्षेत्रिणी—मित्रिणी

क्षेत्रेभूः—जूर्णा

क्षेमकः—चोरकः

क्षोणिः—भवनी

क्षोणी—अवनी

क्षौद्रजम्—सिक्थकम्

क्षौद्रजा—मधु

क्षौद्रजा—माध्वी मिता

क्षौद्रधानुः—हेमसाक्षिकम्

क्षौद्रमियः—जलदः

क्षौद्रशर्करा—मधु

क्षौद्रशर्करा—माध्वी मिता

क्षौद्रम् ४२९, ४३८

क्षौद्रम्—पुष्पासवः

क्षौद्रम्—मधु

क्षौद्रम्—माक्षिकम्

क्षौद्रेयम्—सिक्थकम्

क्ष्मा—अवनी

क्ष्वेडम्—विषम्

क्ष्वेडः—जीवकः

क्ष्वेडा—कोशातकी

ख.

खगपुङ्खा—शरपुङ्खा

खगः ४२६, ४३२, ४३४

खगः—स्रक्वाकः

खगः—यक्षी

खगः—वायुः

खगान्तकः—श्येनः

खगेन्द्रः—गृध्रः

खज्योतिः—खद्योतः

खज्जनकः—खज्जरीटः

खजनः—खज्जरीटः

खज्जरी—चट्टी

खज्जरीटकः—खज्जरीटः

खज्जरीटः २९७

खज्जरीटः—चट्टी

खज्जरीटः—प्रतुदाः

खटिका—खटिनी

खटिका—गन्धकः

खटिनी ३७६

खट्टी—खटिनी

खट्टाहनामिका—वटपत्री

खट्टाह्नी—दधिपुष्पी

खट्टा—दधिपुष्पी

खट्टापदी—दधिपुष्पी

खट्टगगवयर्मासगुणः ३२९

खट्टगमः—खट्टगः

खट्टगशिम्बी ४२६

खट्टगशिम्बी—असिशम्बी

३६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

खड्गः ४०२

खड्गी—खड्गः

खण्डकः—मधुशर्करा

खण्डकः—वासन्ताः

खण्डजा—तवराजशर्करा

खण्डमोदकः—तवराजशर्करा

खण्डलवणम्—विडम्

खण्डसारः—तवराजशर्करा

खण्डम्—विडम्

खण्डालया—मनःशिला

खण्डा—गाङ्गेरुकी

खण्डिकाः—करटः

खदिरका ४४०

खदिरका—लाक्षा

खदिरपात्रिका—अरिः

खदिरपात्रिका—रक्तपादी

खदिरवृक्षः—लम्बा

खदिरसारः—खादिरः

खदिरः ११

खदिरः ४२६, ४३७, ४४०

खदिरः—कटी

खदिरः—क्षमा

खदिरः—गायत्री

खदिरः—बालपत्रः

खदिरः—मृगशीर्षम् ३२७

खदिरः—लज्जा

खदिरा—रक्तपादी

खदिरोद्भूतः—खादिरः

खद्योतः ४०६

खद्युः—प्रियालः

खनकः—मृषकः

खनिः—आकरः

खपुटः—व्याघ्रनखम्

खपुरम्—पूगफलम्

खरकण्टका—शतावरी

खरकः—पपटः

खरकाष्टिका—बला

खरगन्धा—गाङ्गेरुकी

खरगन्धिनिका—गाङ्गेरुकी

खरचर्मा—गोधा

खरटी—त्रपु

खरदुमः—श्रीवेष्टकः

खरपत्रः—जम्बीरः

खरपत्रः—यावनालः

खरपत्रः—सागः

खरपत्री—काकोदुम्बरिका

खरपत्री—गोजिह्वा

खरपुष्पा—अजगन्धा

खरमन्त्री—अधामार्गः

खरयष्टिका—बला

खरशब्दः—कौञ्जः

खरशूकः—शालिः

खरसागम्—लोहम्

खरस्कन्धः—प्रियालः

खरस्कन्धा—खर्जुरी

खरः ४३१

खरः—कङ्कः

खरः—काकः

खरः—कौञ्जः

खरः—गर्दभः

खरः—मृदुदर्भः

खरः—यासः

खराह्वा ४२१

खराह्वा—अजमोदा

खरिका—कस्तुरिका

खर्जुन्नः—अकः

खर्जुन्नः—चक्रमर्दः

खर्जुन्नः—धनूरः

खर्जरम्—खर्जुरी

खर्जुरिः ४३२

खर्जुरी १७८

खर्जुरी ४३०, ४३८

खर्जुरी—नृणवृक्षः

खर्जुः—कण्डः

खर्जरम्—शरीरास्थ्यादीनि

खर्परिका—तुल्यम्

खर्परीतुल्यम्—तुल्यम्

खर्परीरसकम्—तुल्यम्

खर्बुरः—विष्पावः

खर्बुरा—तरटी

खर्वः—कुञ्जकः

खर्वा—गाङ्गेरुकी

खलः—तैलकिट्टम्

खलः—धनूरः

खवल्ली ३३१

खवारि—पानीयम्

खशब्दाङ्कुरकः—वैदर्भम्

खसंभवा—आकाशमांसी

खस्वसरसः—अफूकम्

खस्वसः—खस्तिलः

खस्तिलनिर्यातः—अफूकम्

खस्तिलवलकलः २३२**खस्तिलः २३२**

खम्—अप्रकम्

खा**खाखसम् ३१७**

खाण्डवरसा—मांजका

खादनम्—भोजनम्

खादिरः १३

खादिरः—मृगशीर्षम् ३२७

खादिरः—विट्खादिरः

खाद्यम् ३११

खाद्यः—खदिरः

खानिकम्—रत्नसामान्यम्

खानि—शरीरास्थ्यादीनि

खारिकम्—पालेवतम्

खारी—धान्यमानम्

खि

खिरिहिटी—बला

खिलम् ३२४

खिलिहिला—शणपुष्पा

खु

खुरः—नखम्

खे

खेचरः—पक्षी

वर्णानुक्रमिका ।

३७

खेचरः—पारदः

खेरटी—त्रपु

ख्यातकः—रक्तपुष्पः

ग

गकोशा—जीमूतकः

गगनम् ४२३

गङ्गा ३८१

गङ्गापत्री ३७१

गजकन्दः—हस्तिकन्दः

गजकृष्णा—श्रेयसी

गजगामिनी—हस्ती

गजचिर्मटा—श्वेतपुष्पी

गजदन्तफला—डङ्गरी

गजदानम्—हस्तिमदः

गजपिप्पली ४२७, ४२८, ४३३

४४०

गजपिप्पली—पार्वती

गजपिप्पली—वृद्धिशिखा

गजपिप्पली—शैलजा

गजपिप्पली—श्रेयसी

गजभक्षकः—पिप्पलः

गजभक्षः—तालः

गजभक्षा—सल्लकी

गजमदः—हस्तिमदः

गजमूत्रम् २८३

गजवल्लभा—गिरिकदली

गजवल्लभा—सल्लकी

गजव्री—हस्ती

गजः ४२७, ४३२

गजः—कटुका

गजः—हस्ती

गजाक्षयः—चक्रमर्दः

गजाण्डम्—पिण्डमूलम्

गजाभक्तः—कलभः

गजा—वज्रकम्

गजाशनः—पिप्पलः

गजेष्टा—विदारिका

गजेश्वरी—महासमम्

गजोषणा—श्रेयसी

गञ्जलः—कपिञ्जलः

गञ्जाकिनिः—विजया

गडदेशजम्—गाढलवणम्

गडिः—बलीवर्दः

गडुः—पृष्ठग्रन्थिः

गडोत्थम्—गाढलवणम्

गणकारिका—क्षुद्राभिमन्थः

गणकारिका—गणेरुका

गणरूपकः—राजार्कः

गणहासः—चोरकः

गणिकारिका ४३१

गणिकारी ३७०

गणिका—यूथिका

गणिका—वेद्या

गणैरी ४२९

गणेरुकः—गणेरुका

गणेरुका २०४

गणेशकुसुमः—करवीरः

गणेशभूषणम्—सिन्दूरम्

गण्डकः—खड्गः

गण्डदूर्वा ४३२, ४३२, ४३३

गण्डदूर्वा—दूर्वा

गण्डदूर्वा—मत्स्यण्डिका

गण्डमालिका—रक्तपादी

गण्डशैलः—प्रलन्तगिरिः

गण्डः—क्लेचराः

गण्डः—गलः

गण्डाली—दूर्वा

गण्डाली—मन्त्रिष्ठा

गण्डारः—समष्टिलः

गण्डारः—सुक्

गण्डूकी ४३२

गतम्—कालत्रयम्

गतात्तवा—शृङ्गा

गदः—व्याघ्रिः

गदाग्रणीः—राजयक्ष्मा

गदारातिः—औषधम्

गन्धकन्दकः—गुण्डकन्दः

गन्धकन्दलः—गुण्डकन्दः

गन्धकली ४३७

गन्धकम् ४३६

गन्धकः ११७

गन्धकः ४३६

गन्धकः—वटसौगन्धिकः

गन्धकारी—रक्तपादी

गन्धकुटी—मुरा

गन्धकुसुमः—बीजपूर्णः

गन्धकुसुमा—गणिकारी

गन्धगर्भः—विल्वः

गन्धचेलिका—कस्तूरिका

गन्धतण्डुलः—वीहिः

गन्धतृणः—सुगन्धतृणम्

गन्धतृणः—सुगन्धभूतृणः

गन्धदला—अजमोदा

गन्धद्रव्यम् ४३६

गन्धधूमजः—अगरु

गन्धनाकुली ४३९

गन्धनाकुली—चविका

गन्धनाकुली—महासुगन्धा

गन्धनिशा—गन्धपलाशः

गन्धनिशा—सटी

गन्धपत्रकम्—सुरपर्णम्

गन्धपत्रः—जम्बीरः

गन्धपत्रः—बर्बरः

गन्धपत्रः—विल्वः

गन्धपत्रा—गन्धपलाशः

गन्धपत्रिका—अजमोदा

गन्धपत्रिका—गङ्गापत्री

गन्धपत्रिका—गन्धपलाशः

गन्धपत्री—अम्बिका

गन्धपत्री—अश्वगन्धा

गन्धपत्रा—नारङ्गः

गन्धपलाशः १९

गन्धपलाशी ४३८

गन्धपाषाणः ४३९

गन्धपाषाणः—गन्धकः

गन्धपाषाणः—वटसौगन्धिकः

गन्धपाषाणः—श्रीगन्धम्

३८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

गन्धपीता—गन्धपलाशः
 गन्धपुष्पकः—वेतसः
 गन्धपुष्पः—अक्रोटः
 गन्धपुष्पः—श्लेष्मातकः
 गन्धपुष्पा—केतकीद्वयम्
 गन्धपुष्पा—नीलिनी
 गन्धफलः—कपित्थः
 गन्धफलः—तेजःफलः
 गन्धफलः—बिल्वः
 गन्धफला—सल्लकी
 गन्धफलिका—सुक्ष्मंला
 गन्धफली—चम्पकः
 गन्धबहुलः—व्रीहिः
 गन्धबहुलः—कुठेरकः
 गन्धबहुलः—गौरक्षी
 गन्धविल्वकः—कुठेरकः
 गन्धवर्जा—मेथिका
 गन्धभेदकः—४२९
 गन्धमङ्गला—मङ्गल्या
 गन्धमादनः—गन्धकः
 गन्धमादनी—मुरा
 गन्धमादनी—लाक्षा
 गन्धमादिनी—४२८
 गन्धमार्जारकः—लोमशविडालः
 गन्धमार्जारः—लोमशविडालः
 गन्धमालिनी—मुरा
 गन्धमालिनी—व्रीहिः
 गन्धमाली—४२७
 गन्धमाल्या—व्रीहिः
गन्धमांसी १०५
 गन्धमांसी—४२६
 गन्धमुह्या—कस्तूरिका
 गन्धमूलकः—कर्चूरम्
 गन्धमूलः—कर्चूरम्
 गन्धमूलः—कलत्रः
 गन्धमूला—पद्मचारिणी
 गन्धमूला—सल्लकी
 गन्धमूलिका—माकन्दी
 गन्धमादिनी—चम्पकः

गन्धमोहिनी—वन्दका
 गन्धरसम्—बोलम्
 गन्धराजकम्—कालेश्वकम्
 गन्धराजम्—चन्दनम्
 गन्धराजम्—जवादि
 गन्धराजः—कृष्णगुरुगुलुः
 गन्धराजः—मुद्गरः
 गन्धर्वहस्तकः—एरण्डः
गन्धर्वः ४२३
 गन्धर्वः—कोकिलः
 ” ”
 गन्धर्वः—घोटः
 गन्धर्वा—कोकिलः
 गन्धवती—मुरा
 गन्धवधूः—कपटम्
 गन्धवलकम्—त्वक्
 गन्धवलरी—महाबला
 गन्धवहः—वायुः
 गन्धवहा—घ्राणम्
 गन्धवाही—वायुः
 गन्धवृक्षकः—सर्जकः
 गन्धवृक्षः—वरुणः
 गन्धशाकम्—गौरमुवर्णम्
 गन्धशालिः—व्रीहिः
 गन्धसेभवा—व्रीहिः
 गन्धसारम्—चन्दनम्
 गन्धसारः—कर्चूरम्
 गन्धसारः—मुद्गरः
 गन्धसारः—श्रीगन्धम्
 गन्धम्—शालिपर्णाविशेषः
 गन्धः—४२८
 गन्धः—गन्धकः
 गन्धः—परिमलः
 गन्धः—वटसौगन्धिकः
 गन्धः—विषयाः
 गन्धः—व्रीहिः
 गन्धः—श्रीविष्टकः
 गन्धा—अज्ञगन्धा
 गन्धादी—धूम्रपत्रिका

गन्धाढ्यम्—चन्दनम्
 गन्धाढ्यम्—जवादि
 गन्धाढ्यः—नारङ्गः
 गन्धाढ्या—आरामशीतला
 गन्धाढ्या—गन्धपलाशः
 गन्धाढ्या—तरणी
 गन्धाढ्या—मुरा
 गन्धाढ्या—यूषिका
 गन्धाढ्या—वनर्वाजपूरकः
 गन्धाढ्या—व्रीहिः
 गन्धा—दीर्घतुण्डी
 गन्धाधिकम्—तृणकुङ्कुमम्
 गन्धानी—व्रीहिः
 गन्धारिका—शतपुष्पा
 गन्धारी—४३५, ४३८
 गन्धाली—शडी
 गन्धालुः—व्रीहिः
 गन्धा—शडी
 गन्धारमा—गन्धकः
 गन्धतृणम्—तृणकुङ्कुमम्
 गन्धिपर्णः—सप्तपर्णः
 गन्धोत्कटः—४२६
 गन्धोत्कटः—दमनम्
 गन्धोत्कटः—दमनम्
 गन्धारी—काश्मर्यः
 गन्धारी—जम्बीरः
 गरघ्नः—वर्बरः
 गरघ्नः—शालुकः
 गरघ्नः—मुमुखः
 गरदम्—विषम्
 गरदुम्—कारस्करः
 गरलम्—अमृतम्
 गरलम्—विषम्
 गरलारिः—गारुत्मतम्
 गरम्—आहुल्यम्
 गरगरी—जीमूतकः
 गरुडः—व्रीहिः
 गरुडोद्दीर्घम्—गारुत्मतम्
 गरुत्मान्—गृध्रः
 गरुरः—मन्त्र्यः

वर्णानुक्रमिका ।

३९

गर्जरम्—गृत्तरम्
 गर्जरम्—गृत्तरम्
 गर्जाफलः—विकण्टकः
 गर्जितः—हस्ती
 गर्दभगदः—ज्वालागर्दभकः
 गर्दभमृत्रम् २८४
 गर्दभशाकम्—भार्गी
 गर्दभः २६७
 गर्दभाण्डः—मृक्षः
 गर्दभी ४२३
 गर्दभी—अश्वक्षुरकः
 गर्दभी—कासप्रा
 गर्दभीघृतम् २३७
 गर्दभीदधि २४५
 गर्दभीनवनीतम् ३८५
 गर्दभीपयः २४०
 गर्दभी—लक्ष्मणा
 गर्भदः—पुत्रजीवः
 गर्भदात्री—पुत्रदा
 गर्भपातिनी—कलिकारी
 गर्भसंभवा—भद्रैला
 गर्भस्थानम्—नाभ्यादीनि
 गर्भस्त्रावी—हिन्तालः
 गर्भः—बालसामान्यनामानि
 गर्भाधारः—नाभ्यादीनि
 गर्भारिः—सुक्ष्मैला
 गर्भाशयः—नाभ्यादीनि
 गर्भिणी—गुर्विणी
 गर्भेपाकणिकः—व्रीहिः
 गर्भोटिका ३६१
 गलकौलम्—गलशुण्डी
 गलगण्डः ४०८
 गलगुण्डिका—कण्ठादीनि
 गलग्राहः—नकः
 गलग्राहः—मत्स्यः
 गलरवः—पारावतः
 गलशुण्डिका—कण्ठादीनि
 गलशुण्डिका—कण्ठादीनि
 गलशुण्डी ४०८

गलस्तनः—गलगण्डः
 गलस्तनी—छागलः
 गलः—कण्ठादीनि
 गल्लः ३९६
 गवयः—बलीवर्दः
 गवयः—रोहिणः
 गवयी—बलीवर्दः
 गवयोद्भवम्—पलाशगन्धा
 गवाक्षी ४२७, ४२९, ४३३
 गवाक्षी—ऐन्द्री
 गवाक्षी—मल्लिका
 गवाक्षी—शाखोटः
 गवाक्षी ४२७
 गवादनी ४२७, ४२७, ४३२
 गवादनी—अश्वक्षुरकः
 गवादनी—ऐन्द्री
 गवादिनी—अश्वक्षुरकः
 गवापः—गोमृत्रम्
 गवा—बलीवर्दः
 गवी—बलीवर्दः
 गवेधुकम्—गैरिकम्
 गवेधुका—गोजिह्वा
 गव्यम् ४२६
 गव्या—रोचना
 गहनम्—काननम्
 गह्वरम्—इन्द्रयवः
 गह्वरम्—गुहा
 गह्वरा—विडङ्गा
 गा.
 गाह्वेयम्—सुवर्णम्
 गाह्वेयः—मुस्ता
 गाङ्गेरुकी ६५
 गाजीकायः—वर्तकः
 गात्रिकायः—वर्तकः
 गात्रिकायः—वर्तकः
 गाढलवणम् ७५
 गाढादिलवणम्—गाढलवणम्
 गाण्डीर्वा—भर्जुनः
 गात्रसंकोचा—जाहकः

गात्रम्—शरीरम्
 गान्धारी ४२६
 गान्धारी—यासः
 गायत्री ४२२
 गायत्री—खदिरः
 गारकुष्ठकः—हिमावली
 गारुडम्—गारुत्मतम्
 गारुडी—बत्सादनी
 गारुत्मतपत्रिका—पाची
 गारुत्मतम् २१६
 गालवः—सदनः
 गालोज्वम्—पद्मबीजम्
 गि.
 गिरा—वाचा
 गिरिकदली १४९
 गिरिकार्णिका ४२८, ४३७, ४३७
 गिरिकार्णिका—अश्वक्षुरकः
 गिरिकार्णिका—कटभी
 गिरिकर्णी ४२७, ४२७
 गिरिकर्णी—अश्वक्षुरकः
 गिरिजम् ४२६
 गिरिजम्—गैरिकम्
 गिरिजम्—शिलाजतु
 गिरिजः—कुटजः
 गिरिजः—कोविदारः
 गिरिजा ४२९
 गिरिजा—कारी
 गिरिजा—गिरिकदली
 गिरिजा—गोधूमः
 गिरिजा—चतुष्पत्री
 गिरिजानुजा—त्रायमाणा
 गिरिजा—मल्लिका
 गिरिजाश्मजम्—शिलाजतु
 गिरिधातुः—गैरिकम्
 गिरिनिम्बः—कैडर्यः
 गिरिपालु—परुषकम्
 गिरिपुष्पकम्—शैलेयम्
 गिरिप्रिया—बलीवर्दः
 गिरिभू—चतुष्पत्री

४०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

गिरिमल्लिका—कुटजः

गिरिमृद्भवम्—गैरिकम्

गिरिरम्भा—गिरिकदली

गिरिवासी—हस्तिकन्दः

गिरिसानुगम्—त्रायमाणा

गिरिसानुजम्—त्रायमाणा

गिरिसिन्दूरः—(सिन्दूरवि-

शेषः) ११६

गिरिः—तिक्ष्णिरः

गिरिः—पर्वतः

गी.

गर्लता—तेजस्विनी

गर्वाणकुसुमम्—लवङ्गम्

गोः—वाचा

गु.

गुगुलुः १२०

गुगुलुः ४२६, ४३१, ४३५, ४३९

गुगुलुः—भूमिजः

गुच्छकणिकाः—रागी

गुच्छकरञ्जः १९२

गुच्छकः—गुच्छः

गुच्छदन्तिका—कदली

गुच्छपत्रः—करारः

गुच्छपत्रः—तालः

गुच्छपुच्छकः—गुच्छकरञ्जः

गुच्छपुष्पकः—रीठाकरञ्जः

गुच्छपुष्पः—सप्तपर्णः

गुच्छपुष्पी—वातुकी

गुच्छपुष्पी—सिग्डी

गुच्छफलः—क्षीरी

गुच्छफलः—रीठाकरञ्जः

गुच्छफला—अम्रिदमनी

गुच्छफला—कदली

गुच्छफला—काकमाची

गुच्छफला—द्राक्षा

गुच्छफला—निष्पावी

गुच्छवृक्षा—गुण्डाला

गुच्छवृक्षः—भृतुणम्

गुच्छमल्लिका—गुण्डासिनी

गुच्छलः—रीठाकरञ्जः

गुच्छवृक्षरविग्रहः—भृतुणः

गुच्छः ३२६

गुच्छः ४३०

गुच्छालः—भृतुणः

गुच्छाहकन्दः ३५२

गुच्छी—गुच्छकरञ्जः

गुत्ता ४२६, ४३८

गुत्ता—उच्छटा

गुत्ता—उपविषम्

गुत्ता—औषधप्रमाणम्

गुत्ता—चूडामणिः

गुत्ता—रक्तिका

गुडजा—यावनाली

गुडतृणः—इक्षुः

गुडपुष्पः—मधुकः

गुडफलम्—वदरम्

गुडफलः—कतकम्

गुडफलः—मिलुः

गुडफलः—वदरम्

गुडमञ्जरी—जिह्मिणी

गुडः १५९

गुडाशयः—आक्षोडः

गुडाशयः—आक्षोडः

गुडाशयः—आक्षोडः

गुडा—लुक्

गुडचिका—गुडची

गुडचिका—चन्द्रा

गुडचिका—ज्वरारिः

गुडची ७, ४२२, ४२५

गुडची ४३१, ४३२, ४३३, ४३६

४३७, ४३८, ४३९, ४३९, ४३९

४४०, ४४०, ४४०

गुडची—नागकुमारी

गुडची—लाङ्गली

गुडची—वत्सादनी

गुडूच्यादिस्त्रुतीयो वर्गः

३२९

गुडोज्जवा—शर्करा

गुणकर्णिका—ऐन्द्री

गुणकः—करवीरः

गुणत्रयलक्षणम् ४१४

गुणाप्रिया—अतिविषा

गुणाप्रिया—दन्ती

गुणसू—कार्पासी

गुणा ४२५

गुणाढ्यकः—अङ्गोटः

गुणाढ्यशालिः—वीहिः

गुणाधिकम्—मरीचध

गुणारिका—बर्बुरी

गुणोज्ज्वला—यधिक

गुण्डः २२

गुण्डकन्दः ३६२

गुण्डः ३६२

गुण्डा—काशः

गुण्डाख्यः—लुक्

गुण्डा—गुण्डासिनी

गुण्डाला ३४३

गुण्डाला—गुण्डासिनी

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

गुण्डासिनी ३६३

वर्णानुक्रमणिका ।

४१

गुरुचक्रः—ब्रीहिः
गुरुः—बालुकम्
गुरुशालयः—ब्रीहिः
गुरुसः—ब्रीहिः
गुरुः—कपिकच्छः
गुरुः—शिशपा
गुरुः—ह्येष्या
गुर्वाकः—पूगफलम्
गुर्विणी ३९५
गुलालः—भूतृणम्
गुलालः—भूतृणः
गुलुच्छक्रन्दः—गुच्छाहक्रन्दः
गुलुच्छः—गुच्छः
गुल्फः—घुटिका
गुल्मकः—करवीरः
गुल्मकेतुः—भम्लः
गुल्ममूलम्—आर्द्रकम्
गुल्मवल्ली—सोमवल्ली

” ”

गुल्मः ४००, ४०९
गुल्मः—प्रकाण्डरहितमहीजः
गुल्मिनी—लता
गुहा ३२४
गुहा—पृष्ठिपर्णी
गुहासयः—व्याघ्रः
गुहाशयाः २८६
गुहा—शालिपर्णी
गुहानिष्यन्दः—मूत्रम्
गुह्यपत्रः—पिप्पलः
गुह्यबीजः—भूतृणम्
गुह्यबीजः—भूतृणः
गुह्यम् ४२८

ग.

गूढपत्रः—अङ्गोदः
गूढपत्रः—करारः
गूढपुष्पकः—बकुलः
गूढपुष्पः—बकुलः
गूढपुष्पः—सप्तपर्णः
गूढमल्लिका—अङ्गोदः

६

गूढमल्लिका—अङ्गोदः
गूढाङ्गः—कच्छपः
गूढाङ्घ्रिः—सर्पः

गृ.

गृञ्जनम् १४१
गृञ्जनम् ४२४, ४३०

गृञ्जनः—रसोनः

गृञ्जरम् १४७

गृञ्जरम्—गृञ्जनम्

गृध्रपत्रा—भूषपत्रा

गृध्रः २९७

गृध्रः—प्रतुदाः

गृध्रः—प्रसहाः

गृध्राकारः—काकः

गृध्राणी—धूम्रपत्रा

गृष्टिका—गृष्टिः

गृष्टिः १५२

गृष्टिः—कादमर्यः

गृहकन्या ३४०

गृहकपोतकः—पारावतः

गृहकपोतः—पारावतः

गृहकर्ता—चटकः

गृहकृत्यक्षमः—चटकः

गृहगोधा—पक्षी

गृहगोधा—ब्राह्मणी

गृहगोधिका—पक्षी

गृहदुमः—सागः

गृहनाशनः—पारावतः

गृहवासा—कालिकः

गृहवासी—कोकडः

गृहस्वामी—पारावतः

गृहालिका—पक्षी

गृहिणी—भार्या

गृही—भर्ता

गे.

गेयप्रियः—सुदरः

गे.

गैरिकम् १२८

गैरिकम् ४२६

गैरिकम्—सुवर्णम्
गैरिकाक्षः—जलदः
गैरिकादयः—धातवः
गैरिपाषाणकः—गैरिपाषाणः
गैरिपाषाणः २९२

गो.

गोकण्टकः—क्षुद्रगोधुरः

गोकण्टकः—क्षुरः

गोकण्टकः—गोधुरः

गोकण्टकः—विकण्टकः

गोकण्टः—गोधुरः

” ”

गोकर्णी ४२२, ४३५

गोकर्णी—पूर्वा

गोकिराटी—गोराटिका

गोकीलालम्—गोमूत्रम्

गोधुरकः ४३६, ४३९

गोधुरकः—क्षुद्रगोधुरः

गोधुरकः—गोधुरः

गोधुरः २६

गोधुरः ४२९, ४३३, ४३५

गोधुरः—क्षुरकः

गोधुरः—अस्थिलः

गोधुरः—चणपत्रकः

गोधुरः—स्वादुकण्टकम्

गोघृतम् २३६

गोचराः—पश्चभूतगुणाः

गोजलम्—गोमूत्रम्

गोजा—गोलोमिका

गोजापर्णी—दुग्धफेनी

गोजिह्वा २३०

गोजिह्वा ४३५

गोडुः ४३०

गोत्रद्वेषी—क्षुद्रोलूकः

गोत्रः—पर्वतः

गोत्रा—अवनी

गोदधि २४३

गोदन्तम्—हरिपालम्

गोदन्तः—विषगन्धिकः

४२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

गोदावरी ३८३

गोदावरी ४२४

गोदुग्धम् २३९

गोद्वजः—गोमूत्रम्

गोधा २९३

गोधाजः—गोधेयः

गोधापदी ४२४

गोधापदी—मुयलीकन्दः

गोधापदी—विश्वप्रस्थः

गोधा—पादिनः

गोधा—त्रिलेशयाः

गोधावती—वटपत्री

गोधास्कन्धः—दरिमेदः

गोधिका—गोधा

गोधिकासुतः—गोधेयः

गोधिनी—सर्पतनुः

गोधिः—ललाटम्

गोधूमत्रम्—पलाशगन्धा

गोधूमसंभवम्—गौवीरम्

गोधूमसंभवा—वंशरोचना

गोधूमः २२७

गोधूमः ४२८, ४३६, ४३६

गोधूमः—औषधप्रमाणम्

गोधूमः—मृदुः

गोधूमी—गोलोमिका

गोन्दम्—परिपेष्टम्

गोनसम्—वैकान्तम्

गोनसः—वैकान्तम्

” ”

गोनसः—सर्पः

गोनाथः—बलीवर्दः

गोनासः—वैकान्तम्

” ”

गोनिधन्दः—गोमूत्रम्

गोनरिम्—गोमूत्रम्

गोपकण्टः—विककृतः

गोपकन्या—सारिवा

गोपकर्कटी—गोपालकर्कटी

गोपकम्—बोलम्

गोपघाटा—विककृतः

गोपघोटः—विककृतः

गोपतिः—ऋषभः

गोपतिः—बलीवर्दः

गोपनम्—तमालपत्रम्

गोपभद्रा—कादमर्यः

गोपर्णा ४३५

गोपवल्ली—सूवा

गोपवल्ली—सारिवा

गोपानम्—तमालपत्रम्

गोपानीयम्—गोमूत्रम्

गोपालकर्कटी ४३

गोपाली—गोपालकर्कटी

गोपाली—गौरक्षी

गोपा—सारिवा

गोपुटम्—परिपेष्टम्

गोपुटा—भद्रैला

गोपुरकः—कुन्दुरुः

गोपुरीषम्—गोमयम्

गोप्रियः—बलीवर्दः

गोप्रियः—इयामाकः

गोमतम्—बोलम्

गोमती—रोचना

गोमत्स्यः—मत्स्यः

गोमयम् २८२

गोमलम्—गोमयम्

गोमहिष्योर्नवनीतम् ३८४

गोमायुः—तरशुः

गोमायुः—शृगालः

गोमुखः—जलशार्था

गोमूत्रम् २८२

गोमूत्रिका ३६१

गोमेदकः ३७९

गोमेदकः ४३९

गोमेदसंनिभः—दुग्धपाषाणः

गोमेदः—गोमेदकः

गोम्भः—गोमूत्रम्

गोरक्षकर्कटी—चिर्भटम्

गोरक्षतुम्बी ४०

गोरक्षदुग्धी ३४४

गोरक्षः—ऋषभः

गोरक्षः—बलीवर्दः

गोरक्षी ३४२

गोरक्षी—गोरक्षतुम्बी

गोरक्षी—गोरक्षदुग्धी

गोरङ्कः—जलकः

गोरटः—मरटः

गोरटः—विस्त्रुदिरः

गोरण्टकः—मोक्कण्टकः

गोरसम्—सथितदधि

गोरसः ४२६, ४३७

गोराटिका २७७

गोराटिका—गोराटिका

गोरोचना ४२६, ४४०

गोरोचना—रोचना

गोलकः—मुष्ककः

गोलता—दुग्धफेनी

गोलफलः—मदनः

गोलाङ्गलः—मर्कटः

गोला—मनःशिला

गोलिका—घोण्टा

गोलीढः—मुष्ककः

गोलोमिका ३४२

गोलोमी ४३७

गोलोमी—गृञ्जनम्

गोलोमी—दूर्वा

गोलोमी—वन्ध

गोवत्सारिः—ईहामृगः

गोवन्दनी—प्रियङ्गुः

गोबिराटी—गोराटिका

गोविशेषः ४३९

गोविष्ठा—गोमयम्

गोशीर्षम् ४२३

गोशीर्षम्—चन्दनम्

गोशृङ्गः—बर्बुरः

गोश्रवः—प्राविशायङ्गुलिनामानि

गोसंभवा—गोलोमिका

वर्णानुक्रमणिका ।

४३

गोस्तनी—उत्तरापथिका

गोखवः—गोमन्त्रम्

गोल्हा—विम्बी

गौ

गोडिकः—जलदः

गौतमसंभवा—गोदावरी

गौतमी—गोदावरी

गौधरः—गौधेयः

गौधेयः २९४

गौधेरः—गोधा

गौधेरः—गौधेयः

गौरकः—लावः

गौरजीरकः—शुक्रः

गौरपाषाणकः ३१५

गौररम्भा—सुवर्णकदली

गौरवल्ली—प्रियङ्गुः

गौरशालिः—शालिः

गौरसुवर्णशाकम्—गौरसुवर्णम्

गौरसुवर्णम् ३५५

गौरम्—कुङ्कुमम्

गौरम्—पद्मकेसरम्

गौरम्—हरितालम्

गौरः—इङ्गदी

गौरः—करञ्जः

गौरः—कर्पूरः

गौरः—तिलित्तिरः

गौरः—धवः

गौराङ्गी—सूक्ष्मैला

गौरादिजीरकः—शुक्रः

गौरा—सुवर्णकदली

गौरास्यः—मर्कटः

गौरिकाख्यः—जलदः

गौरिका—गौराटिका

गौरिजेयम्—अभ्रकम्

गौरी ३९५

गौरी ४३२, ४३४

गौरी—आकाशमांसा

गौरीजम्—अभ्रकम्

गौरी—दूर्वा

गौरी—धवः

गौरीपाषाणः—गौरिपाषाणः

गौरीपुष्पः—करवीरः

गौरी—प्रियङ्गुः

गौरी—मन्त्रिष्ठा

गौरी—मल्लिका

गौरी—रोचना

गौरीललितम्—हरितालम्

गौरी—वावा

गौरी—गुरसा

गौरी—स्त्री

गौरी—हरिद्रा

गौलम्—मधुरः

गौल्या—चणिका

गोः—अवनी

गोः—कृपभः

गोः—बलावर्दः

गोः—वाचा

ग्र.

ग्रन्थिकम्—मूलम्

ग्रन्थिकः—विकण्टकः

ग्रन्थिदलः—चौरकः

ग्रन्थिदला—माला रुन्दः

ग्रन्थिदूर्वा—दूर्वा

ग्रन्थिनिका—महाधावणिका

ग्रन्थिपत्रः—चौरकः

ग्रन्थिपर्णः—चौरकः

ग्रन्थिपर्णी—अन्तुकारी

ग्रन्थिपर्णी—दूर्वा

ग्रन्थिफलः—कपित्थः

ग्रन्थिफलः—मदनः

ग्रन्थिफलः—साकुलण्डः

ग्रन्थिमूलम्—गृत्तनम्

ग्रन्थिमूला—दूर्वा

ग्रन्थिलम्—मूलम्

ग्रन्थिलः ४२५

ग्रन्थिलः—कन्दग्रन्थी

ग्रन्थिलः—करीरः

ग्रन्थिलः—चौरकः

ग्रन्थिलः—तन्दुलीयकः

ग्रन्थिलः—विकङ्कतः

ग्रन्थिलः—हिमावली

ग्रन्थिल्य—दूर्वा

ग्रन्थिल्य—मुस्ता

ग्रन्थिः—वंशाग्रम्

ग्रन्थी—हिमावली

ग्रहवः—सर्पयः

ग्रहणम्—दृष्टिः

ग्रहणी ४०९

ग्रहागमः—आवेशः

ग्रामजनिष्पावी—निष्पावी

ग्रामजादिः—निष्पावी

ग्रामसूकरः—सूकरः

ग्रामीणः—सूकरः

ग्रामीणा—पालक्यम्

ग्राम्यकोलः—सूकरः

ग्राम्यकोशातकी—धामागवः

ग्राम्यकोडः—सूकरः

ग्राम्यवलम्बा—पालक्यम्

ग्राम्यः—मशकः

ग्राम्या—निष्पावी

ग्राम्या—नीलिनी

ग्राम्या—गुरसा

ग्राम्या २८७

ग्रावा ३२४

ग्रावा—पर्वतः

ग्राहकः—शित्तिवारः

ग्राहः—मत्स्यः

ग्राहः—शिशुकः

ग्राहिणी—अन्वयागः

ग्राहिफलः—कपित्थः

ग्राही—कपित्थः

ग्रीवा ३९७

ग्रीवा—कुशः—उष्ट्रः

ग्रीष्मपुष्पी—करुणा

ग्रीष्मः—निदाघः

ग्रीष्मोद्भवा—ग्रीष्मी

४४

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

त्रैष्णी १९८

ग्लानः—रोगी

ग्लानिः—व्याधिः

ग्लान्नुः—रोगी

घ.

घटाभिधा—गोरक्षतुम्बी

घटालाम्बुः—गोरक्षतुम्बी

घटिका—विघटिकादयः

घण्टालयः—मदनः

घण्टा—गाङ्गेरुकी

घण्टा—बलिका

घण्टाबीजम्—रेचकः

घण्टालः—मदनः

घण्टाली—कौशातकी

घण्टिकः—पादिनः

घण्टिका—कण्ठादीनि

घण्टिका—गुक्षमजिह्वा

घण्टुकः—मुनिदुः

घनच्छदम्—तालीसकम्

घनद्रुमः—विकण्टकः

घनप्रिया—जम्बूः

घनफलः—विकण्टकः

घनमूलः—मोरटः

घनरसः—पानीयम्

घनवल्ली—अमृतस्रवा

घनसारकः—कर्पूरः

घनस्कन्धः—क्षुद्राघ्नः

घनस्वनः—तन्दुलीयकः

घनम्—अन्धकारः

घनम्—त्रपु

घनम्—लोहम्

घनः—४२७, ४३०

घनः—मुस्ता

घनः—शरीरम्

घना—माषपर्णी

घना—रुद्रजटा

घना—श्रावणी

घर्धरकः—उलूकः

घर्मः—निदाघः

घर्मः—स्वेदः

घर्मान्तकामुकी—घर्मान्तः

घर्मान्तः ४०५

घर्मान्तः—वर्षाः

घर्मान्तः—स्वेदः

घर्षिणी—क्षीरिणी

घस्रः—अहोरात्रादयः

घा.

घाटा—अवटः

घारीः—माषः

घु.

घुटिका ३९९

घुटुकः ४३६

घुमघुमारावी—भ्रमरः

घुल्लुमारवः—पारावतः

घुल्लुसारवः—पारावतः

घुसृणम्—कुङ्कुमम्

घू.

घूकः ४२१

घूकः—उलूकः

घूकाबासः—शाखोटः

घूकृत्—पारावतः

घृ.

घृणाफलः—मांसलफलः

घृतकरञ्जः—करञ्जः

घृतपर्णकः—करञ्जः

घृतपर्णः—करञ्जः

घृतमण्डलिका—विश्वप्रस्थिः

घृतहेतुः—नवनीतम्

घृतम् २३६

घृताची—भद्रैला

घृत्समीतनामा—गोधूमः

घृष्टः—गोधूमः

घे.

घेतुकः ४२६

घो.

घोटः २६६

घोटिकः ४२८

घोटिका—घोटः

घोटिकी ४२८

घोटी—घोष्ठा

घोणा—घ्राणम्

घोणान्तभेदनः—सूकरः

घोष्ठा ३५८

घोष्ठा ४३९

घोष्ठाफलम्—पूगफलम्

घोरदर्शनः—तरङ्गः

घोरदर्शनः—व्याघ्रः

घोरफडा—गोधा

घोरम्—विषम्

घोरा—जीमूतकः

घोरा—बर्बुरी

घोरिका—बर्बुरी

घोलम्—मथितदधि

घोला—घोली

घोलिका—घोली

घोली ३५४

घोषपुष्पम्—कांस्यम्

घोषम्—कांस्यम्

घोषा—शतपुष्पा

घोषा—शृङ्गी

घ्राणम् ३९६

च.

चकोरः ४०६

चककः—करीरः

चक्रगजः—चक्रमर्दः

चक्रदन्त्यः—रेचकः

चक्रनखः—व्याघ्रनखम्

चक्रनायकः—व्याघ्रनखम्

चक्रमर्दकः—चक्रमर्दः

चक्रमर्दः १३४

चक्रमर्दिनी—अलक्तकः

चक्ररथः—चक्रवाकः

चक्रलक्षणा—गुडुची

चक्रलताघ्नः—राजाघ्नः

चक्रवर्तिनी ४२३

चक्रवर्तिनी—अलक्तकः

वर्णानुक्रमणिका ।

४५

चक्रवर्तिनी—जन्तुकारी
 चक्रवर्तिनी—मांसी
 चक्रवर्ती—वास्तुकम्
चक्रवाकः २७८
 चक्रवाक्—चक्रवाकः
 चक्रवेधकम्—सूक्तम्
 चक्रम् ४३०
 चक्रः—चक्रवाकः
 चक्रः—प्लवाः
 चक्राङ्गः—हंसः
 चक्राङ्गी—मुस्ता
 चक्राङ्गी ४२६
 चक्राङ्गी—कटुका
 चक्राङ्गी—हंसः
 चकालुताम्रः—राजाश्वः
 चका—शृङ्गी
 चकाह्वः—चक्रमर्दः
 चकाह्वः—चक्रवाकः
 चक्रिका—ऊरु
 चक्रिका—चक्रमर्दः
 चक्रिया—ऊरु
 चक्री ४३१
 चक्री—चक्रमर्दः
 चक्री—चक्रवाकः
 चक्री—तिनिसः
 चक्रवान्—गर्दभः
 चक्री—व्याघ्रनखम्
 चक्षुष्यम्—अन्नम्
 चक्षुष्यम्—तुल्यम्
 चक्षुष्यम्—प्रपौण्डरीकम्
 चक्षुष्यः—नीलशिमुः
चक्षुष्या १२६
 चक्षुष्या—अजशृङ्गी
 चक्षुष्या—कुलथा
 चक्षुः—दृष्टिः
 चक्षुःश्रवाः—सर्पः
 चक्षुरीकः—भ्रमरः
 चक्षुका—एरण्डः
 चक्षुपत्रः—चक्षुः

चक्षुरः—चक्षुः
चक्षुः ३३६
 चक्षुः—एरण्डः
 चक्षुः—क्षुद्रचक्षुः
चटकः २९५
 चटकः ४२९
 चटकः—चट्टी
चटका २९५
 चटकी—चूडामणिः
 चटिका—कीटिका
चट्टी २९७
 चणकः ४३६
 चणकः—हरिमन्थः
 चणकाः—मसूरिका
 चणकाः—हरिमन्थः
 चणद्रुमः—क्षुद्रगोधुमः
 चणपत्रकम् ४२७
चणपत्रकः ४२४
 चणपत्री—रुदन्ती
 चणः—हरिमन्थः
चणिका ३६२
 चण्डकः—करवीरः
 चण्डहासा—गुडूची
 चण्डम्—सूक्तम्
 चण्डा ४२८
 चण्डा—आखुकर्णी
 चण्डा—कपिकच्छूः
 चण्डा—चोरकः
 चण्डातकः—करवीरः
 चण्डा—दूर्वा
 चण्डा—द्रवन्ती
चण्डालकन्दः ३५१
 चण्डा—लिङ्गिनी
 चण्डाली—लिङ्गिनी
 चण्डीकुसुमः—करवीरः
 चतुरङ्गा—अवनी
 चतुरङ्गलः—आरग्वधः
चतुरर्थाः ४२९
 चतुरः—पण्डितनामानि

चतुर्थः—शूद्रः
 चतुर्थाश्वम्—साधारणकालः
 चतुर्विधः—लावः
 चतुष्पत्रः—चण्डालकन्दः
चतुष्पत्री ३७
 चतुष्पदः—भेण्डा
 चतुष्पर्णी—क्षुद्राम्लिका
 चतुष्पुण्ड्रः—भेण्डा
 चतुष्फला—गाङ्गेरुकी
 चन्दनगोपा—कृष्णमूली
 चन्दनपुष्पकम्—लवङ्गम्
 चन्दनपुष्पम्—लवङ्गम्
 चन्दनसारम्—वज्रकम्
 चन्दनसारिवा—कृष्णमूली
चन्दनम् ९३
 चन्दनम्—गोशीर्षम्
 चन्दना—कृष्णमूली
 चन्द्रकम्—मरीचम्
 चन्द्रकः ४३५
 चन्द्रकः—अदमन्तकः
 चन्द्रकान्तः—इन्दुकान्तः
 चन्द्रकान्ता—रात्रिनामानि
 चन्द्रकान्तिः ४२६
 चन्द्रकाः—मयूरः
 चन्द्रगन्धा—शङ्खी
 चन्द्रकी—मयूरः
 चन्द्रचन्दनम्—हरिचन्दनम्
 चन्द्रजोषलः—इन्दुकान्तः
 चन्द्रपुष्पा—कासघ्नी
 चन्द्रपुष्पा—लक्ष्मणा
 चन्द्रबाला—सूक्ष्मला
चन्द्रभागा ३८२
 चन्द्रभूतिः—रौप्यम्
 चन्द्रभूतिः—रौप्यम्
 चन्द्रलेखा—बाकुची
 चन्द्रलोहम्—रौप्यम्
 चन्द्रवपुः—रौप्यम्
 चन्द्रवल्लभा ४३२
 चन्द्रवल्ली—प्रसारणी

४६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

चन्द्रवल्ली—माधवी
चन्द्रहासम्—रौप्यम्
चन्द्रहासा—गुडूची
चन्द्रम्—सुवर्णम्
चन्द्रः ४२५
चन्द्रः—कर्पूरः
चन्द्रा ४२२
चन्द्राणी—शङ्खी
चन्द्रातपः—रात्रिनामानि
चन्द्राभिधा—बाकुची
चन्द्राब्जम्—उत्पलम्
चन्द्राब्जम्—कुमुदम्
चन्द्रालोकः—कर्पूरः
चन्द्राविर्णा—काकमाची
चन्द्रा—शृङ्गी
चन्द्रादसा—इन्दुकान्तः
चन्द्रास्पदा—शृङ्गी
चन्द्रिका ४२६, ४३३
चन्द्रिका—कर्णस्फोटा
चन्द्रिकाद्रावः—इन्दुकान्तः
चन्द्रिकापायी—चकीरः
चन्द्रिका—मेथिका
चन्द्रिका—मल्लिका
चन्द्रिकाम्बुजम्—कुमुदम्
चन्द्रिकायुक्ता—रात्रिनामानि
चन्द्रिका—रात्रिनामानि
चन्द्रिका—लक्ष्मणा
चन्द्रिका—सूक्ष्मला
चन्द्रेष्टा—कुमुदम्
चपलम् २९०
चपलम्—पारदः
चपलः—चोरकः
चपलः—पारदः
चपलः—महारसाः
चपलः—मायः
चपला ४२३
चपला—पिप्पली
चपला—सुरा
चपिका—शेफालिका

चपेटः—उत्सङ्गादीनि
चमरपुच्छः—कोकडः
चमरः—बलीवर्दः
चमरिकः—कोविदारः
चमरी—कूलेचराः
चमरी—बलीवर्दः
चमरी—रोहिणः
चम्पककलिका ४३७
चम्पकरम्भा—गुवर्णकदली
चम्पकः १९९
चम्पकः ४२७, ४२७, ४३१, ४३८
चम्पकः—आश्लेषा ३२७
चरकः—पपटः
चरणम्—मूलम्
चरणः—पार्ष्णिः
चरणायुधः—कुक्कुटः
चरः—कपादिका
चराचरः—कपादिका
चरादम्—तापसप्रिया
चर्मकशा—मांसरोहिणी
चर्मकषा ४२५
चर्मकषा ४३७
चर्मकषा—मांसरोहिणी
चर्मकषा—सातला
चर्मकसा—मांसरोहिणी
चर्मकी ४०५
चर्मगन्धिका—चर्मकी
चर्मचित्रकम्—शिवम्
चर्मजम्—रक्तम्
चर्मजम्—रोम्
चर्मतद्वहः—बली
चर्म—त्वक्
चर्मदलः ४२२
चर्मद्वेषिका—दृश्वर्मा
चर्मद्वेषी—चर्मकी
चर्मपत्रकम्—मरिचम्
चर्मपत्री—चर्मकी
चर्मरङ्गा—आवर्तकी
” ”

चर्म—रसः
चर्मवादिनी ४२९
चर्मवृक्षः ४३५
चर्मव्रणः—लूता
चर्मसारः—रसः
चर्माङ्गी—चर्मकी
चर्मालुरञ्जनम्—हिङ्गुलम्
चर्माभम्—रसः
चर्मो—चर्मकी
चर्वणम् ३११
चर्वणम्—भोजनम्
चलपत्रः—पिप्पलः
चलपिच्छकः—चट्टी
चलः—कालजयम्
चलः—नखम्
चलाचलः—काकः
चलातङ्कः—वातव्याधिः
चवलः—माषः
चविकम्—चविका
चविका ८५
चविकाशिरः—मूलम्
चव्यकम् ४२६
चव्यकम्—चविका
चव्यजा—श्रेयसी
चव्यफला—श्रेयसी
चव्यम् ४२६
चव्यम्—कृकरः
चव्यम्—चविका
चव्या—कार्पासी
चा.
चाङ्गेरी ४२६, ४२७, ४२९, ४३७,
४३७, ४३७, ४३९.
चाङ्गेरी—क्षुद्राम्लिका
चाङ्गेरी—लोणिका
चाङ्गेरीशाकम् ३५४
चाटकरः—चटकः
चाणका ४२५
चाणक्यमूलम्—विष्णुगुप्तम्
चाणक्यः ४२९

वर्णानुक्रमणिका ।

४७

चाणक्यः—चाणका

चाणारण्यमूलकम् १४१

चातकः—४९६

चातकः—चकोरः

चातकाह्लादनः—वर्षाः

चातुर्जातकसंगता—मौजिका

चातुर्जातकम्—चातुर्भद्रकम्

चातुर्भद्रकम् ३००

चातुर्भास्यविदशेनः—खड्गरीटः

चान्द्री—अतिविषा

चान्द्री—बाकुची

चान्द्री—रात्रिनामानि

चान्द्री—लक्ष्मणा

चापला—दंशः

चापला—मक्षिका

चापवदः—प्रियालः

चामरा—वृथिकाली

चामरिकः—कोविदारः

चामीकरम्—सुवर्णम्

चाम्पेयकम्—पद्मकेसरम्

चाम्पेयम् ४२७

चाम्पेयम्—नागपुष्पम्

चाम्पेयः ४३८

चाम्पेयः—चम्पकः

चारकः—प्रियालः

चारटिका—नीलिनी

चारटी—पद्मचारिणी

चारद्रा—तापसप्रिया

चारः—प्रियालः

चारः—ललना

चारिणी ४३९

चारु—कुङ्कुमम्

चारुकेसरा—तरणी

चारुटा—तामलकी

चारुदर्शनः—प्रक्षः

चारुदर्शनः—रोहिणः

चारुपर्णी—प्रसारणी

चारुफला—द्राक्षा

चारुमोदा—युथिका

चारुस्तम्—सुवर्णम्

चारुपम्—सुवर्णम्

चारुलोचनः—मृगः

चारुः—पद्मकः

चाषकः—खड्गरीटः

चापनरमा—खड्गरीटः

चाषः—खड्गरीटः

चाषः—प्रसहाः

चाद्वः—बिल्वः

चाद्वः—श्रीविष्टकः

चि.

चिकित्सकः—वैद्यः

चिकित्सा ४१०, ४११

चिकुराः—केशः

चिक्रणम्—पृगफलम्

चिक्रणः—पृगफलम्

चिक्रणा—पृगफलम्

चिक्रणी—पृगफलम्

चिक्रा—पृगफलम्

चिक्वा—आम्लिका

चिञ्जातैलम् ३८७

चिञ्जातैलम्—आम्लिका

चिञ्जासारः—आम्लिका

चिबिका—आम्लिका

चिडा—कपटम्

चिडा—सरलः

चित्तलः—मृगः

चित्तम्—मनः

चित्तोन्मेषः—तमोगुणः

चित्—बुद्धिः

चित्रकन्धरः—सारसः

चित्रकम्—४२७

चित्रकम्—चित्रकः

चित्रकम्—ज्योतिष्कः

चित्रकः ८६

चित्रकः—४२७, ४३०, ४३१, ४३७

चित्रकः—कालः

चित्रकः—वाहनः

चित्रकः—शरभः

चित्रकायः—शरभः

चित्रकुष्ठः—कच्छपः

चित्रगन्धकम्—हरितालम्

चित्रगन्धम्—हरितालम्

चित्रघना—सातला

चित्रतण्डुला—विडङ्गा

चित्रवक्—भूर्जः

चित्रदेहः—लावः

चित्रपक्षः—प्रनुदाः

चित्रपक्षी—टिटिभी

चित्रपत्रिका—श्रेणपुष्पी

चित्रपर्णी ४२१

चित्रपर्णी—कर्णस्फोटा

चित्रपर्णी—पृष्टिपर्णी

चित्रपर्णी—महाराष्ट्री

चित्रपाली—चित्रकः

चित्रपिच्छकः—मयूरः

चित्रपुष्पिका—श्रेणपुष्पी

चित्रपुष्पी—अम्बिका

चित्रफलम्—शीर्णवृत्तम्

चित्रफलः—मांसलफलः

चित्रफला—४३१

चित्रफला—कण्टकारी

चित्रफला—विर्भटम्

चित्रफला—मृगाक्षी

चित्रफला—लिङ्गिनी

चित्रफला—विशाला

चित्रफला—वृन्ताकी

चित्रवीजः—एरण्डः

चित्रभानुः—चित्रकः

चित्रभेषजा—काकोदुम्बरिका

चित्रमूला—बलरी

चित्रयोधी—अर्जुनः

चित्रलता—मञ्जिष्ठा

चित्रला—गौरक्षी

चित्रवल्किः—मांसलफलः

चित्रवल्ली—मृगाक्षी

चित्रवल्ली—विशाला

For Private and Personal Use Only

वर्णानुक्रमणिका ।

४९

चूलिकालवणम्—नवसारः
चूलिकालवणाभिधः—नवसारः

चूलिनी—शास्त्रली

चूषणम्—भोजनम्

चे.

चेतकी—हरीतकी

चेतना ४२६

चेतना—बुद्धिः

चेतना—मानुषः

चेतनिका—हरीतकी

चेतनीया—ऋद्धिः

चेतः—मनः

चेतिका—जाती

चेष्टानाशः—प्रलयः

चै.

चैतन्यम्—प्रकृतिः

चैत्यदुमः—पिप्पलः

चैत्रः ४१७

चैत्रा—विडङ्गा

चैत्रिकः—चैत्रः

चैत्री—चैत्रः

चो.

चोचम् ४३७

चोचम्—त्वक्

चोरकम्—चोरकः

चोरकः ११०

चोरकः—कितवः

चोरकः—दुष्पुत्रः

चोरकः—रिपुः

चोरकः—सटी

चोष्यम् ३११

चौ.

चौरकः—चोरकः

चौहारः—यवानिका

च्यु.

च्युतोपलः—प्रत्यन्तगिरिः

छ.

छगलाञ्चिका—वृषभेधा

७

छत्रगुच्छः—गुण्डः

छत्रधान्यम्—धान्यकम्

छत्रपर्णः ४२१

छत्रपर्णः—सप्तपर्णः

छत्रपुष्पकः—तिलकः

छत्रम् ४२५

छत्रः—भूतृणम्

छत्रः—भूतृणः

छत्राकः—जालवर्बुरः

छत्राकी—महामुगन्धा

छत्राक्षी—महामुगन्धा

छत्रा—छत्रम्

छत्रान्यम्—धान्यकम्

छत्रा—मिश्रेया

छत्रा—शतपुष्पा

छदनम्—तमालपत्रम्

छदनम्—पर्णम्

छदः—पर्णम्

छद्याः—मन्त्रिष्ठा

छद्या—मन्त्रिष्ठा

छद्विका—गुडूची

छर्दनः—निम्बः

छर्दनः—मदनः

छर्दासनीका—कर्कटी

छर्दिका—विष्णुकान्ता

छर्दिमः—किराततिक्तः

छर्दिनः—निम्बः

छर्दिनी ४३२

छर्दिः—वमिः

छर्थाफणी—त्रपुसम्

छर्थाभनी—त्रपुसम्

छर्थायनी—त्रपुसम्

छविः—कान्तिः

छा.

छागनवनीतम् ३८५

छागलः २६७

छागलः—मत्स्यः

छागलान्तः—ईहामृगः

छागलाञ्चिका—वृद्धदारुकः

छागलाञ्ची—वृद्धदारुकः

छागलारिः—ईहामृगः

छागः—ग्राम्याः

छागः—छागलः

छागी—छागलः

छात्रकम्—मधु

छाया ४१६

छाया—आतपादिगुणाः

छाया—कान्तिः

छासि—तकम्

छि

छिद्रवैदेही—ध्रेयसी

छिद्राणि—शरीरास्थ्यादीनि

छिद्रान्तः—नलः

छिद्राफलम्—मायाफलम्

छिद्रप्रन्यनिष्का—श्रावणी

छिद्रप्रन्धी—तिलकन्दः

छिद्रपत्रा—अम्बिका

छिद्ररुहः—तिलकः

छिद्ररुहा ४२८, ४३१

छिद्ररुहा—केतकीद्वयम्

छिद्ररुहा—गुडूची

छिद्ररुहा—सल्लकी

छिन्नः—ज्वरघ्नः

छिन्ना ४३४

छिन्ना—गुडूची

छिन्ना—गुडूची

छिन्नाङ्गी—गुडूची

छिन्ना—महाश्रावणीका

छिन्नारिः—गुडूची

छिन्नोद्भवा—गुडूची

छुरिकापत्री—श्वेता

छेदकम्—लोहम्

छेदनीयः—कतकम्

ज.

जध्मणम्—भोजनम्

जगती—अवनी

५०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

जगत्प्राणः—नायुः

जगदोन्मादकः—सुरा

जगलः—सुरा

जग्धिः—भोजनम्

जघनकूपकौ—ककुन्दरादीनि

जघनम्—कल्यादीनि

जङ्गमविषाणि ३१४

जङ्गमम्—विषभेदः

जङ्घा ३९९

जङ्घालः—मृगः

जङ्घालाः २८६

जटा ३२६

जटा ४२४

जटा—मांसी

जटामांसी ४२७, ४२८

जटामांसी—जटा

जटामांसी—तपस्विनी

जटामांसी—मांसी

जटामूला—शतावरी

जटायुः—गुग्गुलुः

जटा—रुद्रजटा

जटारुद्रा—रुद्रजटा

जटालः—गुग्गुलुः

जटालः—मुष्ककः

जटालः—वटः

जटाल्य—गन्धमांसी

जटाल्य—मांसी

जटावती—मांसी

जटावल्ली—रुद्रजटा

जटिलः—कर्बुरम्

जटिलः—तिलः

जटिलः—दमनम्

जटिला—मांसी

जटिला—वचा

जठरघ्नः—तुन्दः

जठरम्—कुक्षिः

जठरामः—तुन्दः

जठरी—गमोटिका

जडता—स्तम्भिलम्

जडम्—सीसकम्

जटुका ४२१, ४२२

जटुका—अजिनपत्रिका

जटुका—जन्तुकारी

जटुद्रुमः—क्षुद्राघ्नः

जटुपत्रिका ४२६

जटुपादपः—क्षुद्राघ्नः

जटु—लाक्षा

जटु—शिरादीनि

जत्वश्मकम्—शिलाजटु

जत्वश्मजम्—शिलाजटु

जननी ४२६

जननी—अलक्तकः

जननी—कटुका

जननी—जन्तुकारी

जननी—मन्त्रिष्ठा

जननी—मांसी

जनपदः—भूमिभेदः

जनप्रियः—धान्यकम्

जनप्रियः—नीलशिघ्रः

जनप्रिया ४२४

जनवल्लभः—रोहितकः

जना—कटुका

जनिष्ठा—हरिद्रा

जनी—स्त्री

जनेष्टः—मुद्गरः

जनेष्टा—ऋद्धिः

जनेष्टा—जन्तुकारी

जनेष्टा—जाती

जन्तुकम्बुः—कृमिशङ्खः

जन्तुका ४२६, ४२९

जन्तुका—चक्रवर्तिनी

जन्तुका—जन्तुकारी

जन्तुका—नाडीहिङ्गुः

जन्तुकारा—जन्तुकारी

जन्तुकारी १५१

जन्तुकारी—अलक्तकः

जन्तुका—लाक्षा

जन्तुकृष्णा—जन्तुकारी

जन्तुघ्नम्—हिङ्गु

जन्तुघ्नः—बीजपूर्णः

जन्तुघ्नी—विडङ्गा

जन्तुजित्—जम्बीरः

जन्तुनाशनम्—हिङ्गु

जन्तुनाशनः—यवानिका

जन्तुफलः—उदुम्बरः

जन्तुमारी—निम्बूकः

जन्तुरसः—अलक्तकः

जन्तुवायः—तन्तुवायादयः

जन्तुवायादयः—तन्तुवायादयः

जन्तुवृक्षः—क्षुद्राघ्नः

जन्तुहस्त्री—विडङ्गा

जपा ३७१

जपा ४३०

जपाख्या—जपा

जम्बीरकः ४३७

जम्बीरम्—जम्बीरः

जम्बीरः १४४, १७१

जम्बीरः ४२७, ४३०, ४३७

जम्बीरः—कुटेरकः

जम्बुकः—शृगालः

जम्बुकः—स्योनाकः

जम्बुका—उत्तरापथिका

जम्बुवृक्षः—रोहिणी ३२७

जम्बुः—जम्बूः

जम्बूकः—केतकीद्वयम्

जम्बूकः—गुहाशयाः

जम्बूकः—स्योनाकः

जम्बूकी ४३०

जम्बूः १८५, ३४२

जम्बूः—रोहिणी ३२७

जम्भलः—अर्कः

जम्भलः—जम्बीरः

जम्भः ४३०

जम्भः—जम्बीरः

जम्भा—जृम्भा

जम्भिका—जृम्भा

जम्भारः—जम्बीरः

वर्णानुक्रमिका ।

५१

जयन्तिका ४३२

जयन्तिका—हरिद्रा

जयन्ती ४२७, ४२८, ४३३

जयन्ती—बलामोटा

जयन्ती—हरिद्रा

जयपालम्—उपविषम्

जयपालः—रेचकः

जया ४२८, ४३६

जया—अग्निमन्थः

जया—कपिकच्छूः

जया—दूर्वा

जया—धूसरी

जयापुष्पम् ४२९

जया—बलामोटा

जयावहा—दन्ती

जयावहा—नीलिनी

जया—शमी

जया—हरीतकी

जयाहवा—अरणी

जरटी—गमोटिका

जरडी—गमोटिका

जरणद्रुमः ३६४

जरणम्—हिङ्गु

जरणः ४२२

जरणः ४२९

जरणः—औरकम्

जरणा ४३२

जरणा—कृष्णः

जरती—वृद्धा

जरन्—वृद्धनामानि

जरायुः—अग्निजारः

जरायुः—नाभ्यादीनि

जरालक्ष्म—पलितम्

जर्जर—वृद्धनामानि

जर्तिलः ४२२

जर्तिलः—तिलः

जलकपोतकः—जलपारावतः

जलकपोतकः—पारावतः

जलकाकः ४०४

जलकाकः—काकः

जलकामः—वेतसः

जलकामुका—कुटुम्बिनी

जलकुकुटकः ४०५

जलजन्तुः—मत्स्यः

जलजम्बूः ४३९

जलजम् ४३०

जलजम्—कमलम्

जलजम्—जलमुस्तम्

जलजम्—लवणारम्

जलजः—शङ्खः

जलजः—शालिः

जलजः—हिङ्गुजलः

जलजा—क्रीतनकम्

जलजीविनी—जलूका

जलदः १७७

जलदः—पानीयम्

जलदः—मुस्ता

जलदः—शङ्खः

जलदागमः ४१७

जलदागमः—वर्षाः

जलधरः—तिनिसः

जलनी—मन्त्रिष्ठा

जलनीली—जलमुस्तम्

जलपक्षिमांसम् ३९२

जलपक्षी—ठिकः

जलपादः—हंसः

जलपारावतः ४०४

जलपारावतः—पारावतः

जलपिप्पली १४७

जलपिप्पली ४३७, ४३७

जलपिप्पली—महाराष्ट्री

जलप्राणी—मत्स्यः

जलविन्दुजा—यावनाली

जलम्—जलपिप्पली

जलमधुकः—जलदः

जलमीनः—मत्स्यः

जलमुस्तम् १६

जलवल्ली—शृङ्गाटकः

जलवासम्—उशीरम्

जलवासः—त्रिष्णुकन्दः

जलवासा—गुण्डासिनी

जलविक्रमा—सलकी

जलवेतसः ४३०, ४३७, ४३९

जलवेतसः—वानीरः

जलवेतसः—वेतसः

जलवेतसः—व्याधिघातः

जलव्यालः—मत्स्यः

जलशायी ४०६

जलशायी—कुकुटः

जलशायी—जलकुकुटकः

जलशायी—टिट्ठिभी

जलसर्पः—जलशायी

जलसर्पः—सर्पः

जलसंभवः—वानीरः

जलसाधतिवासकः(?)—ठिकः

जलसारी—ठिकः

जलस्था—दूर्वा

जलस्थितः—कुकुटः

जलस्थितः—जलकुकुटकः

जलम्—पानीयम्

जलम्—पेयम्

जलम्—वालकम्

जलाह्वयकः—जलदः

जलादण्डी—ब्रह्मदण्डी

जलामोदम्—उशीरम्

जलालुः—पानीयालुः

जलालुकम्—पद्ममूलम्

जलावहः—मुस्ता

जलाशया—गुण्डाला

जलाश्रयम्—लामजकम्

जलाश्रयः—ईहामृगः

जलाश्रयः—गुण्डः

जलाश्रया—गमोटिका

जलाश्रया—गुण्डाला

जलाश्रया—धर्मान्तः

५२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

जलाधया—शूली
जलाधया—शृङ्गाटकः
जलूका ४०४ ४२३
जलेरुहा—कुटुम्बिनी
जलेशयमांसगुणाः ३९१
जलेशयः—मत्स्यः
जलोदरः—तुन्दः
जलोद्भवा—क्षुद्रपत्रा
जलोद्भवा—गुण्डाला
जलौकः—वेतसः
जलौका—जलूका
जवनः—कोकडः
” ”
जवनः—घोटः
जवनः—मृगः
जवनः—वायुः
जवः—वेणुजः
जवा—जपा
जवादि ३०५
जविनः—कोकडः
जवी—घोटः
जहनुमुता—गङ्गा
जा
जागुडम्—कुङ्कुमम्
जाङ्गलदेशः ३२१
जाङ्गलम्—आमिषम्
जाङ्गलाभिधः—भूमिभेदः
जाङ्घिकः—मृगः
जाटग्रन्थिः—गुल्मः
जाङ्घ्यम्—स्तम्बिलम्
जाङ्घ्यारिः—जम्बवः
जातरुपम्—सुवर्णम्
जातिकोशः—जातिपत्री
” ”
जातिपत्री १०२
जातिभेदः—किराततित्तः
जातिः—सुमना
जातिशृङ्गम्—जातीफलम्

जातिसस्यम्—जातीफलम्
जातिसारम्—जातीफलम्
जाती १९८
जाती ४२८, ४३१
जातीफलसम्—वयस्था
जातीफलम् १०२, ४२५
जातीफला—वयस्था
जाती—हस्तम् ३२७
जात्यादिमोदः ३७२
जानु—ऊरु
जाम्बवती—जम्बूः
जाम्बवम्—सुवर्णम्
जाम्बवी—जम्बूः
जाम्बूनदम्—सुवर्णम्
जाया—भार्या
जायुः—औषधम्
जारणः—कासमर्दः
जारणी—उपकुक्षी
जारः ४३०
जालकम्—कोरकः
जालवर्बुरकः—जालवर्बुरः
जालवर्बुरः ३५७
जालवेन्दुजा—यावनाली
जालिनी—कोशातकी
जाहकः ४०३
जाहवी—गङ्गा
जि.
जिङ्गिणी १३२
जिङ्गी—मञ्जिष्ठा
जिङ्गिरा—सिन्धिरा
जितेन्द्रियाहः—कासवृद्धिः
जिरिका—वंशपत्री
जिह्वागः—सर्पः
जिह्वाशल्यः—खदिरः
जिह्वम्—तगरम्
जिह्वा ३९६
जी
जीनः—वृद्धनामानि

जीमूतकः ४०
जीमूतः ४२८
जीमूतः—मुस्ता
जीरकद्वयम् ४३८
जीरकम् ८२
जीरकम् ४३७
जीरकः ४२८, ४३१
जीरकः—जीरकम्
जीरकाल्या—वीहिः
जीरः—जीरकम्
जीरिका—वंशपत्री
जीर्णदारुः १५५
जीर्णनवनीतम् ३८६
जीर्णपत्रः—कमुकः
जीर्णपत्रिका—वंशपत्री
जीर्णपर्णः—कमुकः
जीर्णपुष्पकम्—परिपेलम्
जीर्णबुध्नकम्—परिपेलम्
जीर्णबुध्नः—कमुकः
जीर्णवज्रम्—वैक्रान्तम्
” ”
जीर्णवालुकः—वृद्धदारुकः
जीर्णम्—शैलेयम्
जीर्णः—जीरकम्
जीर्णः—वृद्धनामानि
जीर्णा—उपकुक्षी
जीर्णा—जीर्णदारुः
जीवकः ३०
जीवकः ४३३, ४३६, ४३७
जीवकः—जीवा
जीवकः—मधुरा
जीवकादिगणः ३०२
जीवतेजः—अस्थिसारम्
जीवदा—जीवन्ती
जीवदात्री—कद्धिः
जीवदात्री—जीवन्ती
जीवनपञ्चमूलम् ३०२
जीवनस्थानानि ४००

वर्णानुक्रमणिका ।

५३

जीवनम्—अस्थिरारम्
जीवनम्—आहारः
जीवनम्—दुग्धम्
जीवनम्—पानायम्
जीवनः—घोटः
जीवनः—जीवकः
जीवनः—वैयः
जीवनिका ४३४
जीवनिका—हरीतकी
जीवनी—अन्यादोडी
जीवनी—जीवन्ती
जीवनी—फाञ्जिका
जीवनी—मेदा
जीवनीयम्—घृतम्
जीवनीया—जीवन्ती
जीवनेत्रा—सैहली
जीवन्तः ३५५
जीवन्तिका ४३०
जीवन्ती ४३२, ४३९
जीवन्तिका—गुडूची
जीवन्ती ३३
जीवन्ती—अन्यादोडी
जीवन्ती—गुडूची
जीवन्ती—बहुला
जीवन्ती—हरीतकी
जीवपृष्ठा—जीवन्ती
जीवपृष्ठा—बृहज्जीवन्ती
जीवप्रिया—हरीतकी
जीवभद्रा—कद्धिः
जीवभद्रा—जीवन्ती
जीवला—सैहली
जीववर्धनी—जीवन्ती
जीववल्ली—क्षीरकाकोली
जीवशाकम्—जीवन्तः
जीवशाकः—जीवन्तः
जीवशुक्रा—क्षीरकाकोली
जीवश्रेष्ठा—कद्धिः
जीवसाधनम्—धान्यम्
जीवस्थानम्—जीवनस्थानानि

जीवस्थानम्—मर्म
जीवः—आत्मा
जीवा ४२२
जीवागारम्—जीवनस्थानानि
जीवा—जीवन्ती
जीवाली—सैहली
जीविकम् ४३७
जीवितज्ञा—नाडी
जीवितम्—दुग्धम्
जीविताह्वयम्—जलमुस्तम्
जीविनी—काकोली
जीव्यः—जीवकः
जीव्या—जीवन्ती
जीव्या—हरीतकी
जु.
जुहकः—वृद्धदारुकः
जू.
जूटिका—कर्पूरः
जूनलः—जूणा
जूर्णलः—जूणा
जूर्णा २२९
जूर्णाह्वयः—जूणा
जूर्णाह्वयः—जूणा
जू.
जृम्भणम्—जृम्भा
जृम्भा ४०९
जृम्भिका—जृम्भा
जे.
जेपालः—उपविषम्
जेमनम्—भोजनम्
जै.
जैत्रम्—आषधम्
जैत्रः—पारदः
ज्ञ.
ज्ञप्तिः—बुद्धिः
ज्ञः—पण्डितनामानि
ज्या—अवनी

ज्येष्ठबला—महाबला
ज्येष्ठः ४१७
ज्येष्ठा—गङ्गा
ज्येष्ठा—पद्मा
ज्येष्ठामालकः—निम्बः
ज्येष्ठा—शाल्मली
ज्योतिर्गन्धफला—मेथिका
ज्योतिर्लता—ज्योतिष्मती
ज्योतिष्कः ४२६
ज्योतिष्कः—चित्रकः
ज्योतिष्का—मेथिका
ज्योतिष्काया—ज्योतिष्मती
ज्योतिष्मती ६१
ज्योतिष्मती ४२६, ४२७, ४२७
४३१, ४३२, ४३७, ४३८
ज्योतिष्मती—काकजङ्घा
ज्योतिष्मतीतैलम् ३८६
ज्योतिष्मती—रात्रिनामानि
ज्योत्स्ना—आतपादिगुणाः
ज्योत्स्ना—रात्रिनामानि
ज्योत्स्नी—पटोलः
ज्योत्स्नी—पूर्णमा
ज्योत्स्नी—रात्रिनामानि
ज्वरघ्नः ४२३
ज्वरघ्नी—पलाशलोहिता
ज्वरनाशिनी—गुडूची
ज्वरपक्ता—पित्तम्
ज्वरहन्त्री—मञ्जिष्ठा
ज्वरः ४०९
ज्वरातङ्कः—ज्वरः
ज्वरान्तकः—आरवधः
ज्वरान्तकः—किराततिक्तः
ज्वरान्तकः—ज्वरः
ज्वरारिः—गुडूची
ज्वरारिः ४२२
ज्वरितः—रोगिविशेषनामानि
ज्वलनाभम्—शालिपर्णाविशेषः
ज्वलनाश्मा—सूर्यकान्ताः

५४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

ज्वलनी—गन्धपल्लशः

ज्वलनी—मूर्वा

ज्वालाखरगदः—ज्वालागर्दभकः

ज्वालागर्दभकः ४१०

ज्वालारासभकाभयः—ज्वाला-
गर्दभकः

झ.

झङ्कारी—भ्रमरः

झण्डूकः—झण्डूः

झण्डूः ३४४

झषः—मत्स्यः

झषा—गाहेरुकी

झिञ्जिणी—जिङ्गिणी

झिञ्जिरीटा ३३९

झिरिण्डिका—कुटुम्बिका

झण्डुकः—झण्डूः

झण्डूकः—स्थूलपुष्पम्

ट.

टङ्कणक्षारः—टङ्कणः

टङ्कणम् ७३

टङ्कणः ७३

टङ्कणः ४३१

टङ्कः—राजाभ्रः

टिटिकिटी—टोकः

टिटिभः—टोकः

टिटिभः—पेचः

टिटिभी ४०५

टिण्डुकः—स्थोनाकः

टिथीटिभः—टोकः

टुण्डुकः—मुनिदुः

टेटुका ४३३

टण्डुकः ४२६

टण्डुः—भल्लूकः

टण्डूकः—स्थोनाकः

टेरः—भल्लूकः

टोकः २९८

ठि.

ठिकः ४०५

ठिकः—ठिकः

ड.

डङ्गरीः—डङ्गरी

डङ्गरी ४३

डमरी—डङ्गरी

डाङ्गरी—डङ्गरी

डाङ्गरी—डङ्गरी

डिण्डारमोदकम्—गृध्ननम्

डिम्भः—बालसामान्यनामानि

डिम्भा—बालिकानामानि

डुडुलः—क्षुद्रोलूकः

डुण्डुभः—जलशायी

डोडी ४३२

डोरली—बृहती

त.

तकजन्म—दधि

तकजम्—नवनीतम्

तकपर्यायवाचिका—तकाह्वा

तकभक्षा—तकाह्वा

तकभेदः ४२७

तकम् २४६

तकाह्वा ३३७

तक्षकः—सर्पः

तगरम् १०६, ४२१, ४२३

४२४

तगरम् ४३५, ४३७, ४३८

तगरम्—भण्डी

तगरः ४२९, ४२९

तगरः—विशुनम्

तगरः—मदनः

तज्जलम्—दधि

तटः—कटकः

तटिनी—पानीयम्

तटिः—एला

तण्डुलनामा—तन्दुलीयकः

तण्डुलम्—विसम्

तण्डुलः—तन्दुलीयकः

तण्डुला—विडङ्गा

तण्डुली ४२८

तण्डुली—तन्दुलीयकः

तण्डुलीबीजः—तन्दुलीयकः

तण्डुलीयकः ४३५

तण्डुलीयकः—तन्दुलीयकः

तण्डुलीयका—विडङ्गा

तण्डुलीयदलम् ३५४

तण्डुली—यवतिका

तण्डुलीयः ४३७

तण्डुलीयः—तन्दुलीयकः

तण्डुली—विडङ्गा

तण्डुली—शशाण्डुली

तण्डुलोद्भवम्—पलाशगन्धा

तत्करः—एरण्डः

तत्काललवणम्—अक्षम्

तत्काललवणम्—नीलकाचोद्भवम्

त(त्वक्)त्सारः—खादिरः

तदासनम्—ककुन्दरादीनि

तदप्यम्—दधि

तनुक्षीरः—आम्रातकः

तनुच्छायः—जालबर्बुरः

तनुवचा—क्षुद्राभिमन्थः

तनुबीजः—बदरम्

तनुः—शरीरम्

तनुः—स्त्री

तनुरुहम्—रोम

तनूः—शरीरम्

तन्तुकी—नाडी

तन्तुवायः—तन्तुवायादयः

तन्तुवायादयः ४०४

तन्त्रिका—गुडूची

तन्दुली—तन्दुलीयकः

तन्दुलीयकः १५७

तन्द्रा ४१०

तन्द्राकृत—विजया

तन्त्रिका—तन्द्रा

तन्वङ्गी—स्त्री

तन्वी—पृष्ठिपर्णाविशेषः

वर्णानुक्रमणिका ।

५५

तन्वी—शालिपर्णी
 तन्वी—स्त्री
 तन्वी—हिङ्गुपर्त्री
 तपनतनुष्टा—शमी
 तपनतनुजा—यमुना
 तपनद्युतिः—आतपादयः
 तपनमणिः—सूर्यकान्तः
 तपनः—क्षुद्राग्निमन्थः
 तपनः—भस्मातकः
 तपनः—शुक्रार्कः
 तपनः—सूर्यकान्तः
 तपनीयकम्—सुवर्णम्
 तपनीयम्—सुवर्णम्
 तपनेष्टम्—ताम्रम्
 तपस्यः—माघः
तपस्विनी ४२२
 तपस्विनी—मांसी
 तपस्विपत्रः—दमनम्
तपस्वी ४२४
 तपस्वी—करजः
 तपस्वी—दमनम्
 तपस्वी—व्याघ्रः
 तपः—ज्येष्ठः
 तपः—निदाघः
 तपाः—माघः
 तपोधना—श्रावर्णा
 तप्तरूपकम्—रौप्यम्
 तप्त्रलोमशम्—कासीयम्
 तथकः—गुच्छः
 तभकम्—तामलकी
 तमस्विनी—रात्रिनामानि
 तमः—अन्धकारः
 तमः—आतपादिगुणाः
 तमः—तमोगुणः
 तमः—त्रिगुणाः
 तमः—व्याधिः
 तमः—सत्त्वादिगुणाः
 तमा—रात्रिनामानि
 तमालकम्—तमालपत्रम्

तमालकः—तमालः
तमालपत्रम् ८०
 तमालपत्रम्—अंशुकः
 तमालपत्रम्—रामा
 तमालम्—तमालपत्रम्
 तमालम्—तामलकी
तमालः ३६५
 तमालः ४४०
 तमालः—वृक्षः
 तमालिका—तमालकी
 तमालिका—ताली
तमालिनी ४२१
 तमालिनी—तामलकी
 तमाली—तामलकी
 तमाली—ताली
 तमिस्रम्—अन्धकारः
 तमिस्रा—रात्रिनामानि
 तमी—रात्रिनामानि
तमोगुणः ४१४
 तमोन्विता—रात्रिनामानि
 तमोमणिः—गोमेदकः
 तमोरिः—आतपादयः
तरक्षुः २७६
 तरक्षुः—गुहाशया
 तरक्षिणी—पावीयम्
 तरटः—मदनः
तरटी ३५९
 तरणः—माणिक्यम्
तरणी १९९
 तरणी ४४०
 तरलः—माणिक्यम्
 तरवटम्—आहुत्यम्
 तरवटः—चक्रमर्दः
 तरस्वी—तरक्षुः
 तरस्वी—वायुः
 तरस्वी—व्याघ्रः
 तरस्वी—द्वेजः
 तरुणम्—कपटम्

तरुणः—उपकुर्वा
 तरुणः—एरण्डः
 तरुणः—युवनामानि
 तरुणीकटाक्षकामः—तिलकः
 तरुणी—कपटम्
 तरुणी—गृहकन्या
 तरुणी—तरणी
 तरुणी—दन्ती
 तरुमुक्—वन्दका
 तरुराजः—तालः
 तरुरहा—वन्दका
 तरुरोहिणी—वन्दका
 तरुवल्ली—जन्तुकारी
 तरुस्था—वन्दका
 तरुः—अशोकः
 तरुः—लोध्रः
 तरुः—वृक्षः
 तर्कारी ४२८, ४२९, ४३६, ४३९
 तर्कारी—अग्निमन्थः
 तर्कारी—जीमूतकः
 तर्कारी—फत्तिका
 तर्जनी—अङ्गुल्यादीनि
 तर्पणम्—बृहणादिनामानि
तर्वटः ४२३
 तलकपूरः—कर्पूरः
 तलः—उत्सङ्गादीनि
 तलाहवयम्—तालीसकम्
 तवक्षीरम् ४२६
 तवक्षीरम्—पलाशगन्धा
 तवक्षीरी—पलाशगन्धा
तवराजशर्करा ९२
 तवराजः—तवराजशर्करा
 तस्करस्त्रायुः—काकनासा
ता.
 ताडका—जीमूतकः
 ताडः—तालः
 तापनम्—सुवर्णम्
 तापनः—निदाघः
 तापसजम्—तमालपत्रम्

६६

धन्वन्तरीयमिषण्डुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

तापसदुमसंनिभा—पुत्रदा
 तापसदुमः—इङ्गुदी
 तापसपत्रः—दमनम्
 तापसप्रियः—प्रियालः
तापसप्रिया ४२५
 तापसप्रिया—प्राक्षा
 तापसवृक्षः ४२५
 तापसम्—तमालपत्रम्
 तापसः—नीवारः
 तापसः—वक्रः
 तापसी—गन्धपलाशः
 तापः—संतापः
 तापिच्छः—तमालः
 तापिजम्—हेममाक्षिकम्
 ताप्यकम्—हेममाक्षिकम्
 ताप्यकः—पद्मबीजम्
 ताप्यम्—माक्षिकम्
 ताप्यम्—हेममाक्षिकम्
 तामरसम्—कमलम्
 तामरसम्—सौगन्धिकम्
तामलकी ११२
 तामसः—उलूकः
 तामसी—क्रीटिका
 तामसी—मांसी
 ताम्बूलपत्रः—कन्दप्रन्थी
 ताम्बूलवल्ली—बहुला
 ताम्बूली ४३६
 ताम्बूली—बहुला
ताम्रकण्टकः १२
 ताम्रकः—रोहिणः
 ताम्रगर्भम्—तुथम्
 ताम्रजूडः—कुकुटः
 ताम्रदुग्धी—गौरक्षदुग्धी
 ताम्रधातुः—गैरिकम्
 ताम्रपत्रः—जीवन्तः
 ताम्रपात्री—विश्वप्रन्थिः
 ताम्रपुष्पः—क्रोविदारः
 ताम्रपुष्पा—पाटला
 ताम्रपुष्पिका—शुकभाण्डा

ताम्रपुष्पी ४३०, ४३९
 ताम्रपुष्पी—धातुकी
 ताम्रपुष्पी—पाटला
 ताम्रफलः—भङ्गोटः
 ताम्रग्रीजः—कुलिथः
 ताम्रमूला—रक्तपादी
 ताम्रमूली धन्वयासः
 ताम्रवर्णकम्—गैरिकम्
 ताम्रवर्णकः—पल्लिवाहः
 ताम्रवर्णाः—कुलिथः
 ताम्रवल्ली ४३०
 ताम्रवल्ली—ताली
 ताम्रसारकम्—रक्तचन्दनम्
 ताम्रसारम्—रक्तचन्दनम्
ताम्रम् २०७
 ताम्रम् ४२५, ४३६
 ताम्राभः—कोकिलः
 ताम्राक्षी—कोकिलः
 ताम्रा—ताली
 ताम्रिका—बूडामणिः
 तारका—ऐन्द्री
 तारका—मौक्तिकम्
 तारकिनी—रात्रिनामानि
 तारदी—तरदी
 तारतण्डुलः—जूर्णा
 तारपुष्पः—कुन्दः
 तारमाक्षिकम्—हेममाक्षिकम्
 तारविमलः—विमलम्
 तारशुद्धिकरम्—सीरकम्
 तारहेमाभ्रकम्—कङ्कुष्ठम्
तारम् ४२४
 तारम्—मौक्तिकम्
 तारम्—रौप्यम्
 तारा—कपटम्
 तारा—कपटम्
 ताराभूषा—रात्रिनामानि
 ताराभ्रः—कर्पूरः
 तारा—मौक्तिकम्
 तारण्यजनवल्ली—ग्रीहिः

तार्क्षी ४२८
 तार्क्षी—वत्सादनी
तार्क्ष्यतैलम् ४२२
 तार्क्ष्यनायकः—इन्द्रेनः
 तार्क्ष्यप्रसवः—जरणद्रुमः
 तार्क्ष्यशैलम्—रसाञ्जनम्
 तार्क्ष्यः—गृध्रः
 तालकम्—हरितालम्
 तालद्रुमः—तालः
 तालपत्रा—मिश्रेया
 तालपत्री—मिश्रेया
 तालपर्णा—मिश्रेया
 तालमूलिका—मुसलीकन्दः
 तालमूली—मुसलीकन्दः
 तालद्रुक्षः—नारिकेलः
 तालसंभूतम्—पलाशगन्धा
 तालम् ४३४
 तालम्—तालः
 तालम्—तालीसकम्
 तालम्—लोहम्
 तालम्—हरितालम्
तालः १८२
 तालः ४२६, ४२७, ४३०
 तालः—तृणवृक्षः
 तालः—द्रुमेश्वरः
 तालः—प्रादेशाथङ्गुलिनामानि
 तालः—शम्बरः
 तालादिनामकम्—पलाशगन्धा
 तालिका—ताली
ताली ३३२
 ताली ४३१
 ताली—तामलका
 तालीपत्रम्—तालीसकम्
 ताली—पाटला
 तालीसपत्रम् ४३८
तालीसकम् ८०
 तालीसपत्रकम्—तालीसकम्
 तालीसपत्रम् ४३८
 तालीसपत्रम्—तालीसकम्

वर्णानुक्रमणिका ।

५७

तालीसम् ४३२

तालीसम्—तालीसकम्

तालु ३९६

तालुकम्—तालु

ति.

तिक्तकन्दकः—गन्धपलाशः

तिक्तकन्दका—गन्धपलाशः

तिक्तकरोहिणी—कटुका

तिक्तकम्—मस्तिष्कम्

तिक्तगुणाः ४१२

तिक्ततण्डुला—पिप्पली

तिक्ततण्डुली—बिम्बी

तिक्तदुग्धा—अजशर्द्धा

तिक्तदुग्धा—क्षीरिणी

तिक्तपुष्पा—पाठा

तिक्तफलम्—कतकम्

तिक्तफला—पडभुजा

तिक्तबीजा—कटुकालाम्बुनी

तिक्तमरीचः—कतकम्

तिक्तयवा—यवतिका

तिक्तरोहिणी—कटुका

तिक्तशाकः—वरणः

तिक्तसारः—कतुणम्

तिक्तम्—अपुसम्

तिक्तम्—पित्तम्

तिक्तः ४१२

तिक्तः—किराततिक्तः

” ”

तिक्ता—कटुका

तिक्ताह्वया—बिम्बी

तिक्ता—पाठा

तिक्तापृषा—पाठा

तिक्ता—मूर्वा

तिक्ता—यवतिका

तिक्ता—पडभुजा

तिक्तिका—कामाची

तित्तिडीकम्—वृक्षाम्लम्

तित्तिडीकः—बीजाम्लः

तित्तिडीका—आम्लिका

तित्तिडीफलम्—वृक्षाम्लम्

तित्तिरः—तित्तिरिः

तित्तिरः—विष्किराः

तित्तिरिः २९५

तित्तिरीफलम्—रेचकः

तिथिः ४१६

तिनिशः ४३१

तिनिशः—तिनिसः

तिनिशः—भस्मगर्भा

तिनिसः ३६५

तिन्तडीकम् ४३७

तिन्दुकः १७६

तिन्दुकः ४४०

तिन्दुकामफलम्—पालेवतम्

तिन्दुकिनी—आवर्तकी

तिमिङ्गिलः—मत्स्यः

तिमिङ्गिलगिलः—मत्स्यः

तिमिरम्—अन्धकारः

तिमिरम्—तमोगुणः

तिमिः—मत्स्यः

तिरीटकः—लोभ्रः

तिरीटः—लोभ्रः

तिरीटी—शङ्खपुष्पी

तिर्यक्फला—जन्तुकारी

तिर्यग्गामी—कर्कटः

तिर्यङ्गः—पक्षी

तिलकन्दः ३५१

तिलकल्कम् ४३६

तिलकल्कम्—पल्लम्

तिलकल्कः ४३६

तिलकम्—अक्षम्

तिलकम्—मस्तिष्कम्

तिलकः २०२

तिलकः ४२८, ४२९, ४२९, ४३१

तिलकः—दुग्धाह्वः

तिलकः—लोभ्रः

तिलका—कस्तूरिका

तिलकिटः—पिण्यकम्

तिलकी—शङ्खपुष्पी

तिलचित्रपत्रकः—तैलकन्दः

तिलचूर्णम्—पल्लम्

तिलजम्—तैलम्

तिलजा—घ्रीहिः

तिलतैलम् २३३

तिलनी—घ्रीहिः

तिलपर्णकम्—चन्दनम्

तिलपर्णम्—चन्दनम्

तिलपर्णः—श्रीवेष्टकः

तिलपर्णिका ४२८

तिलपर्णी—घ्रीहिः

तिलपुष्पम् ४३५

तिलमायिनी—जाती

तिलभेदः—खस्तिलः

तिलवासी—घ्रीहिः

तिलसंभवम्—तैलम्

तिलः २३३

तिलः ४३१

तिलोद्वितदलः—तैलकन्दः

तिलिकाह्वया—रजनी

तिल्यम्—भूमिभेदः

तिल्वकः—लोभ्रः

तिल्वकाह्वया—रजनी

ती.

तीक्ष्णकण्टकः—करीरः

तीक्ष्णकण्टकः—वर्बुरः

तीक्ष्णकण्टका—कन्थारी

तीक्ष्णकण्टः—इङ्गुदी

तीक्ष्णकण्टः—यासः

तीक्ष्णकन्दः—पलाण्डुः

तीक्ष्णकः—सर्षपः

तीक्ष्णगन्धः—कुन्दुहः

तीक्ष्णगन्धः—नीलशिग्रुः

तीक्ष्णगन्धः—शिग्रुः

तीक्ष्णगन्धा—आसुरी

तीक्ष्णगन्धा—कन्थारी

तीक्ष्णगन्धा—मेध्या

तीक्ष्णतण्डुलः—पिप्पली

तीक्ष्णदंष्ट्रः—मङ्गौरः

तीक्ष्णदंष्ट्रः—व्याघ्रः
 तीक्ष्णपत्रः—उदुम्बुरुः
 तीक्ष्णपुष्पम्—खड्गम्
 तीक्ष्णपुष्पा—केतकीद्वयम्
 तीक्ष्णफलः—तुम्बुरुः
 तीक्ष्णफलः—तेजःफलः
 तीक्ष्णफला—राजश्ववकः
 तीक्ष्णमञ्जरी—बहुला
 तीक्ष्णमूलः—कुलजः
 तीक्ष्णमूलः—शिशुः
 तीक्ष्णवल्कः—तुम्बुरुः
 तीक्ष्णशूकः—अक्षता
 तीक्ष्णशूकाः—अक्षता
 तीक्ष्णसारः—करीरः
 तीक्ष्णसारा—शिक्षा
 तीक्ष्णम् ४२९
 तीक्ष्णम्—लोहम्
 तीक्ष्णः—क्षुवकः
 तीक्ष्णः—पण्डितनामानि
 तीक्ष्णः—मृदुदर्भः
 तीक्ष्णा—अत्यम्लपर्णी
 तीक्ष्णा—कपिकच्छः
 तीक्ष्णा—चविका
 तीक्ष्णा—जलका
 तीक्ष्णा—तेजस्विनी
 तीक्ष्णसेवी—यकः
 तीक्ष्णकन्दः—अशोभिः
 तीक्ष्णगन्धा—यवानी
 तीक्ष्णज्वाला—धातुकी
 तीक्ष्णसंतापः—श्येनः
 तीक्ष्णम्—लोहम्
 तीक्ष्णा—तरदी
 तीक्ष्णा—तेजस्विनी
 तीक्ष्णा—दृवी
 तीक्ष्णा—यवानी
 तीक्ष्णा—सुरसा

तु.

तुगाक्षारी—वंशरोचना
 तुगा—वंशरोचना

तुङ्गक्षारी—वंशरोचना
 तुङ्गभद्रा ३८३
 तुङ्गम् ४२४
 तुङ्गम्—पद्मकेसरम्
 तुङ्गः—पुनागः
 तुङ्गा—वंशरोचना
 तुङ्गा—शर्मा
 तुङ्गिनी—सहस्रदीया
 तुङ्गी—अजगन्धा
 तुण्डम्—मुखम्
 तुण्डिका ४२५
 तुण्डिका—पीलुपर्णी
 तुण्डिका—विम्बी
 तुण्डिकेरफला—विम्बी
 तुण्डिकेरिका—कापांसी
 तुण्डिकेरी—तुण्डिका
 तुण्डिकेशफला—विम्बी
 तुण्डिः ४२१
 तुण्डिकेरी ४३७
 तुण्डी—विम्बी
 तुथकम्—तुथम्
 तुथकः ४३९
 तुथनीलिनी—मिशिः
 तुथम् १२४
 तुथम् ४३८
 तुथा—नीलिनी
 तुथा—महानीली
 तुथा—सूक्ष्मला
 तुन्दम्—कुक्षिः
 तुन्दः ४०९
 तुन्दिलफला—त्रपुसम्
 तुभः—छागलः
 तुम्बिका—कटुकालाम्बुनी
 तुम्बिनी—कटुकालाम्बुनी
 तुम्बी—कटुकालाम्बुनी
 तुम्बी—गरलः
 तुम्बुरुः ७८
 तुम्बुरप्रियः—अक्षता

तुरगः—घोटः
 तुरगार्भकः—घोटः
 तुरगाहवा—घोण्डा
 तुरगी—अश्वगन्धा
 तुरगद्वेषिणी—महिषः
 तुरगम्—घोटः
 तुरगः—घोटः
 तुरगिका—जामूतकः
 तुरगी—घोण्डा
 तुरः ४२९
 तुरुष्कः ९८
 तुरुष्कः ४३६, ४४०
 तुरुष्कः—कपिः
 तुरुष्कः—पिण्याकम्
 तुरुष्कः—यवानी
 तुर्यपादम्—साधारणकालः
 तुलसी ४२३
 तुलसी ४३०, ४३४, ४३४
 तुलसी—सुरसा
 तुला—औषधप्रमाणम्
 तुलिनी—लक्ष्मणा
 तुल्या—आढकी
 तुल्या—सौराष्ट्री
 तुवरधान्यः—जूणा
 तुवरयावनालः—जूणा
 तुवरः—कषायः
 तुवरः—जूणा
 तुवरी ४२२
 तुवरी ४३३, ४३५
 तुवरी—आढकी
 तुवरी—सौराष्ट्री
 तुषारः—कपूरः
 तुषारः—चीनकः
 तुषोथम्—तुषोदकम्
 तुषोदकम् २५१
 तुषोदम्—तुषोदकम्
 तुष्टः—तिन्दुकः
 तुष्टिः—ऋद्धिः

वर्णानुक्रमणिका ।

५९

तुहिनः—रूपः

तू.

तृणिकम् ४३८

तृणिकः—तृणिः

तृणिः ९७

तृणिकणः—तृणिः

तृणीकम्—तृणिः

तृणीकः—तृणिः

तृणा—तृणिः

तृणीविशोधनी—नीलिनी

तृदम्—तृलम्

तृलप्रस्थिसमा—ऋद्धिः

तृलफलः—अर्कः

तृलवृक्षः—शाल्मली

तृलम् १८१

तृलः ४२८

तृ.

तृद—तृणादयः

तृणकुङ्कुमम् ९६

तृणकेतुकः—बंशः

तृणगौरम्—तृणकुङ्कुमम्

तृणप्रस्थिः—हेमा

तृणमाही—नीलः

तृणधान्यम्—कुरी

तृणधान्यम्—धान्यम्

तृणनिम्बः—किराततिकः

तृणपञ्चमूलम् ३०२

तृणपात्रिका—इक्षुदर्भा

तृणपत्री—गुण्डासिनी

तृणपुष्पम्—तृणकुङ्कुमम्

तृणपुष्पी—सिन्दूरी

तृणबल्वजा—बल्वजा

तृणर्बाजः—श्यामाकः

तृणबीजोत्तमः—श्यामाकः

तृणराजकः ४२७

तृणराजः—तालः

तृणराजः—नारिकेलः

तृणवालुकम्—उशारम्

तृणवृक्षाः ३२८

तृणशीला—महाराष्ट्री

तृणगुण्डः—गुण्डः

तृणम्—कतृणम्

तृणम्—तृणपञ्चमूलम्

तृणः—मृदुदर्भः

तृणाढ्यम्—तृणाढ्यम्

तृणाढ्यम् ३६१

तृणाधिपः—मन्थानकः

तृणाधिपः—राजवृक्षः

तृणान्तरम् ४२८

तृणाम्लम्—लवणतृणम्

तृणास्त्रम्—तृणकुङ्कुमम्

तृणी—शर्दी

तृणेशुः—बल्वजा

तृणोत्तमः—उखलः

तृणोत्थम्—तृणकुङ्कुमम्

तृणोद्भवम्—नीवारः

तृणायाप्रकृतिः—नपुंसकम्

तृणाकर्ता—पित्तम्

तृणा—तृणादयः

तृणादयः ४०९

तृणारिः—पपटः

तेजतः ४३७

तेजनाह्वयः—मुञ्जः

तेजनी ४३७

तेजनी—तेजस्विनी

तेजलः—कपित्थलः

तेजवती—तेजस्विनी

तेजस्विनी ६१

तेजस्विनी—मूर्वा

तेजः—अस्थिसारम्

तेजः—आतपादमः

तेजः—पद्मभूतानि

तेजःफलः ३७४

तेजः—शुकम्

तेजिनी ४२५

तेजिनी ४३३

तेजोका—तेजस्विनी

तेजोभीरुः—छाया

तेजोमयम्—पित्तम्

तेजोवती ४३७

तेजोवती—तेजस्विनी

तेजोवती—तेजिनी

तेजोवृक्षः—क्षुद्राग्निमन्थः

तेजोद्वा—तेजस्विनी

तेमनम्—व्यवनादयः

तेरणः—तैरिणी

तेरः—तैरिणी

तेजवल्ली—शतावरी

तेजसम्—धृतम्

तेजसी—श्रेयसी

तैत्तिरः—तित्तिरिः

तैरिणी ३३६

तैलकन्दः ३५१

तैलकल्मजः—तैलकिटम्

तैलकिटम् ३८८

तैलकीटः ४०६

तैलनिर्यासम्—जवादि

तैलपर्णकम्—चन्दनम्

तैलपा ४०६

तैलपाः—तैलपा

तैलपिपीलिका ४०४

तैलफलः—इक्षुदी

तैलफलः—विभीतकः

तैलफला—प्रतरीकः

तैलबीजः—भल्लातकः

तैलभायिनी—जाती

तैलविशेषः २३५

तैलम् २३३, ३८६

तैलागर—दाहागर

तैलिनी—तैलकीटः

तैलीतम्—भूमिभेदः

तैषः—पौषः

तौककः—खञ्जरीटः

तौयपिप्पली—जलपिप्पली

६०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

तोयपिण्णली—महाराष्ट्री
 तोयफल—उर्वारः
 तोयवाहरी—महाराष्ट्री
 तोयवहिका—अमृतस्रवा
 तोयवह्री ४२९
 तोयवह्री—काण्डीरः
 तोयम्—पञ्चभूतानि
 तोयस्—पानीयम्
 तोयस्—पानीयम्
 तोयस्—वालकम्
 तोषणम्—वृद्धणादिनामानि
 तौतिकम्—मुक्ताशुक्तिः
 तौतिकम्—सौक्तिकम्
 तौसी ४२८
 त्याज्यमांसम् ३९०
 त्रपु २०८
 त्रपुकम्—त्रपु
 त्रपुषम्—त्रपु
 त्रपुसकर्कटी—त्रपुसम्
 त्रपुसम् ४१
 त्रपुसम्—त्रपु
 त्रपुसादितैलम् ३८७
 त्रपुसा—विशाला
 त्रपुसी ४२८, ४२८
 त्रपुसी—कर्कटी
 त्रपुसी—कर्कटी
 त्रपुसी—त्रपुसम्
 त्रपुसी—विशाला
 त्राणा—त्रायमाणा
 त्रायन्तिका ४३४
 त्रायन्ती ४२३
 त्रायन्ती—त्रायमाणा
 त्रायमाणका—त्रायमाणा
 त्रायमाणा ५९
 त्रायमाणा ४२३, ४३०, ४३३
 त्रासनः—कलायः
 त्रिकटुकम् २९९
 त्रिकटु—त्रिकटुकम्

त्रिकण्टकम् ४१९
 त्रिकण्टकः—शुद्रगोक्षुरः
 त्रिकण्टकः—गोक्षुरः
 त्रिकण्टकम्—त्रिकण्टकम्
 त्रिकराहः—करवीरः
 त्रिकर्षिकम् ४१९
 त्रिकम् ३९८
 त्रिकटूलवणम्—द्रौण्यम्
 त्रिकोणकः—गुण्डः
 त्रिगुणाः ४१४
 त्रिदशमञ्जरी—सुरसा
 त्रिदिवोद्भवा—भद्रैला
 त्रिदोषसमम् ४१९
 त्रिदोषसंभवः—सोहः
 त्रिदोषम् ४१९
 त्रिधारकः—गुण्डः
 त्रिनेत्रा—गृष्टिः
 त्रिपत्रः—चण्डालकन्दः
 त्रिपत्रः—विल्वः
 त्रिपथगा—गङ्गा
 त्रिपदा—विश्वप्रान्थिः
 त्रिपर्णः—किंशुकः
 त्रिपर्णिका—तिलकन्दः
 त्रिपर्णका—यासः
 त्रिपर्णा—मूर्वा
 त्रिपर्णा—शालिपर्णा
 त्रिपादिका—विश्वप्रान्थिः
 त्रिपादी—विश्वप्रान्थिः
 त्रिपुटा ४३०, ४३७
 त्रिपुटा—करला
 त्रिपुटा—करालः
 त्रिपुटा—कर्णस्फोटा
 त्रिपुटा—भद्रैला
 त्रिपुटा—बाधिकी
 त्रिपुटा—शुकभाण्डी
 त्रिपुटा—करटः
 त्रिपुटोद्भवा—भद्रैला
 त्रिफला २९९

त्रिफली—त्रिफला
 त्रिवीजः ४२२
 त्रिवीजः—श्यामाकः
 त्रिभाण्डी—शुकभाण्डी
 त्रिभागभित्रम्—तकम्
 त्रिमधुरम् ३०९
 त्रियामा—रात्रिनामानि
 त्रिलवणम् ३०८
 त्रिलोहकम् ४२०
 त्रिटु ४२४
 त्रिवृत् ४३६, ४३७, ४३८, ४३९
 ४४०
 त्रिवृता ४२६, ४३४
 त्रिवृता—पाठा
 त्रिवृत्—शुकभाण्डी
 त्रिवृन्मालविका—श्यामा
 त्रिवेला—श्यामा
 त्रिशर्करा ४१९
 त्रिशकपत्रः—विल्वः
 त्रिशिखदला—मालाकन्दः
 त्रिशिखः—विल्वः
 त्रिशिरा—पाठा
 ” ”
 त्रिसमम्—समात्रितयम्
 त्रिसंधिः ३७१
 त्रिसंध्यकुसुमा—त्रिसंधिः
 त्रिसिता—त्रिशर्करा
 त्रिःस्रोता—गङ्गा
 त्रु.
 त्रुष्टिः—सूक्ष्मैला
 त्रै.
 त्रैफला—स्वादुत्रिफला
 त्रय.
 त्रयन्नम्—अन्नत्रितयम्
 त्रयम्बकफलः—नारिकेलः
 त्रयम्बकम्—ताम्रम्
 त्रयर्थानि ४३८

वर्णानुक्रमणिका ।

६१

त्र्यर्थाः ४२७

त्र्यस्रफला—सल्लकी

त्र्यस्रः—व्याघ्रनखम्

त्र्यस्रा—वार्षिकी

त्र्यस्रा—शुकभाण्डा

त्र्याहिकाः—द्वंद्वजाः

त्र्यूषणम्—त्रिकटुकम्

त्व.

त्वक् ७९, २८५

त्वक् ४३७, ४३८

त्वक्क्षीरी—वंशरोचना

त्वक्तरङ्गकः—बली

त्वक्(त्वग्वालुकापर्णः)—अदम-

न्तकः

त्वक्—चल्कलम्

त्वक्—विषभेदः

त्वक्शिरोधिजा—नाडी

त्वक्सारभेदिनी—क्षुद्रचञ्चुः

त्वक्सारः—वंशः

त्वक्सारः—शणः

त्वक्सारः—वंशरोचना

त्वक्सुगन्धः—नारङ्गः

त्वक्सुगन्धा—भद्रला

त्वर्गर्मः—बली

त्वर्गन्धः—नारङ्गः

त्वर्गजम्—रक्तम्

त्वर्गजम्—रोम

त्वर्गदोषम्—कुष्ठम्

त्वर्गदोषः—दुश्चर्मा

त्वर्गदोषारिः—हस्तिमदः

त्वचम् ४३०, ४३०

त्वचम्—त्वक्

त्वचा ४२८

त्वचिः ४२९

त्वष्टा—ब्राह्मी

त्वष्टम्—ताम्रम्

त्वष्ट—आतपादयः

द.

दक्षः—कुटुटः

दक्षः—पण्डितनामानि

दक्षिणवातगुणाः ४१८

दक्षिणवातः ४१८

दक्षिणा ४१८

दक्षिणायनम् ४१७

दक्षिणावर्तकी—वृश्चिकाली

दक्षिणावर्तफला—ऋद्धिः

दक्षिणावर्ता—अजशृङ्गा

दग्धरहः—तिलकः

दग्धरहा—दग्धा

दग्धम्—शालपर्णाविशेषः

दग्धा ३६६

दधिका—दग्धा

दण्डकन्दकः—धरणीकन्दः

दण्डवृक्षकः—लुक्

दण्डहस्ती ४३५

दण्डहस्ती—तगरम्

दण्ड—आस्कन्धा

दण्डः—मानम् ४१८

दण्डाहतम्—मथितदधि

दण्डी—दमनम्

ददुघ्नः ४३१

ददुघ्नः—चक्रमर्दः

ददुघ्नः—रोगिविशेषनामानि

ददुनाशिनी—तैलक्रीटः

ददुवाः—गोधूमः

ददुहस्तम्—तगरम्

ददुकाशः—लकुचः

दधि २४३

दधि ४३३, ४३७

दधि—कपित्थः

दधिजम्—नवनीतम्

दधित्थः—कपित्थः

दधिपुष्पिका ४२९

दधिपुष्पिका—अश्वक्षुरकः

दधिपुष्पी ३६

दधिफलः—कपित्थः

दधिमधम्—नवनीतम्

दधिभेदकः ४२९

दधिमण्डोद्भवम्—नवनीतम्

दधि—श्रीवेष्टकः

दध्यम्लम्—मथितदधि

दन्तकाष्ठकम्—आदुल्यम्

दन्तकाष्ठः—विकङ्कतः

दन्तधावनः—खदिरः

दन्तधावनः—गुच्छकरञ्जः

दन्तफलः—पिप्पली

दन्तफला—पिप्पली

दन्तबीजकः—दाडिमः

दन्तबीजा—क्षीरतुम्बी

दन्तमूलम्—दन्तार्बुदः

दन्तवस्त्रम्—ओष्ठः

दन्तवासः—ओष्ठः

दन्तशठः ४२७

दन्तशठः ४३७

दन्तशठः—कपित्थः

दन्तशठः—जम्बीरः

दन्तशठा ४३७

दन्तशठा—क्षुद्राम्लिका

दन्तशोथः—दन्तार्बुदः

दन्तशोथनी—कृष्णः

दन्तहर्षणः—जम्बीरः

दन्तः ३९६

दन्तः ४३२

दन्ताघातः—निम्बूकः

दन्तायुधः—सूकरः

दन्तार्बुदः ४०८

दन्तावलः—हस्ती

दन्ताः—दन्तः

दन्तिनी—दन्ती

दन्तिनीवाजम्—रेचकः

दन्तिमदः—हस्तिमदः

दन्ती ५३

दन्ती ४२७, ४३२, ४३७, ४४०

दन्ती—अरणी

दन्ती—कुरः

दन्ती—केशरहा

दन्तीबीजम्—रेचकः

६२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

दन्ती—हस्ती
 दन्तुरत्वचः—धीमूर्च्छाः
 दन्त्यान्तरम् ४२६
 दन्दशुकः—सर्पः
 दन्दशुकः—सर्पः
 दन्दशोफः—दन्तावृद्धः
 दमनकम्—दमनम्
 दमनकः ४३७
 दमनकः—दमनम्
 दमनपर्यायः—दमः
दमनम् १०९
 दमनः ४३०
 दमनः—कुन्दः
 दमनः—दमनम्
 दमनः—दमः
 दमनी—अग्निदमनी
 दमयन्ती—महिषिका
 दमवशान्वितः—दमः
दमः १०९
 दम्यः—बलीवर्दः
 दरदम—हिङ्गूलम्
 दरदः—महारसाः
 दरी—कन्दरः
 दर्दरः ४२७
 दर्दः ४२७
 दर्दुरः ४३२
 दर्दुरः—मण्डुकः
 दर्दुरः—रसकः
 दर्भपत्रः—काशः
 दर्भरः—लावः
 दर्भविशेषः ४३६
 दर्भः ४३९
 दर्भः—बहिः
 दर्भः—वज्रम्
 दर्भः—सारी
 दर्भाग्र्यः—मुञ्चः
 दर्वाकरः—सर्पः
 दर्शनम्—दृष्टिः
 दर्शनी—त्री

दर्शः—अमावास्या
 दलपुष्पा—केतकीद्वयम्
 दलम्—तमालपत्रम्
 दलम्—पर्णम्
 दलाम्लम्—चुकम्
 दलितम्—विकसितम्
 दवन्नः ४३३
 दवधुः—दाहादयः
 दवः—काननम्
 दशनाः—दन्तः
 दशमूलकम्—महापञ्चमूलदशमूले
 दशरथः—शरीरम्
दशार्थाः ४३३
 दहनम्—सूक्तम्
 दहनः ४२७
 दहनः—चित्रकः
 दहनः—पारावतः
 दहनः—भक्ष्यकः
 दहनाग्रः—दाहाग्रः
 दहनागुरुः ४१६
 दहनागतिः—पानीयम्
 दहनी—मूर्वा
 दंशकः—मशकः
 दंशमूलः—शिष्टः
दंशः ४०६
 दंशः—मक्षिका
 दंशः—मशकः
 दंशः—शिष्टः
 दंशी—महिषः
 दंष्ट्री—सर्पः
 दंष्ट्री—सूकरः
 दाक्षाय्यः—गृध्रः
 दाक्षिणात्यकः—नारिकेलः
 दाक्षिणात्यः—नारिकेलः
 दाडिमकम् ४३०
 दाडिमपुष्पकः—रोहितकः
 दाडिमपुष्पसंज्ञकः—रोहितकः
दाडिमः ८१
 दाडिमः ४२६

दाडिमः—फलशाडवः
 दाडिमीसारः—दाडिमः
 दात्यूहः—काकः
 दात्यूहः—जलकाकः
 दानवप्रिया—बहुल्य
 दानम्—हस्तिमदः
 दान्तः—दमनम्
 दान्तः—बलीवर्दः
 दाम्भिकः—बकः
 दारकम्—देवदारुः
 दारकः—सूकरः
 दाराः—भार्या
 दारुक्ण्टकः—रीतिक्क
 दारुकदली—काष्ठकदली
 दारुणः—चित्रकः
 दारु—देवदारुः
 दारुनिशा—दारुहरिद्रा
 दारुपत्रिका—हिङ्गुपत्री
 दारुपत्री—हिङ्गुपत्री
 दारुपीता—दारुहरिद्रा
 दारुमत्स्याह्वया—गोधा
दारुहरिद्रा १८
 दारुहरिद्रा ४४०
 दारुहरिद्रा—पर्जन्यः
 दार्विका—गोजिह्वा
 दार्वी—४२८, ४२९
 दार्वीकायसमुद्भवम्—रसाञ्जनम्
 दार्वीकायोद्भवम्—रसाञ्जनम्
 दार्वी—दारुहरिद्रा
 दालम्—मधु
 दाला—अरिः
दालिः ३८९
 दाली—जीमूतकः
 दावः—काननम्
 दावाग्रिमलः—अग्निजारः
 दाशपुरम्—जलमुस्तम्
 दासनम्—ककुन्दरादीनि
 दासपुटम्—परिपेष्ठम्
 दासपुरम्—परिपेष्ठम्

वर्णानुक्रमणिका ।

६३

दासी—काकज रक्षा
 दामेरकः—उष्ट्रः
 दाहककाष्ठम्—दाहागह
 दाहकः—कालः
 दाहनी—धातुकी
 दाहः—दाहादयः
दाहागरु ९९
दाहादयः ४१०
दि.
दिक् ४१८
 दिक्प्रसादा—चक्षुष्या
दिग्लक्षणम् ४१८
 दिनज्योतिः—आतपादयः
 दिनप्रभा—आतपादयः
 दिनभागः—प्रहरः
 दिनः—अहोरात्रादयः
 दिनादिः—प्रातः
 दिनान्तः—आतपादयः
 दिनांशकः—प्रहरः
 दिवसः—अहोरात्रादयः
 दिवसालयः—आतपादयः
 दिवा—अहोरात्रादयः
 दिवान्धः—उलूकः
 दिवान्धः—शूकः
 दिवारात्रः—अहोरात्रादयः
 दिविजम्—हरिचन्दनम्
 दिव्यगन्धः—गन्धकः
 दिव्यगन्धः—बृहच्चत्रुः
 दिव्यगन्धा—भद्रैला
 दिव्यचन्दनम्—लवङ्गम्
 दिव्यतुम्बा—भृनुम्बी
 दिव्यतेजा—ब्राह्मी
 दिव्यपद्मासृत्—पद्मासृत्
 दिव्यपुष्पः—करवीरः
 दिव्यपुष्पः—चम्पकः
 दिव्यपुष्पा—महाद्रोणा
 दिव्यरसः—पारदः
 दिव्यलता—मूर्वा

दिव्यसारः—सर्जकः
 दिव्यम्—लवङ्गम्
 दिव्यम्—हरिचन्दनम्
 दिव्यः—अक्षता
 दिव्यः—गुग्गुलुः
 दिव्या—दूर्वा
 दिव्या—ब्राह्मी
 दिव्या—वन्धककोटिकी
 दिव्या—हरीतकी
 दिव्योदकम्—पानीयम्
 दिष्टः—कालत्रयम्
दी.
 दीनम्—तगरम्
 दीपकः—काममर्दः
 दीपकः—जीरकम्
 दीपकः—यवानी
 दीपनः—पलाण्डुः
 दीपनः—पलाण्डुः
 दीपनी—पाटा
 दीपनी—मेथिका
 ” ”
 दीपनी—यवानी
 दीपनीयः—यवानी
 दीपनीया—यवानी
 दीपवृक्षः—सरलः
 दीपिका—मेथिका
 दीपिका—यवानी
 दीप्तकम्—कांस्यम्
 दीप्तपिङ्गलः—सिंहः
 दीप्तलोचनः—विडालः
 दीप्तम्—कांस्यम्
 दीप्तम्—रत्नसामान्यम्
 दीप्तम्—सुवर्णम्
 दीप्तम्—हिङ्गु
 दीप्तः—सिंहः
 दीप्ता—कलिकारी
 दीप्ता—ज्योतिष्मती
 दीप्ता—सातला
 दीप्तिकः—दुग्धपाषाणः

दीप्तिः—आतपादयः
 दीप्तिः—लाक्षा
 दीप्तोपलः—सूर्यकान्तः
 दीप्यकम् ४३६
 दीप्यकम्—यवानी
 दीप्यकः ४३९
 दीप्यकः—अजमोदा
 दीप्यकः—यवानी
 दीप्यकाः ४३९
 दीप्यम्—जीरकम्
 दीप्यः—जीरकम्
 दीप्यः—निम्बूकः
 दीप्यः—यवानी
 दीप्यः—शुक्रः
दीप्या १७९
 दीप्या—उपकुञ्जी
 दीर्घकणा—शुक्रः
 दीर्घकण्टः—बध्वरः
 दीर्घकन्दकम्—मूलकम्
 दीर्घकन्दः—मुखः लुः
 दीर्घकन्दिका—मुसलीकन्दः
 दीर्घकम्—जीरकम्
 दीर्घकंधरा—बलाका
 दीर्घकः—शिशुः
 दीर्घकः—शुक्रः
 दीर्घकाण्डः—गुण्डः
 दीर्घकाण्डा—वत्सादनी
 दीर्घकालः—अङ्गोष्ठः
 दीर्घकोटः—षड्विन्दुकोटः
 दीर्घकीलकः—अङ्गोष्ठः
 दीर्घकीलकः—अङ्गोष्ठः
 दीर्घकूरकम्—ब्राहिः
 दीर्घकृष्णा—ब्राहिः
 दीर्घकेशः—कक्षः
 दीर्घकेशः—काकः
 दीर्घकेशी—कक्षः
 दीर्घगतिः—उष्ट्रः
 दीर्घग्रन्थिः—श्रेयसी
 दीर्घग्रीवः—उष्ट्रः
 दीर्घग्रीवः—कौशः

६४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

दीर्घच्छदः—सागः
 दीर्घजङ्घः—उष्ट्रः
 दीर्घजरिकः—शुक्रः
 दीर्घतरुः—तालः
 दीर्घतुण्डनखी—दीर्घतुण्डा
दीर्घतुण्डा २७४
 दीर्घतृणः—पल्लिवाहः
 दीर्घदण्डकः—एरण्डः
 दीर्घदण्डी—गोरक्षा
 दीर्घदर्शी—कक्षः
 दीर्घदर्शी—काकः
 दीर्घदर्शी—पण्डितनामानि
 दीर्घद्रुमः—शालमली
 दीर्घनादः—शङ्खः
 दीर्घनालः—कतूणम्
 दीर्घनालः—गुण्डः
 दीर्घनालः—जूणा
 दीर्घनिस्वनः—शङ्खः
 दीर्घपटोलिका—स्वादुपत्रफला
 दीर्घपत्रकः—जलदः
 दीर्घपत्रकः—रसोनः
 दीर्घपत्रकः—वेतसः
 दीर्घपत्रकः—हिज्जलः
 दीर्घपत्रः ४३०
 दीर्घपत्रः—जलदः
 दीर्घपत्रः—तालः
 दीर्घपत्रः—पुनर्नवा
 दीर्घपत्रः—मृदुदर्भः
 दीर्घपत्रा—अन्यादोडी
 दीर्घपत्रा—कदली
 दीर्घपत्रा—केतकीद्वयम्
 दीर्घपत्रा—गन्धपलाशः
 दीर्घपत्रा—गन्धपलाशः
 दीर्घपत्रा—द्रोणपुष्पी
दीर्घपत्रिका ४३०
 दीर्घपत्रिका—गृहकन्या
 दीर्घपत्रिका—मेध्या
 दीर्घपत्रिका—शालिपर्णी
 दीर्घपत्री—पलाशी

दीर्घपत्री—बृहच्चत्रचुः
 दीर्घपर्णः—जरणद्रुमः
 दीर्घपर्णी—त्रपुसम्
 दीर्घपर्णी—पृष्टिपर्णी
 दीर्घपर्णी—पृष्टिपर्णाविशेषः
 दीर्घपल्लवः—शणः
 दीर्घपादप—तालः
 दीर्घपादपः—पूगफलम्
 दीर्घपादा—चबुरी
 दीर्घपुच्छः—सर्पः
 दीर्घपुच्छिका—गोधा
 दीर्घपुष्पः—श्वेतमन्दारः
 दीर्घप्रक्षी—मानुषः
 दीर्घफलकः—अगस्त्यः
 दीर्घफलः—आरग्वधः
 दीर्घफला—उत्तरापथिका
 दीर्घफला—कोशातकी
 दीर्घफला—जन्तुकारी
 दीर्घवाला—बलीवर्दः
 दीर्घबीजा—क्षीरतुम्बी
 दीर्घमार्गः—उष्ट्रः
 दीर्घमूर्छा—कालिकः
 दीर्घमूलकम्—मूलकम्
 दीर्घमूलकः—शरः
 दीर्घमूलम् ४३०
 दीर्घमूलम्—लामञ्जकम्
 दीर्घमूलः—बिल्वान्तरः
 दीर्घमूलः—मोरटः
 दीर्घमूलः—यासः
 दीर्घमूला ४३०
 दीर्घमूला ४३७
 दीर्घमूला—शालिपर्णी
 दीर्घरङ्गा—हरिद्रा
 दीर्घरवः—कौशः
 दीर्घरागा—हरिद्रा
 दीर्घरोहिषकम्—कतूणम्
 दीर्घरूपा—बबुरी
 दीर्घवल्ली—पलाशी
 दीर्घवल्ली—वत्सादनी

दीर्घवल्ली—विशाला
 दीर्घवालुकः—वृद्धदारुकः
 दीर्घवृत्तफलाभिधा—क्षीरतुम्बी
 दीर्घवृत्तः—इन्दीवरी
 दीर्घवृत्तः—विष्णुकन्दः
 दीर्घवृत्ता—इन्दीवरी
 दीर्घवृन्तकः—स्योनाकः
 दीर्घवृन्तः—विष्णुकन्दः
 दीर्घशरः—जूणा
 दीर्घशाखः—शणः
 दीर्घशाखिका—नीलाम्ली
 दीर्घशिम्विकः—मापः
 दीर्घशूककम्—ब्रीहिः
दीर्घशूकः ४२२
 दीर्घशूकः—ब्रीहिः
 दीर्घस्कन्धः—तालः
 दीर्घः—अपर्वदण्डः
 दीर्घः—उष्ट्रः
 दीर्घः—माडः
 दीर्घः—ब्रीहिः
 दीर्घाङ्कुशी—याज्ञिकः
 दीर्घात्यर्कः—श्वेतमन्दारः
 दीर्घा—पृष्टिपर्णी
 दीर्घायुः—जीवकः
 दीर्घायुः—शालमली
 दीर्घिका—हिङ्गुपत्री
 दीर्घोर्वारः—उङ्गरी
 दीर्घम्—विकसितम्
दु.
 दुग्धजम्—दधि
 दुग्धजम्—मथितदधि
 दुग्धतुम्बी—क्षीरतुम्बी
 दुग्धदा—बेषिका
 दुग्धानिका—रक्तपुष्पः
दुग्धपाषाणः ३७७
 दुग्धफेनकम् ४३०
दुग्धफेनी ३४२
 दुग्धबीजा—क्षीरतुम्बी
 दुग्धबीजा—गुपालादि

वर्णानुक्रमणिका ।

६५

दुग्धम् २३९

दुग्धम् ४२६

दुग्धाईः ४२३

दुग्धास्मा—दुग्धपाषाणः

दुग्धिका ४४०

दुग्धी ४३०

दुग्धी—दुग्धपाषाणः

दुग्धुलः ४२९

दुद्रुमः—पत्तण्डुः

दुन्दुभिः—जलशायी

दुरभिग्रहः—अपामार्गः

दुरभिग्रहा ४२९

दुरभिग्रहा—कपिकच्छूः

दुरभिग्रहा—धन्वयासः

दुराधर्षः—सर्पपम्

दुराधर्षः—सर्पपः

दुराधर्षा—कुटुम्बिनी

दुरारुहः—तालः

दुरारुहः—नारिकेलः

दुरारुहः—विल्वः

दुरारुहा ४३०

दुरारुहा—खजूरी

दुरारोहा—खजूरी

दुरारोहा—ध्रुवल्ली

दुरारोहा—सरसी

दुरालभा ४२५

दुरालभा ४२८, ४२९, ४३८,

४३८, ४४०

दुरालभा—धन्वयासः

दुरालम्भा ४२८

दुरालम्भा—धन्वयासः

दुरितशमनी—शर्मा

दुर्गन्धा—बाकुवी

दुर्गः—गुग्गुलुः

दुर्गा ४०५

दुर्गा ४२३, ४३४

दुर्गाह्लादः—भूमिजः

दुर्ग्रहः—अपामार्गः

दुर्ग्रहः—अपामार्गः

९

दुर्धोषः—कक्षः

दुर्धोषः—काकः

दुर्जरा—ज्योतिष्मती

दुर्दन्तः—हस्ती

दुर्दान्तः—बलीवर्दः

दुर्दान्तः—हस्ती

दुर्धरः—ऋषभः

दुर्धर्षा—कन्धारी

दुर्धर्षा—जम्बूः

दुर्नामानि—अर्शः

दुर्नामारिः—अशौघः

दुर्भरा—ज्योतिष्मती

दुर्भरा—दूर्वा

दुर्भरा—शतावरी

दुर्मेहा—काकादनी

दुर्लभः—कर्चूरम्

दुर्लभा—ज्योतिष्मती

दुर्लभा—धन्वयासः

दुर्लभा—लक्ष्मणा

दुर्लभा—लक्ष्मणा

दुर्वरा—अवनी

दुर्वर्णप्रसरम्—एलवालुकम्

दुर्वर्णम्—एलवालुकम्

दुर्विधेया—शठी

दुश्चक्रमः—गोक्षुरः

दुश्चरः—कक्षः

दुश्चर्मा ४०८

दुष्कुल—चौरलः

दुष्टदर्शनः—गृध्रः

दुष्टद्विपादिः ४३१

दुष्टमुखः—दंशः

दुष्टमुखः—मक्षिका

दुष्टपत्रः—चौरकः

दुष्पुत्रः ४२२

दुष्प्रधर्षा—खजूरी

दुष्प्रधर्षा—धन्वयासः

दुष्प्रधाषिणी—कण्टकारी

दुष्प्रवेशा—कन्धारी

दुस्पर्शः—वदरम्

दुस्पर्शा ४३८, ४३९

दुस्पर्शा—खवल्ली

दुःखरः—काकः

दुःसहा—जम्बूः

दुःसही—रोगी

दुःस्पर्शः—लताकरञ्जः

दुःस्पर्शा ४२८

दुःस्पर्शा—कण्टकारी

दुःस्पर्शा—कपिकच्छूः

दुःस्पर्शा—धन्वयासः

दूतिका—गोराटिका

दू.

दूती—गोराटिका

दूरदर्शनः—गृध्रः

दूरदर्शी—पाण्डितनामानि

दूरमूलः—मुञ्जः

दूरमूलः—यासः

दूर्वा १६३

दूर्वा ४२८, ४३२, ४३२, ४३३

४३३, ४३४, ४३७, ४३७, ४३९

४४०

दूर्वा—गुणा

दूर्वा—शठी

दूषिका—नेत्रमलम्

दू.

दृक्—दृष्टिः

दृक्प्रदम्—अञ्जनम्

दृक्प्रसादा—कुलत्था

दृक्प्रसादा—चक्षुष्या

दृक्प्रिया—कान्तिः

दृढकाण्डः—कत्तृणम्

दृढकाण्डः—वंशः

दृढकाण्डा—वत्सादनी

दृढभुरा—बल्वजा

दृढग्रन्थिः—वंशः

दृढच्छदम्—कत्तृणम्

दृढच्छदः—तालः

दृढतटः—पायः

दृढतणः—मुञ्जः

६६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

हृदतृणा—बल्वजा
 हृदत्वक्—यावनालः
 हृदनीलः—नारिकेलः
 हृदपत्रः—वंशः
 हृदपत्रा—बल्वजा
 हृदपादा—यवतिक्ता
 हृदपादा—तामलका
 हृदप्ररोहः—प्रक्षः
 हृदफलस्थितिः—नारिकेलः
 हृदफलः—नारिकेलः
 हृदबीजः—चक्रमर्दः
 हृदबीजः—वदरम्
 हृदबीजः—बर्बुरः
 हृदमूलः—मन्थानकः
 हृदमूलः—मुञ्जः
 हृदरक्षा—स्फटिका
 हृदरजाः—मध्यमा
 हृदलता—वत्सादनी
 हृदवल्ललः—लकुचः
 हृदवल्लः—पृगफलम्
 हृदवल्लका—अम्बिका
 हृदस्कन्धः—क्षीरी
 हृदम्—एलबलुकम्
 हृदम्—हीरकम्
 हृदः—लकुचः
 हृमः—सिंहः
 हृषत्—प्रावा
 हृषत्पत्री—सिगर्डी
 हृषत्—रत्नसामान्यम्
 हृषत्सारम्—लोहम्
 हृषद्—पाषाणभेदकः
 हृष्टरजाः—मध्यमा
 हृष्टिः ३९६

दे.

देवकर्दमः ४२०

देवकाण्डी—महाद्रोणा

देवकाष्ठम्—देवदारुः

देवकुसुमम्—लवङ्गम्

देवखातम्—गुहा
 देवतारणी—कुञ्जकः
 देवताङ्गः—जीमूतकः
 देवताडः—जीमूतकः
 देवता—धत्तूरः
 देवदण्डकम्—कृत्तुणम्
 देवदण्डा—गाङ्गेरुका
 देवदत्तः—वायुः
 देवदंशकम्—कृत्तुणम्
 देवदारु ४२२
 देवदारु—देवदारुः
 देवदारुः २१
 देवदारुः ४३९, ४४०
 देवदाली ४२८, ४२९
 देवदाली—कर्कटी
 देवदाली—जीमूतकः
 देवदालीकः ४२८
 देवदासी—नववीजपूरकः
 देवदुन्दुभिः—सुरसा
 देवदूर्ता—नववीजपूरकः
 देवद्रोणा ४३२
 देवद्रोणी ४३२
 देवधन्यम्—जृणा
 देवनालोत्तमः—महानलः
 देवनिर्मिता—गुडूची
 देवपर्णम्—सुरपर्णम्
 देवपुत्रिका—सृष्टका
 देवपुत्री—सृष्टका

” ”

देवपूर्वका—महाद्रोणा

देवप्रियः ४२४

देवप्रियः—पीतभृङ्गराजः

देवबला—त्रायन्ती

देवबला—त्रायमाणा

देवमणिः—मेदा

देवमातृकः—भूमिभेदः

देवलाङ्गुलिका—वृश्चिकाला

देवशेखरः—दमनम्

देवश्रेणिः—मूर्वा

देवश्रेणी—मूर्वा
 देवसर्पकः ३६७
 देवसर्पः ४३०
 देवसहा ४३१
 देवसहा—महाबला
 देवहया—बहुला
 देवः—पारदः
 देवार्हम्—सुरपर्णम्
 देवार्हा—महाबला
 देविकाञ्जी—महाद्रोणा
 देवी ४३२, ४३७
 देवी—कर्कोटकी
 देवीकाण्डा—महाद्रोणा
 देवी—पाठा

” ”

देवी—प्रतरीकः

देवी—भूतुम्बी

देवी—मूर्वा

देवी—मुगाक्षी

देवी—लिङ्गिनी

देवी—वन्द्यकर्कोटकी

देवी—शालिपर्णी

देवी—सृष्टका

देवी—हरीतकी

देवेष्टः—गुग्गुलुः

देवेष्टः—राला

देवेष्टा—वनवीजपूरकः

देशः ४३०

देशः—भूमिभेदः

देहचर्म—त्वक्

देहदः—पारदः

देहदा—बहुला

देहधारणम्—आस्थि

देहवल्कलम्—वस्त्रा

देहसारः—आस्थिसारम्

देहम्—शरीरम्

देहः—शरीरम्

दे.

देहमेदजः—भूमिजः

वर्णानुक्रमणिका ।

६७

दैत्या—मुरा

दैवतकम्—पालेवतम्

दैवी—उत्तरा

दो.

दोगत्री—बलीवर्दः

दोडी ४२२

दोदनिका—यासः

दोमूलम्—शिरादीनि

दोषज्ञः—पण्डितनामानि

दोषत्रयस्य भेदनिरूपणम्

४१४

दोषत्रयम्—त्रिदोषम्

दोषत्रितयम्—त्रिदोषम्

दोषहारी—अशोकः

दोषा—बाहुः

दोषा—रात्रिनामानि

दोषोच्छेदी—सुमुखः

दोः—बाहुः

दु.

दुतिः—आतपादयः

द्यो.

योगामी—अश्वखरजः

द्र.

द्रवन्ती ५४

द्रवन्ती ४३७

द्रवन्ती—आसुकर्णी

द्रवन्ती—सुतश्रेणी

द्रवरसा—लक्ष्मा

द्रवम्—मथितदधि

द्रविणम्—रत्नसामान्यम्

द्रविणम्—रत्नानि

द्रव्यम्—रत्नानि

द्रा.

द्राक्षा १७९

द्राक्षा ४२८, ४२८, ४३२, ४४०

द्राक्षा—तापसप्रिया

द्राक्षान्तरम् ४२९

द्राणीः—काकः

द्राधिष्ठम्—कनूणम्

द्राधिष्ठः—कक्षः

द्रावककन्दः—तैलकन्दः

द्रावकम्—टङ्कणम्

द्रावकम्—सिक्थकम्

द्रावणकः—टङ्कणः

द्रावणम्—विडम्

द्राविकम्—अक्षम्

द्राविडकम्—विडम्

द्राविडम्—विडम्

द्राविडः—कर्चुरम्

द्राविडी—सुक्ष्मेला

द्रावी—टङ्कणः

द्रु.

द्रुतादिमांसगुणाः ३९१

द्रुतुः—गोधूमः

द्रुपदी—वन्दका

द्रुमव्याधिः—लाक्षा

द्रुमः—वटः

द्रुमः—वृक्षः

द्रुमारिः—हस्ती

द्रुमारुहा—कैवातिका

द्रुमेश्वरः ४२२

द्रुमेश्वरः—तालः

द्रुः—वृक्षः

द्रो.

द्रोणकाकः—काकः

द्रोणपुष्पा ४२६

द्रोणपुष्पी ३४४

द्रोणः—काकः

द्रोणः—धान्यमानम्

द्रोणी—इन्दीवरी

द्रोणीजम्—द्रोण्यम्

द्रोणीलवणम्—द्रोण्यम्

द्रौ.

द्रौणम्—द्रोण्यम्

द्रौण्यम् ७६

द्वं.

द्वंद्वगः—चक्रवाकः

द्वंद्वचारी—चक्रवाकः

द्वंद्वजाः ४०९

द्वंद्वदोषः—रक्तपित्तस

द्वंद्वदोषोत्थाः—द्वंद्वजाः

द्वंद्वरसगुणाः ४१२

द्वि.

द्विगुणाम्बु—तक्रम्

द्विजकुत्सितः—श्लेष्मातकः

द्विजदासः—शूद्रः

द्विजन्मा ४३२

द्विजप्रिया—सोमवल्ली

द्विजप्रिया—सोमवल्ली

द्विजव्रणः—दन्तार्बुदः

द्विजः ४३२

द्विजः—तुम्बुरुः

द्विजः—पर्क्षा

द्विजा—रेणुका

द्विजाः—दन्तः

द्विजाः—वेणुजः

द्विजिह्वः—सर्पः

द्विजोत्तमः—ब्राह्मणः

द्वितीयमूत्राष्टकम् ३०९

द्वितीया—अजशृङ्गी

द्विधालेख्यः—हिन्तालः

द्विनिशः ४२६

द्विषकपूर्वजः—चीनकः

द्विषक्षः—मासः ४९७

द्विषत्रकः—चण्डालकन्दः

द्विषपिष्पली—धेयसी

द्विषः—भ्रमरः

द्विषः—हस्ती

द्विषादः—मानुषः

द्विषः—भ्रमरः

द्विरदनः—हस्ती

द्विरदः—हस्ती

द्विरदान्तकः—सिंहः

६८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

द्विरसनः—सर्पः
द्विरेकगणसंमता—तरणी
द्विरेकः—भ्रमरः
द्विविगोडः—जलशायी

द्वी.

द्वीपकपूरजः—चीनकः
द्वीपखर्जूरी—पालेवतम्
द्वीपजम्—पालेवतम्
द्वीपवासी—खत्तरीयः
द्वीपम्—कङ्कालकम्
द्वीपिका—शतावरी
द्वीपिनखः—व्याघ्रनखम्
द्वीपिमदः—हस्तिमदः
द्वीपिशत्रुः—शतावरी
द्वीपी—गुह्यशयाः
द्वीपी—चित्रकः
द्वीपी—व्याघ्रः

द्वै.

द्वैसावकः—भूमिभेदः

द्व्य.

द्वयार्थानि ४२३, ४३६

द्व्या.

द्व्याहिकाः—द्वंद्वजाः

ध.

धत्तूरफलम् ४३६

धत्तूरबीजम्—उपविषम्

धत्तूरः १३५

धत्तूरः ४२९, ४२९

धत्तूरः—उपविषम्

धत्तूरः—कलभः

धत्तूरः—कस्तूरी

धत्तूरः—धूतः

धत्तूरः—मातुलगुणम्

धत्तूरः—शटः

धनदाक्षः—लताकरजः

धनेजयः—अर्जुनः

धनेजयः—त्रायुः

धनम्—रत्नानि

धनिकम्—धान्यकम्

धनिष्ठा—शमी

धनुर्दुमः—वंशः

धनुर्बीजः—भल्लतकः

धनुर्लता—सोमवल्ली

धनुर्लता—सोमवल्ली

धनुर्वृक्षः ४२६

धनुर्वृक्षः—धन्वनः

धनुष्यः—वंशः

धनुः—भल्लतकः

धन्यः—जरणदुमः

धन्या—धामागवः

धन्वनः ३६५

धन्वनागः ४२६

धन्वयवासकः—धन्वयासः

धन्वयासः १०

धन्वा—मरुः

धन्वी—अर्जुनः

धन्वी—वकुलः

धमनः—तलः

धमनः—निम्बः

धमनी—नलिका

धमनी—नाडी

धमनी—पृष्टिपर्णी

धमनी—शिरादीनि

धमनम्—पानम्

धराणि—अवनी

धरणी—अवनी

धरणीकन्दः ३५०

धरणी—क्षमा

धरणीधरणक्षमः—कच्छपः

धरणी—धरणीकन्दः

धरणीधरः—कच्छपः

धरणीधरः—पर्वतः

धरणी—नाडी

धरणीरुहः—वृक्षः

धरः—पर्वतः

धरा—अवनी

धराधरः—पर्वतः

धरा—नाडी

धराभिधः—अम्लः

धरा—मेदा

धरित्री—अवनी

धर्मपत्तनम्—मरिचम्

धर्मवृक्षः—पिप्पलः

धर्मिणी—रेणुका

धवलपक्षा—हंसः

धवलमृत्तिका—खटिनी

धवलम्—मरीचम्

धवलः—चीनकः

धवलः—जूर्णा

धवलः—धवः

धवलः—प्रतुदाः

धवलः—शङ्खः

धवलः—शङ्खः

धवलः—हंसः

धवला—काष्ठपाटला

धवला—सितपाटलिः

धवलेक्षुकः—इक्षुः

धवलक्षेपलम्—कुमुदम्

धवः २०५

धस्तुरः—धत्तूरः

धातकी ४३५

धातकी ४३९

धातकी—अभिज्वाला

धातकी—धातुकी

धातवः ३१३, ३२४

धातवः—विषभेदः

धातुकासीसम्—कासीसम्

धातुकी ११३

धातुजम्—शिलाजतु

धातुफेनम्—समुद्रफेनम्

धातुमाक्षिकम्—हेममाक्षिकम्

धातुबलभम्—उड्गणः

धातुहा—गन्धकः

धातु—हेममाक्षिका

धातु—गैरिकम्

धात्रिकाफलम् ४२६

वर्णानुक्रमणिका ।

६९

धात्रिका—वयस्था

धात्री ४३१, ४३२, ४३३, ४३३
४४०

धात्री—अवनी

धात्रीतहः—भरणी ३२७

धात्रीपत्रम्—तालीसकम्

धात्रीफलम् ४२८

धात्रीफलम्—वयस्था

धात्रीफला—वयस्था

धात्रेयी—वयस्था

धानाः—लाजा

धानी—धान्यकम्

धानी—पीलुः

धानेयकम्—धान्यकम्

धानेयम्—धान्यकम्

धान्यकम् ८२

धान्यकम् ४३६, ४३८

धान्यकम्—छत्रम्

धान्यका—धान्यकम्

धान्यजतैलम् ३८६

धान्यजम्—धान्यकम्

धान्यबीजः—धान्यकम्

धान्यभक्षकः—चटकः

धान्यभक्षणः—चटकः

धान्यमानम् ४१८

धान्यमार्कवम्—अगस्तः

धान्यमाषः २२७

धान्यराजः ४२३

धान्यराजः—अक्षता

धान्यविशेषकः ४२६

धान्यविशेषः—त्रिवृत्

धान्यवीरः—धान्यमाषः

धान्यश्रेष्ठम्—मीहिः

धान्यम् ३८८

धान्यम् ४२८, ४३६

धान्यम्—धान्यकम्

धान्यम्—परिपेहम्

धान्या—धान्यकम्

धान्याश्रकम्—सोमः

धान्याश्रकः—सोमः

धान्याम्लम्—कात्रिकम्

धान्यारिः—मृषकः

धान्योत्तमाः—त्रीहिः

धामार्गवः ४५

धामार्गवः—कोशातकी

धामिणी—सर्पः

धारणा—बुद्धिः

धारणीया—धरणीकन्दः

धारा ४३७

धाराकदम्बः—कदम्बः

धारा—गुडूची

धाराटः—घोटः

धाराफलकः—कर्मारः

धाराफलः—मदनः

धाराफला—कोशातकी

धारिणी ४२९

धार्तराष्ट्रपदी—विश्वग्रन्थिः

धार्तराष्ट्रः—हंसः

धावनी—कष्टकारी

धावनी—पृष्टिपणी

धि.

धिषणा—बुद्धिः

धी.

धीमता ४३३

धीमान्—पण्डितनामानि

धीरः—पण्डितनामानि

धीरः—ऋषभः

धीरा—काकोली

धीरा—तेजस्विनी

धीरा—शिशपा

धीः—बुद्धिः

धु.

धुनी—पानीयम्

धुरन्धरी—धवः

धुरीणः—बलीवर्दः

धुर्यः—ऋषभः

धुर्यः—बलीवर्दः

धू.

धूननः—वायुः

धूपभेदः ४२८

धूपवृक्षः—धीविष्टकः

धूपाग्रह—दाहाग्रह

धूपाहः—धीविष्टकः

धूपाहम्—कालेयकम्

धूप्यः—नखम्

धूमजम्—वज्रकम्

धूमभङ्गा—वज्रकम्

धूमोत्थम्—वज्रकम्

धूम्रपत्रा ३४०

धूम्रपत्रिका ४२३

धूम्रमूलिका—श्ली

धूम्रलोचनः—पारावतः

धूम्रवर्णकः—कोकडः

” ”

धूम्रवर्णः—तुरकः

धूम्रवृत्तफला—शशाङ्गुली

धूम्रः—उष्ट्रः

धूम्रः—कोकडः

धूम्रः—तुरकः

धूम्राटः ४३२

धूम्राहवा—धूम्रपत्रा

धूम्रिका—शिशपा

धूर्तकः ४३२

धूर्तरः—पारदः

धूर्तम्—विडम्

धूर्तः ४२५

धूर्तः ४३३

धूर्तः—चोरकः

धूर्तः—धत्तरः

धूर्तः—सचिवः

धूर्ता—कोकिलः

धूर्तरः—ऋषभः

धूर्तहः—बलीवर्दः

धूर्तकदम्बः—कदम्बः

धूर्तिका—मकरन्दः

७०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

धूलिजह्वः—काकः
 धूलिपुष्पिका—केतकीद्वयम्
 धूलिकदम्बः—कदम्बः
 धूसरतनुः—हंसः
 धूसरपत्रिका—हस्तिशुण्डी
 धूसरः—अरण्यचटकः
 धूसरः—उष्ट्रः
 धूसरः—गर्दभः
 धूसरः—चटकः
 धूसरा—पाटली
धूसरी ४०६

धे.

धेनुका—हस्ती
 धेनुगः—बलीवर्दः
 धेनुजिह्वा—गोजिह्वा
 धेनुदुग्धकरः—मज्जरः
 धेनुदुग्धम्—चिर्भटम्
 धेनुः—बलीवर्दः

धौ.

धौतम्—रौप्यम्
 धौरिकः—बलीवर्दः
 धौरेयः—बलीवर्दः
 ध्यामकम्—कतृणम्

धु.

ध्रुवः—वटः
 ध्रुवाः—शालिपर्णी

” ”

ध्व.

ध्वजद्रुमः—तालः
 ध्वजवृक्षः—माडः
 ध्वजी—मयूरः
 ध्वनिः—मयूरः
 ध्वाङ्क्षजङ्घा—काकजङ्घा
 ध्वाङ्क्षजम्बू—जम्बूः
 ध्वाङ्क्षतुण्डफला—काकनासा
 ध्वाङ्क्षतुण्डा—काकनासा
 ध्वाङ्क्षदन्ती—काकादनी
 ध्वाङ्क्षनखी—काकादनी

ध्वाङ्क्षनाम्नी—काकोटुम्बरिका
 ध्वाङ्क्षनाशिनी—हयुषा
 ध्वाङ्क्षनासा—काकनासा
 ध्वाङ्क्षनासिका—काकनासा
 ध्वाङ्क्षमाची—काकमाची
 ध्वाङ्क्षवल्ली—काकनासा
 ध्वाङ्क्षः—काकः
 ध्वाङ्क्षादनी—काकादनी
 ध्वाङ्क्षिका—काकोली
 ध्वाङ्क्षोलिका—काकोली
 ध्वाङ्क्षोली—काकोली
 ध्वान्तम्—अन्धकारः
 ध्वान्तम्—तमोगुणः

न.

नकुलः ४०३

नकुलः—विलेशयाः
 नकुलाब्जा—महासुगन्धा
 नकुलेष्टा—महासुगन्धा
 नक्तचारी—उलूकः
 नक्तचारी—बल्गुली
 नक्तचरः—४२९
 नक्तमालः—करञ्जः
 नक्तचरः—उलूकः
 नक्तचरः—गुग्गुलुः
 नक्तम्—रात्रिनामानि
 नक्ता—कलिकारी

नक्रः ४०४

नक्रः—पादिनः
 नक्रः—मत्स्यः

नक्षत्रवृक्षाः ३२७

नक्षत्रम्—नाडी
 नक्षत्रम्—मौक्तिकम्
 नक्षत्राकृतिविस्तारः—ज्वा
 नखगुच्छफला—निष्पावी
 नखच्छेद्या—मेदा
 नखनिष्पाविका—निष्पावी
 नखपर्णी—वृश्चिका
 नखपुष्पी—स्पृका

नखपूर्विका—निष्पावी
 नखप्रियः—नीलः
 नखफलिनी—निष्पावी
 नखरायुधः—कुक्रुटः
 नखरायुधः—सिंहः
 नखराह्वः—करवीरः

नखराः—नखम्
 नखवृक्षः—नीला
 नखशङ्खकः—क्षुल्लकः
नखम् १०७, ३९७
 नखम् ४३५
 नखम्—व्याघ्रनखम्

नखः—४३७
 नखः—नखम्
 नखः—व्याघ्रनखम्

नखः—शङ्खः

नखान्तरम् ४३९

नखायुधः—व्याघ्रः

नखालुः—नीलः

नखाः—नखम्

नखी—मुषकः

नखी—सिंहः

नगजा—चतुष्पत्री

नगजित्—पाषाणभेदकः

नगभिद्—पाषाणभेदकः

नगराल्या—मुस्ता

नगः—पर्वतः

नगः—वृक्षः

नगाश्रयः—हस्तिकन्दः

नगेन्द्रः—पर्वतः

नगीकाः—पक्षी

नमिका—गौरी

नटमण्डकम्—हरितालम्

नटमण्डनम्—हरितालम्

नटः ४२२

नटः—अशोकः

नटः—नलः

नटी—नालिका

नटः—नलः

वर्णानुक्रमणिका ।

७१

नतम् ४३७
 नतम्—तगरम्
 नतम्—संकुचितम्
 नताही—छी
 नतादरा—छी
 नदिजः—थावनालः
 नदी—अभिमन्थः
 नदीकदम्बः—महाप्रावणिका
 नदीकान्तः—हिजलः
 नदीजः—निष्ठावः
 नदीजः—हिजलः
 नदीनाथः—पानीयम्
 नदी—पानीयम्
 नदीमातृकः—भूमिमंदः
 नदीवटः—वटः
 नदीसर्जः—अर्जुनः
 नद्याभ्रः ४३३
 नद्याभ्रः—समाष्टिलः
 ” ”
 नद्यावर्तः—मत्स्यः
 नद्युदुम्बरिका—उदुम्बरः
 नन्दनजम्—हरिचन्दनम्
 नन्दमुखी ४३६
 नन्दा—भारामर्शातला
 नन्दिकः—तृणिः
 नन्दिकावर्तः—मत्स्यः
 नन्दितरुः—धवः
 नन्दिनी—रेणुका
 नन्दिनी—हरीतकी
 नन्दिवृक्षः—कथेरकः
 नन्दिवृक्षः—तृणिः
 नन्दी—अपामार्गः
 नन्दीकान्ता—काकजड्या
 नन्दी—गुच्छकरजः
 नन्दी—तृणिः
 नन्दीमुखः ४३६
 नन्दीमुखी—प्रवाः
 नन्दीवृक्षः ४२७
 नन्दीवृक्षः ४३८

नन्दीवृक्षः—तृणिः
 नपुंसकम् ३९३
 नभसंगमः—पक्षी
 नभस्यः—भाद्रपदः
 नभस्वान्—वायुः
 नभम्—कमलम्
 नभः—भाद्रपदः
 नभाः—श्रावणः
 नभस्कारी—रक्तपादी
 नभेरुः—सुरपुनागः
 नयनम्—दृष्टिः
 नयनोपान्तः—अपाङ्गः
 नरनामा—नीलः
 नरः—मानुषः
 नराः—मानुषः
 नर्तकः—नलः
 नर्तकः—मयूरः
 नर्तकी—नलिका
 नर्मदा ३८२
 नलकम्—पृष्ठास्थि
 नलकः—कलायः
 नलदम्—मांसी
 नलदा—मांसी
 नलम्—रक्तपद्मम्
 नलः १६२
 नलः ४३७
 नलिकाः १०४
 नलिका ४३८, ४३९
 नलिका—इन्दीवरी
 नलिनम्—कमलम्
 नलिनम्—क्षुद्रमुत्पलम्
 नलिनम्—रक्तपद्मम्
 नलिनी—पद्मिनी
 ” ”
 नलिनीहृद्—बिसम्
 नली—नलिका
 नवक्षारम् ४२६
 नवग्रहरत्नक्रमः ३७९
 नवदुः—प्रियालः

नवधान्यम् ३८९
 नवनीतजम्—घृतम्
 नवनीतम् २४८, ३८४
 नवनीतोद्भवम्—दधि
 नवमल्लिका—सप्तला
 नवरत्नानि ३१२
 नवसारः ९२
 नवम्—अश्रकम्
 नवः—कूरः
 नवाङ्गिनी—शृङ्गी
 नवा—ताली
 नवार्थाः ४३३
 नवालाम्बुः—गोरक्षतुम्बी
 नवौषधम् ४३३
 नवौषधी ४३३
 नव्यः—कूरः
 नष्टसंज्ञकः—मोहः
 नष्टम्—दधि
 नहिः—चर्दा
 नहुषम्—तगरम्
 नहुहाख्यम्—तगरम्
 ना.
 नाकलायकः—ब्रीहिः
 नाकुली १५४
 नाकुली ४२७, ४३१
 नाकुली—यवतिक्ता
 नाकुली—लक्ष्मणा
 नागकन्दः—हस्तिकन्दः
 नागकर्णः—एरण्डः
 नागकिञ्जल्कम्—नागपुष्पम्
 नागकुमारिका—गुडूची
 नागकुमारिका—मात्रिष्ठा
 नागकुमारी ४२३
 नागकुमारी—गुडूची
 नागकेशरम् ४३६, ४३८
 नागकेशरम्—नागपुष्पम्
 नागकेशरः ४२७, ४३२

७२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

नागगन्धा—नाकुली
 नागगर्भम्—सिन्दूरम्
 नागचम्पकः—चम्पकः
 नागच्छत्रा—नागदन्ती
 नागजम्—सिन्दूरम्
 नागजिह्वा—मनःशिला
 नागतुम्बी—भूतुम्बी
नागदन्ती ३४२
 नागदन्ती—श्वेतपुष्पी
 नागदमती—जम्बूः
 नागदमनी—बलामोटा
 नागदमनी—वन्ध्यककोटकी
 नागपत्नी—लक्ष्मणा
 नागपुरगम्—सीसकम्
 नागपुष्पकम् ४२९
 नागपुष्पकला—कूष्माण्डिका
 नागपुष्पम् (अनुराधा) ७९
 नागपुष्पम्—अनुराधा ३२७
 नागपुष्पिका—यूधिका
 नागफलः—पटोलः
 नागबला ४३६
 नागबला—गाह्वरुकी
 नागभूः—चतुष्पत्री
 नागरङ्गः—नारङ्गः
 नागरमुस्ता—मुस्ता
 नागरम्—गृह्वरम्
 नागरम्—शुण्ठी
 नागरः—मुस्ता
 नागरागिरा—जीमूतकः
 नागराङ्गम्—शुण्ठी
 नागरी—वन्ध्यककोटकी
 नागरेणुः—सिन्दूरम्
नागरोत्था ४२१
 नागवल्ली ४३६
 नागवल्ली—बहुला
 नागशुण्ठी—डङ्गरा
 नागशुण्ठी—डङ्गरा
 नागस्फोता—दन्ती
 नागस्फोता—नागदन्ती

नागहनुः—नखम्
 नागहस्त्री—वन्ध्यककोटकी
 नागम्—अमृतम्
 नागम्—नागपुष्पम्
 नागम्—सीसकम्
 नागः ४३२
 नागः—पुष्पम् ३२७
 नागः—वायुः
 नागः—सर्पः
 नागः—हस्ती
 नागरातिः—वन्ध्यककोटकी
 नागारिः—वन्ध्यककोटकी
 नागाह्वः—चम्पकः
 नागाह्वा—बहुला
 नागाह्वा—लक्ष्मणा
 नागिनी—नागदन्ती
 नागिनी—लक्ष्मणा
 नागार्ग्यम्—नागपुष्पम्
 नाडिकेलः—नारिकेलः

नाडी ४०१, ४०९
४२३

नाडीतिक्तः—किराततिक्तः
 नाडी—द्वा
 नाडी—पलादयः
 नाडी—विघटिकादयः
 नाडीत्रणः—नाडी
 नाडीहिङ्गु—मार्डीहिङ्गु

नाडीहिङ्गुः ७७

नादेयम्—अन्नम्
 नादेयम्—सैन्धवम्
 नादेयः—काशः
 नादेयः—मुस्ता
 नादेयः—वानीरः
 नादेयी ४३०, ४३९
 नादेयी—अग्निमन्धः
 नादेयी—जम्बूः
 नादेयी—वेतसः
 नानाकन्दः—कन्दप्रन्था
 नानाश्वानुमर्या—बालुका

नापाकः—पद्मबीजम्
 नाभिका—कटभी
 नाभिः—नाभ्यादीनि
नाभ्यादीनि ३९८
 ना—मानुष्यः
 नाथकः—पद्मबीजम्
 नाथिका—कस्तूरिका
 नारङ्गम्—गृह्वरम्
 नारङ्गम्—नारङ्गः
नारङ्गः १७२
 नारदकन्दकम्—गृह्वरम्
 नारायणप्रियम्—कालीयकम्
 नारायणी ४३६
 नारायणी—शतावरी
 नारायणी—शतावरी
 नारिकेरः ४२७, ४२७, ४३०
 नारिकेरः—रोचनी
नारिकेलः १८३
 नारिकेलः—रसफलः

नारीनवनीतम् ३८५

नारीशः—मल्लिका
 नारी—स्त्री
 नार्यतिक्तः—किराततिक्तः
 नालकः—कलायः
 नालवंशः—नलः
 नालिकम्—बोलम्
 नालिका ४३५, ४३५
 नालिका—इन्दीवरी
 नालिकाश्वम्—कडुकुष्ठम्
 नालिकेरकम्—नारिकेलः
 नालिकेरायाः—तृणवृक्षाः
 नासा—नाडी
 नासा—वासकः
 नासासंवेदनः—काण्डारः
 नासिका—घ्राणम्
नासिकामलः ३९६

नि.

निका—तिलकन्दः

वर्णानुक्रमणिका ।

७३

निकुञ्जकः—वेतसः
निकुञ्जिका ३५९
 निकुम्भः—रेचकः
 निकुम्भा—दन्ती
 निकुम्भा—रेचकः
 निकुम्भी—दन्ती
 निकुम्भीबीजम्—रेचकः
 निकुण्ठितम्—संकुचितम्
 निकुन्तकः—वटसौगन्धिकः
 निकोचकः—अङ्घ्रिः
 निगरणम्—भोजनम्
 निगालः—कण्ठादीनि
 निगुण्डी ४३०
 निग्रहः—चिकित्सा
 निघसः—भोजनम्
 निचुलः ४२६, ४२७
 निचुलः—वेतसः
 निचुलः—हिज्जलः
 निचूलः—उत्तराणाडा
 निजम्—कांस्थम्
 निजातिशानहन्त्याः—ब्राहिः
 नितम्बः—कटकः
 नितम्बः—कल्यादीनि

” ”
 नितम्बः—बुधः
 नितम्बिनी—स्त्री
 निलः—पानीयम्
निदाघः ४१७
निदानम् ४११
 निदिग्धाः—कण्टकारी
 निदिग्धिका—कण्टकारी
 निदेशिनी—दिक्
 निद्राजननकः—श्लेष्मा
 निद्राणम्—संकुचितम्
 निद्रारिः—किराततिक्तः
 निद्रालुः—वृन्ताकी
 निद्रालुः—सुमुखः
 निपीतकम्—सीसकम्
 निपुणः—पण्डितनामानि

निफेनम्—अफूकम्
 निभूतम्—कालत्रयम्
 निमित्तकृत्—काकः
 निम्रगम्—पानीयम्
 निम्बखर्जूरिः ४३२
 निम्बतरुः—पारिभद्रः
निम्बतैलम् २३५
 निम्बबीजः—क्षीरी
 निम्बरकः—महानिम्बः
 निम्बवरः—महानिम्बः
निम्बः १३
 निम्बः ४२५, ४२७, ४२९, ४३०,
 ४३२, ४३७, ४३८, ४३९
 निम्बः—उत्तराभाद्रपदा ३२८
 निम्बः—किराततिक्तः
 निम्बः—शीर्णदलः
 निम्बुकः ४३०
 निम्बुः ४३१
निम्बूकः १७२
 नियमनः—निम्बः
 नियोद्धा—कुकुटः
 निरपः—ब्राहिः
 निरातङ्कः—नीरोगः
 निरालम्बा—आकाशमांसी
 निरुद्धा—मकुष्टका
 निर्गन्धम्—ववारिकम्
 निर्गुण्डी ४२६, ४३२, ४३७
 निर्गुण्डी—शेफालिका
 निर्गुण्डी—सिन्दुवारः
 निर्जरसर्षपः—देवसर्षपकः
 निर्झरिणी—पानीयम्
 निर्वीजा—उत्तरापथिका
 निर्भर्त्सनः—अलक्तकः
 निर्मथ्या—तलिका
 निर्मलम्—अन्नकम्
 निर्मलम्—विमलम्
 निर्मलोपलः—स्फटिकः
 निर्माल्या—स्पृक्षा
 निर्यासः—विषभेदः

निर्यासः—शाल्मली
 निर्लोहम्—धोलम्
 निशा ४३०, ४३४
 निशाचरः—उलूकः
 निशाचरः—चोरकः
 निशाचरी—टिट्ठिभी
 निशाचरी—वल्गुली
 निशाटकः—गुग्गुलुः
 निशाटः—उलूकः
 निशादनः—क्षणः
 निशादिः—आतपादयः
 निशान्तः—प्रातः
 निशान्धा—जन्तुकारी
 निशाभः ४३२
 निशामुखम्—आतपादयः
 निशा—रात्रिनामानि
 निशावनः—क्षणः
 निशा—हरिद्रा
 निशितम्—लोहम्
 निशीधः—रात्रिनामानि
 निशीधिनी—रात्रिनामानि
 निश्चला—अवनी
 निश्चलाङ्घ्रिः—वकः
 निश्चला—शालिपर्णी
निश्रेणिका ३६१
 निष्कम्—सुवर्णम्
 निष्कः—औषधप्रमाणम्
निष्कुटम् ३२६
 निष्कुटिः—सूक्ष्मला
 निष्कुटी—सूक्ष्मला
 निष्टिका—धान्यभानम्
 निष्ठुरः—रीतिका
 निष्णातः—पण्डितनामानि
 निष्पन्नकः—करीरः
 निष्पत्रिका ४२६
निष्पावः २२९, ४३५
 निष्पावः—पलङ्कः
 निष्पावाः—निष्पावः
 निष्पाविः—निष्पावी

७४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

निष्पावी ३५६

निष्पेयम् ३११

निष्फलः—अवकेशी

निष्फला—वृद्धा

निध्मन्दनम्—वृहणादिनामानि

निसः—जलशायी

निसृतम्—कालत्रयम्

निस्तुतम्—कालत्रयम्

निस्तुप्ररत्नम्—स्फटिकः

निस्तुपः—गोधूमः

निस्त्रिंशपत्रकः—स्तुक्

निस्त्रिंशपत्रिका—स्तुक्

निस्त्रिंशशिम्बिका—असिशिम्बी

निस्त्रिंशिपुष्पकः—धत्तूरः

निःशल्या—दन्ती

निःशूकः—घ्रीहिः

निःशेषविपनाशिनी—बलामोटा

निःश्रेणी—खर्जुरी

निःसारम्—शुष्कलूनम्

निःसारः—स्थोनाकः

निःसारा—कदली

निःस्नेहफला—लक्ष्मणा

नी

नीचवन्नम्—वंकान्तम्

” ”

नीचः—चोरकः

नीपकः—कदम्बः

नीपः—कदम्बः

नीरजम्—मौक्तिकम्

नीरजः—काशः

नीरजः—मृदुदर्भः

नीरदः—मुस्ता

नीरसा—निश्रेणिका

नीरम्—पानीयम्

नीरुक्—नीरोगः

नीरुजः—नीरोगः

नीरोगनामानि ३१०

नीलकण्ठकः—चटकः

नीलकण्ठम्—मूलकम्

नीलकण्ठः—४२९

नीलकण्ठः—मयूरः

नीलकण्ठः—सारसः

नीलकण्ठाक्षः—रुद्राक्षः

नीलकण्ठा—कृष्णः

नीलकन्दम्—मूलकम्

नीलकन्दः—शुभ्रालुः

नीलकापित्यकः—राजाम्रः

नीलकापित्यः—राजाम्रः

नीलकमलम्—सौगन्धिकम्

नीलकः—अश्विनः

नीलकः—नीलभृङ्गराजः

नीलकः—मृगः

नीलकाचोद्भवम् ७५

नीलकारकम्—सूक्तम्

नीलकेशी—नीलिनी

नीलकान्ता—विष्णुकान्ता

नीलकौञ्चः—कौञ्चः

नीलतरुः—नारिकेलः

नीलतालः—तमालः

नीलदूर्वा—४३२

नीलदूर्वा—दूर्वा

नीलद्रुमः—नीलबीजः

नीलवज्रः—तमालः

नीलनामा—घ्रीहिः

नीलनिर्यासकः—नीलबीजः

नीलपङ्कजम्—सौगन्धिकम्

नीलपत्रः—गुण्डः

नीलपत्रः—दाडिमः

नीलपत्रः—नीलबीजः

नीलपत्री—नीलिनी

नीलपद्मम्—४३७, ४३९

नीलपद्मम्—सौगन्धिकम्

नीलपर्णम्—परुषकम्

नीलापच्छः—रणग्रन्थः

नीलापिष्टौडिः—नीलाम्ली

नीलापिष्टौण्डी—नीलाम्ली

नीलपुनर्नवा ६३

नीलपुष्पः—नीलभृङ्गराजः

नीलपुष्पः—सिन्दुवारः

नीलपुष्पा—अश्वक्षुरकः

नीलपुष्पा—विष्णुकान्ता

नीलपुष्पिका—प्रतरीकः

नीलपुष्पी—अश्वक्षुरकः

नीलपुष्पी—नीलिनी

नीलपुष्पी—प्रतरीकः

नीलपुष्पी—विष्णुकान्ता

नीलप्रसवः—धत्तूरः

नीलफला—जम्बूः

नीलबीजः १९५

नीलभृङ्गराजः १३६

नीलमञ्जरी—शेफालिका

नीलमण्डलम्—परुषकम्

नीलमल्लिका—कपित्थः

नीलमाषः—माषः

नीलमृत्तिका—गुष्पकासीसम्

नीलरत्नकः—नीलः

नीललोहम्—वर्तलोहम्

नीलवर्णम्—परुषकम्

नीलवर्णा—जम्बूः

नीलवर्णाश्वः—घोटः

नीलवर्षाभूः—नीलपुनर्नवा

नीलवृक्षः—नीलः

नीलवृन्तकम्—तूलम्

नीलशिशुः १४२

नीलसारः—तिन्दुकः

नीलसारः—नीलबीजः

नीलसिन्दुकः—शेफालिका

नीलसिन्दुका—सिन्दुवारः

नीलसिन्धुवारः—४३७

नीलस्पन्दा—अश्वक्षुरकः

नीलम्—अञ्जनम्

नीलम्—तार्क्ष्यसकम्

नीलम्—तुथम्

नीलम्—विषम्

नीलः ३६४, ३७८

नीलः—ध्रमरः

नीलः—रोहिणः

वर्णानुक्रमणिका ।

७६

नीलः—वटः
 नीलः—सैरेयकः
 नील्य—भश्चक्षुरकः
 नीला—कृष्णः
 नीलाङ्गः—कौशः
 नीलाङ्गः—खजरीटः
 नीलाङ्गः—पारावतः
 नीलाङ्गः—सारसः
 नीलाञ्जनम्—अञ्जनम्
 नीलाञ्जनम्—कृष्णम्
 नीलाञ्जनम्—चक्षुष्या
 नीलाञ्जनी—कालाञ्जनी
 नीला—नीलपुनर्नवा
 नीला—नीलिनी
 नीलान्द्रगः—रोहिणः
 नीलाञ्जम्—सौगन्धिकम्
 नीलाभः—कोकडः
 नीलाम्बरम्—तालीसकम्
नीलाम्ली ३३८
 नीलाऽरुणा—सक्षिका
 नीला—लक्षा
 नीलालिकुलसंकुला—कुञ्जकः
नीलालुः ३५०
 नीला—वृन्ताकी
 नीलाश्मजम्—तुल्यम्
 नीलाश्मा—नीलः
 नीलाश्मा—राजावर्तः
 नीलाश्वः—घोटः
 नीलिका ४२६, ४२६, ४३७
 नीलिका—एला
 नीलिकाख्या—रजनी
 नीलिका—त्रपु
 नीलिका—नीलिनी
 ” ”
 नीलिका—वर्तलोहम्
 नीलिका—शेफालिका
नीलिनी ५५
 नीलिनी ४२६, ४३०, ४३१, ४३४
 नीलिनी—रोहिणः

नीलिसंभवा—नीलिनी
 नीली ४३१, ४३२
 नीली—नीलिनी
 नीलोत्पलम्—कुमुदम्
 नीलोत्पलिनी—कुमुदम्
 नीलोत्पलः—नीलः
 नीवृत्—भूमिभेदः
नीवारः २२५
 नीवारः—अरण्यशालिः
 नीवारः—मुनिप्रियः
नृ.
 नृकन्दः ४३०
 नृजागरः—टिट्ठिभी
 नृपकन्दः—राजपलाण्डुः
 नृपद्रुमः—क्षीरी
 नृप्रियफलस्मृतिः—वृन्ताकी
 नृप्रियः—अपर्वदण्डः
 नृप्रियः—आम्रः
 नृप्रियः—राजपलाण्डुः
 नृप्रियः—शुकः
 नृप्रिया—केतकीद्वयम्
 नृप्रिया—दीप्या
 नृप्रिया—ब्राहिः
 नृप्रवदरः—वदरम्
 नृप्रमहल्यकम्—आहुल्यम्
 नृप्रमायः—मायः
 नृप्रवल्लभः—राजाभ्रः
 नृप्रवल्लभा—केविका
 नृप्रम्—तगरम्
 नृप्रः—क्षत्रियः
 नृप्रः—क्षीरी
 नृप्रात्मजः—राजाभ्रः
 नृप्रात्रम्—ब्राहिः
 नृप्रासयः—राजयक्ष्मा
 नृपावर्तः—राजावर्तः
 नृपाङ्गुयः—राजपलाण्डुः
 नृप्रेष्ठः—वदरम्
 नृप्रेष्ठः—राजपलाण्डुः
 नृपोचितः—मायः

नृपोपलः—राजावर्तः
ने.
 नेता—निम्बः
 नेता—सिन्दुवारः
 नेत्रतारा—कनीनिका
 नेत्रद्रावम्—बृहणादिनामानि
 नेत्रनैर्मल्यकारि—तुल्यम्
 नेत्रपर्यन्तः—अपाङ्गः
 नेत्रपुष्करा—रुद्रजटा
नेत्रमलम् ४००
 नेत्रमीला—यवतिका
 नेत्ररोगहा—वृश्चिकाली
 नेत्ररोगः—नेत्रामयः
 नेत्रविकारजित्—कतकम्
 नेत्रम्—दृष्टिः
 नेत्रम्—मूलम्
नेत्रामयः ४०८
 नेत्रारिः—सुकृ
 नेत्राश्वम्—पुष्पकासीसम्
 नेपालकम्—ताम्रम्
 नेपालः—किराततित्तः
 नेपालिका—मनःशिला
 नेपाली ४२७
 नेपाली—प्रेम्भी
 नेपालेश्वरः—इक्षुः
 नेमिपुक्षः—सोमवल्कः
 नेवाली ४२९
 नेवाली—प्रेम्भी
नै.
 नैपालकम्—ताम्रम्
 नैपालः—किराततित्तः
नैर्ऋती ४१८
नौ.
 नौः—शमी
न्य.
 न्यग्रोधः ४२२
 न्यग्रोधः ४२८
 न्यग्रोधः—वटः

७६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

न्यग्रोधा—द्रवन्ती
न्यग्रोधिका—आसुकर्णी
न्यग्रोधी—द्रवन्ती
न्यग्रोधी—सुतश्रेणी
न्यङ्कुः—जङ्घालाः
न्यङ्कुः—मृगः
न्यादः—भोजनम्

प

पक्षभृष्टमांसे ३९३

पक्षम्—कुरी

पक्षाण्डः ३५८

पक्षाशयः ३९८

पक्षिका—कर्पूरः

पक्षतिः—तिथिः

पक्षमानम् ४१६

पक्षः ४१५

पक्षः—पक्षमानम्

पक्षादिः—तिथिः

पक्षान्तः—तिथिः

पक्षिकः—व्रीहिः

पक्षिनावल्यः—व्रीहिः

पक्षिभेदः ४२६

पक्षिमृगमांसगुणाः ३९१

पक्षिराजः—व्रीहिः

पक्षिविशेषः ४२८, ४३०

पक्षी २९४

पक्षी ४२६

पक्ष्मजा—पक्ष्मयूका

पक्ष्मयूका ४०७

पक्ष्म—रोम

पखौडः—पक्षाण्डः

पङ्कजम्—कुमुदम्

पङ्कजासः—ककटः

पङ्कजम्—कमलम्

पङ्केरुहम्—कमलम्

पङ्कयः—व्रीहिः

पङ्क्तिकण्टकः—अपामार्गः

पङ्क्तिकन्दः—मालाकन्दः

पङ्क्तिचरः—कौशः

पङ्क्तिवीजकः—कणिकारः

पङ्क्तिबीजः—यवुरः

पङ्क्तिगूलम् ४०९

पङ्क्तुवहारिणी—सिगृडी

पचंपचा—दारहरिद्रा

पज्जः—शूद्रः

पञ्चकन्दः—पञ्चसिद्धौषधिकम्

पञ्चकुत्—पक्षाण्डः

पञ्चकोलकम्—पञ्चकोलम्

पञ्चकोलम् ३००

पञ्चगणः—विदारिगन्धाढ्यो गणः

पञ्चगव्यम् ३०५

पञ्चगुप्तिः—स्पृका

पञ्चदशरात्रकः—पक्षमानम्

पञ्चदशी—तिथिः

पञ्चनखराजः—गोधा

पञ्चनखः—व्याघ्रः

पञ्चनखी—गोधा

पञ्चनिम्बम् ३०६

पञ्चपत्रः—चण्डालकन्दः

पञ्चपर्णिका—गोरक्षी

पञ्चभूतगुणाः ४०२

पञ्चभूतानि ४०२

पञ्चभृङ्गम् ३०१

पञ्चमुखः—सिंहः

पञ्चमुखी—वासकः

पञ्चमुष्टिः—स्पृका

पञ्चमूलकम्—पञ्चमूलम्

पञ्चमूलपञ्चकम् ३०९

पञ्चमूलम् ३०१

पञ्चरक्षकः—पक्षाण्डः

पञ्च रत्नानि ३१३

पञ्चराजि(जी)फलः—पटोलः

पञ्चलोहकम् ४२०

पञ्चलोहकं द्वितीयम् ४२०

पञ्चलोहम्—वर्तलोहम्

पञ्चवर्धनः—पक्षाण्डः

पञ्चवलकलम् ३०१

पञ्चशाखः—हस्तः

पञ्चशैरीषम् ३०६

पञ्चसार्पिकम् ३०७

पञ्चसिद्धौषधिकम् ३०७

पञ्चसुगन्धिकम्—सुगन्धपञ्चकम्

पञ्चसूरणम् ३०७

पञ्चाङ्गम् ३०७

पञ्चाङ्गुलः—एरण्डः

पञ्चाङ्गुली—तकाङ्गा

पञ्चाननः—सिंहः

पञ्चामृतम् ३०५

पञ्चाम्लकम् ३०६

पञ्चार्थाः ४३१

पञ्चास्यः ४२९

पञ्चिका—कर्पूरः

पञ्जलः—कोलकन्दः

पटुतृणम्—लवणतृणम्

पटु—प्रियङ्गुः

पटुभेदिनिका—कृष्णाः

पटुलिका—बहुला

पटुः ४३०

पटुः—काण्डीरः

पटुः—चीनकः

पटुः—चोरकः

पटुः—लवणः

पटोलम् ४३७

पटोलम्—पाण्डुफलम्

पटोलः १७

पटोलः—कुलकः

पटोली ४२९

पटोली—स्वादुपत्रफल

पट्टरत्नकम् ४२८

पट्टरत्नकम्—कुचन्दनम्

पट्टरत्नम्—कुचन्दनम्

पट्टरागम्—कुचन्दनम्

पट्टसौगन्धिकः—वटसौगन्धिकः

पट्टार्हा—राजपत्नीनामानि

पट्टिकारोषः—कमुकः

पट्टी—कमुकः

पट्टती—गोराटिका

वर्णानुक्रमणिका ।

७७

पणधा—पण्यन्धा

पणधा—पण्यन्धा

पण्डः—नपुंसकम्

पण्डितनामानि ४११

पण्डितः—पण्डितनामानि

पण्यन्धः ३६२

पण्यन्धा ४२३

पण्यन्धा—पण्यन्धः

पण्यविलासिनी—नखम्

पतयः—पक्षी

पतङ्गम्—कालीयकम्

पतङ्गम्—कुचन्दनम्

पतङ्गः ४२८

पतङ्गः ४४०

पतङ्गः—जलदः

पतङ्गी—पक्षी

पतन्—पक्षी

पतिः—भर्ता

पत्नी—भार्या

पत्—पार्णिः

पत्रकन्दका—गन्धपलाशः

पत्रकम् ४३९

पत्रकम्—तमालपत्रम्

पत्रकः ४२२

पत्रकः ४३८

पत्रजम्—तमालपत्रम्

पत्रतण्डुली—यवतिक्ता

पत्रतरुः—विट्खदिरः

पत्ररङ्गम्—कुचन्दनम्

पत्ररथः—पक्षी

पत्रवर्णः—सप्तपर्णः

पत्रवल्ली—पलाशी

पत्रवल्ली—रुद्रजटा

पत्रवाहः—पक्षी

पत्रश्रेणी—द्रवन्ती

पत्रश्रेष्ठः—बिल्वः

पत्रम्—तमालपत्रम्

पत्रम्—तालीसकम्

पत्रम्—पर्णम्

पत्रम्—विषभेदः

पत्रः—कपित्थः

पत्राख्यम्—तालीसकम्

पत्राख्यम्—हरितालम्

पत्राङ्गम्—कुचन्दनम्

पत्राख्यम्—कुचन्दनम्

पत्राख्यम्—तालीसकम्

पत्राख्यम्—तृणाख्यम्

पत्राख्यम्—मूलम्

पत्रालुः—इक्षुदर्भा

पत्रालुः—कासालुः

पत्रिन्—खदिरः

पत्री ४२६

पत्री—गङ्गापत्री

पत्री—तालः

पत्री—दमनम्

पत्री—पक्षी

पत्री—पावी

पथिकः—किराततिक्तः

पथिदुमः—सोमवल्कः

पथ्यकरा—व्रीहिः

पथ्यकारी—व्रीहिः

पथ्यभेदकाः—पथ्यभेदाः

पथ्यभेदाः ४१२

पथ्यशाकः—तन्दुलीयकः

पथ्यम् ३१०

पथ्यम्—रसः

पथ्यम्—मैन्धवम्

पथ्या ४२९, ४३२, ४३९

पथ्या—चिर्भटम्

पथ्या—फात्तिका

पथ्या—मृगार्क्षी

पथ्या—वन्ध्यककोटकी

पथ्या—हरीतकी

पथ्यला ४३१

पदरत्नम्—कुचन्दनम्

पदम्—पार्णिः

पदम्—भूमिभेदः

पदाङ्गी—विश्वग्रन्थिः

पदिका—विश्वग्रन्थिः

पद्मकन्दम्—पद्ममूलम्

पद्मकन्दः ४२१

पद्मकन्दः—पद्ममूलम्

पद्मकन्दः—पद्मबीजम्

पद्मकम् ४३०

पद्मकम्—कुष्ठम्

पद्मकम्—पद्मकः

पद्मकः ११३

पद्मकाष्ठम्—पद्मकः

पद्मकिञ्चल्कः ४३८

पद्मकेसरम् १६७

पद्मचारटी—पद्मचारिणी

पद्मचारिणी १५२

पद्मचारिणी ४३०, ४३७, ४३९,

४३९

पद्मतन्तुः—विसम्

पद्मतीर्थम्—श्वासारिः

पद्मनालम्—विसम्

पद्मनालिका ४३९

पद्मपत्रकम्—मूलम्

पद्मपत्रम् ४२८

पद्मबीजम् १६६

पद्मभेदः ४२७

पद्ममूलम् १६७

पद्मरागः—माणिक्यम्

पद्मरूपिणी—वन्दका

पद्मवती—पद्मचारिणी

पद्मवती—पद्मिनी

पद्मवृक्षम्—पद्मकः

पद्मम् ४३९

पद्मम्—कमलम्

पद्मम्—क्षुद्रमुत्पलम्

पद्मम्—श्वासारिः

पद्मम्—सीसकम्

पद्मः—सर्पः

पद्मा ४२३

पद्मा ४३७, ४३९

पद्माक्षम्—पद्मबीजम्

पद्मा—पद्मचारिणी
 पद्मा—फासिका
 पद्मा भार्गी
 पद्मा—भक्तिप्रा
पद्मिनी १६६, ४२६
 पद्मिनी—पद्मचारिणी
 पद्मिनी—हस्ती
 पद्मी—हस्ती
 पद्मोत्तरम्—कुसुम्भम्
 पद्मम्—मूलम्
पद्मसः ३७३
 पद्मसः ४३३
 पद्मगः ४३१, ४३२
 पद्मगः—सर्पः
 पद्मगी—सर्पिणी
पद्मस्या ४२१
 पद्मस्या ४३५
 पद्मस्या—कुटुम्बिनी
 पद्मस्या—क्षीरकाकोली
 पद्मस्वलः—छागलः
 पद्मस्विनी—क्षीरकाकोली
 पद्मस्विनी—क्षीरतुम्बी
 पद्मस्विनी—क्षीरविदारी
 पद्मस्विनी—छागलः
 पद्मस्विनी—दुग्धकेनी
 पद्मस्विनी—बलीवर्दः
 पद्मस्विनी—महिषः
 पद्मः ४३६
 पद्मः कन्दा—क्षीरविदारी
 पद्मः क्षीरम्—पलाशगन्धा
 पद्मः—दुग्धम्
 पद्मः—पानीयम्
 पद्मः फेनी—दुग्धफेनी
 पद्माक्षः ४३७
 पद्मोत्तरः—स्तनः
पद्मोधिजम् ४२१
 पद्मोधिजम्—समुद्रकेनम्
 पद्मोधिः—पानीयम्
 पद्मोन्यन्—दधि

पद्मोलता—क्षीरविदारी
 पद्मोविदारिका—क्षीरविदारी
 पद्मोष्णिजाता—सरस्वती
पद्मोष्णी ३८३
 पद्मोहेतुः—दधि
 परपुष्टः—आम्रः
 परपुष्टः—कोकिलः
 परपुष्टा—कोकिलः
 परभृतः—कोकिलः
 परभृता—कोकिलः
 परमेष्ठिनी—ब्राह्मी
 पराक्पुष्पी—अपामार्गः
 परागपुष्पः—कदम्बः
 परागम्—पद्मकेसरम्
 परागः—मकरन्दः
 परापरम्—परुषकम्
परार्धम् ३०४
 परावरम्—परुषकम्
 पराश्रयः—अतिमुक्तः
 पराहः—अहोरात्रादयः
 परिणामजम्—पाकजम्
 परिणता—भर्ता
 परिपालकः—तित्तिरिः
 परिपिष्टकम्—सीसकम्
 ”
परिपेल्लम् १०७
 परिप्रवम्—परिपेल्लम्
 परिमण्डलमध्यास्थि—परुषकम्
 परिमण्डलम्—परुषकम्
परिमलः ३२७
परिमाणम् ४१८
 परिवेल्लवम्—जलमुस्तम्
 परिव्राजी—श्रावणी
 परिव्याधः ४३७
 परिव्याधः—कार्णिकारः
 परिव्याधः—वानीरः
 परिमृता—सुरा
 परु—परुषकम्
 परुषम्—परुषकम्

परुः—अङ्गुल्यादीनि
 परुः—परुषकम्
 परुः—वंशाग्रम्
परुषकम् १८०
 परुषम्—परुषकम्
 परोष्णी—तैलपा
पर्जन्यः ४२५
 पर्जन्या—दारुहरिद्रा
 पर्णचोरकः—चोरकः
 पर्णभेदिनी—प्रियङ्गुः
पर्णमृगाः २८६
 पर्णलता—बहुला
 पर्णवल्ली—पलाशी
पर्णशिरा ३२६
पर्णम् ३२६
 पर्णः—किशुकः
 पर्णोसः—कुटेरकः
 पर्णिका—पृष्ठिपर्णीविशेषः
 पर्णी—पृष्ठिपर्णी
पर्पटकः ४२१
 पर्पटकः—पर्पटः
 पर्पटद्रुमः—कुम्भीरः
पर्पटः १६
 पर्पट्टपादिका—दधिपुष्पा
 पर्वततृणम्—तृणाढ्यम्
 पर्वतमोचा—गिरिकदली
 पर्वतवासिनी—आकाशमांसी
पर्वतः १३३
 पर्वताश्रयः—महाशृङ्गः
 पर्व—तिथिः
 पर्वतोद्भूतम्—अभ्रकम्
 पर्वमूला—श्वेता
 पर्ववल्ली—दूर्वा
 पर्व—वंशाग्रम्
 पर्वसंधिः—अङ्गुल्यादीनि
 पलक्या—पालक्यम्
पलङ्कः ४२२
पललम् ३८८
 पललम्—आमिषम्

वर्णानुक्रमणिका ।

७९

पललः ४३६
 पलम् ४२८, ४३६
 पलम्—आमिषम्
 पलम्—औषधप्रमाणम्
 पलंकषः—कण्ठगुग्गुलुः
 पलंकषा ४३९
 पलंकषा—क्षुद्रगोक्षुरः
 पलंकषा—गुग्गुलुः
 पलंकषा—निष्पावः
 पलंकषा—महाध्रावणिका
 पलंकषा—लाक्षा
 पलम्—पलादयः
 पलम्—विघटिकादयः
 पलाण्डुः १४८, ४२३
 पलाण्डुः ४३२
 पलाण्डुवन्तरम् ४२९
 पलादयः ४१५
 पलाशकः—ब्रह्मवृक्षः
 पलाशगन्धा ८१
 पलाशवर्णा—अश्वगन्धा
 पलाशलोहिता ३५३
 पलाशम्—तमालपत्रम्
 पलाशम्—पर्णम्
 पलाशः ४२७, ४३८
 पलाशः—किशुकः
 पलाशः—पत्रकः
 पलाशः—पुष्करम्
 पलाशः—पूर्वा ३२७
 पलाशः—मघा ३२७
 पलाशः—आशिकः
 पलाशः—वकपुष्पम्
 पलाशः—विप्रप्रिया
 पलाशः—शडी
 पलाशारूपा—नाडीहिङ्गुः
 पलाशा—नाडीहिङ्गुः
 पलाशान्ता—गन्धपलाशः
 पलाशिकः ४२३
 पलाशिकः ४२८
 पलाशिका—पलाशी

पलाशिका—शडी
 पलाशिनी—पशिनी
 पलाशी ३३३
 पलाशी—लाक्षा
 पलितम् ४००
 पलितम् ४२७
 पलितम्—सरिचम्
 पलितम्—शैलेयम्
 पल्लवदुः—अशोकः
 पल्लवम्—पल्लवः
 पल्लवः ३२६
 पल्लवः—मत्स्यः
 पल्लिका—पल्ली
 पल्लिवाहः ३६२
 पल्ली ४०३
 पल्लवावासः—कच्छपः
 पवनः—मञ्जरः
 पवनः—वायुः
 पवनी—वनबीजपूरकः
 पवनेष्टः—निम्बः
 पवमानः—वायुः
 पवित्रकः—उदुम्बरः
 पवित्रकः—दमनम्
 पवित्रकः—पिप्पलः
 पवित्रकः—मृदुदर्भः
 पवित्रधान्यम्—अक्षता
 पवित्रम् ४३१
 पवित्रम्—घृतम्
 पवित्रम्—मधु
 पवित्रः—पुत्रजीवः
 पवित्राद्यम्—कालीयकम्
 पवित्रा—पिप्पलः
 पवित्रा—हरिद्रा
 पविः—हीरकम्
 पशुमोहिनिका—कट्वा
 पशुलोहितपः—मशकः
 पशुः—छागलः
 पशुः—भेडः
 पश्चिमवातगुणाः ४१८

पश्चिमवातः ४१८
 पश्चिमा ४१८
 पा.
 पाकजम् ४०९
 पाकलम्—कुष्ठम्
 पाकः—बालसामान्यनामानि
 पाकः—व्रीहिः
 पाक्यजम्—नीलकाचोद्भवम्
 पाक्यम् ४२३
 पाक्यम् ४३९
 पाक्यः—यवक्षारः
 पाची ३७१
 पाटलम्—कटुणम्
 पाटलः ४३१
 पाटलः—पुंनागः
 पाटला २९
 पाटला ४२८, ४३६, ४३७, ४३९,
 ४३९
 पाटलापुष्पवर्णकः—पद्मकः
 पाटलापुष्पसंनिभम्—पद्मकः
 पाटला—व्रीहिः
 पाटला—शालिः
 पाटलः—मुष्ककः
 पाटली ३४३
 पाटली ४२६, ४२७, ४३०
 पाटली—कटुभी
 पाटली—काष्ठपाटला
 पाटली—पाटला
 पाटलीपुष्पम् ४३६
 पाटली—सितपाटलिः
 पाटवम्—कुशलम्
 पाटवम्—कुष्ठम्
 पाटवार्ता—गोराटिका
 पाठा २०
 पाठा ४३३, ४३९
 पाठिका—पाठा
 पाठिका—पाठा
 पाठिनः—चित्रकः

पाठिः—चित्रकः	पातालगङ्गा—वत्सादनी	पारदः—रसम्
पाठी—चित्रकः	पातालनिलयः—सर्पः	पारदः—रसः
पाठीनः—मत्स्यः	पातालवासिनी—बहुला	पारदीयम्—पारदः
पाठीरः—चित्रकः	पायः—पानीयम्	पारशवम्—लोहम्
पाणिजः—नखम्	पाथोजम्—कमलम्	पारसीकः—घोटः
पाणिजाः—नखम्	पाथोधिः—पानीयम्	पारापतः—पारावतः
पाणिमर्दकम्—करमर्दकम्	पाथोरुहम्—कमलम्	पारावतपदी ४३७
पाणिमर्दः—करमर्दकम्	पादपरुहा—वन्दका	पारावतपदी—काकजङ्घा
पाणिरुहः—नखम्	पादपः—वृक्षः	” ”
पाणिः—द्वस्तः	पादरोहिणः—वटः	पारावतपदी—तेजस्विनी
पाण्डवः—अर्जुनः	पादवल्मीकम्—क्षीपदम्	पारावतः २९६
पाण्डवी—शकुनी	पादस्फोटः ४०९	पारावतः ४३०
पाण्डुकः—पटोलः	पादम्—व्याघ्रनखम्	पारावतः—प्रतुदाः
पाण्डुतरुः—धवः	पादः—पार्थिवः	पारानारः—पानीयम्
पाण्डुपत्नी—रेणुका	पादः—प्रत्यन्तगिरिः	पारिजातकः—पारिभद्रः
पाण्डुपुत्री—रेणुका	पादः—मूलम्	पारिजातः ४३९
पाण्डुफलम् ४२२	पादाग्रम्—पार्थिवः	पारिजाता—तेजस्विनी
पाण्डुफलः—पटोलः	पादिनः २८७	पारिभद्रकम्—कुष्ठम्
पाण्डुफला—चिर्मटम्	पादिनः—अनृपाः	पारिभद्रकः ४३९
पाण्डुफली—पाटली	पानम् ४१२	पारिभद्रकः—निम्बः
पाण्डुभूमिः—भूमिभेदः	पानात्वयः—तृष्णादयः	पारिभद्रः ३५७
पाण्डुमृत्—खटिनी	पानीयचूर्णकम्—वालुका	पारेवतकम्—पालेवतम्
पाण्डुमृत्तिका—खटिनी	पानीयम् २५५	पारेवतम्—पालेवतम्
पाण्डुरद्रुमः—कुटजः	पानीयालुः ३४९	पार्थः ४२८
पाण्डुरफली—पाटली	पानीयाश्वा—यत्नजा	पार्थः—अर्जुनः
पाण्डुरः—जुर्णा	पापघ्नः—तिलः	पार्थिवम्—तगरम्
पाण्डुरः—धवः	पापचेलिका—पाठा	पार्थिवः—क्षत्रियः
पाण्डुरागः—दमनम्	पापनाशिनी—शमी	पार्थिवः—तगरम्
पाण्डुरा—मापपर्णा	पापवेलिका—पाठा	पार्वणफलादि ४१५
पाण्डुरेक्षुः—इक्षुः	पामपाम—संचार्यादयः	पार्वतः—किराततित्तः
पाण्डुरोगः—पाण्डुः	पामा ४०८	पार्वती ४२२
पाण्डुः ४०८	पामा—संचार्यादयः	पार्वती—चतुष्पत्री
पाण्डुः—पटोलः	पायरी—उत्तरा	पार्वती—धातुकी
पाण्डुः—पटोलः	पायसः—श्रीवेष्टकः	पार्वती—प्रतरीकः
पाण्डुः—पर्वटः	पायुः—ककुन्दरादीनि	पार्वतीयः—आक्षोडः
पाण्डुः—पारावतः	पारदः २१३	पार्वतावा—पद्मकः
पाण्डुः—प्रतुदाः	पारदः ४२७, ४३९	पार्वती—सैहली
पातः—कृकरः	पारदः—महारसाः	पार्वतेया—जिह्मिणी
पातः—सर्पः		पार्थकम्—पार्थस्थि

वर्णानुक्रमणिका ।

८१

पार्श्वम् ३९७

पार्श्वस्थि ४०१

पार्थिवः ३९९

पालकम्—शालिपर्णाविशेषः

पालकः—चित्रकः

पालकाख्याः—निष्पावः

पालक्यम् ३५३

पालिका—प्रतरीकः

पालिनी—त्रायमाणा

पालिन्दः—कुन्दुरुः

पाली—चित्रकः

पालेवतम् १८१

पालेवतम् ४३७

पावकम्—कुसुम्भम्

पावकः—कालः

पावकः—चित्रकः

पावनध्वनिः—शङ्खः

पावनः—पीतमृद्गराजः

पावनः—रुद्राक्षः

पावनी—बलीवदः

पावनी—रोचना

पावनी—सुरसा

पाशगडः—टिकः

पाशुपतः—बुकः

पाशुपतः—वसुकः

पाषाणकदली—काष्ठकदली

पाषाणगन्धरः ४३६

पाषाणगैरिकम्—गैरिकम्

पाषाणभेदकः ३६

पाषाणः—प्रावा

पाषाणान्तकः—अस्मन्तकः

पांशुकम्—कासीसम्

पांशुलवणम् ४४०

पांशुलवणम्—उद्भिदम्

पांशुः—पपटः

पांसवक्षारम्—उद्भिदम्

पांसवम्—उद्भिदम्

पांसुलः—लावः

पांसुला—केतकीद्वयम्

पांसुला—रजस्वला

पि.

पिकवान्धवः—आम्रः

पिकभक्षा—जम्बूः

पिकरागः—आम्रः

पिकः ४२६

पिकः—कलभवल्लभः

पिकः—कोकिलः

पिकः—प्रतुदाः

पिकानन्दः—वसन्तः

पिकी—कोकिलः

पिकेक्षणः—कोकिलाक्षः

पिङ्गमूलम्—गृञ्जरम्

पिङ्गलनामकम्—तुरुष्कः

पिङ्गललोहम्—रीतिका

पिङ्गलम्—रीतिका

पिङ्गलः—क्षुद्रोलूकः

पिङ्गलः—लोमशबिडालः

पिङ्गला ४२६

पिङ्गलाक्षः—क्षुद्रोलूकः

पिङ्गला—धूसरी

पिङ्गला—रीतिका

पिङ्गला—रोचना

पिङ्गला—हरिद्रा

पिङ्गसारम्—हरितालम्

पिङ्गम्—बालकम्

पिङ्गम्—हरितालम्

पिङ्गः—गोमेदकः

पिङ्गः—सूषकः

पिङ्गः—रीतिका

पिङ्गा ४२२

पिङ्गा ४३३

पिङ्गा—रोचना

पिङ्गालम्—गृञ्जरम्

पिङ्गा—वंशरोचना

पिङ्गा—हरिद्रा

पिचण्डः—कुक्षिः

पिचुमन्दः—किराततित्तः

पिचुमन्दः—निम्बः

”

पिचुः—कार्पासी

पिचटम्—त्रपु

पिच्छकः—चटी

पिच्छवाणः—रणगृध्रः

पिच्छलकः—धन्वनः

पिच्छलवीजम्—भवम्

पिच्छलसारः—शाल्मली

पिच्छलः—शाल्मली

पिच्छलः—श्लेष्मातकः

पिच्छला ४३६

पिच्छला—प्रतरीकः

पिच्छला—शली

पिच्छा—शाल्मली

पिच्छिलच्छदा—उपोदकी

पिच्छिलः—श्रीगन्धम्

पिच्छिला—उपोदकी

पिच्छिला—कोकिलाक्षः

पिच्छिला—वृश्चिका

पिच्छिला—शाल्मली

पिञ्जरकम्—हरितालम्

पिञ्जरम्—नागपुष्पम्

पिञ्जरम्—हरितालम्

पिञ्जः—कर्पूरः

पिञ्जानम्—सुवर्णम्

पिटका ४०८

पिण्डकन्दः—कन्दग्रन्थी

पिण्डकर्वुरः—सुनिप्रियः

पिण्डकम्—पिण्डमूलम्

पिण्डकम्—बोलम्

पिण्डकः—कन्दग्रन्थः

पिण्डकः—तुरुष्कः

पिण्डखजुरः—सुनिप्रियः

पिण्डखजुरिका—दीप्या

पिण्डखजुरी—दीप्या

पिण्डतैलकः—तुरुष्कः

पिण्डफला—कटुकालम्बुनी

पिण्डमुस्तः—मुस्ता

८२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

पिण्डमूलकम्—पिण्डमूलम्

पिण्डमूलम् १४१

पिण्डरोहिणकः—विकटतः

पिण्डसंज्ञकम्—हरितालम्

पिण्डहिङ्गु—नाडीहिङ्गुः

पिण्डम्—बोलम्

पिण्डम्—लोहम्

पिण्डा ४३८

पिण्डा—कस्तूरिका

पिण्डातकः—मदनः

पिण्डामृता—गुडूची

पिण्डायसम्—लोहम्

पिण्डालु—गुडूची

पिण्डालुः—कन्दमन्थी

पिण्डाङ्गा—नाडीहिङ्गुः

पिण्डिका—जङ्घा

पिण्डिका—श्वेताम्बी

पिण्डितः—तुरुष्कः

पिण्डिनी ४२७

पिण्डीतकः—मदनः

पिण्डीतगरकम्—तगरम्

पिण्डीपुष्पः—अशोकः

पिण्डी—मदनः

पिण्याकम् ४२५

पिण्याकम् ४३६

पिण्याकः—तुरुष्कः

पिण्याकः—तैलकिटम्

पितृजोतम्—धान्यमाषः

पितृतर्पणपवित्रः—तिलः

पितृप्रसूः—आतपादयः

पितृप्रियः ४२७

पितृप्रियः—भृङ्गराजः

पित्तगुणाः ४१४

पित्तद्रावी—मधुजम्बीरः

पित्तद्रुमः—सरलः

पित्तभेषजम्—मसूरिका

पित्तारकम्—रक्तपित्तम्

पित्तलकम्—रीतिका

पित्तलम्—रीतिका

पित्तला—शालिपर्णी

पित्तवज्रभा—अतिविषा

पित्तशोणितम्—रक्तपित्तम्

पित्तम् २६२

पित्तम्—त्रिगुणाः

पित्तारिः—पर्पटः

पित्तारिः—बर्बरिकम्

पित्तारिः—लक्षा

पित्तास्रम्—रक्तपित्तम्

पित्ता—हरिद्रा

पित्त्यम्—मधु

पित्त्यः—धान्यमाषः

पित्नाकम्—अभ्रकम्

पित्तित्तुः—पक्षी

पित्पासा—तृष्णादयः

पिपीलकः—पिपीलिका

पिपीलः—पिपीलिका

पिपीलिका ४०४

पिप्पलः १८४

पिप्पलः—पुष्पम् ३२७

पिप्पलः—बोधिवृक्षः

पिप्पलिका—पिप्पलः

पिप्पलिः—शौण्डी

पिप्पली ८४,४२१

पिप्पली ४२८,४३०,४३१,४३७

४३८,४४०

पिप्पली—कटुका

पिप्पलीमूलम्—मूलम्

पिप्पली—वनादिपिप्पली

पिप्परिः—प्रक्षः

पियालः ४३६

पिशाची—गन्धमांसी

पिशितम्—आमिषम्

पिशिता—मांसी

पिशुनम् ४२४

पिशुनम्—कुङ्कुमम्

पिशुना—स्पृका

पिष्टकम्—पल्लम्

पिष्टिकोद्भवम्—पल्लशगन्धा

पिष्टोष्ठिः—श्वेताम्बी

पिष्टौष्ठिः—श्वेताम्बी

पिष्टौष्ठिः—श्वेताम्बी

पी.

पीटकम्—अभ्रकम्

पीडम्—शरीरम्

पीडिका—जङ्घा

पीतकद्रुमः—हरिद्रुः

पीतकरवीरकः—करवीरः

पीतकम्—अभ्रकम्

पीतकम्—कालीयकम्

पीतकम्—काष्ठाग्रह

पीतकम्—कुङ्कुमम्

पीतकम्—गृध्ननम्

पीतकम्—गुञ्जरम्

पीतकम्—दारहरिद्रा

पीतकम्—पद्मकः

पीतकम्—रीतिका

पीतकम्—सुवर्णम्

पीतकम्—हरितालम्

पीतकम्—हेममाक्षिकम्

पीतकः—किङ्किरातः

पीतकः—तूणिः

पीतकः—स्थोनाकः

पीतकः—हरिद्रुः

पीतकाष्ठम्—कालीयकम्

पीतकाष्ठः—हरिद्रुः

पीतकालिका—आवर्तकी

पीतकाला—आवर्तकी

पीतगन्धम्—कालीयकम्

पीतचन्दनम्—कालीयकम्

पीतचन्दनम्—दारहरिद्रा

पीततण्डुलः—सर्पतनुः

पीततण्डुलः—प्रियङ्गुः

पीततूणिकः—तूणिः

पीततैला—तेजस्विनी

पीतदारु—दारहरिद्रा

पीतदारुः ४४०

पीतदारुः—हरिद्रुः

वर्णानुक्रमणिका ।

८३

पीतदुग्धा—शीरिणी
 पीतदुः—दारहरिद्रा
 पीतदुः—सरलः
 पीतधरा—वज्रा
पीतनकः ४२२
 पीतनकः ४२८
 पीतनकः—आम्रातकः
 पीतनिर्गुण्डी ४३२
 पीतपादकः—स्योनाकः
 पीतपादः—टिट्टिभी
 पीतपादा—गोराटिका
 पीतपुष्पम्—आहुल्यम्
 पीतपुष्पः—कोविदारः
 पीतपुष्पः—चम्पकः
 पीतपुष्पा—आढकी
 पीतपुष्पा—आवर्तकी
 पीतपुष्पा—करका
 पीतपुष्पा—कोशतकी
 पीतपुष्पा—झिञ्जरीटा
 पीतपुष्पा—धामार्गवः
 पीतपुष्पा—महाबला
 पीतपुष्पी—ऐन्द्री
 पीतपुष्पीका—बालुकम्
 पीतपुष्पी—त्रपुसम्
 पीतपुष्पी—महाबला
 पीतपुष्पी—शणपुष्पी
 पीतप्रसवः—करवीरः
 पीतप्रसवः—धत्तूरः
 पीतफलः—कर्मरः
 पीतबीजा—मेथिका
 पीतभद्रकः—किङ्किरातः
पीतभृङ्गराजः १३६
 पीतमणिः—पुष्परागः
 पीतमण्डूकः—मण्डूकः
 पीतमाक्षिकम्—हेममाक्षिकम्
 पीतमुद्गः ४३६
 पीतमुद्रा—कुलित्यः
 पीतमूलकम्—गृञ्जरम्
 पीतयूथिका ४३९

पीतयूथिका—यूथिका
 पीतयूथी—यूथिका
 पीतरक्तः—पद्मकः
 पीतरक्तः—पुष्परागः
 पीतरम्भा—सुवर्णकदली
 पीतरागम्—सिक्थकम्
 पीतवर्णकम्—शीर्णवृत्तम्
 पीतवर्णम्—कालेयकम्
 पीतवृक्षः—स्योनाकः
 पीतसा—कर्केटी
 पीतसारकः—निम्बः
 पीतसारः—अङ्गोटः
 पीतसारः—तरुष्कः
 पीतस्फाटिकः—पुष्परागः
 पीतस्फोटः—संचार्यादयः
 पीतम्—कालीयकम्
 पीतम्—कुसुम्भम्
 पीतम्—पद्मकः
 पीतम्—पद्मकेसरम्
 पीतम्—हरितालम्
 पीतः—अङ्गोटः
 पीतः—गैरिपाषाणः
 पीतः—पुष्परागः
 पीतः—मत्स्यपित्तः
 पीतः—शाखोटः
 पीतः—सैरेयकः
पीता ४२१
 पीताङ्गः—मण्डूकः
 पीताङ्गः—स्योनाकः
 पीता—तेजस्विनी
 पीता—दारहरिद्रा
 पीता—प्रियङ्गुः
 पीताभम्—जौरकम्
 पीता—रोचना
 पीता—वनंबीजपूरकः
 पीता—शिशपा
 पीताम्भा—पुष्परागः
 पीता—सुवर्णकदली
 पीता—हरिद्रा

पीताङ्गम्—दारहरिद्रा
 पीतिका—कूष्माण्डिका
 पीतिका—यूथिका
 पीतिका—शतपुष्पा
 पीतिका—हरिद्रा
 पीतिः—पानम्
 पीनत्वदम्—बृंहणादिनामानि
 पीनसः—प्रतिशयायः
 पीनस्कन्धः—महिषः
 पीनस्कन्धः—सूकरः
 पीयूषम्—दुग्धम्
 पीलुकः—पीलुः
 पीलुनी—मूर्वा
 पीलुपत्रः—भोरटः
पीलुपर्णी ४२१
 पीलुपर्णी ४३७
 पीलुपर्णी—बिम्बी
 पीलुपर्णी—मूर्वा
 पीलुपुष्पः—भोरटः
पीलुः १७८
 पीलुः—कलभवल्लभः
 पीलुकः—तिन्दुकः
 पीवरा—अश्वगन्धा
 पीवरी—शतावरी
 पुगलः—मत्स्यः
 पुङ्गवः—कृषभः
 पुङ्गवः—बलीवर्दः
 पुच्छविपाणिका ४३५
 पुटकन्दः—कोलकन्दः
 पुटम्—जातीफलम्
 पुटम्—व्याघ्रनखम्
 पुटा—भद्रैला
 पुटालुः—कोलकन्दः
 पुण्डरीककः ४३०
पुण्डरीकम् १६४
 पुण्डरीकः—कुष्ठम्
 पुण्डरीकः—दमनम्
 पुण्डरीकः—व्याघ्रः
 पुण्डरीकम्—प्रपौण्डरीकम्

पुण्डर्यम् — प्रपौण्डरीकम्
 पुण्डर्यः — प्रपौण्डरीकम्
 पुण्ड्रकः ४२९
 पुण्ड्रकः — अतिमुक्तः
 पुण्ड्रकः — इक्षुः
 पुण्ड्रकः — तिलकः
 पुण्डः — इक्षुः
 पुण्डः — तिलकः
 पुण्डः — प्लक्षः
 पुण्ड्रेक्षुः ४२८
 पुण्यतृणः — मृदुदर्भः
 पुण्यदर्शनः — खञ्जरीटः
 पुण्या — अश्वगन्धा
 पुण्या — गङ्गा
 पुत्तिरसा — राण्णा
 पुत्रकन्दा — लक्ष्मणा
 पुत्रजीवकः ४३६
पुत्रजीवः ३६६
पुत्रदा ३३७
 पुत्रदा ४३०
पुत्रदात्री ३३३
 पुत्रदात्री ४२९
 पुत्रदात्री — वन्यककौटकी
 पुत्रदा — लक्ष्मणा
 पुत्रदा — सर्पतनुः
 पुत्रभद्रा — बृहन्नीवन्ती
 पुत्रशङ्गी — द्रवन्ती
 पुत्रश्रेणी — अजशङ्गी
 पुत्रश्रेणी — आखुकर्णी
 पुत्रश्रेणी — द्रवन्ती
 पुत्रम् ४३६
 पुद्रलः — आत्मा
 पुनर्नवः — कूरः
 पुनर्नवः — शालिशर्णी
पुनर्नवा ६२
 पुनर्नवा ४२७, ४२९, ४३०
 पुनर्नवा — कूरः
 पुनर्नवा — नीलपुनर्नवा
 पुनर्नवाः — नखम्

पुनर्नवाः — नखम्
 पुनर्वस् — वंशः
 पुन्नागः — तुङ्गम्
 पुन्नाटः — चक्रमर्दः
 पुन्नाडः — चक्रमर्दः
पुपालादि ३८९
 पुमान् — आत्मा
 पुमान् — पुनाभाः
 पुमान् — मानुषः
 पुरमथनवल्लभम् — दाहागुरु
 पुरम् ४२६
 पुरम् — दाहा
 पुरंघ्री — छ्री
 पुरम् — शरीरम्
 पुरः — गुरुगुलुः
 पुरः — पूर्वा दिक्
पुराणघृतम् २३८
 पुरासिनी — महाबला
 पुरीतत् — अन्नम्
 पुरीषम् — मूलम्
 पुरुषदन्तिका — मेदा
 पुरुषः — पुनागाः
 पुरुषः — मानवः
 पुरुषः — मोरटः
 पुलकम् — रुद्रकुष्ठम्
 पुलका — योधा
 पुलकी — कदम्बः
 पुलङ्गः — मत्स्यः
 पुष्करजटा — मूलम्
 पुष्करजम् — मूलम्
 पुष्करनाडी — पद्मचारिणी
 पुष्करपाणिका — पद्मचारिणी
 पुष्करमूलम् ४३७, ४३९
 पुष्करमूलम् — मूलम्
 पुष्करशिफा — मूलम्
 पुष्करसागरम् — श्वासारिः
पुष्करम् ४२५
 पुष्करम् ४२८, ४३७
 पुष्करम् — कमलम्

पुष्करम् — पानीयम्
 पुष्करम् — मूलम्
 पुष्करम् — रक्तपद्मम्
 पुष्करः — पुष्करम्
 पुष्कराह्वयम् — मूलम्
 पुष्करिणी — पद्मचारिणी
 पुष्करी — हस्ती
 पुष्टिदम् — बृहणादिनामानि
 पुष्टिदा — अश्वगन्धा
 पुष्टिदा — क्रादिः
 पुष्पकः — तिलकः
पुष्पकासीसम् ११९
 पुष्पकासीसम् ४२९
 पुष्पकेतुः — पुष्पाञ्जनम्
 पुष्पगन्धः — जूर्णा
 पुष्पगन्धा — शूधिका
 पुष्पजः — पुष्पद्रवः
 पुष्पजाती — वासन्ती
 पुष्पदूर्वसम् — कासीसम्
पुष्पद्रवः ३७२
 पुष्पनिर्थासकः — पुष्पद्रवः
 पुष्पन्ध्वः — भ्रमरः
 पुष्पफलम् ४३८
 पुष्पभेदकः ४२८
 पुष्पमञ्जरिका — इन्दीवरी
 पुष्पमासः — वसन्तः
 पुष्परसम् — मधु
 पुष्परसः ४३८
 पुष्परसः — मकरन्दः
 पुष्परसाह्वयम् — मकरन्दः
 पुष्परसाह्वयम् — मधु
पुष्परागः ३७८
 पुष्पलोलुपः — भ्रमरः
 पुष्पविशेषः ४२६
 पुष्पशून्यः — उदुम्बरः
 पुष्पसारः — पुष्पद्रवः
 पुष्पसारभा — कलिकारी
 पुष्पस्वेदः — पुष्पद्रवः
 पुष्पम् — कुसुमम्

वर्णानुक्रमणिका ।

८५

पुष्पम्—विषभेदः

पुष्पाञ्जनम् १२७

पुष्पाञ्जनम् ४४०

पुष्पाञ्जनम्—रीतिः

पुष्पान्तरम्—राजकन्या

पुष्पाम्बुजः—पुष्पद्रवः

पुष्पासवम्—मधु

पुष्पासवः ४२२

पुष्पाह्वा—शतपुष्पा

पुष्पिता—रजस्वला

पुष्पी—अर्कः

पुष्पी—केतकीद्वयम्

पुष्पम्—पिप्पलः

पुंनागः ३६८

पुंनामा—पुंनागः

पुंस्कन्दा—लक्ष्मणा

पुंस्त्वविग्रहः—भूतृणम्

पुंस्त्वविग्रहः—भूतृणः

पुंस्त्वम्—शुकम्

पू.**पूगफलम् १०३**

पूगवृक्षा—पूगफलम्

पूगम्—पूगफलम्

पूगः ४३६, ४३९

पूगः—पूगफलम्

पूगीफलम् ४२८

पूजितः—मेधिका

पूज्यमानकम्—जीरकम्

पूतगन्धः—वर्बरः

पूतद्रुः—किशुकः

पूतधान्यः—तिलः

पूतना ४२६

पूतना—गन्धमांसी

पूतना—हरातकी

पूतपत्री—सुरसा

पूतफलः—पनसः

पूतः—मृदुदर्भः

पूतः—विकङ्कतः

पूता—दूर्वा

पूतिकरञ्जः—उदकीर्यः

पूतिकर्णिकः—उदकीर्यः

पूतिकर्णी—बाकुची

पूतिकम्—मलम्

पूतिकः—करञ्जः

पूतिकः—लोमशविडालः

पूतिका—मक्षिका

पूतिकाष्टम्—देवदारुः

पूतिकाष्टम्—सरलः

पूतिकेसरः—लोमशविडालः

पूतिगन्धम्—त्रपु

पूतिगन्धः—इक्षुदी

पूतिगन्धः—गन्धकः

पूतिपत्रकः—उदकीर्यः

पूतिपत्रः—स्योनाकः

पूतिपर्णः—करञ्जः

पूतिपूरकः—प्रतरीकः

पूतिमयूरिका—अजगन्धा

पूतिफला—बाकुची

पूतिभृङ्गः—भ्रमरः

पूतिमारुतः—कर्कन्धूः

पूतिमारुतः—बिल्वः

पूतिमेदः—इरिमेदः

पूतिः—कतृणम्

पूतिः—मक्षिका

पूरकः ४३०

पूरकः—बीजपूर्णः

पूरकः—मातुलुङ्गः

पूराम्लम्—वृक्षाम्लम्

पूरणकः—तिलकः

पूरणबीजः—बीजपूर्णः

पूर्णमा ४१६**पूर्ववातगुणाः ४१८****पूर्ववातः ४१८**

पूर्वा—किशुकः

पूर्वा दिक् ४१८

पूर्वाभाद्रपदा—आश्रः

पूर्वाषाढा—वेतसः

पृ.

पृथक्परिणका—मूर्वा

पृथक्पर्णी—पृष्टिपर्णी

पृथक्पर्णी—मूर्वा

पृथग्बीजः—भालातकः

पृथाजः—अर्जुनः

पृथिवी—अवनी

पृथुकन्दकः—गुण्डः

पृथुकः—बालसामान्यनामानि

पृथुका ४३६

पृथुकाः ३८८

पृथुच्छदः—आक्षोडः

पृथुच्छदः—मृदुपत्रः

पृथुपलाशिका—शडी

पृथुफलः—वदरम्

पृथुबीजकः—मसूरिका

पृथुरोमा—मत्स्यः

पृथुलः—मृदुलः

पृथुला—गुण्डासिनी

पृथुला—हिङ्गुपत्री

पृथुशिम्बः—स्योनाकः

पृथुशिम्बी ४२६

पृथुस्कन्धः—सूकरः

पृथुः—अवनी

पृथुः—उपकुक्षी

पृथुः—मसूरिका

पृथुः—हिङ्गुपत्री

पृथ्वी ४२९

पृथ्वी—अवनी

पृथ्वी—उपकुक्षी

पृथ्वीका ४२८

पृथ्वीका ४३८

पृथ्वीका—उपकुक्षी

पृथ्वीका—भद्रैला

पृथ्वीका—हिङ्गुपत्री

पृथ्वी—बीजम्

पृथ्वी—पञ्चभूतानि

पृथ्वी—पुनर्नवा

पृथ्वी—भद्रैला

८६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

पृथ्वी—श्वेतमन्दारः
 पृथ्विपर्णिका—कलशी
 पृथ्विपर्णी ४४०
 पृथ्विपर्णी—पृथ्विपर्णी
 पृथ्विपर्णी—ब्रह्मपर्णी
 पृथतः—जङ्घालाः
 पृथतः—मृगः
 पृथदन्धः—बायुः
पृथ्विपर्णी २३
 पृथ्विपर्णी ४४०
पृष्ठप्रन्थिः ४०९
 पृष्ठदृष्टिः—ऋक्षः
 पृष्ठदृष्टिः—काकः
 पृष्ठशृङ्गकः—भेडः
पृष्ठम् ३९७
पृष्ठास्थि ४०१
 पे.

पेऊ ३४८
 पेचः २९८
 पेयम् ३११
 पेयम् ४२५
 पेयम्—पथ्यभेदाः
पेरोजम् ३८१
 पेसी—मोसी

पै.

पैतिकः—साधारणव्याधिः

पो.

पोटगलः ४३७
 पोडगलः—नलः
पोटा ३९३
 पोतकः—बालसामान्यनामानि
 पोतका—पोतकी
पोतकी १६८
 पोतकी—शकुनी
 पोतशालिः—व्रीहिः
 पोतासः—कर्पूरः
 पोतिका—मूलपोती
 पोतिका—शतपुष्पा

पोत्रायुधः—सूकरः
 पोत्री—सूकरः
 पोथवर्तिका—वर्तकः
 पोथ्यम्—बृंहणादिनामानि
पौ.

पौण्डर्यम्—प्रपौण्डरीकम्
 पौण्डकः—इक्षुः
 पौण्डकः—लावः
 पौतिकम्—मधु
 पौतिकम्—मधु
 पौतिका—शतपुष्पा
 पौमतम्—बोलम्
 पौरम्—कतृणम्
 पौरम्—बोलम्
 पौरुषम्—व्यामः
 पौरुषम्—शुकम्
 पौर्णमासी—पूर्णमा
पौषः ४१७
 पौषिकः—पौषः
 पौष्करम् ४३०
 पौष्करम्—मूलम्
 पौष्यम्—मकरन्दः
 पौषिकम्—पुष्पाञ्जनम्

प्र.

प्रकाण्डरहितमहीजः ३२७

प्रकाण्डः—आस्कन्धा
 प्रकाशम्—कांस्यम्
 प्रकीर्यकः—करञ्जः
 प्रकीर्यकः—रीठा
 प्रकीर्यः—उदकीर्यः
 प्रकीर्यः—करञ्जः
 प्रकीर्यः—तपस्वी
 प्रकीर्यः—रीठाकरञ्जः

प्रकृतयः २६३**प्रकृतिः ४०१**

प्रकोष्ठः—हस्तमूलादीनि
 प्रगण्डकः—हस्तमूलादीनि
 प्रगेतनम्—कालत्रयम्
 प्रगे—प्राप्तः

प्रग्रहः—कर्णिकारः
 प्रग्रहः—व्याधिधातः
 प्रचण्डः—करवीरः
 प्रचण्डा—दूर्वा
 प्रचलाकः—मयूरः
 प्रचलाकी—मयूरः
 प्रचीबला—काकजङ्घा
 प्रजादा—पुत्रदा
 प्रज्ञा—बुद्धिः
 प्रतरीकतमा—प्रतरीकः
प्रतरीकः २३१

प्रतना—गोजिहवा
 प्रतलः—उत्सङ्गादीनि
 प्रतानिका—प्रसारणी
 प्रतानिका—सारिवा
 प्रतानिनी—लता
 प्रतापनः—राजार्कः
 प्रतापः—अर्कः
 प्रतापः—शुक्रार्कः
 प्रतिगन्धा—बाकुची
 प्रतिजिहवा—उपजिहवा
प्रतिदिनस्थमृतुपदकम्

४१७

प्रतिपत्—तिथिः
 प्रतिपत्तिः—बुद्धिः
 प्रतिपत्—बद्धिः
 प्रतिपन्नफल—कुडुहुषी
 प्रतिपर्णी—इवन्ती
 प्रतिभा—बुद्धिः
 प्रतिमूषिका—दीर्घतुण्डी
 प्रतिविषम्—मसूरः
 प्रतिविषा ४२८
 प्रतिविषा—अतिविषा

” ”
 प्रतिविषा—मसूरः
 प्रतिविषासमायुक्ता ४३०
प्रतिश्यायः ४०८

प्रतिष्ठा—अवनी
 प्रतिष्ठितः—कच्छपः

वर्णानुक्रमणिका ।

८७

प्रतिसूर्यः—सरटः
 प्रतिसोमा—सौम्या
 प्रतिहासः—करवीरः
 प्रतीकः—अवयवः
 प्रतीची ४३२
 प्रतीची—पश्चिमा
 प्रतीपदशिनी—छी
प्रतुदाः २८६
 प्रतुदः—प्रतुदाः
 प्रत्यक्—पश्चिमा
 प्रत्यक्पुष्पी—अपामार्गः
 प्रत्यक्श्रेणिः—आखुपर्णी
 प्रत्यक्श्रेणी ४३७
 प्रत्यक्श्रेणी—आखुकर्णी
 प्रत्यक्श्रेणी—द्रवन्ती
 प्रत्यक्श्रेणी—सुतश्रेणी
प्रत्यन्तगिरिः ३२४
 प्रत्यरिमेदकः—इरिमेदः
 प्रत्यवसानम्—भोजनम्
 प्रत्युषः—प्रातः
 प्रत्युषः—प्रातः
 प्रथमा—तिथिः
 प्रदीपनः—विषमेदः
प्रदीपस्वरूपम् ३१४
 प्रदेशः—भूमिमेदः
 प्रदेशिनी—अङ्गुल्यादीनि
 प्रदेशः—आतपादयः
 प्रद्योतः—आतपादयः
 प्रधानम्—प्रकृतिः
 प्रधानः—वायुः
 प्रपथ्या—हरीतकी
 प्रपदम्—पार्णिः
 प्रपलवः—अशोकः
 प्रपाणिः—करतलम्
 प्रपातः—कटकः
 प्रपुन्नाटः—चक्रमर्दः
 प्रपुन्नाडः—चक्रमर्दः
प्रपौण्डरीकम् ११४
 प्रफुल्लम्—विकसितम्
 प्रबला—प्रसारणी

प्रबोधनी—धन्वयासः
 प्रभन्नः—वायुः
 प्रभद्रः—निम्बः
 प्रभद्रा—प्रसारणी
 प्रभा—आतपादयः
 प्रभाकरः—आतपादयः
 प्रभाकीटः—खद्योतः
 प्रभातकम्—प्रातः
 प्रभायुक्ता—बाकुची
 प्रभिन्नः—हस्ती
 प्रभुः—पारदः
 प्रभदवनम्—उद्यानम्
 प्रमदा—छी
 प्रमीला—तन्द्रा
प्रमेहः ४०९
 प्रमोदिनी—मल्लिका
 प्ररोहः—उद्भेदः
 प्रलम्बः—भूतृणः
प्रलयः ४१०
 प्रलीनता—प्रलयः
 प्रवयाः—वृद्धनामानि
 प्रवरम्—अगरु
प्रवरौ ४२६
 प्रवालकम्—प्रवालम्
प्रवालम् २१८
 प्रवालः—पल्लवः
 प्रवालः—प्रवालम्
 प्रवासिनी—व्रीहिः
 प्रवाहिका—प्रहणी
 प्रवाहोत्था—वालुका
 प्रवेष्टः—बाहुः
 प्रवजिता—श्रावणी
 प्रशस्ता—मृत्तिका
 प्रसन्ना—सुरा
 प्रसरम्—एलवालुकम्
 प्रसवबन्धनम्—वृन्तम्
 प्रसवः—कुसुमम्
 प्रसवः—सैरेयकः
प्रसहाः २८७
 प्रसाधिका—व्रीहिः

प्रसारणी ६६

प्रसारिणी—रक्तपादी
 प्रसारिणी—राजबला
 प्रसारिणी—प्रसारणी
 प्रसूका—घोटः
 प्रसूनम्—कुसुमम्
 प्रसूः—घोटः
 प्रसृतः—उत्सङ्गादीनि
 प्रसृता—जङ्घा
 प्रस्तरः—प्रावा
 प्रस्तरिणी—गोळोमिका
प्रस्तावना ३१९
 प्रस्थकुसुमः—जम्बीरः
 प्रस्थवान्—पर्वतः
 प्रस्थः—कटकः
 प्रस्थः—धान्यमानम्
 प्रस्त्रवणम्—दुग्धम्
 प्रस्त्रावः—मूत्रम्
 प्रहरकुटुम्बी—कुटुम्बिनी
 प्रहरजाया—कुटुम्बिनी
प्रहरः ४१५
 प्रहरः—पलादयः
 प्रहसनी—वासन्ती
 प्रहस्तकः—उत्सङ्गादीनि
 प्रह्लादी—विश्वप्रन्थिः
प्रा.
प्राग्रम् ३२६
 प्राचीना—पाठा
प्राचीनामलकम् ५२
 प्राचीनारङ्गम्—प्राचीनामलकम्
 प्राची—पूर्वा दिक्
 प्राज्ञः—पण्डितनामानि
 प्राज्ञः—शुकः
 प्राणदम्—रक्तम्
 प्राणदः—जीवकः
 प्राणदा—कृद्धिः
 प्राणदा—महाराष्ट्री
 प्राणदा—हरीतकी
 प्राणप्रदः—रसः

प्राणहारकम्—अमृतम्

प्राणः—आत्मा

प्राणः—वायुः

प्राणिमाता—पुत्रदा

प्रातः ४१५

प्रातिका—जघा

प्रादेशः—प्रादेशायकुलिनामानि

प्रादेशायकुलिनामानि

३९९

प्रावृत्—वर्षाः

प्रावृडत्ययः—शरत्

प्रावृषायणी ४३५

प्रावृषेण्यः—कदम्बः

प्रावृषेण्यः—कुटजः

प्रावृषेण्या—कपिकच्छः

प्रावृषेण्या—कूरः

प्रावृषम्—बृहस्पति

प्रावृष्यः—कदम्बः

प्रावृष्यः—कुटजः

प्रावृष्यः—विकण्टकः

प्राहम्—प्रातः

प्राहवः—अहोरात्रादयः

प्राशुः—कर्पूरः

प्राशुः—तालः

प्रि.

प्रियकः ४३९

प्रियकः—अशनः

प्रियङ्गुकः—कटुः

प्रियङ्गुकः—प्रिया

प्रियङ्गुः ९७, २२५

प्रियङ्गुः ४३२, ४३४, ४३६, ४३६,

४३७, ४३७, ४३८, ४३९

प्रियजीवः—स्थोनाकः

प्रियदर्शनः—क्षीरी

प्रियदर्शनः—शुकः

प्रियवल्ली—प्रियङ्गुः

प्रियवादिनी—गौराटिका

प्रियशालकः—अशनः

प्रियशालः—किराततिक्तः

प्रियंकरी—कासघ्नी

प्रियंकरी—बृहज्जीवन्ती

प्रियंकरी—लक्ष्मणा

प्रियंवदा—जार्ती

प्रियः—उदकीर्यः

प्रियः—जीवकः

प्रियः—भर्ता

प्रिया ४२१, ४२५

प्रिया ४३०, ४३३, ४३४

प्रिया—प्रियङ्गुः

प्रिया—भार्या

प्रिया—मल्लिका

प्रियाम्बुः—आम्रः

प्रियालकः—प्रियालः

प्रियालम्—प्रियालः

प्रियालः १८३

प्रियाला—द्राक्षा

प्रिया—वार्षिकी

प्रिया—सुरा

प्रिया—स्त्री

प्री.

प्रीणनम्—बृहणादिनामानि

प्रीणसः—खड्गः

प्रे.

प्रेक्षा—बुद्धिः

प्रेक्षावान्—पण्डितनामानि

प्रौ.

प्रौढः—पण्डितनामानि

प्रौढा—मध्यमा

प्रौष्ठपदः—भाद्रपदः

प्रु.

प्रुक्षवृक्षः—पायरी

प्रुक्षसमुद्रवा—सरस्वती

प्रुक्षः १८५

प्रुक्षः ४२७, ४३०, ४३२, ४३५

४३९

प्रुक्षः—पूर्वा

प्रुक्षः—पूर्वः

प्रुक्षः—शुक्ली

प्रुक्षकः—प्रुक्षः

प्रुक्षगः—मर्कटः

प्रुक्षगः—क्षुद्रसारसाः

प्रुक्षङ्गः—मर्कटः

प्रुक्षङ्गः—प्रुक्षः

प्रुक्षङ्गः—मर्कटः

प्रुक्षम्—परिपेक्षम्

प्रुवः ४२४

प्रुवः—प्रुक्षः

प्रुवः—मण्डूकः

प्रुवः—मर्कटः

प्रुवः—हसः

प्रुवाः २८७

प्रुवाः—अनूपाः

प्री.

प्रीहशत्रुः—हपुषा

प्रीहा—गुल्मः

फ.

फज्जादिशाकम् ३५५

फज्जिका ३५५

फज्जी ४२४, ४२५

फज्जी ४२६

फज्जी—जीर्णदारुः

फज्जी—वृद्धदारुः

फज्जी—भार्गी

फटिका—सौराष्ट्री

फणिचम्पकः—चम्पकः

फणिजिह्वा—सहस्रवीर्या

फणिजिह्विका ४२९

फणिजकः—जम्बीरः

फणिलता—बहुला

फणिवल्ली—बहुला

फणिहल्ली—महासुगन्धा

फणिहूत—धन्ववासाः

फणी—जम्बीरः

फणी—सर्वः

फणी—सर्पिणी

फलकाण्डवः—दाडिमः

वर्णानुक्रमणिका ।

८९

फलकान्तारी—काकोदुम्बरिका
 फलचोरकः—चोरकः
 फलत्रयम्—त्रिफला
 फलत्रिकम्—त्रिफला
 फलद्रुमः—श्रीवेष्टकः
 फलपुष्पा—दीप्या
 फलपूरकः—बीजपूर्णः
 फलप्रियः—काकः
 फलप्रिया—प्रियङ्गुः
 फलमुख्या—अजमोदा
 फलवान्—फलितवृक्षः
 फलवृक्षकः—पनसः
फलशाडवः ४२२
 फलशाडवः—दाडिमः
 फलशाण्डवः—फलशाडवः
 फलशैशिरः—वदरम्
 फलसंभारी—काकोदुम्बरिका
 फलस्नेहः—आक्षोडः
 फलस्त्रावुः—जलदः
फलम् ३२७
 फलम् ४२६, ४३६
 फलम्—अङ्गोलकम्
 फलम्—जार्तीफलम्
 फलम्—विषभेदः
 फलः—मदनः
 फलाब्ज्या—काष्ठकदली
 फला—धामार्गवः
 फलाम्लकम्—वृक्षाम्लम्
 फलाम्लः—अम्लः
 फला—वृन्ताकी
 फलिका—निष्पावी
फलितवृक्षः ३२५
 फलिनः—पनसः
 फलिनः—फलितवृक्षः
 फलिनी ४३०
 फलिनी—निष्पावी
 फलिनी—प्रियङ्गुः
 फली—फलितवृक्षः
 फलेग्रहिः—फलितवृक्षः

फलेरुहा—काष्ठपाटला
 फलेरुहा—सितपाटलिः
 फलोत्तमा—उत्तरापथिका
 फल्गुनी—काकोदुम्बरिका
 फल्गुवाटिका—काकोदुम्बरिका
 फल्गुवृन्ताकः—स्योनाकः
 फल्गुः—काकोदुम्बरिका

फा.

फाङ्गी—भागी
फाल्गुनः ४१७
 फाल्गुनः—अर्जुनः

फु.

फुल्लम्—कुसुमम्
 फुल्लम्—विकसितम्

फे.

फेनदुग्धा—दुग्धफेनी
 फेनम्—समुद्रफेनम्
 फेनः—समुद्रफेनम्
 फेना—सातला
 फेनिलम्—वदरम्
 फेनिलः—वदरम्
 फेनिलः—रीठाकरजः
 फेरण्डः—शृगालः
 फेरवः—शृगालः
 फेरुः—शृगालः

फो.

फोडालुः—फोण्डालुः
फोण्डालुः ३४९

व.

वकमङ्गरी—अशोकः
वकः ४०५
 वकः—प्लवाः
 वकः—वुकः
वकुलः २०२
 वकुलः ४२२, ४३०, ४३०
 वकुलः—सिन्धुपुष्पम्
 वकुला—कटुका
 वकोटः—वकः

वदुः—वालसामान्यनामानि
 वदरफली—वदरम्
वदरम् १८९
 वदरम् ४३७, ४३८
 वदरः—कर्कन्धूः
 वदरः—देवसर्षपकः
 वदरः—वदरम्
 वदरा ४३९
 वदरिका—घोण्टा
 वदरिवल्ली—वदरम्
 वदरी ४३९
 वदरी—कपिकच्छूः
 वदरी—कार्पासी
 वदरीपत्रम्—नखम्
 वदरी—वदरम्
 वद्धमुष्टिः—रत्निः
 वद्धरसालः—राजाग्रः
 वधिरः—भूतणम्
 वधिरः—भूतणः
 वध्रीणसः—खड्गः
 वन्धुजीवः—वन्धूकः
 वन्धुरः—कृषभः
 वन्धुरः—हंसः
 वन्धूकपुष्पकः—अशनः
वन्धूकः ३७०
 वच्चुली—विशाखा ३२७
 वधुधातुः—सुवर्णगैरिकम्
 वधूः—गुहाशयाः
 वधूः—शितिवारः
 वक्त्रः—छागलः
 ” ”
 वर्चरकम्—वर्चरकम्
 वर्चरनदी—शोणजलगुणाः
 वधरम्—कालीयम्
 वधरम्—वालम्
 वधरम्—हिङ्गूलम्
वधरः ३७२
 वधरः ४३१
 वधरः—भागी

९०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

बर्बरः—मत्स्यः

बर्बरा—अजगन्धा

बर्बरिकम् ९५

बर्बरकः—भार्गी

बर्बरोद्धम्—बर्बरिकम्

बर्बरोद्धम्—बर्बरिकम्

बर्बुकः—भेडः

बर्बुरः ३५७

बर्बुरः—तरटी

बर्बुरी ४०३

बर्हणम्—तगरम्

बर्हणम्—विषयेन्द्रियम्

बर्हनेत्राणि—मयूरः

बर्हभारः—मयूरः

बर्हम्—पर्णम्

बर्हिचूडम्—स्थणियकम्

बर्हिचूडा ३४१

बर्हिजङ्घः—स्थोनाकः

बर्हिणः—बलाका

बर्हिणः—मयूरः

बर्हिपुष्पः—शिरीषः

बर्हिशिखम्—स्थणियकम्

बर्हिः ४२४

बर्हिः—मृदुदर्भः

बर्ही—मयूरः

बलकरम्—आस्थि

बलदः—जीवकः

बलदा—अश्वगन्धा

बलदेवा—त्रायमाणा

बलनखः—व्याघ्रनखः

बलप्रदम्—कुरी

बलभद्रसंज्ञकः—कदम्बः

बलभद्रः ४२२

बलभद्रः—बलीवर्दः

बलभद्रा—त्रायमाणा

बलवती—सूक्ष्मैला

बलवान्—श्लेष्मा

बलसंभवः—ब्रीहिः

बलम् ६२८

बलम्—कांस्थम्

बलम्—शुकम्

बलः—नखम्

बला ६४, ६६

बला ४२७, ४२८, ४३२, ४४०, ४४०

बला—अवनी

बला—ओदनी

बलाकः—प्रबो

बलाका ४०५, ४२३

बलाढ्यः—धान्यमाषः

बलाढ्या—बला

बला—बलीवर्दः

बला—बहुला

बलामोटा १६८

बलवहः—मुस्ता

बलासः—श्लेष्मा

बला—सुग

बलाहया—बला

बलिका ६५

बलिपुष्टः—काकः

बलिभुक्—काकः

बलिवत्सा—गन्धकः

बलिवासा—गन्धकः

बलिप्रः—उष्ट्रः

बलिः ४३५

बली ४००

बली—उष्ट्रः

बली—कुन्दुरः

बली—गन्धकः

बली—बलीवर्दः

बली—भेडः

बली—महिषः

बली—सर्पः

बली—सिंहः

बली—सूकरः

बलीवत्सा—गन्धकः

बलीवर्दः २७१

बलीवर्दः ४२७

बलोत्तरा—बला

बलपरसा—हैमवती

बल्या—अश्वगन्धा

बल्या—प्रसारणी

बल्या—बला

बल्या—बलिका

बल्या—सिगडी

बलवजा ३६०

बस्तकर्णः—सर्जकः

बस्तकर्णी ४२२

बस्तगन्धा—अजगन्धा

बस्तमोदः—यवानी

बस्तमोदा—अजमोदा

बस्तः—छागलः

बस्तान्निः—वृषमेधाः

बस्तान्नी—वृषमेधा

बस्तिरोधनः—सदनः

बस्तिः—नाभ्यादीनि

बस्तिः—भूत्राशयः

बहलगन्धकृत्—ब्रीहिः

बहलत्वचः—कमुकः

बहिवारिः—श्लेष्मातकः

बहुकण्टकः—क्षुद्रगोक्षुरः

बहुकण्टकः—यासः

बहुकण्टकः—हिन्तालः

बहुकण्टका—अग्निदमनी

बहुकण्टः—बदरम्

बहुकण्टा—कण्टकारी

बहुकण्टा—कर्कटी

बहुकन्दः—अशोत्रः

बहुकर्णिका—आखुकर्णी

बहुकर्षः—नारिकेलः

बहुक्षारः—सर्वक्षारः

बहुगन्धदा—कस्तूरिका

बहुगन्धम्—त्वक्

बहुगन्धः—कन्दुरः

बहुगन्धा—कृष्णः

बहुगन्धा—चम्पकः

बहुगन्धा—युधिका

वर्णानुक्रमणिका ।

९१

बहुच्छिन्ना—गुडूची
 बहुतिक्ता—काकमाची
 बहुदलकणिशः—राणी
 बहुदुग्धः—गोधूमः
 बहुधारम्—हीरकम्
 बहुनादः—शङ्खः
 बहुपत्रम्—अभ्रकम्
 बहुपत्रः—पलाण्डुः
 बहुपत्रः—मुचकुन्दः
 बहुपत्रा—गृहकन्या
 बहुपत्रा—गोरक्षदुग्धी
 बहुपत्रा—जन्तुकारी
 बहुपत्रा—तरणी
 बहुपत्रिका—तामलकी
 बहुपत्रिका—मेथिका
 बहुपत्रिका—सहस्रवीर्या
 बहुपत्री—लिङ्गिनी
 बहुपत्री—गुरसा
 बहुपर्णः—सप्तपर्णः
 बहुपर्णी—अन्या दोडी
 बहुपर्णी—मेथिका
 बहुपादः—वटः
 बहुपादिका—आखुकर्णी
 बहुपत्रिका ४२९
 बहुपत्रिका—मेथिका
 बहुपत्री—वृहती
 बहुपुष्पः—पारिभद्रः
 बहुपुष्पिका—वातुकी
 बहुपुष्पी ४३२
 बहुप्रजः ४३०
 बहुप्रजः—मुञ्जः
 बहुप्रजः—सूषकः
 बहुप्रजः—सूकरः
 बहुप्रजा—कीटिका
 बहुफलः—तेजःफलः
 बहुफलः—विककृतः
 बहुफला ४३२
 बहुफला—काकमाची
 बहुफला—कुडुहबी

बहुफला—त्रपुसम्
 बहुफला—मषपर्णी
 बहुफला—मृगाक्षी
 बहुफला—बालुकम्
 बहुफला—शशाण्डुली
 बहुफला—सर्पतनुः
 बहुफलिका—बदरम्
 बहुफेना—सातल
 बहुफलः—सिंहः
 बहुबीजा—गिरिकदली
 बहुमञ्जरी ४३१
 बहुमञ्जरी—तुलसी
 बहुमञ्जरी—सुरसा
 बहुमूलः—शरः
 बहुमूलः—शिशुः
 बहुमूला—साकन्दी
 बहुमूला—शतावरी
 बहुमूला—मेदा
 बहुमूला—तेजस्विनी
 बहुमूलकः—जाहकः
 बहुमूलः—राला
 बहुमूला—गुडूची
 बहुमूलान्धा—सूक्ष्मैला
 बहुमूलच्छदः—रक्तशिशुः
 बहुमूलवणम्—औषरकम्
 बहुमूलवल्कलः—प्रियालः
 बहुमूलम्—मरीचम्
 बहुमूलः—कृष्णपक्षः
बहुला १३१
 बहुल्य—शतपुष्पा
 बहुला—सूक्ष्मैला
 बहुवर्णा—बालुका
 बहुवल्कलः—प्रियालः
 बहुवल्कलः—प्रियालः
 बहुवल्ली—अन्यादोडी
 बहुवादिनी—विजया
 बहुवाहा—कांसिणी
 बहुवीर्यः—जम्बीरः
 बहुवीर्यः—तन्तुलीयकः

बहुवीर्यः—शात्मली
 बहुवीर्या—तामलकी
 बहुशल्यः—ताम्रकण्टकः
 बहुशाखः—लुक
 बहुशिखा—महाराष्ट्री
 बहुशुका—ब्रीहिः
 बहुश्रवा ४३५
 बहुष्करा—बालुका
 बहुसंपुटः—विष्णुकन्दः
 बहुसारः—खदिरः
 बहुसारः—विदखदिरः
 बहुस्रवा ४३५
 बहुमया—भवनी
 बहुषकः—विभीतकः
 बहुपत्यः—सूकरः
 बही—दूर्वा

वा.

बाकुचिका ४३१, ४३२, ४३८
बाकुची ३८, ४२१
 बाकुची ४३३, ४३८
 बाकुची—सितावरी
 बाणपुष्पा—शरपुष्पा
 बाणः—शरः
 बाणाङ्गः—मुञ्जः
 बादरः—कार्पासी
 बारला—हंसः
 बालकप्रिया—ऐन्द्री
 बालकप्रिया—कदली
 बालकम्—मरीचम्
 बालकः—बालपत्रः
 बालकः—मत्स्यः
 बालकः—हीवेरम्
 बालक्रीडनकः—कपर्दिका
 बालकृष्णम्—शष्पम्
 बालधिप्रियः—बलीवर्दः
बालपत्रः ४२४
 बालपत्रः ४३७
 बालपत्रः—खदिरः
 बालपत्रः—थासः

९२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

बालपुष्पा—शूथिका
 बालपुष्पिका—शूथिका
बालपुष्पी ४२२
 बालभैषज्यम्—रसाज्जनम्
 बालभोज्यः—हरिमन्थः
 बालवीर्यजम्—वैडूर्यम्
बालसामान्यनामानि ३९४
 बालः ४३९
 बालः—बलीवर्दः
 बालः—बालसामान्यनामानि
 बालः—हर्स्टी
 बालानां रोगनाशिनी—अतिविषा
 बाला—बालिकानामानि
 बाला—सूक्ष्मला
बालिकानामानि ३९५
 बालिशः—बालसामान्यनामानि
 बालेयः—गर्दभः
 बालेष्टम्—वदरम्
 बालेष्टः—वदरम्
**बाल्याद्यवस्थाचतुष्टयपरि-
 माणम् ३९४**
 बावनम्—चन्दनम्
 बाष्पिका—हिङ्गुपत्री
 बाष्पी—हिङ्गुपत्री
 बाहा—बाहुः
 बाहुलः—कालिकः
 बाहुली—तर्बटः
 बाहुवीरः—श्लेष्मातकः
बाहुः ३९७
 बाहूलिकः—घोटः
बाहूलिः ४२४
 बाहूलिकम्—कुङ्कुमम्
 बाहूलिकम्—हिङ्गु
 बाहूली—दूर्वा
 बिडलवणम् ४३९
बिडम् ७४
 बिडः—कृत्रिमकम्
 बिडः—धूर्तः
 बिडः—पाक्यम्

विडालकम्—हरितालम्
 विडालकः—विडालः
 विडालम्—हरितालम्
विडालः २७६
 विडालः—लोमशविडालः
 विडालिका—विदारिका
 बिन्दुकीटः—पङ्क्तिविन्दुकीटः
 बिन्दुपत्रः—भूजः
 बिन्दुफलम्—मौक्तिकम्
 बिन्दुला—सातला
 विभीतकः—विभीतकः
 बिम्बशालिकः—वीहिः
 बिम्बिका ४३७
 बिम्बिनी—कनीलिका
बिम्बी ४८
 बिम्बी ४३७, ४३९
 बिम्बी—वीहिः
 बिलकारी—मूषकः
 बिलम्—गुहा
 बिलाशयी—कालिकः
 बिलेशयः—कोकडः
 ” ”
 बिलेशयः—शल्यकः
विलेशयानां मांसम् ३९२
विलेशयाः २८६
 विल्वकः—चित्रा
 विल्वकः—शलाटुः
 विल्वगन्धकः—कुठेरकः
 विल्वतहः ४२८
 विल्ववृक्षः—सदाफलम्
विल्वः २६
 विल्वः ४२८, ४३८
 विल्वः—कटुका
 विल्वः—हस्तम् ३२७
विल्वान्तरः ३५९
 विल्विका—हिङ्गुपत्री
 विल्वी—हिङ्गुपत्री
 विसकुमुमम्—कमलम्
विसम् १६२

विसिनी—बिसम्
वी.
 बीजकर्कटिका—बीणाकर्कटी
 बीजकः—अशनः
 बीजकः—बीजपूरकः
 बीजगर्भः—पटोलः
 बीजगुप्तिः—शिम्वीधान्यकम्
 बीजद्रुमः ४३२
 बीजधान्यम्—धान्यम्
 बीजपादपः—भक्षतकः
 बीजपुष्पकः—जूर्णा
 बीजपूरकम्—बीजपूर्णः
 बीजपूरकः—बीजपूर्णः
 बीजपूरः—बीजपूर्णः
बीजपूर्णः १७३
 बीजपूर्णः—मधुकर्कटी
 बीजपेशिका—अण्डकोशः
 बीजप्रसूः—अवनी
 बीजफलकः—बीजपूर्णः
 बीजरेचकः—रेचकः
 बीजरेचनी—रेचकः
 बीजवरः—माषः
बीजवृक्षः ४२१
 बीजवृक्षः—अशनः
 बीजवृक्षः—क्रिशुकः
 बीजम्—अस्थिसारम्
 बीजम्—मरीचम्
 बीजम्—मूलम्
 बीजम्—रेचकः
 बीजम्—शुकम्
 बीजाद्यधिकः—उष्ट्रः
 बीजान्ता—इन्द्रयवः
 बीजान्ताख्यम्—रेचकः
 बीजाम्लम्—वृक्षाम्लम्
 बीजाम्लः ४२२
 बीजरः—कटी
बु.
बुकः १३८

वर्णानुक्रमणिका ।

९३

बुक्कः—छागलः

बुद्धिमती—गौराटिका

बुद्धिः ४११

बुधरत्नम्—गारुत्मतम्

बुधः—पण्डितनामानि

बुध्नः ३२५

बू.

बूकडकः—छागलः

बृ.

बृहच्चक्षुः ३३६

बृहच्छदः—आशोढः

बृहच्छिम्बी—अशिशिम्बी

बृहच्छक्रः—प्रनुदाः

बृहज्जीवन्ती ३३

बृहज्जीवा—बृहज्जीवन्ती

बृहती २४

बृहती ४३०, ४३५, ४३६

बृहती—वार्ताकी

बृहती—शात्मली

बृहत्कन्दः—विष्णुकन्दः

बृहत्कोशातकी—धामार्गवः

बृहत्तालः—हिन्तालः

बृहत्तिका—पाठा

बृहत्त्वक् ४३५

बृहत्त्वक्—सप्तपर्णः

” ”

बृहत्पत्रः—हस्तिपत्रः

बृहत्पत्री—तिलकन्दः

बृहत्पर्णः—कमुकः

बृहत्पारिवतम्—पालेवतम्

बृहत्पाली ८३

बृहत्पीलुः—पीलुः

बृहत्पुष्पः—कुञ्जकः

बृहत्पुष्पा—कुञ्जकः

बृहत्पुष्पी—शणपुष्पी

बृहत्फला—कटुकालाम्बुनी

बृहत्फला—कूष्माण्डिका

बृहत्फला—जम्बू

बृहत्फला—महाबला

बृहत्फला—विशाला

बृहदेला ४३८

बृहदेला—भद्रैला

बृहदन्ती ४३७

बृहदलः—कमुकः

बृहदलः—हिन्तालः

बृहदलावरी ४३९

बृहद्रावः—क्षुद्रोलुकः

बृहद्रत्नकः—कमुकः

बृहद्धारणी—विशाला

बृहणम्—बृहणादिनामानि

बृहणादिनामानि ४१३

वे.

वेष्टम्—चन्दनम्

वो.

वोकडी—फक्की

वोकडी—वृषमेधा

वोकम् ४३९

वोटम्—शालिपर्णीविशेषः

वोदारशृङ्गकम् २९२

वोद्धा—पण्डितनामानि

वोधना—कर्कटी

वोधः—बुद्धिः

वोधिवृक्षः ४२१

वोधिवृक्षः—पिप्पलः

वोलम् १०८

वोलः—वोलम्

वोलः—रसम्

ब्र.

ब्रह्मकण्टकः—पर्पटः

ब्रह्मकन्यका—ब्राह्मी

ब्रह्मकाष्ठकम्—तूलम्

ब्रह्मकाष्ठम्—तूलम्

ब्रह्मकुशा ४३५

ब्रह्मकोशी—अजमोदा

ब्रह्मगर्भा—अजगन्धा

ब्रह्मघ्नी—कुमारी

ब्रह्मघ्नी—गृहकन्या

ब्रह्मचारिणम्—तूलम्

ब्रह्मचारिणी—करुणी

ब्रह्मजटा—दमनम्

ब्रह्मजा ४२३

ब्रह्मजा ४३२

ब्रह्मण्यम्—तूलम्

ब्रह्मण्यः—मौत्रः

ब्रह्मतीर्थम्—मूलम्

ब्रह्मदण्डी ३४४

ब्रह्मदण्डी ४३३

ब्रह्मदर्भा ४३५

ब्रह्मदारु—तूलम्

ब्रह्मदारुः ४२३

ब्रह्मपत्री—गृष्टिः

ब्रह्मपर्णी ४२१

ब्रह्मपवित्रः—सुवृद्धर्मः

ब्रह्मपादपः—विकङ्कतः

ब्रह्मपुत्रस्वरूपम् ३१४

ब्रह्मपुत्रः—विषभेदः

ब्रह्मपुत्री ४२३

ब्रह्मभूमिजा—सैहली

ब्रह्मभण्डुकिा ४२९

ब्रह्ममेखलः—सुत्रः

ब्रह्मरीतिः—रीतिका

ब्रह्मवृक्षकः—किशुकः

ब्रह्मवृक्षः ४२५

ब्रह्मसती—सरस्वती

ब्रह्मसुवर्चला—ब्राह्मी

ब्रह्मसुवर्चसा—भार्गी

ब्रह्मघ्नी—रीतिका

ब्रह्मादनी—विश्वप्रस्थिः

ब्रह्माद्रिजाता—गोदावरी

ब्रह्मा—ब्राह्मणः

ब्रह्मोपनेता—किशुकः

ब्रा.

ब्राह्मकन्दः—गृष्टिः

ब्राह्मणयष्टिका—भार्गी

” ”

९४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

ब्राह्मणः ३९४

ब्राह्मणः ४३२

ब्राह्मणिका—स्पृका

ब्राह्मणी ४०३

ब्राह्मणी ४३६

ब्राह्मणी—रीतिका

ब्राह्मणी—स्पृका

ब्राह्मणेश्वरम्—तूलम्

ब्राह्मणम्—क्षेत्रभेदः

ब्राह्मी १५४—३४३ब्राह्मी ४२७, ४३०, ४३०, ४३३,
४३८, ४४०

ब्राह्मी—भजगन्धा

ब्राह्मी—क्षुद्रपत्रा

ब्राह्मी—चट्टी

ब्राह्मी—तेजस्विनी

ब्राह्मी—ब्रह्मजा

ब्राह्मी—वाचा

भ.

भक्षकः—गोधुरः

भक्षकः—क्षुद्रगोधुरः

भक्षकः—गोधुरः

भक्षणम्—भोजनम्

भक्षबीजः—प्रियालः

भक्ष्यपत्री—बहुला

भक्ष्यम् ३११

भगवती—दुर्गा

भगव्रणः—भगंदरः

भगंदरः ४१०**भगः ३९९**

भगः—उपस्थम्

भङ्गः—व्याधिः

भङ्गी—विजया

भङ्गुरा—अतिविषा

भङ्गुरा—प्रियङ्गुः

भङ्ग्यम्—भूमिभेदः

भङ्गनः—अर्कः

भट्टिन्यः—राजपत्नीनामानि

भणितारवः—सारसः

भण्टाकी—बृहती

भण्टिका—कृन्ताकी

भण्डकः—शिरीषः

भण्डकः—शिरीषः

भण्टी ४२५

भण्टी—मञ्जिष्ठा

भण्टीरलतिका—मञ्जिष्ठा

भण्टीरः—तन्दुलीयकः

भण्टीरः—समष्टिलः

भण्टीरिका ४३५, ४३७

भण्टीरी ४३५

भण्टीरी—मञ्जिष्ठा

भद्रकण्टकः—गोधुरः

भद्रकार्पासी ४३५

भद्रकाष्टम्—देवदारुः

भद्रकासी—मुस्ता

भद्रजा—इन्द्रयवः

भद्रतरणी—कुब्जकः

भद्रदन्तिका—अरणी

भद्रदारु—देवदारुः

भद्रपर्णी—काश्मर्यः

भद्रपर्णी—प्रसारणी

भद्रप्रियम्—चन्दनम्

भद्रयला—प्रसारणी

भद्रयला—बला

भद्रमुस्तकः ४२१

भद्रमुस्तः—मुस्ता

भद्रमुस्ता—मुस्ता

भद्रयवा—इन्द्रयवः

भद्रयवा—इन्द्रयवः

भद्रलता—माधवी

भद्रलता—हरिद्रा

भद्रवती—कटफलः

भद्रवल्ली—मलिका

भद्रथ्री—चन्दनम्

भद्रम्—सौगन्धिकम्

भद्रः—बलीवर्दः

भद्रः—लुक्

भद्रः—हस्ती

भद्रा ४३२

भद्रा—कटफलः

भद्रा—काश्मर्यः

भद्रा—कृष्णमूली

भद्रा—जीवन्ती

भद्राणी—दन्ती

भद्रा—दन्ती

भद्रा—दूर्वा

भद्रा—नीलिनो

भद्रा—बला

भद्रा—बलीवर्दः

भद्रा—बहुला

भद्रा—मुस्ता

भद्रा—वचा

भद्रा—शमी

भद्रैला ७८

भद्रैदनी—गाङ्गेरुकी

भद्रैदनी—बला

भद्रैलकः—गुण्डः

भद्रैदा—ताम्रलकी

भद्रैनाशिनी—त्रायमाण

भद्रैकरः—क्षुद्रोलूकः

भद्रैकरः—रणगृध्रः

भद्रैयम्—व्याधिः

भद्रैवहा—बर्बुरी

भद्रैणी—व्यस्था

भद्रैराजः—खञ्जरीटः

भर्ता ३९३

भर्म—सुवर्णम्

भली ४३३

भल्लकः—ऋक्षः

भल्लकः—काकः

भल्लकः—स्योनाकः

भल्लशाल्यः—काकः

भल्लः—ऋक्षः

भल्लः—काकः

भल्लातकम् ३१७**भल्लातकः १२३**

भल्लातकः ४२७, ४२८

वर्णानुक्रमणिका ।

९६

भल्लतकी ४३७
 भल्लातः ४२६, ४३७
 भल्लातः—भल्लातकः
 भल्लुकः—ऋक्षः
 भल्लुकः—काकः
भल्लुकः ४२४, ४२५
 भल्लुकः—ऋक्षः
 भल्लुकः—कुङ्कुरः
 भल्लुकः—शृगालः
 भल्लुकः—स्योनाकः
 भवत्—कालत्रयम्
 भवदारु—देवदारुः
भवम् १७६
 भवाभीष्टः—गुग्गुलुः
 भविष्यन्—कालत्रयम्
 भविष्यम्—भवम्
 भविष्यः—कालत्रयम्
 भव्यम्—भवम्
 भषकः—कुङ्कुरः
 भसरः—ध्रमरः
 भसलानन्दः—सैर्यकः
 भस्मगन्धा—रेणुका
 भस्मगर्भः ४२६
 भस्मगर्भः—तिनिमः
भस्मगर्भा ४२२
 भस्मगर्भा—शिक्षपा
 भस्मरोहा—दग्धा
 भस्माङ्गम्—पेरोजम्
 भस्माङ्गः—पारावतः
भा.
 भा—भातपादयः
 भार्गीरथी—गङ्गा
 भार्हीनम्—भूमिभेदः
 भाण्डाकी—वृन्ताकी
 भाण्डारलतिका—सन्निष्ठा
 भाण्डा—सन्निष्ठा
 भातिः—कान्तिः
भाद्रपदः ४१७
 भाद्रः—भाद्रपदः

भानम्—कान्तिः
 भानम्—बुद्धिः
 भानुफला—कदली
 भामिनी—स्त्री
 भारही ४३९
 भारङ्गी—भार्गी
 भारती—ब्राह्मी
 भारती—वाचा
 भारती—सरस्वती
 भारद्वाजः ४२६
 भारद्वाजः—चट्टी
 भारद्वाजी ४३५
 भारद्वाजी—अरण्यकार्पासी
 भारवाहः—गर्दभः
 भारवाही—नीलिनी
 भारशृङ्गः—मृगः
 भारः—औषधप्रमाणम्
 भारीटः—चटकः
 भार्गवकम्—हीरकम्
 भार्गवम्—हीरकम्
 भार्गवाधणी—भार्गी
 भार्गवा—भार्गी
 भार्गवी—दुर्वी
भार्गी २०
 भार्गी ४२६, ४३३
 भार्गी—पद्मा
 भार्गी—ब्रह्मपुत्री
 भार्ही ४३६, ४३७, ४३८, ४३९
 भार्ही—भार्गी
भार्या ३९३
 भार्यावृक्षः—कुचन्दनम्
 भालविभूषणसेजः—तिलकः
 भालम्—ललाटम्
 भावनम्—भवम्
 भावालीना—छाया
 भावि—कालत्रयम्
 भाव्यम्—भवम्
 भाषा—वाचा
 भासः—काकः

भासः—प्रसहाः
 भासुरपुष्पा—वृश्चिकाली
 भास्करम्—सुवर्णम्
 भास्करः—अर्कः
 भास्करोष्ठा—सुवर्चला
 भास्वरः—अहोरात्रादयः
भि.
 भिक्षुः—श्रावणी
 भिण्डकः—भेण्डा
 भिण्डः—भेण्डा
 भिण्डातिका—भेण्डा
 भिण्डा—भेण्डा
 भिण्डीतकः—भेण्डा
 भित्तिपातनः—महामूषकः
 भिदुरम्—हीरकम्
 भिदुरः—प्रक्षः
 भिन्नदला—सुर्वा
 भिन्नम्—विकसितम्
 भिरटिका—श्वेतकाम्भोजी
 भिरटिका—श्वेतकाम्भोजी
 भिन्नगवी—बलीवर्दः
 भिन्नतहः—लोत्रः
 भिन्नभूषणी—चूडामणिः
 भिन्नी—लोत्रः
 भिषक्प्रिया—गुडूची
 भिषक्—वैद्यः
 भिषगिजिता—गुडूची
 भिषगवरा—हरीतकी
 भिषगिवधः—वैद्यः
भिषङ्माता ४२३
 भिषङ्माता—वासकः
 भिस्सा—आहारः
भी.
भीमरथीमला तानामानि
 वन्दनम्
 भीमसेनः
 भीम—सोपिणी
 भीम्यम्—धान्यम्
 भीम्यम्—रत्नानि

९६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

भीरुः—छागलः

भीरुः—मत्स्यः

भीरुः—व्याघ्रः

भीरुः—सहस्रवीर्या

भीरुः—स्त्री

भीषणः—कुन्दुरुः

भीषणः—पारावतः

भीषणः—हिन्तालः

भीषजन्तवी—गह्वा

भू.

भुक्ता—दीप्या

भुक्तिप्रदः—वासन्ताः

भुजगलता—ग्रहल्य

भुजगम्—अध्रकम्

भुजगः—सर्पः

भुजगान्तकः—गृध्रः

भुजगी—सर्पिणी

भुजङ्गजिह्वा—दला

भुजङ्गभोजी—मथुरः

भुजङ्गमम्—सीसकम्

भुजङ्गमः—सीसकम्

भुजङ्गमः—सर्पः

भुजङ्गः—विलेश्याः

भुजङ्गः—सर्पः

भुजः—बाहुः

भुजान्तरम्—वक्षः

भुजा—बाहुः

भुवनम्—पानीयम्

भू.

भूकदम्बकः—यवानी

भूकदम्बः—महाश्रावणिका

भूकः—एकः—भूकर्तृदारः

भूक्षी—विजं. १८८

भूक्षुरा—अतिविर्वा

भूक्षुरा—त्रियङ्गुः का

भूक्ष्यम्—भूमिभेदः

भूज्जनः—अर्कः

भूटिन्यः—राजपत्नीनामानि

भूणितारवः—सारसः

भूछायम्—अन्धकारः

भूजन्तुः—भूनागः

भूजम्बूः—जम्बूः

भूजः—वृक्षः

भूतकेशी—गन्धमांसी

भूतकेशी—शुक्लाङ्गी

भूतकेशी—शेफालिका

भूतकान्तिः—आवेशः

भूतघ्नः—भूर्जः

भूतघ्नः—रसोनः

भूतघ्नी—सुरसा

भूतजटा—गन्धमांसी

भूतजटा—मांसी

भूतद्रावी—करवीरः

भूतद्रावी—क्षवकः

भूतद्रुमः—श्लेष्मातकः

भूतधार्त्रा—अवनी

भूतनाशनम्—हिङ्गु

भूतनाशनः—रुद्राक्षः

भूतनाशनः—सर्षपः

भूतपर्णी—मल्लिका

भूतमाता—अवनी

भूतलिका—स्पृका

भूतवासः—विभीतकः

भूतविक्रिया—अपस्मारः

भूतवृक्षकः ४२२

भूतवृक्षः—शाखोटः

भूतसंचारः—आवेशः

भूतसारः—स्थोनाकः

भूतहस्त्री—दूर्वा

भूतहरः—गुग्गुलुः

भूतहारिः—देवदारुः

भूतम्—अफकम्

भूतम्—पारदः

भूतः ४२३

भूतः—कालव्रथम्

भूताङ्कुशः ४३०

भूताङ्कुशः—क्षवकः

भूतरिः—हिङ्गु

भूताली—भूपाटली

भूताली—भुसलीकन्दः

भूतिकम् ४३९

भूतिकम्—कत्तृणम्

भूतिकः—भूतृणम्

भूतिदम्—कत्तृणम्

भूतिः—ऋद्धिः

भूतिः—कत्तृणम्

भूतिः—भूतृणम्

भूतिः—भूतृणः

भूतुम्बी ४०

भूतृणम् ३६०

भूतृणम् ४३९

भूतृणम्—छत्रम्

भूतृणः १४३

भूतोन्मादातिहा—गोजिह्वा

भूदारः—सूकरः

भूधार्त्री ४२८

भूधार्त्री—अरुहा

भूधार्त्री—तमालिनी

भूधार्त्री—तामलकी

भूधार्त्री—वितुवकम्

भूनागः ३७६

भूनिम्बः ४३९

भूनिम्बः—कदम्बः

भूनिम्बः—किराततितकः

भूपतिः—ऋषभः

भूपदी—मल्लिका

भूपलः—महाभूषकः

भूपाटली ३४३

भूपाला—महाभूषकः

भूपलः—महाभूषकः

भूवदरी—वदरम्

भूवलः—वासन्ताः

भूवत्—पर्वतः

भूमिकदम्बः—कदम्बः

भूमिका—अवनी

भूमिखट्वरी—दीप्या

भूमिगन्धिकम्—शालिपर्णाविशेषः

वर्णानुक्रमिका ।

९७

भूमिचरी—आखुकर्णी
 भूमिजम्बू—जम्बूः
 भूमिजम्—गौरगुवर्णम्
भूमिजः १२१
 भूमिजः—कदम्बः
 भूमिजः—भूनागः
 भूमिजाः—मानुषः
भूमिभेदाः ३२४
 भूमिमण्डपभूषणी—माधवी
 भूमिरजः—वैकान्तम्
 भूमिलक्षा—विष्णुकान्ता
 भूमिलः—सहामृषकः
 भूमिशयी—चटकः
 भूमिसहः—सागः
 भूमिः—अवनी
 भूमी—अवनी
 भूम्यामली—तामलकी
 भूम्याहुली ४३३
भूम्याहुलयम् ३३८
 भूरवकाशः—भूमिभेदः
 भूरिगन्धा—मुरा
 भूरिगमः—गर्दभः
 भूरितेजः—गुवर्णम्
 भूरिदुग्धा—वृश्चिकाली
 भूरिपक्षः—क्षुद्रालकः
 भूरिपत्रः—उत्तलः
 भूरिपुष्पा—शतपुष्पा
 भूरिप्रेमा—चक्रवाकः
 भूरिफली—पाटली
 भूरिवला—वलिका
 भूरिमतिः—बलीवर्दः
 भूरिमन्त्रा—अम्बिका
 भूरिमायुः—तरलुः
 भूरुहः—वृक्षः
 भूर्जपत्रकः—भूर्जः
 भूर्जपत्रम् ४३५
 भूर्जपत्रः—शाखोटः
भूर्जः ३६५
 भूर्जः—चर्मदलः

१३

भूर्जेन्द्रा—श्रवणी
 भूलक्षा—शङ्खपुष्पी
 भूशेखः—भूकबुद्धारः
 भूषणार्हतम्—सौक्तिकम्
 भूषणार्हम्—प्रवालम्
 भूषणार्हम्—गुवर्णम्
 भूसारिका—गौराष्टिका
 भूस्तरः—कुकुरः
 भूस्थाः—मानुषः
 भूसृष्टशः—मानुषः
 भूः—अवनी
भृ.
 भृङ्गा—भागो
 भृङ्गप्रियः—कदम्बः
 भृङ्गप्रिया—माधवी
 भृङ्गसारी—केविका
 भृङ्गसारी—भ्रमरारिः
 भृङ्गमूलिका—भृङ्गाहवा
 भृङ्गसोही—चम्पकः
 भृङ्गरजः—भृङ्गराजः
भृङ्गराजः १३६
 भृङ्गराजः ४२७, ४३८
 भृङ्गराजः—भ्रमरः
 भृङ्गरेणुः—भृङ्गराजः
 भृङ्गवलभः—कदम्बः
 भृङ्गवलभा—जम्बूः
 भृङ्गवलभा—तरणी
 भृङ्गगुहत्—कुन्दः
 भृङ्गम्—अश्रकम्
 भृङ्गम्—त्वक्
 भृङ्गः ४२८, ४३०
 भृङ्गः—भृङ्गराजः
 भृङ्गः—भ्रमरः
 भृङ्गाही—लवङ्गम्
 भृङ्गानन्दा—युधिका
 भृङ्गाभीष्टः—आश्रः
 भृङ्गारकः—भृङ्गराजः
 भृङ्गारम्—लवङ्गम्
 भृङ्गायः—भृङ्गराजः

भृङ्गारिः—केविका
 भृङ्गारिः—भ्रमरारिः
 भृङ्गाङ्गः—भृङ्गराजः
भृङ्गाङ्ग ३४८
 भृङ्गा ४३२
 भृङ्गेशा—गृहकन्या
 भृङ्गेशा—जम्बूः
 भृङ्गेशा—तरणी
 भृतिकः—भूतणः
 भृशपत्रिका—महनीली
भृष्टमांसम् ३९३
भे.
 भेकम्—अश्रकम्
 भेकः—मण्डूकः
भेडः २६८
 भेडा—पद्मबीजम्
भेण्डा ३३७
 भेदकः—अम्लः
 भेदनम्—सूक्तम्
 भेदनम्—हिङ्गु
 भेदनः—अम्लः
 भेदिनी—कृष्णः
 भेदी—अम्लः
 भेरिणी ४२७
 भेषजम्—औषधम्
भै.
 भैरवी—भूसरी
 भैषज्यम्—औषधम्
 भोगार्हम्—धान्यम्
भो.
 भोगिगन्धिका—नाकुली
 भोगिन्यः—राजपत्नीनामानि
 भोगिवल्लभम्—चन्दनम्
 भोगी—सर्पः
 भोगी—सर्पः
 भोगी—सर्पिणी
 भोग्यम्—धान्यम्
 भोग्यम्—रत्नानि

भोग्या—वेद्या

भोजनम् ४१२

भोज्यम् ३११

भोज्यम्—आहारः

भो.

भोपलाशः(?) ४३०

भौ.

भौतिकम्—मौक्तिकम्

भौमरत्नम्—प्रबालम्

भौमः—कूरः

भ्र.

भ्रमरच्छद्वा—भृङ्गाहवा

भ्रमरबान्धवा—वासन्ती

भ्रमरम्—लोहम्

भ्रमरः २७७

भ्रमरातिथिः—चम्पकः

भ्रमरानन्दा—अतिमुक्तः

भ्रमरानन्दः—बकुलः

भ्रमरा—भृङ्गाहवा

भ्रमरारिः ३७१

भ्रमरी ४२९

भ्रमरी—जन्तुकारी

भ्रमरी—पुत्रदात्री

भ्रमरी—भ्रमरारिः

भ्रमरेष्टः—स्थोनाकः

भ्रमरेष्टा—जम्बूः

” ”

भ्रमरेष्टा—भागो

भ्रमरोत्सवः—अतिमुक्तः

भ्रमरोत्सवा—भाधर्वा

भ्रा.

भ्रान्तः—धत्तुरः

भ्रान्तः—हस्ती

भ्रामकम्—लोहम्

भ्रामरम्—मधु

भ्रामरम्—लोहम्

भ्रामरः ४३०

भ्रामरी ४२६, ४२९

भ्रू.

भ्रूप्रथमम् ३९७

भ्रूः ३९६

भ्र्वा.

भ्र्वासलकी—तामलकी

म.

मकरन्दवासः—कदम्बः

मकरन्दम्—पद्मकेसरम्

मकरन्दः ३२६

मकरन्दः ४२२

मकरन्दः—कुन्दः

मकरः—पादिनः

मकरः—मत्स्यः

मकुष्ठकः ४३६

मकुष्ठका २२६

मकुष्ठः ४२२

मकुष्ठः—कृमीलकः

मकूलकः—दन्ती

मक्षिका २९४

मक्षिका—दंशः

मक्षिकामलम्—सिक्थकम्

मक्षिका—लक्ष्मणा

मक्षी—मक्षिका

मगधोद्भवा—पिप्पली

मघारावः—मयूरः

मघा—वटः

मघोनी—पूर्वा दिक्

मङ्कटः—मङ्गोरः

मङ्गोरः ४०७

मङ्गलच्छायः—प्रक्षः

मङ्गलप्रदः—शङ्खः

मङ्गलम्—ऋद्धिः

मङ्गलाचरणम् ३१९

मङ्गला—दृवा

मङ्गल्यका ४३४

मङ्गल्यम्—चन्दनम्

मङ्गल्यम्—सिन्दूरम्

मङ्गल्यम्—सुवर्णम्

मङ्गल्यः—कपित्थः

मङ्गल्यः—जलदः

मङ्गल्यः—जीवकः

मङ्गल्यः—नारिकेलः

मङ्गल्यः—पिप्पलः

मङ्गल्यः—मसूरिका

मङ्गल्यः—रीठाकरञ्जः

मङ्गल्या ९९

मङ्गल्या—ऋद्धिः

मङ्गल्या—जीवन्ती

मङ्गल्या—प्रियङ्गुः

मङ्गल्या—माषपर्णी

मङ्गल्या—मेथ्या

मङ्गल्या—रोचना

मङ्गल्या—वचा

मङ्गल्या—शमी

मङ्गल्या—हरिद्रा

मङ्गल्याहवा—त्रायभाणा

मङ्गरसः—शुकम्

मङ्गरः ३६१

मङ्गा ३२६

मङ्गा—अस्थिसारम्

मङ्गाजः—भूमिजः

मङ्गासारम्—जातीफलम्

मङ्गिका—मर्जिका

मङ्गिका—लक्ष्मणा

मङ्गिकाश्रयी—मत्कुणः

मङ्गिपत्रम्—मुरपणम्

मङ्गरीनम्रः—वेतसः

मङ्गरी—वहरी

मङ्गरी—सुरसा

मङ्गिष्ठा १०

मङ्गिष्ठा ४२६, ४२७, ४२८, ४३२,

४३३, ४३५, ४३७, ४३७, ४३८,

४४०, ४४०

मङ्गिष्ठा—नागकुमारी

मङ्गिष्ठा—भण्डी

मङ्गिष्ठायुक्ता ४३०

मङ्गिष्ठा—रक्ता

वर्णानुक्रमणिका ।

९९

मञ्जुका—मञ्जिष्ठा
 मञ्जुपाठकः—शुकः
 मञ्जुः—हंसः
 मञ्जुषा—मञ्जिष्ठा
 मणिच्छिद्रा—मेदा
 मणिबन्धः—इस्तमूलादीनि
 मणिबीजः—दाडिमः
 मणिमन्थम्—सैन्धवम्
 मणिरागकरम्—हिङ्गूलम्
 मणिरागम्—हिङ्गूलम्
 मणिः—रत्नसामान्यम्
 मण्डकः—माचिषा
 मण्डकः—व्रीहिः
 मण्डनः—अतिमुक्तः
 मण्डपारोहः—मुखालुः
 मण्डपी—क्षुद्रोपोदकी
 मण्डपी—निष्पावी
 मण्डलपत्रकः—कूरः
 मण्डलपत्रिका—कूरः
 मण्डलम् ४१६
 मण्डलम्—दुधर्मा
 मण्डली—गुडूची
 मण्डली—जाहकः
 मण्डलीनः—जलशायी
 मण्डली—वटः
 मण्डली—सर्पः
 मण्डली—स्वादुपत्रफला
 मण्डल्यः—मण्डूकः
 मण्डः ४३३
 मण्डः—पथ्यभेदाः
 मण्डः—मण्डूकः
 मण्डा—सुरा
 मण्डूकपर्णः ४३५
 मण्डूकपर्णः—स्योनाकः
 मण्डूकपर्णी ४२७
 मण्डूकपर्णी ४३५
 मण्डूकपर्णी ४४०
 मण्डूकपर्णी—मञ्जिष्ठा
 मण्डूकपर्णी—सुवर्चला

मण्डूकमाता—ब्राह्मी
 मण्डूकः २८१
 मण्डूकः ४३०
 मण्डूकिका ४३९
 मण्डूकी ४२७
 मण्डूकी ४३२
 मण्डूकी—ब्राह्मी
 मण्डूकी—सुवर्चल्य
 मण्डूकी—सुवर्चला
 मण्डूरम्—लोहोच्छिष्टम्
 मतङ्गजः—हस्ती
 मतम्—नागपुष्पम्
 मतिदा—ज्योतिष्मती
 मतिदा—सिगुडी
 मतिभ्रंशः—मोहः
 मतिमान्—पण्डितनामानि
 मतिविभ्रमः—रजोगुणः
 मतिविभ्रंशः—उन्मादः
 मतिविभ्रान्तिः—उन्मादः
 मतिः—बुद्धिः
 मत्कुणः ४०४
 मत्कुणः—जलूका
 मत्तकाशिनी—खी
 मत्तः—कोकिलः
 मत्तः—महिषः
 मत्तः—हस्ती
 मत्ता—कोकिलः
 मत्ता—सुरा
 मत्त्यकाली ४३५
 मत्त्यगन्धा—जलपिप्पली
 मत्त्यगन्धा—महाराष्ट्री
 मत्त्यण्डिका ४२५
 मत्त्यण्डिका—शर्करा
 मत्त्यपित्तः ४२५
 मत्त्यपित्ता—कटुका
 मत्त्यभेदिनी—कटुका
 मत्त्यशकला—कटुका
 मत्स्यः २७२
 मत्स्याक्षिका—दूर्वा

मत्स्याक्षी ४२९, ४३२
 मत्स्याक्षी—काकमाची
 मत्स्याक्षी—दूर्वा
 मत्स्याक्षी—ब्राह्मी
 मत्स्याक्षी—ब्राह्मी
 मत्स्यादनी ४३२
 मत्स्यादनी—जलपिप्पली
 मत्स्यादनी—महाराष्ट्री
 मत्स्या—पौस्तकी
 मत्स्याः—अनूपाः

मथितदधि २४३

मथितम्—तकम्
 मथितम्—मथितदधि
 मदकरः—धत्तूरः
 मदकरी—सुरा
 मदकलः—हस्ती
 मदकारिणी—यवानी
 मदगन्धः—सप्तपर्णः
 मदगन्धा—प्रतरीकः
 मदगन्धा—सुरा
 मदघ्नी—जम्बू
 मदद्गुः—माडः
 मदनकम्—सिक्थकम्
 मदनकः—धत्तूरः
 मदनकाकुरवः—पारावतः
 मदनपाठकः—कोकिलः
 मदनफलम् ४३९
 मदनमञ्जरी—जिह्मिणी
 मदनमोहनवाग्विलसि—पारावतः
 मदनम् ४२६
 मदनम्—सिक्थकम्
 मदनः ३९
 मदनः ४२९
 मदनः ४३२
 मदनः—अङ्कोटः
 मदनः—तगरम्
 मदनः—धत्तूरः
 मदनः—बकुलः

१००

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

मदनाग्रजः—कोदवः

मदनायुधः—कामवृद्धिः

मदनाह्नः—मदनः

मदनी ४२१

मदनी—अतिमुक्तः

मदनी—कस्तूरिका

मदनी—सुरा

मदनेच्छाफलः—राजाग्रः

मदनोद्भवः—मधुशर्करा

मदपुच्छः—भेडः

मदमतः—अहारवह्निका

मदमादिनी—गणिकारी

मदयनीया—मल्लिका

मदयन्ती—मल्लिका

मदध्याधिः—तृष्णादयः

मदशाकः—उपोदकी

मदशौण्डम्—जातीफलम्

मदहस्तिनिका—उदकार्यः

मदहस्तिनी—अहारवह्निका

मदः—कस्तूरिका

मदः—तृष्णादयः

मदः—हस्तिपदः

मदाढ्यः—आम्रः

मदाढ्यः—कदम्बः

मदाढ्यः—तालः

मदातङ्कः—तृष्णादयः

मदाढ्ययः—तृष्णादयः

मदावलः—हस्ती

मदिरा ४३२

मदिरासखः—आम्रः

मदिरासखा—आम्रः

मदिरा—सुरा

मदोक्तटा—प्रतरार्कः

मदोक्तटा—गुरा

मदोत्सवः—आम्रः

मदोद्भवः—आम्रः

मदोद्रेकः—महानिम्बः

मद्यगन्धः—बकुलः

मद्यद्रुमः—माडः

मद्यपुष्पा—धातुकी

मद्यवासिनी—धातुकी

मद्यम् ४३३, ४३३, ४३८,

मद्यम्—चपला

मद्यम्—प्रिया

मद्यम्—सुरा

मद्यान्तरम् ४२९

मद्यामोदः—बकुलः

मधु २४८

मधु ४३६, ४३८,

मधुकद्रुमः—रेवती

मधुकपुष्पम्—कूरः

मधुकरः—भ्रमरः

मधुककटिका—दीप्या

मधुकर्कटी १७४

मधुकर्कटी—मधूली

मधुकम् ४२७

मधुकम्—क्रीतनकम्

मधुकम्—मधुकः

मधुकम्—मधुयष्टी

मधुकम्—सिक्थकम्

मधुकः १७७

मधुकः—जलदः

मधुका—मधुयष्टी

मधुकृत्—भ्रमरः

मधुकृत्—मल्लिका

मधुखर्जरी—दीप्या

मधुगन्धः—बकुलः

मधुगायनः—कोकिलः

मधुजम्बीरफलः—मधुजम्बीरः

मधुजम्बीरः १७२

मधुजम्भः—मधुजम्बीरः

मधुजम्—सिक्थकम्

मधुजा—मधु

मधुजा—माध्वीसिता

मधुतालः—श्रीतालः

मधुतृणः—इक्षुः

मधुदला—सर्वा

मधुधातु—हेममाक्षिकम्

मधुधातुः ४३५

मधुधातुः—हेममाक्षिकम्

मधुनारिकेरकः—नारिकेलः

मधुपर्णिका—गुडूची

मधुपर्णी ४३९

मधुपर्णी—कादमर्यः

मधुपर्णी—क्रीतनकम्

मधुपर्णी—गुडूची

मधुपर्णी—मधुकर्कटी

मधुपर्णी—स्थानाकः

मधुपः—भ्रमरः

मधुपाका—षड्भुजा

मधुपीलुः—पीलुः

मधुपुष्पम् ४२४

मधुपुष्पम् ४२७, ४३०

मधुपुष्पः—अशोकः

मधुपुष्पः—जलदः

मधुपुष्पः—बकुलः

मधुपुष्पः—शिरीषः

मधुपुष्पा—दन्ती

मधुपुष्पा—नागदन्ती

मधुपुष्पिकः—जलदः

मधुफलम्—पालिवतम्

मधुफलः—आम्रः

मधुफलः—क्षीरी

मधुफलः—नारिकेलः

मधुफला—उत्तरापथिका

मधुफला—षड्भुजा

मधुफलिका—दीप्या

मधुवहला—वासन्ती

मधुविम्बी—विम्बी

मधुवीजः—हाडिमः

मधुमवा—मधुशर्करा

मधु—मकरन्दः

मधुमाक्षिका—माक्षिका

मधुमज्जा—आक्षोहः

मधुमती ३८२

मधुमती—कादमर्यः

मधुमती—सूवा

वर्णानुक्रमणिका ।

१०१

मधुयष्टिका ४३५, ४३६, ४३७

मधुयष्टिका—मधुयष्टी

मधुयष्टी ३३

मधुयष्टी ४२९

मधुरकर्कटी—मधुरकर्कटी

मधुरखर्जूरी—दीप्या

मधुरगुणाः ४१२

मधुरजम्भलः—मधुजम्बीरः

मधुरत्रयम्—त्रिमधुरम्

मधुरत्वचः—धवः

मधुरनाम—ह्रीतनकम्

मधुरफलः—वदरम्

मधुरफलः—मांसलफलः

मधुरफला—मधुरकर्कटी

मधुरफला—वालुकम्

मधुरविम्बी—विम्बी

मधुरवीजपूरः—मधुरकर्कटी

मधुरलता—ह्रीतनकम्

मधुरवृत्तः—कोकडः

मधुरसः—तालः

मधुरसा ४४०

मधुरसा—उत्तरापथिका

मधुरसा—ह्रीतनकम्

मधुरसा—मूर्वा

मधुरस्वरः—भ्रमरः

मधुरम् ४३७

मधुरम्—कुरी

मधुरम्—गृह्ननम्

मधुरम्—त्रपु

मधुरम्—मधुरः

मधुरम्—वालुकम्

मधुरः ४१२

मधुरः—इक्षुः

मधुरः—गुडः

मधुरः—चटकः

मधुरः—जीवकः

मधुरः—जीवन्तः

मधुरः—निष्पावः

मधुरः—वदरम्

मधुरः—मज्जरः

मधुरः—मधुरकर्कटी

मधुरः—माषः

मधुरः—रक्तशिमुः

मधुरः—राजाघ्नः

मधुरा ४२३

मधुरा ४३७

मधुरा—काकोली

मधुरा—खर्जूरी

मधुराप्रजा—खर्जूरी

मधुरा—दीप्या

मधुरा—पालक्यम्

मधुरा—वृहज्जीवन्ती

मधुरा—मयूरिका

मधुरा—मेढ्रा

मधुरालापा—कोकिलः

मधुरालापा—गोराटिका

मधुरा—त्रीहिः

मधुरा—त्रीहिः

मधुरा—शतावरी

मधुरिका—आसुरी

मधुरिका—मिथ्रेया

मधुरेणुः—कटुर्भी

मधुरिका—मूर्वा

मधुरिल्—भ्रमरः

मधुरोलुपः—भ्रमरः

मधुरवल्ली—उत्तरापथिका

मधुरवल्ली—ह्रीतनकम्

मधुरवल्ली—मधुरकर्कटी

मधुरवल्ली—मधुयष्टी

मधुरवासिनी—घातुकी

मधुवृक्षः—मधुकः

मधुशर्करा ९१

मधुशर्करा—निष्पावः

मधुशर्करा—मधु

मधुशर्करा—माध्वीसिता

मधुशिशुकः—शिमुः

मधुशिशुकः—श्रुताशिमुः

मधुशेषम्—सिक्थकम्

मधुश्रेणी—मूर्वा

मधुघीलः—मधुकः

मधुसत्ता—अङ्गारबलिका

मधुसंज्ञः—उदुम्बरः

मधुसंभवम्—सिक्थकम्

मधुसिता—निष्पावः

मधु—सुरा

मधुस्रवः—मधुस्रवः

मधुस्रवः—मोरटः

मधुस्रवा—दीप्या

मधुस्रवा—मधुयष्टी

मधुस्रवा—मूर्वा

मधुस्रवा—विश्वप्रग्निः

मधुः ४२९

मधुः—आघ्नः

मधुः—चैत्रः

मधुः—वसन्तः

मधुकम् ४३३

मधुकः ४२८

मधुच्छिद्रम्—सिक्थकम्

मधुत्थम्—सिक्थकम्

मधुस्थितम्—सिक्थकम्

मधुपत्रा—मधु

मधुपत्रा—माध्वीसिता

मधुस्रवः—सैरेयकः

मधुदया—कोकिलः

मधूलः—ह्रीतनकम्

मधूलिकम्—सुरा

मधूलिकः—जलदः

मधूलिका ४३६

मधूलिका—ह्रीतनकम्

मधूलिका—जलदः

मधूलिका—सुरा

मधूली ४२२

मधूली—आघ्नः

मधूली—उत्तरापथिका

मधूली—मकरन्दः

मधुषितम्—सिक्थकम्

मधुशर्करः—कर्पूरः

१०२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

मध्यकेसरः—बीजपूर्णः
 मध्यदेशसमुद्रवा—ब्रीहिः
मध्यमपञ्चमूलम् ३०१
मध्यमा ३९५
 मध्यमा—अङ्गुल्यादीनि
 मध्यरात्रः—रात्रिनामानि
 मध्यदिनः—वन्धूकः
 मध्या—ब्राह्मी
 मध्याह्नः—अहोरात्रादयः
 मध्वाश्रः—राजाश्रः
 मध्वाश्रः—राजाश्रः
 मध्वावासः—आश्रः
 मननम्—बुद्धिः
 मनस्विनी—ककोटकी
 मनस्वी—महाशङ्खः
मनः ४०१
 मनः—बुद्धिः
मनःशिला ११५, ४२१
 मनःशिला ४३८
 मनीषा—बुद्धिः
 मनीषी—पण्डितनामानि
 मनुजाः—मानुषः
 मनुष्यः—मानुषः
 मनुष्याः—मानुषः
 मनुः—स्पृष्टा
 मनोगुप्ता—मनःशिला
 मनोजवृद्धिः—कामवृद्धिः
 मनोजम्—जीरकम्
 मनोज्ञः—कुन्दः
 मनोज्ञा—आवर्तकी
 मनोज्ञा—उपकुक्षी
 मनोज्ञा—ककोटकी
 मनोज्ञा—जाती
 मनोज्ञा—मनःशिला
 मनोज्ञा—वन्धककोटकी
 मनोज्ञा—सुरा
 मनोरमः—हंसः
 मनोरमा—रोचना
 मनोविकाशः—सत्त्वगुणः

मनोविकासः—सत्त्वगुणः
 मनोहरम्—सुवर्णम्
 मनोहरः—कुन्दः
 मनोहरा—जाती
 मनोहरा—यूथिका
 मनोह्वा—मनःशिला
 मन्त्रिः—सचिवः
 मन्थनः—अभिमन्थः
 मन्थनोद्भवम्—नवनीतम्
मन्थः ३०५, ४२०
मन्थानकः ३६२
 मन्थानकः—शकुलादनी
 मन्थानः—आरग्वधः
 मन्था—मेथिका
 मन्दगमना—महिषः
 मन्दगमना—हंसः
 मन्दगः—जलशायी
 मन्दता—आलस्यम्
 मन्दः—रोगी
 मन्दः—श्लेष्मा
 मन्दः—हस्ती
 मन्दाकिनी—गङ्गा
 मन्दरः—पारिभद्रः
 मन्दारः—राजार्कः
 मन्दुराभूषणम्—मर्कटः
 मन्मथानन्दः—राजाश्रः
 मन्मथालयः—आश्रः
 मन्मथावासः—राजाश्रः
 मन्मथोद्भवनः—राजाश्रः
 मन्या—नाडी
 मयष्टः—मकुष्ठका
 मयः—उष्ट्रः
 मयूरकः ४२७
 मयूरकः ४२९
 मयूरकः—अपामार्गः
 मयूरकः—शिखण्डी
 मयूरकेतुः ४३३
 मयूरग्रीवकम्—तुत्थम्
 मयूरचूडम्—स्थोणिकम्

मयूरजङ्घः—स्योनाकः
 मयूरतुत्थम्—तुत्थम्
 मयूरशिखा—बर्हिचूडा
मयूरः २७६
 मयूरः ४३९
 मयूरः ४३९
 मयूरः—वर्हिः
 मयूरालसकः—वर्षाः
 मयूरिका—अम्बिका
 मयूरोल्लासकः—वर्षाः
 मरकतपत्री—पात्री
 मरकतम्—गारुत्मम्
मरटः ४२१
 मरणम्—अमृतम्
 मरन्दः—मकरन्दः
 मरम्—विषम्
 मरालकः—हंसः
 मरालिका—सातलः
 मराली—हंसः
मरिचम् ८७
 मरिचम् ४३२
मरीचम् ८८
 मरीचः ४३०
 मरीचः—जम्बीरः
 मरुकः ४३७
 मरुजः—विट्खदिरः
 मरुजा—मृगाक्षी
 मरुत्तकः—जम्बीरः
 मरुत्—वायुः
 मरुदेश्यः—गुप्तगुलुः
 मरुद्दः ४२६
 मरुद्भवः—पशकः
 मरुद्भवः—यासः
 मरुद्भवा ४२७
 मरुद्भवा—कार्पासी
 मरुद्भवः ४३०
 मरुद्भवः—जम्बीरः
 मरुवः—जम्बीरः
 मरुसंभवम्—चाणाख्यमूलकम्

वर्णानुक्रमणिका ।

१०३

महसंभवा—धन्वयासः

महस्था—धन्वयासः

मरुः ३२४

मरुः—जम्बीरः

मर्कटकः—तन्तुवायादयः

मर्कटतिन्दुकः—तिन्दुकः

मर्कटपिप्पली—अपामार्गः

मर्कटः २७६

मर्कटः ४२४

मर्कटः ४२९

मर्कटः—प्लवः

मर्कटी ४२६

मर्कटी ४३९

मर्कटी—अजमोदा

मर्कटी—अपामार्गः

मर्कटी—कपिकच्छूः

मर्जिका २५५

मर्लः—मानुषः

मर्लाः—मानुषः

मर्लेन्द्रमाता—अग्निदमनी

मर्दनकम्—तैलम्

मर्म ३९८

मर्म—जीवनस्थानानि

मर्मव्रणः—लूता

मर्मस्थानम्—जीवनस्थानानि

मर्मगण्डः—गलगण्डः

मर्मगण्डः—शाल्मलीकन्दः

मर्मद्रावि—रेचकः

मर्मद्रावी—रेचकः

मर्मनाशिनी—जातिपद्मी

मर्मयजम्—चन्दनम्

मर्मयः—पञ्चकः

मर्मयूः—काकोदुम्बरिका

मर्मयेजम्—चन्दनम्

मर्मयोत्थम्—कालीयकम्

मर्मयोद्भवम्—चन्दनम्

मर्मरोधनम्—विष्टम्भः

मर्मवेगः—अर्तासारः

मर्महन्ता—शाल्मलीकन्दः

मलम् २८२

मलम्—चाणक्यमूलकम्

मलम्—समुद्रफेनम्

मलापहा—चक्षुष्या

मलारिः—सर्वक्षारः

मलिनम्—टङ्गुणः

मलिनम्—मरिचम्

मलिनः—कृष्णपक्षः

मलिना—कासप्री

मलिनाङ्गी—कासप्री

मलिना—रजस्वला

मलीमसम्—पुष्पकासीसम्

मलोद्भवम्—लोहोच्छिद्यम्

मल्लारिष्टा—पाच्यी

मल्लिका १९७, ३६९

मल्लिकाक्षः—घोटः

मल्लिकाक्षः—हंसः

मल्लिकालयः ४२७

मल्लिकापुष्पः—कुटजः

मल्लिका—मङ्गल्या

मल्लिका—मेधिका

मल्ली—मल्लिका

मल्लिकः २९४

मलीलेख्यदलः—श्रीतालः

मसुरः—मसूरिका

मसुरकः—मसूरिका

मसूरविदला—श्यामा

मसूरः ४२४

मसूरा ४२६

मसूराभा—मसूरिका

मसूरा—मसूरिका

मसूरा—श्यामा

मसूरिका २२६, ४०८

मसूरी—शुक्रभाण्डा

मसूणम्—सुवर्णगेरिकम्

मस्करः—वंशः

मस्तकम् ४२८

मस्तकम्—शिरः

मस्तकोद्भवम्—मस्तिष्कम्

मस्तिष्कम् ४००

मस्तु—दधि

महती—तरणी

महती—बृहती

महती—वृन्ताकी

महर्षमी—कपिकच्छूः

महाकटभी—कटभी

महाकन्दम्—चाणक्यमूलकम्

महाकन्दम्—मूलकम्

महाकन्दः ४२९

महाकन्दः—मुखालुः

महाकन्दः—रसोनः

महाकन्दः—राजपलाण्डुः

महाकरजः—अङ्गारवल्लिका

महाकर्णिकारः—भारगवधः

महाकुमुदा—कादमर्यः

महाकुमुदिका ४३५

महाकुम्भा—कटफलः

महाकोशातकी ४३८

महाकोशातकी—धामर्गवः

महाक्रीतनका ४३५

महाक्षारः—सर्वक्षारः

महाक्षीरा—महिषः

महागदः—ज्वरः

महागन्धकम्—बोलम्

महागन्धम्—हरिचन्दनम्

महागन्धः—कुटजः

महागन्धा—केविका

महागवः—बलीवर्दः

महागुल्मा—सोमवर्णि

” ”

महागुहा—पृष्टिपर्णी

महाप्रीवः—उग्रः

महाघृतम् २३८

महाघोषा—शङ्खी

महाङ्गः—उग्रः

महाङ्गः—कालः

महाङ्गः—गोशुरः

महाङ्गः—महास्पकः

१०४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्यशब्दानां—

महाचक्रः—वृहच्चक्रः

महाचतः—राजाश्वः

महाछायः—वटः

महाजङ्घः—उष्ट्रः

महाजटा—रुद्रजटा

महाजम्बू—जम्बू

महाजवः—मृगः

महाजातिः—वासन्ती

महाजाली—आवर्तकी

महाजालः—धामार्गवः

महाटवी—महावनम्

महातिक्तः—किराततिक्तः

महातिक्तः—महानिम्बः

महातिक्ता—यवतिक्ता

महातिक्ता—पारदः

महादण्डा—गाङ्गेरुकी

महादारु—देवदारुः

महादिशः ४१८

महादुग्धा ४२९

महादेवी—मृगाक्षी

महाद्रोणा ३४४

महाद्रोणी—महाद्रोणा

महाश्वनः—उष्ट्रः

महानन्दा—आरामशीतला

महानन्दा—सुरा (नलविशेषः)

महानलः १६२

महानाडी ४०१

महानादः—उष्ट्रः

महानिम्बः १३

महानिम्बः ४२९, ४४०

महानीलः—नीलभृङ्गराजः

महानीलः—नीलः

महानीला—अश्वक्षुरकः

महानीला—जम्बू

महानीली ५५

महान्—उष्ट्रः

महान्—वाराहमदनः

महान्—शुकः

महापक्षा—टिकः

महापञ्चमूलदशमूले ३०२

महापञ्चाङ्गुलादिकः—स्थूलैरण्डः

महापञ्चा—गाङ्गेरुकी

महापद्मः—सर्पः

महापारेवतम्—पालेवतम्

महापालेवतम्—पालेवतम्

महापाशुपतः—बुकः

महापिण्डी ३६६

महापिण्डीतकः—महापिण्डी

महापिण्डीतकः—वाराहमदनः

महापिण्डीतरुः—महापिण्डी

महापीलुः—पीलुः

महापुरुषदन्ता—सहस्रवीर्या

महापुरुषदन्तिका—सहस्रवीर्या

महापुष्पः—कोविदारः

महापृष्ठः—उष्ट्रः

महाप्राणः—काकः

महाफलः—पीलुः

महाफलः—प्लवः

महाफलः—विल्वः

महाफला—कटुकालाम्बुनी

महाफला—क्षीरतुम्बी

महाफला—गाङ्गेरुकी

महाफला—जम्बू

महाफला—धामार्गवः

महाफला—नीलिनी

महाफला—मधुकर्कटी

महाफला—वनधीजपूरकः

महाफला—विशाला

महावलवला—बला

महावलः—तमालः

महावलः—धन्वनः

महावलः—नक्रः

महावलः—पक्षः

महावलः—मत्स्यः

महावलः—यशः

महावलः—वायुः

महावला ६५

महावला ४२७, ४३९, ४३४, ४४०

महावला—कीटिका

महाबला—नीलिनी

महाबला—वत्सादनी

महाभद्रा—काशमर्यः

महाभृङ्गः—नीलभृङ्गराजः

महामण्डूकः—मण्डूकः

महामत्स्यः—कच्छपः

महामनाः—महाशृङ्गः

महामांसी—रुदन्ती

महामुण्डतिका—महाश्रावणिका

महामुण्डी—महाश्रावणिका

महामुनिः—तुम्बुरुः

महामूपकः २७५

महामेदा ४३१

महामेदा—मेदा

महामोदः—कुन्दः

महायमलपत्रकः—कोविदारः

महारक्तम्—प्रवालम्

महारजताम्—गुवर्णम्

महारण्यम्—महावनम्

महारत्नानि ३८०

महारम्भम्—गाढलवणम्

महारवः—मण्डूकः

महारसम्—काञ्चिकम्

महारसम्—पारदः

महारसः—पारदः

महारसाः ३८८, ४२०

महाराजवृत्तः—राजाश्वः

महाराजदुमः—आरगवधः

महाराजफलः—राजाश्वः

महाराजाश्वकः—राजाश्वः

महाराष्ट्री ३३५

महाराष्ट्री ४२९, ४३२

महारिष्टः—कैडयः

महाहंस—चन्दनम्

महालोलः—काकः

महालोहम्—लोहम्

महावनम् ३२५

महावरोहः—प्रक्षः

वर्णानुक्रमणिका ।

१०५

महावर्षाभूः—कूरः
 महावल्ली—कट्वी
 महावल्ली—क्षीरतुम्बी
 महावसु—रौप्यम्
 महावितः—मण्डूकः
 महाविषः—गोधा
 महावीरः—एकवीरः
 महावीरः—करवीरः
 महावीर्यः—गृष्टिः
 महावीर्या—सहस्रवीर्या
 महावृक्षः—पीलुः
 महावृक्षः—स्तुक्
 महाव्रीहिः—व्रीहिः
 महाशठः—धत्तूरः
 महाशणः—शणपुष्पी
 महाशतावरी—सहस्रवीर्या
 महाशनः—शणपुष्पी
 महाशना—सहस्रवीर्या
 महाशरः—शरः
 महाशाखा—गाङ्गेरुकी
 महाशालिः—व्रीहिः
 महाशालिः—शालिः
 महाशिम्वी—असिषिम्वी
 महाशुक्तिः—मुक्ताशुक्तिः
 महाशुण्डी—हस्तिशुण्डी
 महाशुभम्—रौप्यम्
 महाशुभ्रम्—रौप्यम्
 महाशृङ्गः २९३
 महाशृङ्गः—मृगः
 महाशीण्डी—कटभी
 महाश्यासा—शिशपा
 महाश्रावणिका ३८
 महाश्रावणिका—श्रावणी
 महाश्रावणी ४३९
 महाश्रेष्ठम्—दाध
 महाश्लक्ष्णा—बालुका
 महाश्वेता—अश्वथुरकः
 महाश्वेता—कटभी
 महासमझा ४२९, ४३१

महासमझा—बला
 ” ”
 महासमम् ४२४
 महासर्जः—अशनः
 महासर्जः—पनसः
 महासहः—कुञ्जकः
 महासहा—कुञ्जकः
 महासहा—तरणी
 महासहा—सापपर्णी
 महासारः—विट्खदिरः
 ” ”
 महासिंहः—महाशृङ्गः
 महासुगन्धा १५५
 महासुधा—रौप्यम्
 महासुरा—सुरा
 महास्कन्धा—जम्बू
 ” ”
 महान्नायुः—महानाडी
 महाहिगन्धा—महासुगन्धा
 महिल्या—रेणुका
 महिला—छी
 महिषवल्ली—गौम्या
 महिषः २७०
 महिषः—मत्स्यः
 महिषाक्षकः—गुग्गुलुः
 महिषाक्षः—गुग्गुलुः
 महिषासुरसंभवः—भूमिजः
 महिषीकन्दः—शुभ्रालुः
 महिषीघृतम् २३६
 महिषीदधि २४४
 महिषीपयः २४०
 महिषीप्रिया—शुली
 महिषी—महिषः
 महिषीभूत्रम् २८३
 महिषी—राजपत्नीनामानि
 महिषीमल्ली ४२७
 महिः—अवनी
 मही—अवनी

महीजलवणम् ४२७
 महीजम्—आर्द्रकम्
 महीजः—वृक्षः
 महीसहः—सागः
 महेन्द्रवारुणी—विशाला
 महेरणा—सल्लकी
 महेला—छी
 महेश्वरी—रीतिक्ता
 महैरण्डः—स्थूलैरण्डः
 महैला—भद्रैला
 महोक्षः—वलीवदेः
 महोटिका—बृहती
 महोटिका—वृन्ताकी
 महोत्पलम्—कमलम्
 महोत्सवः—आम्रः
 महोदया—गाङ्गेरुकी
 महौजसी—तेजस्विनी
 महौदनी—शतावरी
 महौषधम् ४३८
 महौषधम्—अनृतम्
 महौषधम्—भूम्याहुल्यम्
 महौषधम्—रसानः
 महौषधम्—शुण्ठी
 महौषधिः—गृष्टिः
 महौषधी ४३३
 महौषधी—अतिविषा
 महौषधी—कटुका
 महौषधी—दूर्वा
 महौषधी—ब्राह्मी
 महौषधी—लक्ष्मणा
 मा.
 माकन्दः—आम्रः
 माकन्दी ३४८
 माकोटः—मङ्गोरः
 माक्षिकजम्—सिक्थकम्
 माक्षिकधातुः—हेममाक्षिकम्
 माक्षिकफलः—नारिकेलः
 माक्षिकम् ४२५
 माक्षिकम् ४३६

१०६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

माक्षिकम्—मधु
 माक्षिकम्—महारसाः
 माक्षिकम्—हेममाक्षिकम्
 माक्षिका—मक्षिका
 माक्षिकाश्रयम्—सिक्थकम्
 माक्षीकशर्करा—मधु
 माक्षीकशर्करा—मधुशर्करा
 माक्षीकशर्करा—माध्वीसिता
 माक्षिकम्—मधु
 माक्षीकम्—हेममाक्षिकम्
 मागधम्—जीरकम्
 मागधः—जीरकम्
 मागधा—जीवन्ती
 मागधी—चपला
 मागधी—पिप्पली
 मागधी—यूथिका
 मागधी—शतपुष्पा
 माघवती—पूर्वा दिक्
माघः ४१७
 माङ्गल्यदर्शनः—मात्स्यः
 माङ्गल्यनामधेया—जीवन्ती
 माङ्गल्यम् ४३३
 माङ्गल्यम्—दधि
 माङ्गल्या—जीवन्ती
 माङ्गल्या—रोचना
 माञ्जिका—अम्बिका
माचिषा ४२२
 माचरिक्—अपामार्गः
 माडदुमः—माडः
माडः १८२
 माडः—वितातकः
 माष्टिः—पर्णशिरा
 माणवकम्—पालवतम्
 माणनकः—बालसामान्यनामानि
माणिक्यम् ३७७
 मानङ्गपकरः—मकरः
 मातङ्गः—हस्ती
 मानङ्गी—हस्ती
 मातरिश्वा—वायुः

माता—अवनी
 माता—आखुकर्णी
 माता—ऐन्द्री
 माता—भूसरी
 माता—बलीवर्दः
 माता—महाश्रावणिका
 माता—मांसी
 मातुलकः—धत्तूरः
मातुलपुष्पम् ४२२
 मातुलफलम् ४३६
 मातुलम् ४३६
 मातुलानी ४३६
 मातुलिङ्गम्—सुवर्चलम्
 मातुलिङ्गः—बीजपूर्णः
 मातुलिङ्गिका—वनवीजपूरकः
मातुलुङ्गः ४२१
 मातुलुङ्गः—बीजपूर्णः
 मातृकः—ऋषभः
 मातृमन्दी—गुच्छकरङ्गः
 मातृवाहिनी—बलगुर्ला
 मात्सर्यः—मक्षौरः
 मादनः—मदनः
 मादनी—माकन्दी
 मादिका—विजया
 मादिनी—विजया
 मादुः—विजया
 माधवदुमः—आम्रः
 माधवप्रियम्—कालीयकम्
 माधवः—मधुकः
 माधवः—वसन्तः
 माधवः—वासन्ताः
 माधवः—वैशाखः
माधवी ३७०
 माधवी ४२७
 माधवी ४२८
 माधवी—अतिमुक्तः
 माधवी—गृष्टिः
 माधवी—मधुशर्करा
 माधवी—वासन्ता

माधवी—शतपुष्पा
 माधवी—सुरा
 माधवेष्टा—गृष्टिः
 माधवोचितम्—कङ्गोलकम्
 माधवोद्भवः—क्षीरी
 माध्वीकफलः—नारिकेलः
 माध्वीकम्—सुरा
 माध्वीका—निष्पावः
 माध्वी—दीप्या
 माध्वी—मधु
माध्वीसिता ९२
 मानवः—मानुषः
 मानवाः—मानुषः
 मानसम्—मनः
 मानसालयः—हंसः
 मानिनी—स्त्री
 मानी—सिंहः
मानुषमूत्रम् २८४
मानुषः २६१
 मानुषाः—मानुषः
मानुषीपयः २४१
 मान्द्यम्—आलस्यम्
 मान्द्यम्—व्याधिः
 माया—प्रकृतिः
मायाफलम् ३४६
 मायावी—बिडालः
 मायिका—मायाफलम्
 मायिफलम्—मायाफलम्
 मायि—मायाफलम्
 मायूरी—अजमोदा
 मारकम्—हिङ्गुलम्
 मारजातकः—लोमशबिडालः
 मारिषः ४३५
 मारिचपत्रकः—सरलः
 मारिचम्—कङ्गोलकम्
 मारुतः—वायुः
 मारुतापहः—वरुणः
 मार्कण्डेयम्—भूम्याहुल्यम्
 मार्कवः ४३०

वर्णानुक्रमणिका ।

१०७

मार्कवः—भृङ्गराजः
मार्गशीर्षः ४१७
 मार्गः—मार्गशीर्षः
 मार्जनः—कमुकः
 मार्जारगन्धिका—मुद्गरपर्णी
 मार्जारः—कालः
 मार्जारः—गुहाशयाः
 मार्जारः—बिडालः
मार्जारी ४२२
 मार्जारी—कस्तूरिका
 मार्जाली—कस्तूरिका
 मार्तण्डवल्लभा—सुवर्चला
 मार्द्वीकम् ४३६
 मालती ४२७
 मालती—जाती
 मालतीतीरसंभवम्—टङ्कणम्
 मालतीपत्रिका—जातिपत्री
 मालती—पाठा
 मालतीफलम्—जातीफलम्
 मालतीरससंभवः—टङ्कणः
 मालयम्—पञ्चकः
 मालवी—पाठा
 मालाकण्डः—अपामार्गः
मालाकन्दः ३५१
 मालाग्रन्थिः—दूर्वा
 मालातृणम्—भूतृणम्
 मालातृणः—भूतृणः
 मालादूर्वा—दूर्वा
 मालालिका—स्पृक्का
 मालाली—स्पृक्का
 मालूकः—शालुकः
 मालूरः—कपित्थः
 माल्यपुष्पः—शणः
 माल्यपुष्पिका—शणपुष्पी
 माल्यपुष्पी—शणपुष्पी
 माषपत्रिका—माषपर्णी
माषपर्णी ३२
 माषपर्णी ४२६, ४२८, ४३३, ४३९
 ४४०

माषपर्णी—श्वपुच्छकम्
 माषपर्णी—स्वायंभुवम्
माषः २२४
 माषः—औषधप्रमाणम्
 माषः—धान्यमापः
 माषाणम्—भूमिभेदः
 माषद्वयोद्भवः—वीहिः
मासप्रमाणम्
मासः ४१५
मांसानां नामानि ४१७
 मांसार्थः—पक्षमानम्
पाहिपनवनीतम् ३८४
 माहेन्द्री—विशाला
 माहेयी—वल्लीवर्दः
 माहेश्वरी—यवतिक्ता
मां.
 मांसजम्—भेदः
 मांसद्रावी—अम्लः
 मांसपुष्पिका—ध्रमरारिः
 मांसमासा—माषपर्णी
 मांसरुद्धा—मांसरोहिणी
 मांसरोहा—मांसरोहिणी
 मांसरोहा—मांसी
 मांसरोहिका—मांसरोहिणी
 मांसरोहिका—मांसी
मांसरोहिणी १५२
 मांसरोहिणी ४३७, ४३७
 मांसरोहिणी—गुणा
 मांसरोहिणी—वर्मकषा
 मांसरोही—मांसरोहिणी
मांसलफलः ४४
 मांसलफला—वृन्ताकी
 मांसलम् ४२६
 मांसलः ४३२
 मांसलः—धान्यमापः
 मांसलः—मांसलफलः
 मांसलितम्—अस्थि
 मांससारः—भेदः
 मांसस्नेहः—भेदः

मांसम् ४२८, ४३६
 मांसम्—आमिषम्
 मांसिनी—मांसी
मांसी १०४, १५३
 मांसी ४२७
मि.
 मिलितम्—संकुचितम्
मिशिः ४२४
 मिशिः ४२८
 मिशिः—काशः
 मिशिः—मिश्रेया
 मिशिः—शतपुष्पा
 मिशी—मांसी
 मिश्रकम्—औषधकम्
 मिश्रकः—पारदः
 मिश्रगन्धा—हृपुषा
 मिश्रजः—अश्वखरजः
 मिश्रपुष्पा—मेथिका
मिश्रसगुणाः ४१३
 मिश्रवर्णफला—वृन्ताकी
 मिश्रवर्णः—इक्षुः
 मिश्रशब्दः—अश्वखरजः
 मिश्रम्—चाणाख्यमूलकम्
 मिश्रः—चाणक्य
 मिश्रः—मोहः
 मिश्रेयकः—बातपत्रः
मिश्रेया ६९
 मिश्रेया ४३७, ४३८
 मिश्रिः—शतपुष्पा
 मिहिका—कपूरः
मी.
 मीनघाती—यकः
 मीननेत्रा—दूर्वा
 मीनपित्तम्—मत्स्यपित्तः
 मीनः—मत्स्यपित्तः
 मीनः—मत्स्यः
 मीनाक्षा—ब्राह्मी
 मीनाख्या ४२९
 मीनाण्डी ४२८

१०८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

मीनाण्डी—शर्करा
मीलदः ४३३
मीलः ४३३
मीलितम्—संकुचितम्
मु.
मुकुलः—कोरकः
मुकुटकः ४३६
मुकुष्टकः—मकुष्टका
मुक्तबन्धना—वापिकी
मुक्तबन्धा—वापिकी
मुक्तसारम्—सूक्तम्
मुक्ता—तारम्
मुक्तापुष्पः—कुन्दः
मुक्ताप्रमृः—मुक्ताशुक्तिः
मुक्ताफलम्—मौक्तिकम्
मुक्ताभा—मल्लिका
” ”
मुक्तामाता—मुक्ताशुक्तिः
मुक्ता—मौक्तिकम्
मुक्ताशुद्धिः ३७६
मुक्तास्फोटः—मुक्ताशुक्तिः
मुक्तिका—मौक्तिकम्
मुखगन्धकः—पलाण्डुः
मुखदूषकः—पलाण्डुः
मुखदूषणः—पलाण्डुः
मुखप्रियः—तारङ्गः
मुखप्रिया—निष्पावः
मुखमङ्गः—क्षिप्रुः
मुखमङ्गः—धेतुशिप्रुः
मुखमृङ्गः—शिप्रुः
मुखतण्डनकः—तिलकः
मुखमत्स्यः—मत्स्यः
मुखरः—काकः
मुखरागकरी—बहुला
मुखरोगः ४०८
मुखवाचिका—अम्बिका
मुखवासः—सुगन्धतृणम्
मुखवासः—सुगन्धभूतृणः
मुखशृङ्गः—खड्गः

मुखशोधनम्—त्वक्
मुखशोर्धा—जम्बीरः
मुखशोध्यम्—त्वक्
मुखमशोधकः—शिप्रुः
मुखलावः—लाला
मुखम् ३९६
मुखामयः—मुखरोगः
मुखामोदः—नीलशिप्रुः
मुखामोदा—सल्लकी
मुखार्जकः—कुटेरकः
मुखालुः ३४९
मुखालुः ४२८
मुखेश्वरी—खड्गः
मुचकुन्दः ३७०
मुचकुन्दः ४२९, ४३०
मुष्कः—मुष्ककः
मुष्कः—मुष्कः
मुष्कनकः—मुष्कः
मुष्कनकः—मुष्कः
मुष्कः १६०
मुष्कचणकः—कलायः
मुष्कजम्—लोहम्
मुष्कनकः—ब्रीहिः
मुष्कशालिः—ब्रीहिः
मुष्कम्—बोळम्
मुष्कम्—लोहम्
मुष्कम्—शिरः
मुष्काद्यः—महाश्रावणिका
मुष्कायसम्—लोहम्
मुष्कनिका—श्रावणी
मुष्की—जङ्घाला
मुष्की—श्रावणी
मुष्क—कृद्धिः
मुद्धितम्—विकसितम्
मुद्धिरफलः—विकण्टकः
मुद्गपर्णी ३२
मुद्गपर्णी ४३६, ४४०
मुद्गभोजी—घोटः
मुद्गरकाः—कर्मारः
मुद्गरफलः—कर्मारः

मुद्गरः ३६९
मुद्गरः—मत्स्यः
मुद्गरः—सप्तच्छदम्
मुद्गलम्—कतृणम्
मुद्गः—वासन्ताः
मुद्गाः—वासन्ताः
मुद्गणी—लाक्षा
मुद्रितम्—संकुचितम्
मुनिखजूरिका—दीप्या
मुनिच्छदः—सप्तपर्णः
मुनिद्रुमः—अगस्त्यः
मुनिद्रुः ४२५
मुनिधान्यम्—नीवारः
मुनिप्रियः ४२५
मुनिप्रियः—ब्रीहिः
मुनिप्रिया—ब्रीहिः
मुनिभक्तप्रसादकः—नीवारः
मुनिभक्तप्रसादितः—नीवारः
मुनिभक्ष्यः—इयामाकः
मुनिहव्यः—समष्टिकः
मुनिः ४३२
मुनिः—खड्गरीटः
मुनिः—दमनम्
मुनिप्रज्ञावेप्रियः(?)—ब्रीहिः
मुरली—वातपत्रः
मुरा १०९
मुरा ४३८
मुष्ककः १९६
मुष्कः—अण्डकोशः
मुष्कः—मुष्ककः
मुष्टिकः—शालिः
मुष्टिः—उत्सङ्गादीनि
मुष्टिः—मुष्ककः
मुसली ४३०
मुसलीकन्दः ३५२
मुसली—पोथापदी
मुसली—पल्ली
मुसली—मुसलीकन्दः
मुस्तकम्—अब्दः

वर्णानुक्रमिका ।

१०९

मुस्तम्—मुस्ता
मुस्ता १५
मुस्ता ४२७
मुस्ता—उच्चटा
मुस्ता—भूतः
मुहूर्तकम्—विघटिकादयः

मू.

मूढता—तमोगुणः
मूढिः—तृष्णादयः
मूत्रकृच्छ्रम्—कृच्छ्रम्
मूत्रदशकम् ४२०
मूत्रदोषः—प्रमेहः
मूत्रपञ्चकम् ४२०
मूत्रफला—ककटी
मूत्रफला—त्रपुसकम्
मूत्ररोधः ४०९
मूत्रला—ककटी
मूत्रम् २८२
मूत्राशयः ३९८
मूत्राष्टकम् ३०८
मूर्छा—तृष्णादयः
मूर्तिः—शरीरम्
मूर्धजाः—केशः
मूर्धा—शिरः
मूर्धा ९
मूर्धा ४३२, ४३५, ४३६, ४३७, ४३७, ४३७, ४४०

मूर्धा—तेजिनी
मूलकपर्णी—शिशुः
मूलकम् १४०
मूलकम् ४२५
मूलकम्—उशीरम्
मूलकम्—गृत्तरम्
मूलकम्—गृत्तरम्
मूलकः—वाणका
मूलकाह्वया—द्रवन्ती
मूलग्रन्थिः—दूर्वा
मूलजम्—आद्रकम्
मूलजिह्वा—उपजिह्वा

मूलपुष्करम्—सूत्रम्
मूलपोती ३५३, ४२२
मूलफलदः—पनसः
मूलम् १९, ८४, ३२५
मूलम् ४२९
मूलम्—गृत्तरम्
मूलम्—पद्ममूलम्
मूलम्—विषभेदः
मूला—अवनी
मूलाहवम्—मूलकम्
मूलकद्वेषी—बिडालः
मूलकनामकर्णी—आसुकर्णी
मूलकमारी—सुतश्रेणी
मूलकः २७४
मूलकः ४३०
मूलकः—बिलेशयाः
मूलकः—मूलकः
मूलकाह्वादिका—द्रवन्ती
मूलिकः—मूलकः
मूलिका—दीर्घतुण्डी
मूलिकाह्वया—द्रवन्ती
मूलिकाह्वया—सुतश्रेणी

मृ.

मृक्षणम्—तैलम्
मृगगामिनी—विडहा
मृगचर्मजम्—जवादि
मृगचर्मिटा—मृगाक्षी
मृगधूर्तकः—तरक्षुः
मृगधूर्तकः—भल्लुकः
मृगधूर्तः—शृगालः
मृगनाभिजम् ४३०
मृगनाभिजा—मार्जारी
मृगनाभिः—कस्तूरिका
मृगनाभिः—कस्तूरी
मृगपतिः—सिंहः
मृगाप्रियम्—तृणाढ्यम्
मृगभक्षः—तरक्षुः
मृगभक्षा—मांसी
मृगमदः—कस्तूरिका

मृगमांसगुणाः ३९१

मृगरत्ना—महाबला
मृगराजः—सिंहः
मृगरिपुः—सिंहः
मृगशीर्षः—खदिरः
मृगः २७०
मृगः—खदिरः
मृगः—हस्ती
मृगाक्षी ४२
मृगाक्षी ४२६, ४२६
मृगाक्षी—श्वेतपुष्पी
मृगाण्डजा—कस्तूरिका
मृगादनी ४२९, ४३१
मृगादनी—ऐन्द्री
मृगादनी—महाबला
मृगादनी—मृगाक्षी
मृगादनी—श्वेतपुष्पी
मृगादः—तरक्षुः
मृगान्तकः—शरभः
मृगा—महाबला
मृगारिः—रक्तशिपुः
मृगेक्षणा—मृगाक्षी
मृगेन्द्रः—सिंहः
मृगेन्द्राणी—वासकः
मृगेवार्हः—मृगाक्षी
मृगेवार्हः—श्वेतपुष्पी
मृगेष्टः—मुद्गरः
मृणालकम्—विसम्
मृणालम्—उशीरम्
मृणालम्—विसम्
मृणालः ४३६
मृणालिका—विसम्
मृणालिनी—विसम्
मृणाली—विसम्
मृतजीवी—तिलकः
मृतसंजीवनी—गोरक्षदुग्धी
मृताजीवी—गोरक्षदुग्धी
मृतालकम्—सौराष्ट्री
मृताद्रेकी—महानिम्बः

११०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

मृत्तिका १३३

मृत्तिकाक्षारम्—मूलकम्
 मृत्तिका—गुडूची
 मृत्तिका—सौराष्ट्री
 मृत्—मृत्तिका
 मृत्युनाशनः—पारदः
 मृत्युभृत्यः—व्याधिः
 मृत्सा—मृत्तिका
 मृत्सा—सौराष्ट्री
 मृत्—सौराष्ट्री
 मृत्स्ना—क्षेपमा
 मृत्स्ना—मृत्तिका
 मृत्स्ना—सौराष्ट्री
 मृदङ्गफलिका—कोशातकी
 मृदङ्गफलिनी—कोशातकी
 मृदुगामिनी—हंसः
 मृदुप्रस्थिः—मज्जरः
 मृदुच्छदः—नलः
 मृदुच्छदः—फोण्डालुः
 मृदुच्छदः—श्रीतालः
 मृदुच्छदा—शिल्पिका

मृदुदर्भः १६१

मृदुपत्रः—नलः
 मृदुपत्रः—भूर्जः
 मृदुपर्वा—पलाशलोहिता
 मृदुपर्वकः—वेत्रः
 मृदुपुष्पकः—शिरीषः
 मृदुपुष्पः—शिरीषः
 मृदुफलः—करीरः
 मृदुफलः—नारिकेलः
 मृदुफलः—विकटतः
 मृदुफलः—विकटतः
 मृदुफलः—विकटतः
 मृदुलता—शुली
 मृदु—लोहम्
 मृदुसारम्—तूलम्
 मृदु—सोमकम्
 मृदुः ४२२, ४२२, ४३२
 मृदुः—गृहकन्या

मृदारशृङ्गकम्—बोदारशृङ्गकम्
 मृद्री—उत्तरापथिका
 मृद्रीका ४४०
 मृद्रीका—उत्तरापथिका
 मृषाध्यानी—वक्रः
 मेकलकन्या—नर्मदा
 मेखला—कटकः
 मेखला—पृष्टिपर्णी
 मेघजीवनः—खन्नरीटः
 मेघजीवनः—चक्रोरः
 मेघनादः—तन्दुलीयकः
 मेघनादा—धर्मान्तः
 मेघनादानुलासकः—मयूरः
 मेघपुष्पम् ४२२
 मेघपुष्पः—वेतसः
 मेघप्रसवम्—पानीयम्
 मेघफलः—विकटतः
 मेघमोदिनी—जम्बूः
 मेघसारः—चीनकः
 मेघस्कन्दः—महाशृङ्गः
 मेघस्तनितोद्भवः—विकटतः
 मेघः ४२७
 मेघः—मुस्ता
 मेघागमप्रियः—कदम्बः
 मेघानन्दः—बलाका
 मेघानन्दा—धर्मान्तः
 मेघानन्दी—मयूरः
 मेघान्तः—शरत्
 मेचकम्—अन्नम्
 मेचकः—पेचः
 मेचकाभिधा—वत्सादनी
 मेडम्—शिथम्
 मेणः ४३२
 मेण्डः—मेडः
 मेथा—मेथिका
 मेथिका २३१, २३१
 मेथिका ४२७, ४२९
 मेथिकाबीजम्—ज्योतिष्कः
 मेथिका—वहरी

मेथिनी—मेथिका
 मेथी—मेथिका
 मेदकः—सुरा
 मेदजः—भूमिजः
 मेदः २८५
 मेदः—इरिमेदः
 मेदःसारा—मेदा
 मेदा ३०
 मेदा ४३२, ४३९
 मेदा—मथुरा
 मेदिनी—अवनी
 मेदिनी—कादमर्यः
 मेदिनी—मेदा
 मेदिनी—रत्नगर्भा
 मेदुरा—काकोली
 मेदोद्रवा—मेदा
 मेदोमांससमुद्रवा—वज्रा
 मेधाकृत्—शित्तवारः
 मेधा—बुद्धिः
 मेधाविनी—मोराटिका
 मेधाविनी—तेजस्विनी
 मेधावी—पण्डितनामानि
 मेधावी—शुकः
 मेधावी—सुरा
 मेध्यः—अक्षता
 मेध्यः—खदिरः
 मेध्यः—छागलः
 मेथ्या ७०
 मेथ्या ४३२
 मेथ्या—केतकीद्वयम्
 मेथ्या—छागलः
 मेथ्या—ज्योतिष्मती
 मेथ्या—तेजस्विनी
 मेथ्या—रोचना
 मेथ्या—वचा
 मेथ्या—शङ्खपुष्पी
 मेथ्या—शमी
 मेथ्या—मेलकलवणम्—औषरकम्
 मेला—नीलिनी

वर्णानुक्रमणिका ।

१११

भेला—महानीली
 भेलिका—चर्मकी
 भेषकः—जीवन्तः
 भेषशुद्धी—अजशुद्धी
 भेषः—ग्राम्याः
 भेषः—भेडः
 भेषाक्षः—चक्रमर्दः
 भेषाक्षिकुसुमः—चक्रमर्दः
 भेषान्त्रिः—वृषभेधा
 भेषान्त्री—वृषभेधा
 भेषाद्वयः—चक्रमर्दः
 भेषी—तिनिसः
 भेषी—मांसी
भेषीमूत्रम् २८३
 भेहनम्—विभ्रम्
 भेहनः—मुष्ककः
 भेहः—प्रमेहः

मै.

भैरेयी—गुरा

मो.

मोक्षकः—मुष्ककः
 मोषपुष्पा—वन्त्या
 मोषा—काष्ठपाटला
 मोषा—सितपाटलिः
 मोचकः—जीवन्तः
 मोचकः—मुष्ककः
 मोचनिर्यासकः—शाल्मली
 मोचरसः—शाल्मली
 मोचसारः—शाल्मली
 मोचसावः—शाल्मली
 मोचः—शाल्मली
मोचा ४२३
 मोचा ४३१, ४३४, ४३८, ४३८
 मोचा—कदली
 मोनालयः—शाल्मली
 मोचा—ज्येष्ठा ३२७
 मोचा—नीलिनी
 मोचा—शाल्मली
 मोचिका ४२९

मोदनः—वायुः
 मोटा ४२७
 मोटा—बला
 मोदकमोदकः—तवराजशर्करा
 मोदकी—जिह्मिणी
 मोदनी—यूथिका
 मोदा ४३१, ४३१
 मोदा—अजमोदा
 मोदाव्या—अजमोदा
 मोदिनी—अजमोदा
 मोदिनी—ग्रैष्मी
 मोदिनी—मल्लिका
 ” ”
 मोदिनी—सुरा
 मोरटकम्—इक्षुमूलम्
 मोरटम्—इक्षुमूलम्
मोरटः ९

मोरटा—मूर्वा
 मोषकः—जीवन्तः
 मोषी—महामृषकः
 मोसः—मत्स्यः
 मोहकारी—माडः
 मोहनः—धत्तूरः
 मोहवृक्षः—रेवती ३२७
 मोहम्—मोहः
मोहः २६३

मोहः—तृष्णादयः
 मोहिनी—उपोदकी

मौ.

मौक्तिकतण्डुलः—जर्णा
 मौक्तिकप्रसवा—मुक्ताशुक्तिः
 मौक्तिकशुक्तिः—मुक्ताशुक्तिः
 मौक्तिकसूः—मुक्ताशुक्तिः
मौक्तिकम् २१८
 मौक्तिकम् ४३०
 मौक्तिकेयम्—मौक्तिकम्
 मौक्तीतृणाख्यः—मुञ्जः
 मौक्तीपत्ता—कल्बजा
 मौहीनम्—भूमिभेदः

मौलिः—शिरः
 म्लाना—रजस्वला
 म्लेच्छकन्दः—रसोनः
 म्लेच्छभोजनः—गोधूमः
 म्लेच्छमुखम्—ताम्रम्
 म्लेच्छम्—ताम्रम्
 म्लेच्छम्—हिङ्गूलम्
 म्लेच्छः ४२६

य.

यकृत्—शरीरास्थ्यादीनि

यक्षकर्म ३०४

यक्षतरुः—वटः
 यक्षधूपः—राला
 यक्षधूपः—सर्जकः
 यक्षावासः—वटः
 यक्षमा—राजयक्ष्मा
 यज्ञनेत्री—सोमवल्ली
 यज्ञयोग्यः—उदुम्बरः
 यज्ञवल्ली—सोमवल्ली
 यज्ञवल्ली—सोमवल्ली
 यज्ञवृक्षः—वृक्षः
 यज्ञश्रेष्ठा—सोमवल्ली
 यज्ञश्रेष्ठा—सोमवल्ली
 यज्ञाङ्गः—उदुम्बरः
 यज्ञाङ्गः—खदिरः
 यज्ञाङ्गा—सोमवल्ली
 यज्ञाङ्गा—सोमवल्ली
 यज्ञियपत्रकः—मृदुदर्भः
 यज्ञियः—उदुम्बरः
 यज्ञियः—विकङ्कतः
 यमद्रुमः—शाल्मली

”

”

यमलच्छदः—कविदारः
 यमलपत्रकः—अश्मन्तकः
 यमस्वसा—यमुना

यमुना ३८२

यय ४३१
 ययुः—घोटः
 यवकः ४३६

११२

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

यवकः—गोधूमः

यवकः—व्रीहिः

यवक्षारम् ४२४

यवक्षारम् ४३९

यवक्षारः ७२

यवक्षारः ४३७

यवचित्रा—क्षीरिणी

यवजम्—पलाशगन्धा

यवजः—पाक्यम्

यवजः—यवक्षारः

यवजा—वंशरोचना

यवतिकाः ४२७

यवतिका ५९

यवतिका ४२८

यवनद्विष्टः—गुग्गुलुः

यवनः—गोधूमः

यवनादः—जूर्णा

यवनेष्टम्—गृन्नम्

यवनेष्टम्—मरिचम्

यवनेष्टम्—सीसकम्

यवनेष्टः—पलाण्डुः

यवनेष्टः—राजपलाण्डुः

यवनेष्टा—खर्जूरी

यवफलम् ४३७

यवफलः ४२४

यवफलः—कुटजः

यवफलः—वंशः

यवफलाङ्कुरः—वंशाग्रम्

यवमान्—गोधूमः

यवशूकजः—व्रीहिः

यवशूकः—यवक्षारः

यवसंभवम्—सौवीरम्

यवसंभवा—वंशरोचना

यवसाह्वः—यवानी

यवसूचकः—यवक्षारः

यवः ४२२

यवः ४३६, ४३६

यवः—अक्षता

यवः—धान्यराजः

यवागू—पथ्यभेदाः

यवाग्रजम्—सौवीरम्

यवाग्रजः—यवक्षारः

यवाग्रजः—यवानी

यवानिका ८८

यवानिका—यवानी

यवानी ८८, ८९

यवानी ४२५, ४३९, ४३९, ४३६,

४३७

यवानी—यवानिका

यवापत्यम्—यवक्षारः

यवाम्लजम्—सौवीरम्

यवासकः ४२६, ४२७, ४२८

४३५, ४३७, ४३९, ४३९, ४४०

यवासकः—अनन्ता

यवासकः—यासः

यवासशर्करा ९१

यवासशर्करा—तवराजशर्करा

यवासः ४२७, ४३७

यवासः—दुरालभा

यवासः—बालपत्रः

यवासः—यासः

यवासिका ४२४

यवासिका—यवासिका

यवाहवः—यवक्षारम्

यवाहवः—यवक्षारः

यवाः—अक्षता

यवोत्थम्—सौवीरम्

यव्यम्—भूमिभेदः

यव्यः—यवक्षारः

यशस्करी—जीवन्ती

यशस्करी—बृहजीवन्ती

यशस्करी—यवतिका

यशस्या—ऋद्धिः

यशस्या—जीवन्ती

यशस्विनी—तेजस्विनी

यशस्विनी—यवतिका

यशोदः—पारदः

यशिलता—भ्रमरारिः

यष्टिः—भागां

यष्टीकम्—मधुयष्टी

यष्टीमधु—मधुयष्टी

यष्टी—मधुयष्टी

यष्टीमधु—मधुयष्टी

यष्ट्याह्वम्—मधुयष्टी

या.

याचनकः—एरण्डः

याजुषः—तित्तिरिः

याज्ञिकः ४२४

याज्ञिकः—किशुकः

याज्ञिकः—ताम्रकण्टकः

याज्ञिकः—पिप्पलः

यातयामः—वृद्धनामानि

यातुम्—गुग्गुलुः

यादः—मत्स्यः

यादोनाथः—पानीयम्

यामवती—रात्रिनामानि

यामः—प्रहरः

यामी—दक्षिणा

यामुनम्—अञ्जनम्

यामुनेयम्—अञ्जनम्

याम्बोज्ञतः—ध्रीतालः

यावनः—नुरुष्कः

यावनालनिभः—यावनालः

यावनालः ३६०

यावनालः—जूर्णा

यावनालः—जूर्णा

यावनाली ९१

यावनी—इक्षुः

यावनीप्रिया—बहुला

यावनी—यवानी

यावशर्करा—यवासशर्करा

यावशूकजः—यवक्षारः

यावशूकः—यवक्षारः

यावा—यवतिका

यासः ११

यासः ४३०

यासः—दुरालभा

वर्णानुक्रमणिका ।

११३

यासः—धन्वयासः

यु.

युक्तरसा—राणा

युक्तियुक्तः—नुरुहकः

युगलाक्षः—चयूरः

युगम्—ऋद्धिः

युगंधराः—जृणा

युग्मपत्रः—कोविदारः

युग्मफला—इन्दीवरी

युग्मफला—वृथिकाली

युता—मेदा

युवती—मध्यमा

युवती—छा

युवतीष्टा—यूथिका

युवनामानि ३९५

युवा—युवनामानि

यू.

यूका ४०७

यूका—श्वेतयूका

यूथिका २००

यूथिका ४२८

यूथिका—वालपुष्पी

यूथी—यूथिका

यूपकम्—तूलम्

यूपद्रुमः—ताम्रकण्टकः

यूपम्—तूलम्

ये.

येलुवासः—जाहकः

यो.

योगजम्—अगरु

योगरङ्गः—नारङ्गः

योगिदण्डः—वेद्यः

योगिनी—धूमरा

योगी—नारङ्गः

योगीश्वरी—वन्ध्याकवोदकी

योगीष्टम्—सामकम्

योग्या—ऋद्धिः

योग्यम्—ऋद्धिः

१५

योजनवल्ली ५२६

योजनवल्लिका ४३४

योजनवल्ली—मित्रिष्टा

योजनम्—मानम् ४१८

योज्यम्—पुष्पकासासम्

योन्ताः—जृणा

योनिः—उपस्थम्

योषा—स्त्री

योषित् ४३०

योषित्—स्त्री

र.

रक्तकन्दः—रक्तपिण्डालुः

रक्तकन्दः—राजपलाण्डुः

रक्तकरवीरकः—करवीरः

रक्तकम्—ताम्रम्

रक्तकम्—प्राचीनामलकम्

रक्तकः—अशोकः

रक्तकः—कुचन्दनम्

रक्तकः—रक्तशिग्रुः

रक्तकः—शिग्रुः

रक्ताण्डा—कूरः

रक्तकालम्—कङ्कुकम्

रक्ताण्डम्—कुचन्दनम्

रक्तकुसुमः—धन्वनः

रक्तकुसुमः—पारिभद्रः

रक्तकसरः—पारिभद्रः

रक्तगन्धकम्—बोलम्

रक्तगन्धः ४२९

रक्तचक्रुः—गोराटिका

रक्तचन्दनम् ९४

रक्तचन्दनम् ४४०

रक्तचित्रकः ४३१

रक्तचित्रः—कालः

रक्तचूर्णकः—कम्पिलकः

रक्तजन्तुकः—भनागः

रक्ततणा—गोमयिका

रक्ततुण्डकः—भनागः

रक्ततुण्डः—शुकः

रक्ततुण्डः—सारसः

रक्तदला—नलिका

रक्तधातुकर्ता—रसः

रक्तधातुकम्—ताम्रम्

रक्तधातुः—गैरिकम्

रक्तधातुः—ताम्रम्

रक्तनालः—जीवन्तः

रक्तनेत्रः—पारावतः

रक्तनेत्रः—सारसः

रक्तपत्रः—केण्डालुः

रक्तपत्रिका—कूरः

रक्तपत्रिका—नाकुली

रक्तपत्रम् १६४

रक्तपत्रकः—अशोकः

रक्तपा—जलूका

रक्तपादः—सारसः

रक्तपादी १५५

रक्तपादी ४२८

रक्तपादी—विश्वप्रस्थिः

रक्तपाथिनी—जलूका

रक्तपाथी—मन्त्रुणः

रक्तपालेवतम्—पालेवतम्

रक्तपिण्डकः—रक्तपिण्डालुः

रक्तपिण्डालुः ३४९

रक्तपित्तम् ४०९

रक्तपिता—रसः

रक्तपुच्छिका—ब्राह्मणी

रक्तपुष्पकः—पर्वटः

रक्तपुष्पकः—शालमली

रक्तपुष्पः ६०

रक्तपुष्पः—करवीरः

रक्तपुष्पः—किशुकः

रक्तपुष्पः—पुनागः

रक्तपुष्पः—वन्धकः

रक्तपुष्पा—शालमली

रक्तपुष्पिका—कूरः

रक्तपुष्पिका—पाटला

रक्तपुष्पिका—भुपाटली

रक्तपुष्पिका—विश्वकान्ता

रक्तपुष्पी—आवर्तकी

११४

धन्वन्तरीयनिघण्टु राजनिघण्टुस्थशब्दानां—

रक्तपुष्पी—उष्ट्रकाण्डी
 रक्तपुष्पी—कण्ठी
 रक्तपुष्पी—जपा
 रक्तप्ररक्तम्—वृक्षाम्लम्
 रक्तपुष्पकः—रक्तपुष्पः
 रक्तप्रसवः—करवीरः
 रक्तप्रसवः—मुचकुन्दः
 रक्तप्रसवः—सैरेयकः
 रक्तफलः—वटः
 रक्तफलः—शास्मली
 रक्तफला—विम्बी
 रक्तफला—वृन्ताकी
 रक्तविन्दुः—रक्तपुष्पः
 रक्तवीजका—तरटी
 रक्तबीजः—दाडिमः
 रक्तमन्थः—मन्थः
 रक्तमुखः—शुकः
 रक्तमूलकः—देवसर्पपकः
 रक्तमूला—रक्तपादी
 रक्तयष्टिका—मञ्जिष्ठा
 रक्तयष्टी—मञ्जिष्ठा
 रक्तयाबनालः—जृणा
 रक्तरजः—पुवर्णवैरिकम्
 रक्त्रेणुः—पुनागः
 रक्त्रेणुः—सिन्दूरम्
 रक्तरवतकम्—पालेवतम्
 रक्तला—काकादनी
 रक्तला—भृवा
रक्तवर्गः ३०७
 रक्तवर्णः—इन्द्रगोपः
 रक्तवर्णः—सिन्दूरम्
 रक्तवर्षाभूः—कूरः
 रक्तवातम्—रक्तपित्तम्
 रक्तवारिजम्—रक्तपद्मम्
 रक्तशालिः—ब्रीहिः
 रक्तशालिः—शालिः
 रक्तशाल्यः—ब्रीहिः
रक्तशिशुः १४२
 रक्तशृङ्गकम्—विषम्

रक्तसर्पपः—आसुरी
 रक्तसहाय्यः—सैरेयकः
 रक्तसंदोहिका—जलूका
 रक्तसारमुखः—ब्रीहिः
 रक्तसारम्—रक्तचन्दनम्
 रक्तसारः—४४०
 रक्तसारः—अम्लः
 रक्तसारः—खदिरः
 रक्तसारः—ताम्रकण्टकः
 रक्तसूः—रसः
 रक्तखर्वी—अम्लः
 रक्तहारी—नीलिनी
रक्तम् २६४
 रक्तम् ४२९, ४३०
 रक्तम्—कुङ्कुमम्
 रक्तम्—ताम्रम्
 रक्तम्—पद्मकः
 रक्तम्—प्रवालम्
 रक्तम्—सिन्दूरम्
 रक्तम्—हिङ्गुलम्
 रक्तः—एरण्डः
 रक्तः—रक्तपुष्पः
 रक्तः—सैरेयकः
 रक्तः—हिजलः
रक्ता ४२३
 रक्ता—उष्ट्रकाण्डी
 रक्षाक्षः—महिषः
 रक्षाख्या—कूरः
 रक्षागस्त्यः—ब्रह्मवृक्षः
 रक्षाङ्गः—अभिमन्थः
 रक्षाङ्गः—कम्पिलकः
 रक्षाङ्गः—प्रवालम्
 रक्षाङ्गः—मत्कुणः
 रक्षाङ्कूरः—प्रवालम्
 रक्षाङ्गी—मञ्जिष्ठा
 रक्षाङ्गुलम्—ब्रीहिः
 रक्ता—बूडामणिः
 रक्षाधारः—रवक
 रक्षापहम्—बोलम्

रक्षापहा—नीलिनी
 रक्ता—मञ्जिष्ठा
रक्तामयः ४१०
 रक्तामलान्तकः—सैरेयकः
 रक्ता—मांसरोहिणी
 रक्ताम्भोजम्—रक्तपद्मम्
 रक्ताम्रः—धुद्राघः
 रक्ताम्लानः—सैरेयकः
 रक्तातिः—रक्तामयः
 रक्ता—लक्षा
 रक्तालुः—रक्तपिण्डालुः
 रक्ता—शुकभाण्डी
 रक्ताश्वः—घोटः
रक्तिका ४२४
 रक्तिका—आसुरी
 रक्तिका—काकादनी
 रक्तिका—बूडामणिः
 रक्तेक्षणः—पारावतः
 रक्तेक्षुः—इक्षुः
 रक्तेवारुः—ऐन्द्री
 रक्तेरण्डः—एरण्डः
 रक्तोत्पलम्—रक्तपद्मम्
 रक्षः—रोहिणः
 रक्षणी—त्रायमाणा
 रक्षापत्रः—भृजः
 रक्षोत्रः—सर्षपः
 रक्षोत्री—वचा
 रक्षोहा—गुग्गुलुः
 रङ्कुः ४२६
 रङ्कुः—मृगः
 रङ्गकः—भृङ्गराजः
 रङ्गाकृष्टम्—कुचन्दनम्
 रङ्गकुष्ठकः—हिमावली
 रङ्गक्षारः—टङ्गणः
 रङ्गदः—खादिरः
 रङ्गदः—टङ्गणः
 रङ्गदायकम्—कुङ्कुम्भम्
 रङ्गदा—रक्तटिकी
 रङ्गट्टा—रक्तटिकी

वर्णानुक्रमणिका ।

११५

रङ्गनायकम्—कङ्कुष्ठम्
 रङ्गपत्री—नीलिनी
 रङ्गपुष्पी—नीलिनी
 रङ्गमाणिक्यम्—माणिक्यम्
रङ्गमाता ४२२
 रङ्गमाता—लाक्षा
 रङ्गलता—भावर्तकी
 रङ्गम्—त्रपु
 रङ्गः—खदिरः
 रङ्गः—नारङ्गः
 रङ्गा—मेदा
 रङ्गाङ्गा—स्फटिकी
 रङ्गिणी—सहस्रवीर्या
 रङ्गिणी—हरिद्रा
 रजतम्—रौप्यम्
रजनी ४२३
 रजनी ४२५, ४३०, ४३२
 रजनीनाम्री—हरिद्रा
 रजनी—पीता
 रजनीपुष्पः—उदकीर्यः
 रजनी—हरिद्रा
 रजस्वलः—सहिषः
रजस्वला ३९५
 रजः—त्रिगुणाः
 रजः—पपटः
 रजःप्रभः—काकः
 रजः—मकरन्दः
 रजः—रजोगुणः
 रजः—सत्त्वादिगुणाः
 रज्जकम्—हिङ्गूलम्
 रज्जकः—कम्पिलकः
 रज्जकम्—लोहम्
 रज्जनकः—कटफलः
 रज्जनम्—हिङ्गूलम्
 रज्जनः—कम्पिलकः
 रज्जनः—मुत्रः
 रज्जनी—जन्तुकारी
 रज्जनी—नीलिनी
 रज्जनी—बहुला

रक्षिका—विजया
 रक्षिनी—हरिद्रा
रजोगुणः ४१४
 रजोद्भवः—सर्जकः
रणगृध्रः २९७
 रणपक्षी—रणगृध्रः
 रणप्रियम्—उशीरम्
 रणप्रियः—रणगृध्रः
 रणालंकरणः—कङ्कः
रत्नगर्भः ४२३
रत्नगर्भा ४२३
 रत्नगर्भा—अवनी
 रत्ननायकः—माणिक्यम्
 रत्नरत्नम्—माणिक्यम्
 रत्नविशेषः ४३९
रत्नसामान्यम् ३७७
 रत्नम्—माणिक्यम्
 रत्नम्—रत्नसामान्यम्
 रत्नम्—हीरकम्
 रत्नाकरः—पानीयम्
रत्नानि ३७७
रत्निनः ४००
 रथः—तिनिसः
 रथाङ्गनामा—चक्रवाकः
 रथाङ्गम्—कृद्धिः
 रथाङ्गः—चक्रवाकः
 रथाङ्गः—तिनिसः
 रथाङ्गालयः—चक्रवाकः
 रथाङ्गी—कृद्धिः
 रथामर्त्यः—भरणी
 रथिकः—चक्रवाकः
 रथिका—तिनिसः
 रथी—चक्रवाकः
 रदच्छदः—श्रोष्ठः
 रदनाः—दन्तः
 रदनी—हस्ती
 रदायुधः—सूकरः
 रदाः—दन्तः
 रन्ध्रकण्ठः—जालवधुरः

रन्ध्रपत्रः—नलः
 रन्ध्रवंशः—वंशः
 रन्ध्री—नलः
 रम्भः—कडर्यः
 रमणी—स्त्री
 रमा—कामन्तिः
 रम्भा—कदली
 रम्यकः—महानिम्बः
 रम्यपुष्पः—शाल्मली
 रम्यफलः—कारस्करः
 रम्या—पद्मचारिणी
 रम्या—विशाला
 रवः—तिन्दुकः
 रविकान्तः—सूर्यकान्तः
रविद्रुमः ४२१
 रविप्रकाशः—आतपादयः
 रविप्रियम्—ताम्रम्
 रविप्रियम्—रक्तपद्मम्
 रविप्रियः—करवीरः
 रविरत्नकम्—माणिक्यम्
 रविलौहम्—ताम्रम्
 रविः—अर्कः
 रविः—सूर्यः
 रवीष्टः—नारङ्गः
 रवीष्टा—मुवर्चला
 रदिमजालम्—रौप्यम्
रसकः २९२
 रसकः—महारसाः
 रसगन्धकः—गन्धकः
 रसगन्धम्—बोळम्
 रसगर्भम्—रसाञ्जनम्
 रसगर्भम्—हिङ्गूलम्
 रसग्नः—टङ्कणः
 रसजः—गुडः
 रसजातम्—रसाञ्जनम्
 रसज्ञा—जिह्वा
 रसदालिका—इक्षुः
 रसधातुः—पारदः
 रसनम्—भोजनम्

११६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

रसना—जिह्वा

रसनाथः—पारदः

रसनापदम्—कट्यादीनि

रसनाभम्—रसाञ्जनम्

रसना—राष्णा

रसना—शुक्रभाण्डी

रसपाकजः—गुडः

रसपुष्पः—जलदः

रसफलः ४२२

रसफलः—नारिकेलः

रसभेदाः ४१३

रस्यम्—आमिषम्

रस्या—राष्णा

रसराजः ४२६

रसराजः—पारदः

रसलोहम्—पारदः

रसलोहः—पारदः

रससेनवम्—रक्तम्

रसम् ४२५

रसम्—चोलम्

रसः २६५

रसः ४२५, ४३५

रसः—श्रीपथम्

रसः—पानीयम्

रसः—पारदः

रसः—विषयाः

रसा ४३९

रसा—अवनी

रसा—सर्जरी

रसाग्रजम्—रसाञ्जनम्

रसाग्रजम्—रसाञ्जनम्

रसाङ्गकः—श्रीविष्टकः

रसाञ्जनम् १२६

रसाञ्जनम् ४२७, ४४०

रसाञ्जनम्—ताक्षित्यलम्

रसाब्जः—आभ्रातकः

रसाब्जा—राष्णा

रसाधिकः—टङ्गणः

रसाम्लम्—वृक्षाम्लम्

रसाम्लम्—सूक्तम्

रसाम्लः—अम्लः

रसाम्ला—पलाशी

रसायनवरा—काकमाची

रसायनक्षेत्रः—पारदः

रसायनसमाश्रयम्—दुग्धम्

रसायनी—काकमाची

रसायनी—गुडूची

रसायनी—गोरक्षदुग्धी

रसायनी—मोसी

रसा—राष्णा

रसालः ४२८

रसालः—आध्रः

रसालः—इक्षुः

रसालः—गोधूमः

रसाला ४२८

रसाला—द्राक्षा

रसाला—माजिका

रसाली—इक्षुः

रसा—वाचा

रसावेष्टः—श्रीवेष्टकः

रसा—मुरा

रसा—स्वादुपत्रफला

रसिकः—गोधूमः

रसिकः—नीवारः

रसिकः—सारसः

रसिका—रसः

रसेक्षुः—इक्षुः

रसेन्द्रम्—पारदः

रसेन्द्रः—पारदः

रसेत्तमम्—पारदः

रसेत्तमः—पारदः

रसेत्तमः—वासन्ताः

रसेत्तमाः—वातन्ताः

रसेद्भवम्—रसाञ्जनम्

रसेद्भवम्—हिङ्गुलम्

रसेद्भूतम्—रसाञ्जनम्

रसेनः १४७, ४२२

रसेनः ४३७, ४३८, ४३८

रा.

र/का—पूर्णमा

राक्षसभोजनम्—आमिषम्

रागकाष्ठम्—कुचन्दनम्

रागदालिः—मसूरिका

रागदृक्—माणिक्यम्

रागपुष्पः—बन्धुकः

रागप्रभवः—सैरेयकः

रागः—अलक्तकः

रागपद्मी—मन्त्रिष्ठा

रागपद्मा—मन्त्रिष्ठा

रागी २३०

रागी—अशोकः

राजकन्या ४२३

राजकन्या—कैविका

राजकर्कटिका ४३६

राजकसेरुकः—मुस्ता

राजकसेरुः—मुस्ता

राजकः ४२९

राजकीरः ४२८

राजकृष्णा—जन्तुकारी

राजकौलः—बदरम्

राजकोशातकी ४३८

राजकोशातकी—धामार्गवः

राजक्षत्रकः १४३

राजक्षत्रकः—दीप्या

राजगिरिः—राजाद्रिः

राजजम्बू—जम्बू

राजतरणी—तरणी

राजतरुः—आरग्वधः

राजतरुः—कर्णिकारः

राजधत्तकः—धत्तकः

राजधान्यम्—वीहिः

राजधान्यम्—श्यामाकः

राजधृतः—धत्तकः

राजनामा—पटोलः

राजनीलिका—महानीली

राजन्यः—क्षीरी

राजन्यावर्तकः—राजावर्तः

वर्णानुक्रमणिका ।

११७

राजपत्नीनामानि ३९४

राजपत्नी—रीतिका
 राजपत्नी—रीतिका
 राजपत्नी—रेणुका
 राजपत्नी—प्रसारणी
राजपलाण्डुः १४८
 राजपिण्डा—दीप्या
 राजपीलुः—पीलुः
 राजपुत्रः—राजाश्रः
 राजपुत्री—कटुकालाम्बुनी
 राजपुत्री—जाती
 राजपुत्री—दीर्घनुण्डी
 राजपुत्री—रीतिका
 राजपुत्री—रेणुका
 राजपुत्री—करुणी
 राजप्रस्तरः—राजावर्तः
 राजप्रियः—राजपलाण्डुः
 राजप्रिया—करुणी
 राजप्रिया—ग्रीहिः
 राजफलः—क्षीरी
 राजफलः—राजाश्रः
 राजफला—जम्बूः
 राजवदरः—वदरम्
राजबला ४२३
 राजबला—प्रसारणी
 राजबला—बला
 राजभद्रकः ४२९
 राजभावा—ग्रीहिः
 राजमण्डकः—मण्डकः
 राजमाषकः—माषः
 राजमाषः—माषः
 राजमुद्गः—वासन्ताः
राजयक्ष्मा ४०८
 राजराजिका—राजक्षवकः
 राजरीतिः—रीतिका
 राजवल्ग्वः—क्षीरी
 राजवल्ग्वः—वदरम्
 राजवल्ग्वभा—राजपत्नीनामानि
राजवृक्षः ४२४

राजवृक्षः—कणिकारः
 राजवृक्षा—जन्तुकारी
 राजशाकः—वास्तुकम्
 राजशाकिनी—राजाद्रिः
 राजशिर्ष्या ४३५
 राजशुकः—शुकः
 राजसर्षपः—राजक्षवकः
 राजस्वर्णः—धनूरः
 राजहर्षणम्—तगरम्
 राजहंसः—हंसः
 राजा—क्षत्रियः
 राजादनम् ४३६
 राजादनः—क्षीरी
 राजादनी—ग्रीहिः
राजाद्रिः २३०
 राजाद्रिः—राजावर्तः
 राजानम्—ग्रीहिः
 राजात्रः—दीर्घशुकः
 राजाश्रः—हरस्वतण्डुलः
राजाश्रः १७०
 राजाश्रः—आम्लः
 राजा—राजावर्तः
राजार्कः १३७
 राजार्कः ४३०
 राजार्हम्—ग्रीहिः
 राजार्हा—जम्बूः
राजावर्तः २१७
 राजिका ४३०
 राजिका—आसुरी
 राजिका—काकोदुम्बरिका
राजिकातैलम् ३८७
राजिकापत्रम् ३५४
 राजिकाफलः—सर्षपः
 राजिका—रक्तिका
 राजिका—राजक्षवकः
 राजिकत्वा—काकोदुम्बरिका
 राजिमन्तः—जलशायी
 राजिमान्—जलशायी
 राजिलफला—वीणाकर्कटी

राजिलः—सर्पः
 राजी—आसुरी
 राजीफलः—पटोलः
 राजी—वाकुची
 राजीवम्—कमलम्
 राजीवम्—रक्तपद्मम्
 राजीवः—जङ्घालः
 राजीवः—मत्स्यः
 राजेष्टम्—ग्रीहिः
 राजेष्टः—राजपलाण्डुः
 राजेष्टा—कदली
 राजेष्टा—दीप्या
 राजेष्टेजनः—भुवकः
 राज्ञी—नीलिनी
 राज्ञी—राजक्षवकः
 राज्ञी—राजपत्नीनामानि
 राज्ञी—रीतिका
 राटः—भदनः
 रात्रिजागरदः—कोकडः
 रात्रिजागरः—कुक्कुटः
 रात्रिजागरः—कौबः
रात्रिनामानि ४१६
 रात्रिवियोगी—चक्रवाकः
 रात्रिविक्षेपगामी—चक्रवाकः
 रात्रिः—रात्रिनामानि
 रात्री—रात्रिनामानि
 राधः—वैशाखः
 रानकदली—काष्ठकदली
 रामकाण्डः—अपर्वदण्डः
 रामठम्—वाह्निः
 रामठम्—सहस्रवेधी
 रामठम्—हिङ्गु
 रामटः ४२९
 रामटी—नाईहिङ्गु
 रामणः—कैडर्यः
 रामणः—तिन्दुकः
 रामतरणी—तरणी
 रामवाणः—अपर्वदण्डः
 रामवल्ग्वम्—त्वक्

११८

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

रामशरः—अपर्वदण्डः

रामसेनकः—किराततिक्कः

” ”

रामम्—कुष्ठम्

रामम्—तमालपत्रम्

रामा ४२२

रामा ४३०

रामा—आरामशीतला

रामा—गृहकन्या

रामा—रोचना

रामा—लक्ष्मणा

रामालिङ्गनकामः—सैरेयकः

रामावक्षोजोपमः—चक्रवाकः

रामावामाङ्घ्रिघातकः—अशोकः

रामास्तनोपमः—चक्रवाकः

रामा—व्री

रामेषुः—अपर्वदण्डः

रालवक्षकः—मूलम्

रालः—राला

रालः—सर्जकः

राला ११९

राष्णा ६२

राष्ट्रिका—वृत्ती

राष्ट्री ४३०

रासभः—गर्दभः

रास्त्रा ४३३, ४३३, ४३५, ४३९,

४३९, ४४०

रास्त्रा—राष्णा

रास्त्रा—लक्ष्मणा

राहुच्छत्रम्—आर्द्रकम्

राहुस्तनम्—गोमेदकः

राहुः—मदनः

राः—रत्नानि

रि.

रिङ्गणी—कैवर्तिका

रिङ्गिणी—कैवर्तिका

रिङ्गिणी—मुद्रपर्णा

रितिपत्रिका—नाकुली

रिपुः ४२२

रिपुः—चोरकः

रिष्टः—उत्तराभाद्रपदा ३२७

री.

रीठा ४२२

रीठा ४२८

रीठा—रीठाकरञ्जः

रीठाकरञ्जकः—रीठाकरञ्जः

रीठाकरञ्जः १९२

रीतिकम्—पुष्पाञ्जनम्

रीतिका २०८

रीतिकुमुदम्—पुष्पाञ्जनम्

रीतिजम्—पुष्पाञ्जनम्

रीतिपुष्पम्—पुष्पाञ्जनम्

रीतिः ४२५

रीतिः—रीतिका

रीतीः—पुष्पाञ्जनम्

रीत्यन्तरम् ४३५

रु.

रुक्—आतपादयः

रुकु—ग्रहर्णा

रुक्प्रतिक्रिया—चिकित्सा

रुक्मम्—सुवर्णम्

रुक्मम्—नागपुष्पम्

रुक्—व्याधिः

रुक्मिणी—सर्वक्षारी

रुक्मः—भद्रातकः

रुक्निवर्तनम्—आरोग्यम्

रुग्णः—रोगी

रुग्भेदः ४३०

रुक्कम्—अक्षम्

रुक्कम्—कृष्णलवणम्

रुक्कम्—सुवर्चलम्

रुक्कः ४३०

रुक्कः—व्रजपूर्णः

रुक्किरिणी—उत्तरापथिका

रुक्चिदः—तन्वानम्

रुक्चिदा—रोचना

रुक्चिरफला—विम्बी

रुक्चिरञ्जनः—नीलशिमुः

रुक्चिरम्—मूलकम्

रुक्चिरम्—रौप्यम्

रुक्चिरम्—लवङ्गम्

रुक्चिरा—रोचना

रुक्चिष्यम्—मूलकम्

रुक्चिः—आतपादयः

रुक्चिः—रोचना

रुक्च्यकन्दः—अशोभिः

रुक्च्यकम्—अक्षम्

रुक्च्यम्—अक्षम्

रुक्च्यम्—जीरकम्

रुक्च्यः—कतकम्

रुक्च्या—कृष्णः

रुक्च्याः—व्रीहिः

रुजा—कुष्ठम्

रुजापहः—धन्वनः

रुजा—व्याधिः

रुजासहः—धन्वनः

रुग्णशालिः—व्रीहिः

रुग्णाली—व्रीहिः

रुदन्ती ३४१

रुदन्ती ४२७

रुदन्ती—चणपत्रकः

रुद्रजटा ३३१

रुद्रजः—पारदः

रुद्रपत्नी—प्रतरीकः

रुद्रेतः—पारदः

रुद्रलता—रुद्रजटा

रुद्रनत्—देवदारुः

रुद्रसंख्यका—सोमवल्ली

रुद्राक्षः ३७४

रुद्राणी—रुद्रजटा

रुद्रा—रुद्रजटा

रुधिरम्—कुडकुमम्

रुधिरम्—रक्तम्

रुधुकः—एरण्डः

रुधुः—एरण्डः

रुधुमांसम् ३९२

वर्णानुक्रमणिका ।

११९

रुहः—सुगः

रुहः—रोहिणः

रुहा ४३७

रुहा—दूर्वा

रुहा—मांसरोहिणी

रू.

रूक्षगन्धकः—गुग्गुलुः

रूक्षणात्मकाः—करटः

रूक्षणात्मिका—करटः

रूक्षदर्भः—मृदुदर्भः

रूक्षम्—मारचम्

रूक्षम्—शुष्कलूनम्

रूक्षः—काकः

रूक्षः—धन्वनः

रूक्षा—दन्ती

रूक्षा—यवासशर्करा

रूपम्—विषयाः

रूषणम्—रजोगुणः

रे.

रेखा ३९८

रेचकम्—कङ्कुकुष्ठम्

रेचकः ५४

रेचकः—तिलकः

रेचनकः—कम्पिलकः

रेचनः—आरग्वधः

रेचनी—कालाजनी

रेची—अङ्कोटः

रेची—कम्पिलकः

रेची—तिलकः

रेणुकदम्बकः—कदम्बः

रेणुकम्—कङ्कुकुष्ठम्

रेणुका १०६

रेणुका ४३१

रेणुभूषितः—गर्दभः

रेणुरगा ४३१

रेणुः—पपटः

रेणुः—रेणुका

रेतः—शुकम्

रेवर्ना—मधुकः

रेवा—नर्मदा

रै.

रैवतकम्—पालेवतम्

रैवतम्—पाण्डवतम्

रो.

रोगज्ञः—वैद्यः

रोगप्रतीकारः—चिकित्सा

रोगराजः—राजयक्ष्मा

रोगलक्षणम्—निदानम्

रोगशिला—मनःशिला

रोगश्रेष्ठः—उर्वरः

रोगहारी—वैद्यः

रोगहेतुः—आदानम्

रोगः—कुष्ठम्

रोगाधीशः—राजयक्ष्मा

रोगिनामानि ३११

रोगिवर्तनम् ४१०

रोगिविशेषनामानि ४१०

रोचकः—राजपलाण्डुः

रोचनकः—जम्बीरः

रोचनफलः—बीजपूर्णः

रोचनफला—चिर्मटम्

रोचनम् ४२६, ४३०, ४३४

रोचनः ४३७

रोचनः—अङ्कोटः

रोचनः—आरग्वधः

रोचनः—करञ्जः

रोचनः—जम्बीरः

रोचनः—दाडिमः

रोचनः—निम्बुकः

रोचनः—पलाण्डुः

रोचनः—मत्स्थः

रोचनः—रोहितकः

रोचनः—श्वेतशिष्टः

रोचना ९१, ४२४ ८१

रोचना ४२६, ४३२, ४३४, ४३७

रोचनिका—वशरोचना

रोचनी ४२१

रोचनी ४४०

रोचनी—दन्ती

रोचनी—रोचना

रोचनी—वयस्था

रोचिष्यम्—मूलकम्

रोचिः—आतपादयः

रोधोवका—पानीयम्

रोधः—लोधः

रोम २८५

रोमकन्दः—कन्दप्रन्थी

रोमकम् ४२७

रोमकम्—उद्भिदम्

रोमकम्—लोहम्

रोमकान्तम्—रोहम्

रोमफलम्—भवम्

रोमभूमिः—त्वक्

रोमवल्ली—कपिकच्छूः

रोमशः—कन्दप्रन्थी

रोमशः—कुम्भीरः

रोमशः—कौकडः

रोमशः—भेडः

रोमशः—सूकरः

रोमशा—दग्धा

रोमाजिका—रुदन्ती

रोमालुविटपी—कुम्भीरः

रोमालुः—कन्दप्रन्थी

रोमालुः—कपिकच्छूः

रोहर्पवा—दूर्वा

रोहिणः २९६

रोहिणः—न्यग्रोधः

रोहिणः—भूतणम्

रोहिणः—वटः

रोहिणी ४२६, ४३२

रोहिणी—कटुका

रोहिणी—काश्मर्यः

रोहिणी—जम्बूः

रोहिणी—बर्लवर्दः

रोहिणी—मन्निष्ठा

रोहिणी—मांसा

१२०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

रोहिणारमणः—बलावर्धः

रोहिणी—हरीतकी

रोहितकः १९६

रोहितः—मत्स्यः

रोहितः—रोहिणः

रोहितः—रोहितकः

रोहिणम्—कतृणम्

रोहिणः—भूतृणः

रोहिणः—मत्स्यः

रोही—उदकीर्यः

रोहीतकः—रोहितकः

रोही—मृगः

रोही—रोहिणः

रोही—रोहितकः

रौ.

रौद्री ४३१

रौद्री—हृदजटा

रौप्यम् २०३

रौप्यम् ४२८

रौप्यम्—तारम्

रौहिणकम्—रत्नसामान्यम्

रौहिण्यम्—गाह्यमतम्

रौहिणः—मृगः

ल.

लकुचम् ४२५

लकुचः ३६७

लकुडः—करवीरः

लक्षी—कान्तिः

लक्ष्मणकः—मुचकुन्दः

लक्ष्मणा २५, ३५२

लक्ष्मणा ४३०, ४३०

लक्ष्मणा—सारसी

लक्ष्मीतालः—श्रीतालः

लक्ष्मीफलम् ४२१

लक्ष्मीफलः—बिल्वः

लक्ष्मीवान्—रोहितकः

लक्ष्मीविष्टः—श्रीवेष्टः

लक्ष्मीः ४३०, ४४५

लक्ष्मीः—कृद्धिः

लक्ष्मीः—पञ्चारिणी

लक्ष्मीः—रत्नानि

लक्ष्मीः—शर्मा

लक्ष्मीः—श्वेतनुलखा

लगुडः—करवीरः

लगुकादमरी ४२९

लगुकादमर्यः—कटफलः

लगुचौमिटा—मृगाक्षी

लगुद्राक्षा—उत्तरापथिका

लगुपत्रकः—शिश्रुः

लगुपत्रफला—उदुम्बरः

लगुपत्री—पिप्पलः

लगुपणिका—मूर्वा

लगुपणिका—शतावरी

लगुपाणभेदकः ४२९

लगुपिच्छलः—भूकवुंदारः

लगुपुष्पः—कदम्बः

लगुपुष्पा—केतकीद्वयम्

लगुवदरी—वदरम्

लगुवाक्षी—क्षुद्रपत्रा

लगुभूतद्रुमः—भूकवुंदारः

लगुमन्यः—क्षुद्राग्रिमन्थः

लगुमांसी—गन्धमांसी

लगु—लामजकम्

लगुदातावरी ४३५

लगुशीतः—भूकवुंदारः

लगुशेलुः—भूकवुंदारः

लगुसदाफला—उदुम्बरः

लगुहेमदुधा—उदुम्बरः

लगुदुम्बरा—उदुम्बरः

लघ्वजानवनीतम् ३८५

लघ्वी—सृका

लङ्का ४३०

लङ्का—करटः

लङ्कालिका—पृष्ठिपणी

लज्जा ४२५

लक्ता—रक्तपादी

लक्तालुः—रक्तपादी

लज्जिका—रक्तपादी

लट्वा—कुसुम्भम्

लता ३२७

लता ४३८

लताकरजः ३५८

लताकरजः ४३३

लताही—शृङ्गी

लताजातः—कृद्धिः

लतातालः—हिन्तालः

लता—त्रपुसम्

लता—दूर्वा

लतामणिः—प्रवालम्

लतार्कः—पलाण्डुः

लतावल्ली—कैवर्तिका

लता—सारिका

लता—स्कन्धः

लताह्वयम्—तालीसकम्

लपनम्—मुखम्

लघ्वर्णा—पण्डितनानि

लम्बकर्णः—अङ्गोटः

लम्बकर्णः—छागलः

लम्बकर्णः—रणगुद्रः

लम्बदन्ता—सैहली

लम्बबीजा—सैहली

लम्बा—कटुकालाम्बुनी

लम्बिका—सूक्ष्मजिह्वा

लम्बुजा—महाश्रावणिका

लम्बोष्ठः—उष्ट्रः

ललनः—प्रियालः

ललनः—राला

ललनः—सर्जकः

ललना ४२३

ललनाप्रियम्—वालकम्

ललनाप्रियः—कदम्बः

ललना—खी

ललाटम् ३९६

ललिता—कस्तूरिका

ललिता—खी

लवङ्गालिका—लवङ्गम्

वर्णानुक्रमणिका ।

१२१

लवङ्गकम् ४३०
 लवङ्गम् १०४, ४२४
 लवङ्गम् ४२७, ४३९
 लवङ्गम्—श्रीपुष्पम्
 लवङ्गः ४३८
 लवणकिंशुका—तेजस्विनी
 लवणक्षारम्—लवणारम्
 लवणमुणाः ४१२
 लवणतृणम् ३६२
 लवणपञ्चकम् ३०६
 लवणभेदः—लवणारम्
 लवणपट्टकम् ३०८
 लवणम् ४३०
 लवणम्—पयोध्रिजम्
 लवणम्—लवणारम्
 लवणम्—सामुद्रम्
 लवणः ४१२
 लवणः—उष्णः
 लवणा—ज्योतिष्मती
 लवणा—तेजस्विनी
 लवणाधिष्ठम्—सामुद्रलवणम्
 लवणारम् ७६
 लवणासुरजम्—लवणारम्
 लवणोत्थम्—लवणारम्
 लवणोदधिसंभवम्—सामुद्रलव-
 णम्
 लवम्—लवङ्गम्
 लवम्—लामञ्जकम्
 लवः—लावः
 लशुनः ४२७, ४२९
 लशुनः—गृत्तनम्
 लशुनः—रसोनः
 ” ”
 लशुनी ४३३
 लसत्फलः—खस्तिफलः
 ला.
 लाक्षा ११२
 लाक्षा ४२८, ४३९
 लाक्षा—पलाशिकः
 १६

लाक्षाप्रसादनः—कमुकः
 लाक्षाप्रसादः—कमुकः
 लाक्षा—रङ्गमाता
 लाक्षावृक्षः—क्षुद्राघ्नः
 लाघवम्—कुशलम्
 लाङ्गलिनी—कलिकारी
 लाङ्गली ४२५
 लाङ्गली ४२७, ४३७, ४३९, ४४०
 ४४०
 लाङ्गली—उपविषम्
 लाङ्गलीका ४३६
 लाङ्गली—जलपिप्पली
 लाङ्गली—नारिकेलः
 लाङ्गली—महाराष्ट्री
 लाङ्गली—वह्निशिखा
 लाङ्गली—सारी
 लाङ्गल्या—कलिकारी
 लाङ्गली—ऋषभः
 लाङ्गली—कपिकच्छूः
 लाजा ३८८
 लाजछनः—रागी
 लाटपर्णम्—त्वक्
 लामञ्जकम् ११३
 लामञ्जकम् ४३६, ३३७
 लामञ्जकः ४३०
 लामञ्जकः—आमृणालम्
 लाला ४००
 लालान्धः—अपस्मारः
 लावकः—लावः
 लावः २७९
 लावः—विष्किराः
 लावा—लावः
 लि.
 लिङ्कुचम्—चुकम्
 लिङ्कुचम्—लकुचम्
 लिङ्कुचः—लकुचः
 लिङ्क्षा—श्वेतयूका
 लिङ्गजा—लिङ्गिनी
 लिङ्गसंभूता—लिङ्गिनी

लिङ्गम्—शिशुम्
 लिङ्गिनी ३३०
 लिङ्गिनी ४३१, ४३१, ४३३
 लु.
 लुङ्गः—बीजपूर्णः
 लुलायकन्दः—शुभ्रालुः
 लुलायकः—महिषः
 लुलायकान्ता—महिषः
 लुलायः—कूलेचराः
 लुलायः—महिषः
 लुलुकः—मण्डूकः
 लू.
 लूता ४०९
 लूता—टिडिमी
 लूता—तन्तुवायादयः
 लूतारिः—दुग्धफेनी
 लूकः—मण्डूकः
 ले.
 लेखनी—काशः
 लेखसाटकम्—श्लेष्मातकः
 लेखसाटकः—श्लेष्मातकः
 लेखार्हः—श्रीतालः
 लेख्यपत्रः—तालः
 लेपनः—तुरष्कः
 लेलीतः—वटसौगन्धिकः
 लेलीनः—गन्धकः
 लेलीनः—वटसौगन्धिकः
 लेहः—भोजनम्
 लेहम् ३११
 ले.
 लेङ्गी—लिङ्गिनी
 लो.
 लोककान्ता—ऋद्धिः
 लोकप्रकाशः—आतपादयः
 लोकेशः—पारदः
 लोचनहिता—कुलत्था
 लोचनहिता—चक्षुष्या
 लोचनम्—दृष्टिः

१२२

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

लोचनी—महाप्रावणिका

लोचमर्कटः—अजमोदा

लोडिका—क्षुद्राम्लिका

लोडा—क्षुद्राम्लिका

लोणक्षारः ४३०

लोणतृणम्—लवणतृणम्

लोणझाकम्—लोणिका

लोणा—क्षुद्राम्लिका

लोणाम्लिका—क्षुद्राम्लिका

लोणिका ४२५

लोणिका—क्षुद्राम्लिका

लोणित्यः ४३७

लोणिशकम् ४३७

लोघ्रकः—लोघ्रः

लोघ्रपुष्पः—मधुकः

लोघ्रपुष्पिणी—धातुकी

लोघ्रम्—लोघ्रः

लोघ्रः १२९

लोघ्रः ४२८

लोघ्रः—चिह्नी

लोभनम्—आभिषम्

लोभनी—महाप्रावणिका

लोभनीया—प्रावणी

लोमकरणी—मांसी

लोम—मस्तिष्कम्

लोम—रोम

लोमशकण्टा—कर्कटी

लोमशपत्रिका—जीमूतकः

लोमशपुष्पकः—शिरीषः

लोमशफला—शशाण्डुली

लोमशविडालः २७५

लोमशमाजार्जः—लोमशविडालः

लोमशः—कोकडः

लोमशः—लोमशविडालः

लोमशा ४२४

लोमशा ४२८

लोमशा—उर्बाहः

लोमशा—काकजङ्घा

लोमशा—गन्धमांसी

लोमशा—वचा

लोमशा—शणपुष्पी

लोला—क्षुद्राम्लिका

लोलाङ्गः—अपस्मारः

लोहकः—रीतिका

लोहकान्तिकम्—लोहम्

लोहकिटम्—लोहोच्छिष्टम्

लोहखड्गम्—लोहम्

लोहवर्णम्—लोहोच्छिष्टम्

लोहजम् ४३०

लोहजम्—लोहोच्छिष्टम्

लोहजम्—वर्तलोहम्

लोहद्रावी—टङ्कणः

लोहनिर्वासम्—लोहोच्छिष्टम्

लोहपट्टः—कङ्कः

लोहमलम्—लोहोच्छिष्टम्

लोहमाता—बालुकः

लोहशुद्धिकरम्—टङ्कणम्

लोहशुद्धिकारकः—टङ्कणः

लोहसंकरम्—वर्तलोहम्

लोहम् २१०

लोहम् ४३०

लोहम्—अगर

लोहम्—काष्ठागद

लोहम्—कांस्यम्

लोहम्—रक्तम्

लोहम्—वर्तलोहम्

लोहः ३२४

लोहः ४२९, ४२९

लोहितकम्—माणिक्यम्

लोहितपुष्पी—उष्ट्रकाण्डी

लोहितप्रसवः—धत्तुरः

लोहितम्—कुचन्दनम्

लोहितम्—तृणकुङ्कुमम्

लोहितम्—रक्तचन्दनम्

लोहितम्—रक्तम्

लोहितम्—हरिचन्दनम्

लोहितः—इक्षुः

लोहितः—रक्तपिण्डालुः

लोहितः—व्रीहिः

लोहिता—कूरः

लोहिताङ्गः—कम्पिलकः

लोहिताननः—नकुलः

लोहितालुः—फोण्डालुः

लोहितालुः—रक्तपिण्डालुः

लोहितेक्षुः—इक्षुः

लोहोच्छिष्टम् २१२

लोहोत्थम्—लोहोच्छिष्टम्

लौ.

लौहितकम्—रीतिका

व.

वक्त्रकः—व्रीहिः

वक्त्रशालिः—व्रीहिः

वक्त्रा—मानुषः

वक्त्रवासः—नारङ्गः

वक्त्रविष्टाविनिर्गमी—बलुली

वक्त्रशल्या—काकादनी

वक्त्रशल्या—श्वेतकाम्भोजी

वक्त्रशोधनम्—भवम्

वक्त्रशोधी—जम्बीरः

वक्त्रम्—मुखम्

वक्त्राधिवासनः—नारङ्गः

वक्त्रकण्टकः—बदरम्

वक्त्रकण्टः—खदिरः

वक्त्रः—सर्पः

वक्त्रग्रीवः—उष्ट्रः

वक्त्रतुण्डः—गृध्रः

वक्त्रदन्ता—दन्ती

वक्रपुष्पम् ४२४

वक्रपुष्पः—अगस्त्यः

वक्रपुष्पः—किशुकः

वक्रलाङ्गुलः—कुङ्कुलः

वक्रशाली ४२६

वक्रशल्या—कुटुम्बिनी

वक्रशल्या—श्वेतकाम्भोजी

वक्रम्—तगरम्

वक्रियः—ऊरु

वक्षः ३९८

वर्णानुक्रमणिका ।

१२३

वक्षोजः—स्तनः

वह्क्षणः—ऊरु

वह्मम्—त्रपु

वह्मम्—सीसकम्

वचनी—वाचा

वचा ७०

वचा ४२८, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३५, ४३७, ४३७, ४४०

वचा—देवप्रियः

वचा—लोमशा

वचोपद्रः—श्रवणम्

वज्ररम्—लोहम्

वज्रकक्षारम्—वज्रकम्

वज्रकण्टकः—कोकिलाक्षः

वज्रकण्टकम्—लुक्

वज्रकम् ७६

वज्रकम्—वैकान्तम्

वज्रकारकम्—व्याघ्रनखम्

वज्रचर्मा—खड्गः

वज्रतुण्डः—गृध्रः

वज्रतुण्डः—मशकः

वज्रदंष्ट्रः—सूकरः

वज्रदंष्ट्रा—कीटिका

वज्रपुष्पा—शतपुष्पा

वज्रबीजकः—लताकरञ्जः

वज्रमूली—माषपर्णी

वज्रवृक्षः—लुक्

वज्रशल्की—शल्यकः

वज्रशल्या—कुटुम्बिनी

वज्रशक्तिः—शल्यकः

वज्रम् ४२४

वज्रम्—अन्नकम्

वज्रम्—बालकम्

वज्रम्—हीरकम्

वज्रः—कोकिलाक्षः

वज्रः—मृदुदर्भः

वज्रः—वैकान्तम्

वज्राभः—दुग्धपाषाणः

वज्रास्थि—कोकिलाक्षः

वक्षकः—शृगालः

वक्षः ४३३

वक्षुलदुमः—अशोकः

वक्षुलः ४२६, ४२७, ४३०, ४३०

वक्षुलः—मूलम्

वक्षुलः—वेतसः

वटकः—वटः

वटपत्रः—कुटेरकः

वटपत्रा—मल्लिका

” ”

वटपत्री ३७

वटसौगन्धिकः ११८

वटसौगन्धिकः—गन्धकः

वटः १८४

वटः ४२८

वटः—आश्लेषा ३२७

वटः—प्लक्षः

वटः—मघा

वटः—शुद्धी

वटिकाशिरः—मूलम्

वटी—वटः

वटलोहकम्—वर्तलोहम्

वटलोहम्—वर्तलोहम्

वटवाग्निमलः—अग्निजारः

वडवा—घोटः

वणिकः—वैश्यः

वत्सकबीजानि—इन्द्रयवः

वत्सकम् ४२९

वत्सकम्—पुष्पाकासीसम्

वत्सकः—इन्द्रयवः

वत्सकः—कुटजः

वत्सकः—यवफलः

वत्सतरः—बलीवर्दः

वत्सनाभस्वरूपम् ३१४

वत्सनाभः ४२८

वत्सनाभः—अमृतम्

वत्सनाभः—विषभेदः

वत्सरः—संवत्सरः

वत्सरास्तकः—फाल्गुनः

वत्सवत्सकः—कुटजः

वत्सम्—वक्षः

वत्सादनः—ईहामृगः

वत्सादनी ३३२, ४२३

वत्सादनी ४२८, ४३१, ४३१

वत्सादनी—गुडूचा

” ”

वत्सा—वत्सा

वददग्धकम्—कलृणम्

वदनम्—मुखम्

वदि—कृष्णपक्षः

वधूः ४२८

वधूः—शही

वधूः—स्त्री

वधूः—रुष्टा

वनकदली—काष्ठकदली

वनकन्दः—अशोत्रः

वनकन्दः—धरणीकन्दः

वनकर्कटी ४२८

वनकोद्वेगः—कोद्वेगः

वनखण्डा—पश्चिनी

वनगोक्षीरम्—पलाशगन्धा

वनगैः—बलीवर्दः

वनचन्द्रिका—मल्लिका

वनजमूर्धजा—शही

वनजः—अशोत्रः

वनजः—चम्पकः

वनजः—तुम्बुरुः

वनजः—वनदीजपूरकः

वनजा—अरण्यकार्पासी

वनजा—अश्वगन्धा

वनजा—कासप्री

वनजा—शुद्धोपोदकी

वनजा—गन्धपलाशः

वनजा—पेऊ

वनजा—मिश्रेया

वनजा—मुद्गपर्णी

वनजा—शेफालिका

वन जाह्नया—शुद्धोपोदकी

१२४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

वनचक्रपुसी ४३५
 वनदमनः—दमः
 वनदीपः—वम्पकः
 वनधेनुः—यलीवर्दः
 वनपिप्पली—वनादिपिप्पली
 वनपुष्पा—शतपुष्पा
 वनपुष्पोत्सवः—आम्रः
 वनपूरकः—वनबीजपूरकः
 वनप्रियम्—त्वक्
 वनप्रियः—मृगः
 वनवर्धरः—शालुकः
 वनवर्धरिका—सुमुखः

वनबीजपूरकः १७४

वनबीजः—वनबीजपूरकः
 वनभूषणः—कोकिलः
 वनभूषणी—कोकिलः
 वनमक्षिका—दंशः
 वनमक्षिका—मक्षिका
 वनमक्षिका—ग्रैष्मी
 वनमालिका—ग्रैष्मी
 वनमालिनी—गृष्टिः
 वनमालिनी—ग्रैष्मी
 वनमाली—ग्रैष्मी
 वनमुद्गः—मकुष्ठका
 वनमुद्गः—मकुष्ठः
 वनमुद्गा—मुद्गपर्णी
 वनमूर्धजा—शृङ्गी
 वनमोक्षिका—मेथिका
 वनमोचा—काष्ठकदली
 वनरम्भा ४२९
 वनरम्भा—गिरिकदली
 वनलक्ष्मीः—कदली
 वनवल्लभा—निध्रेणिका
 वनवाहरी—निध्रेणिका
 वनवासकः—शाल्मलीकन्दः
 वनवासी—कपभः
 वनवासी—काकः
 वनवासी—गृष्टिः
 वनवासी—मुष्ककः

वनवासी—शाल्मलीकन्दः
 वनवासी—शुभ्रालुः
 वनविलासिनी—शङ्खपुष्पी
 वनवृन्ताकी—बृहती
 वनशालिः—व्रीहिः
 वनशृङ्गाटकः—क्षुद्रगोक्षुरः
 वनशृङ्गाटः ४३५
 वनशृङ्गाटिका ४३५
 वनसूरिका—कपिकच्छः
 वनस्था—अत्यम्लपर्णी
 वनस्था—पिप्पली
 वनस्पतिः—वटः
 वनस्पती—वृक्षः
 वनहरिद्रा—शोली
 वनहासः—कुन्दः
 वनम्—काननम्
 वनम्—कान्तारः
 वनम्—पानीयम्

वनादिपिप्पली ८६

वनाभिधापूर्वा—वनादिपिप्पली
 वनाम्रः—क्षुद्राम्रः
 वनायुजः—घोटः
 वनार्द्रका—पेज
 वनिता—खी
 वनेज्यः—राजाभ्रः
 वनेष्टः—राजाभ्रः
 वनोद्भवः—निलः
 वनोद्भवा—अरण्यकार्पासी
 वनोद्भवा—मुद्गपर्णी
 वनोद्भवा—वनबीजपूरकः
 वनोकाः—मर्कटः

” ”

वन्दका १५३

वन्दनीयम्—दधि
 वन्दनीयः—पीतशङ्खराजः
 वन्दनीया—रोचना
 वन्दाकदर्वा ४३४
 वन्दाकः—वन्दका
 वन्दाका ४३९

वन्दाङ्कः ४३२

वन्ध्यकर्कोटकी ४४

वन्ध्यकर्कोटी—कर्कोटकी
 वन्ध्यः—अवकोशी
 वन्ध्या ३९६
 वन्ध्याकर्कोटकी ४३०, ४३१, ४३२
 वन्ध्याकर्कोटी ४२९
 वन्ध्यापुत्रप्रदा—वन्ध्यकर्कोटकी
 वन्ध्या—वन्ध्यकर्कोटकी
 वन्ध्याकार्पासः ४२६
 वन्ध्याकार्पासी ४३५
 वन्ध्याजीरः—बृहत्पाल्मी
 वन्ध्यादमनः—दमः
 वन्ध्यादंशः—मशकः
 वन्ध्यावृक्षः—पिप्पलः
 वन्ध्याम्—त्वक्
 वन्ध्याम्—परिपेष्ठम्
 वन्ध्या—अशोमः
 वन्ध्या—गृष्टिः
 वन्ध्या—बलीवर्दः
 वन्ध्या—महानलः
 वन्ध्या—गन्धपलाशः
 वन्ध्या—गोपालकर्कोटी
 वन्ध्या—चूडामणिः
 वन्ध्या—दीप्या
 वन्ध्या—मिश्रेया
 वन्ध्या—मुद्गपर्णी
 वन्ध्या—मुस्ता
 वन्ध्यारिष्टा—शोली
 वपा—मेदः
 वपुः—शरीरम्
 वपुःखवः—रसः
 वमथुः—वमिः
 वमनः—शणः
 वमनी—जलूका
 वमनी—दंशः
 वमनी—मक्षिका
 वमनी—शणपुष्पी
 वमाथिनी—अङ्गारवल्लिका

वर्णानुक्रमणिका ।

१२५

वमिः ४०९

वयस्थः—युवनामानि

वयस्था ५१

वयस्था ४२९, ४४०

वयस्था—काकोली

वयस्था—क्षीरकाकोली

वयस्था—गुडूची

वयस्था—ब्राह्मी

वयस्था—मध्यमा

वयस्था—हरीतकी

वरकः—प्रियङ्गुः

वरकः—वासन्ताः

वरटा—हंसः

वरणी—अरणी

वरतरुः—भलातकः

वरतिक्का—पाठा

वरतिक्तः—कुटजः

वरतिक्तः—निम्बः

वरतिक्तः—पपटः

वरतिक्का—पाठा

वरत्वचः—किराततिक्तः

वरदा—सुवर्चला

वरला—हंसः

वरवर्णिनी—स्त्री

वरवर्णिनी—हरिद्रा

वरम्—आद्रिकम्

वरम्—कुङ्कुमम्

वरम्—त्वक्

वरः—भर्ता

वरः—लवणः

वरा—अवनी

वरा—काकमाची

वरा—गङ्गा

वरा—गुडूची

वरा—गुडूची

वराङ्गम् ४२८

वराङ्गम्—उपस्थम्

वराङ्गम्—त्वक्

वराङ्गम्—शिरः

वराङ्गी—अरणी

वराङ्गी—हरिद्रा

वराटः—कपदिका

वराटिका—कपदिका

वरा—पाठा

वरा—पाठा

वरा—ब्राह्मी

वरा—भेदा

व्राम्लः—वीजपूर्णः

वरारुहः—विल्वः

वरारोहधुधुरागः—पारावतः

वरारोहा—स्त्री

वरा—वन्यककोटकी

वरा—विडङ्गा

वरा—सुरा

वराहकन्दः—गृष्टिः

वराहकर्णी—अश्वगन्धा

वराहकः—मत्स्यः

वराहकः—शिशुकः

वराहपत्री—अश्वगन्धा

वरा—हरिद्रा

वराहम्—दीरकम्

वराहः ४३०

वराहः—मुस्ता

वराहः—सूकरः

वराहिका—अश्वगन्धा

वराहिका—कपिकच्छुः

वराही ४३२, ४३३, ४३९

वराही—गृष्टिः

वराही—मुस्ता

वरिष्ठः—नारङ्गः

वरीयसी—शतावरी

वरी—शतावरी

वरुणम्—जीरकम्

वरुणः १९३

वरुणात्मजा—सुरा

वरेण्यम्—कुङ्कुमम्

वरोहशाखी—प्लक्षः

वर्चः—भार्गी

वर्ज्यविपाणि ३१४

वर्णदात्री—हरिद्रा

वर्णपुष्पी—उष्ट्रकाण्डी

वर्णपूरकः—शालिः

वर्णप्रसादनम्—काष्ठागरु

वर्णभेदिनी—प्रियङ्गुः

” ”

वर्णवती—हरिद्रा

वर्णविलासिनी—हरिद्रा

वर्णशाकाङ्कः—गौरसुवर्णम्

वर्णार्हः—वासन्ताः

वर्णिनी—हरिद्रा

” ”

वर्ण्यपुष्पकः—तरणी

वर्तकम्—वर्तलोहम्

वर्तकः २९८

वर्तका—विष्किराः

वर्तकी ४२६

वर्ततीक्ष्णम्—वर्तलोहम्

वर्तमानः—कालत्रयम्

वर्तलोहम् २११

वर्तवर्तिका—वर्तकः

वर्तकः—वर्तकः

वर्तिका—अजशृङ्गी

वर्तितः—वर्तकः

वर्तित्यमाणम्—कालत्रयम्

वर्तितः—विष्किरः

वर्तुलम्—यङ्गणः

वर्तुलः—कलायः

वर्तुलः—गुण्डः

वर्तुली—श्रेयसी

वर्तुलोहम्—वर्तलोहम्

वर्त्त्यन्—कालत्रयम्

वर्धमानः—एरण्डः

वर्धमाना—मञ्जुकर्कटी

वर्मकण्टकः—पपटः

वर्धः—कपदिका

वर्धान्नम्—रसाञ्जनम्

वर्षकालः—वर्षाः

१२६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

वर्षकेतुः—कूरः
 वर्षपुष्पा—महाबला
 वर्षपुष्पी—महाबला
 वर्षा—कृष्णः
 वर्षाघोषः—मण्डूकः
 वर्षाभवः—कूरः
 वर्षा—भाग्
वर्षाभूः ३५५
 वर्षाभूः ४३०
 वर्षाभूः—इन्द्रगोषः
 वर्षाभूः—मण्डूकः
 वर्षावसायः—शरत्
वर्षाः ४१७
 वलक्षम्—मौक्तिकम्
 वल्कतरः—पूगफलम्
 वल्कदुमः—भृजः
 वल्कपत्रः—हिन्तालः
 वल्कफलः—दाडिमः
वलकलम् ३२६
 वल्कलः—कमुकः
 वल्कल—तेजस्विनी
 वल्कल—प्रतरीकः
 वल्कल—श्वेतशिला
 वल्कम्—वल्कलम्
 वल्गुजा—बाकुची
 वल्गुलः ४२९
वल्गुली २९६
 वल्भनम्—भोजनम्
 वल्मीकशीर्षम्—स्रोतोन्ननम्
 वल्मीकसंभवा—भृतुम्बी
 वल्लकी—सल्लकीवृक्षः
 वल्लकी—सल्लकी
 वल्लजम्—इन्द्रयवः
 वल्लरम्—कालेयकम्
वल्लरी ३२६, ४२६
 वल्लरी—चित्रकः
 वल्लरी—दूर्वा
 वल्लरी—मेथिका
 ”
 वल्लम्—लोहम्

वल्लः—भीषधप्रमाणम्
 वल्लिकण्टारिका—अग्निदमनी
 वल्लिदूर्वा—दूर्वा
 वल्लिशकटपोतिका—मूलपोती
 वल्लिसुरणा—अत्यम्लपर्णी
 वल्लिः—अजमोदा
 वल्लिः—मूलपोती
 वल्ली—अत्यम्लपर्णी
 वल्ली—अश्वत्थुरकः
 वल्लीकरजः ४२७, ४३९
 वल्ली—चविका
 वल्लीजम्—भरिचम्
 वल्लीपाषाणसंभवम्—प्रवालम्
 वल्लीबदरी—वदरम्
 वल्ली—बली
 वल्लीमुद्गः—मकुष्ठका
 वल्ली—लता
 वल्लीवृक्षः—सर्जकः
 वल्लूरम् ४३६
 वशा—हस्ती
 वशिरः ४४०
 वशिरः—चविका
 वशीजाता—पुत्रदात्री
 वशीरः—अपमार्गः
 वशीरः—रक्तपुष्पः
 वदयकरम्—मरीचम्
 वसनम्—तमालपत्रम्
 वसन्तकः—स्योनाकः
 वसन्तजा—वासन्ती
 वसन्तदूतः—आम्रः
 वसन्तदूतः—कोकिलः
 वसन्तदूती ४३१
 वसन्तदूती—कोकिलः
 वसन्तदूती—गणिकारी
 वसन्तदूती—पाटला
 वसन्तदूती—वासन्ती
 वसन्तपादपः—आम्रः
 वसन्तपुष्पः—कदम्बः
वसन्तादिकृतवः ४१७

वसन्तोत्सवभूषणम्—सिन्दूरम्
 वसन्तोत्सवमण्डनम्—सिन्दूरम्
 वसरी ४२९
वसन्तः ४१७
 वसः—वसुकः
 वसादनी—वासकः
 वसादनी—शिशपा
 वसा—मेदः
 वसा—मेदा
 वसा—वल्गा
 वसुः ४३०
 वसु—उद्भिदम्
 वसु—ऋद्धिः
 वसुकम्—उद्भिदम्
 वसुकम्—कालेयकम्
वसुकः ३४३
 वसुकः ४४०
 वसुकः—वुकः
 वसुकः—राजाकः
 वसुतर्कायुका—प्रतरीकः
 वसुधा—अवनी
 वसुधाखर्जुरिका—दीप्या
 वसुच्छिद्रा—मेदा
 वसुमती—अवनी
 वसु—रत्नसामान्यम्
 वसु—रत्नानि
 वसुश्रेष्ठम्—रौप्यम्
 वसुधरा—अवनी
 वसुः—वसुकः
 वसूपमः—सर्जिहारः
 वस्तुकम् ४३०
 वस्तुकम्—वास्तुकम्
 वस्तु—रत्नानि
 वल्लपत्रलः—कोलकन्दः
 वल्लभूषणः—साकुरुण्डः
 वल्लभूषणा—सर्जिष्टा
 वल्लरहा—कैवर्तिका
 वल्लरजकम्—कुसुम्भम्
 वल्लरजनम्—कुसुम्भम्

वर्णानुक्रमणिका ।

१२७

वस्त्रम्—अंशुकः
वस्त्रम्—तमालपत्रम्
वस्त्रता—वस्त्रा
वस्त्रा २६४
वह्निकाष्ठम्—दाहागरु
वह्निदमनी—अग्निदमनी
वह्निदीपिका—अजसोदा
वह्निपुष्पा—धातुकी

” ”
वह्निपूतः—मृदुदर्भः
वह्निबीजः—निम्बकः
वह्निमण्डलम् ४२९
वह्निमथनः—अग्निमन्थः
वह्निमन्थः—अग्निमन्थः
वह्निलोहकम्—कांस्थम्
वह्निवर्धनम्—आरोग्यम्
वह्निशङ्खः—जीरकम्
वह्निशिखम्—कुङ्कुमम्
वह्निशिखम्—कुमुम्भम्
वह्निशिखा ४२५
वह्निशिखः—कलिकारी
वह्निशिखा—धातुकी
वह्निः—चित्रकः
वह्निः—निम्बकः
वह्निः—भस्मातकः

वं.

वंशकर्पूरोचना—वंशरोचना
वंशक्षारी—वंशरोचना
वंशगा—वंशरोचना
वंशजः—वेणुजः
वंशजा—वंशरोचना
वंशतण्डुलः—वेणुजः
वंशदला—वंशपत्री
वंशदूर्वाः ४२७
वंशधान्यम्—वेणुजः
वंशनेत्रम्—इक्षुमूलम्
वंशपत्रकः—इक्षुः
वंशपत्री ३६१
वंशपत्री—नाडीहिङ्गः

वंशपीतः—कणसुरगुलुः
वंशपूरकम्—इक्षुमूलम्
वंशबीजः—यवफलः
वंशमूलम्—इक्षुमूलम्
वंशरोचना ८०
वंशरोचना ४२६
वंशशर्करा—वंशरोचना
वंशः १६१
वंशः ४२७, ४२७, ४२८, ४३०
४३७, ४४०

वंशः—इक्षुः
वंशः—कान्तारः
वंशः—वेणुजः
वंशः—सर्जकः
वंशाङ्कुरपरः—वंशाग्रम्
वंशाङ्कुरः—वंशाग्रम्
वंशाङ्कुरः—वंशाग्रम्
वंशाग्रम् १६२
वंशाग्रम् ४२६
वंशान्तरः—नलः
वंशाङ्गः—वेणुजः
वंशिरम्—सामुद्रलवणम्
वंश्या—दधिपुष्पी
वंश्या—वंशरोचना

वा.

वाक्प्रदा—सरस्वती
वाक्यलम्—रौप्यम्
वाक्यवल्ली—अङ्गारवल्लिका
वाक्—वाचा
वागुसः—मत्स्यः
वागुशः—मत्स्यः
वाचना—वाचा
वाचा २६२
वाजिकरी—अश्वगन्धा
वाजिगन्धा—अश्वगन्धा
वाजिदन्ता—वासकः
वाजिनासः—मेथिका
वाजिनी—अश्वगन्धा
वाजिनी—घोटः

वाजिपुष्टिदायकम्—कुरी
वाजिभक्षः—हरिमन्थः
वाजिभोजनः—वासन्ताः
वाजीकरणबीजकृत्—बृंहणादि-
नामानि

वाजी—घोटः
वाटी—वला
वाट्यपुष्पकम् ३०४
वाट्यपुष्पिका—वल्लिका
वाट्यपुष्पी—बल्लिका
वाट्यपुष्पी—महाबला
वाट्यायनी—महाबला
वाणिजः—वैश्यः

वाणी—वाचा
वाणी—सरस्वती
वातकः—रोगिविशेषनामानि

वातगुणः ४१४

वातग्री—अश्वगन्धा
वातग्री—शालिपर्णी
वातग्री—सिगुडी
वातपत्रः ४२५

वातपित्तनिबहिणी—घ्रीहिः

वातपोथः ४२१

वातपोथः—किंशुकः
वातभूतनिवारिणी—कपटम्
वातभूतविनाशनी—कपटम्
वातरोगः—वातव्याधिः

वातलः—प्रियङ्गुः

वातवेधी—अम्लः

वातव्याधिः ४०९

वातशीर्षम्—नाभ्यादीनि

वातसारः—बिल्वः

वातः ४२६

वातः—कृकरः

वातः—वायुः

वातायुः—मृगः

वातागिः ४३३

वातारिः—अशोत्रः

वातारिः—एरण्डः

१२८

धन्वन्तरीयनियण्डुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

वातारिः—नीलः
 वातारिः—पुत्रदात्री
 वातारिः—भद्रातकः
 वातारिः—भार्गो
 वातारिः—यवानी
 वातारिः—विडङ्गा
 वातारिः—शुक्राही
 वातारिः—शुक्
 वातारिः—स्योनाकः
 वातिकः—साधारणव्याधिः
 वादनीयः—वंशः
 वानप्रस्थः—मधुकः
 वानरः—मर्कटः
 वानम्—शुष्कफलम्
 वानीरजम्—कुष्ठम्
 वानीरजः—मुत्रः
वानीरः ३६५
 वानेयम्—जलमुस्तम्
 वान्तशोधनी—कृष्णः
 वान्तिः—वपिः
 वाप्यम्—कुष्ठम्
 वामटक्—स्त्री
 वामत्येचना—स्त्री
 वामावर्तफला—कृद्धिः
 वामावर्ता—आवर्तका
 वामी—घोटः
 वायचालम्—गारुत्मतम्
वायव्या ४१८
 वायव्या—अङ्गारचङ्किा
 वायसः—काकः
 वायसादनी—काकादनी
 वायसादनी—तेजस्विनी
 वायसाक्षा—काकनासा
 वायसाक्षा—काकमाना
 वायसी ४३१
 वायसी—काकजङ्घा
 वायसी—काकनासा
 वायसी—काकमाची
 वायसी—काकादनी

वायसी—तेजस्विनी
 वायसेधुकः—काशः
 वायसोलिका—काकोली
 वायसोली—काकोली
 वायुभक्षः—सर्पः
वायुः २६२
 वायुः ४२६
 वारणः—कूलेचराः
 वारणः—हस्ती
 वारपत्नी—धरणीकन्दः
 वारत्नी—वेद्या
 वाराहकर्णी—अश्वगन्धा
वाराहमदनः ३५९
 वाराहः ४३०
 वाराहः—कूलेचराः
 वाराहः—वाराहमदनः
 व.राही ४२६, ४२९, ४३०
 वाराही—गृष्टिः
 वारान्निधिः—पानीयम्
 वारि ४३८
 वारिजम्—गौरसुवर्णम्
 वारिजम्—द्रौण्यम्
 वारिजः ४३९
 वारितरम्—उशीरम्
 वारिदः—मुस्ता
 वारिधिः—पानीयम्
 वारि—पानीयम्
 वारिभवम्—स्रोतोन्नतम्
 वारिभवः ४२६
 वारिभवः—शङ्खः
 वारिरुहम्—कमलम्
 वारिवल्लभा—विदारिका
 वारि—वालकम्
 वारिसंभवम्—अन्नम्
 वारिसंभवम्—लवङ्गम्
 वारिसंभवः ४२७
 वारिसंभवः—यावनालः
 वारिसात्म्यम्—दुग्धम्
 वारुणम्—पानीयम्

वारुणः ४२२
 वारुणिकोत्तमः—अग्निमन्थः
 वारुणी ४२९, ४२९, ४३२
 वारुणी—इन्दीवरी
 वारुणी—ऐन्द्री
 वारुणी—कहणी
 वारुणी—दूर्वा
 वारुणी—पश्चिमा
 वारुणी—श्वेतपुष्पी
 वारुणी—सुरा
 वार्जम्—कमलम्
 वार्तम्—कुशलनामानि
 वार्ताकिनी—कासघ्नी
वार्ताकी ४२५
 वार्ताकी—बृहती
 वार्ताकी—वृन्ताकी
 वार्तिकः—वैद्यः
 वार्तिका—वृन्ताकी
 वार्धकम्—कुरी
 वार्धिफेनम्—समुद्रफेनम्
 वार्धिभवम्—द्रौण्यम्
 वार्धिः—पानीयम्
 वार्धेयम्—द्रौण्यम्
 वार्धिकम्—त्रायमाणा
 वार्धिकः—त्रायमाणा
 वार्धिका ४३०
वार्धिकी १९७
 वार्धिका—त्रायमाणा
वालकम् १६
 वालकम् ४३६, ४३८
 वालकम्—उशीरम्
 वालम्—वालकम्
 वालः—केशः
 वालुककर्कटी—वालुकम्
वालुकम् ४१
 वालुकम् ४२५
 वालुकम्—एलवालुकम्
 वालुकम्—कासीसम्
वालुका २९१

वर्णानुक्रमणिका ।

१२९

वालुकापत्रः (त्वग्वालुकापत्रः) — वास्तुका — पलाशलोहिता

अश्मन्तकः वास्तु — वास्तुकम्

वालुकापर्णः (त्वग्वालुकापर्णः) — वास्तुशाकटम् — भूमिभेदः

अश्मन्तकः वास्तुकम् — वास्तुकम्

वालुकी ४३२

वालुकी — वालुकम्

वालु — वालुकम्

वासकः ११

वासकः ४३०, ४३८

वासनी — वत्सादनी

वासन्तः ४३०, ४३६

वासन्तः — कोकिलः

वासन्तः — तिलकः

वासन्तः — वासन्ताः

वासन्तः — विभीतकः

वासन्ताः २२३

वासन्तिका ४३१

वासन्ती १९८

वासन्ती ४२३, ४२७

वासन्ती — कोकिलः

वासन्ती — गणिकारी

वासरः — अहोरात्रादयः

वासः — तमालपत्रम्

वासा ४२७, ४३६

वासा — वासकः

” ”

वासा — शाल्मली

वासिता — स्त्री

वासिता — हस्ती

वासिला — स्त्री

वासिवा — स्त्री

वासुकिः — सर्पः

वासुदेवी — शतावरी

वास्तिका — मेथिका

वास्तुकम् ३५२

वास्तुकम् ४३५

वास्तुकः — ज्वरघ्नः

वास्तुकः — श्वेतचिल्ली

वास्तुकः — हिलमोची

१७

वास्तुका — पलाशलोहिता

वास्तु — वास्तुकम्

वास्तुशाकटम् — भूमिभेदः

वास्तुकम् — वास्तुकम्

वास्तुकः — चक्रवर्तिनी

वास्तुकी — पलाशलोहिता

वास्तुकी — पलाशलोहिता

वाहनश्रेष्ठः — घोटाः

वाहः — घोटाः

वाहिनी — पानीयम्

वांशी — वंशरोचना

वाः — पानीयम्

वि.

विकटतम् — विकटतः

विकटतः १७७, ४२२

विकटतः ४३५, ४३६

विकटतः — स्वाती

विकटतः — स्वादुकण्टकम्

विकटता — वलिका

विकचम् — विकसितम्

विकचा — महाश्रावणिका

विकटः — साकुरुण्डः

विकण्टकः ३७४

विकर्णसंज्ञकम् — स्थौण्यकम्

विकर्णम् — स्थौण्यकम्

विकसा — मञ्जिष्ठा

विकसा — मांसरोहिणी

विकसितनामानि ३२७

विकस्वरम् — विकसितम्

विकस्वरा — कूरः

विकारः — व्याधिः

विकीरणः — अर्कः

विकीर्णरोम — स्थौण्यकम्

विकृतः — रोगी

विक्रमः — पाण्डित्यः

विक्रमी — सिंहः

विक्रान्तम् — वैक्रान्तम्

” ”

विक्रान्ता — द्रवन्ती

विक्रान्ता — बलामोटा

विक्रान्ता — वत्सादनी

विक्रान्ता — विश्वग्रन्थिः

विक्रान्ता — विष्णुकान्ता

विक्रान्तः — सिंहः

विक्रान्ता — सुवर्चला

विक्षारः — अर्कः

विग्रन्थकः — इन्द्रुदी

विग्रन्थिका — अजगन्धा

विग्रन्थिका — हपुष्पा

विग्रहः — शरीरम्

विघटिकादयः ४१५

विघटिका — विघटिकादयः

विघटिकाभिधः — गुच्छाद्गुच्छन्दः

विघ्नशवाहनः — महाभूषकः

विघ्नशानकान्ता — द्वा

विचक्षणः — पण्डितनामानि

विचक्षणा — नागदन्ती

विचर्चिका — पामा

विचर्चिका — संचार्यादयः

विचित्रकः — भूर्जः

विचित्रम् — शार्ङ्गवृत्तम्

विचित्रः — अशोकः

विचित्रा — मुग्धाक्षी

विच्छदिका — वमिः

विजयन्तिका — अग्निमन्थः

विजया ३१

विजया ४२८, ४३३

विजया — अग्निमन्थः

विजया — उपविषम्

विजया — क्षुद्राग्निमन्थः

विजया — द्वा

विजया — नीलिनी

विजया — बलामोटा

विजया — मञ्जिष्ठा

विजया — मेथ्या

विजया — वचा

विजया — शमी

विजया — शुक्रादी

१३०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

विजया—हरीतकी
 विजला—चबुः
 विजम्भितम्—विकसितम्
 विजुलः—शाल्मलीकन्दः
 विजुला—चबुः
 विजुलम्—त्वक्
 विजुलिका—जन्तुकारा
 विज्ञः—पण्डितनामानि
 विज्ञानतैलगर्भः—अङ्गोटः
 विटकः—गैरिपाषाणः
 विटका—पिटका
 विटपः—विस्तारः
 विटपी—वटः
 विटपी—वृक्षः
 विटप्रियः—मुद्गरः
 विटवृक्षभा—पाटला
 विट्खादिरम् ४३९
 विट्खादिरः १२
 विट्खादिरः—मरटः
 विट्—मलम्
 विट्—वैश्यः
 विडङ्कः ४२७
 विडङ्कः—गुडुची
 विडङ्गम् ४२७, ४३७
 विडङ्गम्—विडङ्गा
 विडङ्गः ४३३, ४३७
 विडङ्गा ७१
 विडा—कपटम्
 विडाली—विदारिका
 विड्वराहः—सूकरः
 वितस्ता ३८३
 वितस्तिः—प्रादेशायङ्गुलिना-
 मानि
 वितानकः ४२२
 वितानकः—माडः
 वितुन्नकम् ४२४
 वितुन्नकम् ४३८
 वितुन्नकम्—धान्यकम्
 वितुन्नभूता—तामलकी

वितुन्ना—तामलकी
 वितुन्निका—तामलकी
 विदग्धः—पण्डितनामानि
 विदग्न्—पण्डितनामानि
 विदरणम्—विदग्धिः
 विदला—श्यामा
 विदारकम्—वन्नकम्
 विदारिका ३४, ४२४
 विदारिगन्धाढ्यो गणः
 ३०६
 विदारिगन्धा—शालिपर्णा
 विदारिणी—काश्मर्यः
 विदारी ४४०
 विदारी—विदारिका
 विदिशः ४१८
 विदुरजम्—वैदूर्यम्
 विदुरः—पण्डितनामानि
 विदुलः—वेतसः
 विदुला—सातला
 विदोपम्—त्रिदोपम्
 विद्युज्ज्वाला—कलिकारी
 विद्रधिः ४१०
 विद्रावर्णी—कामाची
 विद्रुमम्—प्रवालम्
 विद्रुमः—प्रवालम्
 विद्रुमलता—नलिका
 विद्रुमलतिका—नलिका
 विद्रान्—पण्डितनामानि
 विद्रान्—वैद्यः
 विद्वेध्यम्—कङ्गोलकम्
 विनघ्नम्—तगरम्
 विनिद्रम्—विकसितम्
 विनीतः—दमनम्
 विनीतः—बलीवर्दः
 विपश्चित्—पण्डितनामानि
 विपाण्डुः—द्रुपसम्
 विपादिका—पादस्फोटः
 विपादी—विश्वग्रन्थिः
 विपाना—मुरा

विपिनम्—काननम्
 विपुल्लवा—गृहकन्या
 विपुषा—हपुषा
 विप्रकाष्ठम्—तूलम्
 विप्रप्रिया ४२२
 विप्रलम्भी—किङ्किरातः
 विप्रः—पिप्पलः
 विप्रः—ब्राह्मणः
 विप्राङ्गी—कटुका
 विफलः—अवकेशी
 विफला—केतकीद्वयम्
 विबन्धः—विष्टम्भः
 विवुधः—पण्डितनामानि
 विभा—आतपादयः
 विभा—कान्तिः
 विभाण्डी ४२६, ४३२
 विभाण्डी—आवर्तकी
 विभानुगा—छाया
 विभावरी—रात्रिनामानि
 विभीतकः ५०
 विभीतकः—कलिन्दः
 विभीषणः—नलः
 विभुः—आत्मा
 विभर्दकः—चक्रमर्दः
 विमलम् २८९
 विमलम्—अन्नकम्
 विमलम्—महारसाः
 विमलः—विमलम्
 विमला—सातला
 विमहा ४४०
 विमुखी—सर्पः
 विमोहनम्—तमोगुणः
 विरहम्—कङ्कुष्ठम्
 विरलम्—दधि
 विरिजपात्रिका—नाकुली
 विरुलः—सर्पः
 विरूपम्—मूलम्
 विरूपा—अतिविषा
 विरूपा—धन्वय्यासः

वर्णानुक्रमणिका ।

१३१

विरूपी—जाहकः
विरोचनफलः—पीलुः
विरोचनः—स्योनाकः
विरोचनः—करजः
विरोचनः—रोहितकः
वर्तुलम्—गृध्नमम्
विलासिनी—स्त्री

” ”
विलेयी—पथ्यभेदाः
विलोचनम्—दृष्टिः
विलोडितम्—मथितदधि
विविधाभिमतम्—सूक्ष्मम्
विविधिकरः—पक्षी
विशदमूली—माकन्दी
विशदः—शुक्लपक्षः
विशली—लाहली
विशल्या ४४०
विशल्या—कलिकारी
विशल्या—गुडूची
विशल्या—दन्ती
विशः—मानुषः
विशाखः—पुनर्नवा
विशाखा—किङ्किरातः
विशाखा—विकङ्कतः
विशारदः—पण्डितनामानि
विशारदः—बकुलः
विशारदा—धन्वयासः
विशालपत्रः—कासालुः
विशालपत्रः—ध्रीतालः
विशालफलिका—निष्पात्री

विशाला ५८

विशालाक्षी—नागदन्ती
विशाला—सरस्वती
विशाला—अजमोदा
विशालुकः—मङ्गौरः
विशालोपोदकी—उपोदकी
विशिखः—शरः
विशिष्टम्—सीसकम्
विशीर्णपर्णी—निम्बः

विशुद्धम्—शालिपर्णीविशेषः
विशेषकः—तिलकः
विशेषणम्—साधारणकालः
विशेषः—साधारणकालः
विशोकः—अशोकः
विशोधनी—दन्ती
विशोधनी—नागदन्ती
विश्वगन्धा—हपुषा
विश्वाम्—हपुषा
विश्वगन्धम्—बोलम्
विश्वगन्धः—पलाण्डुः

विश्वग्रन्थिः १५६

विश्वदेवा—गाङ्गेरुकी
विश्वदूषकम्—अगरु
विश्वपर्णी—तामलकी
विश्वभेषजम्—शुण्ठी
विश्वरूपकम्—अगरुः
विश्वरूपकम्—कालेयकम्
विश्वरूपा—अतिविषा
विश्वम्—बोलम्
विश्वमरा—अवनी
विश्वम्—शुण्ठी
विश्वाम् ४२८, ४३६
विश्वाम्—अतिविषा
विश्वाम्—शतावरी
विश्वाम्—मसूरः
विश्वाम्—हपुषा
विश्वाम्—शुण्ठी
विषकण्टकः—यासः
विषकण्टकिनी—वन्त्यककोटकी
विषकण्टः—इङ्गुदी
विषकण्ठी—घलाका
विषकन्दः—शुभ्रालुः
विषपत्रः—कदम्बः
विषपत्रः—यासः
विषपत्रः—गुमुखः
विषपत्रिका—कटुमी
विषपत्री—अङ्गारवाहिका
विषपत्री—ऐन्द्री

विषपत्री—काष्ठकदली
विषपत्री—कूरः
विषपत्री—जामूतकः
विषपत्री—तामलकी
विषपत्री—पृष्ठिपर्णीविशेषः
विषपत्री—वृश्चिकाली
विषपत्री—हपुषा
विषपत्री—हरिद्रा
विषपुण्डी ४२९
विषपतिन्दुम्—उपविषम्

विषपतिन्दुः ४२२

विषपतिन्दुः—कारस्करः
विषदम्—पुष्पकासीसम्
विषदा—अतिविषा
विषदा—वृहती
विषदोडी ४२९
विषदुम्—कारस्करः
विषदुम्—विषतिन्दुः
विषदुः—आश्विनी ३२७
विश्वरः—सर्पः
विषपत्री—पक्षी
विषपर्णी ४२८

विषपुष्पकः—मदनः

विषपुष्पम् ४२२

विषप्रशमनी—ककोटकी
विषभद्रका—अरणी
विषभद्रा—अरणी

विषभेदाः ३१३

विषमन्वरः—द्वन्द्वजाः
विषमर्दनिका—महासुगन्धा
विषमर्दनी—महासुगन्धा

” ”
विषमुष्टिकः ४२९

विषमुष्टिकः—मदनः
विषमुष्टिकः—महानिम्बः

विषमुष्टिका—उपविषम्

विषमुष्टिः ३३८

विषमुष्टिः—आश्विनी ३२७
विषमोहप्रशमनी—बलामोटा

१३२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

विषयः—भूमिभेदः
 विषयाज्ञानम्—तन्द्रा
विषयाः ४०२
 विषयान्द्रियम्—विषयेन्द्रियम्
विषयेन्द्रियम् ४०२
 विषयलता—ऐन्द्री
 विषयल्ली—ऐन्द्री
 विषयहन्ता—शरीरपः
 विषयहन्त्री—बन्धककोटकी
 विषयहा—जीमूतकः
विषयम् ३१३
 विषयम् ४२८, ४३०, ४३२, ४३३, ४३७
 विषयम्—अमृतम्
 विषयम्—पानायम्
 विषयम्—दोलम्
 विषा—अतिविषा
 विषाणिका—रोहिणः
 विषाणिका ४३५, ४३७
 विषाणिका—अत्रशर्हा
 विषाणिका—आवतकी
 विषाणिका—शृङ्गी
 विषाणिका—सातला
 विषाणी ४३२
 विषाणी—ऋषभः
 विषाणी—महिषः
 विषाणी—वृश्चिकाली
 विषाणी—शृङ्गाटकः
 विषाणी—शृङ्गी
 विषाणी—हस्ती
 विषादनी—पलाशी
 विषा—द्रवन्ती
 विषापहः—मुष्ककः
 विषापहा—ऐन्द्री
 विषापहा—तिलकन्दः
 विषारतिः—चतूरः
 विषारिः—करञ्जः
 विषारिः—वृहच्चक्रुः
 विषुवती—विषुवे

विषुवायनादीनि ४१७
विषुवे ४१७
विषोपविषप्रशमनम् ३१७
 विष्किरः—कुक्कुटः
विष्किराः २८६
विष्टम्भः ४०९
 विष्टरः—वृक्षः
 विष्टरुहा—केतकीद्वयम्
 विष्टिका—सूक्ष्मपुष्पा
 विष्टा—मलम्
 विष्टाशी—सूकरः
विष्णुकन्दः ३५०
विष्णुकान्ता १५७
 विष्णुकान्ता ४२६, ४३२, ४३२, ४३६
 विष्णुगुप्तसमम्—चाणाख्यम्-
 लकम्
 विष्णुगुप्तकम्—चाणाख्यमूलकम्
 विष्णुगुप्तम्—चाणाख्यमूलकम्
विष्णुगुप्तम् ४२१
 विष्णुगुप्तः—विष्णुकन्दः
 विष्णुपदी—गङ्गा
 विष्णुवल्लभा—सुरसा
 विष्णुवक्त्रेणकान्ता—गृष्टिः
विसर्पः ४०८
 विसर्पिणी—यक्षतिका
 विसारः—मत्स्यः
 विसारिणी—माधवणी
विस्तारः ३२६
विस्फोटः ४०८
विस्त्रगन्धिकः ४२१
 विलम्—रत्तम्
 विल्ला—वज्रा
 विहगः—पक्षी
 विहंगमः—पक्षी
 " "
 विः—पक्षी
वी.
 वीदी—टोकः

वीतिः—घोटः
 वीतूषः—मत्स्यः
 वीरकः—करवीरः
 वीरणमूलकम्—उशीरम्
 वीरणम् ४३५
 वीरणम्—उशीरम्
 वीरणीमूलम्—उशीरम्
 वीरतरम् ४३५
 वीरतरम्—उशीरम्
 वीरतरः ४२८
 वीरतरः—भालातकः
 वीरदुः—अर्जुनः
 वीरपत्रकः—सर्जकः
 वीरपत्रिका—चक्रुः
 वीरपत्री—धरणीकन्दः
 वीरपर्णम्—सुरपर्णम्
 वीरपिष्टकः—सीसकम्
 वीरपुष्पः—सिन्दूरः
 वीरपुष्पी—सिन्दूरी
 वीररजः—सिन्दूरम्
 वीरवृक्षः—विल्वान्तरः
 वीरवेतसः—अम्लः
 वीरसेनम्—आरुहम्
 वीरम्—आरुहम्
 वीरम्—उशीरम्
 वीरम्—काञ्चिकम्
 वीरम्—मरिचम्
 वीरम्—मूलम्
 वीरम्—लोहम्
 वीरः—गृष्टिः
 वीरः—तन्दुलीयकः
 वीरा ४३१
 वीरा—अतिविषा
 वीरा—काकोली
 वीरा—क्षीरकाकोली
 वीरा—गृहकन्या
 वीरा—तामलकी
 वीरानखम्—आरुहम्
 वीरान्तकः—अर्जुनः

वर्णानुक्रमणिका ।

१३३

वीरा—ब्राह्मी
वीराम्लः—अम्लः
वीरा—सहस्रवीरा
वीरा—सुरा
वीरास्यः—लताकरञ्जः
वीरुत्—लता
वीर्यवृद्धिकरम्—बृहणादिनामानि
वीर्यम्—रत्नसामान्यम्
वीर्यम्—शुकम्

वृ.

वृकः—ईहामृगः
वृकः—गुहाशयाः
वृकारिः—कुङ्कुरः
वृकी—पाठा
वृकम्—लता
वृक्षकन्दा—विदारिका
वृक्षकः—कुटजः
वृक्षधूपः ४२५
वृक्षधूपः—श्रीविष्टकः
वृक्षमर्कटिकः—पर्णमृगाः
वृक्षमार्जारः—पर्णमृगाः
वृक्षरुहः ४३९
वृक्षरुहा ४३९
वृक्षरुहा—कृष्णपिपीलिका
वृक्षरुहा—जन्तुकारी
वृक्षरुहा—वन्दका
वृक्षवान्—पर्वतः
वृक्षवल्ली—विदारिका

वृक्षः ३२५

वृक्षः—लोप्रः

वृक्षादनी—वन्दका

वृक्षाम्लम् ८९

वृक्षाम्लम् ४३६

वृक्षारुहाख्या—अमृतस्रवा

वृक्षारुहा—बला

वृक्षाश्रयी—क्षुद्रोलूकः

वृत्तकर्कटी—षड्भुजा

वृत्तकोशः—जीमूतकः

वृत्तकोशा—जीमूतकः

वृत्तगुणः—गुण्डः
वृत्तगुण्डः—गुण्डः
वृत्ततण्डुलः—जूर्णा
वृत्तनिष्पाविका—निष्पावी
वृत्तपत्रा—पुत्रदात्री
वृत्तपत्रिका—वृषभेश्वरा
वृत्तपर्णी—पाठा
वृत्तपुष्पकः ४२७
वृत्तपुष्पकः—कदम्बः
वृत्तपुष्पः—कदम्बः
वृत्तपुष्पः—कुञ्जकः
वृत्तपुष्पः—मुद्गरः
वृत्तपुष्पः—वानीरः
वृत्तपुष्पः—शिरीषः
वृत्तपुष्पा—जम्बूः
वृत्तपुष्पा—मल्लिका
वृत्तपुष्पा—मल्लिका
वृत्तफलम्—मरिचम्
वृत्तफलः—दाडिमः
वृत्तफलः—बदरम्
वृत्तफलः—मांसलफलः
वृत्तफला—वयस्था
वृत्तफला—वृन्ताकी
वृत्तबीजका—पाटली
वृत्तबीजः—भण्डा
वृत्तबीजः—भाषः
वृत्तबीजा—आढकी
वृत्तमल्लिका ४३०
वृत्तमल्लिका—मल्लिका

” ”

वृत्तमल्लिका—शुक्लार्कः

वृत्तमूलकः—गृह्णनम्

वृत्तम्—कालत्रयम्

वृत्तम्—स्तनाग्रम्

वृत्तः—कच्छपः

वृत्तः—गुण्डः

वृत्तः—जूर्णा

वृत्ता—जम्बूः

वृत्ता—क्षिञ्जरीटा

वृत्ता—धामार्गवः
वृत्ता—निष्पावः
वृत्ता—प्रियङ्गुः
वृत्ता—मांसरोहिणी
वृत्ता—रेणुका
वृत्तेर्वारुः—षड्भुजा
वृत्सादनः—ईहामृगः
वृथार्तवा—वन्ध्या

वृद्धदारुकः १५५

वृद्धनामानि ३९८

वृद्धफलः—करञ्जः

वृद्धम्—शैलेयम्

वृद्धः—वृद्धदारुकः

वृद्धः—वृद्धनामानि

वृद्धा ३९५

वृद्धिकरम्—शुकम्

वृद्धिकर्णिका—पाठा

वृद्धिदः—गृष्टिः

वृद्धिदः—जीवकः

वृद्धिदात्री—कद्विः

वृद्धिबला—बला

वृद्धिः ४३०

वृद्धिः—कद्विः

वृद्धिः—रत्नानि

वृन्तकः—शालिः

वृन्तमूलकम् ४३२

वृन्तम् ३२६

वृन्ताकम् ४२५, ४२६, ४३१

वृन्ताकम्—वार्ताकी

वृन्ताकः—शाकश्रेष्ठः

वृन्ताकी २६

वृन्ता—वृन्ताकी

वृन्दारकः—शालिः

वृन्धिकर्णी—आखुकर्णी

वृन्धिकः ४२९, ४३०

वृन्धिकः—तन्तुवायादयः

वृन्धिकः—पुनर्नवा

वृन्धिका ३४३

वृन्धिकाली ३६४

१३४

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

वृश्चिकाली ४२७
 वृश्चिकाली—अजशृङ्गी
 वृश्चिरः—पुनर्नवा
 वृषगन्धाख्या—वृषमेधा
 वृषणः—अण्डकोशः
 वृषदेशः—बिडालः
 वृषवाङ्क्षी—मुस्ता
 वृषभः—ऋषभः
 वृषभः—बलीवर्दः
 वृषभाक्षी—ऐन्द्री
 वृषभी—दधिपुष्पी
वृषमेधा ६८
 वृषः ४२७
 वृषः—ऋषभः
 वृषः—ग्राम्याः
 वृषः—बलीवर्दः
 वृषः—वासकः
 वृषा—आखुर्कर्णी
 वृषाकरः—धान्यमाषः
 वृषाणी—ऋषभः
 वृषा—द्रवन्ती
 वृष्टिः—पर्जन्यः
 वृष्टिः—भेडः
 वृष्ट्यकन्दा—विदारिका
 वृष्ट्यगन्धा—बलिका
 वृष्ट्यगन्धिका—बलिका
 वृष्ट्यवल्लिका—विदारिका
 वृष्ट्यबल्ली—विदारिका
 वृष्ट्यम्—बृहणादिनामानि
 वृष्ट्यम्—वयस्था
 वृष्ट्यः—दक्षः
 वृष्ट्यः—मत्स्यः
 वृष्ट्या—तामलक्री
 वृष्ट्या—बलिका
 वृष्ट्या—वयस्था
वे.

वेगपूजितः—अश्वखरजः
 वेगी—मृगः
 वेगी—श्येनः

वेणागमूलकम्—उशीरम्
 वेणीगम्—उशीरम्
 वेणी—जीमूतकः
वेणुजः २२३
 वेणुनिस्वनः—इक्षुः
 वेणुपत्री—नाडीहिङ्गुः
 वेणुबीजः—वेणुजः
 वेणुः ४२८, ४३७
 वेणुः—पुनर्वसू ३२७
 वेणुः—वेणुजः
 वेणुः—वंशः
वेतसः १९३
 वेतसाम्लः—अम्लः
 वेतसी—जम्बूः
 वेतः—वेत्रः
वेत्रवती ३८३
वेत्रः ३४८
 वेत्रः—पूर्वाषाढा ३२७
 वेदनक्षारः ४३०
 वेदनानिष्टा—चिकित्सा
 वेदाम्रणी—सरस्वती
 वेधकम्—धान्यकम्
 वेधकः—अम्लः
 वेधनी—मेथिका
 वेधमुख्यः—कर्चूरम्
 वेधमुख्या—कस्तूरिका
 वेधी—अम्लः
 वेपथुः—कम्पः
 वेपनम्—कम्पः
 वेपः—कम्पः
 वेला—अवनी
 वेला—कालत्रयम्
 वेलन्तरम् ४३०
 वेल्लतरः ४३०
वेल्लिका ४२२
वेश्या ३९४
 वेष्टकः—शाल्मली
 वेष्टकः—श्रीवेष्टकः
 वेष्टसारः—श्रीवेष्टकः

वेष्टः—श्रीवेष्टकः
 वेसरः—अश्वखरजः
वेसवारम् ३०३
वै.
वैकुण्ठम् ४२१
 वैकुण्ठः—कुटेरकः
वैकान्तम् २१५, ३८०
 वैकान्तम्—महारसाः
 वैजयन्तिका—अग्निमन्थः
 वैज्ञानिकः—पण्डितनामानि
 वैडूर्यरत्नम्—वैडूर्यम्
वैडूर्यम् ३७९
 वैणवी—वंशरोचना
 वैदेही—पिप्पली
 वैद्यकपरामः—वैद्यः
वैद्यः ३११
 वैधात्री—ब्राह्मी
 वैरान्तकः—अर्जुनः
 वैवस्वती—दक्षिणा
वैशाखः ४१७
 वैशाखी—कूरः
 वैशीजाता—पुत्रदात्री
वैश्यः ३९४
 वैश्यः
 वैश्यीयम्—क्षेत्रभेदः
 वैश्रवणावासः—वटः
 वैश्वानरः—पित्तम्
 वैष्णवी—शतावरी
 वैसारिणः—मत्स्यः
वो.
 वोढा—ऋषभः
 वोढा—बलीवर्दः
व्य.
 व्यक्तगन्धा—अश्वक्षुरकः
 व्यक्तगन्धा—यूधिका
 व्यजनः—बलीवर्दः
 व्यजनीवत्सः—बलीवर्दः
 व्यजनकेशी—नीलिनी

वर्णानुक्रमणिका ।

१३५

व्यञ्जनम्—व्यञ्जनादयः
व्यञ्जनादयः ४१२
 व्यङ्मन्त्रः ४३६
 व्यथान्तकः—कार्णिकारः
 व्यन्तरः—सर्पः
 व्यवहर्ता—वैश्यः
 व्यवहर्ता—रत्नानि
 व्याकोशम्—विकसितम्
 व्याघ्रतलम्—व्याघ्रनखम्
 व्याघ्रदलः—एरण्डः
व्याघ्रनखम् १०७
 व्याघ्रनखः—व्याघ्रनखम्
 व्याघ्रनखः—लुक्
 व्याघ्रपादप्रजा—बन्ध्यकूर्कोटकी
 व्याघ्रपादः—विकङ्कतः
 व्याघ्रपादः—विकण्टकः
 व्याघ्रसेवकः—शृगालः
व्याघ्रः २६९
 व्याघ्रः ४३०, ४३१
 व्याघ्रः—एरण्डः
 व्याघ्रः—गुहाशयाः
 व्याघ्राटः—खञ्जरीटः
 व्याघ्रायुधम्—व्याघ्रनखम्
 व्याघ्री—कण्टकारी
व्याधिघातः ४२४
 व्याधिघातः—कार्णिकारः
 व्याधिघातः—चानीरः
 व्याधिघ्नः—आरग्वधः
 व्याधितः—रोगी
 व्याधिरिपुः—कार्णिकारः
 व्याधिहन्ता—गृष्टिः
 व्याधिहा—आरग्वधः
व्याधिः ४०८
 व्याधिः—कुष्ठम्
 व्यानः—वायुः
व्यामः ४००
 व्यामोदकम्—पातीयम्
 व्यालखङ्गः—व्याघ्रनखम्
 व्यालगन्धा—नाकुली

व्यालजिह्वः—बला
 व्यालदंष्ट्रकः—गोधुरः
 व्यालदंष्ट्रः—गोधुरः
 व्यालनखः—व्याघ्रनखम्
 व्यालपत्रा—उर्वारः
 व्यालपाणिजः—व्याघ्रनखम्
 व्यालबलः—व्याघ्रनखम्
 व्यालः ४२८, ४३१
 व्यालः—कालः
 व्यालः—चित्रकः
 व्यालः—सर्पः
 व्यालः—हस्ती
 व्यालायुधः—व्याघ्रनखम्
 व्यावर्तकः—चक्रमर्दः
 व्युष्टम्—प्रातः
 व्योम—अभ्रकम्
 व्योमवल्लिका—खवल्ली
 व्योषम्—त्रिकटुकम्
 व्रणकेतुः—दुग्धकेनी
 व्रणप्रियम्—उशीरम्
 व्रणहारकः—कदम्बः
 व्रणहृत्—कलिकारी
 व्रणारिः—अगस्त्यः
 व्रणारिः—बोलम्
 व्रततिः—लता
 व्रतती—लता
 व्रीहिकः—व्रीहिः
 व्रीहिधान्यकः—व्रीहिः
 व्रीहिपर्णिका—शालिपर्णी
 व्रीहिप्रेष्टा—व्रीहिः
 व्रीहिसंधान्यम्—व्रीहिः
व्रीहिः २१९
 व्रीहिः—शालिः
 व्रीह्यादिकम् ४२८
 व्रीह्यादिकम् ४३६
 व्रीहेयम्—भूमिभेदः
श.
 शकटम्—शरीरम्
 शकटः—तिनिसः

शकटाक्षः—धवः
 शकलम्—त्वक्
 शकुनम्—पक्षी
 शकुनः—पक्षी
 शकुनिः—पक्षी
शकुनी ४०५
 शकुनी—पक्षी
 शकुनी—मत्स्यः
 शकुन्तः—पक्षी
 शकुन्दः—करवीरः
 शकुलः—मत्स्यः
 शकुलाक्षिका—दूर्वा
 शकुलाक्षी—दूर्वा
शकुलादनी ४२४
 शकुलादनी ४३७
 शकुलादनी—कटुका
 शकुलादनी—जलपिप्ली
 शकुलादनी—महाराष्ट्री
 शकुली—मत्स्यः
 शक्तिः—प्रकृतिः
 शकगोपः—इन्द्रगोपः
 शकचापसमुद्रवा—भूतुम्बी
 शकपादपः—कुटजः
 शकवी जानि—इन्द्रयवः
 शकमाता—भार्गी
 शकवल्ली—ऐन्द्री
 शकः—कुटजः
 शकाह्वा—इन्द्रयवम्
 शकाह्वा—इन्द्रयवः
 शकाह्वा—इन्द्रयवः
 शकार्कः—शुक्रार्कः
 शक्वितः—चोरकः
 शङ्कुकर्णः—गर्दभः
 शङ्कुफला—शमी
 शङ्कुफलिका—शमी
 शङ्कुसुमा—शङ्खपुष्पी
 शङ्खदावी—अम्लः
 शङ्खदावी—मधुजम्बीरः
 शङ्खधवला—यूथिका

१३६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

शङ्खनखः—कोशस्थाः

शङ्खपुष्पिका ४३८

शङ्खपुष्पिका—विष्णुकान्ता

शङ्खपुष्पी १५६

शङ्खपुष्पी ४३२

शङ्खमालिनी—शङ्खपुष्पी

शङ्खमूलम्—मूलकम्

शङ्खयूथिका—यूथिका

शङ्खः १३०, ३९६

शङ्खः ४२६, ४३०, ४३९

शङ्खः—कोशस्थाः

शङ्खः—नखम्

शङ्खः—सर्पः

शङ्खास्थि—पृष्ठास्थि

शङ्खाद्वा—शङ्खपुष्पी

शङ्खिनी ४३२

शङ्खिनीफलः—शिरीषः

शङ्खिनी—यवतिका

शङ्करः ४२१

शटः ४२३

शटिका—शडी

शटम्—कुङ्कुमम्

शटम्—तगरम्

शटम्—लोहम्

शटः ४२९, ४३०, ४३१

शटः—कितवः

शटः—चित्रकः

शटः—धतूरः

शटाम्बा—अम्बिका

शटी ४३९

शडी १८

शडी ४३८

शणघण्टिका—शणपुष्पी

शणपुष्पी ४७

शणवीजा—शणपुष्पा

शणः ३३५

शणिका—शणपुष्पी

शण्डाकी ४३९

शतकुन्दः ४२१

शतकुन्दः—करवीरः

शतकुसुमा ४३५

शतकोटि—हीरकम्

शतग्रन्थिः—दूर्वा

शततारका—कदम्बः

शतदन्तिका—नागदन्ती

शतदला—शतपत्री

शतद्वादिनदीजलानां

गुणाः ३८२

शतनेत्रिका—शतावरी

शतपत्रम् ४२७

शतपत्रम्—कमलम्

शतपत्रम्—रक्तपद्मम्

शतपत्रः ४२८

शतपत्रः—शुकः

शतपत्रा—शतपत्री

शतपत्रिका—नीलिनी

शतपत्रिका—शतपत्री

शतपत्रिका—शतपुष्पा

शतपत्री २०१

शतपदी—कर्णजलूका

शतपदी—शतावरी

शतपर्वा ४२७, ४४०

शतपर्वा—कटुका

शतपर्वा—दूर्वा

शतपर्वा—वंशः

शतपर्विका—दूर्वा

शतपादी—कटभी

शतपुष्पा ६९

शतपुष्पा ४३५, ४३६, ४३६

शतपुष्पादलम् ३५४

शतपुष्पा—मृगाक्षी

शतप्रसूना ४३५

शतप्रसूना—शतपुष्पा

शतमूला—दूर्वा

शतमूला—शतावरी

शतमूलिका—द्रवन्ती

शतमूली ४३३

शतवल्ली—दूर्वा

शतवीर्या ४२८, ४३७

शतवीर्या—उत्तरापथिका

शतवीर्या—शतावरी

शतवीर्या—सहस्रवीर्या

शतवेधी ४२१

शतवेधी—अम्लः

शताङ्गः—तिनिसः

शतायुः—शुद्रोलूकः

शतायुः—मानुषः

शतावरी ६६, ४२२, ४२४

शतावरी ४२८, ४२८, ४२८, ४३५

४३६, ४३६, ४३७, ४३७, ४४०,

४४०

शतावरी—आत्मशल्या

शतावरी—सहस्रवीर्या

शतावरी—सूक्ष्मपत्री

शताह्वया—शतावरी

शताह्वा ४२८, ४३६

शताह्वा—नीलिनी

शताह्वा—शतपुष्पी

शताह्वा—शतावरी

शत्रुकण्टकः—घोष्ठा

शत्रुभङ्गः—मुञ्जः

शफरः—मत्स्यः

शफरी ४३५

शफरी—मत्स्यः

शफलः ४२८

शफः—नखम्

शवरकन्दः—गृष्टिः

शवराहारः—वदरम्

शवलपृष्ठकः—मृगाः

शवलः—चित्रकः

शब्दः—विषयाः

शब्दिता—धातुकी

शमनः—कलायः

शमम् ४२९

शमी १८८

शमी ४२९, ४३०, ४३९

शमी—धनिष्ठा ३२७

वर्णानुक्रमणिका ।

१३७

शमी—धनिष्ठा ३२८
 शमीपत्रा—रक्तपादी
 शम्बरपादपः—लोध्रः
 शम्बरम्—पानीयम्
शम्बरः ४२२
 शम्बरः—अनुराधा ३२८
 शम्बरः—अर्जुनः
 शम्बरः—जङ्घालाः
 शम्बरः—मृगः
 शम्बरः—लोध्रः
 शम्बरी—आलुकर्णिका
 शम्बरी—द्रवन्ती
 शम्बरी—सुतश्रेणी
 शम्बूकः—कोशस्थः
 शम्बूकः—क्षुद्रकः
 शम्बूकः—कर्णिकारः
 शयनी—रात्रिनामानि
 शयः—हस्तः
 शयानकः—सरटः
शरत् ४१७
 शरत्पद्मम्—पुण्डरीकम्
 शरत्पुष्पम्—आहुल्यम्
 शरत्—संवत्सरः
 शरदनः—हेमन्तः
 शरपत्रः—मृदुदर्भः
शरपुष्पा ३३५
 शरपुष्पा—नीलिनी
शरभः २६९
 शरभः—महाशृङ्गः
शरशृङ्गमांसम् ३९२
शरः १६१
 शरः ४३७
 शरः—काशः
 शरारिकः—प्रवाः
शरीरम् २६२
 शरीरावरणम्—त्वक्
 शरीरास्थि—शरीरास्थ्यादीनि
शरीरास्थ्यादीनि ४०१
 शरीरी—आत्मा

१८

शर्करकः—मधुजम्बीरः
 शर्करजा—मधुशर्करा
शर्करा ९१
 शर्करा—बलीवर्दः
 शर्करा—मत्स्यण्डिका
 शर्करा—मधुशर्करा
 शर्करिलः—भूमिभेदः
 शर्वरी—रात्रिनामानि
 शर्वाक्षः—रुद्राक्षः
 शलम्—शल्यलोमः
 शल्लम्—शल्यलोम
 शल्ली—शल्लः
 शल्ली—शल्यलोम
 शल्ली—शल्यः
शलादुः ४२२
 शलादुः ४३१
 शलादुः—आमफलम्
 शलादुः—बिल्वः
 शर्ला—शल्यः
शल्लः २९३
 शल्लो—मत्स्यः
 शल्ली—जलशायी
शल्यकः ४०३
 शल्यकः—मदनः
 शल्यकैडर्यः—मदनः
 शल्यदा—मेदा
 शल्यपर्णिका—मेदा
 शल्यपर्णी—मेदा
शल्यमांसम् ३९२
 शल्यमृगः—शल्यकः
शल्यलोम ४०३
शल्यः ४०३
 शल्यः ४३२
 शल्यः—बिलेशयाः
 शल्यः—बिल्वः
 शल्यः—मत्स्यः
 शल्लकः—बिलेशयाः
 शल्लकः—शल्लः
 शल्लकी ४२८ ४३५

शल्लकी—सल्लकीवृक्षः
 शशघातकः—प्रसहाः
शशमांसम् ३९२
 शशशिम्बिका—जीवन्ती
 शशः—बिलेशयाः
 शशाङ्कः—कर्पूरः
 शशाण्डुलिः ४२८
शशाण्डुलिः ३५६
 शशाण्डुली ४३२
 शशादः—श्येनः
 शशिकान्तम्—कुमुदम्
 शशिकान्तः—इन्दुकान्तः
 शशिप्रियम्—मौक्तिकम्
 शशिलेखा—बाकुची
 शशिवाटिका—पुनर्नवा
 शशी—कर्पूरः
शष्पम् ४२२
 शष्पम्—दूर्वा
 शसतिलः—खस्तिलः
 शस्त्रम्—लोहम्
 शस्त्रम्—लोहम्
 शस्त्रकोशतरुः—महापिण्डी
 शस्त्राङ्गा—क्षुद्राम्लिका
 शस्त्रायसम्—लोहम्
 शंकरः—शङ्करः
 शंकरावासः—कर्पूरः
 शंकरि—शमी
 शंवरि—आलुकर्णिका
 शंभुवल्लभम्—पुण्डरीकम्
 शंभुः—आत्मा

शा

शाकचुक्रिका—आम्लिका
 शाकटपोतिका—मूलपोती
 शाकटः—श्लेष्मातकः
 शाकनालिका ४३५
 शाकपत्रः—शिशुः
 शाकपुष्पः—करीरः
 शाकयोग्यः—धान्यकम्
 शाकराजः—वास्तुकम्

१३८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

शाकविशेषः ४३९

शाकवीरः—जीवन्तः

शाकशाकटम्—भूमिभेदः

शाकशाकिनम्—भूमिभेदः

शाकश्रेष्ठः ४२१

शाकश्रेष्ठः ४२६

शाकश्रेष्ठा—अन्यादोडी

शाकश्रेष्ठा—जीवन्ती

शाकश्रेष्ठा—वृन्ताकी

शाकः—चिल्ली

शाकः—सागः

शाकाङ्कम्—मरिचम्

शाकाम्लम्—आलिका

शाकाम्लम्—वृक्षाम्लम्

शाकुनेयः—क्षुद्रौलकः

शाखाकण्डः—स्रुक्

शाखा—जटा

शाखापित्तम्—दाहादयः

शाखामृगः—मर्कटः

शाखाम्लभेदनम्—सूक्तम्

शाखालः—बानीरः

शाखा—स्कन्धः

शाखिशृङ्गाः—मृगः

शाखी—पालुः

शाखी—वृक्षः

शाखोटः ३६६

शाखोटः—भूतवृक्षकः

शाङ्करः—बलोवदः

शाङ्गलम्—दूर्वा

शाण्डिल्यः—बिल्वः

शातकुम्भम्—सुवर्णम्

शाद्रलम्—दूर्वा

शान्तः—दमः

शान्ता—दूर्वा

शान्ता—रेणुका

शान्ता—वयस्था

शान्ता—शमा

शापापशमनी—शमा

शापिताः—श्रेष्ठाः

शावरकः—लोघः

शावरः—क्रमुकः

शावरः—लोघः

शावरः—शालिः

शावरः—सकेसरा ३२८

शामनी—दक्षिणा

शामाम्ली—नीलाम्ली

शाम्बरः—शालिः

शाम्बरी—द्रवन्ती

शाम्बरी—अङ्गारवालिका

शाम्भवः—बुकः

शारदम्—पुण्डरीकम्

शारदः ४३०, ४३१

शारदः—आश्विनः

शारदः—काशः

शारदा—सारिवा

शारदः—वासन्ताः

शारदिकः—बकुलः

शारदिका—बालुकम्

शारदी ४३७

शारदी—जलपिप्पली

शारदी—ब्राह्मी

शारदी—महाराष्ट्री

शारी—मुञ्जः

शारी—मृदुदमः

शार्करः—भूमिभेदः

शार्ङ्गम्—आर्द्रकम्

शार्ङ्गम्—अङ्गारवालिका

शार्ङ्गलः—चित्रकः

शार्ङ्गलः—अध्याघ्नः

शालनिर्यासः—राला

शालनिर्यासः—सर्जकः

शालयः ४२५

शालयः—ब्रीहिः

शालरसः—राला

शालः—राला

शालः—लवुचः

शालः—सर्जकः

शालामर्कटकम्—चाणाल्यमूल-

कम्

शालावृकः—बिडालः

शालावृकः—शृगालः

शाला—स्कन्धः

शालिका ४३८

शालिजाहकः—लोमशबिडालः

शालिदला—शालिपर्णी

शालिनम्—पद्ममूलम्

शालिपर्णीका ४२६

शालिपर्णी २३, ४२४

शालिपर्णी ४२६, ४३०, ४३५,

४३७

शालिपर्णी—माषपर्णी

शालिपर्णी—स्थिरा

शालिप्रवरः—शालिः

शालिहोत्रः—घोटः

शालिः २१९, ४२२

शालिः—ब्रीहिः

शालीनम्—पद्ममूलम्

शालीनः—मिश्रेयः

शालीना—मिश्रेया

शाली—शालिः

शालुकः १४५

शालुकम्—जातीफलम्

शालुकम्—पद्मकन्दः

शालुकम्—पद्ममूलम्

शालूरः—मण्डूरः

शालेयम्—चाणाल्यमूलकम्

शालेयम्—भूमिभेदः

शालेयः—मिश्रेया

शालेयः—शालयः

शालेया—मिश्रेया

शाल्मलः—शाल्मली

शाल्मलिकः—रोहितकः

शाल्मलिपत्रकः—सप्तपर्णाः

शाल्मलिवृष्टः—शाल्मली

शाल्मलिः—शाल्मली

शाल्मली १९५

शाल्मली ४२३, ४२४, ४३१,

४३६, ४३८, ४३८

वर्णानुक्रमणिका ।

१३९

शाल्मलीकन्दकः—शाल्मली-
कन्दः

शाल्मलीकन्दः ३५१

शाल्मलीफलः—तेजःफलः

शाल्मलीस्थः—गृध्रः

शाल्म्योदन्नोपमः—कुन्दः

शावः—बालसामान्यनामानि

शांभवम्—देवदाहः

शांभवः—कर्पूरः

शांभवः—गुग्गुलुः

शांभवी—दूर्वा

शि.

शिक्षितः—पण्डितनामानि

शिक्षितः—बलीवर्धः

शिखण्डी ४२६

शिखण्डी ४३१

शिखण्डी—चूडामणिः

शिखण्डी—मयूरः

शिखण्डी—यूथिका

शिखरम्—प्राग्रम्

शिखरम्—लवङ्गम्

शिखरम्—शृङ्गम्

शिखरम्—शृङ्गी

शिखरिणी ४२९

शिखरिणी ३०३

शिखरिणी—ग्रैष्मी

शिखरिणी—मौजिका

शिखरी ४२९

शिखरी—भ्रामार्यः

शिखरी—कुन्दरुः

शिखरी—जूर्णा

शिखरी—पर्वतः

शिखरी—मृगः

शिखरीमांसम् ३९२

शिखरी—वन्दका

शिखरी—वृक्षः

शिखाकन्दम्—गृध्रनम्

शिखा—जटा

शिखा—बाह्वृद्धा

शिखा—मयूरः

शिखालुः—बाह्वृद्धा

शिखावल्—मयूरः

शिखावला—बाह्वृद्धा

शिखा—स्तनाग्रम्

शिखिकण्ठम्—तुल्यम्

शिखिनी ४४०

शिखिनी—बाह्वृद्धा

शिखिप्रियः—वदरम्

शिखिमूलम्—गृध्रनम्

शिखिमोदा—अजमोदा

शिखिशृङ्गः—मृगः

शिखी ४०८

शिखी ४२७

शिखी—चित्रकः

शिखी—पित्तम्

शिखी—मयूरः

शिखी—शितिवारः

शिग्रुकः—शिग्रुः

शिग्रुजम्—मरीचम्

शिग्रुतैलम् ३८६९

शिग्रुपत्रजम् ३५३

शिग्रुमूलकम्—मूलकम्

शिग्रुः १४२

शिग्रुः ४३६

शितकट्भी—कट्भी

शितकरः—कर्पूरः

शितक्षारम्—टङ्गणम्

शितजाम्बकः—राजाम्बः

शितपर्णी—मासकः

शितपूर्वकः—रमोनः

शितवरः—शितिवारः

शिता—दूर्वा

शितावरी—शितिवारः

शिता—शर्करा

शितिकण्ठम्—तुल्यम्

शितिमूलकम्—उशीरम्

शितिवरः—शितिवारः

शितिवारकः—शितिवारः

शितिवारः ३६

शिफा ४२९

शिफा—जटा

शिफा—द्रवन्ती

शिफारुहः—वटः

शिफा—शतपुष्पा

शिमिरोचना ४३४

शिमिः ४३४

शिमिः—शङ्करः

शिम्वी—अंसिशिम्वी

शिम्वी—कणिकच्छः

शिम्वीधान्यम् ३८८

शिम्वीधान्यम्—धान्यम्

शिम्वी—निष्पावी

शिम्वीफलम्—आहुल्यम्

शिम्वी—मृदुपर्णी

शिम्वी—शिम्वीधान्यम्

शिरसिजः—केशः

शिरस्त्राणम्—शरीरास्थ्यादीनि

शिरस्थम्—शुकम्

शिरः ३९५

शिरःकर्पूरः—कर्पूरः

शिरः—प्राग्रम्

शिरःशूलः—शूलः

शिरादीनि ३९७

शिरापत्रः—हिन्तालः

शिरापत्रम्—बहुला

शिरालपत्रकः—श्रीतालः

शिरा—शिरादीनि

शिरापत्रा—कट्भी

शिरिषः १९२

शिरिषः ४२७, ४२७, ४२७, ४३२

४३८, ४३९

शिरोधरा—श्रीवा

शिरोधिः—श्रीवा

शिरोवृत्तम्—मरीचम्

शिरोस्थि—शरीरास्थ्यादीनि

शिलगर्भजा—पाषाणभेदकः

शिलजम्—शैलेयम्

१४०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

शिलजा—श्वेताशिला

शिल्प ४३२

शिला—कर्पूरः

शिला—ग्रावा

शिलाजतु १२८

शिलाजतु ४२६, ४३८

शिलाजतु—शिलाधातु

शिलाजतुः ४२८

शिलाजम्—शिलाधातु

शिलात्मकम्—सैन्धवम्

शिलात्वक्—श्वेतशिला

शिलादद्रुः—शैलेयम्

शिलाधातुः २९३

शिलाधातुः—गुवर्णनैरिकम्

शिलान्तः—अमन्तकः

शिलापुष्पम्—शैलेयम्

शिलाप्रसूनम्—शैलेयम्

शिलाभेदः—पाषाणभेदकः

शिला—मनःशिला

शिलारम्भा—काष्ठकदली

शिलालकम्—सैन्धवम्

शिलात्मजम्—लोहम्

शिलावल्का—श्वेताशिला

शिलासंधिः—गुहा

शिलाद्वा ४२८, ४३८

शिलीमुखः—भ्रमरः

शिलोच्चयः—पर्वतः

शिलोत्थम्—शैलेयम्

शिलोद्भवम्—शैलेयम्

शिल्पिका ३६१

शिल्पिनी—शिल्पिका

शिल्पी—नखम्

शिल्पकः—स्त्रोनाकः

शिवजा—लिङ्गिनी

शिवदारु—देवदारुः

शिवद्रुमः—बिल्वः

शिवद्विष्टा—केतकी

शिवपिण्डः—बुकः

शिवपुष्पकः—अर्कः

शिवप्रियम्—स्फटिकः

शिवप्रियः—रुद्राक्षः

शिवशीजम्—पारदः

शिवमतः—वसुकः

शिवमल्लकः—अर्जुनः

शिवमल्लिका—बुकः

शिवमल्लिका—वसुकः

शिवमल्ली—बुकः

शिववल्भा—शतपत्री

शिववल्लिका—लिङ्गिनी

शिववल्ली—लिङ्गिनी

शिववल्ली—श्रीवल्ली

शिवशेखरः—धत्तूरः

शिवशेखरः—बुकः

शिवशेखरः—वसुकः

शिवम् ४३१

शिवम्—टङ्कणम्

शिवम्—लोहम्

शिवम्—वयस्था

शिवम्—सामुद्रलवणम्

शिवम्—सैन्धवम्

शिवः—काकः

शिवः—गुग्गुलुः

शिवः—धत्तूरः

शिवः—पारदः

शिवः—शृगालः

शिवाक्षः—रुद्राक्षः

शिवाङ्कः—बुकः

शिवादिका—काकोदुम्बरिका

शिवादिका—नाडीहिङ्गुः

शिवा—तरक्षुः

शिवात्मजम्—सैन्धवम्

शिवा—दूर्वा

शिवाफला—शमी

शिवा—रोचना

शिवालुः—शृगालः

शिवा—वयस्था

शिवा—हरिद्रा

शिवा—हरीतकी

शिवाह्लादः—बुकः

शिवाह्लादः—बुकः

शिवाह्ला—रुद्रजटा

शिवेशा—शमी

शिवेष्टः—बिल्वः

शिवेष्टः—बुकः

शिवेष्टा—दूर्वा

शिशिरम्—उशीरम्

शिशिरम्—लवङ्गम्

शिशिरम्—सामुद्रलवणम्

शिशिरः ४१७

शिशिरा—मुस्ता

शिशिरा—रेणुका

शिशुकः ४०४

शिशुकः—मत्स्यः

शिशुप्रियम्—नवनीतम्

शिशुप्रियः—गुडः

शिशुमारः ४३०

शिशुमारः—पादिनः

शिशुमारः—मत्स्यः

शिशुमारः—शिशुकः

शिशुमारी ४२९

शिशुविशेषनामानि ३९४

शिशुः—बालसामान्यनामानि

शिश्रम् ३९९

शिशपः—शात्मली

शिशपा १९४

शिशपा ४२६, ४३१, ४३१, ४३६

शी.

शीखी—मेथिका

शीतगन्धः—चन्दनम्

शीघ्रगः—अश्वखरजः

शीघ्रपुष्पः—अमस्त्यः

शीघ्रम्—लामजकम्

शीघ्रा—दन्ती

शीतकर्पी ४३२

शीतगन्धः—बकुलः

शीतदन्तिका—नागदन्ती

शीतपाकेनी—बला

वर्णानुक्रमणिका ।

१४१

शीतपाकी—चूडामणिः
 शीतपाकी—बला
 शीतपुष्पम्—प्रणोण्डरीकम्
 शीतपुष्पः—शिरीषः
 शीतपुष्पा—बलिका
 शीतपूर्वकः—रसेनः
 शीतप्रभः—कर्पूरः
 शीतप्रियः—पर्पटः
 शीतफलः—उदुम्बरः
 शीतफलः—श्लेष्मातकः
 शीतमीशः—मल्लिका
 शीतमञ्जरी—शुक्राङ्गी
 शीतमर्दकः—रसेनः
 शीतलकम्—कुमुदम्
 शीतलकः—जम्बीरः
 शीतलच्छदः—चम्पकः
 शीतलत्वम्—स्तेमित्यम्
 शीतलरत्नः—कर्पूरः
 शीतलशिवम् ४३७
 शीतलम्—चन्दनम्
 शीतलम्—पद्मकः
 शीतलम्—मौक्तिकम्
 शीतलः—कर्पूरः
 शीतलः—चम्पकः
 शीतलः—राला
 शीतला—आरामशीतल
 शीतला—कुटुम्बिनी
 शीतला—दूर्वा
 शीतला—वालुका
 शीतला—श्रीवल्ली
 शीतवरा—बला
 शीतवलकलः—उदुम्बरः
 शीतवलकः—उदुम्बरः
 शीतवल्लभा—जम्बूः
 शीतवीर्यकः—प्रक्षः
 शीतवीर्यः—पद्मकः
 शीतवीर्या—दूर्वा
 शीतवीर्या—मेथिका
 शीतशिवम् ४३८

शीतशिवम्—सैन्धवम्
 शीतशिवः—मिश्रेया
 शीतशिवा—मिश्रेया
 शीतसहः—सिन्दुवारः
 शीतसहा—वासन्ती
 शीतसहा—शेफालिका
 शीतसेवासा—वासन्ती
 शीतम्—त्वक्
 शीतम्—वर्धरिकम्
 शीतम्—वालुकम्
 शीतः—कर्पूरः
 शीतः—निम्बः
 शीतः—पर्पटः
 शीतः—पीलुः
 शीतः—शिशिरः
 शीतः—श्लेष्मा
 शीतः—श्लेष्मातकः
 शीता—कुटुम्बिनी
 शीताङ्गी—विश्वप्रन्थिः
 शीता—तेजस्विनी
 शीतायाः—द्वंद्वजाः
 शीता—प्रतरीकः
 शीता—बला
 शीता—बलिका
 शीताभ्रः—कर्पूरः
 शीता—रात्रिनामानि
 शीता—वयस्था
 शीता—शिल्पिका
 शीतादसा—इन्दुकान्तः
 शीता—सुरा
 शीतांशुः—कर्पूरः
 शीरी—मृदुदर्भः
 शीर्णदलः ४२३
 शीर्णरोमकम्—स्थौण्यकम्
 शीर्णवृत्तम् ४२
 शीर्षकम्—शरीरास्थ्यादीनि
 शीर्षकम्—शिरः
 शीर्षकेसरकः—बकुलः
 शीर्षम्—कालेयकम्

शीर्षः—श्रीवैष्टकः
 शीसम्—कासिसम्
 शु.
 शुक्रच्छदम्—स्थौण्यम्
 शुक्रतरुः—शिरीषः
 शुक्रतुण्डः—गन्धकः
 शुक्रनाशनः—चक्रमर्दः
 शुक्रनासः—स्योनाकः
 शुक्रपुच्छकम्—स्थौण्यकम्
 शुक्रपुच्छम्—स्थौण्यकम्
 शुक्रपुच्छः—गन्धकः
 शुक्रप्रियः—शिरीषः
 शुक्रप्रिया—जम्बूः
 शुक्रफलः—अर्कः
 शुक्रबर्हम्—स्थौण्यकम्
 शुक्रवल्लभः—दाडिमः
 शुक्रः २७७
 शुक्रः ४३८
 शुक्रः—शिशुः
 शुक्रेशः—क्षीरी
 शुक्रेशः—शिरीषः
 शुक्रोदरम्—तालीसकम्
 शुक्ता—आम्लिका
 शुक्तिका—आम्लिका
 शुक्तिका—मुक्ताशुक्तिः
 शुक्तिजम्—मौक्तिकम्
 शुक्तिपर्णः—सप्तपर्णः
 शुक्तिशङ्खः—नखः
 शुक्तिसंभवम्—मौक्तिकम्
 शुक्तिः—कोशस्थाः
 शुक्तिः—नखम्
 शुक्तिः—मुक्ताशुक्तिः
 शुक्रभाण्डी ५७
 शुक्रमाता—भार्गी
 शुक्रम् २६४
 शुक्रः—ज्येष्ठः
 शुक्रा—वंशरोचना
 शुक्रकन्दः ४३३
 शुक्रकन्दः—शुभ्रालुः

१४२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

शुक्लकन्दा—आतिविषा
शुक्लपक्षः ४१६
 शुक्लपुष्पा—विष्णुकान्ता
 शुक्लपुष्पी—नागदन्ती
 शुक्लफेनम्—समुद्रफेनम्
 शुक्लभण्डी—शुक्लभाण्डी
 शुक्लमणिः—मौक्तिकम्
 शुक्लरोहितः—रोहितकः
शुक्लवर्गः ३०७
 शुक्लवृक्षः—धवः
 शुक्लशालः—कडर्यः
शुक्लः ८३
 शुक्लः—एरण्डः
 शुक्लः—कुन्दः
 शुक्लः—शुक्लपक्षः
 शुक्ला—काकोली
शुक्लाङ्गी १५०
 शुक्लाजानी—शुक्लः
 शुक्लापाङ्गः—मथुरः
शुक्लाकः १३७
 शुक्ला—विदारिका
 शुक्ला—शेफालिका
 शुक्लचिरीः—मृदुदर्भः
 शुक्लदुमः—पिप्पलः
 शुक्लचिरीः—मृदुदर्भः
 शुक्लचिः—आषाढः
 शुक्लचिः—शुक्लपक्षः
 शुक्लकास्फोटः—संचार्यादयः
 शुण्डम्—शुण्डः
 शुण्डः—शुण्डः
 शुण्डकास्फोटः—संचार्यादयः
शुण्डी ८६
 शुण्डी ४२८, ४३०, ४३३, ४३६
 ४३८
 शुण्डी—मसूरः
 शुण्डमूषिका—दीर्घतुण्डी
 शुण्डा—गलशुण्डी
 शुण्डकः—व्रीहिः
 शुण्डका—कणा

शुण्डिनी—दीर्घतुण्डी
 शुण्डी—व्रीहिः
 शुण्डी—हस्तिशुण्डी
 शुद्धम्—सैन्धवम्
 शुद्धा—कुसुम्भम्
 शुद्धा—शर्करा
 शुनककञ्जका—क्षुद्रचक्रः
 शुनकचिल्ली—पलाशलोहिता
 शुनकः—भल्लूकः
 शुनः—कुङ्कुरः
 शुभकरी—शमी
 शुभगन्धकम्—बोलेम्
 शुभदः—पिप्पलः
 शुभपत्रिका—शालिपर्णी
 शुभा—कान्तिः
 शुभा—दूर्वा
 शुभा—पाठा
 शुभा—प्रियङ्गुः
 शुभा—रोचना
 शुभा—वंशरोचना
 शुभा—शमी
 शुभ्रकेशः ४२८
 शुभ्रगौरः—सर्पपः
 शुभ्रपुङ्खा—शरपुङ्खा
 शुभ्रपुष्पः—खस्तिलः
 शुभ्रमरिचम्—मरीचम्
 शुभ्रवी—कुडुहुवी
 शुभ्रम्—अश्वकम्
 शुभ्रम्—उशीरम्
 शुभ्रम्—कासीसम्
 शुभ्रम्—गाडलवणम्
 शुभ्रम्—पञ्चकः
 शुभ्रम्—मेदः
 शुभ्रम्—रौप्यम्
 शुभ्रा—गङ्गा
शुभ्रालुः ३५०
 शुभ्रा—वंशरोचना
 शुभ्रा—शर्करा
 शुभ्रा—स्फटिकी

शुभ्रांशुः—कर्पूरः
 शुल्बम्—ताम्रम्
शुष्कफलम् ३२७
 शुष्कमांसम् ४३६
शुष्कलूनम् ३८९
 शुष्काङ्गी—बलाका
 शुष्काशुष्कम्—समुद्रफेनम्
शु.
 शुक्कक्रीटः—तन्तुवायादयः
 शुक्कजः—यवक्षरः
 शुक्कधान्यम्—धान्यम्
 शुक्कशिखी—कपिकच्छूः
शुद्रः ३९४
 शुन्यमध्यः—नलः
 शुन्या—नलिका
 शुन्या—वन्ध्या
 शुद्रप्रियः—पलाण्डुः
 शूरविग्रहः—भूतृणम्
 शूरः—चित्रकः
 शूरः—तित्तिरिः
 शूरः—मसूरिका
 शूरः—लकुचः
 शूरः—शरभः
 शूरः—सर्जकः
 शूरः—सिंहः
 शूरः—सूकरः
 शूरः—कोटिका
 शूर्वपर्णी—मुद्रपर्णी
 शूलगुल्मादिरक्षोन्नम्—हिङ्गु
 शूलनाशनम्—हिङ्गु
 शूलपत्री—शूली
 शूलहन्त्री—यवानी
 शूलम्—पक्षिशूलम्
शूलः ४१०
 शूलारिः—इङ्गदी
शूली ३६३
 शूलाघण्टी—कोकिलाक्षः
 शूगालविभः—मृष्टिपर्णी
शूगालः २७२

वर्णानुक्रमणिका ।

१४३

शृंगालिका—पृष्ठिपर्णी
 शृंगालिका—विदारिका
 शृंगाली—कोकिलाक्षः
 शृंगाली—विदारिका
 शृङ्गकन्दः—शृङ्गाटकः
शृङ्गकस्वरूपम् ३१४
 शृङ्गकः—जीवकः
 शृङ्गकः—विषभेदः
 शृङ्गवेरम्—आर्द्रकम्
 शृङ्गवेरम्—शुण्ठी
 शृङ्गभेदी—गुण्डः
 शृङ्गमूलः—शृङ्गाटकः
 शृङ्गरुहः—शृङ्गाटकः
 शृङ्गरुहः—भूतृणम्
 शृङ्गरुहः—भूतृणः
 शृङ्गवेरिका ४३५
शृङ्गम् ३२४
शृङ्गाटकः ३४८
 शृङ्गाटकम्—गौरसुवर्णम्
 शृङ्गाटी—जीवन्ती
 शृङ्गारकम्—सिन्दूरम्
 शृङ्गारभूषणम्—सिन्दूरम्
 शृङ्गारम्—कालेयकम्
 शृङ्गारम्—लवङ्गम्
 शृङ्गारम्—सुवर्णम्
 शृङ्गारि—माणिक्यम्
 शृङ्गाहा—जीवकः
 शृङ्गिका—शृङ्गी
 शृङ्गिः—भेडः
 शृङ्गिणी—बलीवर्दः
शृङ्गी २२
 शृङ्गी ४२५, ४३०, ४४०
 शृङ्गी—अतिविषा
 शृङ्गी—आम्रातकः
 शृङ्गी—रूपभः
 शृङ्गी—पर्वतः
 शृङ्गी—लक्षः
 शृङ्गी—मत्स्यः
 शृङ्गी—महिषः

शृङ्गी—वटः
 शृङ्गी—विषम्
 शृङ्गलकः—उष्ट्रः
 शृङ्गलारणकः—कोकिलाक्षः
 शृङ्गलिका—कोकिलाक्षः
 शृङ्गली—कोकिलाक्षः
 शृतधोणी ४२८
 शेखरम्—लवङ्गम्
 शेखरी—वन्दका
 शेफकः—घोटः
 शेफः—शिधम्
शेफालिका १५०
 शेफालिका ४३७, ४३९, ४३९
 शेफालिका—शुक्लाङ्गी
 शेफाली ४२२
 शेफाली—शेफालिका
 शेमुषी बुद्धिः
 शेलुः—श्लेष्मातकः
शै
 शैखरिकः—अपामार्गः
 शैलकम्—शैलेयम्
 शैलगर्भाङ्गा—श्वेतशिला
 शैलजम् ४२७
 शैलजम्—शैलेयम्
शैलजा ४२३
 शैलजामूलम्—सैहली
 शैलवलकला—श्वेतशिला
 शैलमुता—तेजस्विनी
 शैलम्—शिलाजतु
 शैलः—पर्वतः
 शैलुः—श्लेष्मातकः
 शैलुषम्—जातीफलम्
 शैलुषः—विल्वः
 शैलेन्द्रजा—गङ्गा
 शैलेन्द्रस्थः—भूर्जः
 शैलेयकम् ४२८, ४३८
 शैलेयकः ४३८
शैलेयम् ११०, ४२२
 शैलेयम्—शिलाजतु

शैलोद्भवा—चतुष्पत्री
 शैवलम्—जलमुस्तम्
 शैवलनी—पानीयम्
 शैवः—धसूरः
 शैवपत्रः—विल्वः
 शैवः—बुकः
 शैवः—वसुकः
 शैवालम्—जलमुस्तम्
 शैवालनी—पानीयम्
 शैशिरः—वटकः
शो.
 शोकनाशः—अशोकः
 शोचिः—आतपादयः
शोणजलगुणाः ३८२
 शोणपत्रः—कूरः
 शोणपद्मम्—रक्तपद्मम्
 शोणपुष्पी—सिन्दूरी
 शोणरत्नम्—माणिक्यम्
 शोणशालिः—व्रीहिः
 शोणसंभवम्—मूलम्
 शोणम्—रक्तम्
 शोणम्—सिन्दूरम्
 शोणः—इक्षुः
 शोणः—कूरः
 शोणः—घोटः
 शोणः—स्योनाकः
 शोणितसंभवम्—आमिषम्
 शोणितम् ४२७
 शोणितम्—कुङ्कुमम्
 शोणितम्—तृणकुङ्कुमम्
 शोणितम्—रक्तचन्दनम्
 शोणितम्—रक्तम्
 शोणितामयः—रक्तामयः
 शोणोपलः—माणिक्यम्
 शोधः—शोफः
 शोधनम्—कङ्कुमम्
 शोधनम्—कासीसम्
 शोधनः—निम्बकः
 शोधनी—तार्क्षी

१४४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

शोधनी—नीलिनी
 शोधनी—रेचकः
 शोफघ्नी—कूरः
 शोफघ्नी—शालिपर्णी
 शोफनाशनः—नीलः
 शोफहारी—सुमुखः
शोफः ४०८
 शोफान्धी—मधुपुष्पम्
 शोफिका—शतपुष्पा
 शोभना—वासन्ती
 शोभा—कान्तिः
 शोभा—रोचना
 शोभाजनम् ४३१
 शोभाजनः—नीलशिघ्रः
 शोलिका—शोली
शोली ३४८
 शोषणम्—शुण्ठी
 शोषम्—पित्तम्
 शोषः—राजयक्ष्मा
 शोषः—सेतापः
 शोषापहा—क्रीतनकम्

शौ.

शौक्तिजम्—मौक्तिकम्
 शौक्त्यकम्—मौक्तिकम्
 शौक्तिकेयः—गौरपाषाणकः
 शौण्डः—कुण्डः

शौण्डी ४२१

शौण्डी—कटभी
 शौण्डी—पिप्पली
 शौद्रम्—क्षेत्रभेदः
 शौरिरत्नम्—नीलः

श्रा.

श्राद्धः ४३८

श्म.

श्मश्रु—रोम

श्मा.

श्माबलः—पर्वतः

श्या.

श्यामकन्दा—अतिविषा

श्यामकम्—कत्तृणम्
 श्यामकः—श्यामाकः
 श्यामकाण्डा—दूर्वा
 श्यामकिणिही ४३०
 श्यामखदिरः ४४०
 श्यामग्रन्थिः—दूर्वा
 श्यामचटकः—श्वटकः
 श्यामदलान्वितं पुष्पम्—विषपु-
 ष्पम्

श्यामयक्षी—दुर्गा
 श्यामलच्छदः—पिप्पलः
 श्यामलपृष्ठः—मृगः
 श्यामलः—नीलभृङ्गराजः
 श्यामलः—पिप्पलः
 श्यामलः—शिरषः
 श्यामला—अश्वगन्धा
 श्यामला—कटभी
 श्यामला—जम्बूः
 श्यामला—माकन्दी
 श्यामलालुकः—नीलालुः
 श्यामालिका—नीलिका
 श्यामली—कस्तूरिका
 श्यामलेक्षुः—इक्षुः
 श्यामवर्णः—शिरषः
 श्यामवंशः—इक्षुः
 श्यामशालिः—ग्रीहिः
 श्यामसारः—सोमवल्कः
 श्यामम्—मरिचम्
 श्यामः ४२८
 श्यामः—अशनः
 श्यामः—धत्तः
 श्यामः—पीलुः
 श्यामः—महिषः
 श्यामः—श्यामाकः

श्यामा ५७

श्यामा ४३०, ४३४

श्यामा—अवनी

श्यामा—कस्तूरिका

श्यामाकः २२५

श्यामाकः ४२७
 श्यामाकः—त्रिवीजः
 श्यामा—गुडूर्वा
 श्यामाङ्गी—मनःशिला
 श्यामा—छाया
 श्यामा—दूर्वा
 श्यामा—नीलपुनर्नवा
 श्यामा—नीलिनी
 श्यामा—पद्मवीजम्
 श्यामा—पिप्पली
 श्यामा—प्रियङ्गुः
 श्यामा—मध्यमा
 श्यामा—रात्रिनामानि
 श्यामा—रोचना
 श्यामा—वटपत्री
 श्यामा—वन्दका
 श्यामा—शकुन्ती
 श्यामा—सुरसा
 श्यामा—स्त्री
 श्यामा—हरिद्रा
 श्यामेक्षुकः ४२८
 श्यामेक्षुः ४२६
 श्यामेक्षुः—इक्षुः
 श्यावफलम्—पूगफलम्
 श्येनघण्टा—दन्ती
श्येनः २९७
 श्येनः—प्रतुदाः

श्र.

श्रमघ्नी—क्षीरतुम्बी
 श्रमभञ्जनी—बहुला
 श्रवणशीर्षिका—श्रावणी
श्रवणम् ३९६
 श्रवणा—श्रावणी
श्रवणी ४२५
 श्रवः—श्रवणम्
श्रावणः ४१७
 श्रावणाद्वा—श्रावणी
 श्रावणिका—श्रावणः
श्रावणी ३७

वर्णानुक्रमणिका ।

१४५

श्री.

श्रीकन्दा—बन्ध्यकर्कोटकी
 श्रीकारी—मृगः
 श्रीकेतनम्—सुवर्णम्
 श्रीखण्डम् ४२७, ४२८
 श्रीखण्डम्—चन्दनम्
 श्रीगन्धम् ४२४
 श्रीगन्धः—लवङ्गम्
 श्रीतालः १८२
 श्रीपद्मम्—कमलम्
 श्रीपर्णी ४३१, ४३८
 श्रीपर्णी—अग्निमन्थः
 श्रीपर्णी—कटफलः
 श्रीपर्णी—काश्मर्यः
 श्रीपुष्पम् ४२२
 श्रीपुष्पम्—प्रपौण्डरीकम्
 श्रीपुष्पम्—लवङ्गम्
 श्रीफलम् ४२८
 श्रीफलम्—जातीफलम्
 श्रीफलम्—वयस्था
 श्रीफलः—क्षीरी
 श्रीफलः—विल्वः
 श्रीफला—नीलिनी
 श्रीफला—वयस्था
 श्रीफलिका—कुडुहुशी
 श्रीफलिका—नीलिका
 श्रीफलिका—महानीली
 श्रीफलीका ४२६
 श्रीफली—तेजस्विनी
 श्रीभ्राता—घोटः
 श्रीमत्—सिन्दूरम्
 श्रीमती—वाषिकी
 श्रीमान्—रूपभः
 श्रीमान्—तिलकः
 श्रीमान्—पर्वतः
 श्रीमान्—पिप्पलः
 श्रीरसः—श्रीवेष्टकः
 श्रीवल्ली ३५९
 श्रीवल्ली—वाषिकी

१९

श्रीवाटी—बहुला
 श्रीवारकः—शितिवारः
 श्रीवासकम् ४३८
 श्रीवासकः ४३७
 श्रीवासः—श्रीवेष्टकः
 श्रीविभूषणः—शङ्खः
 श्रीवेष्टकम्—श्रीवेष्टकः
 श्रीवेष्टकः १२१
 श्रीवेष्टः ४२८
 श्रीवेष्टः—वृक्षधूपः
 श्रीवेष्टः—श्रीवेष्टकः
 श्रीः ४२१
 श्रीः—ऋद्धिः
 श्रीः—कान्तिः
 श्रीः—स्तनानि

श्रु.

श्रुतिस्फोटा—कणस्फोटा
 श्रुतिः—श्रवणम्

श्रे.

श्रेणिका—निश्रेणिका
 श्रेणिः—ऊरु
 श्रेयसी ८५
 श्रेयसी ४३३, ४४०
 श्रेयसी—अम्बिका
 श्रेयसी—पाठा
 श्रेयसी—प्रियङ्गुः
 श्रेयसी—राष्णा
 श्रेयसी—हरीतकी
 श्रेष्ठकाष्ठः—सागः
 श्रेष्ठम्—त्रपु
 श्रेष्ठम्—पलाशगन्धा
 श्रेष्ठम्—मौक्तिकम्
 श्रेष्ठम्—रौप्यम्
 श्रेष्ठः—वैद्यः
 श्रेष्ठा—पद्मचारिणी
 श्रेष्ठाम्लम्—वृक्षाम्लम्
 श्री.
 श्रीणिफलकम्—कट्यादीनि
 श्रीणी—कट्यादीनि

श्रोतः—श्रवणम्

श्ल.

श्लक्ष्णकम्—पूगफलम्
 श्लक्ष्णम्—कतकम्
 श्लक्ष्णः—अश्मन्तकः
 श्लक्ष्णः—श्लेष्मा

श्ली.

श्लीपदम् ४०९
 श्लेष्मगुणाः ४१४
 श्लेष्मलः—जलसायी
 श्लेष्मा २६३
 श्लेष्मातकः १८८
 श्लेष्मा—त्रिगुणाः
 श्लैष्मिकः—साधारणन्याधिः

श्व.

श्वदंष्ट्रकः—गोक्षुरः
 श्वदंष्ट्रः—गोक्षुरः
 श्वपुच्छकम् ४२४
 श्वपुच्छा—पृष्टिपर्णी
 श्वयधुः—शोफः
 श्वसनः—वायुः
 श्वस्तनम्—कालत्रयम्
 श्वानकः—कुक्षुरः
 श्वानचलिका—पलाशलोहिता
 श्ववत्—शल्यः
 श्ववित्—शूलः
 श्वसभक्षः—बर्तुरः
 श्वासः ४०९
 श्वासः—शिखी
 श्वासारिः २०
 श्वासारिः—मूलम्
 श्वित्रम् ४०८
 श्वेतकण्टका—कपटेश्वरी
 श्वेतकन्दः—पलाण्डुः
 श्वेतकन्दा—अतिविषा
 श्वेतक्षीरिणी ४२८
 श्वेतकम्—टङ्गणम्
 श्वेतकम्—रौप्यम्

१४६

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

श्वेतकः—शिशुः
 श्वेतकाण्डा—दूर्वा
श्वेतकाम्भोजी १४०
 श्वेतकिणिही ४२८
 श्वेतकुन्दः—करवीरः
 श्वेतकुम्भीका—काष्ठपाटला
 श्वेतखदिरः ४३९
 श्वेतगुह्या—श्वेतकाम्भोजी
 श्वेतघण्टा—नागदन्ती
 श्वेतचन्दनम्—चन्दनम्
 श्वेतचामरपुष्पः—काशः
 श्वेतचिल्लिका—पलाशलोहिता
श्वेतचिल्ली ४२२
 श्वेतचिल्ली—पलाशलोहिता
 श्वेतजलजम्—कुमुदम्
 श्वेतजीरकः—शुक्रः
 श्वेतटङ्कणम्—टङ्कणम्
श्वेततुलसी १४४
 श्वेतदण्डा—दूर्वा
 श्वेतदूर्वा ४३७
 श्वेतदूर्वा—दूर्वा
 श्वेतद्रुमः—वरुणः
 श्वेतधातुः—खडिनी
 श्वेतनामा—अश्वधुरकः
 श्वेतनिर्गुण्डी ४३३
 श्वेतनिष्पावः—निष्पावः
 श्वेतपक्षिणी—शकुनी
 श्वेतपत्रम्—पुण्डरीकम्
 श्वेतपत्रा—शिशपा
 श्वेतपद्मम्—पुण्डरीकम्
 श्वेतपद्मम्—पुष्करम्
 श्वेतपयः—तकम्
 श्वेतपाटला—काष्ठपाटला
 श्वेतपिङ्गलः—सिंहः
 श्वेतपिण्डीतकः—महापिण्डी
 श्वेतपुङ्गा—शरपुङ्गा
 श्वेतपुष्पकः—करवीरः
 श्वेतपुष्पः—करवीरः
 श्वेतपुष्पः—वरुणः

श्वेतपुष्पः—सिन्दुवारः
 श्वेतपुष्पिका—पुत्रदात्री
श्वेतपुष्पी ५९
 श्वेतपुष्पी—अश्वधुरकः
 श्वेतफला—श्वेतबृहती
 श्वेतवर्बरकम्—बबरिकम्
 श्वेतवला ४३७
 श्वेतवीजः—कुलित्यः
श्वेतबृहती २४
 श्वेतमन्दारकः—श्वेतमन्दारः
श्वेतमन्दारः १३७
 श्वेतमरिचः—शिशुः
 श्वेतमरिचः—श्वेतशिशुः
 श्वेतमहाटिका—श्वेतबृहती
 श्वेतमुष्ककः—मुष्ककः
 श्वेतमूलः—कुरः
श्वेतयूका ४०७
 श्वेतरोक्तकः—गौरपाषाणकः
 श्वेतरोध्रः ४३६
 श्वेतरोध्रः—क्रमुकः
 श्वेतरोमान्वितः—ऋद्धिः
 श्वेतरोहितः—रोहितकः
श्वेतवचा ४२१
 श्वेतवचा ४३९
 श्वेतवचा—अतिविषा
 श्वेतवचा—मेघ्या
 श्वेतवारिजम्—पुण्डरीकम्
 श्वेतवार्ताकिनी—श्वेतबृहती
 श्वेतशालिः—शालिः
श्वेतशिशुः १४२
 श्वेतशिम्बाः—निष्पावः
श्वेतशिलाः ३७
 श्वेतशिशपा—शिशपा
 श्वेतशूकः—यवः
 श्वेतसारः—सोमवल्कः
 श्वेतसिही—श्वेतबृहती
 श्वेतसुरसा—शेफालिका
 श्वेतसूरणः—अशोत्रः
 श्वेतस्पन्दा—अश्वधुरकः

श्वेतम्—टङ्कणम्
 श्वेतम्—बबरिकम्
 श्वेतम्—मथितदधि
 श्वेतः ४२८
 श्वेतः—पारावतः
 श्वेतः—शुक्रार्कः
 श्वेतः—हंसः
श्वेता ३४४
 श्वेता ४३२
 श्वेता—अतिविषा
 श्वेता—अश्वधुरकः
 श्वेता—कटभी
 श्वेता—काश्मर्यः
 श्वेता—काष्ठकदली
 श्वेता—धर्मान्तः
 श्वेताब्जा—शरपुङ्गा
 श्वेतादिपिच्छदि(?) ४२४
 श्वेतादिपिच्छरी(?) ४२४
 श्वेता—दूर्वा
 श्वेताद्रिकर्णो ४३२
 श्वेता—पाषाणभेदकः
 श्वेताम्बरः—शितिवारः
श्वेताम्ली ३३८
 श्वेता—लक्ष्मणा
 श्वेता—वंशरोचना
 श्वेता—शर्करा
 श्वेता—श्वेतबृहती
 श्वेताश्वः—घोटः
 श्वेता—श्वेतशिला
 श्वेता—सारिवा
 श्वेता—स्फटिकी
 श्वेतेशुः—इक्षुः
 श्वेतैरण्डः—एरण्डः
 ष.
 षट्कर्मा—ब्राह्मणः
 षट्कोणम्—हीरकम्
 षट्चरणः—भ्रमरः
 षट्चरणा—पद्मयूका
 षट्पद्मवती—अशोकः

वर्णानुक्रमणिका ।

१४७

षट्पदः—भ्रमरः

षट्पदः—यूका

षट्पदातिथिः—चम्पकः

षट्पदानन्दवर्धनः—किङ्किरातः

षट्पदानन्दा—वाषिकी

षट्पदी ४२९

षट्पादकः—मङ्गोरः

षडङ्गः—क्षुद्रगोक्षुरः

षडङ्गः—गोक्षुरः

षडर्थाः ४३१

षडाह्वयम्—देवदारुः

षडाह्वया—सौम्या

षडूषणम् ४३०

षड्प्रन्थः—अङ्गारबल्लिका

षड्प्रन्थः—उदकीर्यः

षड्प्रन्था—मेध्या

षड्प्रन्था—वचा

षड्प्रन्था—शडी

षण्घण्टिका—शणपुष्पी

षणपुष्पी—शणपुष्पा

षण्डः—नपुंसकम्

षण्मुखा—षड्भुजा

षड्बिन्दुकीटः ४०७

षड्बिन्दुः—षड्बिन्दुकीटः

षड्बिम्बा—तैलकीटः

षड्भुजा ४२

षड्सः—रसः

षड्साः ३०९, ४१३

षड्रेखा—षड्भुजा

षष्टिकः—व्रीहिः

षष्टिक्यम्—भूमिभेदः

षष्टिजः—व्रीहिः

षष्टितण्डुलजोद्रवा—वंशरोचना

षष्टिवासरजः—व्रीहिः

षष्टिशालिः—व्रीहिः

षष्टिहायनः—हस्ती

षष्टिः—व्रीहिः

षिडी—टोकः

षोडशाह्वया—लिङ्गिनी

स.

सकलम्—अस्थि

सकलम्—कतृणम्

सकलम्—पद्ममूलम्

सकलः—मत्स्यः

सकुरुण्डः—साकुरुण्डः

सकृत्प्रजः—काकः

सकृत्प्रजा ४२९

सकृत्फला ४२२

सकृत्फला—कदली

सकृद्दर्भः—अश्वखरजः

सकृद्द्वीरः—एकवीरः

सकेसराः—विशाखा ३२८

सक्तुकस्वरूपम् ३१४

सक्तुकः—विषभेदः

सक्तुः—अक्षता

सक्थिनी—ऊरू

सगरम्—हिङ्गूलम्

सङ्गा—सौराष्ट्री

सङ्गिनी—वटः

सच्चिरामयः—विसर्पः

सचिवः ४२५

सचिवः—धत्तूरः

सचिवामयः—विसर्पः

सच्छाकम्—आर्द्रकम्

सटिका—गन्धपलाशः

सटी ४२४

सटी—पलाशिकः

सटी—शडी

सटी—शडी

सडी—कर्बूरम्

सडी—शडी

सणपुष्पी—शणपुष्पी

सततः—क्षेष्मा

सतसा—बहुला

सतिनामा—गोधुमः

सतीनकः ४३६

सतीनकः—कलायः

सतीनः—कलायः

सतीना—विष्णुकान्ता

सतीनाः—मसूरिका

सत्फलदः—बिल्वः

सत्यकर्मा—बिल्वः

सत्यनाम्नी—सुवर्चला

सत्यपाण्डवी—दुर्गा

सत्यः—पिप्पलः

सत्रम्—काननम्

सत्त्वविशारोधिजा—नाडी

सत्त्वगुणः ४१४

सत्त्वनाशनम्—शुष्कलूनम्

सत्त्वम्—त्रिगुणः

सत्त्वम्—सत्त्वादिगुणः

सत्त्वादिगुणाः ४०१

सत्त्वायत्ता—सत्त्वगुणः

सदंशवदनः—कङ्कः

सदागतिः—वायुः

सदा—टिट्ठिभी

सदापत्रा—मुद्गरः

सदापुष्पः—अकः

सदापुष्पः—कुन्दः

सदापुष्पः—रविद्रुमः

सदापुष्पः—राजार्कः

सदापुष्पी—राजार्कः

सदाप्रसूनः—रोहितकः

सदाफलम् ४२५

सदाफलः—उदुम्बरः

सदाफलः—बिल्वः

सदाफला—त्रिसंविः

सदामांसी—मांसी

सदालुता—टिट्ठिभी

सद्वत्नम्—हीरकम्

सनालकः—जीवन्तः

सनालुकः—गोराटिका

सनिद्रम्—संकुचितम्

सन्तमसम्—अन्धकारम्

सन्—पण्डितनामानि

सप्तच्छदम् ४२२

सप्तच्छदः—सप्तपर्णः

१४८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

सप्त धातवः २६५, ३१२

सप्त धातवः ४२०

सप्तधातुजम्—शुकम्

सप्तपत्रः—मुद्गरः

सप्तपर्णः ११२

सप्तपर्णः ४२१, ४३५

सप्तपर्णः—छत्रपर्णः

सप्तपर्णः—सप्तच्छदम्

सप्तपर्णी—रक्तपादी

सप्तला ४२५

सप्तला—ऋष्मी

सप्तला—सातला

सप्तवर्णः—सप्तपर्णः

सप्तशिरा—बहुला

सप्तार्थाः ४३२

सप्ताङ्ग्या—पाटली

सप्तिः—घोटः

सप्रसादकः—शालिः

सबलम्—शालिपर्णीविशेषः

सन्ध्यानामा—गोधूमः

समकृत्—क्षेप्ता

समगन्धिकम्—उशीरम्

समगन्धिः ४२१

समज्ञा ४२८, ४४०

समज्ञा—बला

समज्ञा—मञ्जिष्ठा

समज्ञा—रक्तपादी

समत्रयम्—समत्रितयम्

समत्रितयम् ४१९

समदोरसः—गोकर्णी

समदोषत्रयम्—त्रिदोषसमम्

समधुरसः—गोकर्णी

समन्तदुग्धः—लुक्

समन्तदुग्धा—लुक्

समन्तभद्रः—खञ्जरीटः

समयः—कालत्रयम्

समल्लिका ४३४

समवर्णजा—व्रीहिः

समष्टिलः ३३४

समष्टिलः ४२३

समानः—वायुः

समाः—संवत्सरः

समिद्धरः—किंशुकः

समीतनामा—गोधूमः

समीरणः ४२६

समीरणः—जम्बीरः

समीरणः—त्रिगुणाः

समीरणः—वायुः

समीरसारः—विल्वः

समीरः—वायुः

समुद्रकान्ता—पानीयम्

समुद्रकान्ता—स्पृक्षा

समुद्रगा—पानीयम्

समुद्रजलम्—पानीयम्

समुद्रजम्—सामुद्रलवणम्

समुद्रफलम् ३४६

समुद्रफेनम् १२६

समुद्रफेनः—समुद्रफेनम्

समुद्रलवणम् ४४०, ४४०

समुद्रलवणम्—सामुद्रलवणम्

समुद्रसुभगा—गङ्गा

समुद्रः—पानीयम्

समुद्रान्तः—यासः

समुद्रान्ता ४२७, ४३९

समुद्रान्ता—कार्पासी

समूहक्षारकः—सर्वक्षारः

समूहगन्धम्—जवादि ३७५

सम्नाडनी—पालेवतम्

सरकः—सुरा

सरक्तकः—क्षुद्राम्रः

सरक्तः—ताम्रकण्टकः

सरघा—मक्षिका

सरटः ४०३

सरटी ४२३

सरठः—सरटी

सरणी—प्रसारणी

सरन्नक्रः—ऋद्धिः

सरयूः ३८३

सरलम्—सरलः

सरलः १११

सरलः ४४०

सरलाङ्गः—श्रुवेष्टकः

सरला—शुकभाण्डी

सरसिजम्—कमलम्

सरसीरुद्धम्—कमलम्

सरस्वती ३८२

सरस्वती—ज्योतिष्मती

सरस्वती—पानीयम्

सरस्वती—ब्राह्मी

सरस्वती—वचा

सरस्वान्—पानीयम्

सरस्—बृंहणादिनामानि

सरः—महापिण्डी

सराजी—जलशायी

सरा—प्रसारणी

सरित्—पानीयम्

सरिन्नाथः—पानीयम्

सरीसृपः—सर्पः

सरोरुहम्—रक्तपद्मम्

सरोरुहा—पद्मिनी

सर्जकः १९४

सर्जदुमः ४२८

सर्जनिर्यासकः—राला

सर्जरसः ४३५

सर्जरसः—राला

सर्जरसः—सर्जकः

सर्जः—ज्येष्ठा

सर्जः—बस्तकर्णी

सर्जः—ललना

सर्जः—सर्जकः

सर्जान्तरः—अश्वकर्णः

सर्जिकाक्षारः ४३७

सर्जिकाक्षारः—सर्जिक्षारः

सर्जिका—सर्जिक्षारः

सर्जिक्षारः ७२

सर्पगन्धा—नाकुली

सर्पतनुः २४

वर्णानुक्रमणिका ।

१४९

सर्पदण्डा—सैहली
 सर्पदण्डी—गोरक्षी
 सर्पदन्ती—नागदन्ती
 सर्पदमनी—बन्धककौटकी
 सर्पदंष्ट्रा—अजशृङ्गी
 सर्पपुष्पी—नागदन्ती
 सर्पभक्षी—बर्बुरी
 सर्पमुगन्धा—नाकुली
 सर्पमुगन्धी—नाकुली
सर्पः २८१
 सर्पः ४३२
 सर्पः—पूर्वावाढा ३२८
 सर्पाक्षी ४२७
 सर्पाक्षी—महासुगन्धा
 सर्पाक्षी—विष्णुकान्ता
 सर्पाख्यः—शुभ्रालुः
 सर्पाङ्गी—सैहली
 सर्पादनी—नाकुली
 सर्पान्तरम्—कुलकः
 सर्पारिः—नकुलः
 सर्पावासम्—चन्दनम्
सर्पिणी ३४३
 सर्पिः—धृतम्
सर्वक्षारः ७६
सर्वक्षीरी ५७
 सर्वगुणोत्तरम्—उद्भिदम्
 सर्वग्रन्थिकम्—मूलम्
 सर्वग्रन्थि—मूलम्
 सर्वजनप्रिया—ऋद्धिः
 सर्वज्ञः—आत्मा
 सर्वतिका—काकमाची
 सर्वतोभद्रः—निम्बः
 सर्वतोभद्रा—कादमर्यः
 सर्वतोभद्रिका—कादमर्यः
 सर्वतोमुखम्—पानीयम्
 सर्वभूतप्रमादिनी—बन्धककौटकी
 सर्वमेदःसमुद्रबम्—अस्थि
 सर्वरसः ४३५
 सर्वलवणम्—औषरकम्

सर्वमेहप्रधाना—बला
 सर्वहितम्—मरिचम्
 सर्वसहा—अवनी
 सर्वानुकारिणी—पृष्टिपर्णाविशेषः
 सर्वानुकारिणी—शालिपर्णा
 सर्वानुभूतिः—शुकभाण्डी
 सर्वौषधम्—सर्वौषधिकम्
सर्वौषधिकम् ३०३
सर्पपतैलम् २३४
सर्पपम् ४२३
सर्पपः १४२
 सलवणम्—त्रपु
 सलिलजम्—कमलम्
 सलिलम् ४२८
 सलिलम्—पानीयम्
 सल्लकः—सल्लकी
सल्लकी १२२
 सल्लकी ४३५, ४३८, ४३९
सल्लकीवृक्षः ४२१
 सल्ली—सल्लकी
 सविता—अर्कः
 सव्यसाची—अर्जुनः
 सशल्यः—ऋक्षः
 सद्यामा—ब्रीहिः
 ससारम्—कालियकम्
 सस्यकम्—महारसाः
 सस्यमारी—महामूषकः
 सस्यसंवरकः—सर्जकः
 सस्यसंवरणः—जरणद्रुमः
 सस्यम्—फलम्
 सस्यः—महारसाः
 सहकारः—आम्रः
 ” ”
 सहचरः—सैरेयकः
 सहदेवः—नीलिनी
 सहदेवा—महाबला
 सहदेवी ४३१, ४३२
 सहदेवी—महाबला
 सहस्थः—पौषः

सहस्रकाण्डा—दूर्वा
 सहस्रपत्रम्—कमलम्
 सहस्रपर्वा—दूर्वा
 सहस्रमूली—द्रवन्ती
सहस्रवीर्या ६७
 सहस्रवीर्या ४३७
 सहस्रवीर्या—दूर्वा
 सहस्रवेधम्—सूक्तम्
 सहस्रवेधि—हिङ्गु
सहस्रवेधी ४२४
 सहस्रवेधी ४३९
 सहस्रवेधी—अम्लः
 सहस्रवेधी—कस्तूरिका
 सहस्रांशी—पीलुः
 सहः—नखम्
 सहा ४४०, ४४०
 सहाचरः—सैरेयकः
 सहा—जीमूतकः
 सहा—तरणी
 सहायः—चक्रवाकः
 सहाः—मार्गशीर्षः
 सहिम्—कर्पूरः
 सहैलम्—त्वक्

सं.

संकरः—मोहः
संकुचितनामानि ३२७
 संकोचनी—रक्तपादी
 संकोचम्—कुङ्कुमम्
 संख्या—बुद्धिः
 संख्यावान्—पण्डितनामानि
संग्रहणीयद्रव्याणि ३२८
 संग्राही—कुटजः
 संघपुष्पी—धातुकी
 संघर्षा—अलक्तकः
 संघातपत्रिका—शतपुष्पा
 संचारिणी—विश्वप्रन्थिः
 संचारी—संचार्यादयः
संचार्यादयः ४०८
 संचातम्—आसवः

१५०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

संजीवनी—रुदन्ती
 संज्वरः—संतापः
संतर्पणम् ३०५
संतापः ४१०
 संतुष्टः—अश्वत्थरजः
 संदेशकः—कर्कटः
 संदानिका—अरिः
 संघर्षा—अलक्षकः
संधानम् ४२३
 संधानम्—अस्थि
 संधानम्—सुरा
 संधानः—व्यञ्जनादयः
 संधिजा—त्रिसंधिः
 संधिनालः—नखम्
 संधिवल्ली—त्रिसंधिः
 संध्या—आतपादयः
 संध्यापुष्पा—जाती
 संध्याभ्रम्—सुवर्णगैरिकम्
 संध्यारागम्—सिन्दूरम्
 संनिपातहा—किराततिक्तः
 संनिपातः—मोहः
 संन्यासः—मोहः
 संपत्—रत्नानि
 संपदा—ऋद्धिः
 संकुलम्—विकसितम्
 सभरोद्भवम्—गाढलवणम्
 संभवम्—दधि
संभारः ३०३
 संभदः—हस्ती
 संभीलिद्रुमः—कूरः
संवत्सरः ४१५, ४१८
 संवर्तकः—विर्भातकः
 संवित्—बुद्धिः
 संवृतः—वेतसः
 संसारः—विट्खदिरः
 संहननम्—शरीरम्
 संहर्षा—जन्तुकारी
 संहितपुष्पिका—मिथेया

सा
साकुरुण्डः ३४६
 सागरगा—पानीयम्
 सागरगामिनी—सूक्ष्मैला
 सागरजम्—समुद्रजम्
 सागरजम्—सामुद्रलवणम्
 सागरः—पानीयम्
 सागरः—रत्नगर्भः
 सागरोत्थम्—सामुद्रलवणम्
सागः २०४
सातला ५६
 सातला ४३०, ४३२, ४३७
 सातला—चर्मकषा
 सात्म्यम्—तकम्
 सादनी—कटुका
 सादनी—शिशपा
 साधनम्—शिथ्रम्
साधारणकालः ४१५
साधारणदेशः ३२१
साधारणमांसगुणाः ३९०
साधारणरसाः ३१३
साधारणव्याधिः ४१०
 साधारणम्—साधारणकालः
 साधुकः—दमः
 साधुगन्धिकः—दमः
 साधुपुष्पी—धातुकी
 साधुवृक्षः—वरुणः
 साधुः—दमः
 साध्वी—मेदा
 सानन्दः—गुच्छकरत्नः
 सानुजम्—प्रपीण्डरीकम्
 सानुजः—तुम्बुरुः
 सानुमान्—पर्वतः
 सानुः—कटकः
 सान्द्रम्—मथितदधि
 सामजः—हस्ती
सामान्यरसाः ४२०
 सामान्यम्—साधारणकालः

सामुद्रकम्—सामुद्रलवणम्
 सामुद्रजम्—प्रवालम्
सामुद्रलवणम् ७५
 सामुद्रम्—समुद्रफेनम्
 सामुद्रम्—सामुद्रलवणम्
 साम्भरम्—गाढलवणम्
 साम्भारम्—औषरकम्
 साम्राणिकर्दमम्—जघादि ३७५
 साम्राणिजम्—पालेवतम्
 साम्राणिधूपरिमुखः—घोटः
 साम्राणः—घोटः
 साम्ला—आम्लिका
 साम्लिका—आम्लिका
 सायकः—शरः
 सायकपुष्पा—शरपुष्पा
 सायम्—आतपादयः
 सायंसंध्या—आतपादयः
 सायाहः—अहोरात्रादयः
 सारकः—रेचकः
 सारधम्—मधु
सारङ्गमांसम् ३९२
 सारङ्गः ४२६
 सारङ्गः—खञ्जरीटः
 सारङ्गः—चकोरः
 सारङ्गः—भृगः
 सारणी—प्रसारणी
 सारद्रुमः—खदिरः
 सारमूषिका—जीमूतकः
 सारमेयः—कुकुरः
 सारसम् ४२८
 सारसम्—कमलम्
सारसः २९५
 सारसः ४३०
 सारसः—प्लवाः
सारसादिमांसम् ३९३
सारसी २९५
 सारम्—मञ्जा
 सारम्—वज्रकम्
 सारः—नवनीतम्

वर्णानुक्रमणिका ।

१५१

सारः—विषभेदः

सारिका ४३२

सारिका—गौरादिका

सारिणी—कार्पासी

सारिणी—कूरः

सारिणी—महाबला

सारिणी—शिशपा

सारितम्—अन्नम्

सारिवा ३८सारिवा ४२८, ४३०, ४३२, ४३७,
४३७, ४३७, ४३८, ४४०

सारिवा—कृष्णमूली

सारी—सातला

सार्वगुणम्—उद्भिदम्

सार्वगुणम्—औपरकम्

सार्वभौमः—क्षत्रियः

सार्वरसम्—औपरकम्

सार्वसहम्—उद्भिदम्

सार्षपपत्रम् ३५४

सालाह्वयः—वृक्षः

सांध्यकुसुमा—त्रिसंथा

सांनिपातिकः—साधारणव्याधिः

सि.

सिकतावान्—भूमिभेदः

सिकता—वालुका

सिकता—शर्करा

सिकतिलः—भूमिभेदः

सिक्ता—वालुका

सिक्थकम् ११८

सिक्थम्—सिक्थकम्

सिक्थकः—सिक्थम्

सिगृही ३३७

सिद्धान्तम्—नासिकामलः

सिद्धिर्णिमा—त्राणम्

सिडिकारुकोटः—संचार्यादयः

सितकरः—कर्पूरः

सितकण्टकारिका—लक्ष्मणा

सितकण्टकारी ४३३

सितकण्टा—लक्ष्मणा

सितकुम्भी—काष्ठपाटला

सितकुम्भी—सितपाटलः

सितक्षारम्—दङ्कणम्

सितक्षुद्रा ४२७, ४३३

सितक्षुद्रा—लक्ष्मणा

सितगुञ्जा ४२२

सिताचिह्नी—पलाशलोहिता

सितच्छदा—दूर्वा

सितजम् ४२७

सितजा—मधुशर्करा

सितदर्भः—मृदुदर्भः

सितधातुः—खटिनी

सितपक्षः—तिथिः

सितपाटला ४२७

सितपाटलिका—काष्ठपाटलः

सितपाटलिका—सितपाटलिः

सितपाटलिः ३६९

सितपुङ्खा—शरपुङ्खा

सितपुष्पकः—काशः

सितपुष्पम्—परिपेक्षम्

सितपुष्पम्—पालेवतम्

सितपुष्पम्—प्रपौण्डरीकम्

सितपुष्पः—रोहितकः

सितपुष्पी—अश्वक्षुरकः

सितपुष्पी—नागदन्ती

सितपुष्पी—शङ्खपुष्पी

सितप्रसवः—धत्तुरः

सितमन्दारकः ४२६

सितमरिचम्—मरीचम्

सितलता—अमृतलता

सितवर्षाभूः—पुनर्नवा

सितवलिजम्—मरीचम्

सितशिशपा—शिशपा

सितशूकः ४३६

सितशूकः—अक्षता

सितसर्पपः—सर्पपः

सितसायका—शरपुङ्खा

सितसिन्धो—लक्ष्मणा

सितमूरणः—अशोन्नः

सितम्—मूलकम्

सितम्—रौप्यम्

सितः—शुक्रपक्षः

सिता ४२८, ४३३

सिता—काष्ठपाटला

सिता—गोजिहा

सिताखण्डः—मधुशर्करा

सिताह्वयम्—मरीचम्

सिताह्वया—दूर्वा

सिताह्वः—रोहितकः

सिताजाजी—शुक्रः

सिताज्यम् ४३०

सितात्रयम्—त्रिशर्करा

सितात्रिकम्—त्रिशर्करा

सितादिकः—शुक्रः

सितादिः—गुडः

सिता—दूर्वा

सितादिकर्णी ४३२

सिता—निष्पावः

सिता—पाणमा

सिता—बाकुची

सिताब्जम्—पुण्डरीकम्

सिताभा—नकाहा

सिता—मधु

सिता—मल्लिका

सिताकैकः—शुक्रकैकः

सिताजकः—कुटेरकः

सिता—लक्ष्मणा

सितालकः—श्वेतमन्दारः

सितावरी ४२५

सितावरी—बाकुची

सिता—विदारिका

सिता—शर्करा

सिता—सितपाटलिः

सितासिन्धो—लक्ष्मणा

सिताह्वयः—रोहितकः

सिताह्वयः—श्वेतशिशुः

सिताह्वया—श्वेततुलसी

सिताह्व्या—काष्ठपाटला

१५२

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

सिताङ्गा—सितपाटलिः
 सितेक्षुः—इक्षुः
 सितेतरः—कुलिरधः
 सितेतरः—व्रीहिः
 सितैरण्डः—एरण्डः
 सितोच्चटा—श्वेतकाभोजी
 सितोपला—शर्करा
 सितोपलः—स्फटिकः
 सिद्धकः—सर्जकः
 सिद्धकः—सिन्दुवारः
 सिद्धपुष्पः—करवीरः
 सिद्धप्रयोजनः—सर्षपः
 सिद्धसाधनः—सर्षपः
 सिद्धः—धत्तुरः
 सिद्धा—ऋद्धिः
 सिद्धापणा—गङ्गा
 सिद्धार्थः—वटः
 सिद्धार्थः—सर्षपः
 सिद्धासंज्ञः—बकुलः
 सिद्धिकारकः—क्षुद्रोलूकः
 सिद्धिदः—पुत्रजीवः
 सिद्धिः—ऋद्धिः
 सिधातुसंज्ञः(?)—बकुलः
 सिध्म—किलासः
 सिनीवाली—अमावास्या
 सिन्दुकच्छपिका—शेफालिका
 सिन्दुकः—शेफालिका
 सिन्दुकः—सिन्दुवारः
 सिन्दुवारकः—सिन्दुवारः
सिन्दुवारः १५०
 सिन्दूरपुष्पी—सिन्दूरी
 सिन्दूरम् ११५
सिन्दूरी ३७९
 सिन्धुकः—सिन्दुकः
 सिन्धुजम्—सैन्धवम्
 सिन्धुजः ४३१
 सिन्धुजः—घोटः
 सिन्धुतीरसंभवम्—टङ्कणम्
 सिन्धुपर्णी—कास्मर्यः

सिन्धुपादपः—बीजपूर्णः
सिन्धुपुष्पम् ४२४
 सिन्धुपुष्पः—कदम्बः
 सिन्धुरः—हस्ती
 सिन्धुवारकः—सिन्दुवारः
 सिन्धुवारः ४२६
 सिन्धुवारः—शेफाली
 सिन्धु—सैन्धवम्
 सिन्धुः—पानीयम्
 ” ”
 सिन्धूत्थम्—सैन्धवम्
 सिमाक्षुम् ४३३
 सिरावृत्तम्—सीसकम्
 सिंहलकः—तुरुष्कः
 सिंहलसारः—तुरुष्कः
सिंहः २६९
 सिंहः ४३१
 सिंहकेसरकः—बकुलः
 सिंहः—गुहाशयाः
 सिंहपर्णी—वासकः
 सिंहपुच्छिका—वृष्टिपर्णी
 सिंहमुखी—वासकः
 सिंहः—रक्तशिमुः
 सिंहलकम्—रीतिका
 सिंहलस्था—सैहली
 सिंहवित्रा—माषपर्णी
 सिंहिका—बृहती
 सिंहिका—वासकः
 ” ”
 सिही ४३६
 सिही—नाडी
 सिही—वासकः
सी
 सीतसिन्धुका—सिन्दुवारः
 सीधुगन्धः—बकुलः
 सीधुरसः—आम्रः
 सीमन्तकम्—सिन्दूरम्
 सीमन्तिनी—स्त्री
 सीरा—बालुका

सीरी ४२४
 सीरी ४३६
 सीरी—कलिकारी
सीसकम् २०९
 सीसकम् ४३२
 सीसम्—सीसकम्
 सीहुण्डः ४३९
 सीहुण्डः—लुक्
सु.
 सुकण्टका—गृहकन्या
 सुकण्ठी—कोकिलः
 सुकन्दकः—गृष्टिः
 सुकन्दकः—धरणीकन्दः
 सुकन्दकः—मुखालुः
 सुकन्दतः—बर्बरः
 सुकन्दः—गुण्डकन्दः
 सुकन्दः—पलाण्डुः
 सुकन्दा—लक्ष्मणा
 सुकन्दा—वन्ध्यकर्कोटकी
 सुकन्दी—अशोत्रः
 सुकर्णकः—हस्तिकन्दः
 सुकर्णी—आलुकर्णी
 सुकाण्डकः—काण्डीरः
 सुकामा—त्रायभाणा
 सुकारम्—व्रीहिः
 सुकाष्ठकम्—देवदारुः
 सुकाष्ठा—कट्वी
 सुकाष्ठा—काष्ठकदली
 सुकुन्द्रः—कुन्दुरः
 सुकुमारकम्—तमालपत्रम्
 सुकुमारकः—इक्षुः
 सुकुमारकाः—व्रीहिः
 सुकुमारः ४२७, ४३०
 सुकुमारः—चम्पकः
 सुकुमारः—प्रियङ्गुः
 सुकुमारः—माषः
 सुकुमारः—श्यामाकः
 सुकुमारा ४२७
 सुकुमारा—कदली

वर्णानुक्रमणिका ।

१५३

सुकुमारा—प्रेम्भी
 सुकुमारा—जाती
 सुकुमारा—त्रिसंधिः
 सुकुमारा—स्पृष्टा
 सुकुलः—घोटः
 सुकोशकः—क्षुद्राश्रः
 सुकोशा—कोशातकी
 सुकडि—चन्दनम्
 सुखम्—आसवः
 सुखम्—कडिः
 सुखदा—शर्मा
 सुखभोजी—प्रीतिः
 सुखवर्चः—सजिश्कारः
 सुखवर्चा—सजिश्कारः
 सुखार्जिकः—सजिश्कारः
 सुखालुका—अन्या दोडा
 सुखोद्भवा—सुवर्चला
 सुखोपिता—मूर्वा
 सुगन्धकः—धरणीकन्दः
 सुगन्धकेसरः—रक्तशिष्टः
सुगन्धतृणम् ३६०
सुगन्धपञ्चकम् ३०४
 सुगन्धपत्रा—रुद्रजटा
 सुगन्धप्रसवः—शालिः
सुगन्धभूतणः १४४
 सुगन्धभूतणः—सुगन्धतृणम्
 सुगन्धसूत्रवृषणः—लोमशबिडालः
 सुगन्धमूला—पद्मचारिणी
 सुगन्धमूला—राष्णा
 सुगन्धमूला—शर्डी
 सुगन्धम्—कुमुदम्
 सुगन्धम्—चन्दनम्
 सुगन्धम्—जवादि ३७५
 सुगन्धः—कृष्णः
 सुगन्धः—गन्धकः
 सुगन्धः—गुण्डकन्दः
 सुगन्धः—जर्णा
 सुगन्धः—नारिकेलः
 सुगन्धः—भूतणम्

२०

सुगन्धः—भूतणः
 सुगन्धः—सुगन्धतृणम्
 सुगन्धः—सुगन्धभूतणः
 सुगन्धः—हरिमन्थः
 सुगन्धा—कृष्णः
 सुगन्धा—गङ्गापत्री
 सुगन्धा—प्रेम्भी
 सुगन्धाढ्या—मल्लिका
 सुगन्धाढ्या—मल्लिका
 सुगन्धाढ्या—प्रीतिः
 सुगन्धा—नाकुली
सुगन्धापलकम् ३०४
 सुगन्धा—माधवी
 सुगन्धा—युधिका
 सुगन्धा—रुद्रजटा
 सुगन्धा—वन्धककॉटकी
 सुगन्धा—प्रीतिः
 सुगन्धा—शतपुष्पा
 सुगन्धा—शेफालिका
 सुगन्धा—सङ्की
 सुगन्धा—स्पृष्टा
 सुगन्धाः—हरिमन्थः
 सुगन्धिकम्—उशीरम्
 सुगन्धिकम्—एलवालुकम्
 सुगन्धिकम्—गौरगुवर्णम्
 सुगन्धिकम्—सुषणः
 सुगन्धिकः—तुरुष्कः
 सुगन्धिकुसुमः—करवीरः
सुगन्धित्रिफला २९९
 सुगन्धिनी—केतकीद्वयम्
 सुगन्धि—वर्चरिकम्
 सुगन्धिसूत्रपतनः—लोमशबिडालः
 सुगन्धिमूलकम्—उशीरम्
 सुगन्धिमूला—राष्णा
 सुगन्धिमूपिका—दीर्घतुण्डी
 सुगन्धिः—गुण्डकन्दः
 सुगन्धिः—तुम्बुङ्कः
 सुगन्धिः—तुरुष्कः
 सुगन्धिः—धान्यकम्

सुगन्धिः—मुस्ता
 सुगन्धिः—प्रीतिः
 सुगन्धिः—सुमुखः
 सुगन्धिः—मूलम्
 सुगन्धिः—चौरकः
 सुचक्रका—बृहच्चक्रः
 सुचक्रः—क्षुद्रचक्रः
 सुचर्मा—भूर्जः
 सुचित्रवीजा—विडहा
 सुचित्रा—चिर्भटम्
 सुचिल्ली—पलाशलोहिता
 सुचेतना—टिट्ठिमी
 सुजाता—सौराष्ट्री
 सुजीवन्ती—हेमा
 सुतजीवकः—पुत्रजीवः
 सुतदा ४३०
 सुतनुः—स्त्री
 सुतपादुका—विश्वप्रन्थिः
 सुतश्रेणिः—आखुपर्णी
सुतश्रेणी ३३६
 सुतश्रेणी ४३२
 सुतित्तकः—निम्बः
 सुतित्तकः—पपटः
 सुतित्ता—कोशातकी
 सुतित्तिडी—आम्लिका
 सुतीक्ष्णकः—मुष्ककः
 सुतीक्ष्णः—श्वेतशिष्टः
 सुतुङ्गः—नारिकेलः
 सुतृणः—उखलः
 सुतृणः—मज्जरः
 सुतेजः—सुवर्चला
 सुतेला—तेजस्विनी
 सुदग्धिका—दग्धा
 सुदण्डः—वेत्रः
 सुदण्डिका—गोरक्षी
 सुदर्भा—इक्षुदर्भा
 सुदलः—मुचकुन्दः
 सुदला—तरणी
 सुदला—शालिपर्णी

१५४

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

सुदारु—देवदारुः	सुपत्रः—इहसुदी	सुपुष्पी ४२७
सुदारुहः—पित्तः	सुपत्रः—पल्लवाहः	सुपुष्पा—शङ्खपुष्पी
सुदीक्षः—पण्डितनामानि	सुपत्रा—पालक्यम्	सुपूजका—ब्रीहिः
सुदीर्घा—वीणाकर्कटी	सुपत्रा—शतावरी	सुपूरकः—बीजपूर्णः
सुदृढत्वचा—कादमर्यः	सुपत्रा—शर्मा	सुपूरणी—शालमली
सुधा ४२६, ४३०	सुपत्रा—शालिपर्णी	सुप्तम्—संकुचितम्
सुधा—तवराजशर्करा	सुपत्रिका—जन्तुकारी	सुप्रतिभा—सुरा
सुधान्यम्—ब्रीहिः	सुपत्रिका—शालिपर्णी	सुप्रतिष्ठितः—उदुम्बरः
सुधा—शालिपर्णी	” ”	सुप्रभः—पद्मकः
सुधा—छुक	सुपथ्या—पलाशलोहित	सुप्रभा—वाकुची
सुधास्रवा—रुदन्ती	सुपदी—ब्राह्मणी	सुप्रशस्तः—सुमुखः
सुधांशुभम्—मौक्तिकम्	सुपर्णकः—सप्तपर्णः	सुप्रसन्नकः—सुमुखः
सुधांशुरत्नम्—मौक्तिकम्	सुपर्णिका—शालिपर्णी	सुप्रसन्नः—सुमुखः
सुध्वाः—पण्डितनामानि	सुपर्णा—पलाशी	सुप्रसरा—प्रसारणी
सुध्वकः—श्रीविष्टकः	सुपर्णा—रेणुका	सुप्रसिद्धः—सुमुखः
सुध्व्यः—अगर	सुपर्वा—दूर्वा	सुफलः—आम्रः
सुनन्दिनी—आरामशीतला	सुपाकिनी—गन्धपलाशः	सुफलः—कणिकारः
सुनयना—स्त्री	सुपाक्यम्—बिडम्	सुफलः—दाडिमः
सुनादकः—शङ्खः	सुपार्थः—प्रक्षः	सुफलः—बदरम्
सुनालम्—लामज्जकम्	सुपिङ्गला—जिवन्ती	सुफला—उत्तरापथिका
सुनासिका—काकनासा	सुपिङ्गला—ज्योतिष्मती	सुफला—ऐन्द्री
सुनिद्रुमः—स्थानाकः	सुपीतम्—गृध्ररम्	सुफला—कदली
सुनिर्घोषा—अिक्षिणी	सुपुटः—कोलकन्दः	सुफला—काश्मर्यः
सुनिघण्णकः—शितिवारः	सुपुटः—विष्णुकन्दः	सुफला—कूष्माण्डिका
सुनीरा—गानीयम्	सुपुत्रा—रुद्रजटा	सुफेनम्—समुद्रफेनम्
सुनीलकः—नीलबीजः	सुपुष्करा—पद्मचारिणी	सुबीजः—खस्तिलः
सुनीलकः—नीलः	सुपुष्पकः—शिरीषः	सुबीजः—बदरम्
सुनीलपुष्पा—प्रतरीकः	सुपुष्पम्—आहुत्यम्	सुभगम्—शैलेयम्
सुनीलः—अशनः	सुपुष्पम्—तलम्	सुभगः—अशोकः
सुनीलः—दाडिमः	सुपुष्पम्—प्रपीण्डरीकम्	सुभगः—चम्पकः
सुनीला—गर्मेष्टिका	सुपुष्पः—तरणी	सुभगः—उड्ङ्गणः
सुनीला—चाणिका	सुपुष्पः—मुचकुन्दः	सुभगः—सैरेयकः
सुनीला—प्रतरीकः	सुपुष्पः—शुक्रार्कः	सुभगा—कस्तुरिका
सुनेत्रा—स्त्री	सुपुष्पः—हरिद्रुः	सुभगा—कैवर्तिका
सन्दरः—तिलकः	सुपुष्पा—कोशातकी	सुभगा—दूर्वा
सुन्दरी—काकमाची	सुपुष्पा—द्रोणपुष्पी	सुभगा—प्रियङ्गुः
सुन्दरी—स्त्री	सुपुष्पा—मिश्रेया	सुभगा—बाणिकी
सपत्रकः—कपित्थः	सुपुष्पिका—जीर्णदारुः	सुभगा—शालिपर्णी
सुपत्रकः—शिपुः	सुपुष्पिका—शतापुष्पा	सुभगा—गुरसा

वर्णानुक्रमणिका ।

१५५

सुभगा—सुवर्णकदली
 सुभद्रकः—खञ्जरीटः
 सुभद्रा—काश्मर्यः
 सुभद्रा—शरी
 सुभद्रा—शमी
 सुभिक्षा—धातुकी
 सुभूतिकः—विल्वः
 सुभूतिः—तित्तिरिः
 सुभोजकः—ब्रीहिः
 सुभूः—व्री
 सुमकरन्दः—कुन्दः
 सुमङ्गल्यम्—कपटम्
 सुमतिः—पण्डितनामानि
 सुमदनः—आभ्रः
 सुमनः—कुसुमम्
 सुमनः—गोधूमः
 सुमनःपत्रिका—जातिपत्री
 सुमनःफलम्—जानीफलम्
सुमना ४२२
 सुमना—जाती
 सुमना—शतपत्री
 सुमनाद्वयम्—कांस्यम्
 सुमनाः—अङ्गारवल्लिका
 सुमनाः—उदकीर्यः
 सुमम्—कुसुमम्
 सुमाली—भूतृणम्
 सुमाली—भूतृणः
सुमुखः १४५
 सुमुखः कुठेरकः
 सुमुखः—वर्बरः
 सुमुष्टिः—विषमुष्टिः
 सुमूलकम्—गृध्रम्
 सुमूलः—श्वेतशिमुः
 सुमूला—शालिपर्णी
 सुमेधा—पण्डितनामानि
 सुरकृता—गुडूची
 सुरक्तकम्—सुवर्णगैरिकम्
 सुरक्तकः—सुद्रामः
 सुरङ्गकम्—कुचन्दनम्

सुरङ्गदम्—कुचन्दनम्
 सुरङ्गधातुः—गैरिकम्
 सुरङ्गम्—कुचन्दनम्
 सुरङ्गम्—हिङ्गुलम्
 सुरङ्गः—नारङ्गः
 सुरङ्गा—कैवर्तिका
 सुरङ्गिका—पीतकी
 सुरङ्गी—काकनामा
 सुरङ्गी—किङ्किरातः
 सुरटी—त्रपु
 सुरतुङ्गः—सुरपुनागः
सुरदारुकम् ४२०
 सुरदारु—देवदारुः
 सुरदारुः ४२८
 सुरदारुः ४२८
 सुरदीधिका—गङ्गा
 सुरदुन्दुभी—सुरमा
 सुरदुमः—महानलः
 सुरधूपः—शाला
 सुरनदी—गङ्गा
 सुरनालः—महानलः
सुरपर्णम् ३७२
 सुरपर्णिका—सुरपुनागः
 सुरपर्णी—पलाशी
 सुरपुष्पी—अजगन्धा
सुरपुनागः ३६८
 सुरप्रियः—अतस्त्यः
 सुरप्रिया—जाती
 सुरप्रिया—सुवर्णकदली
 सुरभिगन्धम्—तमालपत्रम्
 सुरभिगन्धा—जाती
 सुरभिषवा—जम्बू
 सुरभिषिका—पुगन्धविकला
 सुरभित्वक्—भद्रला
 सुरभिस्त्रवा—सलकी
 सुरभिः ४३१
 सुरभिः—कदम्बः
 सुरभिः—प्रेक्षी
 सुरभिः—चम्पकः

सुरभिः—पावी
 सुरभिः—बकलः
 सुरभिः—वर्बेरिकम्
 सुरभिः—बलीवर्दः
 सुरभिः—मोजिका
 सुरभिः—मुरा
 सुरभिः—शाला
 सुरभिः—रुद्रजटा
 सुरभिः—वसन्तः
 सुरभिः—ब्रीहिः
 सुरभिः—शमी
 सुरभिः—सलकी
 सुरभिः—सुगन्धभूतृणम्
 सुरभिः—सुगन्धभूतृणः
 सुरभिः—सुरसा
 सुरभी ४३८
 सुरभी—प्रेक्षी
 सुरभी—जम्बू
 सुरभीजलम्—गोमूत्रम्
 सुरभी—सुरसा
 सुरमृत्तिका—सौराष्ट्री
 सुरम्भिका—सुवर्णकदली
 सुरलता—तेजस्विनी
 सुरवल्लभा—डूवा
 सुरश्रेष्ठा—ब्राह्मी
 सुरसर्षपकः—देवसर्षपकः
 सुरसम्—त्वक्
 सुरसम्—बोलम्
 सुरसम्भवा—सुवर्चला
 सुरसः ४३०
 सुरसः—कणसुगुलुः
 सुरसः—पुगन्धभूतृणम्
 सुरसः—पुगन्धभूतृणः
 सुरसः—सुरसा
 सुरसः—शाल्मली
सुरसा १४४
 सुरसा ४३९
 सुरसा—ब्राह्मी
 सुरसा—भिषेया

१५६

धन्वन्तरीयनिघण्डुराजनिघण्डुस्थशब्दानां—

सुरमा—राष्णा

सुरसा—सहस्रवीर्या

सुरा २६१

सुरा ४३९

सुरार्हकः—वर्बरः

सुरार्हम्—हरिचन्दनम्

सुराष्टकाः—कुलित्यः

सुराष्ट्रजः—वासन्ताः

सुराष्ट्रजा—गौराष्ट्री

सुरामुरभवा—सुरा

सुराहम्—देवदारुः

सुराह्वः—जम्बीरः

सुराह्वः—हरिद्रुः

सुरीरी ४३९

सुरूपम्—तूलम्

सुरूपा—भागो

सुरूपा—वाष्पिका

सुरूपा—शालिपर्णी

सुरेज्या—वाङ्मी

सुरेज्या—सुरमा

सुरेष्टकः—सर्जकः

सुरेष्टः—वसुकः

सुरेष्टः—सुरपुनागः

सुरोद्भवः—पद्मकः

सुलभा—धूम्रपत्रा

सुलभा—मापपर्णा

सुलभा—वाष्पिका

सुलोचनः—सुगः

सुलोमा—ताली

सुलोमा—मांसी

सुवक्त्रः—सुमुखः

सुवदनः—सुमुखः

सुवथाः—मध्यमा

सुवर्चलम् ४२५

सुवर्चला १५३, ४२५

सुवर्चला ४३६, ४३९

सुवर्चला—त्राक्षो

सुवर्चः—सर्जिहारः

सुवर्चिकः—सर्जिहारः

सुवर्चिका—सर्जिहारः

सुवर्चो—सर्जिहारः

सुवर्णकदली १४९

सुवर्णकम्—रीतिका

सुवर्णकेतकी—केतकीद्वयम्

सुवर्णक्षीरिका—सर्वक्षीरी

सुवर्णगैरिकम् १२८

सुवर्णश्वातु—राजावर्तः

सुवर्णनकुली—तेजस्विनी

सुवर्णपुष्पः—तरणी

सुवर्णमोचा—सुवर्णकदली

सुवर्णयूथा—यूथिका

सुवर्णयूथिका—शिखण्डी

सुवर्णरम्भा—सुवर्णकदली

सुवर्णलतिका—ज्योतिष्मती

सुवर्णम् २०५

सुवर्णम् ४२९

सुवर्णम्—काञ्चनम्

सुवर्णम्—नागपुष्पम्

सुवर्णः—कणगुगुलुः

सुवर्णा ४२९

सुवर्णा—ऐन्द्री

सुवर्णारः—कोविदारः

सुवर्णा—सर्वक्षीरी

सुवर्णा—हरिद्रा

सुवर्णा—वृथिका

सुवर्णका—हेमा

सुवर्णा—वाष्पिका

सुवर्णरी—पुत्रदात्री

सुवर्णिका—जन्तुकारी

सुवर्णिका—वाकुची

सुवर्णिजम्—प्रवालम्

सुवर्णी—कट्वी

सुवर्णी—वाकुची

सुवसन्तः—अतिमुक्तः

सुवसन्ता—वासन्ती

सुवहा ४३९

सुवहा—महासुगन्धा

सुवहा—सुसलीकन्दः

सुवहा—हृद्रजटा

सुवहा—विश्वप्रन्धिः

सुवहा—शुक्लाङ्गी

सुवहा—सल्लकी

सुवशाः—इक्षुः

सुवाचका—अजमोदा

सुवालुका—अन्या दोटी

सुवासः—कदम्बः

सुविचित्रा—धूसरी

सुविनीतः—घोटः

सुविष्टरा—गुण्डासिनी

सुवीरकः—एकवीरः

सुवीरजम्—अञ्जनम्

सुवीराम्लम्—सौवीरम्

सुवीर्या—नाडीहिङ्गुः

सुवीर्या—सहस्रवीर्या

सुवृत्तकः—सृष्टुर्दम्भः

सुवृत्तः—अशोघ्नः

सुवृत्ता—उत्तरापथिका

सुवृत्ता—शतपत्री

सुवृत्तिः—अशोघ्नः

सुवेगा—तेजस्विनी

सुवैद्यः ४११

सुव्रतः—बुकः

सुव्रता—शटी

सुशाल्यः—खदिरः

सुशाककम्—आर्द्रकम्

सुशाकम्—आर्द्रकम्

सुशाकः—चक्रः

सुशाकः—तन्दुलीयकः

सुशाकः—भण्डा

सुशाकिः—व्रीहिः

सुशाल्यकः—व्रीहिः

सुशिखा—बौहचूडा

सुशिम्विका—असिशिम्वी

सुशीतः—प्लक्षः

सुशीता—शतपत्री

सुश्रीका—सल्लकी

सुश्रेता—लक्ष्मण

वर्णानुक्रमणिका ।

१५७

सुषमा—कान्तिः
 सुषवी ४२६, ४२८
 सुषवी—उपकुक्षी
 सुषिराह्वयः—वंशः
 सुषिरा—नलिका
 सुषुली ४२७
 सुषेणम्—करमर्दकम्
 सुषेणः—करमर्दकम्
 सुषेणः—वेतसः
 सुषेणी—इयामा
 सुसारः—ताम्रकण्टकः
 सुसिद्धकः—सर्जकः
 सुस्तनी—मध्यमा
 सुधवा—सल्लकी
 सुस्वरः—शङ्खः
 सुस्वरः—सारसः
सू.
 सूकरकन्दः—गृष्टिः
 सूकरपादिका—द्विपुष्पी
 सूकरवालकः—शालिः
 सूकरशिम्बी ४३५
सूकरः २६९
 सूकरः ४३०
 सूकरी—गृष्टिः
 सूकरेष्टः—गुण्डकन्दः
सूक्तम् २५०
 सूक्ष्मघण्टिका—सूक्ष्मपुष्पा
सूक्ष्मजिह्वा ३९६
 सूक्ष्मतण्डुलः—खस्तिलः
 सूक्ष्मदलः—देवसर्षपकः
 सूक्ष्मदला—धन्वयासः
 सूक्ष्मपत्रकः—वदरम्
 सूक्ष्मपत्रकः—सुमुखः
 सूक्ष्मपत्रम्—सुरपर्णम्
 सूक्ष्मपत्रः—इक्षुः
 सूक्ष्मपत्रः—धान्यकम्
 सूक्ष्मपत्रः—यासः
 सूक्ष्मपत्रा—अन्या दोर्डी

सूक्ष्मपत्रा—क्षुद्रोपोदकी
 सूक्ष्मपत्रा—जर्णिदारः
 सूक्ष्मपत्रान्तरा—विष्णुकान्ता
 सूक्ष्मपत्रा—वृहत्पाली
 सूक्ष्मपत्रा—शतावरी
 सूक्ष्मपत्रिका—शतपुष्पा
सूक्ष्मपत्री ४२१
 सूक्ष्मपत्री—आकाशमांसी
 सूक्ष्मपर्णी—सूक्ष्मपुष्पा
 सूक्ष्मपिप्पली—वनादिपिप्पली
सूक्ष्मपुष्पा ४८
 सूक्ष्मपुष्पी—यवतिक्ता
 सूक्ष्मफलः—वदरम्
 सूक्ष्मफलः—भृकर्वदारः
 सूक्ष्मवदरी—वदरम्
 सूक्ष्मबीजः—खस्तिलः
 सूक्ष्ममक्षिका—मशकः
 सूक्ष्ममूला—बलामोटा
 ” ”
 सूक्ष्मवल्ली—करका
 सूक्ष्मवल्ली—जन्तुकारी
 सूक्ष्मवल्ली—ताली
 सूक्ष्मशर्करा—बालुका
 सूक्ष्मशाखः—जालवर्गुरः
 सूक्ष्मशालिः—व्रीहिः
 सूक्ष्मस्फोटः—संचार्यादयः
 सूक्ष्मा—आकाशमांसी
 सूक्ष्मा—करणी
 सूक्ष्मा—सूक्ष्मशुका
 सूक्ष्मा—बालुका
 सूक्ष्मा—सूक्ष्मला
सूक्ष्मैला ७८
 सूक्ष्मैला ४२३, ४२४, ४३२, ४३७, ४३८
 सूक्ष्मैला—मिशिः
 सूचकः—व्रीहिः
 सूचिकापुष्पः—केतकीद्वयम्
 सूचिदलः—शितिवारः
 सूचिनाखरा—शलूलः

सूचिपत्रकः—वृक्षधूपः
 सूचिपत्रकः—शितिवारः
 सूचिपत्रम्—सितावरी
 सूचिपत्रः—शितिवारः
 सूचिमालिका—मैष्मी
 सूचिरदनः—नकुलः
 सूचिवक्त्रम्—हीरकम्
 सूचिशालिः—व्रीहिः
 सूची—धूसरी
 सूचीपत्रा—दूर्वा
 सूचीमुखः—मृदुदमः
 सूच्यास्यः—मशकः
 सूच्याङ्गः—शितिवारः
 सूतराट्—पारदः
 सूतः—पारदः
 सुनम्—कुसुमम्
 सुपञ्चनम्—हिङ्गु
सूपश्रेष्ठः ४२२
 सूपश्रेष्ठः—वासन्ताः
 सूपश्रेष्ठाः—वासन्ताः
 सूपभिधानकम्—पथ्यभेदाः
 सूप्या—मसूरिका
 मूरकन्दः—अशोत्रः
 सुरणम् ४२८
 सुरणः ४३३
 सुरणः—अशोत्रः
 सुरिः—पण्डितनामानि
सूर्यकान्तः ३८०
 सूर्यभक्ता—सुवर्चला
 सूर्यलता—सुवर्चला
सूर्यः ४२५
 सूर्या—ऐन्द्री
 सूर्यादिदाहकम्—पथ्यभेदाः
 सूर्यालोकः—आतपादयः
 सूर्याद्वयः—अर्कः
 सूर्याद्वयः—अर्कः
सु.
 सुकिणी—ओष्ठप्रान्तभागः

१५८

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

सृणिका—लाला

सृष्टिप्रदा—पुत्रदा

से.

सेगुरुन्दकः—जूणी

सेधा—शल्लः

सेन्दिनी—मृगार्क्षा

सेरर्णा ४२७

सेलिक्तः ४२८

सेलुः—मेथिका

सेवाली—आकाशमांसी

सेव्यम् ४३६

सेव्यः—पिप्पलः

सेव्या—वासन्ती

सेहुण्डः—छुक

सै.

सैकतः—भूमिभेदः

सैकतेष्टम्—आद्रकम्

सैन्धवम् ७३

सैन्धवम् ४३७, ४३८

सैन्धवः—घोटः

सैरिभः—महिषः

सैरेयकः ६३

सैरेयः—सैरेयकः

सैं.

सैंहलकः—रीतिका

सैंहली ८५

सो.

सोमकः ४३६

सोमक्षीरी—सोमवल्ली

” ”

सोमक्षीरी—सोमवल्ली

सोममत्स्याक्षी ४३०

सोमयोनिः—क्षेप्सा

सोमरात्री—बाकुची

सोमलता—ब्राह्मी

सोमलतिका—गुडूची

सोमवल्कः १२

सोमवल्कः ४२८, ४३९

सोमवल्कः—कटुफलः

सोमवल्कः—रीटाकरञ्जः

सोमवल्ली ४२९

सोमवल्ली—ब्राह्मी

सोमवल्ली १६८, ३३१

सोमवल्ली ४३९, ४३८

सोमवल्ली—अश्ववल्लिका

सोमवल्ली—गुडूची

सोमवल्ली—बाकुची

सोमवल्ली—वत्सादनी

सोमसारः—सोमवल्कः

सोमसुता—नर्मदा

सोमसृष्टा—कूष्माण्डिका

सोमः ४२५

सोमा ४२७, ४३१

सोमाख्या ४२७

सोमा—ब्राह्मी

सोमार्हा—सोमवल्ली

” ”

सोमा—सोमवल्ली

” ”

सोमेदिनी—काश्मर्यः

सोष्णफला—बिम्बी

सौ.

सौकरी—गृष्टिः

सौगन्धिकम् १६४

सौगन्धिकम् ४३९

सौगन्धिकम्—कुमुदम्

सौगन्धिकम्—माणिक्यम्

सौगन्धीनालकम्—बोलम्

सौधम्—सौप्यम्

सौधः—दुग्धपाषाणः

सौपर्णम्—गारुत्मतम्

सौपर्णम्—शुण्ठी

सौपर्णी—वत्सादनी

सौभाग्यद्रावकः—टङ्गणः

सौभाग्यम्—सिन्दूरम्

सौभाग्यम् ४३६, ४४०

सौभाग्यः ४३८

सौभाग्यः—शिष्टः

सौमनसम्—जातीफलम्

सौमनसायनी—जातिपत्री

सौमनसायिनी—जातिपत्री

सौमेरवम्—सुवर्णम्

सौम्यगन्धा—शतपत्री

सौम्यम्—दुग्धम्

सौम्यः—उदुम्बरः

सौम्या ३३२

सौम्या—क्रीतनकम्

सौम्या—गुडूची

सौम्या—वृडामणिः

सौम्या—तेजस्विनी

सौम्या—बहुला

सौम्या—ब्राह्मी

सौम्या—मल्लिका

सौम्या—मौक्तिकम्

सौम्या—रुद्रजटा

सौम्या—विशाला

सौम्या—शङ्खी

सौम्या—शालिपर्णी

सौम्या—हेमा

सौरभम्—परिमलः

सौरभम्—बोलम्

सौरभम्—वीहिः

सौरभः—तुम्बुरुः

सौरभेयकः—वलीवर्दः

सौरभेयी—बलीवर्दः

सौरभ्यम्—परिमलः

सौरः—तुम्बुरुः

सौराष्ट्रः—कुन्दुरुः

सौराष्ट्रिकस्वरूपम् ३१४

सौराष्ट्रिकम्—कांस्थम्

सौराष्ट्रिकः—विषभेदः

सौराष्ट्री ११६

सौराष्ट्री—कुन्दुरुः

सौराष्ट्री—सन्धानम्

सौरिः—अशनः

वर्णानुक्रमणिका ।

१५९

सौरिः—सुवर्चल
 सौरिणी—सुरा
 सौवर्चलम् ४३९
 सौवर्चलम्—अक्षम्
 सौवीरकम् ४३८
 सौवीरकम्—सौवीरम्
 सौवीरकः—वदरम्
 सौवीरसारम्—सोतोन्नमम्

सौवीरम् २५१

सौवीरम् ४३७
 सौवीरम्—अक्षम्
 सौवीरम्—कार्त्तिकम्
 सौवीरम्—वदरम्
 सौवीरः—शालिः

स्क.

स्कन्धजः—वटः
 स्कन्धतरुः—नारिकेलः
 स्कन्धरः—वटः

स्कन्धः ३२६

स्कन्धः—पारदः
 स्कन्धः—शिरादीनि
 स्कन्धांशकः—पारदः
 स्त(त)वक्षीरी—गन्धपलाशः
 स्तनपा—बालिकानामानि
 स्तनमुखम्—स्तनाग्रम्
 स्तनधयी—बालिकानामानि

स्तनः ३९८

स्तनाग्रम् ३९८

स्तनितफलः—विकण्टकः
 स्तनितोद्भवः—विकण्टकः
 स्तन्यम्—दुग्धम्
 स्तन्यः—शुक्रः
 स्तबकफलः—तेजःफलः
 स्तबकः—गुच्छः
 स्तबकाङ्ककन्दकः—गुच्छाङ्ककन्दः
 स्तब्धरामा—सूकरः
 स्तम्बः—प्रकाण्डरहितमहीजः
 स्तम्बेरमः—हस्ती

स्तुत्या—तलिका
 स्तुत्या—सौराष्ट्री
 स्ते.

स्तेर्याफलः—तेजःफलः
 स्ते.

स्तैमित्यम् ४१०

स्तो.

स्तोककम्—अमृतम्
 स्तोककः—चक्रोरः
 स्तोमक्षारः—सर्वक्षारः
 स्तोमवल्ली—काण्डीरः

स्त्री.

स्त्री २६१

स्त्रीघृतम् २३८

स्त्रीदधि २४५

स्त्रीपुरुषभेदेन मांसम् ३९३

स्त्रीपुंसलक्षणा—पोटा
 स्त्रीमलापहा—धूम्रपत्रा
 स्त्रीमुखमधुदोहलः—बकुलः
 स्त्रीसंज्ञा—पिपीलिका

स्थ.

स्थलजा—क्रीतनकम्
 स्थलपद्मकम् ४३३
 स्थलपद्मी—पद्मचारिणी
 स्थलपिण्डा—दीप्या
 स्थलशृङ्गाटकः—क्षुद्रगोधुरः
 स्थलेरुहा—गृहकन्या
 स्थलेरुहा—दग्धा
 स्थविरम्—शैलेयम्
 स्थविरः—वृद्धनामानि
 स्थविरा—महाश्रावणिका
 स्थविरा—वृद्धा
 स्थविष्ठः—तुन्दः
 स्थानम्—भूमिभेदः
 स्थापनी—पाटा
 स्थाली—पाटला
 स्थावरम्—विपभेदः

स्थितिः—भूमिभेदः

स्थितिः—सत्त्वगुणः

स्थिरकुसुमः—बकुलः

स्थिरगन्धः—चम्पकः

स्थिरगन्धा—केतकीद्वयम्

स्थिरगन्धा—पाटला

स्थिरपत्रः—हिन्तालः

स्थिरपुष्पः—चम्पकः

स्थिरपुष्पः—तिलकः

स्थिरफला—कृष्णाण्डिका

स्थिररङ्गा—नीलिनी

स्थिररङ्गा—दारुहरिद्रा

स्थिरसाधनकः—सिन्दुवारः

स्थिरसा—सागः

स्थिरः—कालत्रयम्

स्थिरः—पर्वतः

स्थिरः—बलीवर्दः

स्थिरः—शेष्मा

स्थिरा ४२२

स्थिराङ्घ्रिपः—हिन्तालः

स्थिरा—शालिपर्णी

स्थिरा—शालिपर्णी

स्थूल.

स्थूलकन्दकः—अशोभः

स्थूलकन्दः—४२८

स्थूलकन्दः—मुखालः

स्थूलकन्दः—हस्तिकन्दः

स्थूलकङ्गुः—प्रियङ्गुः

स्थूलकणा—उपकुञ्जी

स्थूलकण्टकः—जालबर्बुरः

स्थूलकण्टाकी—वृहती

स्थूलकण्टा—वृहती

स्थूलकः—गन्धपलाशः

स्थूलकुमुदः—करवीरः

स्थूलचक्षुः—बर्बुरी

स्थूलचक्षुः—वृहचक्षुः

स्थूलजीरकः ४२१

स्थूलजीरकः—४२६

स्थूलजीरकः—उपकुञ्जी

१६०

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

स्थूलतण्डुलसंभृता— ब्रीहिः

स्थूलतण्डुलः— ब्रीहिः

स्थूलतालः— हिन्तालः

स्थूलत्वचा— काश्मर्यः

स्थूलदण्डः— महानलः

स्थूलदर्भः— मुत्रः

स्थूलदला— गृहकन्या

स्थूलनालः— महानलः

स्थूलनीलः— रणगृध्रः

स्थूलपर्णी ४३२

स्थूलपुष्पम् ४२२

स्थूलपृष्ठा— क्षण्डः

स्थूलप्रियङ्गुकः— प्रियङ्गुः

स्थूलफलः— शास्मली

स्थूलफला— शणपुष्पी

स्थूलभण्टाकी— बृहती

स्थूलभण्टाली— बृहती

स्थूलमरिचम्— कङ्कालकम्

स्थूलमूलम्— वाणाल्यमूलकम्

स्थूलरुहा— पञ्चचारिणी

स्थूलवल्कलः— क्रमुकः

स्थूलवृक्षफलः— वाराहमदनः

स्थूलवेदेही— प्रेयसी

स्थूलदारः— शरः

स्थूलशालिः— ब्रीहिः

स्थूलशिम्बी— अशिशिम्बी

स्थूलशिम्बी— निष्पावः

स्थूलसायकमुखाख्यः— शरः

स्थूलस्कन्धः— लकुचः

स्थूलः— पनसः

स्थूलः— शरः

स्थूला— उर्वारः

स्थूला— कार्पासी

स्थूला— कृष्णपिपीलिका

स्थूलाङ्गः— ब्रीहिः

स्थूलान्नः— राजाघ्नः

स्थूलास्या— गन्धपलाशः

स्थूलैरण्डः ६८

स्थूलैला ४२८, ४३०, ४३२

स्थूलैला— भद्रैला

स्थौण्यकम् ११०

स्थौ.

स्थौण्यकम् ४३५, ४३८

स्थौण्यम्—स्थौण्यकम्

स्ना.

स्नायुः— वस्त्रा

स्नि.

स्निग्धतण्डुलः— ब्रीहिः

स्निग्धदलः— गुच्छकरन्नः

स्निग्धदारः— देवदारः

स्निग्धदारः— सरलः

स्निग्धपत्रकः— मञ्जरः

स्निग्धपत्रः— करन्नः

स्निग्धपत्रा— पालक्यम्

स्निग्धपर्णी— सर्वा

स्निग्धपर्णी— स्वादुपत्रफला

स्निग्धपिण्डातकः— वाराहमदनः

स्निग्धफला— बालुकम्

स्निग्धम्— जवादि ३७५

स्निग्धम्— सिक्थकम्

स्निग्धम्— सुवर्णगैरिकम्

स्निग्धः— एरण्डः

स्निग्धः— छेष्मा

स्निग्धः— सरलः

स्निग्धा— मेदा

स्निग्धा— ब्रीहिः

स्तु.

स्तुक् ५५

स्तुही— उपविषम्

स्तुहीक्षारम्— उपविषम्

स्तुही— स्तुक्

स्तुः— कटकः

स्ने.

स्नेहवाजः— प्रियालः

स्नेहवमी— मेदा

स्नेहविद्धम्— देवदारः

स्नेहः— मस्तिष्कम्

स्नेहोतमम्— तैलम्

स्प.

स्पर्शनः— वायुः

स्पर्शज्वा— रक्तपादी

स्पर्शसंकोचपणिका— रक्तपादी

स्पर्शः— विषयाः

स्पृ.

स्पृका १०८, ४२२

स्पृका ४२७, ४२७, ४३२, ४३५

४३६, ४३७, ४३९

स्पृका— रक्तपादी

स्फ.

स्फटिकजातयः ३८०

स्फटिकः ३८०

स्फटिकः— कर्पूरः

स्फटिकः— गोमेदकः

स्फटिकी ३७६

स्फटी— स्फटिकी

स्फि.

स्फिचौ— ककुन्दरादीनि

स्फु.

स्फुटफलः— तुम्बुरुः

स्फुटम्— विकसितम्

स्फुटितम्— विकसितम्

स्फू.

स्फूर्जकः— तिन्दुकः

स्फूर्जयुः— तन्दुलीयकः

स्फूर्जनः— तिन्दुकः

स्फूर्जमद्राश्रमणी— ध्रुवणी

स्फो.

स्फोटकः— विस्फोटः

स्फोटवाजकः— भलातकः

स्फोटलता— कर्णस्फोटा

स्फोटशुक्तिजम्— मौक्तिकम्

स्फोटः— विस्फोटः

स्म.

स्मरदीपिका— वेश्या

स्मरमन्दिरम्— उपस्थम्

वर्णानुक्रमणिका ।

१६१

स्मरवीथिका—वेद्या
स्मरवृद्धिः—कामवृद्धिः
स्मराधिवासः—अशोकः
स्मराम्नः—राजाम्नः

स्मि.

स्मितम्—विकसितम्

स्य.

स्यन्दनः ४३५

स्यन्दनः—तिनितः

स्यन्दनः—तिन्दुकः

स्यन्दिनी—लाला

स्युर्जयद्रास्मणी—श्रवणी

स्यो.

स्योनाकः २८

स्योनाकः ४३५, ४३७, ४३७, ४३८

स्र.

स्रवणम्—मूत्रम्

स्रवसोया—हृदन्ती

स्रवः—मूत्रम्

सं.

संसि—पूणफलम्

सु.

सुवदुमः—विकङ्कतः

सुवावृक्षः ४३५

सो.

स्रोतनदीभवम्—स्रोतोञ्जनम्

स्रोतस्विनी—पानीयम्

स्रोतांसि—शरीरास्थ्यादीनि

स्रोतोजम्—अञ्जनम्

स्रोतोञ्जनम् १२७

स्रोतोञ्जनम् ४३७

स्रोतोद्भवम्—स्रोतोञ्जनम्

स्व.

स्वगुप्ता—रक्तपादी

स्वच्छदारुकम्—विमलम्

स्वच्छधातुकम्—विमलम्

स्वच्छमणिः—स्फटिकः

स्वच्छम्—मांस्तिकम्

२१

स्वच्छम्—विमलम्

स्वच्छः—बदरम्

स्वच्छः—स्फटिकः

स्वच्छः—दूर्वा

स्वदनम्—भोजनम्

स्वदः—भोजनम्

स्वनिताद्वयः—तन्दुलीयकः

स्वभद्रा—काश्मर्यः

स्वयंभद्रा—काश्मर्यः

स्वयंगुप्ता ४२८, ४४०, ४४०

स्वयंगुप्ता—कपिकच्छूः

स्वयंभुवम् ४२४

स्वयंभुवा—धूम्रपत्रा

स्वयंभुः—माषपर्णा

स्वयंभूः—लिङ्गिनी

स्वरक्षयः—तृष्णादयः

स्वरसः ४२९

स्वरसादः—तृष्णादयः

स्वरसा—नाकुली

स्वरहृदी—पला

स्वरः—त्रपु

स्वर्गसरित्—गङ्गा

स्वर्गिकः—सर्जिहारः

स्वर्जिहारः—सर्जिहारः

स्वर्णकणः—कणगुग्गुलुः

स्वर्णकेतकी—केतकीद्वयम्

स्वर्णक्षीरी—सर्वक्षीरी

स्वर्णगैरिकम्—गैरिकम्

स्वर्णगैरिकम्—सुवर्णगैरिकम्

स्वर्णजीवन्तिका—हेमा

स्वर्णजीवन्ती ४३१

स्वर्णजीवा—हेमा

स्वर्णदा—वृश्चिकाली

स्वर्णदी—गङ्गा

स्वर्णदुग्धा—सर्वक्षीरी

स्वर्णद्रुः—आरग्वधः

स्वर्णधातुः—सुवर्णगैरिकम्

स्वर्णपर्णी—हेमा

स्वर्णपारेवतम्—पालेवतम्

स्वर्णपुष्पध्वजा—स्वर्णुली

स्वर्णपुष्पः—आरग्वधः

स्वर्णपुष्पः—चम्पकः

स्वर्णपुष्पा—कलिकारी

स्वर्णपुष्पा—वृश्चिकाली

स्वर्णपुष्पिका—यूथिका

स्वर्णपुष्पी—केतकीद्वयम्

स्वर्णपुष्पी—सातला

स्वर्णफला—सुवर्णकदली

स्वर्णभृङ्गारः—पीतभृङ्गराजः

स्वर्णमाता—जम्बूः

स्वर्णयूषी ४२९

स्वर्णयूथिका—यूथिका

स्वर्णलता—ज्योतिष्मती

स्वर्णलता—हेमा

स्वर्णवर्णा—हरिद्रा

स्वर्णम् ४३१, ४३३

स्वर्णम्—गौरसुवर्णम्

स्वर्णम्—सुवर्णम्

स्वर्णाङ्गा—सर्वक्षीरी

स्वर्णुली ३३७

स्वर्णुली ४३०

स्वर्धुनी—गङ्गा

स्वर्भानवः—गोमेदकः

स्वल्पकृष्णः—खञ्जरीटः

स्वल्पफला—हपुषा

स्वस्तिकः—शितिवारः

स्वा.

स्वाती—अर्जुनः

स्वादुकण्टकम् ४२४

स्वादुकण्टकः—विकङ्कतः

स्वादुकण्टकः—विकण्टकः

स्वादुकण्टका ४३६

स्वादुकण्टः—क्षुद्रगोक्षुरः

स्वादुकण्डकः—गोक्षुरः

स्वादुकदली—काष्ठकदली

स्वादुकन्दः—मुखालः

स्वादुकन्दा—विदारिका

स्वादुका—नागदन्ती

१६२

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

स्वादुः—गृजनम्
 स्वादुः—भगरु
 स्वादुः—जीवकः
 स्वादुतुण्डिका—बिम्बी
स्वादुत्रिफला २९९
 स्वादु—दुग्धम्
 स्वादुपटोली—स्वादुपत्रफला
स्वादुपत्रफला १७
 स्वादुपाका—उत्तरापथिका
 स्वादुपाका—काकमाची
 स्वादुपाकिा—यवासशर्करा
 स्वादुपिण्डा—दीप्या
 स्वादुफलः—धन्वनः
 स्वादुफला—कदली
 स्वादुफला—कर्कोटकी
 स्वादुफला—कोशातकी
 स्वादुमजा—आक्षोडः
 स्वादुमस्तका—खर्जूरी
 स्वादुमांसी—काकोली
 स्वादुमूलम्—गृजरम्
 स्वादुरसा ४४०
 स्वादुरसा—मूर्वा
 स्वादुरसा—शतावरी
 स्वादुलता—विदारिका
 स्वादुमूलः—दाडिमः
 स्वान्तम्—मनः
 स्वापतेयम्—रत्नानि
 स्वायंभुवी—ब्राह्मी
 स्वास्यः—गुमुखः
 स्वेदजः—यूका
 स्वेदनी—यवासशर्करा
 स्वेदमाता—रसः
स्वेदः ४००
 स्वेरिणी—वन्गुली
 ह.
 हड्डिलासिनी ४३५
 हड्डम्—अस्थि
 हनकः—शालिः
 हनार्धकः—गिरिपाथाणः

हनुः ३९६
 हनुः—नखम्
 हनूः—हनुः
हपुषा ७०
 हपुषा ४३२
 हपुषा—कच्छुर्मा
 हयगन्धा—अश्वगन्धा
 हयग्नः—करवीरः
 हयपुच्छिका—माषपर्णी
 हयप्रिया—अश्वगन्धा
 हयभक्षा—दीप्या
 हयमारः—करवीरः
 हयः—घोटः
 हयानन्दः—वासन्ताः
 हयारिः—उपविषम्
 हयारिः—करवीरः
 हयी—अश्वगन्धा
 हयेष्टः—अक्षता
 हरतेजः—पारदः
 हरप्रियः—करवीरः
 हरवल्लभः—धतूरः
 हरवाहनः—बलीवर्दः
 हरम्—विषम्
 हराक्षः—रुद्राक्षः
 हरिकान्ता ४२६
 हरिकान्ता—विष्णुकान्ता
 हरिगन्धम्—हरिचन्दनम्
हरिचन्दनम् ९५
 हरिचन्दनम् ४२८, ४३०
 हरिचन्दनम्—कालीयकम्
 हरिचन्दनम्—रक्तचन्दनम्
 हरिणः—जड्घाला
 हरिणः—मृगः
 हरिणी ४३२
 हरिणी—महिषा
 हरिणी—यूधिका
 हरितपत्रिका—पाचा
 हरितलता—पाचा
हरितलूनम् ३८९

हरितशकः—शिभुः
 हरितम्—कुरी
 हरितम्—दूर्वा
 हरितम्—पेरोजम्
 हरितम्—स्थौण्यकम्
 हरितः—पलाण्डुः
 हरितः—प्रतुदाः
 हरितः—मन्थानकः
 हरिता—उत्तरापथिका
 हरिता—बलामोटा
हरितालम् ३१५
 हरितामम्—तुथ्यम्
 हरितामम्—पेरोजम्
 हरिता—हरिद्रा
 हरिता—वासन्ताः
 हरित्—दिक्
 हरितपर्णम्—मूलकम्
 हरिदर्भः—मृदुपत्रः
 हरिद्रजनी—हरिद्रा
 हरिद्रम्—विषम्
हरिद्रा १७
 हरिद्रा ४२८, ४२९, ४३०, ४३०,
 ४३१, ४३४, ४३७, ४३८
 हरिद्रा—गन्धपलाशः
 हरिद्रा—पिङ्गा
 हरिद्रा—रजनी
 हरिद्री—हरिद्रा
हरिद्रुः ३६६
 हरिनेत्रम्—पुण्डरीकम्
 हरिन्मणिः—गारुत्मतम्
 हरिन्मुद्रः—सुप्रेष्ठः
 हरिपर्णम्—मूलकम्
 हरिप्रियम्—उशीरम्
 हरिप्रियः—कदम्बः
 हरिप्रियः—करवीरः
 हरिप्रियः—पीतभृङ्गराजः
 हरिप्रियः—बन्धूकः
 हरिप्रियः—विष्णुकन्दः
 हरिप्रियः—शङ्खः

वर्णानुक्रमणिका ।

१६३

हरिप्रिया—खजूरी
हरिप्रिया—युरसा
हरिमन्थः २२७
हरिमन्थः ४३६
हरिमन्थाः—हरिमन्थः
हरिवल्लभः—मुचकुन्दः
हरिवल्लभा ४२९
हरिवल्लभा—जपा
हरिवालुकम्—एलवालुकम्
हरिवासः—पीतभृङ्गराजः
हरिः ४३०
हरिः—घोटः
हरिः—मण्डूकः
हरिः—मर्कटः
हरिः—सिंहः
हरीतकी ४९
हरीतकी ४३६, ४२६, ४३२, ४३३
४३३, ४३६, ४३८, ४३९, ४३९,
४४१, ४४०, ४४०

हरीतकीतैलम् ३८६

हरीतशाकः ४३६
हरेणवः—मसूरिका
हरेणुकः—कलायः
हरेणुः ४३६
हरेणुः—कलायः
हरेणुका—रेणुका
हर्तालम्—लोहम्
हर्यक्षः—सिंहः
हर्षणम्—शुकम्
हर्षणः ४३०
हर्षसंभवम्—शुकम्
हर्षः—मदनः
हलदीका—हरिद्रा
हलराख्यम्—आहुल्यम्
हलिनी ४२७
हलिनी—कलिकारी
हली—कलिकारी
हलुराख्यम्—आहुल्यम्
हविर्गन्धा—शमी

हरिः—घृतम्
हसितम्—विकसितम्
हस्तपर्णः—एरण्डः
हस्तमूलादीनि ३९७
हस्तः ३९७, ४००
हस्तः—जाती
हस्तः—मानम् ४१८
हस्तिकन्दकम् ४२८
हस्तिकन्दः ३५०
हस्तिकरञ्जकः—अङ्गारवल्लिका
हस्तिकरञ्जकः—काकभाण्डी
हस्तिकर्णः—एरण्डः
हस्तिकर्णः—हस्तिकन्दः
हस्तिकर्णी—एरण्डः
हस्तिकारची—अजमोदा
हस्तिकोशातकी—धामार्गवः
हस्तिकोषा—धामार्गवः
हस्तिकारिणी—अङ्गारवल्लिका
हस्तिकारिणी—उदकीर्यः
हस्तिकन्दकम्—मूलकम्
हस्तिकन्दफल—उर्वारः
हस्तिकन्दम्—मूलकम्
हस्तिकन्ती—श्वेतपुष्पी
हस्तिकनी ४३२
हस्तिनीघृतम् २३८
हस्तिनीदधि २४५
हस्तिनीनवनीतम् ३८५
हस्तिनीपयः २४१
हस्तिनी—हस्ती
हस्तिपत्रः—हस्तिकन्दः
हस्तिपर्णिनी—त्रपुसम्
हस्तिपर्णी ४२३
हस्तिपर्णी—कर्कटी
हस्तिपिप्पली—श्रेयसी
हस्तिमगधा—श्रेयसी
हस्तिमदः ३४६
हस्तिमयूरकः—अजमोदा
हस्तिरोधकः—लोध्रः
हस्तिरोहणकः—उदकीर्यः

हस्तिरोहिणकः—अङ्गारवल्लिका
हस्तिविषाणकः—मोचा
हस्तिविषाणिका—कदली
हस्तिविषाणी—कदली
हस्तिगुण्डी ३४१
हस्तिः—फञ्जी
हस्ती २६५
हस्ती ४३७

हं.

हंसपदी—विश्वप्रन्थिः
हंसपादिका—विश्वप्रन्थिः
हंसपादी ४२१
हंसपादी—गोधापदी
हंसपादी—विश्वप्रन्थिः
हंसपापा—माषपर्णी
हंसयोषिता—हंसः
हंसः २७८
हंसः—घोटः
हंसः—प्लवाः
हंसाग्निः—विश्वप्रन्थिः
हंसी—हंसः

हा.

हाटकम्—सुवर्णम्
हायनः—संवत्सरः
हारहरा—उत्तरापथिका
हारिद्रस्वरूपम् ३१४
हारिद्रः—पलाण्डुः
हारिद्रः—विषभेदः
हारीतकः ४०६
हारीतमांसम् ३९२
हारीतः—हारीतकः
हार्यः—विभीतकः
हाला—सुरा
हालाहलपुणा—सुरा
हालाहलस्वरूपम् ३१४
हालाहलः—तन्तुवायादयः
हालाहलः—विषभेदः
हासः—शालिः
हास्यफलः—विकण्टकः

१६४

धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां—

हिङ्गु ७७

हिङ्गु ४२१

हिङ्गुनाडिका—नाडीहिङ्गुः

हिङ्गुनिर्यासः—किराततिक्तः

हिङ्गुनिर्यासः—निम्बः

हिङ्गुपत्रः—इङ्गुदी

हिङ्गुपत्रिका ४३६, ४३८, ४३८

हिङ्गुपत्री ४२८

हिङ्गुपत्री—तपस्वी

हिङ्गुपत्री (हिङ्गी) ७७

हिङ्गुलम्—हिङ्गुलम्

हिङ्गुलः ४३०, ४३१

हिङ्गुलः—चूर्णपादपः

हिङ्गुलानि ४३५

हिङ्गुली ४३५

हिङ्गुः ४३९

हिङ्गुलम् २१४

हिङ्गुलः—हिङ्गुलम्

हिङ्गुलः ३६३

हिङ्गुलः ४३१

हिङ्गुलः—हिङ्गुलः

हितलः—जूर्णा

हितम्—पथ्यम्

हितः—जूर्णा

हिन्तालः १८२

हिमकरः—कर्पूरः

हिमकूटः—शिशिरः

हिमजा—क्षीरिणी

हिमदुग्धा—क्षीरिणी

हिमद्रुमः—महानिम्बः

हिममाहिका—कुण्डजः

हिमवालुकः ४२३

हिमवालुकः—कर्पूरः

हिमवालुका—कर्पूरः

हिमशर्करा—यावनाली

हिमम् ४२३

हिमम्—पदकः

हिमम्—मौक्तिकम्

हिमम्—रक्तचन्दनम्

हिमः—कर्पूरः

हिमा—उत्तरापथिका

हिमागमः—हेमन्तः

हिमा—चणिका

हिमाद्रिजा—क्षीरिणी

हिमानी—यावनाली

हिमा—मुस्ता

हिमा—मेदा

हिमा—रेणुका

हिमालया—तामलकी

हिमावती—क्षीरिणी

हिमावली ३४६

हिमाश्रया—हेमा

हिमा—सूक्ष्मला

हिमांशुः—इन्दुः

हिमोत्पन्ना—यावनाली

हिमोद्भवा—क्षीरिणी

हिमोद्भवा—शर्दी

हिरण्यम्—सुवर्णम्

हिलमोचिका—वास्तुकम्

हिलमोची ४२२

हिमम्—त्रपु

हिम्वा—मांसी

हिसिकाभिधः—शात्मली

ही.**हीरकम् २१६**

हीरम्—हीरकम्

हीरा—काश्मर्यः

हु.

हुडम्बः—गोधूमः

हुडरोमाश्रयफला—क्षिञ्जरीटा

हुडरोमाश्रयफला—क्षिञ्जरीटा

हुडः—भेडः

हुद्रवा—गोधूमः

हु.

हृत्—मनः

हृत्—वक्षः

हृदयम्—मनः

हृदयम्—वक्षः

हृदयावरणम्—तमोगुणः

हृददः—हृद्रोगः

हृदग्रन्थिः ४१०

हृद्रात्री—हिमावली

हृद्यगन्धकम्—अक्षम्

हृद्यगन्धम्—नीलकाचोद्भवम्

हृद्यगन्धः—बिल्वः

हृद्यगन्धा—अजमोदा

हृद्यगन्धा—जाती

हृद्यम्—जीरकम्

हृद्या—सल्लकी

हृद्रक्—हृद्रोगः

हृद्रोगः ४०९

हृल्लखः—बुद्धिः

हृद्वर्णः—हृदग्रन्थिः

हृपीकम्—विषयेन्द्रियम्

हे.

हेम ४२९, ४३०, ४३४

हेमकान्ता—हरिद्रा

हेमकिञ्चलकम्—नागपुष्पम्

हेमकेतकी—केतकीद्वयम्

हेमक्षीरी—सर्वक्षीरी

हेमगौरः—किङ्किरातः

हेमदुग्धः—उदुम्बरः

हेमदुग्धा ४२३

हेमदुग्धा—कृतिका ३२७

हेमदुग्धा—क्षीरिणी

हेमदुग्धी—सर्वक्षीरी

हेम—नागपुष्पम्

हेमन्तकालः ४१७**हेमन्तः ४१७**

हेमगादी—विश्वप्रन्थिः

हेमपुष्पकः—लोध्रः

हेमपुष्पम्—आहुल्यम्

हेमपुष्पः—अशोकः

हेमपुष्पः—आरग्वधः

हेमपुष्पः—चम्पकः

हेमपुष्पी ४३०, ४३९

वर्णानुक्रमणिका ।

१६५

हेमपुष्पी—ऐन्द्री

हेमपुष्पी—मुसलीकन्दः

हेमपुष्पी—स्वर्णुली

हेमपुष्पी—हेमा

हेमफला—सुवर्णकदली

हेममाक्षिकम् १२४

हेमयूथिका—यूथिका

हेमलता ४२७

हेमलता—हेमा

हेमवती ४२८

हेमवती—हेमा

हेमवर्णवती—दारुहरिद्रा

हेमवल्ली—हेमा

हेमविमलः—विमलम्

हेम—सुवर्णम्

हेमा ३३०

हेमाहा—सर्वक्षीरी

हेमाह्वः—चम्पकः

हेमाह्वा—सर्वक्षीरी

हे.

हेमनः—पौषः

हेमवतम्—मौक्तिकम्

हेमवती ४२३, ४३९

हेमवती—उसरापाथिका

हेमवती—क्षीरिणी

हेमवती—प्रतरीकः

हेमवती—मेध्या

हेमवती—रेणुका

हेमवती—वचा

हेमवती—हरीतकी

हेमः—किराततिष्ठाः

हेमः—घोटः

हेमी—केतकीद्वयम्

हेमी—क्षीरिणी

हैयंगवीनकम्—नवनीतम्

हो.

होमधान्यम्—तिलः

होम्यम्—धृतम्

ह्यस्तनम्—कालत्रयम्

हरदिनी—पानीयम्

ह्रस्वकुम्भः—मृदुदर्भः

हरस्वगवेधुका—काष्ठैफकी

ह्रस्वतण्डुलः ४२२

ह्रस्वपात्रिका—पिप्पलः

हरस्वपर्णः—प्रक्षः

हरस्वपुष्पः—जलदः

हरस्वफलः—नारिकेलः

हरस्वफला—जम्बूः

हरस्वमूलः—इक्षुः

हरस्वम्—गौरसुवर्णम्

हरस्वम्—पुष्पकासीसम्

हरस्वः—प्रक्षः

हरस्वः—शालिः

हरस्वाङ्गः—जीवकः

हरस्वा—जम्बूः

हरस्वा—मुद्गपर्णी

हरस्वा—विष्णुकान्ता

हरस्वा—सल्लकी

हरस्वैरण्डः—एरण्डः

हरादिनी—पानीयम्

हरासम्—कङ्कुष्ठम्

ही.

ह्रीविरकम्—वालकम्

ह्रीविरम् ४२३

ह्रीविरम्—वालकम्

ह्रीविरः—निम्बः

ह्र्यादनी—यवासशर्करा

ह्र्यादा—सल्लकी

ह्रैसणीया—बहुला

इति धन्वन्तरीयनिघण्टुराजनिघण्टुस्थशब्दानां
वर्णानुक्रमणिका समाप्ता ।

